

LA TRADUCCIÓ CATALANA DEL COMENTARI DE B. ILICINO ALS TRIUMPHI DE PETRARCA: ESTUDI I EDICIÓ CRÍTICA

Leonardo Francalanci

Dipòsit legal: Gi. 396-2014
<http://hdl.handle.net/10803/130985>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

TESI DOCTORAL

**LA TRADUCCIÓ CATALANA DEL COMENTARI DE B.
ILICINO ALS *TRIUMPHI*
DE PETRARCA: ESTUDI I EDICIÓ CRÍTICA.**

Leonardo Francalanci

2013

TESI DOCTORAL

**La traducció catalana del comentari de B. Ilicino als *Triumph*
de Petrarca: estudi i edició crítica.**

Leonardo Francalanci

Leonardo Francalanci

2013

Programa de Doctorat en Ciències Humanes i de la Cultura

Dirigida per: Dr. Josep M. Nadal Farreras i Dra. Mariàngela Vilallonga Vives

Tutor: Dr. Josep M. Nadal Farreras

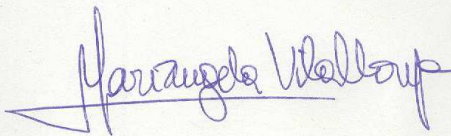
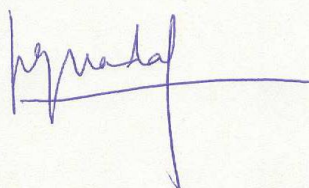
Memòria presentada per optar al títol de doctor per la Universitat de Girona

El Dr. Josep M. Nadal i la Dra. Mariàngela Vilallonga, de la Universitat de Girona,

DECLAREM:

Que el treball titulat *La traducció catalana del comentari de B. Ilicino als "Triumphs" de Petrarca. Estudi i edició crítica*, que presenta Leonardo Francalanci per a l'obtenció del títol de doctor, ha estat realitzat sota la nostra direcció i que compleix els requisits per poder optar a Menció Internacional.

I, perquè així consti i tingui els efectes oportuns, signem aquest document.

Girona, 22 de Maig de 2013

Per A., senza la quale non sarei arrivato fino a qui.

Un ringraziamento sincero a tutte le persone che durante questi anni, in un modo o nell'altro, mi hanno onorato con il loro affetto e la loro amicizia.

Índex

	Pàg.
Resum en català, castellà i anglès.....	v
1. INTRODUCCIÓ.....	1
1.1. Estat de la qüestió.....	11
2. CONTEXT HISTORICOLITERARI.....	29
2.1. L'edat d'or dels <i>Triumph</i> i la difusió europea del comentari de Ilicino.....	33
2.1. Petrarca a la Península Ibèrica: l'àmbit literari català.....	94
3. LA TRADUCCIÓ CATALANA DEL COMENTARI DE BERNARDO ILCINO ALS <i>TRIUMPH</i>	119
3.1. El Manuscrit.....	120
3.2. El model italià (Veneza, 1478).....	124
3.3. La traducció Catalana.....	158
3.4. La llengua de la traducció.....	162
3.5. Criteris d'edicó.....	168
4. <i>TRUMPHUS QUARTUS FAMA</i>	171
5. CONCLUSIONS.....	457
Bibliografia.....	464

Resum

En aquest treball realitzem un estudi exhaustiu de la traducció catalana del comentari de B. Ilicino als *Triumph* de Petrarca, tant des del punt de vista filològic com historicoliterari i lingüístic; els resultats d'aquest estudi es concreten en la nostra edició dels quatre capítols del *T. Famae*. Pel que fa als aspectes filològics del text, un dels resultats més importants ha estat la definitiva identificació del model italià de la traducció –l'incunable venecià de 1478–; això ens ha permès d'establir una datació més concreta (*post quem* 1478) per la realització de la traducció i a més ens ha donat totes les garanties necessàries per avançar envers una millor i més detallada comprensió de la feina del traductor. Des del punt de vista literari, particularment a través d'una anàlisi comparativa entre l'original italià del comentari, la nostra traducció catalana i les traduccions posteriors franceses i castellanes del poema, el nostre estudi ens ha permès entendre millor la contribució donada pel comentari en la difusió del mestratge petrarquista a nivell europeu durant la segona meitat del segle XV, o sigui en l'època immediatament precedent a l'esclat del Petrarquisme líric del segle XVI.

Resumen

En el presente trabajo se lleva a cabo un estudio exhaustivo de la traducción catalana del comentario de B. Ilicino a los *Triumph* de Petrarca, tanto desde el punto de vista filológico como histórico-literario y lingüístico; los resultados de dicho estudio se concretizan en la edición de los cuatro capítulos del *T. Famae*. Por lo que concierne los aspectos filológicos del texto, uno de los resultados más destacables ha sido la definitiva identificación del modelo italiano de la traducción catalana –el incunable veneciano de 1478–; esa operación nos ha permitido establecer una datación más precisa (*post quem* 1478) para la realización de la traducción, y al mismo tiempo nos ha dado la posibilidad de avanzar hacia una comprensión más detallada del trabajo del traductor. Desde el punto de vista literario, particularmente a través de un análisis comparativo entre el original italiano del comentario, su traducción catalana y las posteriores traducciones francesa y castellana del poema, nuestro estudio nos ha permitido entender mejor la importancia de la contribución dada por el comentario de Ilicino a la difusión europea del modelo literario petrarquesco en la época inmediatamente precedente al florecer del Petrarquismo lírico del siglo XVI.

Abstract

The work consists of a comprehensive philological, historical and literary study of the Catalan

translation of Bernardo Illicino's commentary on Petrarch's *Triumphs*; the results of this investigation have given shape to the critical edition of the four chapters pertaining to Petrarch's *Triumphus Famae*. After undertaking a laborious *collatio*, we have been able to identify the second edition of the *Commento*, printed in Venice in 1478, as the Italian model of the Catalan translation. The identification of this text as the model of the translation allowed us to establish a more precise date –*post quem* 1478– for the Catalan translation and helped foment an understanding of the nature of the translation and the translator's process. Through a comparative study of the Italian original of the commentary, the Catalan translation and the other French and Spanish translations of the *Triumphs* that appeared during the first part of the XVI century, we have been able to advance our understanding of the reception of Petrarch's work, especially the *Triumphs*, in Europe during the second half of the XV century.

1. INTRODUCCIÓ

La traducció catalana del Comentari de Bernardo Lapini da Montalcino, dit “Ilicino”, als *Triumphs* de Francesco Petrarca es conserva en un únic testimoni manuscrit actualment partit en dos volums, conservats respectivament a la Biblioteca Nacional de Paris (ms. *Esp. 534*) i a la Biblioteca de l’Ateneu de Barcelona (ms. *II*): el volum de Paris conté la porció del comentari relativa als primers tres triomfs (*Triumphus Cupidinis*, *T. Pudicitie*, *T. Mortis*), mentre el de Barcelona conté la porció relativa als altres tres (*T. Famae*, *T. Temporis*, *T. Eternitatis*). La traducció fou realitzada entre l’últim quart del segle XV i els primers anys del segle XVI per un autor anònim –no sabem, per haver-se perdut els últims fulls del segon volum, si el nom apareixia al colofó– d’àrea lingüística valenciana. La característica potser més peculiar d’aquesta obra és que el seu anònim autor optà per traduir al català només el text del comentari, deixant els versos poètics de Petrarca en italià; aquesta pràctica, gens desconeguda en aquella època, resulta extremament interessant perquè representa tota una declaració d’intencions per part del traductor i sembla força reveladora, sinó de la seva identitat, almenys de l’ambient del qual provenia, així com dels seus interessos literaris i, probablement, de la seva formació cultural.

Malgrat el seu evident interès historicoliterari, aquesta obra ha sigut des de sempre molt poc coneguda per la crítica, i els pocs estudiosos que s’hi han interessat, potser a causa de l’anonimat del seu autor o bé de la natura literal de la traducció, l’han considerada generalment com a una obra poc interessant, desmereixedora d’ésser estudiada amb deteniment. El resultat d’això és que fins en temps molt recents (2009) la traducció no disposava d’una edició moderna completa, i que encara avui, tot plegat, podem lamentar la falta d’un estudi seriós i d’una edició crítica fiable. L’objectiu principal del present treball serà, doncs, intentar corregir aquesta tendència, fent seriosament el punt sobre la traducció i oferint, al mateix temps, una eina textual rigorosa que contribueixi a un millor coneixement del text amb totes les seves peculiaritats, incloses –perquè no– les seves limitacions.

L'extensió considerable del text ens ha obligat, per les finalitat d'aquest treball, a restringir la nostra edició a la porció de Comentari relativa al *Triomf de la Fama*: la decisió d'editar aquest triomf, probablement menys significatiu a nivell literari respecte al de l'Amor, respon al seu major interès del punt de vista textual, ja que han estat l'anàlisi de l'ordre i de la natura dels quatre capítols del *Triumphus Famae*, conjuntament a l'examen dels seus errors i variants textuais, a oferir-nos els elements necessaris per individuar el model italià a partir del qual la traducció fou realitzada.

Aquesta identificació constitueix sens dubte, sobretot a la llum de les seves implicacions en l'estudi i edició del text, el veritable nucli d'aquest treball i una de les seves aportacions més significatives. Com veurem amb deteniment més endavant, l'anàlisi filològica del text ens ha permès esbrinar, després d'un laboriós procés de col·lació, que aquest fou realitzat a partir de l'incunable editat a Venècia l'any 1478 per *Reynaldus de Novimagio* i *Theodorus de Reynsburch*, on s'hi publiquen els *Triumphus*, amb els comentari de Bernardo Illicino, i el *Canzoniere*, amb el comentari de Francesco Filelfo. La primera conseqüència d'aquesta identificació ha estat la possibilitat d'establir una datació molt més concreta per la realització de la traducció: si el model italià fou imprès a Venècia l'any 1478, la traducció catalana haurà de ser necessàriament posterior a aquesta data.¹

La datació, naturalment, no ha sigut l'únic àmbit en el qual la identificació del model italià ha tingut unes conseqüències directes. L'estudi comparat de la versió catalana i del seu model, en efecte, ha influït també sobre el procés d'edició del text, ja que ens ha portat a descobrir que molts dels errors presents en el text català –molts més del que podria semblar en un primer moment–, tradicionalment atribuïts a un coneixement superficial de la llengua italiana per part de l'autor,

---

¹ Com veurem en la segona part del treball, l'estructura dels quatre capítols del *Triumphus Famae* semblaria oferir elements suficients per poder indicar l'any 1512, data de publicació de la primera traducció castellana dels *Trionfi* per Antonio de Obregón, com a terme *ante quem* per la realització de la traducció catalana; sembla plausible, doncs, que la nostra traducció catalana fou realitzada en el període 1478-1512.

depenen en realitat de lliçons errònies present en el model, que l'autor català es limita a reproduir. La possibilitat de reconstruir amb facilitat la gènesis de moltíssims errors ens ha portat, doncs, a optar per una edició que, tot i respectar necessàriament la historicitat del text, intentés pal·liar aquesta problemàtica, oferint una versió “llegible” del text de la traducció (al nostre entendre quelcom fonamental en un text en prosa que s'estén per més de 500 folis); així, allà on la comparació amb el model permetés fer-ho amb seguretat, hem decidit no tan sols explicar en nota la gènesi de l'error, sinó també oferir en el text una proposta de reconstrucció.

La possibilitat d'estudiar de forma contrastiva el text de la traducció catalana i el seu model italià, d'altra banda, ha tingut també unes repercussions importants sobre l'estudi dels aspectes lingüístics i historicolingüístics de la traducció. Permetent-nos de distingir netament els errors i divergències propis de la traducció –en tot cas imputables al traductor– dels errors provinents del model (principalment errors de composició i usos gràfics propis de la època, com la falta d'accents), la comparació del text català amb el de l'incunable venecià de 1478 ens ha donat la possibilitat de resseguir i, sobretot, d'entendre la gènesi de moltíssimes formes dubtoses o agramaticals presents en el text, proporcionant-nos, a més, els elements necessaris per poder desxifrar, cas per cas, les correspondències establertes pel traductor entre les formes italianes i catalanes (no tan sols a nivell lèxic i semàntic, sinó també pel que fa als recursos comuns de la traducció, com ara l'amplificació, la reducció de parelles sinonímiques, etc.). Això representa, al nostre entendre, un altre dels aspectes més interessants d'aquest treball, perquè ens dóna totes les garanties necessàries per una correcta valoració de la llengua de la traducció i de la feina del traductor.

Desafortunadament, els considerables avenços en l'estudi del text propiciats per la identificació del model italià resulten en canvi més circumscrits des del punt de vista historicoliterari, sobretot a causa de la literalitat de la traducció i de l'impossibilitat de relacionar l'obra –més enllà de la “valencianitat” de la seva llengua– amb un autor o amb un àmbit específic dins del panorama de les lletres catalanes. Això no significa, no obstant, que la nostra traducció

catalana sigui una obra mancada d'interès.² Creiem, al contrari, que l'estudi de la traducció, combinant una anàlisi filològica rigorosa amb una correcta contextualització històrica i literària, pugui oferir una contribució significativa, dintre de les seves limitacions, envers una millor comprensió dels temps i de les vies a través de les quals l'obra del Petrarca, amb totes les innovacions culturals i literàries de les quals fou portadora, s'anà difonent a la literatura catalana i, més en general, a l'àmbit peninsular dels segles XV i XVI. Aquestes innovacions, naturalment, no foren acceptades per tothom, i encara menys foren assimilades de la mateixa manera i amb la mateixa intensitat a tot arreu. La nostra versió catalana, traduint literalment el text del comentari, acaba fent seva –és difícil saber si aquesta era realment la intenció del traductor– la lectura fonamentalment didàctica del poema promoguda per Ilicino: pel comentarista, en efecte, la funció de la poesia no és de «*pascere [...] i populi*» de faules i mitges veritats –això és apanatge del «*cantare in rima*»–, sinó de transmetre, a través d'una ficció poètica,³ una *sententia* que sigui portadora d'una doctrina moral que guiï l'home envers la seva «*patria celeste*».⁴ Aquest plantejament, aleshores força generalitzat, queda dintre dels paràmetres normals de la literatura de la baixa Edat Mitjana, i conviu plàcidament en el *Comentari* amb altres components de caire més genuïnament humanístic, com per exemple les constants referències als «*preclari et magnanimi*

---

² R. Recio, «Puntualizaciones sobre la traducción catalana del *Triunfo de Amor* de Petrarca, según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París», en *Actas del XIII congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Madrid 1998), Madrid, Castalia, 2000, vol. 1, pp. 213-220: pàg. 216: «*Como se puede apreciar, el traductor anónimo catalán sigue de una manera exacta el texto base. [...] La traducción catalana da la impresión de carecer de interés*».

³ Aquesta postura de Ilicino no s'allunya gaire d'aquelles expressades per Petrarca («*Officium eius [els poetes] est fingere, id est componere atque ornare, et veritatem rerum, vel mortalium, vel naturalium, vel quarumlibet aliarum artificiosis adumbrare coloribus, et velo amoenae fictionis obnubere, quo dimoto veritas elucescat, eo gratior inventu, quo difficilior sit quaesitu*», *Seniles*, XII 2) i Boccaccio («*mera poesis est quicquid sub velamento componitur et exponitur exquisite*», *De Genealogia deorum*, XIV 8). Aquest últim és recordat en el *Comentari* en diverses ocasions: en un cas Ilicino (*T. Pudicitie*) diu explícitament que Boccaccio, en el *Decameron*, narra la veritat amb «*gentile velamento*».

⁴ B. Ilicino, *Commento ai "Triumpho"*, Venezia, Theodorus de Reynsburch et Reynaldus de Novimagio, 1478, f. a3r (Florència, Biblioteca Nacional Central, E. 6. 1. 30²).

facti degli antichi», que per Ilicino són, principalment, els clàssics grecs i romans. Pel que fa a l'anònim traductor, resulta evident que l'elecció de traduir un comentari als *Triumphs* de Petrarca, tot i realitzant una traducció literal i acceptant la lectura “moralitzadora” de Ilicino, representa per si sola un posicionament ideològic bastant clar, al nostre entendre no gaire diforme –per bé o per malament– d'aquell de qualsevol altre autor català que, en els mateixos anys, decidís traduir un autor clàssic. Amb les seves nombroses reedicions i traduccions, en efecte, el Comentari de Ilicino als *Triumphs* representà certament un dels canals –però alhora un dels filtres– a través dels quals el mestratge de Petrarca s'anà difonent arreu d'Europa en la època immediatament precedent a la florida del petrarquisme líric del segle XVI: en aquest sentit, estem convençut que l'estudi de la nostra traducció catalana podrà oferir elements importants per avançar envers una millor comprensió del paper jugat pel Comentari en la difusió dels ideals culturals i literaris petrarquistes a nivell europeu.⁵

Aquest últim representa, al nostre entendre, un aspecte especialment important, perquè posa de manifest alguns dels problemes endèmics d'una certa part de la tradició dels estudis petrarquistes. El més simptomàtic de tots, sens dubte, es que encara avui, malgrat vàries temptatives, no disposem d'una definició satisfactòria del terme “Petrarquisme” que doni raó, al mateix temps, de la seva

---

⁵ Els criteris per una correcta utilització del terme *Petrarquisme* són objecte, encara avui, de debat. A falta d'una definició millor, en el present treball utilitzarem el terme genèric “Petrarquisme” per referir-nos a la fascinació envers l'obra petrarquesca, independentment de les seves característiques o de l'època en què es produí, tal i com suggereix Wilkins («the word “Petrarchism” may properly be used, if the widest possible application is desired, to mean “productive activity in literature, art or music under the direct or indirect influence of the writings of Petrarch, the expression of admiration for him, and the study of his works and their influence”»); Wilkins, «A general Survey of Renaissance Petrarchism», en *Comparative literature*, II 1950, p. 327). Al contrari, per referir-nos a moments concrets dintre de la seva història, com ara la producció lírica d'inspiració petrarquista -al nostre entendre una de les moltes formes en què aquest corrent es manifestà-, preferirem utilitzar termes més específic, que complementarem, quan sigui necessari, amb la referència temporal pertinent: així, doncs, preferim parlar de “petrarquisme líric” o de “petrarquisme líric del segle XVI”. Rebutgem, en canvi, la definició de “*Renaissance Petrarchism*” proposada per Wilkins («the writing of lyric verse under the direct or indirect influence of Petrarch in a period beginning in his lifetime and ending about 1600»; *Ibid.*, p. 328), de la qual no compartim els extrems cronològics.

coherència interna i de la varietat de les seves manifestacions al llarg del temps.⁶ Molts estudiosos, en efecte, semblen seguir utilitzant el terme genèric Petrarquisme per referir-se al “Petrarquisme líric del segle XVI”, confonent així una de les moltes variants d'aquest corrent amb el Petrarquisme *tout court*: el perill d'una simplificació d'aquesta mena és que es pot arribar molt fàcilment a donar la impressió, del tot equivocada, que el concepte de “Petrarquisme” es refereixi necessàriament només a la producció lírica, o fins i tot –i això és encara més greu– que aquest hagi nascut a principi del segle XVI amb l'adopció del *Rerum Vulgarium Fragmenta* com a model únic d'estil, i que tot allò que quedi fora d'aquests paràmetres no es pugui considerar, en definitiva, Petrarquisme. La realitat, en canvi, és que el Petrarquisme líric cincentista, de la mateixa manera que el “*petrarcheggiare*” eclèctic del segle anterior, el primer “humanisme” petrarquista promogut per les obres llatines i fins i tot el Petrarca més “medieval” de les al·legories morals i doctrinals, només representen algunes de les formes, en alguns casos molt diferents entre elles, en què aquest corrent literari i cultural es manifestà al llarg de la seva història.⁷

Des d'abans de la mort del poeta (1374) fins ben entrat el segle XVII, en efecte, el Petrarquisme s'anà desenvolupant en diferents etapes, cadascuna relacionada amb una faceta distinta de l'obra de Petrarca, i no fou fins l'última d'aquestes, després de les teoritzacions classicistes del Bembo, que el *Canzoniere* s'acabarà consolidant definitivament com a model exclusiu de llengua i d'estil. Resulta evident, per tant –i aquí rau el nucli de la qüestió–, que el

---

⁶ M. Santagata, *Caratteri del primo petrarchismo aragonese*, pp. 88-295, pp. 88-96, en *La lirica Aragonesa. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Padova, Antenore, 1979; ID. *Dalla lirica 'cortese' alla lirica 'cortigiana': appunti per una storia*, pp. 11-30, en Santagata, M. - Carrai, S., *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Milano, Franco Angeli, 1993; K. W. Hempfer, *Per una definizione del Petrarchismo* [1987], in ID., *Testi e Contesti. Saggi post-ermeneutici sul Cinquecento*, Napoli, Liguori, 1998, pp. 146-176; Antonio Gargano, *Il Petrarchismo*, dins P. Boitani–M. Mancini–A. Vårvaro (dir.), *Lo spazio letterario nel Medioevo*, 2. III, pp. 559-594, pp. 559-560.

⁷ A. Gargano, *Op. cit.*, p. 561, parla de «modalità fortemente differenziate con cui il codice petrarchista si è di volta in volta realizzato, nei due secoli larghi della sua esistenza. [...] modalità [...] tali da produrre varianti di petrarchismo che contraddistinguono epoche particolari, o determinati ambienti geografico-culturali, oppure specifiche esigenze di assolvimento».

Petrarquisme líric de la primera meitat del *Cinquecento*, aquell que al llarg del segle XVI esdevingué el model predominant per la majoria dels poetes de l'Europa del Renaixement,⁸ només representà el punt d'arribada d'un procés de “petrarquització” força més llarg i complex començat gairebé dos segle abans; un procés –el Petrarquisme– dins del qual totes les obres del poeta, depenent del moment històric i del context cultural, contribuïren activament a la difusió i a la consolidació internacional de la seva fama i del seu mestratge literari.⁹

Com ben demostra la gran proliferació de manuscrits i traduccions, així com l'enorme impacte iconogràfic de l'imaginari triomfal a l'art i a la literatura de l'època,¹⁰ pels lectors de la segona meitat del segle xv i del primers anys dels segle XVI, influenciats pel gust humanístic i renaixentista però encara lligats, en molts aspectes, a la tradició medieval, l'obra petrarquesca de referència no era el *Canzoniere*, sinó els *Trionfi*, i certament no fou un cas que Ilicino, a l'hora de voler-se promocionar a la cort de Borso d'Este, optés per realitzar un comentari d'aquest text.¹¹ Els

---

⁸ Segons C. Dionisotti, *Scritti sul Bembo*, a cura di C. Vela, Torino, Einaudi, 2002, pp. 23-65, pàg. 49: «si può ben dire che il 1530 sia la data di nascita del Petrarchismo lirico cinquecentesco».

⁹ Cfr. C. Bologna, *Tradizione testuale a fortuna dei classici italiani*, en *Letteratura italiana*, dir. A. Asor Rosa, vol. VI. *Teatro, musica, tradizione dei classici*, Torino, Einaudi, 1986, pp. 445-928. A propòsit de Petrarca i de les seves obres, es vegin les pp. 612-47.

¹⁰ Només cal pensar, sense allunyar-nos massa de l'àmbit català, a l'arc de triomf del Castell Nou de Nàpols fet realitzar per Alfons el Magnànim entre 1452 i 1471. Per una història de la iconografia triomfal, amb una atenció a la Itàlia renaixentista, es vegi M. A. Zaho, *Imago Triumphalis: The Function and Significance of Triumphal Imagery for Italian Renaissance Rulers*, New York, Peter Lang, 2004 (sobre l'etapa alfonsina es vegi el cap. 3, pp. 48-64).

¹¹ A les motivacions dictades pel prestigi dels *Triumphs* (també n'hi havia de personals: anys abans el seu pare, Pietro da Montalcino, havia realitzat un comentari del *Canzoniere* pel duc de Milà), s'hi haurà d'afegir l'interès mirat d'Ilicino en guanyar-se els favors de Borso d'Este. La vanitat de Borso era proverbial: entre els moltes senyors de les corts renaixentistes italianes fascinats per l'imaginari triomfal i per les possibilitats que aquest oferia en el camp de la celebració personal i de la legitimació del poder, el de Borso és un dels casos més famosos. Els títols de les obres d'aquesta època dedicades a Borso resulta força exemplar: podem recordar el *De felici progressu Illustrissimi Borsi Estensis ad Marchionatum Ferrariae*, del metge de cort Michele Savonarola; l'obra de Ludovico Argenteo *Oratio de laudibus Illustrissimi Principis et Excellentissimi Domini D. Borsi*; i finalment el poema de Gasparo Tribraço de Modena *Divi ducis Borsii estensis triumphus per Tribraçum mutinensem*. A aquest propòsit es vegi W. L. Gundersheimer, *Ferrara estense. Lo stile del potere*, Ferrara, Panini, 2005, cap. V (*Borso d'Este e la trasformazione della cultura ferrarese*), pp. 88-121; M. A. Zaho, *Op. Cit.*, cap. 5 (*Borso d'Este and the Eternal Triumph*), pp. 94-118.

exemples en aquest sentit serien gairebé infinits: no obstant, per donar una idea concreta del «prevaricante, massiccio predominio [...], almeno in termini quantitativi»¹² del poema triomfal sobre el *Canzoniere*, serà suficient recordar que dels 213 manuscrits dels segles XIV i XV inventariats per Narducci, 85 contenen els *Trionfi*, 79 contenen les dues obres i només 49 els *Rerum Vulgarium Fragmenta*.¹³ Resulta fins i tot més incisiu l'examen del *corpus* imprès: del total dels incunable i impresos publicats fins la primera meitat del segle XVI, 25 publiquen els dos textos, generalment en l'ordre *Trionfi-Canzoniere*, i 9 contenen només els *Trionfi*, mentre no es documenten, en canvi, edicions independents del *Canzoniere*.¹⁴ El *Comentari* de Ilicino, que mentrestant havia esdevingut un complement gairebé irrenunciable al poema triomfal, es beneficià d'aquesta conjuntura i es convertí, amb les seves 23 edicions (1475-1525), un dels majors èxits editorials del moment.

L'extraordinària, per bé que efímera, preeminència dels *Trionfi* envers el *Canzoniere* no fou, naturalment, una característica exclusiva del panorama literari italià: durant aquest període, a més de la nostra traducció catalana del *Comentari* de Ilicino als *Triumpho* (*post* 1478), es publicaren també les primeres traduccions dels *Trionfi* al castellà (Alvar Gómez, *Triumpho de Amor*, ca. 1510; Obregón, amb el comentari de Ilicino, 1512) i al francès (Georges de la Forge, en prosa, 1514; Simon de Bourgoyn, en vers, composta en el primers decennis del segle XVI però publicada en 1530);¹⁵ aquestes traduccions, demostrant un cop més la preeminència del poema triomfal i la seva més primerenca difusió, aparegueren ben abans de les primeres traduccions integrals del

---

¹² C. Bologna, *Op. cit.*, p. 636.

¹³ Cfr. E. Narducci, *I codici petrarcheschi delle biblioteche governative del regno*, Roma 1874.

¹⁴ C. Bologna, *Op. cit.*, p. 636.

¹⁵ Sembla probable que la nostra traducció catalana, no obstant, no hagi estat l'única traducció “petrarquesca” en català: la documentació notarial d'aquesta època –l'listats de béns, principalment– registra sovint textos que podrien ser fàcilment identificats com a traduccions catalanes dels *Trionfi* o de les *Rime* de Petrarca. La primera traducció anglesa, en canvi, és una mica més tardana: realitzada en vers per Henry Parker, millor conegut com a Lord Morley, fou impresa cap a la meitat del segle XVI (s.d.; segurament *post* 1553).

Canzoniere en aquelles mateixes llengües.¹⁶ No serà d'estranyar, doncs, que dintre d'aquest context històric i cultural tan marcadament “trionfal”, en el qual «*trionfa, è il caso di dirlo, il libro caro agli umanisti, la “terza rima” dantesca mente sapienziale e adattabile allo schema della letteratura scolastica, al commento erudito del tipo Ilicino*»,¹⁷ l'anònim autor català s'interessés envers aquest text i escollís dedicar els propis esforços a la traducció d'un comentari –més ben dit *el* comentari– a aquesta obra,¹⁸ com tampoc degué ser un cas que només traduís al català el text del comentari, deixant els versos poètics en italià. Com veurem més endavant, ambdues opcions semblen reveladores d'un gust i d'una època ben concreta, plausiblement anterior a la proposta llençada pel Bembo amb l'edició aldina de les obres del Petrarca (*Le cose volgari di Messer Francesco Petrarca*, 1501) així com a les traduccions francesa i castellana, i representen uns elements clau per intentar reconstruir el clima cultural d'on sorgí la nostra traducció; en efecte, si d'una banda l'allunyen del petrarquisme del segle XVI –al qual, en canvi, ja sembla fer cap la traducció castellana de Obregón–, de l'altra l'aproximen als horitzons culturals del petrarquisme quatrecentista, aquell que, a mig camí entre la tradició lírica de temàtica amorosa i l'erudició moralitzadora de pàtina clàssica (costa definir-ho plenament Humanisme), Antonio Gargano defineix molt encertadament

---

¹⁶ La primera traducció francesa en vers del *Canzoniere*, amb el títol de *Laure d'Avignon*, fou realitzada per Vasquin Philieul en 1548. El cas castellà, tanmateix, és el que resulta més emblemàtic, sobretot tenint en compte la importància assolida pel Petrarquisme a les lletres castellanen durant el segle XVI: per la primera traducció completa del *Canzoniere* al castellà, en efecte, calgué esperar fins a aquella realitzada per Henrique Garcés l'any 1591 (una traducció parcial, realitzada per Salomón Usque, havia estat publicada a Venècia l'any 1567).

¹⁷ C. Bologna, *Op. cit.*, p. 645.

¹⁸ C. Bologna, *Op. cit.*, p. 636: «[...] fino al Vellutello che lo sostituirà idealmente nel 1525, Ilicino rimane il libro-guida al Petrarca caro agli studiosi scolastici (e i maestri e compagni dello studio senese, da cui l'Ilicino era partito, apprezzeranno quell'analisi condotta secondo i procedimenti universitari della *lectio*)». Segons Dionisotti, «Fortuna del Petrarca nel Quattrocento», *Italia medioevale e umanistica*, XVII (1974), pp. 61-113, p. 77: «Il Libro dell'Ilicino fu, al momento giusto, il primo e vistoso riconoscimento di un testo di poesia volgare nei termini propri dell'alta cultura contemporanea, non soltanto come modello per l'imitazione spicciola dei dilettanti di poesia, ma anche e più come testo di studio umanistico e filosofico per un largo pubblico».

com a “Petrarchismo senza Petrarca”, i que es caracteritzà precisament per ésser –fins i tot a Itàlia– un moviment encara obert, ampli i heterogeni.¹⁹

L'existència de la nostra traducció catalana del Comentari, d'altra banda, així com les traduccions francesa i castellana i la mateixa fortuna editorial de l'obra d'Ilicino a l'àmbit italià, semblen indicar que el paper d'aquest autor i del seu Comentari com a promotors de l'obra petrarquesca arreu d'Europa degué ésser força més gran d'aquell que hom li atribueix avui en dia. Com acabem de veure poc abans, en efecte, el comentari de Ilicino representà un dels èxits editorials més importants de la seva època i al llarg d'un cinquantenni fou per a molts lectors, dintre i fóra d'Itàlia, una ajuda inestimable per poder desxifrar el passatges més obscurs del poema triomfal: fóra absurd pensar que el binomi entre Comentari i *Triumph* no tingué cap efecte sobre la manera de llegir el poema i, més en general, d'entendre l'obra de Petrarca.²⁰

La traducció catalana del comentari de Ilicino als *Trionfi* ens recorda, finalment, que el mestratge de Petrarca no degué penetrar a la literatura catalana, com tampoc ho féu a la italiana, únicament a través de les grans obres o de les gran figures del panorama literari: no tots els admiradors catalans de Petrarca foren, per dir-ho així, “Bernats Metges”, sinó que alguns, com el nostre anònim, es “conformaren” amb traduir un comentari a una de les seves obres. Amb aquesta simplificació, volgudament provocadora, pretenem posar l'accent sobre la necessitat de redimensionar, almenys en part, la idea clàssica de la penetració del Petrarquisme “des de d'alt”: la nostra traducció, en efecte, posa indiscutiblement de manifest que fins i tot aquelles formes de Petrarquisme lateral o perifèric, que des de la perspectiva actual ens poden semblar menys significatives –el Comentari de Ilicino és certament una d'aquestes–, donaren la seva contribució a

---

¹⁹ A. Gragano, *Op. cit.*, pàg. 566.

²⁰ Segons V. Merry molts lectors del poema, «specie quelli che conoscevano solo l'italiano», a causa de la sintaxis complexa i de l'extraordinària densitat de la matèria tractada, «non avrebbero potuto apprezzare il poema senza un'adeguata spiegazione». V. Merry, «Una nota sulla fortuna del Commento di Bernardo Ilicino ai “Trionfi” petrarcheschi», en *Giornale storico della letteratura italiana*, CLXIII (1986), pp. 235-246, p. 235.

la difusió europea de l'obra del Petrarca. Al nostre entendre, l'única forma d'arribar a una comprensió profunda de les dimensions reals del fenomen Petrarquista, així com del seu abast – sigui a la literatura catalana com arreu d'Europa–, és estudiar-ne totes les manifestacions, fins i tot les més perifèriques, en el seu conjunt.

1.1 Estat de la qüestió.

La traducció catalana del *Comentari de Bernardo Ilicino als "Triumphs"* de Petrarca representa, com el títol mateix deixa suposar, el resultat de la superposició de tres diferents realitats textuais: els *Triumphs* de Petrarca, el comentari de Ilicino als *Triumphs*, i la traducció catalana anònima del comentari de Ilicino als *Triumphs*. El principal problema que en deriva és que un estudi rigorós sobre la traducció catalana no pot prescindir d'un coneixement exhaustiu dels dos nivells textuais precedents: analitzar les característiques de cadascuna de les etapes d'aquest procés d'estratificació representa, doncs, l'única estratègia realment eficaç per copsar-ne a fons la complexitat i entendre'n els resultats, donant al mateix temps raó del seu origen i desenvolupament. Es tracta, a més, del millor recurs de què disposem per poder detectar i corregir, quan s'escaigui, eventuais errors de la tradició: el cas del capítol pretesament pseudo-petrarquesc *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* (TF 1a), sobre el qual tornarem més detalladament més endavant, n'és un exemple força clar.²¹ De moment, tot just a tall d'introducció, serà suficient oferir una panoràmica general sobre la situació actual dels estudis i dels principals problemes de cada àmbit.

---

²¹ Molts repertoris, fins i tot de publicació relativament recent (1998), segueixen definint aquest capítol com a una composició apòcrifa o "pseudo-petrarquesc", perpetuant així aquest greu error; tot faria pensar que els seus autors s'hagin limitat a recollir, sense verificar-la, una informació publicada per Massó i Torrents a la seva descripció del manuscrit (1902). Des de fa anys, en canvi, sabem perfectament que el capítol en qüestió representa una versió primerenca del primer capítol de *T. Famae*, la matèria de la qual fou després desenvolupada per Petrarca en dos capítols diferents, els actuals TF I i TF II.

Comencem, doncs, pels *Triumph*. Naturalment, no ens detindrem aquí sobre la bibliografia relativa al Petrarca i als *Triumph*, perquè massa extensa i prou coneguda.²² Pel que fa als propòsits del nostre estudi, serà suficient recordar que els *Triumph* són una obra inacabada, amb tots els problemes que això comporta, i que a l'espera de la publicació de la nova edició crítica dels *Triumph* a càrrec del prof. Emilio Pasquini, promoguda per la *Commissione per l'Edizione Nazionale delle opere di Francesco Petrarca* i ja anunciada fa temps,²³ l'edició crítica de referència pel text del poema és encara avui *Die Triumphe Francesco Petrarca*, realitzada per Carl Appel a principi del segle XX.²⁴ Malauradament, l'estudiós alemany desconeixia l'existència de dos dels cinc apògrafs que avui es consideren –juntament amb el ms. autògraf de Petrarca *Vat. Latino 3196*, el famós *Codice degli abbozzi*– els testimonis més fiables per establir el text del poema,²⁵ de manera que, tot i la impressionant operació filològica al darrere de la seva edició crítica (reuní i col·locacionà una “vulgata” de 250 manuscrits, entre els més de 600 que copien els *Triumph*), avui en

---

²² Un útil resum bibliogràfic, actualitzat al 2003, es pot trobar a *Petrarca nel tempo: tradizione lettori e immagini delle opere: catalogo della Mostra, Arezzo, Sottoc chiesa di San Francesco 22 novembre 2003-27 gennaio 2004*, a cura di Michele Feo, [S. l. : s. n.], 2003 (Pontedera, Bandecchi & Vivaldi). Pels *Triumph* es veegin les pàg. 175-176.

²³ La publicació del seu *Preliminari all'Edizione dei "Trionfi"* remunta al 1974 (*Il Petrarca ad Arquà*, Padova, Antenore, 1975, pp. 199-240). Es tracta, tanmateix, d'una espera més que justificada, sobretot tenint en compte l'ingent esforç que suposa l'edició d'una obra com els *Triumph* (el *corpus*, format per més de 600 manuscrits –només un autògraf–, documenta una autèntica “selva” de variants). Amb aquestes paraules manifestava el prof. Pasquini, l'any 1998, la seva frustració: «Sarebbe forse di cattivo gusto (e, in ogni caso, un pò mortificante per chi vi parla) richiamarsi oggi, 1º ottobre 1998, in riva al lago di Garda, alle pagine che presentai ad Arquà, più giovane di un quarto di secolo, pur cautamente intitolate Preliminari all'edizione dei *Trionfi*. Questo si dica non tanto perché la cura e l'allestimento di un simile testo non meritino più di venticinque anni di lavoro (o d'attesa), ma perché certe premesse e promesse che allora ardivo enunciare, alla prova del tempo e dell'impegno quotidiano, non hanno trovato il debito riscontro» (*Il testo: fra l'autografo e i testimoni di collazione*, en *I Triumph di Francesco Petrarca*, Cisalpino, Bologna, 1999, p. 11).

²⁴ C. Appel, *Die Triumphe Francesco Petrarca in kritischem Texte / herausgegeben von Carl Appel*, Halle a. S., Niemeyer, 1901. La versió italiana, més breu i sense aparat crític, ha estat publicada dos cops amb el títol de *I Trionfi di Francesco Petrarca* (Halle/Strassburg, 1902; Strassburg, 1906).

²⁵ Es tracta, més concretament, del ms. londinenc Harl. 3624, conegut com a *H* (donat a conèixer per R. Weiss l'any 1950), i de l'incunable de la British Library IB 25926, publicat a Milà en el 1473 i postil·lat per Ludovico Beccadelli (donat a conèixer per G. Frasso l'any 1983).

dia moltes de les solucions proposades per Appel fa poc més d'un segle –sobretot pel que fa al nombre i a la organització dels capítols– ja no resulten vàlides.²⁶ Per aquesta raó, al llarg d'aquest treball ha estat necessari complementar l'ús d'aquesta edició, que s'ha fet servir sobretot per l'examen de les variants, amb les més recents edicions dels *Triumph* curades per M. Ariani (1988) i per V. Pacca i L. Paolino (1996), que en canvi han estat utilitzades principalment pel text del poema i per la distribució dels capítols.²⁷

Si pel Petrarca ens trobem amb una sobreabundància de referències bibliogràfiques, a propòsit de la figura de Ilicino hem de lamentar el problema invers: tret de dos o tres treballs més importants, dedicats gairebé exclusivament a la seva biografia o al seu paper de comentarista dels *Triumph*, la bibliografia relativa a Ilicino queda reduïda a poc més d'un grapat d'articles, i fins i tot una obra cabdal com el seu comentari als *Triumph* encara no disposa d'una edició moderna. Per reconstruir la vida de Ilicino, resta encara avui indispensables l'extensiu article de C. Corso, *L'Ilicino (Bernardo Lapini)*, on es pot trobar també una primera aproximació a la seva producció literària, la qual ha estat publicada parcialment i de forma fragmentària; no hem d'oblidar, en efecte, que a més de comentarista dels *Triumph*, Ilicino fou també poeta petrarquista (dos cançoners inèdits) i autor d'algunes novel·les (la més coneguda és la *Vita di Madonna Onorata*), d'un *prosimetro* intitulat *Somnium*, d'una obreta filosòfica en llatí i d'un comentari, avui perdut, a les *Paradoxes* de Ciceró.²⁸

---

²⁶ En la seva col·lecció, Appel utilitzà una selecció de manuscrits provinents de biblioteques italianes, franceses, alemanyes i austríaques, excloent sistemàticament tots els testimonis conservats en els altres països i tota la tradició impresa.

²⁷ F. Petrarca, *Triumph*, a cura di M. Ariani, Milano, Murcia, 1988; F. Petrarca, *Trionfi, Rime Estravaganti, Codice degli Abbozzi*, a cura de V. Pacca i L. Paolino, Milano, Mondadori, 1996.

²⁸ Una referència continguda en el Comentari als *Triumph* semblaria suggerir que projectés també la realització d'un comentari a les *Rime* de Petrarca (C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, p. 77). Sobre la producció de Ilicino es vegin A. Ricci, «Canzonieri senesi del Quattrocento», en *Bullettino senese di storia patria*, vol. VI, 3, 1899, pp. 421-465; N. Quarta, *I commentatori Quattrocentisti del Petrarca*, en *Atti della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli*, XXIII (1905), pp. 269-324; C. Corso, *L'Ilicino (Bernardo Lapini)*, en «*Bullettino senese di Storia patria*», LXIV

El *Comentari als "Triumphs"*, com dèiem, no ha estat editat modernament ni s'ha estudiat de manera exhaustiva, i gran part de la escassa bibliografia disponible sobre l'argument està dedicada sobretot al seu paper com a testimoni de la fortuna dels *Triumphs* a la segona meitat del segle XV. La principal raó d'aquest desinterès consisteix en el fet que, tradicionalment, bona part de la crítica ha vist en el tarannà pedant de l'autor i en el plantejament escolàstic del *Comentari* l'expressió d'un cert humanisme tardà o de segona línia.²⁹ En realitat, com ja apuntava C. Dionisotti, prejudicis d'aquesta mena no haurien d'eximir-nos de «un'attenta revisione del testo»: aquesta actitud, en efecte, resulta especialment danyosa perquè subordina l'extraordinari valor cultural del text (només cal pensar a l'evident contribució que aquest va donar, amb les seves 23 edicions, a la fortuna dels *Triumphs* entre l'últim quart del segle XV i el primer quart del segle XVI) a les seves suposades limitacions interpretatives i estètiques, sense tenir en compte, en canvi, que la vocació del treball de Ilicino, sorgit -sempre segon Dionisotti- «dall'incontro della poesia del Petrarca e della tradizione umanistica con l'opposta scuola dei filosofi e scienziati», no ha estat mai literària, sinó sobretot exegètica.³⁰

(1957), pp. 3-108; S. Carrai, «La lirica toscana dei centri periferici», en *La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico*, 1996, II, pp. 497-523; Glénisson-Delanée, «La prosa del senese Bernardo Ilicino tra cronaca municipale e invenzione letteraria», en *La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico*, II, pp. 707-704. Per un cens dels manuscrits que transmeten l'obra de Ilicino es vegi V. Merry, *Op. Cit.*, p. 236, n. 3. S'hi afegixin les síntesis de C. Vasoli, *Bernardo da Siena*, en *Dizionario Biografico degli Italiani*, IX, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1967, pp. 290-291; i G. Belloni, *Commenti petrarcheschi. Il commento petrarchesco umanistico-rinascimentale (sino alla metà del '500)*, en *Dizionario Critico della letteratura italiana*, dir. per V. Branca, 2ª ed., vol. II, Torino, UTET, 1986, pp. 22-39 (per Ilicino les pp. 27-29).

²⁹ Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, pàg. 70, ja es queixava d'aquest desinterès, afirmant que els motius que des de la meitat del segle XVI portaren el *Comentari* cap a l'oblit, «non valgono più per noi» i que certament «non possono dispensarci da un'attenta revisione del testo».

³⁰ C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, pp. 70 i 71, respectivament. Es vegi també E. Haywood, «Inter urinas liber factus est». *Il commento del'Ilicino ai "Trionfi" del Petrarca*, en *Petrarca e la cultura europea*, a cura di Luisa Rotondi Secchi Tarugi, Milano, Nuovi orizzonti, 1997, pp. 139-159, pp. 148-150: «Il tipo di spiegazioni che riscontriamo nel *Commento* varia a seconda di quello che c'è da "denudare". Troviamo spiegazioni di tipo storico, [...] mitologico e

Des del nostre punt de vista, un dels problemes més greus amb els quals ens hem hagut de confrontar ha sigut la absència gairebé absoluta de recursos filològics –*in primis* la falta d'una edició moderna– per l'anàlisi del text. Això ha representat, certament, un dels reptes principals d'aquest treball, perquè ens ha obligat, abans de poder estudiar de manera exhaustiva el text de la traducció catalana, a una ingent feina prèvia sobre la tradició textual del *Comentari* de Ilicino. De moment, a tall d'introducció, serà suficient insistir sobre dos qüestions fonamentals des del punt de vista metodològic: què s'entén, exactament, per “Comentari de Ilicino als *Triumph*” i, sobretot, perquè l'estudi d'aquesta obra requereix l'aplicació d'una metodologia específica?

Respecte al primer punt, l'estudi de la tradició textual no deixa lloc a dubtes. Tots els testimonis conservats del comentari de Ilicino als *Triumph*, siguin manuscrits, incunables o impresos, inclouen sempre i sense excepcions tant el comentari pròpiament dit com els versos del poema triomfal; es evident, per tant, que quan parlem de “Comentari de Ilicino als *Triumph*” ens referim a una obra única i original, on els versos dels *Triumph* i el text del comentari formen un conjunt unitari. Serà necessari, doncs, distingir entre els termes “comentari” i “*Comentari*”: amb el primer s'entén només el text de la glossa, mentre amb el segon, del tot equivalent a “Comentari als *Triumph*”, s'entén el títol de l'obra formada tant pel comentari pròpiament dit com pels versos dels *Triumph*.³¹ Per entendre a fons les problemàtiques relatives a l'estudi del *Comentari*, d'altra banda, no tan sols és necessari entendre que es tracta d'una obra única, en què Ilicino fusiona indissolublement el comentari i els versos poètics, sinó que aquesta posseeix, a més, una tradició textual autònoma, que cal estudiar com a tal: a una edició o a un manuscrit del *Comentari*, doncs, només pot correspondre un altre exemplar del *Comentari*. Els *Triumph* i el *Comentari* de Ilicino als *Triumph*, en efecte, són dues obres diferents que cal distingir netament, i si bé és veritat que la

---

geografico [...], di tipo morale-filosofico, [...] o astrologico, [...] o scientifico-medico. In genere l'Ilicino cerca di spiegare due cose: il che e il perché, cioè che cosa dice esattamente il Petrarca e perché lo dice».

³¹ Aquesta serà la norma que seguirem, d'aquí endavant, al llarg del treball: utilitzarem “comentari” per referir-nos al text de la glossa, i *Comentari* -o l'equivalent “Comentari als *Triumph*”- per referir-nos al títol de l'obra.

presència dels versos triomfals comporta que les edicions del *Comentari* siguin també edicions dels *Triumphs*, seguir considerant –com s'ha fet fins ara– un exemplar del Comentari de Ilicino als *Triumphs* (sigui un manuscrit, un incunable o un imprès) senzillament com a un simple exemplar dels *Triumphs* “amb comentari” representa certament un error metodològic.³² Com veurem més endavant, no es tracta d'un assumpte banal sinó d'una qüestió al mateix temps de forma i de substància: de forma, perquè per definició, si no tenim en compte la presència del comentari i només analitzem els versos del poema, allò que acabem estudiant no és el *Comentari* de Ilicino sinó els *Triumphs*; de substància, perquè com veurem més endavant una anàlisi que no tingui en compte la tradició pròpia del *Comentari* i les seves peculiaritats –els incunables, per exemple, basats cadascú sobre el precedent, resulten filològicament molt propers– només pot oferir resultats parcials i distorsionats.

Tradicionalment, l'únic instrument disponible per l'estudi del aspectes textuais del comentari –en realitat només de la tradició impresa– ha sigut el capítol de E.H. Wilkins *The Quattrocento editions of the Canzoniere and the Triumphs*.³³ El límit d'aquest òptim estudi, com revela el títol, és que no s'interessa directament del *Comentari*, sinó de les edicions del segle XV del *Canzoniere* i dels *Triumphs*; ara bé, com que moltes de les edicions dels *Triumphs* en realitat són “edicions” del *Comentari* de Ilicino, les dades proporcionades per Wilkins resulten també útils per reconstruir els principals moment de la historia del nostre text.³⁴ Per un primer cens del *corpus* relatiu al

---

³² Ni el comentari de Ilicino és una glossa, en el sentit medieval, amb una vida independent del text que acompanya, ni les diferents edicions del *Comentari* representen, senzillament, edicions dels *Triumphs* “comentades”.

³³ E.T. Wilkins, *The Quattrocento editions of the Canzoniere and the Triumphs*, en *The making of the Canzoniere and other Petrarchan studies*, Roma, 1951, cap. XXIV, pàgs. 379-401.

³⁴ Aquest estudi és un exemple força il·lustratiu d'allò que dèiem abans sobre la necessitat de distingir entre edicions dels *Triumphs* “comentades” i edicions del *Comentari*. Mitjançant l'estudi d'alguns aspectes macro-textuais, com la distribució dels capítols, Wilkins proposa una repartició dels incunables dels *Triumphs* en diferents grups: el més nombrós resulta el grup D, que es caracteritza precisament per la presència del comentari. En realitat, si partíssim de la idea que els incunables dels *Triumphs* “comentats” són efectivament edicions del *Comentari*, podríem arribar fàcilment a la conclusió que el grup D no es caracteritza per la “presència” del comentari, sinó que està format per les edicions del

Comentari, es vegi l'article de V. Merry, *Una nota sulla fortuna del commento di Bernardo Ilicino ai "Trionfi" petrarcheschi*.³⁵ Altres notícies, també indirectes, es poden trobar en els capítols 3-5 del llibre de B. Richardson, *Print culture in Renaissance Italy: the editor and the vernacular text, 1470-1600*, on s'estudien les edicions de les obres de Petrarca publicades a Florència i, sobretot, a Venècia entre 1470 i 1530; aquí també, desafortunadament, la presència de Ilicino és del tot marginal.³⁶ Més recentment han aparegut dos articles, *Il Commento di Bernardo Ilicino ai Triumph di Petrarca e la sua diffusione europea: alcune questioni di metodo* i *La Traduzione catalana del commento di Bernardo Ilicino ai Triumph del Petrarca: il modello italiano*, a càrrec de qui escriu, en els quals s'ha dut a terme una primera aproximació a l'estudi de la tradició textual del comentari, així com a alguns aspectes de la seva fortuna europea.³⁷ La qüestió fonamental és que el text de Ilicino, a causa del desinterès demostrat per part de la crítica, ha estat estudiat –i sovint se segueix

---

Comentari, les quals són molt properes entre si perquè estan basades, com sabem, cadascuna sobre l'anterior. No tan sols aconseguiríem els mateixos resultats, sinó també una racionalització molt més eficient de les dades obtingudes.

³⁵ V. Merry, «Una nota sulla fortuna del commento di Bernardo Ilicino ai "Trionfi" petrarcheschi», en *Giornale storico della Letteratura Italiana*, CLXIII (1986), pp. 235-46: notes 7-8, pàgs. 238-239 (el ms. *Ital.* 552 de la Biblioteca Nacional de Paris hi apareix esmentat per error com a *Ital.* 553). Un primer elenc de les edicions del *Canzoniere* i dels *Triumph* amb comentaris ja es trobava en N. Quarta, *I commentatori*, pàgs. 274-275. L'autor considerava simplement com a edicions de les *Rime* del Petrarca fins i tot aquelles edicions on apareixien també els *Trionfi*: «*Serie cronologica delle edizioni delle Rime col commento pubblicate dall'introduzione della stampa sino al 1525*» (pàg. 274). En realitat, 23 dels 24 testimonis presents en aquest l'elenc contenen tant el *Canzoniere* com els *Triumph*, acompanyats pel comentari de Ilicino, i 16 d'aquestes ho fan en l'ordre, força comú en aquella època, *Triumph-Canzoniere*. A propòsit del comentari de Ilicino, Quarta només destaca que, «*come apparisce da questa serie cronologica, per tutto il mezzo secolo che durò questa prima età de' commenti sulle Rime, cioè dal 1475 al 1525, i Trionfi non furon letti con altro commento se non con quello, incredibilmente prolisso, dell'Ilicino. L'autore piglia occasione dai nomi ricordati nel poemetto per ammannire ai suoi lettori quanto più può di storia orientale, greca e latina. In cinquant'anni fu ristampato la bellezza di 23 volte*» (pàg. 275).

³⁶ B. Richardson, *Print culture in Renaissance Italy : the editor and the vernacular text, 1470-1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994. Es vegi sobretot: cap. 3, *Humanists, Friars and other: editing in Venice and Florence, 1470-1500*, pàgs. 28-48; cap. 4, *Bembo and his influence, 1501-1530*, pàgs. 48-64; cap. 5, *Venetian editors and "the grammatical norm", 1501-1530*, pàgs. 64-79).

³⁷ L. Francalanci, *Il Commento di Bernardo Ilicino ai Triumph di Petrarca e la sua diffusione europea: alcune questioni di metodo*, «*Studi di Filologia Italiana*», LXIV (2006), 143-154; ID., *La Traduzione catalana del commento di Bernardo Ilicino ai Triumph del Petrarca: il modello italiano*, «*Quaderns d'Italià*», 13 (2008), 113-126.

estudiant– amb certa lleugeresa, sobretot des d’un punt de vista textual; això es fa patent, sobretot, en el gran desconeixement envers el *Comentari* i la seva tradició textual, amb els seus problemes i les seves peculiaritats, i en el mancat reconeixement, com ja apuntaven més amunt, de la necessitat d’aplicar a l’estudi d’aquest text una metodologia específica. Es tracta, en realitat, de dues cares de la mateixa moneda: si d’una banda el desconeixement de les peculiaritats de l’obra no ha permès d’entendre fins a quin punt una metodologia *ad hoc* fos necessària, de l’altra la mancada aplicació d’aquesta, oferint-nos resultats distorsionats, ha acabat alimentant una valoració negativa del text.

Completem aquest breu excurs bibliogràfic recordant alguns dels treballs –gairebé tots, en realitat– que s’interessen directament pel valor cultural i, en molt menor grau, literari del *Comentari* de Ilicino als *Triumphs*. Més enllà del ja recordat i encara magistral article de C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca nel Quattrocento*, i dels ja citats articles de N. Quarta, C. Corso, V. Merry i E. Haywood, la resta de la bibliografia queda reduïda, *grosso modo*, als següents articles: D. D. Carnicelli, *Bernardo Ilicino and the Renaissance commentaries on Petrarch’s “Trionfi”*; A. Pozzone, *Un commentatore quattrocentesco del Petrarca: Bernardo Ilicino*; G.C. Alessio, *The lectura of the Triumphs in the fifteenth century*; F. Tateo, *Sulla ricezione umanistica dei Trionfi*; i S. Cracolici, *Esemplarità ed Emblematica nel commento di Bernardo Ilicino ai Triumphs di Petrarca*.³⁸

Passem ara, finalment, a examinar algunes qüestions relatives a l’estudi de la traducció catalana del *Comentari* de Ilicino als *Triumphs*, que constitueix el veritable objecte del present treball. Com dèiem al principi, la traducció catalana del *Comentari* representa l’últim de tres nivells

---

³⁸ D. D. Carnicelli, *Bernardo Ilicino and the Renaissance commentaries on Petrarch’s “Trionfi”*, en «Romance Philology», xxxiii (1969), pàgs. 57-64; A. Pozzone, *Un commentatore quattrocentesco del Petrarca: Bernardo Ilicino*, en «Atti dell’Accademia Pontaniana», n. s. xxiii (1974), pàgs. 371-390; G.C. Alessio, *The lectura of the Triumphs in the fifteenth century*, en *Petrarch’s Triumphs. Allegory and Spectacle*, a cura de K. Eisenbichler e A. A. Iannucci, Ottawa, Dovehouse Editions, 1990, pàgs. 269-90; F. Tateo, *Sulla ricezione umanistica dei Trionfi*, en *I Triumphs di Francesco Petrarca*, a cura de Claudia Berra, Bologna, Cisalpino, 1999, pàgs. 403-417; S. Cracolici, *Esemplarità ed Emblematica nel commento di Bernardo Ilicino ai Triumphs di Petrarca*, *ibid.*, pàgs. 429-485.

textuals sobreposats i, per aquesta raó, es ressent de molts dels problemes que acabem d'il·lustrar en relació amb els dos nivells anteriors: el més greu, sense dubte, és l'escàs interès despertat per l'obra de Ilicino, considerat tradicionalment per la crítica un element de destorb a l'elegància del versos de Petrarca. Aquesta mena de prejudici, inhibint una reflexió seriosa sobre les implicacions metodològiques de l'estudi del *Comentari*, ha derivat directament en una escassetat endèmica de recursos bibliogràfics -sobretot a propòsit dels aspectes més filològics de l'obra-, la qual, finalment, ha acabat repercutint en termes negatius sobre tot aquells que s'han volgut dedicar a l'estudi de la seva fortuna europea. Podríem dir, doncs, que l'element que més dificulta l'estudi de la traducció catalana del *Comentari* és la falta d'una bibliografia específica suficientment ampla: seguint la tendència a la baixa ja experimentada per la bibliografia iliciniana en relació als *Triomfs*, en efecte, la traducció catalana del *Comentari* disposa d'un repertori bibliogràfic extraordinàriament reduït.³⁹

La dificultat, tanmateix, no és només de caire quantitatiu, sinó també qualitatiu. L'any 1904, Arturo Farinelli lamentava que «*poco e superficialmente assai s'è scritto sulla fortuna dei Trionfi petrarcheschi in Ispagna*», i afegia, parlant de la nostra traducció catalana, que «*questo codice de' Trionfi munito del commento catalano, più volte ricordato dal Torres Amat in poi, fu sempre poco noto agli studiosi*».⁴⁰ Avui en dia, poc més d'un segle després, podem comprovar que aquesta afirmació, desafortunadament, segueix tenint certa validesa; no tant pel que fa a la fortuna dels *Triumphs* –evidentment des d'aleshores s'ha avançat molt en l'estudi de la presència de Petrarca i de la seva obra a les literatures ibèriques–, sinó, sobretot, pel que fa al *Comentari* de Ilicino als *Triumphs* i a la seva traducció catalana, la qual efectivament segueix essent encara avui poc coneguda i, massa sovint, mal estudiada.

---

³⁹ Com en el cas dels *Triumphs*, no ens detindrem aquí sobre la bibliografia relativa a la difusió de Petrarca a la Península Ibèrica dels segles XV-XVI, perquè massa extensa i prou coneguda (es vegi la Bibliografia). Per l'àmbit català, d'altra banda, encara falta una obra que en realitzi un estudi de conjunt: el volum de R. Recio, *Petrarca en la península ibèrica*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 1996, malgrat el títol, s'interessa únicament de la *Glòria d'Amor* de Bernat Hug de Rocabertí.

⁴⁰ A. Farinelli, *Sulla fortuna*, pàg. 317 i n. 2 pàg. 320.

La primera i única edició integral de la traducció catalana del *Comentari* de Ilicino als *Triumphs* va sortir publicada a càrrec de la hispanista R. Recio l'any 2009, amb el títol de *Los Trionfi de Petrarca comentados en catalán. Manuscrito 534 de la Biblioteca Nacional de París y Manuscrito del Ateneu de Barcelona*.⁴¹ Aquest volum, malauradament, presenta una sèrie de problemes que, tot i no disminuir-ne els evidents mèrits divulgatius, certament en comprometen la validesa com a edició “crítica”. El més palès, al nostre entendre, està relacionat amb el text italià de referència utilitzat per la editora, la identificació del qual segueix essent, almenys per qui escriu, tota una incògnita. Al final de la introducció, la editora afirma que en els casos de difícil interpretació del text, recorre «al original de Ilicino para su corrección. Este comentario publicado en Venecia en 1475 proviene de la Universidad de Cornell (signatura A. 192037)».⁴² En primer lloc, ens sembla que caldria precisar què s'entén exactament per “original”, ja que l'«original de Ilicino», *stricto sensu*, no és cap de les edicions (la primera d'aquestes, a tot estirar, seria l'*editio princeps*), sinó el manuscrit *Ital. 397, a. H. 3, 2* de la Biblioteca Estense de Mòdena, que –segons sembla– és l'exemplar que el mateix autor féu realitzar per Borso d'Este. El problema, però, és un altre: si descartem l'eventualitat –possible, però al nostre entendre poc probable– d'una edició veneciana desconeguda del *Comentari* de Ilicino, aquesta edició publicada «en Venecia en 1475» i

---

⁴¹ R. Recio, *Los Trionfi de Petrarca comentados en catalán. Manuscrito 534 de la Biblioteca Nacional de París y Manuscrito del Ateneu de Barcelona*, Chapel Hill, North Carolina University Press, 2009. El títol presenta, al nostre entendre, algunes imprecisions: en primer lloc, no sembla gaire correcte parlar senzillament de «*Trionfi* comentados en catalán», sense esmentar Ilicino, ja que no es tracta ni de la traducció catalana d'un comentari anònim, ni, molt menys, d'un comentari català original; la segona és que resulta del tot sobrer citar en el títol els dos manuscrits, com si fossin dos testimonis diferents, quan en realitat –com es diu també molt clarament a la introducció, pàg. 27–, es tracta d'un manuscrit únic dividit en dos volums. Abans d'aquesta edició, només havia estat editat el *Triomf del Temps*: J. Armangué, «El “Triomf del Temps” de Petrarca. La traducció catalana dels comentaris d'Ilicino (s. xv)», *Annali della Facoltà di Magistero dell'Università di Cagliari*, n.s. XIII-1 (1989), p. 125-191.

⁴² R. Recio, *Los Trionfi*, pàg. 30: «La principal dificultad del texto, dejando aparte algunos borrones, tachaduras y palabras oscuras, es que faltan palabras en las oración y que hay errores de traducción de ciertas palabras u oraciones que confunden al lector. En estos casos, recurro al original de Ilicino para su corrección. Este comentario publicado en Venecia en 1475 proviene de la Universidad de Cornell (signatura A. 192037)».

provinent de la biblioteca de la Universitat de Cornell («*signatura A. 192037*») no sembla haver existit mai.⁴³ La primera edició del *Comentari*, en efecte, fou publicada a Bolonya en 1475, mentre la primera edició veneciana és la segona, publicada l'any 1478: podríem suposar, doncs, que *Venezia 1475* sigui un banal error per *Bologna 1475*; ni nosaltres ni els bibliotecaris de Cornell, però, hem sabut trobar la signatura «*signatura A. 192037*» en els catàlegs de la biblioteca: les signatures dels 2 exemplars de la edició bolonyesa de 1475 conservat a Cornell són *PQ4476 .A75 ++ i ++ PQ4476 A.75*.⁴⁴ La nostra anàlisi dels incunables del *Comentari*, a més, ha revelat que les lectures del model italià ofertes per l'edició de Recio divergeixen considerablement de l'incunable bolonyès de 1475 que hem consultat per la realització del present treball.⁴⁵ Si es tractés només de lectures menors, naturalment, podríem imputar-les –per exemple– a una revisió del text realitzada durant la impressió (una pràctica aleshores bastant comuna), i els dos incunables podrien representar senzillament dues fases diferents en el tiratge de l'obra; desafortunadament no creiem que sigui aquest el cas, ja que les divergències detectades afecten aspectes macro-textuals que no són compatibles amb aquesta hipòtesis. Almenys des de la publicació del conegut estudi de Wilkins,

---

⁴³ L'única notícia que hem pogut trobar a propòsit d'una edició amb aquestes característiques, i que no troba confirmació en tota la bibliografia consultada, prové d'un volum de Angelo Solerti, *Le vite di Dante, del Petrarca e del Boccaccio scritte fino al secolo decimosettimo / per la prima volta raccolte da Angelo Solerti*, Milano, F. Vallardi, 1904, on a la pàg. 339, parlant de la vida de Petrarca present en el comentari de Ilicino, l'autor afirma: «Questa breve ma sconclusionata notizia di Bernardo Lapini, o Illicino, fu dapprima premessa alla sua *Sposizione dei Trionfi*, Bologna, [Azzoguidi], 1475, ripetuta lo stesso anno a Venezia». En el catàleg de Cornell no figura cap edició veneciana amb aquesta data, ni tampoc apareix mai en els repertoris de Quarta, Wilkins, Merry i en el catàleg general dels incunables conservats en biblioteques italianes.

⁴⁴ Hem consultat, sense èxit, tant l'òptim catàleg en línia de la universitat de Cornell que el volum de M. Fowler, *Catalog of the Petrarch Collection Bequeathed by Willard Fiske to Cornell Univerity*, London, Oxford Univesity Press, 1916. Es possible que la signatura oferta no es refereixi en realitat al catàleg de Cornell sinó a algun altre repertori, que malauradament no hem sabut identificar.

⁴⁵ L'*editio princeps* del *Comentari* de Ilicino fou publicada a Bolonya per Hannibal Malpliglius, per Sigismundus de Libris, en 1475 (utilitzem l'incunable B. 2. 10 de la Biblioteca Nacional Central de Florència); d'aquí endavant ens hi referirem utilitzant la sigla Bo75.

The Making of the Canzoniere and other Petrarchan Studies (1951),⁴⁶ en efecte, sabem que l'edició bolonyesa de 1475 difereix de totes les altres edicions dels segle xv pel que fa a la composició del *Triumphus Famae*. Com veurem més endavant en el capítol dedicat a l'anàlisi del model italià de la traducció catalana (*cf.* pàg. 125), en l'edició de 1475, exactament com en el manuscrit de Mòdena, el *T. Famae* està format per només tres capítols, el primer dels quals és un capítol compòsit, format per la primera part dels versos de *TF 1a*, *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*, i per la segona part dels versos del cap. *TF I*, *Da poi che Morte triumfò nel volto* (*TF 1a*, vv. 1-22^{1/2} + *TF I*, vv. 23-130). Ilicino realitzà el seu *Comentari* seguint aquesta versió amb tres capítols, i per tant ni en el manuscrit de Mòdena ni en la edició *princeps* de 1475 apareixen la segona part del *TF1a* i la primera del *TF I*; totes les altres edicions quatrecentistes, en canvi, a partir de l'edició Venezia 1478, en tenen quatre, els primer dels quals és el *TF1a* i el segon el *TFI* (*TF I-IV* = *TF 1a*, *TFI-III*). Abans de realitzar l'edició de 1478, evidentment, fou necessari integrar les porcions de comentari relatives a la segona part de *TF 1a* i a la primera de *TF I* que havien estat excloses per Ilicino.⁴⁷ Això significa que la nostra traducció catalana, havent estat realitzada a partir d'aquesta edició veneciana, tradueix parts del *Comentari* –la segona part de *TF 1a* i la primera de *TF I*– que no es troben en l'edició bolonyesa de 1475. Es tracta d'una dada especialment important, considerant que l'editora, en canvi, dóna lectures des del model italià també per aquests dos fragments, sense fer cap menció d'una eventual integració amb un model diferent: resulta difícil d'entendre com això fóra possible si en el model que en teoria hauria de tenir al davant aquests no hi figuren; la conclusió, per tant, és que el model utilitzat per la editora certament no és la edició bolonyesa de 1475. Durant la realització d'aquest treball hem pogut efectuar una anàlisi detallada de les primeres set edicions del *Comentari* (Bologna 1475, Venezia 1478, 1481, 1484, 1486, 1488, 1490), i per això podem afirmar

---

⁴⁶ E. H. Wilkins, *The Making of the Canzoniere*, Cap. XXIV, *The Quattrocento editions of the Canzoniere and the Triumphs*, pp. 379-401.

⁴⁷ L'Ilicino morí en 1476, i per tant algú altre hagué de realitzar la integració: per aquests dos fragments, doncs, seria més oportú parlar de *pseudo-Ilicino*.

que el model utilitzat per la editora tampoc correspon a Ve78, Ve81 i Ve84.⁴⁸ Vegem-ne un exemple per tots: en la segona part del cap. *TF* 1a, en efecte, que com acabem de dir no apareix en Bo75, la editora afirma, referint-se al comentari que segueix el v. 82, «*Este párrafo figura en el texto italiano antes de los versos de Petrarca, no después, presentándose además este verso de Petrarca junto a los dos que siguen*».⁴⁹ Si comparem aquesta afirmació amb el text dels incunables, podem veure fàcilment que la disposició textual de Ve78, Ve81 i Ve84 correspon a aquella del manuscrit català i contrasta amb aquella assenyalada per Recio; la estructura a la qual fa referència l'editora només apareix en els darrers tres, Ve86, Ve88 i Ve90, i probablement en moltes de les edicions posteriors, que no hem pogut examinar. Fóra com sigui, una cosa sembla evident: el model que segueix la editora certament no és ni Bologna 1475 ni cap dels incunables venecians de 1478, 1481 i 1484. La suposició de qui escriu, i naturalment és més que possible que sigui del tot equivocada, és que la autora, despreocupant-se la història textual del *Comentari*, declari de seguir la primera edició “veneciana” de 1475 per ésser aquesta el “*original de Ilicino*”, mentre en realitat utilitzi una versió més tardana del *Comentari*, probablement de més fàcil accés.

La qüestió important, però, és una altra. No es tracta, en efecte, d'encetar una polèmica estèril, sinó posar de manifest els problemes derivats de la poca atenció envers la història textual del

---

⁴⁸ Hem utilitzat els següents exemplars: Venezia, Leonardus Wild, 1481 (Florència, Biblioteca Riccardiana, Ed. R. 131); Venezia, Petrus de Plasiis Cremonensis, dictus Veronensis, 1484 (Florència, Biblioteca Nacional Central, B. 2. 6.); Venezia, Pelegrinus de Pasqualis Bononiensis et Domenicus Berthocus, 1486 (datat per error 1488, cfr. Wilkins, *The Making of the Canzoniere*, pàg. 390; Florència, Biblioteca Nacional Central, Nenc. 11¹); Venezia, Bernardinus Rizus Novariensis, 1488 (Florència, Biblioteca Nacional Central, Landau Finaly 3¹); Venezia, Petrus de Plasiis Cremonensis, 1490 (Florència, Biblioteca Nacional Central, D 7. 4. 12). Per comoditat, d'ara endavant indicarem les edicions amb una sigla formada pel lloc d'edició i l'any (Ve81, Ve84, Ve86, Ve88 i Ve90).

⁴⁹ Recio, *Los Trionfi*, pàg. 401 n. 96. En realitat, aquesta diferent disposició dels versos i del comentari afecta tota la porció del text relativa als vv. 64-82. En el manuscrit, així com en els tres incunables, els versos del poema i el relatiu comentari apareixen distribuïts en els següents blocs: vv. 55-63 / Com. / vv. 64-66 / Com. / vv. 67-69 / Com. / vv. 70-72 / Com. / vv. 73-75 / Com. / vv. 76-78 / Com. / vv. 79-81 / Com. / v. 82 / Com.; en els incunables Ve86, Ve88 i Ve90, en canvi, segueixen la distribució: vv. 55-66 / Com. / vv. 67-69 / Com. / vv. 70-72 / Com. / vv. 73-75 / Com. / vv. 76-82 / Com.

Comentari, i, sobretot, d'evidenciar les conseqüències directes que la mancada identificació del model italià de la traducció acaba tenint sobre l'estudi del text. La més greu és que no preocupant-se d'estudiar les diferències entre les edicions del *Comentari* i d'individuar quina d'aquestes serví com a model al traductor català, l'editora no s'adona que les moltes divergències que ella detecta entre el model que té al davant i la traducció catalana provenen, en realitat, del fet que el traductor seguia, senzillament, un model diferent; com veurem més endavant en aquest treball, en efecte, molts dels errors presents en el text català – moltes més del que podria semblar a primera vista– provenen directament de l'edició Venècia 1478, que l'autor català demostra de seguir fidelment.⁵⁰ Això, al nostre entendre, acaba minant a la base els fonaments d'aquesta edició, ja que l'objectiu d'una edició crítica, allò que la distingeix d'una simple transcripció, és precisament el fet de posar a l'abast de tothom un edició fiable sobre la qual poder treballar.

Tret d'aquesta edició, les virtuts i els límits de la qual acabem de posar de manifest, la resta de la poca bibliografia dedicada directament a l'estudi es redueix a un grapat d'articles. Respecte als treballs dedicats a l'estudi literari del text podem recordar, sens dubte, les contribucions de B. Sanvisenti *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*⁵¹ i de A. Farinelli, *Fortuna del Petrarca in Ispagna*; aquest últim, en particular, parlant de la nostra traducció, diu que els catalans tenien «*intorno alla metà del '400, prima de' Castigliani, il loro commentario al testo de' Trionfi, tolto dall'Illicinio, il più autorevole, il più diffuso, il più alla mano*».⁵² De la mateixa manera, resulten força significatius el breu article, ja recordat, de Ll. Nicolau d'Olwer, *Manuscritti Catalani dei "Trionfi"* (1927), que té el mèrit d'haver identificat la complementarietat entre els dos volums de París i Barcelona, i l'interessantíssim article de D.

---

⁵⁰ R. Recio, *Los Trionfi*, pàg. 30. Per una primera proposta d'identificació de l'incunable venecià de 1478 com a model de la nostra traducció catalana es vegi L. Francalanci, *La traduzione catalana*.

⁵¹ B. Sanvisenti, *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, 1902, Milano, Hoepli; en especial el cap. *I cultori di Petrarca* alle pp. 345-388, mentre que per la descripció del còdex in *Appendice*, III, pp. 417-423.

⁵² A. Farinelli, *Fortuna del Petrarca*, p. 320.

Romano, *Acerca del Manuscrito del Ateneo Barcelonés de los “Triunfos” de Petrarca*,⁵³ l'únic que intenti oferir un estudi filològic seriós, per bé que limitat al volum de l'Ateneu, de la traducció. S'ocupen també més o menys directament de la nostra traducció dos d'articles de R. Recio: el ja esmentat *Puntualizaciones sobre la traducción catalana del «Triunfo de Amor de Petrarca», según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París*, i un altre intitulat *Comentarios y Lenguas Vernáculas: la Traducción como vehículo cultural i propagandístico*.⁵⁴ Es veegin, finalment, els dos articles, a càrrec de qui escriu, recordats anteriorment (*cf.* n. 37, pàg. 17).

Voldríem concloure aquest apartat amb algunes consideracions sobre l'esmentat treball de D. Romano, ja que això ens permetrà il·lustrar amb un exemple concret les raons que ens porten a reivindicar l'aplicació d'una metodologia específica per l'estudi del *Comentari*. En aquest excel·lent article, mitjançant l'anàlisi dels versos poètics que apareixen a la traducció catalana del *Comentari* (operació circumscrita al volum de l'Ateneu), Romano es proposa d'identificar a quina branca de la tradició textual dels *Triumph*i pertanyi el nostre manuscrit. Per realitzar la seva anàlisi, l'autor fa servir l'única eina disponible, o sigui l'esquema de les variants dels *Triumph*i de Appel (1901), que com hem dit poc abans segueix essent avui l'única edició crítica del poema. Seguint Appel, doncs, Romano compara setze llocs crítics i arriba a identificar tres manuscrits que presenten una correspondència particularment estreta amb la traducció catalana: es tracta, en ordre decreixent, dels manuscrits *Fra.* 223 (15/16), *Fra.* 2500-2501 (en dos toms, 13/16) i *Ita.* 552 (12/16) de la

---

⁵³ D. Romano, *Acerca del Ms. del Ateneo Barcelonés de los Triunfos de Petrarca*, en *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, pp. 5-18.

⁵⁴ R. Recio, *Puntualizaciones sobre la traducción catalana del «Triunfo de Amor de Petrarca», según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París*, en *Actas del XIII congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Madrid 1998), Madrid, Castalia, 2000, vol. 1, pp. 213-220; EAD., «Comentarios y Lenguas Vernáculas: la Traducción como vehículo cultural i propagandístico» en *Revista de Lengua y Literatura Catalana, Gallega y Vasca*, (9) 2003, pp. 321-332. Pel que fa al primer, deixant de banda l'ambigüitat –per dir-ho així– del títol, segons el qual el nostre manuscrit contindria una «traducción catalana del “Triunfo de Amor de Petrarca”», allò més sorprenent és l'enfocament seguit per l'autora: tot i prendre com a punt de partida la traducció catalana, allò que s'acaba portant a terme en realitat és un estudi on s'evidencien les limitacions d'aquesta respecte a la traducció castellana de Antonio de Obregón (1512).

Biblioteca Nacional de París, indicats respectivament com a P15, P14 i P7, segons les sigles utilitzades per Appel. Els tres formen part de la família que Appel indica com a III: a l'interior d'aquesta família, però, P15 (III A) i P7 (III B) pertanyen a dos ramificacions diferents, mentre P14, essent incomplet, no ha estat col·locat per Appel en cap subgrup. El versos dels *Triumph*i presents en el nostre manuscrit, per tant, podrien pertànyer a qualsevol dels subgrups III A o III B. Concloent, Romano afirma que «*el manuscrito del Ateneo Barcelonés pertenece al grupo III, o sea está copiado de un apógrafo ecléctico, que dista bastante de los autógrafos o autografiados per Petrarca. No es, por lo tanto, un buen manuscrito desde el punto de vista de la fijación del texto*».⁵⁵ Des del punt de vista filològic, la feina de Romano és impecable: amb una simple comparació de les variants textuais del poema, aconseguix reduir el camp d'investigació a només tres manuscrits dels més de dos-cent col·locats per Appel. Procedint d'aquesta manera, però, moltes preguntes queden sense resposta, sobretot aquelles referides a la presència del comentari de Ilicino: com s'explica, per exemple, que aquests tres manuscrits, dos francesos i un italià, comparteixin les mateixes lliçons? I la provenença del comentari en el manuscrit català: potser ha sigut el nostre anònim autor a juxtaposar dos textos originalment separats, el poema d'una banda i el comentari de l'altra? Els resultats assolits per Romano, en realitat, són més significatius del que podria semblar: senzillament l'enfocament del treball no li permet copsar les dimensions reals de la qüestió ni d'organitzar la informació obtinguda de la manera correcta.

Veiem ara quins resultats obtenim repetint la mateixa operació, però aquesta vegada partint –com proposàvem poc abans– d'una premissa fonamental: els manuscrits o edicions dels *Triumph*i amb el comentari de Ilicino són manuscrits o edicions del *Comentari* de Ilicino, i el model d'un text del *Comentari* només pot ésser un text anàleg. Pel *Comentari*, com hem dit, no disposem d'una edició crítica ni d'un estudi sobre la seva tradició textual, així que l'únic instrument que podem fer servir per restringir el camp d'investigació segueix sent, encara avui, l'esquema de Appel. L'anàlisi

---

⁵⁵ D. Romano, *Op. Cit.*, p. 17.

dels llocs crítics, naturalment, ens porta a les mateixes conclusions de Romano: els manuscrits P15, P 14 i P7 són els més propers a la nostra traducció catalana. Això, però, no ens il·lumina sobre la presència del comentari, ni ens dóna cap informació concreta sobre els manuscrits. Veiem, doncs, el contingut de cadascú: P15 és un manuscrit francès de principi del segle XVI, que copia els *Triumphs*, en italià, acompanyats del comentari de Ilicino traduït al francès; P14 és un manuscrit francès de la primera meitat del segle XVI, on es copien els *Triumphs* en italià al costat de la traducció francesa en vers de Simon de Bourgoyn; P7 és un manuscrit napolità, de l'últim quart del segle xv (fou dels Sanseveirno, prínceps de Bisignano: entrà a la Biblioteca Aragonesa de Nàpols després de la conjura dels barons i arribà a París com a botí de guerra després de les Guerres d'Itàlia), on es copien en italià els *Triumphs* amb el comentari de Ilicino.⁵⁶ A la llum de la presència del comentari de Ilicino resulta evident que P 14 no té res a veure amb la nostra traducció, i que els dos manuscrits aparentment més llunyans, o sigui P15 i P7, són en realitat els més propers.

Els avantatges d'aquest nou plantejament resulten evidents. D'entrada, perquè només posant al centre de la nostra anàlisi la presència del comentari hem pogut millorar els resultats de Romano, passant de tres testimonis a dos. Però això no és tot. Hi ha una altra dada que resulta encara més significativa: l'anàlisi de més de dos-cent manuscrits, conduïda únicament sobre els versos del poema, ha acabat aproximant la nostra traducció catalana a només tres testimonis, dos dels quals, com acabem de veure, contenen també el comentari de Ilicino. Evidentment, no es tracta d'una casualitat: al contrari, això confirma amb decisió, al nostre entendre, fins a quin punt el poema i el comentari formaven un conjunt únic i inseparable. Però explica també perquè dos manuscrits com P15 i P7, allunyats entre si per provenença, llengua i factura, comparteixin un nombre tan alt de lliçons. La resposta és senzilla: perquè aquests no són dos manuscrits dels *Triumphs* comentats sinó

---

⁵⁶ E. Pellegrin, *Manuscrits de Pétrarque dans les bibliothèques de France*, Padova, Antenore, 1966, pàg. 336 (P7: París, Biblioteca Nacional, Ital. 552), pp. 430-432 (P15: París, Biblioteca Nacional, Fra. 223) i pp. 453-456 (P14: París, Biblioteca Nacional, Fra. 2500 i 2501).

dos manuscrits del *Comentari*, i per tant el seu model fou certament un altre exemplar del *Comentari*.⁵⁷

Seguint aquesta línia, durant la realització del present treball hem estudiat, de forma propedèutica a la identificació del model italià de la traducció catalana, la història textual del *Comentari*, i això ens ha portat a identificar en les diferents estructures que presenta el primer capítol del *Triumphus Famae* un dels principals discords entre les diferents redaccions del text. Una simple comparació de la estructura del *T. Famae* present entre els testimonis P7 i P15 ens permetrà, doncs, de restringir ulteriorment el camp, portant-nos a excloure P7: aquest, en efecte, presenta una particular estructura del *T. Famae* (TF I-III = TF 1a + TFI, TFII-TFIII) que correspon a la primera organització del text del *Comentari* (Bo75) mentre la nostra traducció, així com P15, segueixen una organització diferent, que aparegué a partir de l'edició veneciana de 1478.⁵⁸ Això ens porta, un altre cop, a allò que dèiem més amunt en aquest mateix paràgraf: els diferents testimonis -manuscrits o impresos, en italià o traduïts- del *Triumphus* amb el comentari de Ilicino no són altra cosa, en realitat, que testimonis del *Comentari* de Ilicino als *Triumphus* i com a tals haurien d'ésser estudiats, amb tot les implicacions metodològiques que això comporta.

---

⁵⁷ Un altre problema derivat de la utilització d'Appel, d'altra banda, és que aquest autor acollí en la seva *recensio* només aquells manuscrits que li semblaren més significatius: un dels exclosos fou el manuscrit *Fra. 594* de la Biblioteca Nacional de Paris. Si aquest manuscrit hagués estat pres en consideració per Appel, la nostra anàlisi dels versos poètics hauria donat uns resultats molt pròxims a aquells de P15: es tracta, en efecte, d'un còdex de luxe realitzat a Rouen en 1503 pel rei Louis XII (es possible que el comitent haig estat el cardenal Georges d'Amboise) que copia el mateix text de P15, amb els *Triumphus* en italià i el comentari de Ilicino traduït al francès.

⁵⁸ Cfr. Wilkins, *Op. Cit.*, pp. 388-389.

2. EL CONTEXT HISTORICOLITERARI

Les informacions disponibles a propòsit de la traducció catalana, ja ho dèiem abans, són poques i bastant genèriques, i no ens donen indicacions suficients per poder-la relacionar amb un autor o amb un àmbit específic dintre del panorama de les lletres catalanes. A l'anonimat del traductor, efectivament, només podem contraposar-hi una provenença d'àrea lingüística valenciana, segura dins de la seva aproximació, i una datació tot plegat encara bastant oberta (*post quem* 1478 – *ante quem* 1512).⁵⁹ Això no vol dir, però, que aquests dos elements, sumats a l'interès de l'anònim traductor envers l'obra del Petrarca, no constitueixin un punt de partida prou sòlid per intentar reconstruir, si més no a grans trets, el marc històric, cultural i literari dintre del qual cal situar la nostra traducció.

El primer element que hem de tenir present a l'hora d'esbossar les línies mestres d'aquesta anàlisi historicoliterària és que la difusió del Comentari d'Ilicino als *Triumph*i va lligada indissolublement, tant a Itàlia com a la resta d'Europa, a la història de la difusió del mestratge literari petrarquista: no podem oblidar, en efecte, que tots aquells que s'interessaren pel *Comentari* no ho feren pel seu valor literari intrínsec sinó únicament perquè aquest els oferia les eines interpretatives necessàries per poder entendre els versos del poema. Aquesta, d'altra banda, sembla haver estat des del primer moment la intenció de Ilicino, el qual, com ell mateix declara al final del pròleg, havia decidit realitzar el comentari precisament amb l'objectiu de poder oferir als lectors una ajuda per entendre el contingut –no tan sols erudit, sinó també moral– d'una obra, els *Triumph*i, que ja aleshores no devia resultar sempre de fàcil accés. Els veritables referents literaris al darrera de la lectura del *Comentari* de Ilicino, per tant, no deixaren mai d'ésser Petrarca i els *Triumph*i.

---

⁵⁹ L'anàlisi de la llengua, efectivament, no permet atribucions més específiques; la presència constant i sense vacil·lacions de trets marcadament valencians –els més evidents són l'ús de la grafia *ch-* per la palatal (*chiquet*), dels sufixes *-ea* (< ll. - ESA) i la palatalització dels verbs incoatius (*-eixca*)–, d'altra banda, sembla allunyar al nostre entendre l'eventualitat d'una pàtina lingüística aplicada en un segon moment per un copista.

Com veurem al llarg d'aquest treball, no es tracta, com podria semblar, d'una obvietat. El paper de mediador exercit per Ilicino, si d'una banda representà la clau del seu èxit, de l'altra el condemnà a una mena d'invisibilitat que avui, a distància de segles, dificulta notablement l'estudi de la seva contribució a la difusió de l'obra petrarquesca. En efecte, malgrat que durant el cinquantenni 1475-1525 bona part d'aquells que llegien els *Triumphs* ho devien fer a través del *Comentari* –l'èxit editorial i les diferents traduccions europees així ho suggereixen–, per la gran majoria dels lectors aquest no deixà mai d'ésser un mitjà per entendre els versos del poema, de manera que pocs autors sentiren la necessitat de deixar constància de la seva utilització. Un bon exemple d'això està representat, sens dubte, pels diferents traductors europeus del *Triumphs*, les obres dels quals demostren –com veurem al llarg del treball– que aquests, tot i no fer-ne sempre menció explícita, seguiren recurrent a la ajuda del comentari de Ilicino fins i tot després que aquest fóra “oficialment” substituït, ben entrat el segle XVI, per aquell altre de Alessandro Vellutello (1525). La conseqüència directa de tot això és que la considerable difusió del text no queda reflectida, en absolut, en la quantitat de dades disponibles avui dia a propòsit de la lectura del comentari per part dels autors d'aquest període (rars vegades trobem referències directes a Ilicino). El cas de la literatura catalana, naturalment, no és una excepció, i per bé que aleshores la presència del comentari de Ilicino a l'àmbit català fos evidentment una realitat –com queda demostrat per l'existència de la nostra traducció catalana–, encara avui resulta extremadament difícil establir una relació directa entre la seva lectura i els ressons més o menys directes del poema triomfal presents en les obres dels autors catalans d'aquesta època.⁶⁰ Davant l'evident dificultat –també en termes bibliogràfics– de resseguir, dades a la mà, l'aportació del *Comentari* (amb més raó en el cas d'una traducció d'autor anònim difícilment relacionable amb un àmbit concret), però al mateix temps tenint en compte, com

---

⁶⁰ L'únic estudi del qual tenim coneixement en què es mencioni explícitament la utilització del *Comentari* és l'article de J. Turró, «'Officium poetae est fingere': Francesc Alegre i *La Faula de Neptuno i Dyana*», en *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial - Abadia de Montserrat, 1994, p. 221-241.

dèiem abans, que al darrera de la lectura d'Ilicino s'hi amagava sempre l'interès envers l'obra petrarquesca, els nostres esforços de contextualització historicoliterària es concentraran, almenys pel que fa a la literatura catalana, sobretot en la recepció de Petrarca i dels *Triumphs*.

Les coordenades geogràfiques i cronològiques ofertes per la valencianitat de la llengua de la traducció i per la datació del model italià (1478) enfoquen immediatament la nostra atenció cap a una de les conjuntures historicoculturals més importants per les lletres catalanes medievals. El clima cultural del Regne de València de l'últim quart del segle XV i dels primers decennis del segle XVI, amb la seva capital al capdavant, fou un dels més refinats i prolífics de tota la Península Ibèrica, i només cal pensar a l'extraordinària riquesa i varietat d'alguns dels productes literaris sorgits d'aquest mateix àmbit –el *Tirant lo Blanch*, l'obra literària de Joan Roís de Corella i la *valenciana prosa*, l'anomenada *escola valenciana*, la lírica de certamen, entre d'altres– per fer-nos una idea de l'excepcionalitat del panorama cultural valencià del moment. Aquesta, no obstant, fou també una època de profunds canvis socials i lingüístics: el mateix Regne de València fou un dels territoris de la Corona d'Aragó que es demostraren més oberts a la progressiva castellanització de la cultura literària: pensem que a València, l'any 1511 –només vint anys després del *Tirant* (1490)– s'hi publicà el *Cancionero General* d'Hernando del Castillo.⁶¹

De la gran varietat d'estímuls que animaven la producció literària catalana d'aquesta època, un dels més característics fou, sens dubte, la fascinació per la literatura provinent d'Itàlia, no tan sols per les obres i els autors del *Trecento* (Dante, Petrarca i Boccaccio), sinó també del més recent Humanisme. La circulació d'obres i d'idees entre Itàlia i els territoris peninsulars, en efecte, s'havia intensificat notablement al llarg del segle XV, sobretot després de les campanyes italianes d'Alfons el Magnànim i de la conquesta de Nàpols (1442), i durant la segona meitat del segle es

---

⁶¹ Per una anàlisi detallada d'aquesta qüestió, no tan sols des del punt de vista històric sinó també sociocultural, es vegi el cap. 7, *Català i Castellà*, del volum Nadal, J. M. – Prats, M., *Història de la llengua catalana. Volum segon: El segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1996, pp. 432-464.

multiplicaren les traduccions catalanes d'autors italians i d'autors clàssic, a través de les versions realitzades pels humanistes italians (sobretot *volgarizzamenti* o traduccions llatines d'originals grecs).

Dintre d'aquest corrent “italianitzant” –i aquí es completa la nostra triangulació– la primacia correspongué sens dubte a Petrarca, el qual ja havia esdevingut, des de les darreries del segle XIV, un dels noms de referència de la cultura més actualitzada (gairebé una “garantia de qualitat”, podríem dir). Al darrera d'això, però, no sempre hi havia un coneixement i una comprensió igualment profunds del contingut de les seves obres, i molts autors, tot i esmentar el nom de Petrarca, demostren una major sintonia cultural amb l’obra de Dant i, sobretot, de Boccaccio; l'admiració declarada envers el Petrarca, efectivament, no sempre es traslladà en una assimilació real dels ideals promulgats a través de les seves obres, i molts autors catalans del XV –el mateix, però, passà també a Itàlia i a la resta d’Europa– senzillament adaptaren i reelaboraren el model literari ofert per Petrarca segons la seva formació, els seus gustos i les seves necessitats literàries. Això comporta, naturalment, que els resultats assolits variïn notablement d'un cas a l'altre, i que al costat d'obres més genuïnament influenciades per la renovació humanística propiciada pel poeta se'n trobin d'altres en què els nous referents culturals provinents d’Itàlia queden en la superfície i acaben essent una mena d'embolcall renaixentista, per dir-ho així, al darrera del qual seguia amagant-s’hi un plantejament encara força arrelat a la tradicional medieval.

Heus aquí, doncs, les tres directrius principals que delimiten l'espai geogràfic, cronològic i ideològic al qual pertany la nostra traducció catalana del Comentari de Ilicino als *Triumphs*. Una anàlisi aprofundida d'aquests tres elements, naturalment, sobrepassaria els objectius del present treball i requeriria un esforç de síntesi fora de les capacitats del seu autor: no ens enfrontarem, per tant, a un estudi sistemàtic i detallat de la història del Petrarquisme a la literatura catalana o de la història literària del Regne de València de l'últim quart del segle xv (es tracta, de totes maneres, d'arguments molt coneguts i estudiats); ens limitarem, en canvi, a oferir un breu *excurs* que ens

permeti evidenciar els principals punts de referència històrics i literaris que ens permetin emmarcar correctament l'estudi de la nostra traducció catalana del *Comentari als Triumphs*.

2.1. L'edat d'or dels *Triumphs* i la difusió europea del comentari de Ilicino.

L'admiració envers Petrarca, naturalment, no fou una prerrogativa de la segona part del Quatrecentes ni molt menys de l'àmbit valencià: quan es realitzà la nostra traducció feia gairebé un segle que la presència del *poeta laureato* era una realitat ben arrelada a tot l'àmbit peninsular. Molt abans de l'*exploit* del Petrarquisme líric de la primera meitat del segle XVI, en efecte, amb els seus coneguts efectes sobre el desenvolupament de les literatures europees del Renaixement (el *Petrarquismo Español*, *La Pléiade*, etc.), feia temps que el Petrarquisme s'havia convertit en un fenomen literari d'abast europeu.⁶² No entrarem aquí, per tractar-se d'un tema arxiconegut, en una valoració de la importància de l'herència de Petrarca per la cultura europea: allò que sí ens interessa destacar és que la seva fama s'escampà arreu d'Europa en dates molt primerenques (la *laurea* poètica li fou concedida a Roma el 8 de setembre de 1341), i que la circulació de les seves obres, sobretot les llatines –allò que podríem considerar el primer nucli del Petrarquisme, que tanta importància tingué en el desenvolupament de l'Humanisme i més tard del Renaixement–, començà ja abans de la seva mort. La mateixa biografia del poeta, d'altra banda, reflecteix una trajectòria vital i intel·lectual que en molts sentits podríem ja definir plenament “europea”.⁶³

---

⁶² Pensem a un cas tan emblemàtic com la primerenca fortuna europea de la *Griselda*, versió llatina realitzada per Petrarca de l'última *novella* del *Decameron* de Boccaccio, present cap a les darreries del segle XIV a les literatures catalana (*Lo Somni* de Bernat Metge), francesa (traducció francesa de Philippe de Mézières) i anglesa (*The Canterbury Tales* de Chaucer). Sobre la difusió del Petrarquisme arreu d'Europa es vegi M. P. Manero Sorolla, *Introducción al estudio del Petrarquismo en España*, Barcelona, PPU, 1987; el cap. I C, *El Petrarquismo, fenómeno europeo*, pp. 28-50, en particular, ofereix un útil resum de la difusió Europea de l'obra de Petrarca.

⁶³ La seva biografia té una dimensió verdaderament “supranacional”: pensem a les llargues temporades passades a la cort papal d'Avinyó i a Vaclusa, als freqüents viatges per Itàlia i Europa (Pàdua, Nàpols, Roma, Milà, Paris, Gant, Lieja, Aquisgrà, Colònia, Lió, Praga), però també a la àmplia xarxa de les seves relacions (amb personatges de províncies molt diverses) i a la multiplicitat dels seus interessos, tan culturals com polítics. Resulta emblemàtic, en

Quan parlem de Petrarquisme com a quelcom únic, tanmateix, correm el risc de caure en una simplificació excessiva i de oferir una lectura massa planera d'un fenomen que, en canvi, es caracteritza precisament per la seva complexitat. La difusió dels ideals culturals i literaris dels quals Petrarca fou inspirador, efectivament, no seguí una trajectòria lineal: ben al contrari, aquesta es manifestà amb característiques precises i ben identificables a segona del context cultural i del moment històric en què es produí. Des de la seva primera circulació, en efecte, i fins a esdevenir, ben entrat el segle XVI, el model de referència per excel·lència de bona part dels poetes d'arreu d'Europa, la difusió de l'obra petrarquesca, tan en llatí com en vulgar, anà creixent progressivament en diferents fases, cadascuna corresponent a una faceta diferent de la producció petrarquesca.⁶⁴ Segons Wilkins, que parla pròpiament de “onades” (*waves*), aquestes serien principalment tres i estarien relacionades amb l'auge –respectivament– de les obres llatines (entre el final del segle XIV i la primera meitat del segle XV), dels *Triumphs* (la segona part del segle XV) i del *Canzoniere* (paral·lela, per bé que menys intensa de la dels *Triumphs*, durant el segle XV, arriba a la seva màxima expansió durant del segle XVI):

*«the wave from the Latin work reached its peak in the XIV and early fifteenth century, diminished thereafter, and virtually disappeared in the seventeenth century; [...] the wave from the Triumphs reached its peak in the fifteenth century, diminished thereafter, and virtually disappeared in the seventeenth century; [...] the wave from the Canzoniere, of lesser strength until the latter part of the fifteenth century than the wave from the Triumphs, thereafter gained strength swiftly, rose to a tremendous peak in the sixteenth century, and has diminished gradually since that time, though occasionally resurgent and still existent».*⁶⁵

---

aquest sentit, el títol de la publicació que recull les actes del congrés que es celebrà a Washington en ocasió del sisè centenari de la mort del poeta (1974): *Francesco Petrarca, citizen of the world*, a cura de Aldo S. Bernardo, Padova-Albany, Antenor-State University of New York Press, 1980.

⁶⁴ Podriem dir que l'adopció de diferents obres de Petrarca com a model literari donà vida a formes particulars de Petrarquisme: segon A. Gargano, *Op. Cit.*, pàg. 565, en efecte, «è fin troppo facile intuire che nulla è forse più indicativo e, perfino, determinante del singolo tipo di petrarchismo che il tipo di testo petrarchesco di cui quello si alimenta, prendendolo a modello».

⁶⁵ Ernest H. Wilkins, «A General Survey of Renaissance Petrarchism», *Comparative Literature*, vol. 2, 4 (Autumn, 1950), pp. 327-342.

Una periodització tan esquemàtica resulta certament molt útil per una primera recognició d'un argument tan vast. La imatge de l'onada, a més, il·lustra molt bé l'absència d'una real solució de continuïtat entre aquests tres moments: les transicions entre una i altra tingueren més aviat les característiques d'una substitució progressiva que d'un canvi sobtat, i la convivència entre les diferents obres, de fet, es perllongà durant força temps; les obres llatines del poeta, per exemple, tot i correspondre a la primera "onada", se seguiren llegint i editant fins ben entrat el segle XVI (un exemple per tots, l'edició de Basilea de 1554, on es recull tota l'obra de Petrarca, tant llatina com vulgar). Al mateix temps, però, aquest esquema té el gran defecte d'acabar simplificant excessivament la història de la recepció del mestratge de Petrarca: la fortuna de cadascuna de les seves obres, en efecte, estigué condicionada per qüestions de caràcter lingüístic, ideològic i fins i tot polític, i arribà a ésser molt diferent a segona del lloc i de l'època.⁶⁶

El Comentari de Ilicino als *Triumphs*, així com la seva traducció catalana, s'insereixen òbviament en el segon d'aquests tres moments, corresponent justament a l'època daurada dels *Triumphs*.⁶⁷ Els *Triumphs* són un poema en *terzine* en el qual Petrarca descriu la visió en somni d'una successió de sis triomfs -*Cupidins, Pudicitie, Mortis, Famae, Temporis, Eternitatis*- a la manera d'aquells realitzats pel romans «*in Campidoglio al tempo antico / [...] per via Sacra o per via Lata*»;⁶⁸ aquesta visió, com ens recorda l'incipit del poema (TC I, vv. 1-3: «*Al tempo che rinnova i miei sospiri / per la dolce memoria di quel giorno / che fu principio a sì lunghi martiri*») tingué lloc pretesament alguns anys després de la mort de Laura en el dia de l'aniversari del seu enamorament (6 d'abril de 1327). Exactament com en els triomfs clàssics, sobre cadascú dels sis

---

⁶⁶ Mot interessant, en aquest sentit, la comparació de la fortuna de les diferents obres llatines de Petrarca dintre i fora de les fronteres italianes. Per una síntesis de totes aquestes qüestions, es vegi Dionisotti, *Op. Cit.*, pp. 61-113; per les obres llatines es vegin sobretot les pp. 61-67.

⁶⁷ L'auge del *Triumphs*, per exemple, malgrat la periodització oferta per Wilkins, s'estengué en realitat almenys fins a la tercera dècada del segle XVI.

⁶⁸ Petrarca, *Triumphs*, *Triumphus Famae I*, v. 29-30.

carros que encapçalen les diferents processions es troba el *triumphator*, i al darrera d'aquest segueix la desfilada triomfal, integrada per grups de personatges cèlebres relacionats amb l'argument de cada triomf, no tan sols romans i grecs, sinó també bíblics i, en molt menor mesura, medievals. El fil argumental, en realitat, es relativament senzill: en la successió dels sis triomfs, cadascú venç el precedent -l'amor fa presoners els enamorats; la castedat de Laura venç l'amor; la mort venç la virtut de Laura; la fama venç la mort; el temps venç la fama-, fins a arribar a l'últim triomf, el *Triumphus Eternitatis*, en el qual allò que triomfa és la promesa de la vida eterna i de la resurrecció.

El poema triomfal, començat per Petrarca cap als anys Cinquanta del segle XIV i mai acabat (sabem que hi treballà fins a l'últim moment), conegué la seva màxima difusió a partir de la meitat del segle XV.⁶⁹ Les raons d'això, òbviament, són moltes i molt diferents, i intentar delinear-les en detall requeriria dedicar a aquesta qüestió molt més espai del que és aquí oportú: podem resumir-les en manera sintètica dient que al darrera d'aquest èxit cal veure-hi, abans de tot, un implícit reconeixement de la cultura quatrecentista envers un text que apareixia combinar a la perfecció la tradició literària medieval en vulgar –el poema, en *terza rima*, estableix evidentment un diàleg directe amb la *Commedia*– amb la renovació humanística. La “ruptura” de la cultura humanística amb la tradició literària del *Trecento*, en efecte, no és produït amb la mateixa intensitat a tot arreu, i per bé que cap a la segona meitat del segle XV aquesta fos en moltes parts d'Itàlia un fet gairebé irreversible, la realitat és que no es podria entendre la “*fortuna*” quatrecentista dels *Triumphs* sense tenir en compte, entre moltes altres coses, la seva relació amb la *Commedia* (en segon terme també amb l'*Amorosa Visione*). A despit d'allò que probablement hauria desitjat el Petrarca,⁷⁰ en efecte,

---

⁶⁹ Segons afirma Paola Vecchi Galli, «*la tradizione quattrocentesca assomma a circa il 75-80% del totale dei manoscritti dei Trionfi: e non si tratta di una stima definitiva*»; P. Vecchi Galli, «I *Triumphs*. Aspetti della tradizione quattrocentesca», en *I Triumphs di Francesco Petrarca*, a cura di C. Berra, Bologna, Cisalpino, 1999, pp. 343-373, pàg. 349.

⁷⁰ Es probable que la idea de una substancial continuïtat i plàcida convivència entre els *Triumphs* i la *Commedia* hauria desplagut bastant al Petrarca: en molts casos, en efecte, la *vis polemica* del poeta deixa entreveure una rivalitat bastant encesa amb Dante, i molt probablement no fou un cas que Petrarca comencés a donar forma a la idea dels *Triumphs* cap

l'estudi del *Triumph* posa en evidència que pels lectors de la segona meitat del *Quattrocento* el poema no representava en absolut un revés respecte a la tradició en vulgar que feia cap a Dante, sinó a tot estirar una seva "actualització" en clau moderna.⁷¹

La difusió del *Triumph*, iniciada durant la primera part del segle xv i crescuda ràpidament sobretot a partir de la meitat del segle,⁷² es caracteritzà precisament, des del principi, per dos elements diferents: d'una banda, per la seva relació amb el poema dantesc i, de l'altra, pel progressiu consolidar-se dels ideals culturals de l'incipient humanisme. L'èxit del poema, en efecte, es féu més puixant a partir de la dècada del Setanta, quan la necessitat d'una obertura envers el vulgar segons els paràmetres de la nova cultura humanística començà a fer-se cada cop més intensa; la capacitat dels *Triumph* d'oferir una resposta a ambdues tendències culturals fou sens dubte una de les claus principals del seu succés.⁷³ Es tracta, com veurem, d'un plantejament força generalitzat i comú a bona part del territori de la geografia italiana: els humanistes de la segona generació, en efecte, demostraren d'apreciar sobretot el Petrarca dels *Triumph* perquè hi trobaren justament un

---

a la dècada dels anys Cinquanta, aparentment tot just després de rebre de Boccaccio una còpia de la *Comedia*. Segons T. Chacey, en efecte, «Boccaccio's provocative championing of Dante represented, in fact, a strong stimulus for Petrarch's renewed engagement with vernacular literature during the Italian phase of his career after 1353. Petrarch's uncompromising, albeit largely dissembled, post-Provence dedication to the vernacular reflects a significant course correction, when considered against the background of his life and Works up until and around 1350. The shift becomes especially evident after 1359, the date of the fateful *Familiars* 21.15, "To Giovanni Boccaccio, a defense against an accusation by envious people", in which Petrarch famously claimed never to have possessed a *Commedia* before Boccaccio had sent him one copied in his own hand»; T. J. Chacey, «Petrarch and Dante», *Petrarch and Dante. Anti-Dantism, Metaphysics, Tradition*, a cura de Chacey, T. J. – Baransky, Z. G., Notre Dame (Indiana), University of Notre Dame Press, 2009, pp. 3-49, pàg. 4. Aquest article ofereix també un ampli repertori bibliogràfic sobre el tema de l'anti-dantisme.

⁷¹ C. Dionisotti, *Op. cit.*, pp. 68-69.

⁷² Segons G. C. Alessio, *Op. Cit.*, p. 270, la gran difusió manuscrita dels *Triumph* s'originà «only in the fifth decade of the fifteenth century when that of the *Commedia*, whose period of greatest circulation goes from 1380 to 1420, begin to decline».

⁷³ La tradició literària en vulgar, hereva directa de la poesia del Petrarca, no havia deixat mai de ser una component activa de la producció literària al llarg de tota la primera part del segle. Això ho demostren per exemple, els comentaris als *Canzoniere*, com el de Filelfo, realitzats als voltants de la meitat del segle XV.

model de literatura en vulgar que no deixés enrere la tradició de Dante –ni tan sols la cristiana i doctrinal, per bé que amb matisos força diferents–, però que al mateix temps fos compatible amb les noves coordinades culturals de la renovació humanística, aleshores ja irreversible. Tal i com diu C. Dionisotti, doncs, «*la scelta dei Trionfi si accordava con la tradizione dantesca e parzialmente anche con quella umanistica: era dunque, a Firenze e in Toscana come altrove, una scelta facile e sicura*». ⁷⁴

L'acceptació dels *Triumphs*, a més, sembla haver estat un dels factors que contribuïren al progressiu reconeixement del *Canzoniere*, que en els cercles més lligats a l'Humanisme se devia seguir veient, d'alguna manera, com a un recull de “*rerum vulgarium fragmenta*”. Segons Dionisotti, en efecte, els *Triumphs* «*avevano un suono molto più vicino, intermedio e necessario [respecte a la *Commedia*] per un riconoscimento allo stesso livello, se non nello stesso concerto, di un più remoto testo volgare come le Rime sparse, che stranamente sempre più, in gran parte d'Italia, suonava attuale*». ⁷⁵ No entrarem aquí, per òbvies raons de temps i d'espai, en una anàlisi detallada de la història de la recepció quatrecentista del *Canzoniere*: serà oportú observar, de totes maneres, que fins a la dècada dels Setanta del segle xv, quan es produí la “fractura” de l'època *laurenziana* a la qual es fa sovint referència, les dues obres acostumaven a anar juntes, i que fins i tot després d'aquesta data, malgrat la preponderància –sobretot quantitativa– dels *Triumphs* durant l'últim quart del segle, la difusió de l'una i de l'altra seguiren corrent en paral·lel. ⁷⁶ La clara preferència dels cercles més lligats a l'Humanisme envers els *Triumphs*, en efecte, no significà en absolut un rebuig –amb més raó fora d'aquests– del Petrarca del *Canzoniere* (la difusió de

---

⁷⁴ C. Dionisotti, *Op. cit.*, pàg. 69.

⁷⁵ C. Dionisotti, *Op. Cit.*, pàg. 77.

⁷⁶ La situació de Florència i de la Toscana, on el *Canzoniere* fou deixat en un segon pla respecte als *Triumphs* (foren realitzats tres incunables dels *Triumphs*, però cap del *Canzoniere*) contrasta amb la resta d'Itàlia (Veneza, Milano, Napoli), on la unitat de la lliçó poètica petrarquesca pesava més que la substancial diferència d'impostació i tradicionalment les dues obres se seguiren editant juntes. Sobre aquestes qüestions es vegi C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, pp. 68-70; C. Bologna, *Da Petrarca al Petrarchismo*, pàg. 636.

l'empremta demostra que en molts casos el dos textos s'imprimien plegats): els poetes que en aquests mateixos anys donaren vida a l'experimentació lírica que caracteritza el Petrarquisme de la segona part del *Quattrocento* seguiren trobant en el *Canzoniere*, tant com en els *Triumphhi*, la seva font d'inspiració.⁷⁷ La producció literària de Ilicino, sense anar massa lluny, n'és un cas exemplar. Aquesta reflecteix la presència, en major o menor mesura, de gairebé tota la producció petrarquesca: en el Comentari als *Triumphhi*, per exemple, abunden les referències a les *Rime* i, en menor mesura, a les obres llatines del Petrarca (*Africa*, *Secretum*, *Bucolicum carmen* i *De remediis*), mentre en la seva producció poètica d'inspiració petrarquista es poden trobar, a diferents nivells, elements provinents tant dels *Triumphhi* com del *Canzoniere*.

Cap a la meitat del segle xv, com dèiem, s'acabà eixamplant considerablement la distància entre l'obra de Dante i les noves exigències de la cultura humanística.⁷⁸ Amb el progressiu afirmar-se de l'humanisme com a corrent cultural dominant, d'una banda, i el renovat interès pel vulgar, de l'altra, en efecte, la necessitat d'un model literari actualitzat que respongués a aquestes dues necessitats s'havia fet aleshores irrenunciable. L'extraordinari èxit dels poema demostra que els *Triumphhi*, posant a disposició dels lectors un veritable compendi en vulgar sobre l'antiguitat (en el qual Petrarca, en un extrem esforç de síntesis, havia volgut condensar tot el patrimoni clàssic a la seva disposició), tingueren precisament la capacitat de donar una resposta a ambdues aquestes exigències. L'èxit assolit pels *Triumphhi* en un espai relativament curt de temps, amplificat en aquells mateixos anys per l'aparició de l'empremta, demostra –com ja observava Dionisotti– fins a quin punt la descoberta del món clàssic realitzada pel Petrarca hagués esdevingut aleshores, a distància

---

⁷⁷ Sobre la qüestió del Petrarquisme quatrecentista es vegin, entre d'altres, Santagata, M.– Carrai, S., *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Milano, Franco Angeli, 1993, especialment M. Santagata, *Dalla lirica cortese alla lirica cortigiana: appunti per una storia*, pp. 11-30.; C. Bologna, *Da Petrarca al Petrarchismo*.

⁷⁸ C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, pàg. 77: «Era chiaro che i Trionfi facevano seguito alla Commedia di Dante, ma a una distanza che, per la tarda divulgazione e per la mancanza della tradizione esegetica trecentesca inseparabile dalla Commedia, doveva apparire allora maggiore di quanto appaia oggi a noi».

d'un segle, «un patrimonio di cultura accessibile, oltreché appetibile a tutti».⁷⁹ Segons Paola Vecchi Galli, en efecte, «lontana dal rivolgersi ai soli intellettuali, o ai ceti socialment egemoni, l'opera incontra un successo insospettato, dagli anonimi mercanti del Quattrocento a Leonardo "homo senza lettere", magari passando per le mani di Luigi Pulci, copista Mediceo dei Trionfi nell'attuale codice Parmense (De Rossi) 2508». Els *Triumphs*, doncs, tal i com testimonia la seva vastíssima difusió, acabaren atraient cap a la seva òrbita un ventall de públic amplíssim, provinent de tots els estaments socials i de tots els àmbits culturals, fins i tot d'aquells menys habituals; es tracta d'allò que la estudiosa anomena «una sorta di effetto Commedia».⁸⁰

La intensa circulació, però, degué començar a fer aflorar també les primeres dificultats envers un text que, per diferents motius –entre d'altres, la falta d'una organització definitiva, que al cap d'un segle de transmissió manuscrita havia donat peu a una veritable *selva* de lliçons i variants–, devia aparèixer en alguns casos especialment hermètic. La voluntat de fer espai al major nombre d'informacions possibles, efectivament, havia acabat convertint molts passatges dels *Triumphs*, sobretot del *T. Famae*, en llargs elencs de personatges cèlebres, caracteritzat sovint de forma molt sintètica:⁸¹ això, si d'una banda ofería als escriptors i artistes, com apuntàvem a la introducció, un vastíssim repertori iconogràfic de matèria clàssica fàcilment aprofitable, fins i tot com a eina de propaganda cultural i de legitimació per les moltes senyories de la Itàlia del *Quattrocento*,⁸² de

---

⁷⁹ «*Quel che nella parte narrativa dei Trionfi rispecchiava la scoperta che il Petrarca aveva fatto del mondo classico, era diventato a distanza di un secolo un patrimonio di cultura accessibile, oltreché appetibile a tutti*»; C. Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, pàg. 72.

⁸⁰ P. Vecchi Galli, *I Triumphs*, pàg. 351.

⁸¹ F. Petrarca, *Triumphs*, a cura de M. Ariani, pàg. 418: «*TF* Ia è certo il capitolo dei T. piú soffocato dall'*assemblage* antiquario: la spersonalizzazione degli eroi a "chiari nomi" è radicale».

⁸² La difusió de la iconografia triomfal fou tan excepcional que no tan sols produí alguns de les obres mestres d'aquesta època en el camp de l'art monumental, de la pintura i de la miniatura, sinó que penetrà fins i tot en objectes d'ús més o menys quotidià, com els *deschi da parto* (molt conegut és el *Trionfo della Fama* de Giovanni de Ser Giovanni, *Lo Scheggia*, fet realitzar en 1448 pel naixement de Lorenzo de' Medici), els *assoni* decorats i les baralles de cartes de jocs o tarots.

l'altra complicava notablement l'accés de moltíssims lectors al poema, els quals, sense una ajuda mirada, difícilment podien penetrar-ne la *intelligenza*.⁸³ L'aparició de diferents comentaris quatrecentistes al poema al voltant dels anys '70 del segle xv –el comentari dit “Portilia” (publicat a Parma en 1473), el de Ilicino (escrit abans de 1471 i publicat per primer cop a Bolonya en 1475) i el de Jacopo di Poggio Bracciolini (publicat a Roma en 1475), a més d'un bon nombre de comentaris anònims–, posa de relleu fins a quin punt s'hagués fet aleshores necessària una resposta en aquest sentit.⁸⁴ Però assenyala també, al mateix temps, quanta fos la distància de la cultura de la segona meitat del segle xv respecte al Petrarca: l'aparició d'aquests comentari, en una època en què els humanistes estaven treballant a les primeres edicions comentades dels clàssics, demostra fins a quin punt l'autor dels *Triumphs* ja hagués assolit aleshores, juntament amb Dante –el comentari de Landino a la *Commedia* fou publicat en 1481–, el rang de veritable *auctoritas* vulgar. No en va Dionisotti afirmar a propòsit del *Comentari* de Ilicino, el més difós i conegut, que aquest representà «*il primo e vistoso riconoscimento di un testo di poesia volgare nei termini propri dell'altra cultura contemporanea, non soltanto come modello per l'imitazione spicciola dei dilettanti di poesia, ma anche e più come testo di studio umanistico e filosofico-scientifico per un largo pubblico*».⁸⁵

El comentari als *Triumphs* del metge sienès Bernardo Lapini da Montalcino, dit “Ilicino” (1433-1476),⁸⁶ dedicat a Borso d'Este, senyor de Ferrara (1413-1471), fou escrit certament en el

---

⁸³ V. Merry, *Op. Cit.*, pàg. 235.

⁸⁴ Per una breu descripció d'aquests comentaris i per una primera bibliografia sobre el tema es vegi Allenspach, J., *Commento ai 'Trionfi' di anonimo quattrocentesco. Un primo elenco dei codici*, «Studi Petrarqueschi», n.s., III (1986), pp. 271-278, a més dels article ja citats de C. Dionisotti, V. Merry, i G. C. Alessio.

⁸⁵ C. Dionisotti, *Op. Cit.*, pàg. 77.

⁸⁶ El nostre autor apareix sovint amb diferents noms: trobem així *Bernardo Ilicino* o *Illicino*, *Bernardi Glicini* (forma present en el títol del primer incunable i repetida en les edicions següents), *Bernardo Lapini*, *B. da Siena*, *B. da Monte Alano da Sena* i alguns altres. Tenint en compte que el nom complet de l'autor era *Bernardo di Pietro di Bernardo Lapini da Montalcino*, i que es refereix a si mateix com a «Bernardo *Ilicino*», creiem que la forma més correcta per referir-nos-hi hauria de ser, probablement, *Bernardo (di Pietro) Lapini da Montalcino*, dit *Ilicino* (de la llatinització *Mons Ilcinus* per Montalcino, mentre que la forma llatina correcta és *Mons Ilcinus*). Així també Corso, *Op. Cit.*, p. 3: «Glicinio, Licinio, Illicino [...] è chiamato per alterazione nelle varie edizioni, [...] ma la forma esatta è Ilicino, come

període 1466-1470.⁸⁷ Algunes fonts apunten que el *Comentari* –o *expositio*, com l’anomena el seu autor– hauria estat escrit entre els mesos de setembre 1468 i juliol 1469, mentre Ilicino es trobava a Ferrara com a lector de medicina d'aquest Estudi, però no sembla gaire creïble que l'autor hagi pogut escriure un text d'aquesta extensió en un període de temps tan curt, malgrat haver-hi dedicat moltes «vigilie»; serà més probable, doncs, que aquest text hagi estat realitzat abans d'aquesta data o a tot estirar començat abans i després acabat a Ferrara, i que per això hagi estat dedicat a Borso d'Este, el qual, com dèiem a la introducció, demostrà d'èsser especialment sensible envers qualsevol mostra d'admiració, fins i tot la més adulatòria. Amb aquesta obra, en efecte, l'Ilicino buscava promocionar la seva reputació com a metge i és perfectament possible que la “ocasió” de la dedicatòria hagi estat, com afirma E. Haywood, la mort del metge de cort Michele Savonarola (1466), el qual, morint, havia deixat «*il suo posto vacante*».⁸⁸ considerant que al cap de dos anys Ilicino estava a Ferrara com a professor de l'estudi, potser hauríem de creure que aquesta estratègia es revelà guanyadora. El to cordial de la introducció sembla revelar, de totes maneres, que més enllà dels seus propòsits de promoció personal l'Ilicino probablement devia sentir una veritable admiració per Borso:

« [...] per la qual cosa havendo diligentemente et con bono examine considerato a cui in principio dirizzasse queste mie vigilie in nessun altro con rason me occorso che la tua illustrissima signoria, si etiamdio perché tractandosi de Triumphi nissuno altro ne po' proferire migliore sententia che chi di ciaschuna sua opera et interiore et exteriore ha sempre mai reportato triumpho, sí come al parer mio ha conseguito la tua signoria, la quale sempre con forte et

---

egli stesso si firma nelle lettere autografe». La biografia més completa de Ilicino segueix essent aquella de C. Corso, *Op. cit.*

⁸⁷ Els dos límits cronològics segurs dintre dels quals es col·loca la redacció del comentari són el 8 de març de 1466, data de la mort de Francesco Sforza, la qual apareix esmentada en el comentari al cap. del *T. Mortis*, i el 14 d'abril de 1471, data en la qual Borso d'Este, recordat en la dedicatòria només com a «*Mutinae Ducem*» (Duc de Mòdena i Reggio, 1452), obtingué el títol de duc di Ferrara.

⁸⁸ E. Haywood, *Op. Cit.*, p. 143.

*infracto animo ciaschuna operatione de fortuna gloriosamente ha superato. Ad essa adunque essa prefata illustrissima tua signoria la pura fede del tuo servitore».*⁸⁹

Bernardo, nascut a Siena en 1433, era fill del conegut *maistro* Pietro da Montalcino, un influent ciutadà i famós metge de la primera meitat del segle xv, el qual havia estat, entre altres coses, metge personal del duc de Milà Filippo Maria Visconti (1412-1447), conegut pel seu fràgil estat de salut.⁹⁰ Segons sabem –ens ho diu el fill Bernardo en el comentari als *Triumphs*–, durant el període milanès Pietro da Montalcino realitzà un comentari, avui perdut, a les *Rime* de Petrarca: l'autor del comentari als *Triumphs*, doncs, heretà del pare tant la vocació mèdica com la literària.⁹¹ La seva formació mèdica, adquirida al *studio* de Siena com a deixeble de Alessandro da Sermoneta, que li dedicà una de les seves obres, no era pròpiament aquella d'un humanista ni d'un veritable intel·lectual, i en el *Comentari* l'autor sembla complaure's sovint de portar endavant un tasca que no devia semblar-li del tot de la seva competència.⁹² Com ens diu ell mateix al final del comentari, els motius que l'empenyeren a passar moltes *vigilie* treballant a la realització del text foren principalment tres: l'admiració envers Petrarca; poder oferir als lectors una ajuda per entendre el

---

⁸⁹ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, f. a2r.

⁹⁰ A. Garosi, *Siena nella Storia della Medicina (1240-1555)*, Firenze, Olschki, 1958. Es vegi sobretot *Pietro Lapini*, pp. 220-226. Segons Garosi, Pietro Lapini alternà la pràctica i l'ensenyament de la medicina (Siena, Perugia i Pavia) amb diferents missions diplomàtiques per la República de Siena; la seva fama de metge el portà fins i tot a les corts de reis i papes (Lodovico d'Anjou, Enric de Suècia, Angelo Maria Visconti, papa Giovanni XXIII). Durant l'etapa al servei del duc de milà Filippo Maria Visconti (1418-1429) exercí com a metge personal del duc, *ducalis phisicus*, i com a lector de medicina a l'estudi de Pavia.

⁹¹ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, f. d8r: «[...] *ma se in questo logo alcuno me giudicasse insolente, ingrato et protervo figliolo a esser difforme et quasi contrario alla sententia della veneranda memoria dello eximio doctore maistro Pietro da Montalcino nostro padre, el quale nella expositione de' sonetti de messer Francesco a Philipppo Maria preterrito, felice ducha di Milano, dice et afferma l'amança del nostro poeta esser stata madonna poesia [...]*».

⁹² C. Dioniosotti parla del context cultural sienès que es desenvolupà al voltant de Agostino Dati com de un «*umanesimo all'acqua di rosa, accettabile ovunque e da tutti*» (*Op. Cit.*, p. 73).

poema, que per molts no devia resultar una tasca senzilla; i finalment complaure el seu protector Borso d'Este, demostrant-li «*fede, servitù e deditione*».⁹³

En el pròleg del *Comentari*, que s'obre amb una referència a Publi Corneli Escipió i al *Nosce te ipsum* (aleshores encara atribuït a Tales de Milet), Ilicino subratlla l'aspecte didàctic dels *Triumphs*, els quals tenen el mèrit d'indicar a l'home el camí per superar les pròpies pulsions («*appetito sensitivo*») i per profunditzar en el coneixement de si mateix. Mitjançant els exemples de Escipió i Tales, en efecte, l'autor introdueix, des del començament, la idea del "Triomf interior", i és certament en aquest sentit que cal llegir aquell altre fragment del proemi en què Ilicino lloa Borso per haver «*di ciaschuna sua opera et interiore et exteriore [...] sempre mai reportato triumpho*» (cfr. pàg. 47). Vegem, doncs, quina interpretació dels *Triumphs* proposa l'autor al principi del *Comentari*:

«Publio Cornelio Scipione, illustrissimo P[rincipe], nesuna maggiore victoria o più singulare triumpho essere diffiniva che se medesimo vinciere in quelle cose le quale da lo appetito sensitivo erano desiderate. La donde, quantunque per più singolari beneficii da Masinissa Re dei Massilii ricevuti allui fusse congiuncto di singulare amicitia, non volse però contra la ragione la data congiugale fede a Sophonisba in nella presura di Cirta di lui retificare, stimando più convenirsi riducerlo da se medesimo a la precipua cognitione che condescendere allo ardentissimo desiderio amoroso. Preclara certamente opera et a huomo romano accomodatissima a non voler per alcuno modo lo ottimo amico altrimenti da gli errori securare che se medesimo. Al quale somma et singular gloria voler conseguire niuna cosa fu giudicata più utile che apertamente cognoscere qual sia il transito necessario di fare a ciascuno huomo dal dì che prima in terra è procreato più non può per suo discorso la imbecillità del nostro intellecto transcendere. La qual cosa ottimamente intendendo la antica priorità giustamente a la sapientia del delphico Apolline, quantunque expresso prima da Thalete milesio, attribuito esser suo primo precepto et instituto Nosce te ipsum.

---

⁹³ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, f. gg10r: «*La donde illustrissimo principe questo si po' ciaschuno persuadere che queste mie vigilie leggerà che nissuna altra cosa a quelle componere mi indusse che a dimostrare amore inverso del poeta, tollere faticha a molti che di lui si dilectano, et a tua illustrissima dimostrare fede, servitù ed deditione*». Cfr. C. Corso, *Op. Cit.*, p. 35.

Questo medesimo, etiamdio essendo quasi da amplo mare per piccoli rivi in anguste lacune de la antiqua integrità defluxo a' moderni intellecti, volse lo excellentissimo et preclarissimo poeta Francesco Petrarca sotto legiadro et mirifico velamento poetico lo àdito preparare et polire a chi con sincero animo voleva intrare ad intendere se stesso. Et sì come de grado in grado pare che l'huomo se rimova per infinito a la sua non più variabil fermeça, ultimamente da lui conseguita, così legiadramente introduce il nostro poeta sei gloriosi triumphhi, l'uno a l'atro come superiore et dominatore designando, nelli quali la clarissima intelligentia d'ogni stato degli huomini è collocata et aperta. Volendo adunque secondo la optima aurea scientia Platonica non solo a me stesso esser nato, ma sì come delle fatiche delli altri ho ricevuto grande fructo, medesimamente et a' posteri di noi resarcirne, deliberai per quanto si extenda la debilità del mio ingegno dello glorioso Poeta in nelli antedicti Triumphhi la intentione explanare, certamente giudicando esser utile sì per la admiranda doctrina in essi interclusa, la quale in parte ne sarà più comune, si etiamdio perché spero che tale exemplo et tale forse accenderà qualche ingegno, la cui sublimità, la opera già per me diroçata con l'ascia, ottimamente polirà con la pialla, onde la excellentia grande et singulare degnità del poeta come giustissimamente merita ne riporterà le accomodatissime laude».⁹⁴

Malgrat l'embolcall humanístic i l'absència –almenys en el pròleg– de referències específiques a la doctrina cristiana, en aquestes primeres pàgines l'Ilicino sembla suggerir una lectura substancialment didàctica del poema. El focus del comentari, en efecte, apareix del tot desplaçat cap a la doctrina present en el text, la qual té la finalitat de guiar l'home, a través del «*mare fluctuoso delle mondane tribulatione*», envers la seva «*patria celeste*»; la utilitat d'aquesta doctrina, doncs, residirà principalment en la seva capacitat de ajudar l'home a assolir el *sommo bene*, o sigui la virtut. Els *Triumphhi* es reduïrien, d'aquesta manera, a una simple ficció literària, a una al·legoria –descrita «*con artificiosa leggiadria et erudito velamento poetico*»– del camí espiritual de l'home, l'interès principal de la qual consistiria sobretot en els ensenyaments (la «*doctrina*») que se'n poden extreure. Aquí sembla residir, segons Ilicino, tot el valor del poema:

---

⁹⁴ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, f. a2r.

«*Explanato adunque quale sia universale soggetto del libro, conveniente cosa è consensuere ormai a vedere quale sia la utilità che ne contribuisce la presente doctrina. Severa è la sententia di tutti i morali che le operatione virtuose, o vero essa Virtù, sia sommo bene, e quello si diffinisce essere utile che per destra via si conduce a la possessione di tal bene. Certamente niuna cosa a noi può dimostrarsi più utile che la presente doctrina, imperò che chi sarà quello che, cognosciuta la ignobilità delle illecebre humane, inteso etiamdio la excellentia del ragionevolmente operare, non sottometta l'offrenato appetito a la moderata ragione? Chi sarà quello che, intesa la proprietà della morte, non divenghi forte a subire i pericoli per la difensione di giustitia et oppugnatione de ingiuria? Chi sarà quello che per fama acquistare et per gloria, cognosciuti i preclari et magnanimi facti degli antichi, non si svegli et incenda a simili operationi, sí come si legge la imagine degli antichi romani alloro statuite per eterna memoria avere concitato Scipione Affricano et [i] triumphi di Milciade Atheniense avere exercitato Temistocle, onde non immerito Cicerone scripse nel prologo de le Tusculane "Honos alit artes omnesque incenduntur ad studia gloria"? Chi sarà che, intendendo la oblivione procreata dal tempo, non venghi nel volere suo et ne' suoi desiderii temperato? Chi ultimamente serà colui che, cognosciuto il giusto giudicio divino dovere precedere la eternità, non sia constricto in tal modo operare che evitando lo eterno supplitio conseguisca per merito la celeste et sempiterna vita? O salubre adunque et admiranda doctrina, la quale, del mare fluctuoso delle mondani tribulatione consuma, perenne gli huomini conduce a la patria celeste!*».⁹⁵

Segons la lectura proposada per Ilicino, doncs, els *Triumphs* serien una al·legoria del «transito» de l'ànima, o sigui dels sis estats que l'ànima humana ha de travessar –des de l'Amor, tot passant per la Castedat, la Mort, la Fama, el Temps (la tria del termes llatins, sobretot pel II. *Cupidinis*, es força reveladora)– per assolir la salvació i la vida eterna. El pròleg, millor de qualsevol altre part del text, ens dóna la mesura exacta de l'operació de fusió portada a terme per Ilicino en el seu Comentari als *Triumphs* entre la doctrina cristiana i el corrent humanístic: Ilicino, en efecte, no veu cap contradicció entre la *virtus* clàssica i la virtut cristiana, ja que ambdues contribueixen a guiar l'home envers el seu fi últim, o sigui la «*patria celeste*». Resulta interessant veure com en el pròleg Ilicino no s'esmenti mai directament Déu, però sí, en canvi, l'«*optima aurea*

---

⁹⁵ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, f. a3r.

doctrina Platonica»; si d'una banda, doncs, no es pot dubtar –independent dels resultats– de l'admiració d'Ilicino envers els exemples oferts pels clàssics (allò que podríem considerar la component més genuïnament humanística de la seva obra), de l'altra tampoc es pot infravalorar que per l'autor els exemples de la tradició clàssica romana o grega, així com de la tradició bíblica, devien formar part d'un repertori didàctic únic al servei de la moral cristiana.

Contràriament a allò que podríem pensar si només llegíssim la introducció, però, el de Ilicino no és en absolut un comentari al·legòric del poema, ni tampoc un comentari del tot escolàstic o aristotèlic, per bé que l'autor no dubti en fer servir, adaptant-los tant quant és possible a un text literari, els recursos dialèctics i escolàstics de la *quaestio* i de l'*accessus ad auctores*, aleshores normals a l'àmbit universitari. La realitat és hi ha una gran diferència entre allò que Ilicino declara a la introducció i allò que realment acaba fent a la resta del comentari. Al final del pròleg, en efecte, tot just unes poques pàgines després d'haver declarat que els *Triumph*i no són altra cosa que un contenidor, un «*erudito velamento poetico*» utilitzat pel Petrarca per transmetre una doctrina moral, Ilicino canvia sobtadament de to i conclou dient que «*havendo quelle cose partiale expedite, le quale guidicamo essere necessarie alla chiara intelligentia del libro, conveniente cosa ne pare a la particolare expositione della lettera pervenire*»;⁹⁶ d'aquí endavant, a diferència d'allò que ens podríem esperar, la interpretació didàctica passa en segon pla (gairebé desapareix en molts passatges) i allò que trobem és sobretot un comentari erudit, una exegesi literal dels *Triumph*i a la qual Ilicino es dedica profusament al llarg de tot el text. Aquesta aparent incoherència, com proposa E. Haywood, queda fàcilment resolta si distingim dues lectures diferents del poema -una «*globale*» i l'altra «*minuta*»- que operen al mateix temps en el comentari: la lectura del poema com a conjunt, és certament al·legòrica; en l'anàlisi detallada de cada vers, en canvi, allò que predomina és la interpretació literal i enciclopèdica.⁹⁷ Naturalment, la interpretació de Ilicino es veu influenciada

---

⁹⁶ B. Ilicino, *Commento*, Ve78, ff. a3r-a3v.

⁹⁷ E. Haywood, *Op. cit.*, pp. 153-155.

també pel contingut del poema. Així, quan aquest afavoreix una interpretació al·legòrica, com en el cas del *Triumphus Pudicitie*, l'Ilicino no dubta en proposar-la, mentre quan la narració es fa més descriptiva, com en el cas dels llargs elencs de personatges que trobem en el *Triumphus Famae*, la interpretació al·legòrica acaba minvant fins a desaparèixer gairebé del tot.⁹⁸

El Comentari de Ilicino als *Triumphus* fou imprès per primer cop a Bolonya en 1475 per *Hannibal Malpiglius* (per *Sigismundus de Libris*), quan l'Ilicino encara vivia, en una sòbria edició *separata* en caràcters romans: a partir d'aquesta edició el text conegué un formidable èxit editorial, i fins que no fou substituït definitivament pel comentari d'Alessandro Vellutello en 1525 fou imprès ben vint-i-quatre vegades.⁹⁹ A aquestes 24 edicions, que formen el *corpus* imprès del text, cal afegir-hi almenys 9 manuscrits, la majoria dels qual es pot datar a l'últim quart del segle XV, data molt propera a la redacció de l'obra i senyal inequívoc d'una primerenca fortuna literària.¹⁰⁰ Cap d'aquest, desafortunadament, és autògraf, però es força probable que el manuscrit *Ital. 397 a. H. 3, 2* de la Biblioteca Estense de Mòdena sigui el manuscrit de dedica que Ilicino oferí a Borso, i per tant una còpia de l'original autoritzada per l'autor;¹⁰¹ segons sembla, a més, aquest manuscrit fou utilitzat com a text base per la realització de l'*editio princeps* bolonyesa. Una primera anàlisi dels manuscrits portada a terme per la realització d'aquest treball,¹⁰² ha revelat que tots els manuscrits

---

⁹⁸ Per una anàlisi més detallada del contingut del *Comentari* es vegin els articles citats de V. Merry, *Op. Cit.*, pp. 235-242, i de E. Haywood, *Op. Cit.*, pp. 150-155.

⁹⁹ Un elenc de les edicions es troba en V. Merry, *Op. Cit.*, nota 7, pp. 238.

¹⁰⁰ V. Merry, *Op. Cit.*, p. 239, ofereix un primer elenc de 8 manuscrits: 1) Modena, Biblioteca Estense, Ital. 397 a. H. 3, 2; 2) Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Fondo Conventi Soppressi, G2, 1638; 3) Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Fondo Strozzi 177; 4) Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. XC inf. 10¹; 5) Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. XC inf. 10²; 6) Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, Fondo Vittorio Emanuele 797; 7) Parigi, Bibliothèque Nationale, Ital. 552 (en Merry indicat com a 553); 8) Oxford, Bodleian Library, Abbey Collection JA 3192, avui en una col·lecció privada. A aquests vuit se n'hi haurà d'afegir almenys un altre: 9) Firenze, Biblioteca Riccardiana, 1032.

¹⁰¹ V. Merry, *Op. Cit.*, p. 239.

¹⁰² No hem pogut consultar l'exemplar de la Bodleian Library de Oxford (Abbey Collection, JA 3192), avui en una col·lecció privada. Per l'exemplar de la Biblioteca Nacional Central de Roma (Fondo Vittorio Emanuele 797; 7), en

analitzats copien la versió del text present en el manuscrit de Mòdena i en la primera edició Bo75, i almenys un d'aquest, el manuscrit *Plu. XC inf. 10^l* de la Biblioteca Medicea-Laurenziana de Florència, és certament una còpia manuscrita realitzada a partir d'aquest incunable.¹⁰³

Això no tan sols demostra el formidable èxit editorial assolit per aquesta primera edició, sinó sobretot ens dóna una mesura real de l'extraordinari interès despertat pels *Triumph*i durant l'últim quart del segle xv. El poema, en efecte, havia esdevingut aleshores el text “de moda”, i es més que plausible que exemplars manuscrits del *Comentari* començaren a circular fins i tot abans de la primera edició. El cas del manuscrit *laurenziano*, de totes maneres, ens porta a plantejar una altra hipòtesis: es possible, en efecte, que la edició *separata* de 1475 rebés una collida tan favorable que aviat se n'esgotà el tiratge, i que a molts lectors no li quedés més remei, almenys fins a l'aparició de la segona edició, que aconseguir-ne una còpia manuscrita. No podem afirmar, naturalment, que alguns d'aquests manuscrits no hagin estat copiats directament del manuscrit de Mòdena abans de l'aparició de la *princeps* o bé en dates posteriors a l'aparició de la segona edició del text, publicada a Venècia en 1478, però certament no deu ésser un cas que cap d'ells reculli el text d'aquesta o de cap edició posterior. La realitat, en qualsevol cas, és que els exemplars dels *Triumph*i –amb comentari o sense, manuscrits o impresos– devien anar molt buscats i és probable que precisament per respondre a aquesta gran demanda els editors venecians decidiren ampliar notablement el tiratge de la seves edicions, posant el text a l'abast de tothom i fent així minvar –o fins i tot desaparèixer– la necessitat d'una còpia manuscrita. Així ho suggereix també, al nostre entendre, el canvi substancial en el tipus d'edició: de l'edició *separada* impresa a Bolonya en 1475, en caràcters romans i amb marges i

---

canvi, hem fet servir les informacions ofertes per la fixa present en el repertori digital *Manus Online* (http://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=0000067830).

¹⁰³ El manuscrit en qüestió reproduïx un error –la inversió de l'ordre de dues cartes– que apareix també en l'exemplar de Bo75 de la Biblioteca Nacional Central de Florència (*B. 2. 10*). Segons recull la fixa del manuscrit present en el repertori digital *Manus Online*, a aquest testimoni se li hauria d'afegir també el còdex 797, 7 de la Biblioteca Nacional Central de Roma (Fondo Vittorio Emanuele), el qual reproduïria «*l'editio princeps dell'opera, stampata a Bologna nel 1475, con tipi di Annibale Malpigli*».

espais abundants, es passà l'any 1478 a una edició conjunta *Triumph* (comm. Ilicino)–*Canzoniere* (comm. Filelfo), en caràcters gòtics de format més petit i amb marges i espais molt més reduïts.¹⁰⁴

Si molts lectors italians tenien problemes per desfer alguns dels nusos més intricats del *Triumph*, podem imaginar-nos quines dificultats devien superar els lectors europeus del Petrarca, amb més raons aquells que no acabaven de dominar del tot l'italià: per ells, encara més que pels altres, el comentari devia resultar un ajuda irrenunciable per poder desxifrar el contingut del poema. No ens haurà d'estranyar, doncs, que manuscrits i edicions del *Comentari* de Ilicino (recordem que ens referim a un text únic en el qual apareixen tant els *Triumph* com el comentari pròpiament dit) comencessin molt ràpidament a circular per Europa, i que molt aviat –fins i tot abans de les primeres traduccions del poema– apareguessin les primeres traduccions europees del comentari:¹⁰⁵ a més de la catalana objecte d'aquest estudi (avui dia l'única “traducció catalana” dels *Triumph* coneguda i molt probablement la més antiga de l'àmbit hispànic), en efecte, conservem també una traducció francesa anònima de les darreries del segle XV (*ante* 1503), en la qual el text del comentari de Ilicino, en francès, acompanya els versos de Petrarca en italià.¹⁰⁶ El fet significatiu és que aquestes dos textos, reflectint al nostre entendre la importància del paper jugat pel *Comentari* durant aquesta primera etapa de difusió dels *Triumph*, representen precisament els primers intents de “traducció” al voltant del poema arreu d'Europa. Com veurem al llarg del present capítol, en efecte, la petjada –directa o indirecta– del comentari, des d'aquestes primeres traduccions i arribant

---

¹⁰⁴ El nombre dels incunables de la segona edició conservats avui en biblioteques italianes és gairebé el doble respecte a aquells de la primera.

¹⁰⁵ Un breu fragment d'una traducció llatina anònima del comentari al *T. Famae* prové d'un còdex italià datable a la segona meitat del segle XV: es tracta, concretament, del ms. Acquisti e Doni 82 (ff. 112r-v) de la Biblioteca Medicea-Laurenziana de Florència.

¹⁰⁶ Es tracta d'una traducció anònima de principi del segle XVI (ca. 1503), conservada en diferents manuscrits de la Biblioteca Nacional de París. Per una anàlisi detallada d'aquesta qüestió es vegi F. Simone, *Il Rinascimento Francese*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1965², en particular el cap. V, par. 3, *Le traduzioni dei «Trionfi»*, pp. 177-222; per una descripció dels manuscrits, en canvi, es vegi E. Pellegrin, *Op. Cit.*, en especial la *Table 3, Traductions françaises, Triomphes*, p. 513.

fins a les últimes traduccions cincentistes del poema en vers, no arribà a desaparèixer mai del tot, per bé que la seva importància hagués començat sens dubte a minvar progressivament després de l'aparició, durant la primera dècada del segle XVI, de les primeres traduccions europees dels *Triumphs*. Entre aquestes podem recordar, pel que fa a l'àmbit castellà, la traducció en vers de Antonio de Obregón (Logroño, 1512), en la qual es tradueix no tan sols el poema sinó també el comentari de Ilicino (es tracta, per tant, d'una traducció del *Comentari*),¹⁰⁷ les dues traduccions en vers del *Triunfo de Amor*, realitzades per Àlvar Gómez (ca. 1510-15) i per Castillo;¹⁰⁸ pel que fa a l'àmbit francès, col·locat tradicionalment per la crítica «a la cabeza de los petrarquismos europeos»,¹⁰⁹ podem recordar, en canvi, les dues versions –anomenades respectivament “breu” i “llarga”– de la traducció francesa en prosa i sense comentari atribuïda a Georges de la Forge, la segona de les quals fou publicada per primer cop a París per B. Vérard l'any 1514,¹¹⁰ i la traducció

---

¹⁰⁷ Antonio de Obregón, *Francisco Petrarca, con los seys triunfos del toscano sacados en castellano con el comento que sobrellos se hizo*, Logroño, Arnau Guillén de Brocar, 1512 (Sevilla 1526, 1532; Valladolid 1541). Per aquesta traducció es vegi la recent edició a cura de R. Recio: A. De Obregón, *Francisco Petrarca, con los seys triunfos del toscano sacados en castellano con el comento que sobrellos se hizo*, a cura de R. Recio, Santa Barbara, en *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, 2012; totes les citacions del text d'Obregón presents en el present treball provindran d'aquesta edició, disponible en línia en format pdf a la plana web de la revista *eHumanista*.

¹⁰⁸ R. Recio, *El “Triunfo de Amor” de Petrarca traducido por Alvar Gómez*, edición, introducción y notas a cura de R. Recio, Barcelona, 1998. Pel que fa a la traducció de Castillo es vegi, principalment, R. Recio, *Petrarca en la Península Ibérica*, Alcalà de Henares, Universidad de Alcalà de Henares, 1996, pp. 73-92 i 99-144.

¹⁰⁹ Manero Sorolla, M. P., *Introducción al estudio del Petrarquismo en España*, Barcelona, PPU, 1987, pàg. 42.

¹¹⁰ Segon estudis recents, només la primera d'aquestes dues versions, conservada en un bon nombre d'exemplars manuscrits i datable, probablement, a les darreries del segle XV, seria atribuïble a De la Forge. La versió llarga, impresa un primer cop a París l'any 1514 per Barthlemy Vérard (una segona vegada per Jehan de la Garde libraire en 1519), seria al contrari una versió “ampliada” de la primera, i hauria esta realitzada per un autor anònim a partir del Comentari de Ilicino; aquesta es conserva en un únic manuscrit, el ms. 5065 de la Biblioteca de l'Arsenal de París, que sembla haver servit a Vérard coma model per la seva edició. Per una anàlisi detallada d'aquesta qüestió es vegi F. Simone, *Il Rinascimento Francese*, Torino, Società Editrice Internazionale, 1965², en particular el cap. V, par. 3, *Le traduzioni dei «Trionfi»*, pp. 177-222; E. Golenitscheff-Koutousoff, «La première traduction des “Triumphes” de Pétrarque en France», en *Mélanges offerts à Henri Hauvette*, Genève, Slatkine Reprints, 1972, pp. 107-112; E. Soumela-Härmä, «Note sulla prima traduzione francese dei “Trionfi” di Petrarca», *Studi Francesi*, 129/III, setembre-dicembre 1999, pp. 545-53; Ead., «“Les heures, les ans vollent et passent treslegierement les jours et le moys”. Sur les premières

en vers, però igualment priva de comentari, de Simon de Bourgoyn, «*valet de chambre de Louis XII*», tradicionalment assignada als anys '30 i recentment retrodatada als primers anys del segle XVI.¹¹¹ Només pocs decennis més tard, la ràpida evolució de la cultura literària del Renaixement –afavorida, entre altres coses, pels resultats de les experimentacions dels anys precedents– portà a l'aparició, aquest cop ja en el si d'una relació dialèctica amb el Petrarquisme líric que caracteritzarà bona part del segle XVI, de les primeres traduccions europees dels *Triumphs* realitzades segons els nous paràmetres, com la francesa en vers de Jean Maynier, Baró d'Oppède (1539), la castellana en versos hendecasíl·labs i acompanyada de comentari –un comentari compòsit format per fragments del de Ilicino i de l'altre, més nou, de Vellutello– de Hernando de Hoces (1554), i l'anglesa, també en vers, de Henry Parker, Lord Morley (ca. 1553).¹¹² Coincidint amb el definitiu triomf dels *Rerum vulgariarum Fragmenta* com a model privilegiat de la lliçó poètica de Petrarca, aquestes traduccions testimonien en molts sentits el final de l'època daurada dels *Triumphs*, i, consegüentment, del comentari que els acompanyava. L'estudi d'aquestes traduccions, de totes maneres, demostra d'una manera evident (ho veurem més en detall) com encara envers la segona meitat del Cinc-cent –el moment en què els *Triumphs* venien definitivament desplaçats en un segon pla per l'hegemonia del *Canzoniere*– els traductors europeus del poema, tot i excloure generalment el comentari de les seves

---

traduccions françaises des Triomphes de Pétrarque», en *Il tempo, i tempi. Omaggio a Lorenzo Renzi*, a cura di R. Brusegan e M. Cortelazzo, Padova, Esedra, 1999, pp. 256-77.

¹¹¹ H. J. Harvitt, «Les Triomphes de Pétrarque: traduction en vers français par Simon Bou[r]gouyn, valet de chambre de Louis XII», *Revue de littérature comparée*, II (1922), pp. 85-89.; E. Soumela-Härmä, «La réception de Pétrarque en France au XVIe siècle: le cas de Simon Bourgoyn», en *Actes du IIIe colloque sur la littérature en moyen français*, Milan, Università Cattolica del Sacro Cuore, 21-23 mai 2003, Milano, Vita e pensiero, 2004; F. Pétrarque, *Les Triomphes, traduction française de Simon Bourgoyn*; édition critique, introduction et notes par Gabriella Parussa et Elina Suomela-Härmä, Genève, Droz, 2012 (malauradament no hem pogut consultar aquesta edició durant la realització del present treball).

¹¹² Per un breu resum del Petrarquisme europeu es vegi M. P. Manero Sorolla, *Op. Cit.*, pp. 28-50. Una traducció del *Triunfo de la muerte*, obra de de Juan de Coloma, aparegué en el mateix any que la traducció de Hoces. Manero Sorolla, M. P., «Triunfo de la muerte de Petrarca, traducido por Juan de Coloma», *Anuario de estudios medievales*, 23 (1993), pp. 563-580.

traduccions, seguiren recurrent a l'erudició de Ilicino per desfer alguns dels nusos més intricats dels *Triumphs*. El fet interessant, doncs, és observar com des de les primeres traduccions del comentari fins a les últimes traduccions en vers del poema, en les quals el comentari havia deixat definitivament d'acompanyar els versos dels *Triumphs*, l'obra d'Ilicino segueixi essent una de les vies d'accés privilegiades tant pels lectors com pels traductors del poema. Com apuntàvem a la introducció, a més, en un cas com aquell de Obregón seria probablement més correcte parlar d'una traducció del *Comentari* de Ilicino als *Triumphs*, ja que el seu autor, a l'hora de realitzar la seva tasca, utilitzarà certament com a model un'edició del *Comentari* en el qual apareixien tant el text del poema com el comentari pròpiament dit. Fóra com sigui, el fet interessant és que l'existència de totes aquestes traduccions, en un espai relativament curt de temps, no tan sols ens dóna una idea de la primerenca difusió del *Comentari* fora de les fronteres italianes, sinó demostra també, com dèiem, fins a quin punt l'obra de Ilicino participà directament en la fortuna dels *Triumphs*. Com afirmava a aquest propòsit M. Fowler, en efecte, resulta difícil «to avoid the conclusion that, for the better part of the sixteenth century, translators regarded Bernado's commentary as an integral part of the work and that they consequently did not scruple to translate it along with the poem proper». ¹¹³

Aquestes traduccions del *Comentari*, desafortunadament, han estat estudiades fins avui de manera separada, cadascuna dins del propi àmbit literari nacional –“verticalment”, podríem dir–, i això ha acabat condicionant inevitablement la valoració del text, particularment pel que fa a la seva dimensió de manifestació literària i cultural veritablement europea. Infravalorar la importància del comentari, així com la seva relació amb el text del poema, representa un límit envers la real comprensió, tan històrica com literària, de la fortuna dels *Triumphs*. A diferència del que podria semblar, en efecte, el comentari no fou en absolut una mena d'apèndix que compartí passivament els destins del poema: la seva presència, al contrari, fou un element que contribuí activament –amb

---

¹¹³ M. Fowler, *Op. Cit.*, pàg.

més raó en el moment de la seva màxima difusió– no tan sols a la difusió i assimilació dels versos de Petrarca, sinó també a fomentar-ne una lectura específica, la qual tingué certament un impacte – en gran part encara per estudiar en detall– en la recepció del poema per part dels seus lectors europeus, inclosos els italians.¹¹⁴ Des de fa anys, la hispanista Roxana Recio ha evidenciat–molt encertadament– la importància dels *Triumphs* com a gènere literari, reivindicar el lloc destacat que pertoca al poema en la història de la penetració dels ideals culturals i literaris petrarquistes a la Europa dels segles XV-XVI; aquest treball vol ésser un pas més en aquella direcció, ja que una contribució seriosa sobre la història de la recepció de l’obra petrarquesca arreu d’Europa, i particularment dels *Triumphs*, no pot prescindir d’un estudi aprofundit sobre el *Comentari* de Ilicino. L’extraordinari èxit editorial del comentari confirma, en efecte, que molts lectors europeus del Petrarca, no tenint totes les competències lingüístiques i culturals necessàries per penetrar els versos més hermètics dels *Triumphs*, havien de recórrer àmpliament el comentari: sembla força improbable que la seva lectura, fins i tot quan no sigui esmentada directament, no hagi tingut cap efecte. Al nostre entendre, doncs, és força probable que una comparació atenta entre el contingut del comentari i aquelles obres on els autors catalans, així com castellans, francesos o italians, imiten o reelaboren els *Triumphs*, podria revelar petjades fins ara desconegudes de la lectura del *Comentari* de Ilicino.

Com veurem al llarg d’aquest treball, l’anàlisi de totes les diferents traduccions del *Comentari* –no tan sols les traduccions primerenques del comentari i les primeres traduccions del poema, sinó també les traduccions més tardanes del poema sense comentari– dintre d’un marc únic i organitzades cronològicament posa de manifest fins a quin punt la mediació exercitada pel comentari de Ilicino en la difusió del *Triumphs* caracteritzi una de les etapes de la història de la penetració del mestratge de Petrarca a nivell internacional. Al nostre entendre l’única forma per

---

¹¹⁴ L’única excepció, almenys pel que fa a la valoració del comentari –per bé que restringit només a l’àmbit francès–, és representada per l’esmentat treball de F. Simone.

poder copsar a fons la importància de les diferents traduccions europees del *Comentari* –la catalana no és una excepció– és estudiar-les les unes al costat de les altres, com a un conjunt: si comparem totes les traduccions conservades, en efecte, apareix evident que la difusió del comentari de Ilicino, d'ençà de la seva publicació, fou un dels factors que més caracteritzà la fortuna europea dels *Triumphii*. Es tracta, com intentarem demostrar, d'un element fonamental que ens ajudarà a entendre més en detall les peculiaritats de la nostra traducció catalana i a contextualitzar-la millor dintre de la difusió europea del poema triomfal.

La traducció catalana, com dèiem a la introducció, és pot datar a l'últim quart del segle xv (*post* 1478), i té la particularitat de traduir al català només el comentari de Ilicino, conservant els versos de Petrarca en italià. Això, naturalment, ha cridat des de sempre l'atenció dels estudiosos, que s'han preguntat el perquè d'una manera de procedir tan peculiar: la impressió general, que compartim, és que l'anònim no ho féu certament per incapacitat o desconeixement de l'italià, sinó seguint una precisa opció d'accés –ahora estètica i literària– al text de Petrarca, que evidentment devia considerar com a una veritable *auctoritas*. Qui realitzà –o potser féu realitzar– la traducció catalana, efectivament, devia ésser algú que coneixia bé la fama de Petrarca i que per això volia llegir el poema en la llengua original, però que molt probablement no podia fer-ho sense l'ajuda del comentari de Ilicino traduït al català.¹¹⁵

Des del punt de vista de la tècnica de traducció, allò que salta immediatament als ulls és la proximitat del text català respecte a l'original italià. Més enllà de canviar l'ordre de les paraules, que el traductor adapta a les necessitats de la sintaxis catalana, la traducció representa en efecte una versió gairebé literal del model italià. Sembla evident, doncs, que pel nostre autor –com per molts altres traductors de la segona meitat del segle xv, d'altra banda– “traduir” entre dues llengües tan pròximes com l'italià i el català devia significar poca cosa més que traduir «tan mot a mot com es

---

¹¹⁵ Sobre aquesta qüestió és vegi D. Romano, *Op. Cit.*, pàg. 18; R. Recio, *Puntualizaciones*, pàg. 219-20; Ead., *Los Trionfi*, pp. 23-25.

pot fer sense alterar el sentit del text», utilitzant mots congèneres i calcant la sintaxi de l'original.¹¹⁶ El respecte gairebé absolut del traductor envers el model, evident fins i tot en la *mise en page* i en la *mise en texte* del volum, és certament l'element que emergeix amb més claredat de l'estudi del text. Algunes de les solucions lèxiques adoptades per l'autor, en efecte, semblen difícilment justificables sinó com a calcs directes dels mots italians del qual són traducció: la impressió general és que en alguns casos, per tal de no allunyar-se del text italià, l'anònim no dubti en utilitzar en la seva versió el mot català morfològicament més proper a aquell present a l'original italià, encara que això vulgui dir fer servir una paraula estranya a l'ús comú de la llengua. Això, probablement, està a la base d'algunes de les parelles sinonímiques presents en el text de la traducció, en les quals un mot aparentment calcat sobre l'italià apareix acompanyat per una segona paraula catalana d'ús més comú, que evidentment devia tenir la funció de contribuir a la correcta interpretació de la primera.¹¹⁷ Els pocs canvis imputables amb seguretat al traductor —en tot el *T. Famae*, per exemple, és documenta un únic cas de glossa—, d'altra banda, no deixen d'estar dintre dels paràmetres comuns de la traducció quatrecentista, i tenen a veure principalment amb la voluntat de l'autor d'adaptar l'original a la sensibilitat dels lectors contemporanis.¹¹⁸

En el seu cèlebre estudi sobre traducció, Wittlin afirma que «el que més interessa en una traducció medieval són els detalls que ens deixen observar el traductor i la seva feina»:¹¹⁹ en el cas de la traducció catalana del *Comentari* de Ilicino, això representa sens dubte un dels aspectes més interessants de l'estudi del text. Els molts errors presents en la traducció, en efecte, ens ofereixen la

---

¹¹⁶ K. Wittlin, *De la traducció literal a la traducció literària*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, pàg. 161.

¹¹⁷ Aquest podria ésser, per exemple, el cas de l'it. *matto*, “boig”, que esdevé en la traducció catalana *mat i envergonyit*. És veritat, d'altra banda, que en aquest cas podria tractar-se també senzillament d'un error: el traductor, no entenent el significat de l'it. *matto*, l'interpreta com a equivalent al cat. *mat*, “somort”, “aixafat”, i per tant el tradueix en català com a *mat i envergonyit*.

¹¹⁸ Sobre la qüestió de les traduccions en català als segles XIV i XV és vegi també L. Badia, *Op. cit.*, pp. 40-43.

¹¹⁹ Wittlin, *Op. cit.*, pàg. 3.

possibilitat –amb més raó podent-los comparar amb l’original italià– de reconstruir amb bona aproximació el *modus operandi* utilitzat per l’anònim autor. Així, per exemple, podem observar que un dels problemes principal de la manera de traduir de l’autor és que aquest no sempre llegia les frases en la seva globalitat abans de traduir-les (sobretot les més llargues), sinó que molt sovint les dividia en fragments més curts que després procedia a traduir en successió, d’esquerra a dreta; com veurem, aquesta pràctica el portà sovint a perdre de vista el verb principal –el *Comentari* presenta una sintaxis força llatinitzada, amb el verb col·locat al final de la frase– o bé a no adonar-se dels errors de puntuació presents en l’incunable, donant així peu a moltes de les construccions incongruents o errònies presents en el text.¹²⁰

El pròleg del *Comentari* constitueix una bona mostra de tot el que acabem de dir. Només cal comparar el fragment que proposem a continuació amb l’original italià que hem reproduït a la pàg. 51 per tenir una idea prou exacta del to de la traducció catalana i de la seva relació, estretíssima, amb l’original italià. Com podem veure, l’anònim català es limita senzillament a traduir de manera literal el pròleg de Ilicino, sense introduir-hi cap alteració:

«Públio Corneli Scipiò, il-lustríssimo P[ríncipe], neguna major victòria o més singular trihunffo ésser diffinia que si mateix vençre en aquelles coses les quals del apetit sensitiu són desitjades. De què, quant que per més singulars benifficis de Massanissa, rey dels Massellans, per ell rebuts fossen conjunt de singular amicícia, no volgué contra la raó la dada conjugal fe a Soffonisba en la pressura de Cirta de aquella retifficar, stimant ésser més convenible de si mateix reduir-ho a la precípua coneixença que concendre al ardentíssim enamorat desig. Preclara y acomodatíssima obra és dels romans en no voler de les errors lo singular amich altrament que a ssi mateix assegurar, e per ço, per voler la sobirana e singular glòria aconseguir, neguna altra cosa fon judicada més útil que manifestament conèxer qual és lo necessari trànsit de ffer a cascun home del primer dia que en terra fon procreat, pux no pot (c. 1v) per lo seu discurs la imbecil·litat del nostre

---

¹²⁰ Cal notar, tanmateix, que aquesta mena d’errors només representen una part d’aquells present en el text; en molts altres casos, els errors provenen directament del model, que el traductor es limita a reproduir o traduir literalment, i per tant no es poden considerar pròpiament “errors de traducció”.

*enteniment traspasar. La qual cosa optimament entenent l'antiga prioritat, justament a la sapiència del delphic Apol·line, quant que exprés primer de Thalate milesio, atribuhex lo seu primer precepte ésser atribuhit: "Nosce te ipsum". Encara açò matex, essent de ampla mar quasi per xiquet riu en estreta lacuna de la antiga entegritat als moderns enteniments deflux, volgué lo excel·lentíssim y preclaríssim poeta Ffrancesch Petrarcha sots elegant vel de poesia lo ajustat preparar e ací, ab senser ànimo polint, entrar a ssi mateix entendre».*¹²¹

El fet que l'anònim traductor reproduïx el text de Ilicino –no tan sols el pròleg– gairebé paraula per paraula, malauradament, deixa moltes qüestions sense resposta, la primera i més important de les quals té a veure, naturalment, amb la seva lectura dels *Triumphs* i de l'obra de Petrarca en general. Es probable, tanmateix, que aquesta no s'allunyés gaire d'aquella de molts altres seu contemporanis, fascinats per la redescoberta humanística de l'antiguitat clàssica –això sí, amb resultats força heterogenis– però al mateix temps encara estretament lligats a la tradició literària medieval: cal suposar, doncs, que per l'autor de la nostra traducció l'interès envers els *Triumphs* residís, sobretot, en els seu caràcter alhora didàctic i enciclopèdic. Aquestes, d'altra banda, representen clarament dues de les claus principals de la gran fortuna de l'obra de Ilicino a Itàlia i arreu d'Europa. No podem oblidar, en efecte, que per gran part dels seus lectors –almenys fins al primers decennis del segle XVI–, el comentari representava abans de tot una via d'accés privilegiada al vast repertori de coneixements històrics, mitològics, literaris i filosòfics condensats per Petrarca en els tercets dels *Triumphs*.

---

¹²¹ B. Ilicino, *Comentari als Trionfi*, traducció catalana anònima (París, Biblioteca Nacional, ms. Esp. 534), c. 1r-1v; aquest passatge correspon a les pàg. 36-37 de l'edició Recio. La traducció d'aquest fragment presenta diferents problemes. A la línia 4, el traductor evidentment llegeix "*quantunque per più singolari beneficij [...] ricevuti allui fusse, congiuncto [...]*", en canvi del correcte "*quantunque per più singolari beneficij [...] ricevuti, allui fusse congiuncto [...]*" (cfr. Ve78: «La donde, quantunque per più singolari beneficij da Masinissa, re dei Massilii, ricevuti allui fusse congiuncto di singulare amicitia [...]»). A la última línia, en canvi, el problema sembla dependre de la lectura incorrecta de l'it. *àdito*, "accès" (< lat. *ādītūs*, -ūs, id.) i sobretot de l'it. *a chi*, "a qui", llegit en canvi com el cat. *ací*; allà on la traducció diu *lo ajustat preparar e ací, ab senser ànimo polint, entrar a ssi mateix entendre*, doncs, s'hi hauria de llegir "vulgué preparar i polir la entrada per a qui, amb senser ànimo, volia entrar a si mateix entendre" (cfr. Ve78: «Questo medesimo, etiamdio essendo [...], volse lo eccellentissimo et preclarissimo poeta Francesco Petrarca sotto legiadro et mirifico velamento poetico lo àdito preparare et polire a chi con sincero animo voleva intrare ad intendere se stesso»).

Un dels principals problemes relatius a l'estudi de la traducció catalana del *Comentari*, com veurem a continuació, és que aquesta, des del principi, ha estat presa en examen únicament dintre de l'àmbit hispànic. Tal i com apuntàvem abans, en efecte, la "verticalitat" dels estudis ha portat els pocs estudiosos que s'hi han interessat a col·locar-la només amb la versions castelleses, concretament la primera de Antonio de Obregón (1512) i la més tardana de Hernando de Hoces (1554),¹²² que tradueixen tant el comentari de Ilicino com els versos del poema petrarquesc. En comparació a aquestes dues, naturalment, la traducció catalana –amb els versos del poema en italià– dona la impressió, com diu Recio, d'ésser una traducció «*poco convencional*»:¹²³ en realitat, si considerem que la catalana és només una de les traduccions europees, i per tant la comparem no tan sols amb la versió castellana, sinó també amb la francesa, anònima, conservada en diferents testimonis manuscrits de la Biblioteca Nacional de París,¹²⁴ ens adonem ràpidament que el nostre text és molt menys anòmal i aïllat del que podria semblar a primera vista.

La traducció francesa anònima del *Comentari*, en efecte, realitzada probablement en el últims anys del segle XV o primers del segle XVI (en tot cas abans de 1503, any en què fou realitzat l'únic manuscrit datat que conservem) presenta la mateixa estructura de la catalana, o sigui tradueix el comentari de Ilicino al francès –és tracta, com en el cas de la catalana, d'una traducció literal de

---

¹²² Hernando de Hoces, *Los Triumphos de Francisco Petrarca, ahora nuevamente traduzidos en lengua castellana, en la medida, y numero de versos, que tiene en el Toscano, y con nueva glosa*, Medina del Campo, Guillermo de Millis, 1554 (Medina del Campo, 1555; Salamanca, 1581). S'hi tradueixen en castellà tant el poema com el comentari de Ilicino. Aquesta representa la primera traducció del *Triumpho* en castellà realitzada utilitzant el vers hendecasil·lab. Pel que fa al comentari, el mateix autor ens informa que no es tracta d'una simple traducció del comentari de Ilicino, sinó el resultat d'una selecció entre aquest i el de Vellutello; així ho explica Hoces a la introducció: «*Y assi mismo le puse nuevo commento no tan breve como el de Alexandro Vellutello, ni tan largo en muchas cosas, como el de Bernardo Illicino, sino tomado a pedaços de entrambos, quitando algo de lo que parecia superfluo, y añadiendo lo que en mi juicio era muy necessario*» (f. 2r).

¹²³ R. Recio, *Los Trionfi*, pàg. 15.

¹²⁴ Es tracta dels manuscrits de la Biblioteca Nacional de París, Fra. 223 (XV-XVI), Fra 594 (in. XVI), Fra. 595-596 (in. XVI), Fra. 2502 (in. XV; només *Triomphe du Temps*), Fra. 22541 (in. XVI). Es vegi E. Pellegrin, *Op. cit.*, pp.430-32; 437-439; 439-440; 456-457; 471-473.

l'original— i deixa els versos del poema en italià.¹²⁵ Aquest fet, òbviament, ens obliga a replantejar la idea d'una traducció catalana aïllada, en la qual el traductor, potser per una extravagant iniciativa personal, decideix de conservar el poema de Petrarca en la llengua original: la comparació amb la traducció francesa, efectivament, demostra que aquesta pràctica —ja documentada, d'altra banda, a la literatura catalana—¹²⁶ devia ésser aleshores molt més comuna del que podem imaginar avui, contribuint així a treure la nostra traducció del seu aparent aïllament i a col·locar-la de ple dret en el conjunt de les traduccions europees del *Comentari*. Segon afirma Simone a propòsit de la traducció francesa, en efecte, aquesta «*curiosa soluzione*», ben considerat, no hauria de sorprendre, sobretot tenint en compte «*l'interesse che i letterati francesi avevano per un commento che era, forse, indispensabile per la loro curiosità erudita e, per tutta evidenza, di più facile comprensione della stessa poesia del Petrarca. [...] Di questa è facile pensare che dovette sfuggire tutta la grandezza lirica quando si legga il prologo dell'ignoto traduttore. Il quale, ben lontano da alcuna valutazione estetica, si limita semplicemente a sottolineare i profondi insegnamenti morali forniti dal Petrarca nella sua opera*».¹²⁷

El pròleg del traductor francès, com veurem a continuació, apunta precisament en aquesta direcció. A diferència d'aquell d'Ilicino, que conté unes referències de gust humanístic al món

---

¹²⁵ En el treball de E. Pellegrin (*Op. Cit.*, pp. 437-439) es diu que en aquesta versió es tradueixen al francès tant el *texte* com el comentari; això, com ja demostrà Simone, *Op. Cit.*, pp. 190-191, no és cert, ja que les suposades traduccions del poema no són sinó traduccions d'aquelles versions perifrasedes dels versos del poema que Ilicino posa normalment a conclusió del seu comentari com a introducció dels versos següents. El manuscrit Fra. 594, realitzat a Rouen en 1503, és una còpia de luxe feta executar pel rei Louis XII; aquest manuscrit, juntament amb un altre bastant proper del *De remediis* —el Fra. 225—, realitzat també pel mateix sobirà (es tracta d'una de les obres mestres de Jean Pichore), foren encarregats pel cardenal i arquebisbe de Rouen Georges d'Amboise (1460-1510), primer ministre de Louis XII. Després d'haver participat a les expedicions franceses durant les Guerres d'Itàlia, de les quals tornà amb molts dels llibres —sobretot de la Nàpols aragonesa— i obres d'art que després anaren a enriquir la seva col·lecció personal, el cardenal d'Amboise es convertí en un dels més importants factors de la penetració dels ideals artístics i literaris del Renaixement italià a França. Y. Bottineau-Fuchs, *Georges 1er d'Amboise, 1460-1510: un prélat normand de la Renaissance*, 2005.

¹²⁶ Cfr. Recio, *Los Trionfi*, pp. 23-24.

¹²⁷ F. Simone, *Op. cit.*, pp. 190-191.

clàssic grec i romà –i per tant també a diferència d’aquell present en el text català, que n’és una traducció fidel–, el pròleg de l’anònim francès subratlla el valor moral del poema inspirant-se únicament en la tradició cristiana i en les Sagrades Escripures:

«Il est escript eu troisieme livre des Roys en IIIe chapitre que après que les royaume de Salomon fut bien confermé pour régner sur les effans d’Israël, pour ce qu’il amoit Dieu et gardoit ses commandemens en cheminant en toute vérité e justice ainsi que David son père luy avoit commandé, luy estant en Gabaon ou il estoit allé pour sacrifier, Notre Seigneur une nuyt s’apparut en luy en songe et luy dist “demande moy ce que tu voudras et je le te donneray”. La quelle chose entendue par iceluy, Salomon, considérant et sachant que par sapience il pourroit gouverner ses subjects en bonne justice et pourroit entretenir son royaume et acroistre sa seigneurie, et que pour icelle mêmes il pourroit avoir congnoissance de Dieu et de toutes choses, ne demanda seullement que le don de sapience. La quelle réponse pleut et fut très agréable à Dieu, et luy dist “pour ce que tu n’as point demandé longe vie, grandes richesses, vengeances de tes (c. 1v) ennemys ne autres choses temporelles, mais as seulement demandé sapience pour congnoistre et déscerner le bien et le mal et bien juger, je te donne cueur si sage et si entendant que nul autre roy devant toy ne la eu semblable”. Et avec ce te donneray telle richesse et gloire que nul autre roy ne les a eues semblables, et se tu gardes mes commandemens et chemines en mes voyes comme a fait David ton père je te prometz que le seray tes jours longs et vivras bien longuement. Toutes les quelles grâces et bénéfices il obtint de Dieu pour avoir demandé seulement le don de sapience. Pourquoi icelluy Salomon, affin de ésmouvoir les hommes a querir et demander sapience, il dit en second chappitre de ses proverbes ‘Si sapientiam invocaveris, et inclinaveris cor tuum prudentie, si quesieris eam quasi pecuniam et sicut thesauros effoderis illam, tunc intelliges timorem Dominum et scientia Dei invenies, quia Diis dat sapientiam ex ore eius scientia et prudentia’, c’est-à-dire “se tu demandes sapience et enclines ton cueur a prudence et tu la quiers comme la pécune et la veulx cercher comme les trésors en terre, a celle heure tu entendras la crainte de Dieu et trouveras sa science, car notre seigneur donne sapience et de sa bouche procède prudence et science”. Par lesquelles chose nous est clèremment monstré que souveranement et devant toutes choses nous devons querir et demander sapience, affin que puissons cognoistre Dieu et parvenir à la fin pour quoy nous avons este crééz. Or je treuve que la principalle science est plus nécessaire à l’home consiste en deux chose: l’une est cognoistre soy mêmes, et l’autre cognoistre sa fin. De la première Saint Denis en son livre De Divinis nominibus dit ‘Cognoscens se ipsum,

cognoscit omnia', c'est-à-dire 'Celluy qui se congnoist, congnoist toutes choses'. De la seconde dit le psalmiste David: 'Notum fac michi domine finem dierum meorum ut sciam quid desit michi', c'est à diré "Sire Dieu, donne moy la congnoissance de la fin de més jours, affin que je puisse scavoir ce qui me deffault". Et pour ce que ce livre intitulé *Les Triumphes* messire François Pétrarque, très excellent et très lettré poëthe, m'a semblé très utile et profitable a l'home pour cognoistre soy mesmes et sa fin, je l'ay voullu à l'ayde Dieu selon mon petit et débille entendement tant le texte que le comment translater du vulgaire italien en gros et rude langage françoys ansi que je l'ay peu entendre, affin que les françoys qui le voudront lire y puissent profiter et aprendre. Et pour cognoistre la manère et l'ordre de procéder en ce présent livre il fault entendre que le dit Pétrarque décrit et met six éstatz en l'âme humaine, c'est à sçavoir trois en la vie de l'omme et trois après la mort. Et sur chacun éstat il établist ung triumphe à l'exemple des triumphe que le romains (c. 2r) faisoient a leurs consules et ducs quant ils retournoient victeurs des ennemys et rebelles de la chose publique de Romme». ¹²⁸

Aquest fragment, com podem observar, té un to força diferent respecte al pròleg de Ilicino que hem reproduït a la pàg. 47. Només cal fixar-nos en la manera en què l'un i l'altre text argumenten la importància de conèixer-se a un mateix: allà on Ilicino utilitza els exemples de Escipió i de Masinissa, el traductor francès parla de David i de Salomó; allà on Ilicino recorre a la «*sapientia del delphico Apolline*», al *Nosce te ipsum* i a Tales de Milet, l'anònim francès cita il *De divinis nominibus* del Pseudo-Dionís l'Areopagita i els Salms. La reelaboració en clau doctrinal del mateix concepte filosòfic i moral expressat per Ilicino –perfectament en línia, cal dir-ho, amb la cultura francesa de l'època–, ens dóna una idea ben precisa de la distància, sobretot en termes ideològics i culturals, entre el context cultural italià i el francès durant de la segona meitat del segle XV. El plantejament escolàstic i doctrinari del pròleg de l'anònim comentarista francès resulta força revelador, en efecte, de quina devia ésser la lectura del *Trionfi* que es feia aleshores a França. Malgrat allò que podria suggerir l'estudi dels dos pròlegs, però, la traducció francesa no deixa d'ésser, més enllà d'aquestes primeres pàgines, una traducció literal del text italià, exactament com

---

¹²⁸ F. Petrarca, *Les triumphes*, traducció francesa anònima (Paris, Biblioteca Nacional, ms. Fra. 594), c. 1r-2r.

la traducció catalana. Així, doncs, el pròleg acaba essent l'únic element susceptible de canalitzar la lectura del text en un sentit o en un altre: cap a l'Humanisme, en el cas de l'original de Ilicino; cap a la tradició escolàstica i doctrinària d'ascendència medieval, pel que fa a la versió francesa. La gran absent en aquest excurs, malauradament, és la nostra traducció catalana: per bé que el respecte envers l'original de Ilicino podria ser interpretat com a una adhesió silenciosa a la seva càrrega ideològica humanística –el traductor fa seva la veu d'Ilicino perquè en comparteix el missatge (quelcom que no seria gens estrany a l'àmbit de la Corona d'Aragó de la segona meitat del Quatrecent)–, la realitat és que a falta de més dades aquesta no deixa d'ésser una suposició. Allò més probable, de totes maneres, és que com apuntàvem poc abans la lectura del traductor català, a diferència del seu homòleg francès, fos més aviat de caire erudit i enciclopèdic.

Malgrat el seu plantejament doctrinari encara lligat a la tradició medieval, però, la traducció francesa presenta un element nou que la diferencia netament, al nostre entendre, de la catalana: es tracta d'una dada que, correctament interpretada, podria suggerir un intent per part de l'anònim autor francès d'oferir una primera traducció dels *Triumphs*. Per entendre-ho millor, serà oportú fer un pas endarrere i analitzar, breument, la forma de procedir de Ilicino. En primer lloc, cal tenir present que l'autor, per poder portar a terme la «*particulare expositione de la lettera*», fragmenta els versos del poema en blocs argumentals de diferent entintat –des d'un hemistiqui fins a fragments de set o més tercets– en funció dels seus continguts. El comentari, que s'articula al voltant d'aquests blocs, segueix en tot moment una mateixa estructura tripartida que es repeteix al llarg de tot el text: primer trobem una introducció, on l'autor ofereix sovint una mena de perifrasa dels versos que segueixen, a continuació venen els versos del poema i, tot just després d'aquests, el relatiu comentari, que s'acaba amb la introducció al versos del bloc successiu. En el primer capítol del *T. Famae*, per exemple, trobem la estructura següent:

« [Continua des de la introducció al capítol] *Intendendo adunque il poeta di questa gloria stabile et diuturna tractare principalmente se describe soluto dal sonno per dimostrare il presente subgetto et materia da dire essere cosa remota da ogni fictione in se verissima et verissimamente tractata da li scriptori della lingua latina, dove nei precedenti triumphs se ha descripto dormire per la legiadra fictione mediante la quale la moralissima et erudatissima sententia ha infucata. Dice adunque messer Francesco che avendo inteso il ragionare della sua dilecta et cara Madonna Laura, ancora nel ragionare et parole sol lui apreça et stima più che altra cosa che da lui sia amata, et perché voleva dire “O dì della mia vita miseri, tardi et lenti” et altre cose pertinenti al lamento, poiché dovea sì longo spatio di tempo essere privato di sua conversatione, quando lui vide che lei alegra da lui si dipartì andandossene [sic] in meço fra le belle, sancte et lucidissime anime. Onde dice: NEL COR PIEN D’AMARISSIMA DOLCEÇA / [SEGUEIXEN ELS VV. 2-6]. Circa la intelligentia di precedenti versì è da sapere che con grande vicissitudine il nostro messer Francesco dice che con dolceça amara gli accenti delle parole di madonna Laura rinsonavano nel suo cuore [...]*».¹²⁹

Vegem ara com apareix aquest fragment en la traducció catalana:

«[Continua des de la introducció al capítol] *Entenent donchs lo poeta tractar de aquesta glòria ferma e diüturna, principalment se descriu ésser absolt del dormir per demostrar lo present subjecte e matèria de dir ésser cosa remota de tota ficció en si veríssima y verament dels scriptors de la lengua latina (c. 240r) tractada, on en lo precedent Trihunffo se ha descrit dormir per elegant ficció, migançant la qual la moralíssima y erudatíssima sentència ha imposada. Diu donchs micer Ffrancesch que havent entès lo rahunament de la sua dilecta y cara madama Laura, encara en lo seu cor ressonava l’accent de les sues paraules plenes de una amarga dolçor, en lo qual rahunament y paraules solament ell estima més que altra cosa que d’ell sia amada. Y perquè en la fi ella havia dit que ell estaria sense ella gran temps en terra, seguex emperò que volia dir “O dies de la mia vida miserables tarts e lents” y [m]és altra cosa pertinent que lamentable plant, pux que devia axí lonch espay de temps ésser privat de la sua conversació, quant ell véu que ella alegra d’ell se partia anant-se’n entre les belles, santes y lucidíssimes ànimes. On diu: NEL COR PIEN D’AMARISSIMA DOLCEÇA / [VV. 2-6]. Circa la intel·ligència dels precedents versos és de saber que ab gran y vera*

¹²⁹ B. Illicino, *Commento*, Venezia 1478, c. mIr-mIv.

*semblança diu lo nostre micer Francesch que ab dolçor amarga lo accent de les paraules de madama Laura en lo seu cor ressonaven [...]».*¹³⁰

Vegem, finalment, com apareix en la versió francesa:

«[Continua des de la introducció al capítol] **Texte.** *Le poète donques entendant traicter principalement de ceste gloire établie et longue se décrit être solé et délié de sompne pour demonstrier le subject et matère de dir être chose rémote de toute fiction, être en soy très véritable et très véritablement traictée des escripteurs de la langue latine pour ce que es [sic] précédents triumphes s'est décrit dormir par élégante fiction moyennant laquelle la très morale et très érudite sentence est mussée et convert. En disant celluy poëthe que aiant entendu le raisonnement et parler de sa chère et amée madame Laure encores en son cueur résonnoient les accents de ses parolles plaines d'une amère douleur, pour ce qu'en la fin elle luy avoit dit qu'il seroit en terre sans elle grant temps. Et subiongt qu'il vouloit dir "O jours de ma vie misérables, tardifs et lents" et autres choses pertinents a lamentation pour ce qu'il devoit si longue espace de temps être privé de sa conversation quant il vit qu'elle se départist de luy alaigre et joyeuse. Et s'en alla eu meillu de belles sanctes et très reluisantes dames. Et dit. **L'acteur.** NEL COR PIEN D'AMARISSIMA DOLCEZZA / [VV. 2-6]. **Comment.** Pour l'intelligence desquels vers fault savoir que avec grant vraie similitude notre messire Fancois dit que avec douceur amère les accens des parolles de madame Laure résonnoient en son cueur [...]».¹³¹*

La traducció francesa, com podem veure, tot i traduir literalment el text del comentari – exactament com ho fa la catalana –, introdueix però un element nou: aquí, en efecte, els tres moments dels quals parlàvem anteriorment –introducció, versos i comentari– apareixen sempre precedits per uns títols, respectivament «Texte», «L'acteur» i «Comment». El primer, en particular, és aquell que ha creat més problemes i ha portat molts estudiosos, sobretot a la llum d'allò que declara el traductor a la introducció, «ce livre, intitulé les Triumphes [...], je l'ay voullu, selon mon

---

¹³⁰ B. Ilicino, Comentari als *Triumphes*, traducció catalana anònima, *T. Famae*, I, pàg. 176. Cfr. R. Recio, *Los Trionfi*, pp. 384-385.

¹³¹ F. Petrarca, *Les Triumphes*, cc. 182v-183r.

petit et debille entendement, tant le texte que le comment translater de vulgaire italien en gros et rude langage françoys», a creure que aquesta versió contingués tant una traducció del comentari com dels versos dels *Triumphs*.¹³² En ocupar-se d'aquesta qüestió, Simone atribueix aquest equivoc principalment a la declaració feta pel traductor i conclou que, «*in realtà, nel nostro manoscritto abbiamo soltanto una buona riproduzione del testo italiano dell'opera petrarchesca, a cui viene fatta seguire la traduzione in francese del commento più noto ed ammirato in quegli anni in Francia*».¹³³ És cert que la traducció francesa deixa els versos del poema en italià: però aleshores quina funció té aquell títol *texte* que precedeix la introducció als versos? Certament no es refereix al comentari, perquè aquest està precedit pel títol «*Comment*». La situació, probablement, és una mica més complexa i articulada del que podria semblar: al nostre entendre, la introducció de la paraula *Texte* suggereix que qui traduí Ilicino s'adonà que en els fragments que precedeixen els versos aquest realitza una mena de perífrasis del poema, i probablement s'adonà també que al traduir-los acabaria oferint quelcom bastant proper a una traducció dels *Triumphs*. Utilitzant el títol *texte*, per tant, el traductor demostra –aquesta és la nostra hipòtesis– d'ésser conscient que aquells fragments del comentari, un cop traduïts als francès, representen una “traducció” del *Triumphs* en aquella llengua, i per això organitza el text d'una manera separada respecte al comentari pròpiament dit. Això explica, a més, perquè a la seva introducció declari d'haver traduït «*tant le texte que le comment*». Evidentment no es tracta d'un error ni, probablement, d'un canvi de plans posterior a la introducció: senzillament, quan l'autor afirma d'haver traduït el *text* no es refereix, com podria semblar –així ho creu Simone–, als versos dels *Triumphs*, sinó a aquelles perífrasis del poema que Ilicino inclou en el seu comentari i que a la traducció francesa són precedides, precisament, pel títol

¹³² F. Simone, *Il Rinascimento*, p. 191 (el fragment prové de F. Petrarca, *Les Triumphes*, c. 1v). El cas més greu, probablement, és el del repertori de E. Pellegrin, que en la seva descripció del ms. Fra 223 de la Nacional de Paris parla d'una «*traduction française du texte et du commentaire de Bernardo Ilicino*» (*Op. Cit.*, p. 430).

¹³³ F. Simone, *Il Rinascimento*, p. 190. A la pàg. 191 nota 2, però, afirma que «*Questa affermazione del traduttore del solo commento solleva un problema che qui mi limito ad indicare. Facile ipotesi sarebbe pensare che l'autore si sia prefisso di tradurre anche i Tironfi, ma che poi abbia desistito di fronte alla difficoltà del gesto*».

texte. La traducció francesa, doncs, a diferència de la traducció catalana (*Triumphs* en italià; comentari en català), acaba tenint no dos, sinó tres nivells textuais: els *Triumphs*, en italià; les traduccions en prosa dels *Triumphs*, representades per les perífrasis dels versos; finalment, el veritable comentari, també en francès. Aquesta representa, al nostre entendre, una dada fonamental per entendre millor les primeres etapes de la difusió dels *Triumphs* i, més en general, de l'obra de Petrarca fóra de les fronteres de la península italiana: al darrera d'aquest intent de traducció dels versos de Petrarca, en efecte, cal veure-hi sens dubte una anticipació d'aquell canvi de mentalitat que acabarà desembocant, només uns anys més tard, en les primeres traduccions del poema.¹³⁴

La presència del comentari de Ilicino ens recorda, malgrat tot, que perquè això sigui una realitat consolidada caldrà esperar uns decennis, i que durant aquesta primera fase el Petrarca encara venia considerat principalment com a un autor moral i erudit: pel lector de les darreries del segle XV, en efecte, l'aspecte poètic o literari dels *Triumphs* encara quedava subordinat a la seva càrrega didàctica o al seu valor enciclopèdic. Així ho creu també Simone quan, parlant de l'anònim traductor francès del *Comentari*, afirma que en la seva versió «*un intento appare sicuro [...] e cioè quello di rendere la verità di un pensiero di cui forse voleva sottolineare tutta l'importanza educatrice, ma dal quale era ben lontana ogni intenzione d'illustrazione poetica e, meno che mai, critica. Qui, adunque e ancora per una volta, si guardava al Petrarca, non come ad un poeta insigne, ma come ad un preparato erudito e ad un profondo moralista*».¹³⁵ Tot i compartir en general la opinió de Simone, al nostre entendre resulta difícil –per no dir impossible– excloure *a priori* una qualsevol atenció del traductor francès envers l'aspecte poètic del text, amb més raó tenint en compte que el text en italià assegurava als lectors un accés directe a les *terzine* de Petrarca. Estem propensos a creure, al contrari, que la lectura didàctica dels *Triumphs*, evidentment

---

¹³⁴ Cal tenir present que algunes de les primeres traduccions dels *Triumphs*, tot i haver estat publicades per primer cop durant la segona dècada del segle XVI, podrien haver estat realitzades alguns anys abans, i per tant podrien ésser gairebé contemporànies a aquesta traducció.

¹³⁵ F. Simone, *Op. cit.*, pàg. 195.

preponderant, no devia ésser excloent respecte a aquella poètica. Res impedeix, efectivament, que el traductor i els seus potencials lectors, tot i veure el Petrarca com a un autor moral, no reconeguessin al mateix temps el valor artístic i literari de la seva obra.¹³⁶ El cas de la traducció catalana, per la seva banda, es presenta fins i tot més problemàtic, perquè a diferència de la francesa l'autor català tradueix literalment fins i tot el pròleg de Ilicino, sense introduir-hi cap element personal de ninguna mena; creiem plausible, no obstant, que pel que fa a la valoració de la component literària dels *Triumphs* la posició del traductor català no fóra gaire allunyada d'aquella del traductor francès, de manera que no veiem cap inconvenient en considerar les conclusions generals que podem extreure de l'estudi de la traducció francesa sobre aquesta qüestió com a representatives del moment històric al qual pertanyen ambdues traduccions. Sembla evident, en efecte, que per molts lectors dels *Triumphs* –inclosos els dos traductors– de les acaballes del segle xv, el poema representés abans de tot una mena de síntesis entre els valors tradicionals de la ortodòxia cristiana i els ensenyaments civils –*humans*, precisament– oferts per l'estudi de les obres dels autors clàssics grecs i romans, algunes de les quals, redescobertes pels humanistes, començaven aleshores a ser novament llegides i conegudes.¹³⁷ Als ulls dels nostres anònims traductors, doncs, malgrat la lectura dels *Triumphs* en italià –fet que al nostre entendre suposa, implícitament, una certa atenció pels aspectes literaris del poema– i l'evident interès envers la vasta erudició clàssica desplegada pel Petrarca –certament un dels atractius del comentari–, tant el “poeta” com l’“humanista” quedaven encara subordinats al Petrarca “filòsof moral”.

Com indica l'estudi d'aquestes dues traduccions, des de la seva publicació –potser fins i tot abans– el comentari de Ilicino s'havia convertit ràpidament en una ajuda irrenunciable pels lectors

---

¹³⁶ Hem vist abans que per Ilicino la utilitat de la poesia consistia precisament en els ensenyaments morals que podia oferir als lectors. Sobre aquesta qüestió, en relació a la traducció francesa, es vegi F. Simone, *Op. Cit.*, pp. 178-202.

¹³⁷ Com semblen demostrar les dues versions franceses –l'una dels *Triumphs*, l'altra del *De remediis*– fetes realitzats a Rouen pel rei Lluís XII al voltant de l'any 1503 (respectivament els manuscrits Fra. 225 i Fra. 549 de la Biblioteca Nacional de París), els lectors francesos d'aquesta època tampoc devien veure gaire diferències entre els versos del l'un i les al·legories de l'altre. Sobre la recepció del *De remediis* a França es vegi F. Simone, *Op. Cit.*, pp. 148-160.

dels poema; així, quan la moda dels *Triumph*i sobrepassà les fronteres de la península italiana, la versió del text que començà a circular per Europa fou aquella que anava acompanyada pel comentari. No serà certament un cas que dels dos testimonis de la lectura dels *Triumph*i que trobem documentats en aquesta època arreu d'Europa, ambdós siguin precisament traduccions del *Comentari*. La lectura alhora erudita i moral del poema de la qual el text del comentari era portador, d'altra banda, casava perfectament amb la mentalitat de l'època, i això segurament afavorí l'extraordinària difusió del text, així com l'aparició de les seves primeres traduccions. Es probable que en aquells llocs que tenien relacions més estretes, no tan sols comercials i polítiques, sinó també culturals i literàries amb la Península italiana, com ara els territoris de la Corona d'Aragó (sovint es parla de l'àmbit catalano-aragonès com de la "porta d'entrada" dels ideals culturals d'origen italià a la península Ibèrica), l'interès envers els *Triumph*i es manifestés més aviat o amb més intensitat, i això podria explicar el fet que la traducció catalana sigui, almenys aparentment, la més primerenca. La traducció francesa del comentari, en canvi, degué aparèixer només uns pocs anys després, molt probablement com a conseqüència de les campanyes italianes dels reis francesos Carles VIII (1494-98) i sobretot Lluís XII (1499-1504) durant les Guerres d'Itàlia (1494-1559): durant aquesta època, efectivament, s'intensificaren considerablement els contactes dels francesos amb Itàlia, i es força versemblant que fos precisament durant les seves expedicions a través de la Península que els francesos s'emportaren de les principals ciutats italianes (Milà, Florència, Nàpols) no tan sols una ingent quantitat de manuscrits i obres d'art sinó també la moda dels *Triumph*i, la qual s'estengué ràpidament i amb força al país veí.¹³⁸

Durant aquesta fase de difusió dels *Triumph*i, doncs, la tendència general sembla haver estat aquella de privilegiar, a través de les traduccions del comentari, la interpretació moral i erudita del

---

¹³⁸ Cfr. Simone, *Il Rinascimento*, pp. 183-189, i sobretot G. Mazzatinti *Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia*, Roma, 1886, vol. I., *I manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi*, cap. II-IV, pp. XIX-CXVII.

text. La traducció catalana, com hem vist, adhereix perfectament a aquesta pràctica, mentre la traducció francesa, en canvi, arriba un pas més enllà –confirmant així, al nostre entendre, una datació lleugerament posterior– i anticipa algunes de les peculiaritats de la fase successiva, intentant oferir al lectors francesos, sense renunciar al text del poema en italià, una primera aproximació en francès als *Triumphs*.

A Itàlia, mentrestant, des de les darreries del segle xv el Petrarca s’havia començat no tan sols a llegir i a imitar, sinó també a estudiar com una veritable *auctoritas*. Fou així que Bembo, aplicant la pràctica filològica humanística fins aleshores reservada als autors clàssics, posà a punt l’edició de les obres vulgars del poeta publicada en 1501 per Aldo Manuzio, la qual segons Dionisotti tingué sobretot el mèrit d’haver alliberat «*il testo petrarchesco dall’ingombro di commenti ormai insignificanti*», afavorint-ne així «*una nuova lettura nella sua interezza*».¹³⁹ Aquesta operació, com es notori, contribuí d’una manera decisiva a posar les bases –alhora textuals i ideològiques– sobre les quals es fundà la canonització cincentista de l’obra poètica de Petrarca com a model privilegiat d’estil i, sobretot a Itàlia, de llengua literària; però acabà senyant també, inevitablement, un abans i un després en la manera de llegir no tan sols *Triumphs* sinó l’obra vulgar de Petrarca en general. Pel comentari de Ilicino, en particular, la publicació de l’edició aldina –amb totes les seves conegudes conseqüències pel desenvolupament de les literatures europees del Renaixement– fou un revés doble, perquè posà en entredit, de cop, la seva validesa tant des del punt de vista textual com cultural i ideològic. Oferint una resposta a les polèmiques, constants durant tot el segle xv i fins llavors irresoltes, sobre el text dels *Triumphs* volgut per Petrarca, la tasca filològica duta a terme per Bembo representà efectivament un cop molt dur per la credibilitat –aleshores ja precària– d’aquells textos que, com el comentari de Ilicino, seguien una disposició textual força diferent (sobretot pel que fa a l’ordre dels capítols) d’aquella proposada per Bembo. El fet d’haver afranquit el text dels *Triumphs* i del *Canzoniere* de l’«*ingombro*» dels comentaris,

---

¹³⁹ C. Dionisotti, *Op. Cit.*, p. 107.

d'altra banda, conferí un nou protagonisme a la poesia de Petrarca i despertà un interès sempre creixent per part dels lectors envers els aspectes literaris del text. En aquesta nova conjuntura cultural i literària, doncs, tant la interpretació moral com l'exegesi erudita del poema anaren perdent ràpidament la seva vigència (cap als anys '30 aquest canvi ja era un fet consumat), i això portà inevitablement al progressiu abandó del comentari de Ilicino, que com hem vist n'havia estat, des del principi, un dels principals promotors.

El gran ferment que s'havia generat a Itàlia al voltant l'obra petrarquesca, especialment des de la segona meitat del *Quattrocento*, combinat amb els nous horitzons culturals que s'havien anat obrint ràpidament sobretot després de l'operació bembiana, no tardaren en donar els seus primers fruits: inspirats per la lectura i encara més per la fama de Petrarca, en efecte, els lectors francesos i castellans sentiren molt aviat la necessitat –sense renunciar, almenys al principi, a l'ajuda del comentari– de donar un pas més enllà i de mesurar-se directament amb la traducció del poema.¹⁴⁰ Durant les primeres dues dècades del segle XVI, en efecte, feren la seva aparició les primeres traduccions castellanques i franceses del poema. Com ja hem recordat es tracta, per l'àmbit castellà, de la traducció de Antonio de Obregón (Logroño, 1512) i de les versions del *Triunfo de Amor* de Alvar Gómez (ca. 1510) i de Castillo (ca. 1510-15), mentre per l'àmbit francès trobem les dues versions de la traducció francesa en prosa atribuïda a Georges de la Forge (París, 1514) i, finalment, la versió francesa en vers de Simon de Bourgoingn (*in. XVI*).

Aquestes traduccions, però, si bé representen un pas endavant considerable respecte a les traduccions catalana i francesa del comentari –per primer cop es tradueix el poema–, encara no constitueixen, en molts sentits, un trencament substancial amb el període precedent. Així ho demostren, d'una banda, el fet que el comentari de Ilicino, malgrat haver deixat d'acompanyar en

---

¹⁴⁰ Per bé que avui no ens en quedi cap document, és més que probable que aquesta necessitat fou advertida també pels autors catalans, i que tanmateix aquesta no prosperés perquè molts d'ells, ja a principi del segle XVI, trobaren una resposta a les seves necessitats literàries en les versions del comentari i dels *Triumphs* en castellà.

algun cas el text del poema, segueixi tenint certa rellevància, i, de l'altra, les opcions mètriques adoptades pels autors castellans en les seves traduccions. A diferència de Hoces, en efecte, que unes dècades més tard (1554), després de les experimentacions poètiques de Joan Boscà i Garcilaso, ja podia oferir una traducció del poema en hendecasil·labs, els autors castellans seguien utilitzant aleshores en les seves traduccions del poema les *quintilles* dobles de versos octosil·labs – l'anomenada *copla real*–, o sigui el metre tradicional de la poesia de *cancionero*. Més enllà del nombre de versos, gairebé doble en les versions castellanques respecte a l'original italià (a cada tercets del poema correspon més o menys un quintet en la traducció),¹⁴¹ els resultats assolits posen de manifest totes les dificultats amb què es trobaren els traductors a l'hora de passar d'un sistema mètric a l'altre. Les vies percorribles amb els recursos dels quals desponien aleshores el poetes castellans, com revelen les traduccions, corresponien a gran trets amb els dos mètodes tradicionals – *ad sensum* i *ad verbum*– de la traducció medieval: així, es podia o bé privilegiar l'elegància formal de la poesia castellana, encara que això significués allunyar-se del model italià, com en el cas de Alvar Gómez, o bé mantenir-se fidels al model italià, fins i tot a costa de «*no trovar tan galán en castellano como se podría hacer*», com en el cas de Obregón.¹⁴² Vegem, doncs, una petita mostra de tot això analitzant com apareixen els dos primers tercets del poema (*T. Cupidinis* I, vv. 1-6) en cadascuna d'aquestes traduccions:

Al tiempo qu'en mi profia
mi pasión es más mortal,
con la memoria del día

En el tiempo que muy nueva
estava la pena mía
por memoria que renueva

¹⁴¹ Segons A. J. Cruz, *The Trionfi in Spain*, pp. 312-315: «*The Triumphus Cupidinis's four capitoli have only 700 hundreds hendecasyllabics lines, compared to Obregón's 1290 octosyllabyc lines. [...] Since Alvar Gómez rejects a line-by-line approximation to the source text, his translation is even more extensive than Obregón's: from the 700 hundreds hendecasyllabics lines of the originals to 1430 octosyllabics lines*».

¹⁴² Recio, *Los triunfos*, pp. 4-5: segons la autora, la tria de Obregón pel vers «*octosílabo, el verso tradicional de la poesía castellana, hacía la obra más cercana al gusto del lector castellano y a sus modelos poéticos, lo que sin duda haría su traducción más popular*».

que dio fin a mi alegría,
comienço a todo mi mal;
ya qu'el sol tenía calientes
con sus rayos trascendentes
entrambos cuernos del toro,
dando placer a las gentes
sino a mí, que siempre lloro.
(Alvar Gómez, vv. 1-10)

el mal que supe por prueba
en el semejante día;
del Tauro el sol calentava
el uno y el otro cuerno,
el Alva se levantava
y corriendo caminava
con el rostro elado y tierno.
(Obregón, vv. 1-10)¹⁴³

Abans de procedir més endavant, creiem útil oferir també una petit fragment de la traducció del comentari realitzada per Obregón. La part de la traducció relativa al comentari de Ilicino, exactament com la part relativa als versos del poema, no representa un canvi radical respecte a les traduccions de l'època precedent, però sí revela els primers signe d'un canvi fonamental de actitud. Aquesta, en efecte, si bé es limita a reproduir de prop la lliçó del model italià tal com ho feien les traduccions precedents, ho fa d'una manera menys literal, i Obregón, a diferència dels traductors català i francès, sembla tenir molts menys inconvenients en intervenir sobre el text de Ilicino, afegint o traient tot allò que consideri necessari per poder assegurar als lectors una correcta interpretació del text. Per tal de evidenciar el to de l'operació portada a terme pel traductor castellà, i per què resulti igualment fàcil comparar aquesta traducció amb la catalana que editem en la segona part del treball, reproduïm aquí el principi del comentari relatiu al capítol *Da poi che morte triumphò nel volto*, primer del *T. Famae*:¹⁴⁴

---

¹⁴³ Les citacions dels textos de Obregón i Àlvar Gómez provenen de les edicions curades per R. Recio *Francisco Petrarca, con los seys triunfos*, pp. 4-5, i *Petrarca y Alvar Gómez: la traducción del Triunfo de amor*, New York-Berlin-Berlin-Frankfurt/M.-Paris-Wien, Lang, 1995, pàg. 176. Hem deixat de banda la traducció de Castillo per ésser aquesta molt propera a aquella altra de Alvar Gómez, de la qual certament depèn.

¹⁴⁴ L'autor castellà, com dèiem més amunt, decidí excloure el capítol *Nel cor pien d'amarissima dolceça*, que tant en la traducció catalana com en la francesa representava el primer capítol del *Triumphus Famae*. Resulta evident, de totes maneres, que el model utilitzat per Obregón tenia certament quatre capítols, el primer dels quals era *Nel cor*: la introducció al *T. Famae* I, en efecte, constitueix una mena de resum de la introducció al *T. Famae* I present en la versió original del comentari.

«È naturale appetito de tutti li animali che desiderino summamente la sua conservazione, e tanto più delli huomini, quanto sono più nobili et hanno la intelligentia della sua nobiltà. Ma più che quella leçe et conditione humana dura et severa, non di meno universale et iusta “que omnia orta occident”, non concede ançi repugna conservarci in questo stato oltra il debito termine, al quale necessariamente bisogna venire una volta perchè “reddenda est terra terre”, per la experientia cotidiana la quale è tanta che non bisogna altra auctorità aprovar questo».¹⁴⁵

«Es natural appetito de todos los animales desear su mesma conservación; y tanto más los hombres la desean quanto más nobles se hallan y quanto más entendimiento de su nobleza tienen. Mas comoquiera que sea ley universal que todo lo que por tiempo nasce con el mesmo se acabe, repugna esta ley contra la humana conservación, pues no consiente conservarse más del término debido, al qual de necesidad una vez avemos de venir porque lo que es de la tierra es por fuerça que se lo demos. Y así cada día lo vemos por experiencia, la qual es tan continua que no tenemos necesidad de ajena auctoridad para ello».¹⁴⁶

Pel que fa a les tres traduccions franceses, podem observar com només una d'aquestes, la de Simon Bourguoyn, tradueixi el poema en vers –utilitza el versos alexandrins i demostra una certa continuïtat amb l'estil dels *Rhétoriqueurs*–, mentre aquella de Georges de la Forge, en ambdues versions, es limita en canvi a realitzar-ne una traducció en prosa, la qual arriba a agafar, en algun cas, les connotacions d'una veritable paràfrasis; totes tres traduccions revelen, d'altra banda, la petjada del comentari (especialment la versió allargada de la traducció de Georges de la Forge), que com dèiem durant aquesta fase encara seguia tenint un pes considerable en l'accés del lector i traductors als passatges més obscurs del poema. Malgrat que l'interès d'aquests traductors fóra encara posat prevalentment en el valor moral i pedagògic del poema –en la traducció en vers cada Triomf està precedit per un resum en prosa, indicat com a «*sommaire*», on se n'il·lustren tant el sentit «*historique*» com el «*moral*»–, els resultats assolits per Bourguoyn demostren que quan aquest autor realitza la seva traducció la lectura moral del poema ja no devia ésser ni exclusiva ni tan generalitzada com en la època anterior. Al contrari, la tasca duta a terme per aquest autor, del

---

¹⁴⁵ B. Ilicino, *Commento*, Venezia 1478, f. m7v.

¹⁴⁶ A. Obregón, *Francisco Petrarca, con los seys triunfos*, pàg. 235.

qual cal destacar la formació humanística (fou traductor de Lluçà i Plutarc), revela una atenció específica per qüestions inherents a l'estil i a la rima, i no serà un cas que en tots els testimonis manuscrits que conservem d'aquesta traducció, al costat de la versió francesa, apareguin també els versos del poema en italià. Veiem, doncs, els primers dos tercets dels *Triumphs* tal i com apareixen a aquestes traduccions franceses:

En ce temps que mes souppirs estoit renouvellez par
le doux souvenir de celuy jour qui fut mon
commencement en amour au long martire et tourment
de ma vie, le soleil estoit désjà si hault que échauffoit
l'une et l'autre corne du Thaire, et la femme de Titan,
c'est-à-dire la lune, estoit la gelée et seoit en son ancien
siège de froidure. (G. de la Forge, c. 1r)

Au temps que se renouvellent mes souspirs par la
doulce mémoire de celluy jour qui commencement si
long martir, et que sol échauffoit la corne du Thoreau
et la femme de Titan, c'est-à-dire la lune, estoit la
gellée et seoit en son ancien siège de froidure. (Edició
Vérard, París, 1514, f. aIIr)¹⁴⁷

Au temps que mes souspirs en moy se renouvellent
Par les doux souvenirs qui les jours me revellent
Les quelz aux longz martirs furent commencement
Désjà le cler soleil prist grand advancement
D'eschauffer à Thaurus et l'une et l'autre corne
Et la belle Aurora splendissante et non morne,
Qui fuit fille a Titon, se monstra en ce jour
Courant froide et gelee à son ancien sejour.
(Simon de Bourguoyn, c. 2v)

No entrarem aquí, per òbvies raons, en una valoració aprofundida dels resultats de l'una o de l'altra traducció. Per les finalitats del present estudi, creiem que el simple acostament de les traduccions castellanques i franceses del poema, així com del fragment de la traducció castellana del comentari, resulta suficientment revelador del to general d'aquestes traduccions així com del

---

¹⁴⁷ Els fragment de les dues versions de la traducció francesa de Georges de la Forge provenen de transcripcions directes, respectivament, del manuscrit *Français 1119* i de l'imprès *YD81 Réserve* de la Biblioteca Nacional de París.

plantejament –força diferent– que els seus autors seguiren a l’hora de traduir l’obra de Petrarca.¹⁴⁸ Allò que ens interessa examinar, en efecte, no és tant el grau de reeixida de les diferents traduccions, sinó sobretot en què es diferenciï aquestes versions del poema– i del comentari, en el cas de la castellana de Obregón–, respecte a les traduccions de la època anterior; això, al nostre entendre, pot aportar elements preciosos que ens ajudin a comprendre i contextualitzar millor la nostra traducció catalana. Quina era, doncs, la lectura dels *Triumphs* que feien els traductors d’aquest període? Pel que fa a la traducció en vers de Bourguoyn, ja hem esmentat que, malgrat una atenció evident pels aspectes literaris del poema, aquest text revela una lectura en molts sentits encara força lligada al valor didàctic dels *Triumphs* (cada Triomf està precedit per uns *sommaire* en què es resumeix el sentit moral i històric dels versos següents).¹⁴⁹ Vegem ara, doncs, què diu a aquest propòsit Obregón al proemi de la seva traducció del *Comentari*:

«De todas las cosas que el ingenio de los hombres loa, Señor muy Illustre, ningún fruto más abundoso, ni bienes más dulçes, ni más aplazibles, según dize Aristipo filósofo, nos emanan que del estudio continuo de las artes que son buenas, pues de ellas reçibe salud el ánima y autoridad el cuerpo, demás de ser honestidad de la vida y adornamiento muy hermoso de la fama. De cuya causa movido (después que de mi larga peregrinación en diversas partes de Ytalia me fue lícito venir a nuestra España), nunca dexé de pensar en qué podría emplear mejor mi tiempo. Y como se me ofresció la voluntad y desseo de Vuestra Señoría tan conforme a lo que yo más quería y desseava, que era comunicar obra de tanto valor, utilidad y excelencia a los de nuestra naçión castellana, tanto me obligué a hazer y trabajar de mejor gana lo que Vuestra Señoría sin mandármelo me mandó, porque reçebí en mí su voluntad por expresso mandamiento, demás de aver yo justamente juzgado a Vuestra Señoría por verdadero blanco a quien los Triunfos se endereçassen, assí por las virtudes de

---

¹⁴⁸ Per una anàlisi de la traducció de Obregón, a més de l’edició del text, es vegi també l’article de R. Recio, «El concepto “intérprete tan fiel” de Antonio de Obregón», en *Bulletin of Hispanic Studies*, vol. 73, num. 3 (1996), pp. 225-239.

¹⁴⁹ El text de la traducció, efectivament, comença precisament així: *LE LIVRE DE TRIUMPHES DE PÉTRARQUE. S’ensuivent les six triumphes Messire François Pétrarque, translatez de Tuscan en rime et langaige Gallique par Symon Bourgoyn. Avecques plusieurs sommaires adioustez déclarantz les sens historique et sens moral de les Triumphes.* París, BNF, ms. français 12423, c. 1r.

*dentro como por las obras con que Vuestra Señoría de fuera las pone en execución. Así que siendo Vuestra muy Magnífica Señoría de tales progenitores descendido y a tan soberanas obras como éstas de Petrarca aficionado, como más desseoso de juntar a su muy noble analogía las virtudes de las letras, mostró recibir servicio en que de la lengua toscana le sacasse los más que claros Triunfos de este tan claro varón; lo qual puse en execución, siendo guiado por el deseo que tengo de servirle, hasta del todo averlos puestos en romance castellano, como aquí paresce. Y porque de mi servicio ninguna duda le quede, quiero aquí expressar la orden que terné en el proceder, y será tal que Vuestra muy Magnífica Señoría podrá dividir la obra en seys partes como ella se escribió en seys Triunfos. [...] Y yo en mi traslación esto seguí, como por mi misma obra se demuestra. Y procuré yr tan cerca del original en todo, que por maravilla se hallará verso mío en castellano que no vaya declarado lo que mi poeta dize por sus vocablos toscanos, porque me pareció justa cosa ser yo intérprete tan fiel que no me quedasse osadía de quitar ni poner en obra tan distilada y excelente. De cuya causa tuve por bien de esforçarme a no trovar tan galán en castellano como se podiera hazer si me quisiera apartar tomando alguna licencia de lo toscano, pero sé que escrivo a Vuestra muy Magnífica Señoría, que es la fuente del saber, que bien se sabe, y que con su discreción y mi disculpa serán mis faltas muy bien perdonadas».*¹⁵⁰

La component moral dels *Triumphí* («obra de tanto valor, utilidad y excelencia»), com podem observar, segueix essent per Obregón, com per Bourguoyn, un dels element destacats del text. Malgrat la referència inicial a «*Aristipo filósofo*», en efecte, per Obregón el conreu de «*las artes que son buenas*» encara té com a principal objectiu la «*salud del ánima y autoridad el cuerpo*». La seva introducció, a més, per bé que no esmenti directament Ilicino, té ressons evidents de la lectura del pròleg del comentari. Fins i tot una lectura superficial és suficient per posar de manifest el calat dels préstecs entre ambdós textos: vegem, per exemple, fins a quin punt el fragment «[...] *porque reçebí en mí su voluntad por expreso mandamiento, demás de aver yo justamente juzgado a Vuestra Señoría por verdadero blanco a quien los Triunfos se endereçassen, assí por las virtudes de dentro como por las obras con que Vuestra Señoría de fuera las pone en execución*», dirigit pel traductor a l'almirall de Castella Don Fadrique Enríquez de Cabrera,

---

¹⁵⁰ Recio, A. Obregón, *Francisco Petrarca, con los seys triunfos*, pàg. 23.

dedicatari de l'obra, recordi de ben a prop aquell passatge del pròleg de Ilicino que hem reproduït a la pàg. 43, on l'autor declara que les raons que l'empenyeren a dedicar el seu comentari a Borso foren que aquest de «*ciaschuna sua opera et interiore et exteriore ha sempre mai reportato triumpho*». La qüestió del triomf “interior”, en efecte, és un dels temes centrals del pròleg de Ilicino, que comença precisament –ja ho hem recordat en diverses ocasions– amb una referència a Publi Corneli Escipió («*Publio Cornelio Scipione [...] nesuna maggiore victòria o più singulare triumpho essere diffiniva che se medesimo vinciere*») i al famós precepte, atribuït a Tales de Milet, «*Nosce te ipsum*» (Γνῶθι σεαυτόν).

El fet que tant Simon de Bourguoyn com Obregón dediquin ampli espai al valor moral dels *Triumpho* ens podria fer pensar, d'entrada, que la lectura del poema per part d'aquests primers traductors cincentistes no fóra gaire diferent d'aquella que en podien haver fet, només una dècada enrere, els traductors anònims del comentari. Certament, encara no es pot parlar d'una ruptura definitiva amb el període precedent; però com ben demostra l'anàlisi de les traduccions castellanques i franceses en aquest moment històric el procés de substitució entre el plantejament tradicional de tipus moral i un nou plantejament “literari” ja s'havia posat en marxa: l'interès pel valor didàctic del poema triomfal, encara vigent, ja havia deixat d'ésser exclusiu. A diferència del traductor francès anònim del comentari, en efecte, que es limita a evidenciar únicament la component moral del poema, en el seu pròleg Obregón esmenta directament una qüestió tan estretament relacionada amb l'aspecte literari del text com ara la seva tasca de traductor: el seu plantejament, com revela el mateix autor, és aquell de respectar, tan com sigui possible («*procuré yr tan cerca del original*»), no tan sols el contingut sinó sobretot l'autoritat –moral, sense dubte, però també poètica– del poema, fins i tot en detriment de l'elegància dels versos en castellà («*De cuya causa tuve por bien de esforçarme a no trovar tan galán en castellano como se podiera hazer si me quisiera apartar tomando alguna licencia de lo toscano*»). Això no és tot: com veurem més endavant, Obregón esmenta també el debat –resolt només pocs anys abans– al voltant del text i de l'ordre dels capítols

del poema. Per bé que la memòria recent d'aquesta qüestió encara despertés en ell alguna perplexitat, la traducció realitzada per Obregón revela fins a quin punt, i amb quina rapidesa, la via oberta pel Bembo amb l'edició aldina de 1501 –no tan sols la poètica, sinó també la filologicoliterària– es comencés a difondre fora de les fronteres italianes. Aquest canvi de mentalitat, com sabem a bastament, tingué unes repercussions directes en el desenvolupament de les literatures Renaixentistes arreu d'Europa, i no ens haurà d'estranyar que les traduccions europees dels *Triumphs* aparegudes durant aquesta època començaren aviat a fer-se'n ressò. Malgrat que la utilització de la *copla real* i la presència del comentari, en molts sentits, aproximïn el treball de Obregón més a la tradició pròpia de la segona meitat del segle xv que al Petrarquisme líric del segle XVI, el fet que l'autor adverteixi la necessitat d'evocar obertament la seva tasca com a traductor representa, al nostre entendre, un símptoma evident del l'evolució literària que aleshores s'estava produint. En efecte, si per l'anònim traductor francès del manuscrit de Rouen Petrarca encara era, com hem vist abans, un «*tres excellent et tres scientifique philosophe et poethe*», per Obregón –així com per Georges de la Forge i Bourguoyn¹⁵¹ aquest ja havia esdevingut, al cap de només una dècada, un «*famoso poeta, filósofo y orador*».¹⁵² Entre una i altra, doncs, per bé que la distància en molts sentits encara no fos excessiva, ja es devia d'haver iniciat aquell procés de transició – fonamental per entendre la història de la gènesi del Petrarquisme del segle XVI– que acabaria convertint definitivament Petrarca, de “filòsof i poeta”, en “poeta i filòsof”. Es refereix a aquest

---

¹⁵¹ Fins i tot una traducció tan poc involucrada amb els aspectes poètics del text, com aquella en prosa de Georges de la Forge, no dubta en definir Petrarca com a un «*tres illustre poethe et souverain et elegant orateur*»; edició Vêrard, París, 1514, f. XCIIIv (París, BNF, YD Rés. 81). El fet que aquesta definició només aparegui en la edició de 1514, tanmateix, podria confirmar la idea d'una primera traducció, més antiga, revisada i ampliada en un segon moment de cara a la impressió del text.

¹⁵² Un exemple anàleg prové de la traducció castellana del *De remediis* de Francisco de Madrid, que en el pròleg l'anomena «*famoso poeta, philosopho y orador*»; F. Petrarca, *De los remedios contra prospera et adversa fortuna*, traducció de Francisco de Madrid, Valladolid, por Diego Gumiel, 1510, f. aIIv (utilitzem l'exemplar SL/2281 del fons de la Biblioteca de Castilla-La Mancha/BPE de Toledo, disponible en línia a través de la plana web de la Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliografico).

mateix canvi d'aptitud Franco Simone quan en un passatge dedicat a la traducció de Simon de Bourgoyn diu:

*«anche allà prima lettura, la traduzione del Bourgoyn manifesta delle intenzioni letterarie e delle aspirazioni artistiche invano rintracciabili, per esempio, nel lavoro compiuto da Georges de la Forge. E questo non soltanto perchè la traduzione è in versi, ma soprattutto perché nella composizione poetica vi è un'attenzione tutta particolare per i problemi tecnici come il ritmo, la rima e la cesura; mentre chiara e dichiarata è la sollecitudine di riprodurre in qualche modo la forza lirica della poesia petrарquesca. Insomma, nel Bourgoyn vi è un ideale artistico che, per essere stato ignorato dai suoi predecessori, indica come [...] l'opera del poeta italiano incominciasse ad essere osservata con nuovi intenti e più adeguati propositi».*¹⁵³

L'anàlisi d'aquestes traduccions reflecteix, d'una manera evident, la acceleració que agafà el procés de desenvolupament de les literatures europees durant els primers vint o trenta anys del segle XVI. Només pocs decennis –potser anys, fins i tot– després de la realització de les dues traduccions anònimes del comentari, en efecte, l'aparició de les primeres traduccions castellaness i franceses del poema demostra que la distància entre unes i altres s'havia fet ràpidament irreconciliable, i si bé les preocupacions morals i pedagògiques que trobem en aquelles encara subsisteixen, aquestes ja no són exclusives i conviuen amb altres de caràcter més literari. Les traduccions dels *Triumphs* corresponent a aquesta segona fase, com hem pogut observar, reflecteixen una sempre creixent atenció dels lectors, així com dels traductors, envers el model estètic i formal –la mètrica esdevingué un element central– ofert per la poesia del Petrarca. El fet que el comentari deixés progressivament d'acompanyar els tercets del poema, d'altra banda, fou un altre dels indicadors de l'evolució dels autors italians, francesos i castellaness en aquest sentit. L'exegesi de Ilicino, com hem evidenciat més amunt, estava dirigida principalment al contingut enciclopèdic i didàctic dels *Triumphs*, i dedicava poc –o gens– espai a qüestions de caire literari en relació a la poesia de Petrarca. El lectors d'aquesta època, en canvi, devien buscar cada cop més en un text que, a

---

¹⁵³ F. Simone, *Il Rinascimento*, p. 205.

diferència d'aquell de Ilicino, no tan sols els oferís una explicació erudita sobre la antiguitat clàssica –la qual, d'altra banda, havia esdevingut aleshores, amb els avenços propiciats per l'Humanisme, un repertori molt més accessible de quant no ho hagués estat quan Ilicino realitzà el seu comentari–, sinó també una reflexió crítica sobre els aspectes poètics del versos petrarquescos. Com a conseqüència de la nova via d'accés a l'obra del poeta inaugurada per Bembo, en efecte, el contingut del comentari degué començar a resultar cada cop més allunyat de l'interès dels lectors de Petrarca (cal recordar que precisament en aquests anys s'estava materialitzant la progressiva substitució entre *Triumpho* i *Canzoniere*) i a perdre així bona part de la seva vigència. Això, combinat amb la pressió exercitada per l'exemple ofert per l'edició aldina de 1501, en què el poema apareixia sense comentari, i amb l'aparició de les traduccions del poema –les quals, donant als lectors la possibilitat de accedir directament al poema en la pròpia llengua, havien reduït considerablement la necessitat d'un comentari–, donà un impuls decisiu al seu progressiu abandó. No hem de creure, tanmateix, que el comentari de Ilicino perdé d'un dia per l'altre tota la seva utilitat: l'anàlisi de les traduccions de la meitat del *Cinquecento*, com veurem més endavant, revela que la utilització del comentari de Ilicino, al contrari del que podia semblar, continuà fins ben entrat el segle XVI. Per molts traductors dels *Triumpho*, en efecte, fins i tot després de la publicació del comentari, més actual, de Alessandro Vellutello (1525), el comentari de Ilicino seguia representant un recurs pràcticament insubstituïble per desxifrar el contingut del poema.

Si tot això és veritat per les traduccions de principi del segle XVI, encara més ho fou per la traducció en vers, exempta de comentari, de Jean Maynier, baró d'Oppède (Aix-en-Provence, 1495-1558).¹⁵⁴ Aquesta traducció, realitzada probablement durant els anys de joventut del poeta i després

---

¹⁵⁴ F. Simone, *Il Rinascimento*, pp. 255-265; P. Cifarelli, *Jean Maynier traduttore di Petrarca. Aspetti linguistici e stilistici di una traduzione francese cinquecentesca dei "Trionfi"*, en P. Blanc (ed.), *Dynamique d'une expansion culturelle. Pétrarque en Europe (XIVe-XXe siècle)*, Actes du XXVI congrés International du CEFI, Turin et Chambéry, 11-15 décembre 1995, Paris, Champion, 2001, pp. 363-81; Ead., *Jean Maynier d'Oppède et Pétrarque*, en *Les poètes français de la Renaissance et Pétrarque, études réunies par Jean Balsamo*, Genève, Droz, 2004, pp. 85-104.

revisada al voltant de l'any 1538 de cara a la seva publicació a París per Dionis Janot aquell mateix any, fou dedicada per Jean Maynier a Anne de Montmorency (Chantilly, 1493- París, 1567); l'ocasió de la dedicatòria fou certament la seva promoció a *connétable* de França, esdevinguda aquell mateix any com a recompensa per la defensa de Provença contra les tropes de l'emperador Carles V. Aquesta traducció se situa en la mateixa línia de les traduccions anteriors, de les quals representa, de fet, una continuació directa: així ho revela, d'una banda, el fet que el traductor segueixi recurrent àmpliament al comentari de Ilicino, malgrat no citar-ho obertament, i, de l'altra, el sempre major interès de l'autor envers el model poètic ofert pels versos de Petrarca. Els préstecs del comentari de Ilicino, en particular, revelen una dependència molt estreta entre els dos textos i documenten la presència, en la obra de Maynier, d'un interès encara ben viu envers els aspectes didàctics del *Triumph*; a diferència de la època anterior, però, Maynier no utilitza el comentari només com a instrument per accedir al contingut moral i erudit del poema, sinó també per poder comprendre millor els versos del poema i poder-ne donar així una traducció d'allò més correcta possible.¹⁵⁵ No en va, la traducció de Maynier sembla fer-se més propera al text l'original, del qual intenta recrear la essència poètica, precisament allà on el lirisme dels *Triumph* es fa més intens, revelant que al poema «è ormai applicata anche una chiave di lettura poètica».¹⁵⁶ Malgrat que la qualitat artística dels resultats assolits per Jean Maynier al llarg de la seva traducció no sigui constant, la seva obra representa certament un «contributo artistico», i confirma que el seu autor ja veia en els *Triumph* una «una fonte di sicuri ammaestramenti per la composizione del verso ed efficaci esempi per gli auspicati ed attesi risultati poetici».¹⁵⁷ Veiem, doncs, un breu fragment d'aquesta nova traducció:

---

¹⁵⁵ Per una anàlisi detallada de la utilització del comentari de Ilicino per part de Jean Maynier es vegi P. Cifarelli, *Jean Maynier traduttore*, pp. 368-371.

¹⁵⁶ P. Cifarelli, *Jean Maynier traduttore*, pàg. 380.

¹⁵⁷ F. Simone, *Il Rinascimento*, pàg. 220.

En ce beau temps que mon mal renouvelle
par souvenir estant en ma cervelle
du jour qui fuit mauvais commencement
à m'engendrer une peyne cruelle,
longue douleur, pénitence immortelle,
estoit Phébus en son cercle tournant
faisant son course aux cornes retournant
du beau signe Taurus si très joyeux
au ver nouveau qui est si bien aornant
les champs de séjurs et plaisir amoureux.
(J. Meynier, c. 15r)¹⁵⁸

L'element pot ser més destacable del text, almenys pels objectius del nostre estudi, és que en la seva versió en vers decasíl·labs Maynier demostra, des del principi, de voler-se mesurar amb els *Triumphs* tant des del punt de vista del contingut com de la forma. Això representa una mostra evident de la nova actitud cultural que esmentàvem com a encara incipient en les traduccions anteriors, i testimonia com aleshores el poema hagués deixat definitivament de representar només un repertori d'erudició humanística o de ensenyament moral; la lliçó poètica de Petrarca, que veiem començar a florir en les traduccions dels anys anteriors, ens apareix aquí com a un fet establert, fins i tot en aquells cercles provincians o de segona línia que formaven part, en paraules de Paola Cifarelli, del «*sous-bois de cette foret luxuriante que fut le petrarquisme français*».¹⁵⁹ No cal oblidar, d'altra banda, que la traducció fou realitzada molt probablement durant els anys de l'ascens al tron de França de Francesc I (Cognac, 1494 – Rambouillet 1547; rei de França des de 1515), i que Maynier tingué certament relacions amb l'*entourage* reial, el qual fou un veritable focus de difusió dels ideals estètics i literaris petrarquistes i un dels centres més importants del Renaixement europeu.

---

¹⁵⁸ París, BNF, ms. français 20.020.

¹⁵⁹ P. Cifarelli, *Jean Maynier d'Oppède*, pàg. 87.

Les traduccions castellanques i franceses del poema analitzades fins aquí pertanyen, com hem vist, a una segona fase de la difusió del *Comentari*, que se situa *grosso modo* entre els anys 1501 – data de l’edició aldina de les obres vulgars de Petrarca– i 1525 –data de publicació del comentari de Alessandro Vellutello–, i que vingué marcada precisament, d’una banda, per les primeres traduccions dels *Triumphs* i, de l’altra, pel progressiu declivi de la lectura moralitzadora de l’obra petrarquesca i, amb ella, del comentari realitzat per Ilicino. L’anàlisi de les traduccions aparegudes durant aquest període posa de manifest que des d’un nou plantejament més “literari”, assolit sense dubte també a través del contacte directe, durant la fase anterior, amb la lliçó poètica dels *Triumphs*, els autors francesos i castellans d’aquests anys començaren a emancipar-se a poc a poc del comentari de Ilicino, el qual, amb l’aparició de les primeres traduccions del poema, havia començat ràpidament a perdre gran part de la seva utilitat. La possibilitat de llegir el poema en la pròpia llengua, en efecte, havia reduït notablement la necessitat de la mediació del comentari, i no en va la seva presència resultà progressivament més supèrflua com més es féu puixant el protagonisme del Petrarca “poeta” durant la primera meitat del Cinc-cents, amb l’esclat del Petrarquisme líric a Itàlia i a Europa.

Quan Hernando de Hoces publicà en 1554 la seva traducció dels *Triumphs* en tercets de versos hendecasíl·labs («*al itálico modo*») i acompanyada per un nou comentari posat a punt per l’ocasió (fusionant el de Ilicino amb el de Vellutello), ja feia uns anys que les innovacions mètriques introduïdes per Boscà i Garcilaso havien arrelat, i tota aquesta qüestió estava àmpliament resolta.¹⁶⁰ No serà un cas, en efecte, que el pròleg de la traducció comenci precisament amb una referència a aquests dos autors:

---

¹⁶⁰ Aquesta traducció, en efecte, aparegué només dues dècades després la primera estància de Garcilaso a Nàpols, amb la consegüent “descoberta” de Petrarca (1522-23) i de la famosa trobada de Joan Boscà amb l’ambaixador venecià Navagero (1526), durant la qual aquest últim animà Boscà a escriure versos a la manera italiana, fet que acabà marcant la consagració “oficial” de l’*endecasillabo* italià a la literatura espanyola (no es tractà, tanmateix, dels primers intents en aquest sentit a la literatura espanyola: pensem, per exemples, als *sonetos fechos al itálico modo* del Marqués de

«Después que Garcilaso de la Vega y Joan Boscán truxeron a nuestra lengua la medida del verso Thoscano han perdido muchos tanto crédito las cosas hechas, o traduzidas en qualquier genero de verso de los que antes en España se usavan, que ya casi ninguno las quiere ver, siendo algunas (como es notorio) de mucho precio. Y como una dellas, y aun a mi parescer de las mejores, fuesse la traducción de los Triumphos de Petrarcha, hecha por Antonio de Obregón, porqué algunos amigos míos que no entiendan el Thoscano, no dexassen por esta causa de ver una cosa de tanto valor como los dichos Triumphos son, en algunos ratos del verano passado, que para ello tuve desocupados, hize otra nueva traducción en la misma medida y numero de versos, que el Thoscano tiene. Y así mismo le puse nuevo commento, no tan breve como el de Alexandro Vellutello, ni tan largo en muchas cosas como el de Bernardo Illicino, sino tomado a pedaços de entrambos, quitando algo de lo que parecía superfluo, y añadiendo lo que en mi juizio era muy necessario».¹⁶¹

Més endavant, en unes pàgines endreçades «*al lector*», Hoces explica la seva decisió de realitzar una traducció del poema d'allò més adherent a l'original italià de Petrarca (seguint la «*medida y numero de versos que tiene en el Toscano*») dient:

«También quiero prevenir al lector que hallará en esta traducción algunas cosas quitadas, y muchas de otra manera puestas como estas en lo Toschano. Y no embargante [sic] que la mayor parte de la culpa desto sea el mal entendimiento del traductor que no acertó a darle mejor traça, también para lo que se quiso fue mucha ocasión ser los vocabulos de la lengua Thoscana por la mayor parte de menos syllabas que los que quieren decir lo mismo en la castellana, y desta causa de necesidad se ovieron de quitar alguna palabras, porqué a no hazerse, o tenia de llevar más versos de los que tiene el Thoscano, o los que llevaba yr más largos de lo que la medida dello requeria. Del trocar no pocas palabras y aún también algunos versos fue la causa que como muchas vezes acaban los versos Thoscanos en un consonante, que vuelto en nuestra lengua queda muy diferente, fue necesario buscar otras palabras y términos, por donde tornar lo a hazer conforme. Pero aún fue tanta ocasión como todo lo susodicho assí para el quitar, como para el mudar de algunas palabras huyr

---

Santillana). Es vegi, entre d'altres, E. Duran – J. Solervincens, *Renaixement a la carta*, Barcelona, Eumo, 1996, pp. 151-155; I. Navarrete, *Los huerfanos de Petrarca. Poesía y Teoría en la España Renacentista*, Madrid, Gredos, 1997.

¹⁶¹ H. Hoces, *Los Triunfos*, 1554, f. 2r.

*de poner en un capítulo muchas vezes un mismo consonante y querer guardar enteramente en nuestro verso aquello que casi siempre se guarda en el Thoscano, que es fenecer todos los versos en vocal, y que ninguno tenga el accento en la ultima, de cuya causa avía de llevar una syllaba menos, como es notorio. Yo confieso que a mi me parece esto postrero demasiada curiosidad y cosa que el Thoscano haze poco en guardarla, pues casi todas las palabras acaban en aquella lengua en vocal, y son muy pocas las que tienen accento en la ultima. Pero en nuestra lengua es más dificultoso y mucho menos necesario de guardarse, porque según es a todos manifiesto, la mayor parte de la palabras que en ella ay acaban en consonante, o tienen el accento en la postrera. De manera que si tenemos de huyr destas dos cosas, no nos podemos aprovechar de la mitad de nuestras palabras para el acabar de los versos, de cuya causa en lo que se trasladare de otra lengua, será necesario desviarse más de lo justo del sentido del original, como en la presente traducción se verá más vezes de lo que yo quisiera. Pero en fin me pareció que era mejor aventurarme a este inconveniente, que no a contradecir la opinión de tantos, como los que el día de oy son de voto, que al pie de la letra se imite también en esto la manera del verso italiano, como en todas las otras cosas».*¹⁶²

El resultat assolit per la traducció de Hoces, com podem veure, revelen un plantejament poètic i literari molt més madur i modern respecte a les traduccions anteriors, no tan sols les castellanés de Obregón i Àlvar Gómez sinó també respecte a les franceses de Bourguoyn i de Maynier. Per tenir una idea de la diferència entre aquestes i la traducció de Hoces només cal comparar la manera en què Obregón i Hoces es refereixen a la qüestió de la traducció i de la fidelitat envers el model: la preocupació de Obregón, en efecte, era de respectar al màxim, a través d'una traducció que no s'allunyés massa de l'original, l'autoritat moral i literària del poeta; per Hoces, en canvi, la qüestió és ja del tot literària, i allò que el preocupa és principalment explicar els detalls del procés de traducció i les dificultats d'adaptar la mètrica d'una llengua a l'altra. Fins i tot la tria del comentari que apareix al costat de la traducció del poema resulta reveladora d'aquest canvi: l'operació de fusió portada a terme per Hoces entre el comentari erudit de Ilicino i el nou comentari literari de Vellutello, en efecte, representa una resposta directa a les necessitat dels

---

¹⁶² H. Hoces, *Los Triunfos*, 1554, f. 8r-8v.

lectors d'aleshores, el quals evidentment buscaven una glossa que els oferís els elements necessaris per una correcta interpretació del text tan des del punt de vista de la forma com del contingut. La dada potser més representativa de tot aquest procés, de totes maneres, és que per primer cop –amb totes les repercussions poètiques i literàries que això comporta– els lectors castellans disposaven d'una traducció castellana dels *Triumphs* que tenia el mateix nombre de versos que l'original italià. Vegem-ne un exemple:

Al tiempo que renueva el mal que siento
por la dulce memoria de aquel día
en quien principio tuvo mi tormento;
el Sol entrambos cuernos ya encendía
del Toro y el Aurora muy serena
y elada va corriendo ado solía.
(Hoces, vv. 1-6)

Les diferències entre aquesta traducció i les precedents, com podem veure, salten al ulls, i no tan sols per la utilització de l'hendecasil·lab. Tot el plantejament seguit per Hoces, des de la tècnica de traducció fins a la selecció dels fragments del comentari, posa de manifest fins a quin punt el procés de desenvolupament literari i poètic que vèiem començar en la obra de Obregón o de Bourguoyn se'ns presenti ara, al cap de 40 anys, com a un fet consumat. La càrrega moralitzadora del poema, d'alguna manera encara present –això ho revela, al nostre entendre, la presència mateixa del comentari–, és ja del tot residual: als ulls de Hoces, com a aquells dels seus contemporanis, Petrarca ja apareix definitivament com a un «*sapientissimo poeta*». No en va al principi del pròleg, allà on els comentaristes i els altres traductors exposen les claus ideològiques i culturals per interpretar el text dels *Triumphs* –l'Ilicino feia referència a Escipió i a Tales, l'anònim francès al llibre dels Reis i Obregón al filòsof Arístip–, Hoces esmenta únicament Garcilaso i Boscà, destacant-ne el paper com a introductors de l'hendecasil·lab italià a Espanya.

Comparant les dues traduccions que representen els extrems cronològics d'aquest breu excurs –o sigui la catalana, on els versos dels *Triumph* són encara en italià i només es tradueix el comentari, i la castellana de Hernando de Hoces, on es tradueixen els versos de Petrarca al castellà utilitzant els vers hendecasíl·lab–, és fàcil adonar-se com al llarg d'aquest arc temporal (1478-1554) la figura de Petrarca hagi evolucionat progressivament, a través de diferents etapes, des de “filòsof moral” fins a “poeta” –tot i passant per “poeta moral” o “poeta y orador”–, amb totes les implicacions i tots els matisos que aquest canvi suposà en la manera de llegir la seva obra. Les traduccions, i sobretot la qualitat de l'assimilació així ho reflecteixen. La lectura moral que hem trobat en les dues traduccions de la primera fase, com hem pogut observar, no desaparegué de cop, ans sobrevisqué durant força temps; resulta evident, però, que envers la dècada dels anys '30 del segle XVI el seu retrocés –paral·lel al del comentari de Ilicino, que en fou un dels principals vehicles– s'havia tornat irreversible, i quan en 1525 Vellutello realitzà el seu comentari ho féu amb criteris decididament diferents. Així, doncs, si les traduccions de finals del segle XV, com la nostra traducció catalana, on només es traduïa el comentari, representen d'alguna forma les últimes manifestacions d'una manera tradicional d'entendre l'obra petrarquesca, ligada més al contingut –sigui erudit o didàctic– que a la forma, les traduccions dels *Triumph* realitzades al llarg de la primera meitat del segle XVI coincideixen en canvi amb les primeres manifestacions poètiques modernes a les literatures europees, en línia amb els dictàmens culturals del Renaixement.

Un altra dada força interessant en aquest sentit prové de l'anàlisi de l'ordre dels capítols dels *Triumph* –en particular del *T. Famae*– presents en les diferents traduccions. A diferència dels manuscrits italians del *Comentari* que hem analitzat anteriorment, que com hem vist reproduïen generalment l'ordre dels capítols del *T. Famae* present en la primera edició bolonyesa de 1475 –tres capítols, el primer del quals compòsit (TF I-III = TF1a + TF I-II)–, cap de les traduccions europees, inclosa la nostra traducció catalana, sembla reproduïx la estructura del *T. Famae* present en aquella edició. Pel que fa a les tres traduccions que contenen el comentari de Ilicino, podem observar que la

nostra traducció catalana reproduceix l'incunable publicat a Venècia en 1478, mentre la traducció francesa anònima del comentari depèn certament d'una edició del *Comentari* posterior a aquella veneciana de 1490;¹⁶³ pel que fa al model utilitzat per Obregón, finalment, l'únic que podem afirmar amb seguretat és que aquest utilitzà certament una edició impresa del *Comentari* en la qual el *T. Famae* tenia quatre capítols, el primer dels quals era el cap. *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* –per tant posterior a aquella de 1475–, i que a l'hora de realitzar la seva traducció tingué en compte les innovacions textuais introduïdes pels «*petrarcas sin comento emendados*», o sigui l'edició curada pel Bembo l'any 1501 o alguna de les edicions de principis del segle XVI posteriors a aquesta.¹⁶⁴ És el mateix Obregón que així ens ho explica a la seva introducció:

«Y porque de mi serviçio ninguna duda le quede, quiero aquí espressar la orden que terné en el proceder, y será tal que Vuestra muy Magnífica Señoría podrá dividir la obra en seys partes como ella se escribió en seys Triunfos. Mas como Francisco Petrarca los compuso siendo ya de mucha edad, no pudo quedalle tiempo para emendallos como en los petrarcas viejos se parece. Mas porque la doctrina de varón tan excelente no quedasse así viciosa, fue en Venecia cometida esta obra a persona tan abundante de letras que puso los seys Triunfos como quien los escribió se los pusiera si la vida más le durara, porque la orden de los quatro capítulos del primer Triunfo se trastocó por mejor poniendo el quarto por segundo capítulo por la razón que en el mismo lugar contaré; y el Triunfo de Fama contiene tres capítulos solamente, que el que ponen por primero se convierte en segundo, como más claro parece en los petrarcas sin

---

¹⁶³ Durant la realització del present treball hem analitzat personalment tots els cinc testimonis conservats d'aquest text: el resultat de la col·lació, més enllà de posar de relleu alguna diferència interna entre els testimonis, demostren que el model d'aquesta traducció no fou cap dels incunable analitzats, l'últim dels quals és Ve90.

¹⁶⁴ A. De Obregón, *Los seis Triumphos*, ed. Recio, pàg. 6. Resulta francament sorprenent que la editora afirmi que «*Los “Petrarcas emendados” comenzaron a circular a partir de los años setenta del siglo XV y fueron en general acompañados del comentario de Bernardo Illicino*», sobretot quan el mateix Obregón, precisament en el fragment de la introducció que la editora està comentant, diu exactament el contrari: «[...] y el Triunfo de Fama contiene tres capítulos solamente, que el que ponen por primero se convierte en segundo, como más claro parece en los petrarcas sin comento emendados»; més endavant, introduint el comentari al *T. Famae*, Obregón parla novament del tema, dient: «*Mas en los Petrarcas emendados, que son los sin comento [...]*».

*comento emendados, y no diffieren en cosa más que en la orden del poner las personas, siendo todas unas».*¹⁶⁵

Més endavant afegeix a propòsit del *T. Famae* i dels nombre dels seus capítols:

*«Es este Triumpho repartido en quatro capítulos, mas solos tres hazen al caso, que son los que aquí pondré, porque, aunque los impressores ponen quatro, no fue la intención de nuestro poeta hazer más de solos tres; y paréscese claro en el primero y segundo capítulos, porque casi dize el uno lo mesmo que el otro y de unas mesmas personas. Lo qual fue de esta manera: que nuestro excellente poeta hizo primeramente el primer capítulo y, no le contentando, hizo el otro en lugar de aquél, el qual se pone por segundo. Mas en los Petrarcas emendados, que son los sin comento, solamente se ponen los tres capítulos, como aquí pondremos. Y dexaremos el que comienza “Nel cor pien d’amaríssima dolceza” y daremos comienço en el que dize “Da poi che Morte triumphò nel volto” ».*¹⁶⁶

Abans de la publicació de la seva traducció (1512), doncs, Obregón coneixia la feina filològica duta a terme pel Bembo (1501) al voltant de l’obra de Petrarca –evidentment és ell la «*persona tan abundante de letras*» que «*en Venecia, [...] puso los seys Triunfos como quien los escribió se los pusiera si la vida más le durara*»–, i sabia que dels quatre capítols del *T. Famae* que aleshores apareixien a les edicions comentades, el primer no corresponia a la «*intención del poeta*». ¹⁶⁷ El seus coneixements de «*los Petrarcas emendados, que son los sin comento [...]*»,

¹⁶⁵ A. de Obregón, *Los seis Triumphos*, pàg. 14.

¹⁶⁶ A. de Obregón, *Los seis Triumphos*, pàg. 240.

¹⁶⁷ En treballs anteriors (*cf.* L. Francalanci, *Il Commento di Bernardo Illicino i La Traduzione catalana*) vam considerar poc probable que per «*Petrarcas viejos*» l’Obregón entengués els manuscrits de Petrarca del segle XIV. Avui, en canvi, creiem plausible que Obregón es podes referir precisament als volums utilitzat pel Bembo en la seva edició; a la postil·la anomenada *Aldo a gli lettori*, en efecte, inserida pel Manuzio al final de la seva edició però sortida, probablement, de la ploma de Bembo, es parla justament de «*antichissimi Petrarchi*». G. Belloni, *Laura tra Petrarca e Bembo. Studi sul commento umanistico e rinascimentale al "Canzoniere"*, Padova, Antenore, 1992, pp. El pròleg de la traducció de Hoces revela que l’any 1554 aquesta qüestió ja estava àmpliament superada: «*En un libro de los Triumphos de Patrarca de impresión antigua que yo tengo comentado de Bernardo Illicino ay en el triumpho de la Fama de que ahora queremos tratar un capitulo puesto antes que los tres que aquí se verán, el qual se dexa de poner*

tanmateix, semblarien ésser bastant generals, i el fet que l'edició de Bembo posés al seu abast un text força més proper a aquell que hauria sortit de la ploma del Petrarca «*si la vida más le durara*» encara no era suficient per eclipsar la utilitat del comentari de Ilicino. Malgrat esmentar els avenços promoguts per l'edició aldina, en efecte, a la pràctica Obregón és limita senzillament a excloure del model que utilitza –evidentment una edició del Comentari en la qual el *T. Famae* tenia quatre capítols– el primer capítol del *T. Famae*, o sigui *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*; no en va, la seva introducció al quart triomf constitueix una mena de *collage* del pròleg del comentari de Ilicino a aquest capítol.

El fet interessant, com ha estudiat Paola Cifarelli, és que en les diferents traduccions franceses dels *Triumphs* podem observar una situació força semblant: el cap. *Nel cor*, en efecte, present en tots els incunables del *Comentari* de Ilicino a partir de la segona edició de 1478, apareix com a primer de la sèrie del *T. Famae* en la traducció francesa anònima del comentari de Ilicino (Rouen, a. 1503), en la versió “breu” de la traducció en prosa de Georges de la Forge, així com en la traducció manuscrita de les traduccions de Simon de Bourguoyn i de Jean Maynier; l'absència d'aquest capítol, en canvi, lligada sobretot a l'aparició de l'edició aldina de 1501, es registra en la versió “llarga” de la traducció de De la Forge sobre la qual, com sabem, Vérard basà la seva edició de 1514, i en la edició parisenc de la traducció de Maynier (1538). Com poem veure, les traduccions franceses del primer grup encara no semblen fer-se ressò del canvi introduït per la edició de les obres vulgars de Petrarca publicada en 1501; quan en canvi algunes d'aquestes mateixes traduccions foren revisades per la publicació a partir de l'any 1514, i per tant en els mateixos anys en què apareixia la traducció de Obregón, el cap. *Nel cor* ja havia desaparegut. Aquesta dada no tan sols confirma que la datació de totes aquestes traduccions on apareix el cap.

---

porque en los que andan glossados por Alexandro Vellutello que yo he visto no ay mas destes tres capítulos ni aun tampoco en la traducción hecha en nuestra lengua [Obregón], aunque sea verdad que en algunos de los de nueva impresión he visto este capítulo puesto por su parte y sin glossa al fin de todas las obras con solamente titulo que dize capítulo de Francisco Petrarca» (f. 72v).

Nel cor deu ésser evidentment anterior o no massa posterior a 1501, sinó que a més revela amb quina rapidesa les conseqüències de la publicació de l'edició aldina es propagaren arreu d'Europa; la presència del cap. *Nel cor*, d'altra banda, podria indicar també que els autors d'algunes d'aquestes traduccions, tot i no traduir el comentari, molt probablement seguiren utilitzant com a font pel text dels *Triumph* una edició del *Comentari* de Ilicino. Tot això acaba reforçant, al nostre entendre, dues de les idees fonamentals que hem anat articulant all llarg del treball: d'una banda, la gran difusió del *Comentari* i el seu paper, almenys fins a la primera dècada del segle XVI, com a vehicle privilegiat –fins i tot a nivell textual– per la difusió dels *Triumph* i, de l'altra, la importància de l'edició de aldina de 1501 com a veritable discrim entre dos moments ben diferents de la tradició textual dels *Triumph*.

El fet que tant la traducció de Obregón com l'edició Vèrard es mostrin tan influenciades, ja al voltant dels anys 1512-14, per la edició aldina de 1501 sembla confirmar, al nostre entendre, la idea d'una datació més “alta” per la traducció catalana: si aquesta hagués estat realitzada a principi del segle XVI, com ha estat suggerit en alguna ocasió,¹⁶⁸ i per tant fóra posterior a l'edició de Bembo de 1501, per quina raó el nostre autor seguiria reproduint el text d'una de les edicions quatrecentistes aleshores ja considerades obsoletes quan en canvi podria fer servir, com Obregón, un «*Petrarca emendado*»? Al nostre entendre, això confirma que la realització de la traducció catalana del comentari deu ésser sense dubte anterior o a tot estirar immediatament posterior a l'edició de Bembo –si fos més tardana, com la de Obregón, hauria de fer-se'n ressò–, i que en tot cas no pot ésser posterior als anys 1512-1514, data de publicació de les primeres edicions que rebutgen el cap. *Nel cor* com a primer capítol del *T. Famae*. Segon creiem, doncs, els extrems cronològics segurs dins del quals cal situar la realització de la nostra traducció són *post* 1478, data de la publicació del model, i *ante* 1512, data de publicació de la traducció castellana de Obregón.

---

¹⁶⁸ Així Riquer, *Història de la literatura*, II, p. 468, i Romano, *Op. cit.*, p. 17; per Recio, *Los Trionfi*, p. 23, en canvi, la traducció catalana «puede considerarse de finales del siglo XV».

Tot allò que hem anat veient fins aquí semblaria confirmar, al nostre entendre, l'existència de fases diferents i amb característiques distintes en la difusió europea del comentari de Ilicino, i més en general dels *Triumphhi*, durant la segona part del segle XV i la primera meitat del segle XVI. La nostra traducció catalana, juntament amb la traducció francesa anònima de 1503, en representarien la primera, caracteritzada precisament per la lectura dels *Triumphhi* en italià acompanyats pel comentari traduït; durant aquesta primera fase, com revela la gran atenció envers el comentari, el poema era apreciat sobretot pel seu valor moral i per la vasta erudició clàssica de la qual era portador. Una segona fase, de poc posterior a la primera, es distingiria en canvi per l'aparició de les primeres traduccions integrals dels *Triumphhi*, així com per una sempre major atenció envers els aspectes literaris i poètics del poema: amb l'aparició d'aquestes traduccions, d'una banda, i amb el progressiu arrelar-se de l'operació filològica bembiana, de l'altra, el comentari de Ilicino, malgrat conservar al principi la seva validesa, començà a perdre lentament la seva centralitat fins a fer-se més cada cop més prescindible; aquesta segona etapa s'allargà durant els primers dos o tres decennis del segle XVI, i coincidí amb el primer desenvolupament de les literatures europees renaixentistes. Pertanyeria també a questa etapa la traducció castellana de Hoces (1554), la qual, si bé manté la presència del comentari, ja no recorre únicament al de Ilicino sinó a una combinació entre aquest comentari i aquell altre, més modern, de Vellutello (1525).

Com podem veure, allò que comença a delinear-se és l'esquelet d'una primera periodització de la fortuna dels *Triumphhi* durant l'època que ens interessa, corresponent als anys de publicació del *Comentari* de Ilicino (1475-1525): la primera fase, a la qual pertany certament la nostra traducció catalana, correspondria a gran trets als anys 1475-1501, o sigui al període comprès entre la primera edició bolonyesa del *Comentari* i l'edició aldina de les obres vulgars de Petrarca, l'aparició de la qual, de fet, senyala l'inici "oficial" del declivi del comentari. La segona, en canvi, correspondria als anys que van des de 1501 fins a 1525, data en què el *Comentari* de Ilicino, després d'haver esdevingut ràpidament obsolet, vingué substituït pel nou comentari de Alessandro Vellutello. Fou

durant aquests anys, i particularment entre l'últim quart del segle XV i el primer decenni del segle XVI, que l'obra de Ilicino assolí el cim de la seva fortuna i donà, al nostre entendre, la seva contribució més significativa a la difusió europea dels *Triumphs*, la qual ajudà certament a preparar el terreny –tant a Itàlia com a França i a Espanya– per allò que només pocs anys després esdevindria, amb la gran difusió dels *Canzoniere*, el Petrarquisme líric europeu del segle XVI. L'època daurada dels *Triumphs*, en què la imatge del “poeta erudit” que emergeix de les pàgines del comentari té un paper destacat, correspon precisament a aquell moment històric, comprès entre la segona meitat del segle XV i la primera del XVI, durant el qual s'anà produint la transició entre el petrarquisme medieval, lligat a la idea del Petrarca erudit i moralista, i el Petrarquisme Renaixentista, lligat en canvi a la definitiva canonització del *Canzoniere* com a model únic de llengua i d'estil.

2.2. Petrarca a la Península Ibèrica: l'àmbit literari català.

Després d'haver il·lustrat a grans trets les característiques de la fortuna dels *Triumphs* i del *Comentari* de Ilicino a nivell europeu, de la qual la nostra traducció catalana del comentari, com hem vist, sembla constituir la manifestació més primerenca, serà ara convenient dirigir la nostra atenció a l'àmbit ibèric i, mes concretament, a la literatura catalana. Com anticipàvem abans, la falta absoluta de dades sobre el text no ens ofereix cap punt de partida per intentar relacionar la nostra traducció amb un autor o amb un àmbit específic: els nostres esforços de contextualització, per tant, no podran anar més enllà d'un breu excurs a propòsit de l'àmbit literari de la Corona d'Aragó durant l'últim quart del segle XV i els primers anys del segle XVI, que ens ajudi a evidenciar els principals referents històrics, culturals i literaris que emmarquen l'aparició de la nostra traducció catalana; dintre d'aquest context, que coincideix amb un moment tant important per la història de la literatura catalana medieval com l'anomenat *Segle d'Or* de les lletres valencianes,

dedicarem una especial atenció a aquells autors que demostren un interès específic per l'obra de Petrarca i, particularment, pels *Triumphs*. No ens enfrontarem, doncs, amb un estudi sistemàtic i aprofundit de la història del Petrarquisme a la literatura catalana dels segles XIV-XVI ni, molt menys, a la història del Petrarquisme a la Península Ibèrica;¹⁶⁹ ni tampoc entrem a fons en l'anàlisi de figures tan preeminents per la història de la penetració de l'obra de Petrarca –i per la literatura catalana medieval en general– com ara Bernat Metge o Ausiàs March. Aquesta decisió no es basa únicament en el fet que evidents raons cronològiques –la obra de Ilicino fou realitzada certament després de la mort de March– allunyen la possibilitat que tant un com l'altre entraren en contacte directe amb el *Comentari* (ni amb l'original italià ni amb la traducció): malgrat ésser dos exemple cabdals de l'assimilació de l'obra de Petrarca a la literatura catalana, en efecte, la realitat és que aquests dos autors tingueren com a punts de referència formes de petrarquisme diferents d'aquella a la qual fa cap –al nostre entendre– la nostra traducció catalana del *Comentari*. Això és veritat per ambdós autors, però sobretot per Metge: la seva activitat literària, en efecte, pertany a aquella època primerenca en què el Petrarca que circulava per Europa era principalment el de la producció en llatí. Un discurs diferent, en canvi, es planteja per Ausiàs March: són ben coneguts des de sempre, en efecte, els ressons de la lectura de Dant i Petrarca en la seva obra; d'aquest últim, en concret, utilitzà sobretot el *Canzoniere* i, en almenys un cas, els *Triumphs*.¹⁷⁰ La biografia de March, tanmateix, ens porta a la generació immediatament precedent a aquella de Ilicino, durant la qual els interessos que empenyien els autors catalans a la lectura de Petrarca –i amb més raó els poetes– eren en molts sentits diferents respecte a aquells que portaren Ilicino a la realització del comentari, i que molt plausiblement motivaren també la realització de la nostra traducció catalana.

---

¹⁶⁹ Per una visió de conjunt de la història del Petrarquisme a Espanya es vegi el volum de M. P. Manero Sorolla, *Introducción al estudio del Petrarquismo en España*, Barcelona, PPU, 1987.

¹⁷⁰ Es tracta de la famosa poesia “Lo Viscaí” (101), on March reprèn els versos 91-93 del *T. Cupidinis* III. Es vegi, a aquest propòsit, Ll. Cabré, *Un lugar de Petrarca, de March a Herrera (pasando por la edición de 1543)*, en J. San José Lera – F. Javier Burguillo López – L. Mier Pérez (ed.), *La fractura historiográfica: las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, 2008, pp. 519-531.

Allò que oferirem, doncs, serà sobretot un breu examen de les principals manifestacions de la fascinació per Petrarca presents en el panorama literari català del Quatrecent, el qual ens ajudarà a il·lustrar les característiques més significatives del context cultural del qual sorgí, molt probablement, la nostra traducció. Comprendre quina era la lectura que els autors d'aquesta època feien de l'obra del *poeta laureato*, i en particular dels *Triumphs*, resultarà certament útil per avançar envers un millor coneixement d'aquells elements literaris i culturals que portaren aleshores a la realització de la traducció del comentari. De fet, com diu molt encertadament Lluís Cabré en un article sobre imitacions i traduccions d'Ausiàs March als segles XVI, «qualsevol traducció ve determinada pel sistema literari al qual s'integra, de manera que, sense el coneixement d'aquest context, mal podem descriure-la amb justícia».¹⁷¹

Les primeres referències a l'obra de Petrarca que podem documentar a l'àmbit català pertanyen a aquell període –comprés entre l'últim quart del segle XIV i els primers anys del segle XV– que molts estudiosos posen generalment en relació amb la primera etapa de la penetració dels ideals humanístics a les lletres catalanes.¹⁷² Aquesta època, de poc posterior a la mort del poeta, es distingeix, entre moltes altres coses, per un increment notable de les traduccions d'autors clàssics i per les importants innovacions culturals i literàries, particularment en el camp de la prosa literària catalana, que en derivaren.¹⁷³ Des del punt de vista de la història del petrarquisme, el fet més

---

¹⁷¹ Ll. Cabré, «Imitacions i traduccions d'Ausiàs March al segle XVI», en *Quaderns. Revista de traducció*, 7 (2002), pp. 59-82, pàg. 60.

¹⁷² Una bibliografia força actualitzada sobre aquest argument, així com una anàlisi de les vicissituds relatives al concepte historiogràfic d'*Humanisme català* –en el mèrit del qual no entrarem en aquest treball–, es pot trobar, tot just per citar la contribució més recent, en el volum *Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, editat per J. Butinyà i A. Cortijo, Potomac (Maryland, USA), Scripta Humanistica Publishing International, 201.

¹⁷³ Sobre la importància de les traduccions per el desenvolupament cultural i literari viscut durant aquesta època es vegi L. Badia, «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 (1991), pp. 31-50; sobre la importància d'aquestes traduccions per la història de la llengua catalana es vegi, en canvi, els dos volums de J. M. Nadal – M. Prats, *Història de la llengua catalana, Dels orígens fins al segle XV* i *El segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1987 i 1996.

destacable d'aquest període, que correspon a la primera "onada" de les tres individuades per Wilkins (*cfr.* pàg. 34), és precisament la hegemonia, tant a Itàlia com a la resta d'Europa, del Petrarca "llatí": per bé que estudis recents hagin evidenciat traces de la lectura dels *Triumphs* per part d'autors fins ara considerats estranys a aquesta influència,¹⁷⁴ per la majoria del autors catalans de l'última part del XIV i dels primers anys del segle XV la fortuna de Petrarca anava lligada, a diferència d'allò que passava amb els altres autors del *Trecento* italià, amb la seva fama coma escriptor en llatí.¹⁷⁵ Els diferents préstecs, així com les primeres traduccions catalanes de les obres d'aquests autors així ho reflecteixen: al llarg d'aquest període, en efecte, al costat de la utilització del *Corbaccio* o del *De claris mulieribus* per part de Metge, i de la traducció de la *Comèdia* de Andreu Febrer (1429) i del *Decameró* de Boccaccio (1429), tot just per posar uns exemples, no trobem cap referència –ni molt menys cap traducció– a les obres vulgars de Petrarca.¹⁷⁶ L'àmplia circulació del *Griseldis* (*Rerum senilium*, XVII, 3), traducció llatina de l'última *novella* del *Decameró* de Boccaccio realitzada per Petrarca, demostra que la difusió de la seva obra llatina no interessà únicament la literatura catalana: cap les darreries del segle XIV, en efecte, a més de la cèlebre traducció catalana *Valter e Griselda* realitzada per Bernat Metge, n'aparegueren arreu

---

¹⁷⁴ R. Recio, *Una altra mostra de l'assimilació de Petrarca a la Corona d'Aragó: la desfilada triomfal i la seva manipulació*, en J. Butinyà – A. Cortijo (ed.), *Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, editat per, Potomac (Maryland, USA), Scripta Humnaistica Publishing International, 2011.

¹⁷⁵ A la literatura catalana medieval trobem préstecs de les principals obres llatines de Petrarca, des del *De remediis* fins a l'*Africa*, des del *Secretum* i les *Familiars* fins al *De viris illustribus*. No es pot oblidar, d'altra banda, que el Petrarca manifestà des del principi la voluntat d'ésser recordat per la posteritat com a un continuador directe de la mateixa tradició literària llatina a la qual pertanyien també els grans autors clàssics que tant admirava.

¹⁷⁶ Una dada interessant en aquest sentit pot ésser extreta de l'anàlisi de les traduccions catalanes realitzades fins a la meitat del segle XVI: el fet destacable es precisament l'absència (això no vol dir que no pogueren existir), entre elles, de les obres vulgars de Petrarca. Aquest fet contrasta amb allò que passa amb l'obra de Boccaccio, del qual es tradueixen, en canvi, sobretot les obres en vulgar –*Decameró*, *Corbatxo* i *Fiammetta*–, mentre de les obres llatines només tenim notícia d'una traducció, avui perduda, del *De claris mulieribus* (abans de 1484). Lluís Cabré i Montserrat Ferrer (ed.), *Cens de traduccions al català medieval fins a 1550* (15 de Juny de 2012), <<http://translatdb.narpan.net/>>. Per una anàlisi historicolingüística de les traduccions catalanes dels segle XV d'obres italianes es vegi J. M. Nadal – J. Prats, *El segle xv*, sobretot les pp. 124-168.

d'Europa també una versió francesa, realitzada per Philippe de Mézières, i una anglesa realitzada per Geoffrey Chaucer i inclosa en *The Canterbury Tales*. El fet que cap d'aquestes traduccions es basi en l'original italià de Boccaccio no tan sols revela l'extraordinària circulació de la versió de Petrarca, sinó confirma, al mateix temps, fins a quin punt l'autoritat del poeta estigués vinculada aleshores a la seva obra llatina. No entrarem aquí, com anticipàvem al principi, en una anàlisi detallada dels préstecs de les obres de Petrarca en els escrits de Bernat Metge, malgrat que aquest autor representi sense dubte la personalitat literària més representativa –i d'una qualitat incommensurablement més alta– del petrarquisme català del darrers anys del segle XIV.¹⁷⁷ En efecte, tot i que la seva utilització de l'obra de Petrarca representi, com és notori, la primera manifestació “de pes” de l'admiració envers el poeta i de la penetració dels ideals de l'Humanisme a les lletres catalanes, els aspectes principals del petrarquisme de Metge ens porten a un capítol de la història de la recepció de l'obra del *poeta laureato* certament diferent respecte a aquell al qual fa cap la nostra traducció catalana del comentari de Ilicino. Pels objectius del nostre estudi, doncs, considerem suficient evidenciar, a propòsit de la contribució donada per Metge a la fortuna de Petrarca a la literatura catalana, que els préstecs presents en la seva producció, en línia amb les coordenades culturals del petrarquisme de la època, provenen únicament de les seves obres llatines –pensem, per exemple, a la presència del *Secretum*, del *De remediis* o de les *Familiares* entre les fonts de *Lo Somni* (1399)–, les quals encara eren objecte per part dels autors d'aquest període d'una interpretació principalment moral.¹⁷⁸ Això no vol dir, però, que Metge no s'hagués adonat de l'operació cultural i lingüística condensada per Petrarca en la seva prosa llatina; ans al contrari, un dels mèrits principals de Metge és precisament aquell d'haver estat uns dels primer autor catalans

---

¹⁷⁷ La bibliografia sobre la figura de Bernat Metge és amplíssima: un bon punt de partida, malgrat els anys, resta sempre M. De Riquer, *Història de la literatura catalana: part antiga*, II, Barcelona, Ariel, 1964, pp. 357-432.

¹⁷⁸ M. De Riquer, *Història de la literatura cit.*, pp. 422-424. Un cop més, cal notar que a diferència del que passa amb Petrarca, les citacions de Boccaccio presents en *Lo Somni* provenen tant de les obres llatines (*De claris mulieribus*) com de les vulgars (*Corbatxo*).

en comprendre la “modernitat”, fins i tot estilística, de la seva obra. Si l'exemple de Metge és representatiu pel que fa la difusió de l'obra llatina del poeta, no és gens, en canvi, pel que fa al plantejament cultural ni a la qualitat de la seva assimilació: serà suficient analitzar un altre exemple de la lectura substancialment didàctica que es feia aleshores de les obres de Petrarca, com ara el *Rahonament fet entre Scipió e Aníbal* del dominicà valencià Antoni Canals, per adonar-nos de la qualitat força diferent dels productes literaris dels dos autors. Escrita a principi del segle XV i basada principalment sobre l'*Africa* de Petrarca, del qual representa de fet una traducció, aquesta obra posa de manifest d'una manera exemplar el valor que l'autor assignava a l'*Africa*: els resultats assolits en la seva traducció, en efecte, revelen amb claredat que per Canals el poema de Petrarca, malgrat el marc exquisidament clàssic ofert pels personatges i per l'ambientació històrica, representava sobretot un repertori d'amonestaments de caràcter moral.¹⁷⁹

La primera meitat del segle XV, caracteritzada per les campanyes militars italianes d'Alfons el Magnànim que culminaren amb la seva entrada triomfal a Nàpols el 26 de Febrer de 1443, així com per les relacions privilegiades amb Itàlia i amb els humanistes italians que en derivaren, inaugurarà una nova etapa del petrarquisme a les lletres catalanes. No cal oblidar, en efecte, que a partir de l'època alfonsina Nàpols esdevingué un dels centres humanístics més importants de la Itàlia del *Quattrocento*, i que a la seva cort el Magnànim aconseguí reunir el bo i millor de l'art i de la literatura de l'època, d'ambdues bandes del Mediterrani; tant és així que la ciutat de Nàpols, non tan sols com a lloc físic, sinó sobretot com a espai cultural, ha acabat esdevenint per alguns estudiosos el veritable emblema d'aquest moment històric.¹⁸⁰ Així, doncs, si els primers anys del segle s'insereixen encara, en molts sentits, dintre de la etapa anterior, durant la qual la fortuna de

---

¹⁷⁹ L'activitat de traductor de Canals no es limità a l'*Africa*: d'aquest autor, en efecte, conservem també una traducció del *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim i una altra del *De providentia* de Sèneca. M. De Riquer, *Història de la literatura cit.*, pp. 433-460.

¹⁸⁰ J. Butinyà, «Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del Humanisme en la Corona de Aragón», *Revista de Filología Románica*, 3 (2002), 81-98.

Petrarca estava relacionada principalment amb la seva producció llatina, els anys del regnat del Magnànim (1416-1458), particularment durant (1420-1443) i després de les seves campanyes per la conquesta de Nàpols (1443-1458), coincideixen al contrari amb un canvi decisiu en la recepció de l'obra de Petrarca. La principal novetat d'aquest període, en efecte, és que a partir dels primers decennis del segle, paral·lelament a les obres llatines, començaren a difondre's també les obres vulgars del poeta: el *Canzoniere* i els *Trionfi* (aquests últims d'una manera més intensa com més ens apropem a la segona part del segle).¹⁸¹ Aquesta etapa de la recepció de l'obra vulgar de Petrarca, que comença abans de la meitat del segle i que de fet s'estén també als regnats de Joan II (1458-1479) i de Ferran el Catòlic (1479-1516), correspon a la segona de les "onades" indicades per Wilkins, la qual es distingeix precisament per la difusió, primer a Itàlia i després arreu d'Europa, de les obres vulgars del Petrarca, amb el *Triumph* al capdavant.¹⁸² Dintre d'un arc cronològic tan ampli, tanmateix, i tenint en compte les dificultats evidents d'una periodització que es fa més problemàtica com més se n'intenten acotar els extrems cronològics i els punt de referència culturals, creiem poder distingir almenys dos moments, el primer dels quals estaria caracteritzat per la primera difusió del *Canzoniere* i dels *Triumph* durant els anys centrals del segle XV i el segon –a

---

¹⁸¹ A partir d'aquest moment, la fortuna del Petrarca "llatí" tingué una mena de història paral·lela respecte a aquella de les obres vulgars. A despit dels esdeveniments que portaren finalment a l'hegemonia del *Canzoniere* i l'aparició del Petrarquisme cincentista, en efecte, aquesta continuà el seu curs fins ben entrat el segle XVI, sobretot fora de la Península italiana: ho demostren, per exemple, les traduccions del *De remediis* realitzades durant els segle XVI (en castellà per Francisco de Madrid, 1510; en anglès per Thomas Twyne, amb el títol de *Phisicke Against Fortune*, 1579), així com l'edició de les obres de Petrarca publicada a Basilea en 1496, la qual encara recollia únicament la seva producció en llatí (serà només amb l'edició de 1554 que les obres en vulgar començaran a acompanyar aquelles en llatí). C. Dionisotti, *La fortuna*, pp. 61-67. A propòsit de la fortuna de les obres llatines a la literatura castellana, es vegi el volum de M.P. Manero Sorolla, *Introducción*, pp. 58-65, en el qual la autora dedica precisament un capítol a *La fortuna del Petrarca latino*.

¹⁸² Segons l'estudiós americà la segona onada, relacionada amb la difusió dels *Triumph*, ocupà tota la segona meitat del segle XV: com hem vist en el capítol anterior, en realitat, aquesta s'allarga almenys fins a l'aparició del Petrarquisme líric al voltant dels anys '30 del segle XVI.

partir més o menys dels anys '60 per l'hegemonia del poema triomfal.¹⁸³ El discrim entre un i altre, paral·lelament a la progressiva obertura cap al vulgar dels horitzons de l'Humanisme, estaria representat justament per l'aparició del *Comentari* de Ilicino.

El primer d'aquests dos moments correspon *grosso modo* als anys del regnat del Magnànim i als primer anys del regant de Joan II, i està representat, tot just per esmentar alguns dels exemples més coneguts, per la producció de poetes com Jordi de Sant Jordi (1399/1400?-1424?) o Ausiàs March (1397-1459), i pel que fa la prosa per la novel·la cavalleresca anònima *Curial i Güelfa* (entre 1435 i 1462), de gust fortament italianitzant. Cal tenir present, tanmateix, que aquesta última obra – tot sigui dit, tant cavalleresca quant sentimental, i fortament influenciada pel gust humanístic, evident per exemple en el camp de la mitologia– semblar inspirar-se, almenys pel que fa a l'àmbit italià, molt més a Dante i a Boccaccio (i al *Novellino*) que al Petrarca vulgar: del nostre poeta, en efecte, utilitza certament les obres llatines, com per exemple els *De Remediis*, del qual prové bona part del discurs al·legòric al voltant de la Fortuna, però no sembla prendre prestats massa elements –almenys a primera vista– de la lectura del *Canzoniere* o dels *Triumphs*.¹⁸⁴ A l'obra d'Ausiàs

---

¹⁸³ Els diferents moments, naturalment, no estan separats per una línia ben definida. No en va, tres treballs de síntesis com ara la *Història de la literatura catalana* de M. de Riquer, la *Història de la literatura catalana* de Jordi Rubió i Balaguer i la *Història de la llengua catalana* de Nadal-Prats proposen pels anys centrals del segle XV tres perioditzacions diferents: el treball de Riquer analitza plegats els poetes dels regnats del Magnànim i de Joan II (1416-1479); aquella de Rubió i Balaguer, en canvi, recull en un mateix capítol els regnats de Joan II i Ferran el Catòlic (1458-1516); l'anàlisi historicolingüística de Nadal-Prats, finalment, divideix el segle XV en únicament dos períodes anomenats el *Segle xv* (1412-1479) i *De l'edat mitjana a l'època moderna* (1479-1519).

¹⁸⁴ Per les fonts de l'obra, a més de la edició recent *Curial i Güelfa*, edició crítica i comentada de Lola Badia i Jaume Torró, Barcelona, Quaderns Crema, 2011, es vegin entre d'altres J. Butinyà, «Sobre la proyección de los Trecentistas italianos en la introducción del Humanismo en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Filología Italiana*, 4 (1997), pp. 265-277, en particular pel *Curial i Güelfa* pp. 267-273; S. Cingolani, *Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa*, en L. Badia – A. Soler (ed.), *Intellectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, pp. 129-159; L. Badia, *De la "reverenda literatura" en el Curial e Güelfa*, en *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, 1988, pp. 121-144. Sempre útil, naturalment, M. de Riquer, *Historia de la literatura cit.*, pp. 602-631.

March, en canvi, les fonts italianes que trobem documentades, al costat de la *Commedia*, són precisament el *Canzoniere* i els *Triumphs*, un préstec dels quals (*T. Cupidinis*, III, 91-93), com és notori, apareix en la poesia 101, “*Lo Viscaí*”; com ja observà Riquer, tanmateix, la influència tant de l’una com de l’altra obra sobre March sembla tot plegat bastant reduïda.¹⁸⁵ Com hem dit abans, no creiem oportú entrar aquí en una anàlisi detallada del petrarquisme de March, ni pel que fa a la seva importància com a veritable “*caposcuola*” dels poetes catalans del segle XV i XVI, ni tampoc pel que fa al seu rol en la renovació –fins i tot lingüística– de la tradició lírica catalana medieval, la qual a partir d’Ausiàs March començà a trencar llaços amb la tradició trobadoresca.¹⁸⁶ Pels objectius del nostre estudi considerem suficient recordar que, en línia amb els paràmetres de la tradició lírica de la meitat del segle XV, el Petrarca que apareix a les poesies de March no el “pare de l’Humanisme”: la figura que emergeix dels préstecs presents a les poesies de l’autor valencià, al costat de la *Commedia* de Dante, és principalment aquella del Petrarca poeta, exponent –com March, en definitiva– de la tradició liricoamorosa medieval. El fet interessant, sobretot perquè interessa directament el nostre esforç de contextualització de la traducció catalana, és que la figura que trobem documentada durant aquest període encara no sembla correspondre al perfil de l’autor erudit en llengua vulgar que només uns decenni més tard presentarà Ilicino a través del seu comentari als

---

¹⁸⁵ M. De Riquer, *Història cit.*, pp. 544. A l’hora de traçar le possible influències de les obres vulgars del Petrarca, d’altra banda, cal tenir també present les diferències internes entre els *Rerum Vulgarium Fragmenta* i els *Triumphs*, ja que això condicionà certament l’ús que en feren els autors catalans: no és d’estranyar, doncs, que una obra com el *Canzoniere*, per la seva natura intrínseca de recull líric, tingué més impacte sobre els poetes, mentre els *Triumphs*, en canvi, amb la seva doble càrrega poètica i narrativa, tingueren repercussions tant a nivell poètic com pel que fa a la narrativa, sigui aquests en vers o en prosa.

¹⁸⁶ No creiem oportú examinar aquí la extensa bibliografia sobre la figura de Ausiàs March, per ésser aquesta ben coneguda. Per una breu anàlisi de les fonts italianes presents en l’obra de Ausiàs March es vegi, M. De Riquer, *Història cit.*, II, pp. 522-523 i pp. 544-545, i la sempre fonamental edició de les *Poesies* curada per P. Bohigues, recentment reeditada per la editorial Barcino (2005), a més de la centenària contribució de A. Pagès, *Auzias March et ses peédecresseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux XIVe et XVe siècles*, Paris, Honoré Champion, 1912, reimpressa per Slatkins Reprints, Genève, 1974 (particularment *Les petrarquisme d’Auzias March*, pp. 273-276); per la qüestió lingüística, en canvi, es vegi J. M. Nadal – M. Prats, *El segle xv*, pp. 280-289.

Triumphs; però tampoc correspon, i aquí rau un dels aspectes més significatiu de la modernitat de la lliçó marquiana, amb la lectura al·legòrica que gairebé en aquell mateix moment (els anys '40 del segle) promovia Pietro da Montalcino, pare de Bernardo, a través de la seva «*expositione de' sonetti*» –avui perduda– dedicada a Filippo Maria Visconti.¹⁸⁷

Ja hem tingut la oportunitat d'observar, en més d'una ocasió, que entre les obres italianes del *Trecento* conegudes i imitades pels autors catalans del segle xv, sobretot pel que fa al filó sentimental, la palma se l'emporten certament la *Commedia* de Dante i les obres de Boccaccio. No ens sorprendrà descobrir, doncs, que durant bona part d'aquest segle la obra més influent de Petrarca foren precisament els *Triumphs*, que com s'ha evidenciat al principi del capítol anterior tenien amb la *Commedia*, malgrat la seva càrrega humanística, una relació força estreta; ni tampoc ens haurà de sorprendre que des de l'òptica de la producció de temàtica amorosa la porció més influent del text –sens dubte la més imitada– fóra precisament el *Triumphus Cupidinis*, el qual se'ns presenta, amb les seves desfilades d'enamorats cèlebres, com el més “al·legòric” de la sèrie triomfal. Resulta evident, en efecte, que aquesta última línia interpretativa, a mig camí entre la literatura sentimental i al·legòrica medieval i el creixent interès per l'erudició clàssica, fou aquella que molts dels autors de la generació posteriors a March, probablement perquè més en sintonia amb els seus interessos i amb la seva formació cultural, perceberen amb més intensitat: aquest seria el cas, per exemple, de Pere Torroella (1420-1492) o de Bernat Hug de Rocabertí (1415/20-1485), autor de la *Gloria d'Amor*.¹⁸⁸ Aquest poema, com ja deia Riquer evidenciant-ne la profunda matriu dantesca (les rúbriques de les dues primeres parts de l'obra parlen efectivament de primera i segona «comèdia de la Glòria d'Amor»), representa essencialment un «infern d'enamorats», gènere molt difós al llarg de tot el segle i caracteritzat per una mena d'actualització en clau sentimental –a través

---

¹⁸⁷ Dionisotti, *Fortuna del Petrarca*, p. 77.

¹⁸⁸ M. De Riquer, *Història de la literatura cit*, IV, pp. 12-20; per la *Gloria d'Amor* pp. 12-20. Per una anàlisi de la obra a la llum de la seva relació amb l'obra de Petrarca es vegi R. Recio, *Petrarca en la Península Ibérica*, Alcalà de Henares-Madrid, Universidad de Alcalá de Henares, 1996, 19-40.

de la narrativa en vers francesa, ben coneguda entre els autors peninsulars de la meitat del segle XV – de les galeries de personatges típiques de l'*Infern* de Dante.¹⁸⁹ Als autors de l'època, naturalment, no se li escaparen les analogies entre els resultats d'aquesta fusió i el contingut dels *Triumphs* – sobretot del *Triumphus Cupidinis*, amb les seves parelles dels “vençuts d'amor”–, de manera que el poema entrà aviat a formar part, juntament amb la *Commedia* i amb *La belle dame sans merci* de Alain Chartier –entre molts altres–, del repertori bàsic del gènere: no en va, el mateix Petrarca fa la seva aparició en la sisena part de la *Gloria d'Amor*, on discuteix amb tres autors francesos (probablement Machaut, Grandson i Chartier) qui, entre ells, és l'autor de les millors poesies d'amor; resulta interessant observar com Rocabertí, finalment, concedeixi el primat precisament al poeta italià. Aquestes, naturalment, no són les úniques influències que trobem a la obra de Rocabertí: una altra font molt utilitzada per l'autor, sense sortir de l'àmbit italià, fou l'obra de Boccaccio, del qual coneixia sens dubte no tan sols l'*Amorosa Visione* sinó també el *Decameró*, la *Fiammetta* i l'*Ameto*. A propòsit de la lectura dels *Triumphs*, allò que podem destacar és que l'autor de la *Glòria d'Amor* segueix posant l'accent en la desfilada de personatges que formen part del seguici del carro del déu d'Amor, mentre la component més humanística del poema queda encara en un segon pla.

Aquesta lectura “infern” del material triomfal, tanmateix, no fou en absolut una prerrogativa de l'àmbit català. Podem observar exactament el mateix, en efecte, en l'obra d'un contemporani d'Ausiàs March i admirador seu, Iñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana (1398-1458): en la *Comedieta de Ponza*, per exemple, si l'esquema general de l'obra és certament dantesc –l'obra es titula precisament *Comedieta*–, la coreografia és al contrari del tot petrarquesca.¹⁹⁰ Parlant de les tres obres al·legòriques del Santillana, el *Triunphete de Amor*,

---

¹⁸⁹ M. De Riquer, *Història de la literatura cit*, IV, pp. 12.

¹⁹⁰ En la carta de dedicació de l'obra, diu: «Comedia es dicha aquella cuyos comienços son trabajosos e tristes, e después el medio e fin de su vida alegre, gozoso e bien aventurado; e d'este usó... Dante, en el su libro donde primeramente dise aver visto los dolores e penas ynfernales, e después el purgatorio, e alegre e bien aventuradamente

l'*Infierno de Enamorados* i el *Sueño* –les quals no semblarien constituir, malgrat les analogies amb els *Triumphs*, la *Commedia*, i l'*Amorosa Visione*, una trilogia–, G. Caravaggi afirma que «*the three allegorical “visiones”, closely connected to the model of the Trionfi, reveal that Santillana delights in staging spectacular parades of characters in which sumptuous and decorative choreographic elements are juxtaposed, and in doing so refuses to explore the metaphoric significance of their presence*».¹⁹¹ Això, en definitiva, és el mateix que ja deia R. Lapesa quan parlant del *Triunphete* recordava que aquesta obra dels *Triumphs* de Petrarca prenia sobretot «*el plan general: desfile de enamorados célebres en torno al dios – aquí en torno a Venus también – y vencimiento del poeta*».¹⁹² La admiració del Marqués de Santillana pel *Triumphs*, doncs, sembla residir principalment en la forma del poema, que l'autor castellà utilitza com a un recurs essencialment escènic, “decoratiu”. En aquest sentit, no s'allunya gaire dels autors catalans seus contemporanis: tant per un com pels altres, en efecte, els vençuts d'Amor interessaven sobretot com a exemples morals, i els personatges que apareixen a les seves obres, malgrat revelar un interès creixent envers el món clàssic, segueixen aproximant-se més als protagonistes de la *Cour d'Amour* francesa que a una galeria de *viri illustres*. La proliferació durant bona part del segle XV d'obres d'aquestes característiques, o sigui inspirades a l'estructura narrativa de la *Commedia* i a l'arquitectura escènica “clàssica” de derivació triomfal, però exemptes tant de l'espiritualitat dantesca com del calat humanístic de Petrarca, confirma la idea d'un moment de transició, a cavall entre la continuïtat amb la tradició medieval i l'assimilació progressiva dels ideals de l'Humanisme. La principal

---

después el parayso». Marqués de Santillana, *Poesías Completas*, a cura di M. Durán, Madrid, Castalia, 1975, I, pp. 237-238. Sobre la difusió dels *Triumphs* a l'àmbit peninsular, sobretot castellà, es veuen els abundants estudis de R. Recio, la qual postula la fortuna del poema triomfal com a un gènere a part dintre del panorama literari. R. Recio, «Algunas notas sobre el concepto de triunfo como genero: el caso del Triunfo de Amor de Juan del Encina», *Hispanófila*, 109 (1993), pp. 1-10.

¹⁹¹ G. Caravaggi, *Petrarch in Castile in the Fifteenth Century: The Triumphete de Amor by Marquis of Santillana*, in *Petrarch's Triumphs. Allegory and Spectacle*, Toronto, Dovehouse Editions Inc, 1990, pp. 291-306; la citació a les pp. 292-293.

¹⁹² R. Lapesa, *La obra literaria del Marqués de Santillana*, Madrid, Insula, 1957, pp. 114-115.

diferència entre la concepció de Petrarca i la lectura que de la seva obra feien els autors catalans de la meitat del segle xv, doncs, resideix precisament en la distància cultural que separa el *Triumphus Cupidinis* del Triomf de l'Amor.

Malgrat que no es pugi parlar d'una solució de continuïtat amb l'època precedent, la segona meitat del segle xv correspon –particularment ençà de la dècada dels anys '60 del segle– a un ulterior canvi en la història de la fortuna de Petrarca: aquest moment, que representa el segon i últim dels dos en què hem dividit a la segona onda de Wilkins, està caracteritzat per l'època de màxima difusió dels *Triumphus*. Com dèiem abans, resulta extremadament difícil traçar fronteres precises entre diferents èpoques, sobretot quan ens trobem al davant uns autors o unes obres que representen en molts sentits –amb més raó dintre d'un mateix gènere– una continuació directa de la generació anterior: pel que fa l'assimilació del mestratge literari del Petrarca, la realitat és que bona part d'allò que hem dit a propòsit dels anys del Magnànim es podria aplicar també –amb matisos, és clar– al context cultural dels decennis següents, corresponents als últims anys del regnat de Joan II (1458-1479) i al regnat de Ferran el Catòlic (1479-1516); tant és així que Riquer, en la seva *Història de la literatura catalana*, analitza plegats els poetes del regnats del Magnànim i de Joan II. Alguns dels autors que per raons cronològiques esmentarem dintre d'aquest període, doncs, podrien haver estat analitzats tranquil·lament dintre del període anterior. Tenint en compte aquesta circumstància, tanmateix, cal observar que l'anàlisi de les manifestacions d'admiració envers l'obra de Petrarca evidencia uns quants elements que al nostre entendre resulten característics de l'assimilació de l'obra de Petrarca durant la època que interessa la nostra traducció anònima del *Comentari*. El primer i més evident d'aquests està representat, sens dubte, per la consolidació progressiva de l'Humanisme, que aleshores havia començat a arrelar amb força –amb resultats qualitativament força diferents, això sí– a l'àmbit peninsular.

Arribats a aquest punt, i abans de procedir més endavant, caldrà fer també una distinció –naturalment del tot fictícia i funcional a la nostra anàlisi– entre d'aquells autor que, malgrat ésser

influenciats per l'Humanisme, utilitzen principalment el català o castellà com a llengua vehicular, i aquells altres que, en canvi, escriuen principalment en llatí i que es revelen per tant humanistes en la seva accepció més plena: dintre d'aquest segon grup, del qual no tindrem ocasió d'ocupar-nos directament en el present estudi, trobem personatges tan importants per l'humanisme ibèric com el cardenal Joan Margarit, Jeroni Pau, Pere Miquel Carbonell o Antonio de Nebrija. La seva producció, en efecte, estretament lligada als *Studia humanitatis* i a Itàlia, on aquests autors residiren i desenvoluparen part de la seva activitat (la cúria romana, especialment al voltant del cardenal Roderic de Borja, futur Alexandre VI, esdevingué un dels centres humanístics més importants de la península italiana de la segona meitat del *Quattrocento*), és reveladora d'una formació cultural i d'un plantejament literari molt més propers a l'idea canònica de l'"humanista", no tan sols per l'ús prevalent del llatí i pel conreu dels gèneres clàssics de la literatura llatina (un exemple per tots, l'epístola), sinó també per un plantejament filològic, de clara ascendència humanística, envers la llengua vulgar.¹⁹³ Des del punt de vista del petrarquisme, el fet realment interessant és que fins i tot els cercles propers a l'humanisme llatí, com demostra l'elegia *Triumphus de Cupidine* de Jeroni Pau,¹⁹⁴ no foren del tot immunes a la fortuna dels *Triumphus*: malgrat que els referents principals de l'"humanista" Pau fossin evidentment Ovidi i Propèrci, en efecte, la connexió amb l'obra de Petrarca, el ressò de la qual eren aleshores gairebé omnipresent en l'art i la literatura, apareix evident. Això acaba confirmant, efectivament, no tan sols la gran difusió de l'obra de Petrarca, sinó també tot allò que dèiem en el capítol anterior a propòsit de la preferència dels cercles humanístics envers els *Triumphus*: les fonts clàssiques del text (el mateixos *Triumphus* estan basats en Ovidi,

---

¹⁹³ Aquesta és la època de les primeres gramàtiques de la llengua vulgar i dels primers diccionaris. Es vegi, per exemple, A. Badia i Margarit, *Les Regles de esquivar vocables* i la «qüestió de la llengua», IEC, 1999, així com la més recent de G. Colón i Antoni Ferrando, *Les regles d'esquivar vocables a revisió*, Barcelona-València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Institut interuniversitari de Filologia Valenciana, 2011.

¹⁹⁴ M. Vilallonga, *Jeroni Pau. Obres*, Barcelona, Curial, 1986, 2 vols., pp. 155-157. Sobre una visió de conjunt de l'Humanisme llatí a Catalunya es vegi sobretot M. Vilallonga, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV: repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial, 1993.

Amores I, 2 i en les elegies de Properci), en efecte, donaven al poema aquell to “actual” –segons el criteri humanístic– que el feia acceptables fins i tot als ulls dels autors més vinculats amb l’Humanisme llatí. A la literatura catalana com a la italiana, doncs, allò que veritablement diferencia aquests humanistes dels autors lligats al filó sentimental –almenys en termes “petrarquistes”–, no és tan la fascinació per la idea del Triomf en si, sinó el tractament dels materials triomfals, que en l’obra dels autors més propers als *Studia Humanitatis* apareixen codificat segons els paràmetres culturals propis de l’Humanisme llatí. Per bé que la nostra traducció catalana no sembli tenir res a veure amb aquest Humanisme “culte”, el fet de trobar ressons dels *Triumph* fins i tot en un autor com a Pau resulta fonamental per entendre els punts de referència culturals –literatura sentimental, d’una banda, i humanisme, de l’altra– del moment històric al qual pertany la nostra traducció: no sembla un cas, efectivament, que la doble valença amorosa i erudita del poema que podem observar a l’àmbit literari català de l’últim quart del segle XV coincideixi precisament amb la lectura dels *Triumph* que en els mateixos anys promovia Ilicino a través del *Comentari*.

Pel que fa a la història de les lletres catalanes de la segona meitat del segle XV, el fet potser més destacable, al costat de la penetració cada cop major de l’Humanisme, és que aquest període coincideix amb els anys de major prosperitat econòmica, demogràfica, social i sobretot cultural del Regne de València: de la mateixa manera que la generació anterior s’identificava amb la cort del Magnànim i amb Nàpols, aquesta nova etapa –corresponent a gran trets amb els últims anys del regnat de Joan II (1458-1479) i sobretot amb el regnat de Ferran el Catòlic (1479-1516)– està representada pel desenvolupament cultural i literari de la ciutat de València.¹⁹⁵ La segona meitat del segle XV i els primers anys del segle XVI, efectivament, representen allò que alguns estudiosos anomenen el Segle d’or valencià: el Regne de València, en efecte, sobretot ençà de la Guerra Civil Catalana –que desplaçà els equilibris interns de la Corona–, havia esdevingut aleshores, amb la seva

---

¹⁹⁵ J. Butinyà, *Barcelona, Nápoles, Valencia*, pp. 101-103.

capital al capdavant, un dels ambients culturals més refinats i cosmopolites de la Corona d'Aragó. La societat valenciana, en particular, es caracteritzava per un certa cohesió interna, i els diferents estaments social, malgrat tenir punts de referència evidentment diferents (la noblesa, cada cop més castellanitzada, estava encara força lligada a la tradició cavalleresca, mentre el patriciat urbà i la petita noblesa, en canvi, incloent-hi la influent minoria conversa, representaven el sector més dinàmic de la societat, lligat al comerç i a la cultura urbana), aconseguiren mantenir relacions freqüents i cordials: aquesta situació queda reflectida, per exemple, en el *Parlament en casa de Berenguer Mercader* del valencià Joan Roís de Corella, un dels personatges més interessant de la literatura catalana d'aquest període, en la qual es narra una tertúlia d'argument mitològic a la qual participaren alguns dels noms més importants de la societat valenciana del moment.¹⁹⁶ De l'ambient refinat i obert a l'assimilació de l'Humanisme –així com de la literatura italiana– de la València de la segona meitat del segle xv procedeix, per exemple, el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell (escrit a la dècada dels anys '60 i publicat l'any 1490), certament una de les sobres més importants i “modernes” de la literatura catalana medievals.¹⁹⁷

Una altra de les manifestacions literàries que caracteritzaren el clima cultural valencià d'aquest període foren els coneguts Certàmens valencians, veritables concursos poètics de temàtica sacra i hagiogràfica ben arrelats en l'àmbit urbà: el més famós d'aquests, per bé que durant els anys del regnat de Ferran el Catòlic se'n contin fins a deu, resta sempre aquell que tingué lloc a València en 1474 i que es coneix comunament com a *Trobes en lahors de la Verge Maria*.¹⁹⁸ Encara que no es pugui dubtar de la genuïnitat d'algunes de les manifestacions recollides en el text, resulta evident que moltes de les composicions presentades representaven exercicis formals que tenien més a veure amb l'ocasió d'una festa literària que no amb manifestacions públiques de devoció. En sintonia amb

---

¹⁹⁶ M. Riquer, *Història de la literatura cit.*, pp. 254-320, pp. 313-15.

¹⁹⁷ M. Riquer, *Història de la literatura cit.*, pp. 632-721.

¹⁹⁸ Sobre els certàmens poètics valencians es vegi l'extensa monografia d'A. Ferrando Francés, *Els Certàmens Poètics del segle XIV al XIX*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983.

el paper principalment lúdic que alguns estaments social de la ciutat donaven a la literatura (pensem a Jaume Roig o als protagonistes de l'anomenada *escola satírica valenciana*) els certàmens representaven abans de tot una ocasió per lluir la pròpia habilitat poètica i aconseguir així prestigi i notorietat; segons ens diu Antoni Ferrando, en efecte, «més que no pas el premi, sovint de valor material ben escàs, els rimaires valencians, i qualque vegada també catalans, mallorquins i castellans, hi participaven per la seducció del prestigi social que comportava el fet de guanyar-lo o d'alternar amb les principals figures de la vida literària local».¹⁹⁹ Aquests concursos poètics, demostrant un cop més el dinamisme de l'àmbit valencià del moment, destaquen tan per l'àmplia participació, ja que reuniren participants provinents de tota la Corona d'Aragó i fins i tot del Regne de Castella, com pel seu trilingüisme: a més de composicions en català i castellà, en efecte, s'hi presentaren també tres poesies en italià. L'autor d'aquestes tres poesies en italià, presentades en dos certàmens diferents, fou el poeta, escriptor i traductor valencià Narcís Vinyoles, el qual representa –almenys pels objectius d'aquesta investigació– una de les figures més interessants de l'àmbit valencià d'aquests anys.²⁰⁰ com a membre destacat de l'alta burgesia valenciana, en efecte, Vinyoles participà activament a la vida cultural i política de la ciutat (durant el període 1468-1516 anà ocupant alguns dels principals càrrecs de l'administració ciutadana), i a través del seu matrimoni amb Brianda de Santàngel, provinent d'una de les més importants i influents famílies converses del regne –el germà d'aquesta fou Lluís de Santàngel, fou el principals finançador de la primera expedició de Colón– tingué accés directe a la cort dels Reis Catòlics, amb els quals mantingué aparentment relacions bastant estretes (el mateix rei Ferran s'interessà personalment perquè Vinyoles fos elegit, per les seves qualitats, cap de la Justícia Criminal l'any 1494).

Un dels elements més interessants de la seva rica trajectòria literària, que s'estengué al llarg de gairebé quaranta anys, és que fou aquesta caracteritzada, tant en qualitat de poeta (en català i

---

¹⁹⁹ A. Ferrando, *Els certàmens*, pàg. 323.

²⁰⁰ A. Ferrando Francés, *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València, Institut Alfons el Magnànim, 1978.

italià) com de traductor (de l'italià al castellà), per la seva relació privilegiada amb la llengua italiana.²⁰¹ Fins i tot els seus versos catalans, en efecte, presenten una italianització mètrica fora del comú, anàloga només a aquella de Roís de Corella: el tret més evident de la seva producció, en aquest sentit, és precisament l'adopció sistemàtica, al costat de la tradicional cesura del decasíl·lab català després de la quarta síl·laba tònica, de l'accent sobre la sisena síl·laba, típic de l'*endecasillabo* italià.²⁰² No es tracta en absolut d'una pràctica casual, sinó intencional i constant, i demostra com alguns dels poetes catalans d'aquesta generació ja haguessin començat a intuir les possibilitats d'aquesta nova via mètrica que, com sabem, acabarà obrint uns anys més tard –i ja en àmbit castellà– Joan Boscà. Un altre fet destacable de la producció de Vinyoles és que en les seves composicions catalanes, algunes de les quals destaquen per un valor literari gens menyspreable, apareixen moltes suggestions petrarquesques. Pel que fa als *Triumphs*, podem esmentar un préstec –n'hi d'altres, naturalment– individuat per J. Fuster en la poesia *L'espill immens hon vós mirau, senyora*, presentada al concurs dedicat a Santa Caterina de Sena (1511): el v. 11, «y com l'amant en l'amat se transforma», en efecte, no és altra cosa que un calc del vers 162 del *T. Cupidinis* III, «l'amante ne l'amato si trasforme».²⁰³ L'element més interessant per l'estudi de la presència del comentari de Ilicino a les lletres catalanes, però, és encara un altre: un passatge del pròleg del seu *Supplementum Chronicarum Mundi* (1510) –traducció castellana del *Supplementum chronicarum* del monjo italià Jacopo Filippo Foresti, imprès per primer cop a Venècia l'any 1483–, en efecte,

---

²⁰¹ La primera poesia és de 1474, mentre l'última, ja en castellà, és de 1510. Les dues poesies «en lengua toscana» són, respectivament *Dilecta da Dio, obediante ancilla*, presentada al certamen marià de 1474 (juntament amb altres dues en català), i *Non po' sentire lo insensibil morto*, presentada al certamen immaculista de 1486 (juntament amb una en català).

²⁰² Aquesta mateixa solució mètrica, per bé que amb una intensitat decididament menor, apareix també en altres poetes valencians d'aquesta època, com ara el mateix Bernat Fenollar.

²⁰³ J. Fuster, «Un petrarquista imprevisible», *Serra d'Or*, XXV (1983), pàg. 416.

semblaria indicar un coneixement directe per part de Vinyoles del comentari de Ilicino.²⁰⁴ Es tracta, en concret, de dues citacions –una de Valeri màxim i l'altra de Sant Agustí–, les quals apareixen també, per bé que amb l'ordre invers, en el pròleg del comentari al primer capítol del *T. Famae*, *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*: aquest capítol, com hem recordat en més d'una ocasió al llarg del treball, només apareix en les edicions posteriors a 1478 i anteriors a 1501, i és el mateix que apareix en la nostra traducció catalana com a primer capítol del *T. Famae*. No cal dir que resulta si més no intrigant que aquest préstec del comentari de Ilicino als *Triumph*i aparegui precisament en l'obra d'un autor valencià que escriu poesies en italià i que a més és traductor des de l'italià al castellà, o sigui un dels pocs autor de l'àmbit valencià d'aquests anys que reuneix tots els requisits per ésser identificat amb l'autor de la nostra traducció del comentari. Si bé això no sigui certament suficient per establir cap mena de relació directa entre Vinyoles i la traducció catalana del comentari –la hipòtesis és certament fascinant–, com a mínim ens permet saber amb certesa que a la València dels anys a cavall entre les darreries del segle XV i els primers anys del segle XVI és coneixia i llegia una versió del comentari de Ilicino als *Triumph*i molt propera a aquella a partir de la qual fou realitzada la nostra traducció catalana. Veiem, doncs, les dues citacions en qüestió tal i com apareixen, respectivament, en el pròleg de la traducció de Vinyoles, en el comentari de Ilicino i en la traducció catalana anònima del comentari:

«Porque es doctrina no solamente por los santos doctores dada mas aun por los philótophos escrita se lee que, qualquiera que famosa gloria merece, la mayor que puede aver es el no escuchar las vanas alabanças de aquella. Y a este rexpetto dize sant Agustín:

---

²⁰⁴ La obra va dedicada a Pedro Fernández de Córdoba y Figueroa, Marqués de Priego, i és força emblemàtica del clima cultural del regne i de la definitiva consolidació del castellà com a llengua de cultura. El pròleg, a més, s'ha utilitzat sovint –sense massa encert, al nostre entendre– com a exemple de la primera manifestació de desdeny d'un autor català envers la seva llengua: «yo...osé alargar la temerosa mano mía para ponerla en esta limpia, elegante y graciosa lengua castellana, la qual puede muy bien y sin mentira ni lisonja, entre muchas bárbaras y salvages de aquesta nuestra España, latina, sonante y elegantissima ser llamada» (pàg. 245). A. Ferrando, en la seva monografia *Narcís Vinyoles...*, edita únicament la “*Endreça de la obra*” i el “*Prólogo del traduzidor en lengua castellana*”.

Qui gloriam exprouerit veram abebit. Y a propósito d'esta misma sentencia responde Valerio Máximo diciendo: *Abenti virtutes magna virtus est contemnere gloriam.* Assí que quien menosprecia la gloria vana, alcanza la verdadera, y que a los virtuosos muy gran virtud les es menospreciar la gloria de ser virtuosos. Porque es fundamento de todos los doctores y determinación de todos los naturales que por los méritos finitos infinita gloria no se alcanza, porque infinita materia en finito vaso no cabe».²⁰⁵

«Ad questa adunque gloria et sempiterna fama volere conseguire, infra l'altre operatione nessuna ne è piu accomodata che lei dispreçare et fugire. Onde diceva Fabio Maximo a Paulo Emilio come scrive Livio: *Qui gloriam spreverit veram habebit.* Et Augustino V *De Civitate Dei* XVI dice: *Habenti virtutes magna virtus est contenere gloriam,* le quale auctorità demostrano apto l'huomo solamente dover intendere al virtuoso operare et non al ventoso confabulare del vulgo».²⁰⁶

«En aquesta glòria, doncs, y sempiterna fama voler aconseguir, entre les altres operacions no és ninguna més acomodada que aquella menysprear e fogir. Per la qual cosa deya Fàbio Màximo a Paulo Emílio, com scriu Lívio: «*Qui gloriam spreverit veram habebit*», et Agostinus V *De Civitate Dei* c. XVI diu: «*Habenti virtutes magna virtus est contemnere gloriam*». Les quals auctoritats demostren l'home solament deure's entendre en lo virtuos obrar, e no al ventós confabular de la gent».²⁰⁷

Com podem veure, més enllà de les citacions de Sant Agustí i Valeri Màxim (tot i que en sigui capgirada la paternitat), els passatges tenen certament alguna cosa en comú: no sembla un cas, en efecte, que Vinyoles utilitzi la introducció del comentari de Ilicino al primer capítol del *Triumphus Famae* per parlar precisament de la «famosa glòria» i de com aconseguir-la; el tractament de la matèria per part de Vinyoles, d'altra banda, no sembla allunyar-se massa de la lectura del poema que promou el comentari i que podia haver fet l'autor anònim de la seva traducció catalana. La identificació d'aquest préstec, com dèiem, representa certament un fet força interessant, sobretot si tenim en compte que la datació més probable de la nostra traducció –d'autor

---

²⁰⁵ A. Ferrando, *Narcís Vinyoles*, p. 244.

²⁰⁶ B. Ilicino, *Comentari*, Venecià 1478, f. mIr.

²⁰⁷ Es vegi la pàg. 175 del present treball, així com Recio, *Los trionfi*, pàg. 384.

d'àrea lingüística valenciana– és justament *ante 1512*, i que aquesta referència apareix en una traducció des de l'italià realitzada per un dels autors valencians que demostren tenir més influència de l'italià i del qual coneixem fins i tot una imitació dels *Triumphhi*. De moment, tanmateix, tot allò que podem extreure a partir d'aquesta correspondència és la confirmació que durant l'època de realització de la nostra traducció catalana anònima a València hi havia certament autors que coneixien i llegien el comentari de Ilicino als *Triumphhi*.

El fet que aquest fóra un moment de gran prosperitat pel Regne de València no significa, d'altra banda, que en els altres territoris de la Corona d'Aragó, com ara el Principat, les coses es presentessin d'una manera gaire diferent. Més enllà d'alguns elements concrets, en efecte, com ara l'aparent tradicionalisme poètic dels catalans envers la modernitat “burgesa” dels valencians – argument potser vàlid però que necessitaria una llarga sèries de matisacions que no troba espai en aquest estudi–, el panorama literari català, sobretot pel que fa la penetració de l'obra de Petrarca, que és allò que aquí ens ocupa, no sembla presentar grans diferències entre una àrea geogràfica i l'altra. Els exemples que podem documentar de la lectura dels *Triumphhi* de Petrarca durant aquest període, en efecte, provenen indiferentment de l'àmbit valencià (un exemple per tots: el cavaller valencià Francesc Carrós Pardo de la Casta, autor de la *Regoneixença e moral consideració contra les persuasions, vicis, e forces d'amor*, obra basada en els *Triumphhi* i en la *Commedia*)²⁰⁸ com del

---

²⁰⁸ J. E. Reyes-Tudela, *Las obras de Francesch Carroç Pardo de la Casta*, València, Albatros, 1987. En la seva *Regoneixença*, Carrós Pardo utilitza sobretot dos models, o sigui els *Triumphhi* (cita però també l'últim vers “*piaga per allentar d'arco non sana*” del sonet XC del *Canzoniere*, *Erano i capei d'oro*) i la *Commedia* de Dante: malgrat que aquesta obra fou composada durant la segona meitat del segle xv, i per tant molt probablement al voltant del mateix anys respecte a aquella de Francesc Alegre i Romeu Llull (l'autor ens diu que fou escrita força anys abans de la seva publicació, l'any 1496), la component dantesca –absents en el text d'Alegre– sembla identificar aquest text com a un continuador d'aquella mateixa tradició de la qual ja formava part la *Glòria d'Amor* (aquest element, tanmateix, podria suggerir una datació més alta pel text). Pel que fa l'anàlisi de l'obra d'aquest autor valencià, a més de la introducció a la edició de José Enrique Reyes-Tudela, es vegi R. Recio, «Intertextuality in Carroç Pardo de la Casta», *Medievalia* (special volume), 2000, 157-181; Ead., *El humanisme italià i les produccions catalanes: Carroç Pardo como modelo de adaptación y recreación*, en A. Beresford – A. Deyermond (ed.), *Proceedings on the Ninth Colloquim*, London, Queen Mary and Westfield College, 2000, pp. 43-52.

català: d'aquest últim, en particular, provenen autors com el barceloní Romeu Lull, les poesies del qual, tant en català com en italià (aquestes últimes perdudes), revelen un bon coneixement de l'obra de Petrarca,²⁰⁹ i sobretot el barceloní Francesc Alegre, un dels pocs autors, a part de Vinyoles, pels quals és possible documentar una relació directa amb la lectura del *Comentari* de Ilicino.²¹⁰ Com indicà Jaume Torró en un article en què defensava la identificació d'Alegre amb el "Claudio poeta" autor de la *Faula de les amors de Neptuno y Diana*, el coneixement dels *Triumph* que emergeix de la producció d'Alegre prové sens dubte d'un exemplar del text acompanyat pel comentari de Ilicino, el qual hauria fornit a Alegre «les referències dels *Rerum Vulgarium Fragmenta* que addueix en el *Sermó* i tota una bona part d'aquest, i diverses notícies i qüestions històriques, literàries i fins filosòfiques amb què moralitza les *Trasformacions* fins a convertir-les en un ampli recull de coneixements literaris, històrics, filosòfics i fins teològics».²¹¹

Francesc Alegre, membre d'una important família de la burgesia barcelonina, residí durant la dècada dels anys '60 del segle XV a Sicília com a cònsol dels catalans a l'illa (tornà a Barcelona després de la Guerra Civil), on a més d'aprendre italià i familiaritzar-se amb la literatura italiana, es dedicà també al conreu dels *Studia Humanitatis* amb el mestre Jacopo della Mirambella. Aquest últim aspecte resulta d'especial interès, ja que a més d'autor de proses al·legòriques (en lo *Somni recitant lo procés d'una qüestió enamorada* un dels personatges principals és el mateix Petrarca; en aquesta obra és pot veure també la influència del *De remediis*) fou també traductor de textos clàssics, entre els quals trobem la traducció catalana dels *Commentaria tria de primo bello punico*

---

²⁰⁹ Romeu Lull, *Obra Completa*, edició de Jaume Torró, Barcelona, Barcino, 1996.

²¹⁰ Per la biografia d'Alegre es vegi sobretot Pere Bescós Prats, *Francesc Alegre: La primera guerra Púnica, 1472. Estudi i edició crítica*, Barcelona, UPF, tesi doctoral, 2011. Pel text del *Somni* es vegi, en canvi, R. Miquel i Planas, *Novel·lari català*, Barcelona, 1910; R. Recio, *Proceso y significación de la prosificación de un desfile de personajes: el Somni de Francesch Alegre*, en L. Von der Walde Moreno – C. Company – A. González, *Caballeros, Monjas y maestros en la Edad Media*, México D.F., El Colegio de México, 1996, pp. 299-309.

²¹¹ Segons Turró, en efecte, «Pocs escriptors s'agraden tant de treure en testimoni Francesc Petrarca com aquest altre Francesc»; J. Turró, «*Officium poetae est fingere*: Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Dyana*», a *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Curial, 1994, pp. 221-241, pàg. 221.

(1472) de Leonardo Bruni i la versió “moralitzada” de les *Metamorfosis* de Ovidi. Des del nostre punt de vista, l’estudi de la relació entre Alegre i el comentari de Ilicino resulta d’una importància extraordinària, perquè representa un dels poquíssims exemples a través dels quals podem intentar comprendre quina era la lectura del comentari que feien aleshores els lectors catalans, i que per tant ens permet avançar també envers una comprensió més profunda, sinó de la seva identitat, almenys dels punts de referència de l’autor de la nostra traducció. Segons un recent estudi de pròxima publicació a càrrec de Pere Bescós, al qual agraïm des d’aquí la seva generositat per haver volgut compartir el resultat de la seva investigació, el comentari de Ilicino representava per Alegre un veritable manual literari, i no tan sols per la lectura del *Triumph*.²¹² Allò que Alegre buscava –i trobava– en el comentari, al costat de l’explicació dels fragments més difícils del poema, era sobretot l’ingent volum d’informacions proporcionades per Ilicino, les quals havien esdevingut aleshores per alguns autors catalans –amb més raó per aquells que tenien una bona formació humanística– un patrimoni cultural de gran interès i actualitat. Per un autor com Francesc Alegre, en efecte, l’erudició clàssica condensada en el poema i explicada en detall en el comentari devia representar una font pràcticament inexhaurible sobre la història antiga, i no ens haurà de sorprendre que aquest no només l’utilitzi per desxifrar els *Triumph*, sinó també per traduir i “moralitzar” les *Metamorfosis* d’Ovidi. Segons Bescós, el comentari de Ilicino hauria ofert a Alegre la possibilitat de profunditzar els seus coneixements dels personatges i dels esdeveniments de la història clàssica i, al mateix temps, traient a la llum la “biblioteca” de Petrarca, hauria representat per aquest autor una mena de proposta de lectura amb la qual enriquir i perfeccionar la seva formació humanística; en aquest sentit sembla més que plausible, com suggereix Bescós, que l’obra de Ilicino hagi estat l’element de conjunció, juntament amb les suggestions clàssiques de la geografia siciliana, entre el text de Bruni i Alegre, que hauria decidit dedicar-se a la traducció del *De tria bello punico* com a

---

²¹² P. Bescós, «E com res no’s puga dir que ja no sia estat dit...»: el comentari als *Trionfi* de Bernardo Ilicino com a manual literari a la fi del segle XV, en premsa.

conseqüència de la seva lectura “humanística” del comentari als *Triumphs*. Seguint aquesta interpretació, haurien de suposar que Alegre hagués conegut el comentari durant la seva estada a Sicília o immediatament després del seu retorn a Barcelona (en tot cas abans de 1472, data de la realització de la traducció de Bruni), i per tant uns anys abans de la primera publicació bolonyesa del *Comentari* (1475).

Per bé que no tingui cap relació directa amb la traducció catalana del comentari, Francesc Alegre pertanyia certament a la mateixa generació el nostre anònim traductor, i la seva obra –des de les proses sentimentals fins a les traduccions– representa sens dubtes un dels productes literaris catalans que més s’aproximen al nostre text, tan en termes cronològics com pel que fa als referents culturals del seu autor. En el capítol anterior, parlant de les traduccions catalana i francesa anònimes del comentari de Ilicino, recordàvem com pels dos traductors l’interès literari del poema aparegués subordinat al seu interès didàctic i enciclopèdic, i que aquesta situació només començaria a canviar a partir de les primeres traduccions del poema realitzades durant la primera dècada del segle XVI. Allò que podem destacar aquí és que la interpretació del comentari com a un veritable manual literari i de història antiga en vulgar que trobem en Alegre va precisament en aquest sentit, i coincideix amb la lectura essencialment enciclopèdica del poema que el mateix Ilicino havia contribuït a promoure a través del text: aquesta, que com dèiem fou paral·lela al desenvolupament de la lectura humanística dels *Triumphs* (particularment a partir dels anys ’60 i ’70 del Quatrecent), representà certament una de les claus de l’èxit del comentari entre els lectors europeu de Petrarca de l’última part del segle XV. Al nostre entendre és més que probable que la possibilitat d’accedir al mateix temps a la poesia de Petrarca i a la vasta erudició desplegada per Ilicino hagi estat un dels factors que portaren el nostre anònim traductor a realitzar la seva versió catalana; tant aquesta traducció com l’obra del barceloní Francesc Alegre, efectivament, pertanyen a aquella mateixa època –més o menys l’últim quart del segle XV– en què els *Triumphs*, sovint a través del comentari de Ilicino, representaven l’obra més coneguda de Petrarca, i durant la qual es posaren les bases

d'aquell canvi de mentalitat que portarà, només unes dècades més tard, al definitiu triomf del Petrarquisme líric europeu del segle XVI. No serà un cas, en efecte, que com posàvem de manifest en el capítol anterior els anys de realització de la nostra traducció catalana corresponguin precisament a la generació de «Llull, Alegre, Francesc Moner and other young writers who gained further acces to Petrarch's works, including the *Canzoniere*, often via their comentaries», la qual representa justament, segons Lluís Cabré, «the missing link with Petrarchism».²¹³

---

²¹³ Ll. Cabré, *From Ausiàs March to Petrarch*, dins I. McPherson – R. Penny (ed.), *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyermond*, London, Tamesis, 1997, pp. 57-73, pàg. 70.

3. LA TRADUCCIÓ CATALANA DEL COMENTARI DE BERNARDO ILCINO ALS *TRIUMPHI*

Després d'haver esbossat les característiques principals del període històric i cultural dintre del qual cal situar la traducció catalana anònima del comentari de Bernardo Ilcino als *Triumpho*, serà oportú procedir a analitzar el text des del punt de vista filològic. En aquest capítol ens centrarem, en particular, en dos aspectes complementaris de l'estudi del text, el primer i més important dels quals està representat per un examen detallat dels elements textuais que ens han portat a la identificació del model italià utilitzat pel traductor. Com veurem a continuació, la comparació entre els dos textos, basada tant sobre l'anàlisi dels llocs crítics establerts per Appel pel text dels *Triumpho*, així com sobre la col·lecció d'un bon nombre de llocs crítics relatius al text del comentari, no deixa lloc a dubtes sobre la relació estretíssima entre la traducció catalana i l'incunable venecià de 1478; la correspondència és tan gran que en més d'una ocasió les úniques dues edicions en ésser portadores de la mateixa lliçó o error present en el manuscrit català són Venezia 1478 i Venezia 1481 (aquesta edició és tan propera a l'anterior que es pot considerar *descripta*). Com dèiem a la introducció, aquesta operació –propedèutica a totes les altres– representa d'alguna manera el veritable nucli del nostre estudi: la possibilitat de disposar d'un text fiable de la nostra traducció i de poder-lo estudiar de forma contrastiva amb el seu model italià constitueix, en efecte, el punt de partida necessari per poder formular una correcta valoració del text i de la feina del traductor.

El segon aspecte que tractarem en aquest capítol, per bé que breument, està representat per la llengua utilitzada per l'anònim autor i per la tècnica de traducció. La traducció catalana, ja ens hi referíem en el capítol precedent (*cf.* pp. 55-57), representa una versió gairebé literal del text de l'incunable italià, del qual s'allunya en comptades ocasions, i la llengua utilitzada per l'anònim autor –de la qual oferirem una breu descripció– presenta elements que semblarien indicar la seva

pertinença a l'àrea lingüística valenciana. Tret dels errors de traducció, els quals depèn molt sovint de la presència d'un error en el model italià, les alteracions més comunes introduïdes pel traductor responen a dues categories principals: la creació o reducció d'expressions sinonímiques, i a la transposició en clau contemporània de conceptes propis del món clàssics, com ara els cultismes *it. viri o militi* –o fins i tot *duca*– que esdevenen regularment en el text català *cavallers*. Pel que fa les parelles de sinònims introduïts pel traductor, en particular, cal notar que aquesta pràctica, en línia amb el paràmetres de la renovada traducció humanística, resulta bastant continguda.²¹⁴

Abans d'entrar en l'anàlisi del procediment que ens ha portat a la identificació del model de la traducció, serà oportú donar algunes dades sobre la història coneguda de l'únic testimoni manuscrit –avui dividit en dos volums, conservats respectivament a París i Barcelona– que ens ha transmès la traducció catalana objecte del nostre estudi.

3.1. El manuscrit.

La història del manuscrit que ens conserva la traducció catalana del Comentari de Ilicino als *Triumphs* ens és del tot desconeguda fins al començament del segle XVII: la primera notícia segura de què disposem, en efecte, ens la proporciona l'*ex-libris* present en el marge superior del f. I del primer volum, «*Est d[omini] Jo[annes] Vich epi[scopi] Maiorice[nsis]*», a partir del qual sabem que formà part de la biblioteca del valencià Joan Vich i Manrique de Lara (Alzira, 1530 - Tarragona, 1612). Els Vich eren uns representants destacats de la aristocràcia valenciana: l'avi de Joan, Jeroni Vich i Vallterra, conegut com a "l'ambaixador Vich", fou ambaixador a Roma (1507-1521) de Ferran *el Catòlic* i de l'emperador Carles V (el seu germà, Guillem Ramon Vich i Vallterra, fou creat cardenal pel papa Lleó X l'any 1507); el seu pare, Lluís Vich, titular de la baronia de Llaurí, fou cambrer major de Carles V; i el seu germà, Lluís Vich i Manrique de Lara, fou virrei de Mallorca entre 1583 i 1594. El nostre Joan Vich i Manrique de Lara, per la seva banda,

---

²¹⁴ K. Wittlin, *De la traducció literal*, sobretot els capítols 6, pp. 137-156, i 7, pp. 157-179.

ocupà diferents càrrecs eclesiàstics, entre els quals el d'ambaixador del Regne de València davant de la Santa Seu, el de bisbe de Mallorca (1573-1604),²¹⁵ per nomenament directe de Felip II, i finalment el d'arquebisbe de Tarragona (1604-1612); puix que la nota de possessió l'identifica com a titular de la seu mallorquina, es probable que el nostre manuscrit hagi anat a parar a les seves mans precisament entre 1573 i 1604.²¹⁶ A la seva mort, l'any 1612, Joan Vich deixà tota la seva biblioteca, inclòs el manuscrit dels *Triumphhi*, al monestir de l'ordre jerònim de Santa Maria de la Murta, a l'homònima vall a prop d'Alzira, en el regne de València, on fou soterrat a la capella familiar.²¹⁷ La família Vich, en efecte, tenia un vincle molt estret amb aquest monestir i des de la segona del segle XV havia estat, amb les seves donacions i el finançament de diferents obres, entre els principals benefactors d'aquest cenobi; fou precisament gràcies al mecenatge del nostre Joan Vich i Manrique que el monestir conegué, durant el segles XVII-XVIII, el seu període de màxim esplendor. Des d'aleshores el manuscrit es quedà a la biblioteca d'aquest monestir i és probable que només en sortís després del tancament del monestir l'any 1835, com a conseqüència de la desamortització de Mendizábal; fóra com sigui, allò que sabem del cert és que després d'haver deixat la vall de la Murta el volum reaparegué a Barcelona, cap la segona meitat del segle XIX, dins de la col·lecció del bibliòfil M. Victorià Amer. D'aquesta col·lecció en sortí, ja dividit en dos toms, a finals d'aquell mateix segle cap a la seva última destinació: el primer volum anà a parar a la

---

²¹⁵ El seu nom, en una forma relativament propera a aquella que trobem a l'ex-libris (*D. D. IOĀNES VICH ET MĀRICHE EPŪS. MAIORICEN.*), apareix en la inscripció que es troba al portal major de la Seu de Mallorca, una de les obres realitzades durant el seu bisbat (1594-1601).

²¹⁶ Així ho creu també Ll. D'Olwer: «il codice petrarchesco, adunque, scritto in Valenza nella seconda metà del Quattrocento, sarebbe stato acquistato dal Vich, forse anche in Valenza, innanzi al 1604» (D'Olwer, pàg. 188).

²¹⁷ La notícia, represa per Nicolau d'Olwer i per les descripcions posteriors, prové de Villanueva, *Viaje literario a las iglesias de España*, XX (Tarragona), p. 42: «A dicho monasterio había regalado este arzobispo toda su librería. Nota A: Estas noticias las escribió un monje en las tapas de la Biblia poliglota». En el *Repertori de Manuscrits Catalans (1474-1620)*, en canvi, es diu -equivocadament- que el manuscrit fou donat al monestir de San Jeroni de València. E. Duran, *Repertori*, p. 446-449. A part del nostre, formava part de la biblioteca del Vich i Manrique un altre manuscrit petrarquesc –escrit parcialment a Itàlia i completat després a València–, avui a la Biblioteca Nacional de Madrid.

Biblioteca Nacional de París (hi entrà el 21 d'Abril de 1897), mentre l'altre acabà a la biblioteca de l'Ateneu de Barcelona, on encara avui es conserven. La complementarietat entre els dos volums, oblidada des d'aleshores, fou redescoberta i donada a conèixer per Ll. Nicolau d'Olwer l'any 1927.²¹⁸

Cal destacar, tanmateix, que tot i respondre certament a un projecte unitari el text podria haver estat pensat, des de sempre, en dos parts. El volum de París, en efecte, no resulta fraccionat de manera artificial, sinó que apareix interromput després del *T. Mortis II*, meitat natural del poema: l'últim full del volum (f. 250) presenta una única línia de text, «*l'any mil ccc lxxiii*», corresponent al reclam *l'any* del full precedent, seguida d'un signe oblic que marca la interrupció del text (el manuscrit de l'Ateneu, en canvi, se'ns presenta avui incomplet i no ens proporciona cap informació útil en aquest sentit); el fet que a la resta del manuscrit els diferents triomfs es copiïn seguits, sense deixar espai entre un i l'altre, podria avalar aquesta hipòtesis. És possible, doncs, que el nostre text, potser des de sempre lligat com a volum únic i després dividit a finals del segle XIX (a la col·lecció Amer apareix encara com a un volum únic), fora estructurat en dues parts ja en fase d'escriptura.

El manuscrit, escrit sobre paper en format *in-folio*, està format per un total –entre els dos volums– de més de 500 folis. De factura senzilla però elegant, no presenta cap signe de decoració; els reclams, col·locats al marge inferior dret de la pagina, just per sota de l'última ratlla d'escriptura, apareixen regularment al final de cada fascicle, i les anotacions marginals és limiten a la indicació de les fonts citades en el text –principalment el nom de l'autor– i a alguna *manicula*. En línia general, l'aspecte del manuscrit tendeix a reproduir fidelment, com veurem més endavant, la *mise en page* i la *mise en texte* de l'incunable venecià de 1478, demostrant un cop més la relació estretíssima entre ambdós textos. La principal novetat del manuscrit respecte al seu model és l'ús de diferents colors pel text del comentari i dels *Triumphs* (negre i vermelló, respectivament): la dedicatòria d'Ilicino a Borso d'Este, que trobem reproduïda al començament del manuscrit i que

---

²¹⁸ Ll. N. D'Olwer, «Manuscritti Catalani dei Trionfi», en *Studi Medievali*, 1 - 1928, pp. 186-188.

prové directament del model italià, és també en vermell, mentre els títols dels diferents Triomfs i capítols estan escrits amb tinta negra; les citacions en llatí o en italià, finalment, incloses en el text del comentari i per tant escrites amb tinta negra, estan subratllades en vermell.

En el lloc del volum de París trobem la nota, de mà del segle XVII, «*Petrarcha coment. en Valen.*», mentre en la coberta, de mà del segle XIX, «*Petrarca comentat en Valencia*».²¹⁹ En la seva descripció de 1901 Massó Torrents esmenta una nota present al principi del volum de Barcelona redactada per Sanvisenti, avui desapareguda (es degué perdre durant la última restauració del manuscrit, duta a terme a la dècada de 1980).²²⁰

Pel que fa als elements codicològics –sobretot el paper i les filigranes–, cal destacar que aquests, tot i no oferir cap indicació concreta, resulten del tot coherents amb un eventual origen valencià, tal i com la llengua de la traducció semblaria suggerir. El paper utilitzat en la majoria del manuscrit, en efecte, caracteritzat per les filigranes de la *mà amb estrella* i de la *mà amb flor*,²²¹ està molt ben documentat a la València de la segona meitat del segle XV: produït a Itàlia, probablement en els molins paperers de Savona o Voltri, i venut per mercants genovesos, podria ser el mateix suport que féu servir el tipògraf alemany Lambert Palmart per la realització d'alguns dels primers incunables valencians, com *Les Trobes en lahor de la Verge Maria* (1474), el *Comprehensorium* (1475) i les *Obras de Salustio* (1475).

Per bé que es tractés originalment d'un manuscrit únic, els dos volums, avui conservats en biblioteques diferents, són analitzats sempre per separat i, malauradament, no disposem de cap

---

²¹⁹ Ll. Nicolau d'Olwer, en *Manoscritti catalani*, p. 187, ho transcriu en canvi com a «*Petrarcha comentet en valencià*».

²²⁰ El text de la nota està reproduït en J. Massó Torrents, *Catàleg*, p. 56-57.

²²¹ Malgrat la seva similitud, es tracta sens dubte de dues filigranes diferents: *la mà amb l'estrella*, amb cinc puntes, i *la mà amb la flor*, amb sis pètals, ambdós documentades en paper italià de primera qualitat importat a València per mercants genovesos (O. Valls i Sobirà, *El papel y sus filigranes en Cataluña*). En la resta dels folis que acaben de completar el manuscrit –tot plegat pocs– trobem les següents filigranes: en el primer volum, conservat a París, les filigranes de *l'església* i de *la creu dins d'un cercle*; en el segon volum, conservat a Barcelona, la filigrana no identificada de *les tres corones*.

descripció codicològica conjunta de tot el manuscrit. Pel volum de Paris, resulten encara fonamentals les descripcions presents en els catàlegs dels manuscrits de la mateixa Biblioteca Nacional de Paris, a les quals podem afegir les fitxes dels repertoris BITECA (manid 1584) i BITELI; la part del manuscrit conservada a Paris, sorprenentment, és absent de l'estudi de E. Pellegrin sobre els manuscrits petrarquescos conservats en biblioteques franceses. Pel volum de l'Ateneu, en canvi, disposem de diferents descripcions. La primera, en ordre cronològic, fou publicada per Massó Torrents en el seu *Catàleg dels Manuscrits* de la biblioteca de l'Ateneu (1902);²²² al costat d'aquesta, trobem les descripcions més recents presents en M. Villar, *Códices petrarquescos en España* (pp. 35-38), en E. Duran, *Repertori de manuscrits catalans. 1474-1620*, i en G. Avenozza, *Repertori dels manuscrits en llengües romàniques conservats a la biblioteques barcelonines*, així com aquelles més esquemàtiques presents en els repertoris digitals BITECA (manid 1585), BITELI i TCM – *Cens de traduccions al català medieval fins a 1500* (núm. 21).²²³

3.2 El model italià (Veneza, 1478)

Ja hem fet referència a la introducció a la biografia de Bernardo Illicino així com a l'extraordinari èxit assolit pel seu comentari als *Triumphs* des de la seva primera edició, l'any 1475, fins ben entrat el segle XVI (*cf.* pàg. 42 i següents). L'amplia difusió del text del comentari, en efecte, és directament proporcional a la seva importància com a mitjà per accedir a la doctrina sobre l'antiguitat clàssica condensada per Petrarca en els versos dels *Triumphs*, amb més raó en el cas d'aquells autor europeus –com el nostre anònim traductor català– que probablement entenien bona part del text italià però que no tenien tots els recursos, no tan sols lingüístics sinó també culturals, per acabar de desxifrar els passatges més obscurs del poema. Això, tanmateix, ni era un problema

---

²²² Es probable que la informació, del tot incorrecta, que trobem en moltes de les descripcions posteriors sobre la natura pseudo-petrarquesca del capítol *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* provingui d'aquí.

²²³ Lluís Cabré i Montserrat Ferrer (ed.), *Cens de traduccions al català medieval fins a 1550* (15 de Juny de 2012), <<http://translatdb.narpan.net/>>.

nou, ni afectava únicament els lectors europeus: així ho revelen el diferents comentaris (en molts casos anònims) que aparegueren a l'àmbit italià al llarg del segle xv i que, amb més o menys encert, intentaven oferir als lectors unes eines per entendre tot aquells coneixement del món clàssic que Petrarca havia posat en el text de l'obra i que aleshores, al cap d'un segle, començaven a cridar l'atenció d'un públic cada cop més ampli. L'obra de Ilicino, doncs, fou en molts sentits una resposta –aleshores més necessària que mai– a aquest problema, i això segurament fou una de les raons de la seva amplíssima fortuna. Les dificultats, d'altra banda, no estaven lligades només al contingut del poema, sinó també a qüestions textuais, originades principalment per la falta d'una arquitectura definitiva (hem vist que els *Triumphs* són una obra de fet inacabada), al qual Petrarca –pel que sabem– treballà fins a la seva mort, així com per un segle de tradició manuscrita: Ilicino, doncs, abans d'ésser-ne comentarista, s'hagué d'improvisar també editor del poema, ja que hagué de triar quins capítols i fins i tot quines lliçons formarien el text a partir del qual realitzaria el seu comentari. El resultat d'aquesta operació filològica és el que finalment quedà fixat en el manuscrit avui conservat en la Biblioteca Estense de Mòdena (*Ital. 397, a H. 3, 2*), probablement el manuscrit del comentari fet realitzar per Ilicino per ésser ofert a Borso d'Este, i en la primera edició bolonyesa del text realitzada el 1475, que fou realitzada a partir d'aquell. El debat filològic al voltant del text dels *Triumphs*, ben viu durant tot el segle xv, no és tancà amb l'aparició d'aquesta edició, ans al contrari seguí obert, i el text posat a punt per Ilicino rebé més d'una crítica, la més coneguda de les quals està continguda en el comentari al *Triumphus Famae* de I acopo di Poggio Bracciolini (1475). Les edicions del comentari posteriors a la primera, a través del canvis petits o grans dels quals són portadores (tant a nivell formal com textual, des del nombre i l'ordre dels capítols fins a variants específiques), reflecteixen les diferents fases d'aquest debat; un debat que es començà a tancar amb l'edició de les obres del poeta curada per Bembo (1501), la qual, contribuint a promoure un text força diferent d'aquell utilitzat per Ilicino, en senyà de fet primer el declivi i després el definitiu abandó (almenys des del punt de vista textual). Aquestes vicissituds, com veurem a continuació, són

perfectament identificables al llarg de les diferents edicions, i ens ofereixen la possibilitat d'individuïr un nombre important de llocs crítics sobre els quals poder basar la nostra anàlisi del model de la traducció catalana.

El comentari de Ilicino conegué des del moment de la seva primera edició bolonyesa de l'any 1475, i fins que no fou “substituit” definitivament pel comentari de Vellutello el 1525, un formidable èxit editorial. El *corpus* està format per 24 edicions (entre 1475 i 1522) i almenys 9 manuscrits, la majoria dels qual es pot datar a l'últim quart del segle XV, data molt propera a la redacció de l'obra i senyal inequívoc d'una extraordinària quant primerenca fortuna literària. Pel que fa els manuscrits del comentari, ja ho hem recordat, no tenim gaire treballs que els estudiïn de manera sistemàtica, i encara avui un dels pocs estudis útil en aquest sentit és l'elenc dels manuscrits que ofereix V. Merry en el seu article *Una nota sulla fortuna del commento di Bernardo Ilicino*;²²⁴ les notícies que utilitzarem en aquesta part del treball, doncs, provenen totes d'un examen directe dels diferents manuscrits. Pel que fa els incunables, que de fet representen la part del *corpus* sobre la qual és basarà prevalentment la nostra anàlisi, la situació és ben distinta: en el seu article *The Quattrocento editions of the Canzoniere and the Triumphs*,²²⁵ en efecte, E. H. Wilkins realitza una *recensio* de totes les edicions del segle XV dels *Triumphs*²²⁶ i, mitjançant un estudi de les característiques peculiars de cada un dels testimonis –tant textuals (natura i ordre del capítols) com formals (*mise en page* i *mise en texte*)–, aconsegueix establir-ne un *stemma codicum*. D'aquest esquema, la part que més ens interessa és aquella que Wilkins identifica com a ram D: la

---

²²⁴ V. Merry, *Una nota sulla fortuna del commento di Bernardo Ilicino*, n. 7 i 8, pp. 238-239; segurament a causa d'un banal *qui pro quo*, l'autora deixa fora de la seva llista el ms. Paris, Bibliothèque Nationale, Ita.552 (7773), el P7 d'Appel, i hi inclou, al contrari, el ms. Paris, B. N. Ita. 553 (Appel P8), escrit a Nàpols en el mes de juliol de 1475, que no conté el comentari de Ilicino sinó el de Filelfo.

²²⁵ E.T. Wilkins, *The making of the canzoniere and other Petrarchan studies*, Roma, 1951, cap. XXIV pp. 379-401.

²²⁶ Per bé que d'aquí endavant ens hi referirem només com a edicions dels *Triumphs*, totes les edicions analitzades per Wilkins inclouen tant els *Triumphs*, amb el comentari de Ilicino, com el *Rerum Vulgarium Fragmenta*, amb el comentari de Filelfo.

característica més evident que agrupa les 13 edicions que en formen part, efectivament, més enllà del fet que els *Triumphs* precedeixen sempre el *Canzoniere*,²²⁷ és justament la presència del comentari de Illicino; a la pràctica, doncs, es tracta de edicions del *Comentari*, en les quals apareixen tant el text del poema com el text del comentari. La primera edició d'aquest ram D, efectivament, coincideix amb la primera edició del comentari, o sigui l'incunable publicat a Bologna l'any 1475 per Annibale Malpigli e Sigismondo de Libris utilitzant com a model el manuscrit que avui dia encara es conserva a Mòdena. Les altres edicions de la família, segons una pràctica tipogràfica aleshores força comuna, són cadascú còpia de l'anterior (Wilkins documenta una única interpolació en la part baixa de l'esquema), i foren realitzades totes a Venècia (1478, 1481, 1484, 1486, 1488, 1490, 1491, 92, 1492, 93, 1494, 1497 i 1500), tret de dues realitzades a Milà l'any 1494 (*Uldericus Scinzenzeler* i *Antonius Zarotus*).²²⁸

Dintre d'aquest grup D, tot i la estreta relació que uneix els incunables, es possible identificar almenys dues fases redaccionals ben definides, basades en la comparació, entre altres factors, per la comparació del nombre i de la natura dels capítols del *Triumphus Famae*:²²⁹ la primera fase, en la qual el *T. Famae* té tres capítols, el primer dels quals compost (TF I = TF 1a+TF I; TF I-II = TF II-III), correspon al text de l'incunable Bo75; la segona, en la qual el *T. Famae* té quatre capítols (TF I = TF1a, TF II-IV = TFI-III), el primer dels quals és el capítol *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*, correspon en canvi al text que apareix en la segona edició Ve78 i en totes

---

²²⁷ Es tracta, en tot cas, de «two companion folio volumes, one for the Triumphs and one for the Canzoniere». Wilkins, p. 379.

²²⁸ D'ara endavant, ens referirem a aquestes edicions amb la sigla del lloc d'edició i l'any: Bologna 1475 > Bo75, etc.

²²⁹ La nomenclatura dels capítols pot resultar ambigua i crear alguna confusió, sobretot a causa de la diferència entre l'ordre dels capítols presents en la traducció catalana i en aquell de les edicions modernes (igual tant en la edició Ariani com Pacca). Quan no s'especifiqui altrament, doncs, els números romans amb els quals indiquem cada capítol fan referència als diferents capítols –TC I, TM II, TFI, TE, TF 1a, etc.– tal i com apareixen en les edicions modernes. Quan hi hagi una diferència entre el manuscrit i les edicions modernes, en canvi, ens referirem als diferents capítols utilitzant una doble nomenclatura –TF I (TF 1a)–, en la qual la primera sigla es refereix sempre a l'ordre en el qual el capítol apareix en la nostra edició i la segona, entre parèntesis, a la nomenclatura moderna.

els altres incunables d'aquest mateix grup posteriors a aquest. Malgrat que les edicions del *Comentari* del segle XVI (fins 1525) continuïn reproduint aquesta disposició textual, l'aparició de la edició aldina de 1501, en la qual el *T. Famae* tenia només tres capítols, corresponents als actuals TF I-III, senyala de fet l'inici d'una tercera fase.

La primera edició bolonyesa de 1475, coherentment amb el manuscrit conservat a Mòdena sobre el qual està basada, presenta la distribució original dels capítols establerta per l'autor: pel que fa *T. Mortis*, la característica més evident és la decisió de Ilicino de fusionar, fins fer-ne el primer capítol, el fragment *Quanti già ne l'età matura ed acra* amb l'actual primer capítol *Quella Leggiadra e gloriosa donna* (TM I = TM 1a + TM I). En el cas del *T. Famae*, un dels més turmentats,²³⁰ el primer capítol de la sèrie TF I (TF 1a+TF I) està format pels primers 22½ versos de *Nel cor pien d'amarissima dolceça* (TF 1a) més els restants de l'actual primer capítol *Da poi che morte* (TF I), de manera que el *T. Famae* acaba tenint només tres capítols: TF I (TF I = TF 1a+TF I), TF II-III.

TF 1a, vv. 22-23	TF I, vv. 22-23	Bo75, TF I (TF 1a + TF I), vv. 22-23
«e da man destra aveva quel gran romano / che fe' in Germania e 'n Francia tal ruina»	«Da man destra, ove gli occhi in prima porsi / La bella donna aveva Cesare e Scipio»	«e da man destra aveva Cesare e Scipio / ma qual più presso a gram pena si stima»

El comentari, evidentment, segueix aquesta distribució textual, de manera que els restants versos de *Nel cor* i els primers de *Da poi*, amb la porció de comentari corresponent, en quedaren exclosos. A nivell gràfic, aquest incunable es caracteritza per l'ús dels caràcters romans, de mòdul idèntic tant pels versos com pel comentari (l'adopció de caràcters de diferents mides apareixerà a

²³⁰ «Probabilmente per un'insoddisfazione anche più acuta nei confronti di un ordito poetico che forse non vedeva risolto o che comunque gli opponeva una resistenza maggiore della pur complessa procedura formativa dei *Rerum Vulgarium Fragmenta*»; F. Petrarca, *Triumphs*, a cura di M. Ariani, pàg. 5.

partir de l'edició Ve86), i en el *verso* de les cartes el text poètic està sempre justificat a l'esquerra, amb l'espai a la dreta en blanc. Segons hem pogut comprovar durant la realització del treball, els 9 còdex que formen el corpus manuscrit del *Comentari* pertanyerien tots a aquesta mateixa fase: el text que hi apareix, en efecte, correspon a aquell del manuscrit de Mòdena i al d'aquesta primera edició; almenys en un cas, el ms. *Plu. XC inf. 10^l* de la Biblioteca Medicea Laurenziana de Florència, ens trobem amb una còpia manuscrita de l'incunable Bo75 (el ms. *laurenziano* repeteix la inversió en l'ordre d'uns folis que apareix en l'exemplar de Bo75 de la Biblioteca Nacional de Florència (*B. 2. 10*)).

La segona edició d'aquesta família, i arquetip de la segona fase, fou realitzada a Venècia l'any 1478 *Reynaldus de Novimagio* e *Theodorus de Reynsburch*: a nivell textual, el *T. Mortis* no presenta variacions respecte a Bo75, mentre que pel que fa el *T. Famae* podem destacar que a partir d'aquesta edició aquest triomf estarà format per quatre capítols, dels quals *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* i *Da poi che morte triumphò nel volto*, ambdós complert, en constitueixen respectivament el primer i el segon (els altres són TF II-III). El problema principal d'això és que mentrestant Ilicino havia mort (1471 o 1476), i per tant el comentari relatiu als versos exclosos en l'edició anterior segurament el degué realitzar algú altre (tot i imitar l'estil de Ilicino, aquests comentaris resulten són decididament més curts): un primer i superficial examen lingüístic semblaria apuntar a un autor d'origen septentrional, probablement un dels molts correctors que aleshores estaven involucrats amb la prospera activitat editorial veneciana.²³¹ Per aquesta petita porció de comentari relativa a la segona part de *Nel cor* i a la primera de *Da poi*, doncs, hauríem de parlar més pròpiament de "pseudo-Ilicino". A nivell formal, les peculiaritats d'aquesta edició són la utilització del «*Gothic Type*» (present únicament en Ve78, Ve81 i Ve84), de la mateixa mida pels

---

²³¹ Al costat d'un conservadorisme gràfic llatinitzant, el text presenta en efecte elements lexicals i fonètics característics dels dialectes septentrionals: *maçor* i *saver*; *fameglia* (i *fameglie*), *doe* (i *doi*); «*pose la mano sopie al fogo quella brusiendo*»; «*dello Illirico dicto mo' Schiavenia*»; *çorni*; *leçe* (legge); *caçe* (cadde); *piçolo* i *piçola*; *una sira*, etc.

Triumphus i pel comentari, i una *mise en page* en què els espais laterals, justificats a la esquerra com en la precedent edició, estan ocupats pel text del comentari.

Les edicions immediatament posteriors a aquesta són Ve81 i Ve84: basades cadascuna en la anterior i ambdós en caràcters gòtics, presenten fins i tot la mateixa organització formal de les pàgines. L'edició Ve81, en particular, és tant propera a Ve78 que es pot considerar com a *descriptae* (al llarg de tot el *Triumphus Famae*, no ha estat possible individuar cap error textual que permeti distingir les dues edicions). L'edició Ve84, en canvi, presenta algunes variants textuais menors que, malgrat la seva proximitat amb Ve78, la distingeixen netament d'aquesta.

Les edicions restants d'aquest grup, tot i conservar a nivell general el mateix text de Ve78, van divergint progressivament tant des del punt de vista formal com textual: així, per exemple, a partir de l'edició de 1486 (porta la data equivocada de 1488) es faran servir sempre els caràcters romans, i els dos textos es diferenciaran mitjançant l'ús de caràcters de format més gran pels versos poètics.

La tercera fase, finalment, és representada per l'edició de 1501 realitzada per Bembo, la qual contribuï a canviar definitivament l'organització anterior del text: pel que ens interessa aquí, el fet més important és la definitiva exclusió del cap. *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* del *T. Famae*, que tornarà a tenir només tres capítols (TF I-III), el primer dels quals serà *Da poi*.

Puix que com acabem de veure que un dels principals factors que distingeix els diferents moments textuais es refereix precisament a un dels dos capítols que editem, *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*, pagarà la pena obrir una petita parèntesis i donar algunes informacions bàsiques sobre la complexa història dels *Triumphus*. Primer de tot cal desmentir que el TF 1a, *Nel cor*, sigui un capítol "*pseudopetrarquesco*", com a vegades encara avui es llegeix:²³² segons sabem, en efecte, un llarg i turmentat esforç creatiu portà el poeta a reescriure alguns capítols –a vegades

---

²³² E. Duran, *Repertori*, pàg. 447 i 448. Trobem aquesta imprecisió, probablement per estar basat en el precedent, fins i tot en el repertori informàtic BITECA.

només fragments i fins i tot versos– del poema, donant vida en algun cas a dobles redaccions del mateix capítol. Pel que fa al nostre capítol TF 1a, la hipòtesis més probable és que al principi el Petrarca, fascinat per l'antiguitat i complagut de poder evocar el major nombre possible de personatges, decidís condensar en un únic capítol una gran quantitat de material, i que després, insatisfet amb el resultat, decidís eixamplar les malles de la narració repartint la matèria al llarg de dos capítols, els actuals TF I i TF II. El problema és que a la mort del poeta, que pel que sembla treballà al text fins a l'últim moment, la falta d'una organització definitiva de tos aquests materials deixà moltes qüestions obertes, sobretot pel que feia a la legitimitat de les dobles redaccions. Fou precisament arran d'això que ja des de la seva primera difusió manuscrita s'anaren creant diferents tradicions textuals, cadascuna de les quals seguia una disposició diferent dels capítols del poema. Aquesta situació, evidentment, obligà els comentaristes del segle XV, com Ilicino, a establir prèviament una edició del poema sobre la qual poder realitzar els seus comentaris, de manera que cada comentari acaba seguint una versió del poema que en alguns casos pot arribar a ésser bastant diferent (les diferència van des del nombre i ordre del capítols fins a les lliçons concretes del text). Només la feina filològica duta a terme per Bembo a principi del segle XVI sobre els autògrafs petrarquescos i altres materials filològicament fiables, permeté establir, tot i que encara amb alguna incertesa, la redacció dels *Triumph* més propera a la voluntat de l'autor, traient legitimitat a moltes de les arbitrarietats dels anys anteriors. Fou precisament aleshores que alguns capítols, o part d'ells, fins aleshores acceptats en el text, en foren exclosos o posats en apèndix, com en el cas del nostre primer capítol *Nel cor*, mentre d'altres, abans considerats dubtosos, come per exemple la primera part de *Da poi*, foren incorporats definitivament en el text: la conseqüència més evident de l'exclusió del cap. TF 1a fou que aquells comentaris que encara feien servir la distribució antiga, com el de Ilicino, es tornaren ràpidament obsolets. Ni durant aquets període, tanmateix, l'originalitat de les dobles redaccions fou posada en dubte, i si bé aquest capítol apareix col·locat en

una apèndix al final del text, ho és senzillament en qualitat de primera redacció rebutjada per l'autor i no certament com a capítol d'un hipotètic "pseudo-Petrarca".

Abans de procedir més endavant amb la nostra anàlisi, convindrà oferir una breu excurs sobre l'ordre dels capítols tal i com apareixen en la nostra traducció catalana, la qual com sabem es conserva en un únic manuscrit avui dividit en dos volums, conservats respectivament a París i a Barcelona (París, Biblioteca Nacional, *Esp. 534*; Barcelona, Biblioteca de l'Ateneu, ms. *II*). Seguirem l'ordre del nostre text, indicant entre parèntesis l'ordre de les edicions modernes²³³ i oferint per cada capítols *incipit* i *explicit*.

Paris, B. N. *Esp. 534*

T.Cupidinis I (TC I)	<i>Inc.</i> Nel tempo che rinnova i miei sospiri <i>Expl.</i> De incatenato Giove inanci al carro.
T.Cupidinis II (TC III)	<i>Inc.</i> Era si pieno il cor di meraviglia <i>Expl.</i> Et qual è mèl temperato col assencio.
T.Cupidinis III (TC IV)	<i>Inc.</i> Poscia che mie fortuna in forza altrui <i>Expl.</i> che i piè va inanci et l'ochi torno in dietro.
T.Cupidinis IV (TC II)	<i>Inc.</i> Stanco già di mirar non sacio anchora <i>Expl.</i> udi cantar ffra l'una e l'altra riva.
T.Pudicitie	<i>Inc.</i> Quando ad un luogo et ad un tempo quivi <i>Expl.</i> ffra quai cognobbe hyppolito et Ioseppe.

---

²³³ F. Petrarca, *Triumphs*, edició de V. Pacca e L. Paolino, Milano, Meridiani Mondadori, 1996.

T.Mortis I (TM 1a+ TM I)²³⁴

Inc. Quanti già nella ettà matura ed acra

Expl. morte bella pareva nel suo bel viso

T.Mortis II (TM II)

Inc. La nocte che seguì l'orribil caso

Expl. Tu starai in terra sença me gran tempo.

Ateneu, ms. II

T.Famae I (TF 1a)

Inc. Nel cor pien d'amarisima dolceça

Expl. Poi alla fin Artù re vidi e Carlo.

T.Famae II (TF I)

Inc. Da poi che morte triumphò nel volto

Expl. si come adviene a chi virtù relinque.

T.Famae III (TF II)

Inc. Pien d'infinita e nobil meraviglia

Expl. magnanimo, gentil, costante e largo.

T.Famae IV (TF III)

Inc. Io non sapea da tal vista levarmi

Expl. et poi revolsi gli occhi in altre parte.

T.Temporis

Inc. Nel aureo albergo con l'aurora inanci

Expl. così el Tempo triumphà i nomi e 'l mondo.

---

²³⁴ El primer capítol del *T. Mortis* presenta la fusió del fragment TM 1a amb l'autèntic primer capítol TM I: el text del fragment TM 1a constitueix així els vv. 1-18 de l'actual capítol TM I; segueix una *terzina* mixta, corresponent als vv. 19-21, en la qual trobem el v. 19 i el v. 21 de TM 1a intercalats amb el v. 2 de TM I com a v. 20; els restants versos són els vv. 4-172 de TM1:

vv. 1-18: TM 1a, vv. 1-18;

v. 19: «Lui onde agli occhi mei quel lume naque» (TM 1a, v. 19);

v. 20: «Che oggi è ignudo spirto et poca terra» (TM I, v. 2);

v. 21: «Quella per cui ben far prima mi piacque» (TM 1a, v. 21);

vv. 22-190: TM I, vv. 4-172.

En el volum de París són complets tant el text dels *Triumphus* com el comentari; el volum de l'Ateneu, al contrari, és incomplet tant al principi com al final. El problema principal deriva del fet que en època moderna, probablement durant l'última restauració, el primer plec del text fou lligat erròniament al final del volum, de manera que el principi del text es troba actualment al f. 238r. D'aquest plec falten els primers folis (això podria explicar l'error en l'ordre dels plecs), on es copiava el començament de la introducció al primer capítols del *Triumphus Famae*, així com els últims, on es copiaven als vv. 37-51 del TF 1a amb la porció de comentari corresponent. El final del *T. Divinitatis*, veritable final del text, també és incomplet, donat que hi falten els últims 28 versos (vv. 118-145) amb el relatiu comentari.

Si considerem allò que dèiem abans a propòsit dels incunables, i el confrontem amb el que acabem de veure, resulta evident, sense haver d'entrar en un examen filològic més detallat –hi entrarem de totes maneres més endavant–, que el text de la traducció catalana, amb el fragment *Quanti già com incipit* del primer capítol del *T. Mortis*, i els capítols *Nel cor pien d'amarissima dolcezza* i *Da poi che Morte triunfò nel volto* complets, no pot correspondre ni a la primera fase, representada per Bo75, ni a la tercera, posterior a 1501: el model de la nostra traducció, en efecte, ha d'estar relacionat necessàriament amb un dels testimonis de la segona fase, l'arquetip de la qual és l'incunable Ve78.

Una altra indicació interessant a propòsit del model de la traducció catalana del comentari, abans d'entrar en l'anàlisi del llocs crítics del text, pels quals seguiren l'esquema ofert per Appel en la seva edició crítica de 1901 (avui encara vigent), prové del mètode utilitzat per Wilkins en la seva

---

²³⁵ Així en la traducció, mentre que en les edicions modernes apareix com *Triumphus Eternitatis*.

recensió dels incunables, basat en allò que avui es coneix com a “filologia material”, o sigui fent servir com a eines filològiques la *mise en page* i la *mise en texte*. Aquest instrument, en efecte, resulta particularment útil en el cas del *Comentari* de Ilicino, sobretot perquè es tracta de dos textos, els *Triumph*i i el comentari, que, compartint un mateix espai, es comporten com un sol. Pel que fa la *mise en page*, haurem de considerar principalment el tipus de caràcters, sigui *Gothic* o *Roman*, la dimensió, sobretot si se’n fan servir de diferents, i la relació distributiva entre els tercets i el comentari; a propòsit d’aquest últim aspecte, Wilkins indica com determinant el fet que les *terzine* estiguin o no organitzades en forma de rubrica, el fet que en el *verso* estiguin justificades a la dreta o a l’esquerra i que l’espai lateral estigui o no ocupat pel comentari. Per la *mise en texte*, resulta especialment interessant la distribució dels versos del poema: en el comentari, en efecte, l’estructura mètrica del poema –els tercets– està subordinada a les necessitats exegetiques del comentari, de manera que els versos hi apareixen fragmentat en diversos blocs argumentals a segona del contingut; el poema, doncs, pot aparèixer en el comentari en fragments de diferent entitat, des de la meitat d’un únic vers, fins a 7 o més tercets seguits. En els diferents incunables, l’arquitectura original establerta per Ilicino, i transmesa pel manuscrit de Mòdena, no sempre es respecta, de manera que una correspondència important (en el cas de Ve78 és total) s’haurà de veure com un indicatiu segur de relació entre els dos textos.

En la nostra traducció, com recordàvem a la introducció, els versos italians, organitzats en forma de rúbrica i justificats sempre a l’esquerra, amb l’espai a la dreta sempre ocupat pel comentari, estan escrits amb tinta vermella, mentre que el comentari està escrit sempre en cursiva i amb tinta negra. En el quart capítol del *T. Famae*, als ff. 135v i 137v (pp. 392 i 395 de la nostra edició), però, ens trobem amb allò que sembla, a primera vista, una llacuna de dos fragments, respectivament d’un i dos versos. Els vv. 7 i 8-9, en efecte, no apareixen escrits en tinta vermella en forma de rubrica, sinó que estan englobats en el text del comentari (escrits per tant amb tinta negra), com si qui realitzà la traducció no s’hagués adonat del seu *status*. En el primer cas el v. 7 és inserit

en italià en el comentari, i probablement en un intent de corregir l'error ha estat subratllat amb tinta vermella (aquí utilitzarem el cursiu): «Seguex après lo poeta dient que dret a Plató véu venir Aristòtile ple d'alt, gran, e notable ingeni. On diu. *Aristòtil poi pien d'alto ingegno*. Aristòtil com scriu Laèrcio [...]». En el segon cas, en canvi, el traductor o copista no sembla haver-se adonat de la presència del vers i per això l'ha senzillament traduït en català com si es tractés d'una línia més del comentari (el cursiu és nostre): «Seguex après micer Ffrancesch dient que après d'Aristòtil véu Pictàgoras seguir lo qual principalment ab umilitat los philòsoffs nomenen per digne nom e convenient. On diu. *Pictàgoras, que primer umilment filosoffia nomena per nom digne*. Pictàgoras com escriu Justino [...]».²³⁶ En aquest cas, tret de la nota «*No. de Pictagoras*», presumiblement del segle XVI, que apareix en el marge del foli, no veiem cap intent de correcció. Ara bé, el fet és que contràriament a allò que diu la nota, en ambdós casos els versos del poema hi són, però evidentment qui realitzà la traducció no s'adonà del fet que aquests no són part del comentari sinó dos versos dels *Triumphs*, i per això no els han organitzat en forma de rúbrica ni ha utilitzat la tinta vermella (en el segon cas, els versos han estat traduïts fins i tot en català). La gènesi d'aquests dos errors, precisament com faríem en el cas de dos lliçons textuais incorrectes, s'ha de buscar evidentment en un *locus* particularment difícil de l'antígraf: en aquest cas, doncs, haurem de suposar un model poc llegible en què els dos versos aïllats, probablement a causa de la presència de caràcters de la mateixa mida pels *Triumphs* i pel comentari i d'una distribució del text sense espai blancs suficientment amplis, resulten “perduts” dins del comentari. El fet interessant és que aquesta situació és presenta només en aquells incunables que utilitzen el *gothic type* del mateix format pel dos textos, i que tenen, com la traducció, les *terzine* organitzades en forma de rúbrica justificades a l'esquerra, amb els espais laterals ocupats pel comentari; ara bé, els únics incunables del segon grup (de tots aquells dels ram D, en efecte) que reuneixen totes aquestes característiques són Ve78, Ve81

---

²³⁶ TF III, vv. 8-9: «Pitagora che primo umilmente / filosofia chiamò per nome degno».

i Ve84.²³⁷ Aquesta simple comparació, doncs, en permet de restringir considerablement el nostre camp d'investigació de 12 a 3 incunables. Això, però, no és tot. Ja hem dit abans que Ilcino fracciona els tercets en funció del seu contingut: comparant la distribució dels primers 9 versos del TF IV (III) que apareix en el nostre manuscrit –estan fraccionats en tres grups, respectivament vv. 1-6, v. 7, vv. 8-9– amb aquella que trobem en els diferents incunables, podem fàcilment observar que aquesta distribució tripartida només és dóna en tres incunable, concretament Bo75, Ve78 i Ve81.

Bo75	Ve78	Ve81	Ve84	Ve86	Ve88	Ve90
TF IV (III)	TF IV (III)	TF IV (III)	TF IV (III)	TF IV (III)	TF IV (III)	TF IV (III)
vv. 1-6	vv. 1-6	vv. 1-6	vv. 1-9	vv. 1-9	vv. 1-9	vv. 1-9
v. 7	v. 7	v. 7				
vv. 8-9	vv. 8-9	vv. 8-9				

En Ve84, així com en els incunables posteriors (Ve86, Ve88 i Ve90), els vv. 7 i 8-9 apareixen dos vegades: la primera al principi del capítol, reunits en un únic grup amb els dos tercets precedents (vv. 1-9), i la segona englobats a l'interior del comentari, com si qui realitzà aquesta edició –probablement a causa del mateix error que originà l'omissió en la traducció catalana– no s'hagués adonat de la seva presència en el model que tenia al davant (segurament Ve78 o Ve81) i per aquest motiu els hagués introduït un altre cop al principi de la secció. Ja hem vist que en l'edició Bo75 el *T. Famae* està format per només tres capítols (TF I = Tf 1a+TF I, TF II-III), mentre en la traducció catalana el *T. Famae* està format per quatre capítols (TF I-IV = TF 1a + TF I-III), de manera que aquest incunable no pot ésser el model de la nostra traducció: la conclusió, per tant, és que aquesta només pot estar basada en Ve78 o bé Ve81 (aquest últim incunable, tanmateix, és tan

²³⁷ Com hem vist, a partir de l'edició Ve86, inclosa, s'utilitzà exclusivament el “roman type”, caràcters més grans pel text poètic i una separació més àmplia; aquests incunables, no presentant una *mise en page* que pugui generar els errors, hauran doncs d'ésser exclosos com a possibles models de la traducció.

proper a l'anterior que es pot considerar sens dubte com a *descriptus*). La nostra traducció, doncs, degué ésser realitzada certament després de l'any 1478, i probablement abans de la realització de la traducció castellana de Antonio de Obregón (1512), la qual ja és fa ressò, a diferència de la catalana, dels avenços continguts en l'edició aldina de 1501 (*cfr.* pp. 93-97).

L'anàlisi del llocs crítics dels *Triumph*, basada en l'esquema ofert per Appel en la seva edició, confirma tot el que hem anat veient fins aquí, sobretot pel que fa a la correspondència pràcticament absoluta entre la traducció catalana i l'edició Ve78. No creiem oportú reproduir les variants dels 13 incunables que formen part del ram D: les formes presents en els primers 7 incunables (Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90)²³⁸ ens semblen més que suficients per il·lustrar el grau de proximitat entre la traducció i el seu model.

T.Cupidinis I

v. 4 «Scaldava il sol già l'un e l'altro corno»	Ve78, Ve81, Ve84 <i>l'uno</i> Bo75, Ve86, Ve88, Ve90
v.6 «Correa gelata al suo usato soggiorno»	Ve78, Ve81, Ve84 <i>Corria gielata</i> Bo75 <i>all'usato</i> Ve86, Ve88, Ve90
v. 50 «Scoperson quel che 'l viso mi celava»	Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
v.128 «Quello è Jason, et quell'altra è Medea»	Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90 <i>L'altro è Iason</i> Bo75

T.Cupidinis II

---

²³⁸ Per un llistat dels testimonis utilitzats es vegi la n. 100, pàg. 48.

- v. 23 «Che la su casta donna aspecta et priega» *sua* Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
e priega Bo75
aspetta Ve86, Ve88, Ve90
- v. 31 «L'altra è Porcia che 'l ferro al foco afina» Ve78, Ve81, Ve84, Ve90
Che il fuocho et il ferro Bo75
fuoco Ve86, Ve88
- v. 145 «Cossì preso mi truovo et ella sciolta» *trovo* Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Così mi trovai preso Bo75
- v. 159 «Come sença morir si muere et langue» *morire* Bo75
muove Ve78
muore et langue Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 165 «Viver sendo dal cor l'alma divisa» Ve78, Ve81, Ve84
Vivare Bo75
essendo Ve88, Ve90
cuor Bo75, Ve90
- v. 190 «Et qual è mèl temperato col assencio» *quale* Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
è il mele Bo75
temprato Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88

T.Cupidinis III

- v. 15 «Con la lingua già stancha la richiama» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Cum / già fredda Bo75
- v. 27 «Et havea hun suo stile legiadro et raro» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
uno suo stile havea suave Bo75
- v. 30 «Gente che d'amor givan ragionando» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
che solo d'amor / parlando Bo75

- v. 42 «Anchor fa honor col suo dir nuovo et bello» Bo75, Ve78, Ve81, Ve84
novo et bello Ve86, Ve88, Ve90

T.Cupidinis IV

- v. 6 «Pasavan dulcemente lacrimando» *dolcemente* Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
lachrymando Ve84
lachrimando Ve86, Ve88, Ve90
- v. 17 «Chi tu se' inançi, dapoi che si bene» Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 49 «Et ben che il fesse onde mi dolse et duole» Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 186 «Udì cantar fra l'una et l'altra riva» Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

T.Pudicitie

- v. 1 « Quando ad un luogo et ad un tempo quivi» Bo75, Ve78, Ve81, Ve88, Ve90
locho Ve84, Ve86
- v. 94 «Quivi mille famose et chare salme» Bo75, Ve78, Ve81
chiare Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 107 «Che sbigottisse, et duolsi accolto in acto» Ve78, Ve81
sbigotisce Ve86, Ve88, Ve90
atto Bo75, Ve86, Ve88, Ve90
- v.134 «Havieno l'arco la pharetra speçato» Bo75, Ve78, Ve81
El l'arco et la pharetra havien Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

T. Mortis I (TM 1a + TM I)²³⁹

- v. 19 «Ivi, onde a gli ochi mei quel lume nacque»   Ve78, Ve84, Ve86
Ive Bo75
Lui Ve81, Ve88, Ve90
- v. 164 «Virtù morta et belleça et legiadria»   Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

T. Mortis II

- v. 114 «Se non s'aita ch'io il cognosco ai segni»   Bo75, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
conosco Ve78
- v. 124 «Di pocha fede, hor io se no 'l sapessi»   Ve78, Ve81, Ve84, Ve88, Ve90
Questo d'ogni mia fe purch'io il credesse Bo75
Questo ad ogni mia fe purch'i'l credessi Ve86
- v. 149 «Su gli tuoi i decti te presente accolsi?»   Ve78, Ve81, Ve84
Sol i toi decti Bo75
Su gli tuoi detti Ve86, Ve88, Ve90

T. Famae I (TF 1a)²⁴⁰

- v. 6 «Bursenne lei fra belle alme lucenti »   *Gursene* Ve78, Ve81
Girsene Bo75, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- vv. 22-23   Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

---

²³⁹ Per la composició textual de TM I es vegi la n. 235, pàg. 133. El v. 19 no apareix en la edició Appel: l'erudit alemany, en efecte, exclogué de la seva anàlisi el fragment *Quanti già* (TM 1a). El número de vers és refereix al text de la traducció catalana, el de l'edició Appel apareix entre parèntesis.

²⁴⁰ Els llocs crítics relatius al cap. TF 1a no provenen de l'edició Appel; l'erudit alemany, en efecte, l'exclogué en la seva edició crítica.

«Et da man dextra havea quel gran romano/ Che fe' in Germania et in Francia tal ruhina»	<i>Et da man dextra havea Cesare e Scipio/ Ma qual più presso a gram pena si stima</i> Bo75
v. 57 «Et dictatore Emilio Mamerco »	Ve78, Ve81, Ve84 <i>Om.</i> Bo75 <i>Et dittator</i> Ve86 <i>El dittator</i> Ve88, Ve90
v. 83 «Et doi gran scoion che Spagna oppresse»	Ve78, Ve81 <i>Om.</i> Bo75 <i>Scipion</i> Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
v. 129 «Similmente da l'un lato fosco»	<i>Simelmente</i> Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90 <i>Om.</i> Bo75 <i>lato</i> Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
v. 138 «Chiari per se ma più per chii ne scuisse»	Ve78, Ve81 <i>Om.</i> Bo75 <i>Scrisse</i> Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
v. 141 «Hemici prima, amici poi sì fidi»	Ve78, Ve81 <i>Om.</i> Bo75 <i>Nemici</i> Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

T. Famae II (TF I)

v. 13 «Così venia et io di quale schole»	Ve78, Ve81, Ve84, Ve86 <i>Om.</i> Bo75 <i>Cossi</i> Ve88, Ve90
v. 88 «Appio cognobbi a gli ochi soi che gravi»	Bo75, Ve78, Ve84, Ve88, Ve90 <i>suoi</i> Ve81, Ve86
v. 113 «Di quel gran nido et Garulo inquieto»	Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

- v. 126 «Che hebber non meno il naturale disio» Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

T. Famae III (TF II)

- v. 76-78²⁴¹ Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
«Poi stendendo la vista quanto io basto *non vede* Bo75
Rimirando ove l'occhio oltre non varca
Vidi il giusto Ezechia et Sansone vasto»
- v. 113 «Che suo bel viso et la ferrata coma» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Che il suo bello Bo75
- v. 151 «Quel di lungi seguiva il saladino» Bo75, Ve78, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
longi Ve81

T. Famae IV (TF III)

- v. 25 «Un gran fulgur pareva tutto di foco» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Gram fulgure Bo75
- v. 26 Seco era Eschyne che 'l poté sentire» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Eschines quale potea Bo75
- v. 41 «Un che gli ebbe invidia et videl torto» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Un che già gli hebbe / et il vide Bo75
- v. 119 «La sua tela gentil ordì in carte» Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
Pingere in carte Bo75
- v. 121 «Et poi revolsi gli ochi in altre parte» Ve78, Ve81, Ve84, Ve88

---

²⁴¹ Aquest vers, sorprenentment, no apareix en l'esquema de Romano, *Acerca del ms*, p. 15.

E poi Bo75
rivolsi Ve86, Ve90
il altre parte Ve86

T. Temporis

- v. 1 «[N]el²⁴² aureo albergo con laurora inanci»   Ve90
Om. Ve 84, Ve86
Del Bo75, Ve78, Ve81, Ve88
- v. 23 «Et che il mio volo lo radoppi e danni»   Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
E che Bo75

T. Diviniatis

- v. 3 «A me mi volsi et dissi in che ti fidi»   Ve78, Ve81, Ve84
A mi Bo75
in cui Bo75, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 26 «Vidi in un pie colui che mai non stette»   Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90
- v. 70 «Quasi spianati inanci et drieto i poggi»   Bo75, Ve86, Ve88, Ve90
dietro Ve78
drietro Ve81, Ve84
- v. 72 «Nostro sperar o rimembrar s'appoggi»   Bo75, Ve78, Ve81, Ve84, Ve86, Ve88, Ve90

El v. 121 es trobava en la part del manuscrit avui perduda.

Com podem veure, la relació entre la traducció catalana i l'incunable Ve78 és ben estreta: dels 52 llocs crítics analitzats, la traducció catalana coincideix amb la edició Ve78 en 42 ocasions

---

²⁴² En el manuscrit la lectura és dubtosa, tot i que semblaria aquesta la forma correcta. Així en J. Massó Torrents, *op. cit.*, p. 60); en Recio, *Los Tronfi*, p. 685, apareix com a *De l'aureo*, mentre en Romano, *op. cit.*, p. 15, com a *Del aureo*.

(40 correspondències amb Ve81), a les quals cal afegir un cas dubtós (TT v.1) i almenys un cas (TF I, v. 1) en el qual l'error present en la traducció catalana, malgrat no reproduir exactament la lliçó del model, només pot dependre d'aquesta (el *Bursenne* del manuscrit català provés segurament de l'error *Gursene*, per *Girsene*, present únicament en Ve78 o Ve81). D'aquestes 42 correspondències, a més, 5 tenen un interès particular, ja que es tracta de llocs filològicament força rellevant: en tots cinc casos –TF I (TF 1a), vv. 6, 83, 129, 138, 141– el manuscrit repeteix uns errors que apareixen únicament en Ve78 i Ve81. Les divergències documentades entre la traducció catalana i Ve78, excepte en un cas, són totes de menor entitat: es tracta, concretament, del v. 159 de TC II (TC III), en el qual la forma del manuscrit *muere et langue* no sembla dependre de la lliçó *muove et langue* present en Ve78 sinó de la lliçó *muore et langue* present en totes les altres edicions. Pel que fa les diferències entre els incunables Ve78 i Ve81, s'han pogut identificar 6 casos: cal observar, tanmateix, que cap d'aquests, precisament per la proximitat entre els dos incunables, representa un lloc crític especialment significatiu; l'única excepció, probablement, seria el cas de *muove/muore* (v. 159 del TCI) que acabem d'esmentar.

Passem, finalment, a l'anàlisi filològica del text del comentari. Els resultats, com veurem, no tan sols confirmen la identificació que ha anat emergint de l'examen dels llocs crític del poema (considerem aquells conclusions prou significatives, de manera que en l'anàlisi del comentari no reproduïrem les variants de totes les edicions), sinó que acaben reforçant encara més la idea d'una dependència directa de la traducció catalana respecte a l'incunable Ve78. Com veurem en detall en les notes a peu de pàgina de la nostra edició, molts dels errors o llocs problemàtics presents en la traducció catalana –es tracta principalment de repeticions d'errors o bé de traduccions realitzades a partir d'un error del model– depenen directament de les lliçons corresponents presents en Ve78. El problemes més comuns que trobem en Ve78 estan relacionats sobretot amb errors de composició de l'incunable –com ara falta d'espai entre paraules, inversió de lletres, puntuació mal col·locada, paraules separades al final de línia sense guió de separació, etc.–, o bé amb els usos gràfics de

l'incunable, com per exemple la falta d'accents. Aquesta última tipologia d'errors, en particular, porta el traductor a confondre freqüentment la conj. it. *e*, “i”, amb l'it. *è*, “és”, 3 sing. del verb *essere*, i també les formes verbals del present (planes) i del *passato remoto* (agudes), les quals es distingeixen en molts casos només per la presència de l'accent tònic. Tenint en compte que tots els errors i les formes particulars de la traducció són analitzats puntualment en l'aparat de notes present en l'edició del text, ens limitarem aquí a indicar els casos més significatius de cada capítol, tant pel que fa a la repetició d'errors com pel que fa a aquelles formes que, siguin o no errors de traducció en català, estan directament relacionats amb la presència d'una lliçó incorrecta en el model.²⁴³

TF I (TF 1a) *Nel cor pien d'amarissima dolcezza*

- Pàg. 173   «Per la qual cosa axí com la mort en los progenitors havia estampada la fama, la mort obscurant, aquella en memòria regnar dels vivents». Aquesta frase, evidentment incorrecta –*regnare* és un error per *fa regnare*– prové d'una traducció literal de Ve78: «Onde, sì come la morte quelle nei progenitori haveva spente, così la fama, la morte obscurando, quelle immemoria regnare de viventi».
- Pàg. 180   «unit». Aquesta forma depèn de *vnito*, error de composició tipogràfica per *vinto*. Ve78: «vnito».
- Pàg. 184   «lo qual après alcunes victòries fa da Xantipo Lacedemonio capitá de Cartaginesos prengué». La traducció catalana repeteix l'error *fa da* –per *fu da* –del model. Ve78: «fa da Xantippo [...] preso ».
- Pàg. 185   «los vencé entre casso». Aquesta forma prové d'un error de composició de Ve78, on trobem l'it. *fracassò* escrit sense accent –pràctica normal en els incunables– i dividit en *fra* i *casso* a final de línia sense el guió: el traductor evidentment no s'adona de l'error i tradueix els dos mots per separat, donant peu a la lliçó del manuscrit. Ve78: «li vinse e fra_casso».

---

²⁴³ Quan no s'indiqui altrament, les lectures de Ve78 valen també per Ve81.

- Pàg. 187 «E una ciutat en la riba del *poriporto* de la despulla Oppima a Jovis Ffaretro». La forma it. *poriporto*, evidentment incorrecta, prové d'un error tipogràfic –falta d'un espai i de la coma– per *del Po, riportò*. Ve78 «una città nella riva del poriporto di là le Spoglie Opime a Giove Pheretrio».
- Pàg. 189 «trihunfant-la despux se». Aquesta forma prové de l'error tipogràfic *la dipo se* present en el model per *la dipose*: el traductor evidentment no identifica la forma verbal *dipose*, sinó que hi llegeix *dipo' se* (acaba relacionant *triumphando* amb *la*), del qual prové el cat. *despux*. Ve78: «triumphando la dipo se».
- Pàg. 194 «ffon *conffus* en Espanya». La forma *conffus* del ms. prové directament de l'error del model *confuso* per l'it. ant. *consulo* (avui it. *consule*). Ve78: «fu confuso in Hispana».
- Pàg. 195 «Herva». El ms. repeteix l'error tipogràfic del model per *Nerva*. Ve78: «Herva».
- Pàg. 205 «Ypolita la qual donà a Theseu e l'altra Menalippe». L'absència de la preposició it. *a* prové directament de l'incunable: és probable que es tracti d'un cas de crasi, molt comú en italià antic. Ve78: «Hyppolita qual donò a Theseo et l'altra Menalippe».
- Pàg. 206 «Mas après combatent Amantinea ab los Spartanis [...] *la hu* fon ferit y pochs dies après morí». La forma del ms. *la hu*, evidentment incorrecta, prové de l'error *lu* per *lui* present en el model. Ve78: «*lu fu ferito*».
- Pàg. 209 «rey de Longobarbi». La traducció catalana repeteix la forma it. *longobarbi*, per *longobardi*, present en el model; en Ve81, en canvi, apareix la forma correcta «re dei Longobardi». Ve78: «re dei Longobarbi».

TF II (TF I) *Da poi che Morte triumfò nel volto*

- Pàg. 216 «fon per Déu perfet de Cèsar sobrat y mort». El cat. *Déu* és una traducció literal de la forma de l'it. sept. *dio* (avui it. *due*) present en el model. Ve78: «fu da *dio* prefecto di Cesare superato»
- Pàg. 216 «succehia». La lliçó de Ve78 *succideva* sense apòstrof, per *s'uccideva*, “es matava”,

porta el traductor a llegir-hi l'it. *succedeva*, des d'on la traducció *succehia*. Ve78: «succiddeva».

- Pàg. 219 «ab açò». Aquesta forma prové d'un error tipogràfic *con questo* present en el model. La falta del guió que indica la divisió de la paraula en dos a finals de línia, així com l'absència dels accents en l'incunable, porta l'autor català a no reconèixer el verb it. *conquestò*, “conquistà”, i a traduir literalment *con questo* en *ab açò*. Ve78: «la ulteriore e la citeriore *con_questo* [...]».
- Pàg. 220 «a Prússia rey de Bretanya». El ms. reproduïx l'error present en el model, on trobem *re di Britania* pel correcte *re di Bitinia*. Ve78: «Prusia re di Britania».
- Pàg. 229 «lo XIII dia combatent dal che P. Scipió era mort». Aquí es pot observar com la traducció repeteixi la grafia de l'it. *dal che* del model. Ve78: «il trigesimo giorno combattendo, dal che P. Scipione era morto».
- Pàg. 240 «compaña di Roma». La traducció reproduïx l'error del model *compagna*, pel correcte *campagna*. Ve78: «compagna di Roma».
- Pàg. 246 «contra dispartaco». El manuscrit repeteix exactament l'error del model it. *dispartaco*, pel correcte *di Spartaco*. Ve78: «contro dispartaco».
- Pàg. 251 «Sortillo donchs al cel». La traducció catalana reproduïx fins i tot la grafia it. *sortillo* del model. Ve78: «Sortillo adunque il cielo».
- Pàg. 257 «la hu tramès». La forma cat. *la hu* depèn de l'error *lu* –llegit evidentment *l'u*– present en l'incunable pel correcte *fu mandato*. Ve78: «Collatino lu mandato».
- Pàg. 275 «d'aquell modo garulo inquieto y maligne». L'error *modo*, pel correcte *nido*, prové de la forma *modo* present en el model. Ve78: «di quello modo garulo inquieto et maligno».
- Pàg.280 «Cecílio Metel·lo Umídico». La forma documentada en la traducció depèn de l'error tipogràfic *humidico* de Ve78 pel correcte *numidico*. Ve78: «Cecilio Metello humidico».
- Pàg. 281 «Per la qual cosa Precòrniio preffecto precòrio». L'error *precòrio*, que el traductor

interpreta com a un nom de persona, per *pretorio*, ja apareix en el model italià. Ve78: «Donde Precornio prefetto precorio et Precernio».

Pàg. 289 «Tranquil·lo». Aquesta *lectio facilior* per *Tanaquil*, nom de la dona de Tarquini Prisc, cinquè rei de Roma, prové del model de la traducció. Ve78: «Tranquillo».

TF III (TF II) *Pien d'infinita e nobil meraviglia*

Pàg. 293 «un poeta zoppo». La traducció catalana repeteix l'it. *zoppo*, “coix”, que apareix en el model. Ve78: «un poeta zoppo».

Pàg. 294 «Circeo». El ms. reproduïx la forma *Circeo* del model, pel correcte *Cirtheo*. Ve78: «Circeo».

Pàg. 294 «Aquest nodrí Achil·les solament de vianda de merol·li de feres». La forma *merolli* és un calc de l'it. ant. *merolli*, “medul·les” (cat. ant. *meroles*), present en el mode; de la mateixa manera, la grafia del nom *Achil·les* reproduïx aquella amb *-ch-* del model italià. Ve78: «Costui adunque nutrì Achille solo di cibo di merolli di fiere».

Pàg. 297 «Cesa» El ms. reproduïx l'error *Cesa*, per *Cesare*, present en el model italià. Ve78: «Cesa».

Pàg. 300 «Gario». La traducció catalana reproduïx l'error *Gario* per *Dario* del model. Es tracta d'un dels pocs llocs en què Ve78 s'allunya de Ve81, que en canvi és portador de la lliçó correcta *Dario*. Ve78: «Gario».

Pàg. 302 «vistes diverses oppinions y faccions ésser-se en lo exèrcit axí dignament engendrades, parlà a quell poble». La lliçó de la traducció catalana depèn de la falta d'una coma en el model entre l'it. *generata* i *sì degnamente*: a causa d'això, el traductor –que procedint paraula per paraula de dreta a esquerra relaciona *generata* amb *sì degnamente*– acaba traduint *així dignament engendrades, parlà* mentre en realitat en el model italià s'hi hauria de llegir *sì degnamente parlò*. Ve78: «vedute diverse opinioni et factioni essersi nel suo exercito generata sì degnamente parlò a quel populo che, tolto via ogne mestitia et timore, diriçoron i Macedoni l'animo allo imperio di tutta la terra».

- Pàg. 304 «mas veent-lo primer contradix venir grandíssim de cors [...]». Aquesta forma és una traducció de l'error tipogràfic del model *contradise*, pel correcte *contra di sé*: la falta dels espais porten l'autor català a llegir-hi l'it. *contraddisse*, 3 sing. del perfet de *contraddire*, “contradir”. Ve78: «contradise».
- Pàg. 305 «ab tanta velocitat que hagué altre recontre y en molt». El cat. *y en molt* és una traducció literal de la forma it. *in troppo* present en l'incunable Ve78, la qual representa evidentment un error de composició per l'it. *intoppo*, “obstacle”. Ve78: «che hebbe altro rincontro et in troppo».
- Pàg. 309 «lo qual engendrà de sement, figlia di Cadmo». El traductor, sense adonar-se de l'error *di seme le figlia* –pel correcte *di Semele figlia*– present en el model, tradueix literalment allò que té al davant: l'it. *seme*, “llavor”, esdevé el cat. *sement*, mentre l'it. *le*, síl·laba final del nom *Semele*, esdevé l'article det. *la*. Ve78: «di seme le figliola di Cadmo».
- Pàg. 309 «ajutori contra los lacedemonis hon havent fet duch Epaminunda gloriosa victòria màximament [...]». La falta de l'auxiliar it. *ebbe*, “hagué”, prové directament del model, on s'hi hauria de llegir *ebbe gloriosa victoria*. Ve78: «onde havendo facto duca Epaminunda gloriosa victoria, maximamente per la morte di Alexandro Lacedemonio».
- Pàg. 312 «los etholiquals». El traductor repeteix la lliçó *Etholiquali* present en el model; aquesta lliçó no correspon en canvi a Ve81, en el qual trobem la forma correcta *Etholi quali*. Ve78: «gli Etholiquali»..
- Pàg. 315 «agnove non». Aquesta forma repeteix l'error tipogràfic *agnove non*, pel correcte *Agamenon*, present en el model. Ve78: «et agnove non».
- Pàg. 319 «per la qual cosa ab deu mília cavallers atenienschs e mil platensis fon acompanyat a la comuna defensió. Vench en los camps maratons [...]». El traductor, davant de l'error de puntuació present en el model –la presència del punt entre *defensione* i *venne* (*per la quale cosa con dieci milia [...] venne*)– es veu obligat a transformar l'it. *compagni* en el cat. *fon acompanyat* per poder mantenir el sentit de la frase. Ve78: «per la quale cosa con dieci milia Atheniensi et mille platensi compagni alla comune defensione. Venne negli campi maratoni [..]».

- Pàg. 323 «dix en lo senat, hon ab gran expectació era encès, utilíssim ésser lo consell de Temístocle». El cat. *era encès* prové de l'it. *era acceso* present en el model, on *acceso*, “encès”, representa evidentment un error pel cultisme *acceso* (< llat. *accessus*, p. pf. de *accedere*, íd.); s’hi hauria de llegir, doncs, “havia accedit”. Ve78: «disse nel senato, dove con grande expectatione era acceso, utilissimo essere il consiglio di Themistocle».
- Pàg. 327 «lo qual benignament acollí e plàcidament conclogué a Antígono». La forma del ms. *conclogué* és una traducció del'it. *conclude*, el qual representa un error del model pel correcte *condusse*: aquest error es va originar, molt probablement, en el procés de composició de l'incunable a causa de la confusió entre la lletra *-d-* i el dígraf *-cl-*. Ve78: «conclude».
- Pàg. 334 «se'n vingueren en Itàlia al temple de Camil·lo». El cat. *temple* depèn de l'error *al tempio* present en l'incunable per *al tempo*: aquesta, en efecte, és la forma que apareix en Bo75. Ve78: «al tempio».
- Pàg. 335 «[...] aparech visiblament un jovenet de maravellosa bellea en mig de dues vèrgens, les quals hixqueren del temple de Diana. E Minerva ab los archs en la mà anaven davant los adèlpichs [...]». El ms. reproduëix exactament l'error de puntuació del model pel correcte *Diana et Minerva*. Així ho confirma el passatge «*ex propinquis duabus Dianae Minervaeque aedibus occurrisset*» (*Historiarum Philippicarum Libri XLIV*, XXIV, VIII, 5) de l'historiador romà Justí, del qual prové aquesta notícia. Ve78: «apparve visibile uno giovane di maravigliosa belleça in meço de due vergini quali usciron del tempio di Diana. Et Minerva con gli archi in mano procedevano dinanzi a' delphici [...]».
- Pàg. 338 «E emperò de l'un fons produhí al sobiran aquell sant edifici». El ms. reproduëix l'error del model *uno fondo*, evidentment una *lectio facillior* pel correcte *imo fondo*, “el fons més profund” (< llat. *imus*, *-a*, *-um*,); aquesta és la forma que trobem, en efecte, en Bo75. Ve78: «dallo uno fondo».
- Pàg. 339 «Continua après y connumera lo nostre poeta ell veure la Fama seguir dretament a Salamó». La divergència entre la traducció catalana i el model italià prové de l'error *di lui vedesse* present en el model pel correcte *chi lui vedesse*: aquesta construcció, poc entenedora, obliga el traductor a allunyar-se del model per mantenir el sentit de la frase. Ve78: «Continua da poi et connumera il nostro poeta di lui vedesse seguitare la

fama drieto a Salomone»

- Pàg. 345 «Arioth rey de Ponto y Codor, Laormor rey dels alamites». El ms. reproduïx l'error d'identificació *Arioth, re de Ponto* –en realitat rei de Ellasar–, així com l'error de puntuació del model *Codor, Laormor*, pel correcte *Codorlaormor* (es tracta de *Chedorlaomer*, rei de Elam). Ve78: «et Arioth re de Ponto et Codor, Laormor re degli elamiti».
- Pàg. 355 «fon aquesta Marthèsia del concurs de bàrbaros matà ensemps ab gran quantitat de les sues donzelles». La forma cat. *matà* tradueix, sense adonar-se'n, l'error del model it. *uccise*, “matà”, pel correcte *uccisa*, “matada”; la construcció del model *fu essa [...] uccisa*, en efecte, demana la presència d'un participi. Ve78: «fu essa Marthesia dal concorso de' Barbari uccise insieme a grande quantità [...]».
- Pàg. 360 «de Palmitemi». El ms. repeteix la forma *palmitemi*, pel correcte *palmireni* –es refereix al súbdites de Zenòbia– present en el model. Ve78: «de Palmitemi».
- Pàg. 365 « [...] hon resten aquells que feren lo mal govern demostre dur que in dura e mal aventurat astre pasaren lo Eufrates». Aquesta forma reproduïx l'error *demostri duro* present en el model, molt probablement pel correcte *de' nostri duci*, en el sentit de “ho resten aquells dels nostres ducs que feren el mal govern”. Ve78: «coloro e' quali feceron il male governo demostri duro».
- Pàg. 366 « [...] essent l'auctoritat e quasi lo impiadós romà restat en aquells tres hòmens». El mot cat. *impiadós*, incoherent amb la resta de la frase, prové de la forma it. *impio romano*, “impiu romà”, (< llat. *impius*, -a, -um, íd.), present en el model, del qual és traducció: la forma del model és en realitat un error per l'it. *imperio romano*, provocat per l'absència del signe horitzontal en la lletra *p* per *per*. Ve78: «impio».
- Pàg. 367 « Lo qual essent chiquet infant [...]fon volgut avelenar o enmetzinar dels tudors [...] mas recorrent se prenia espessament medicina resistint al verí». La forma del ms. depèn de l'error del model *accorgendo sene pigliava*, pel correcte *accorgendosene*: a causa de la presència de l'espai, el traductor acaba relacionant *sene* amb *pigliava*, des d'on prové el cat. *se prenia*. Pel que fa al cat. *recorrent*, aquest podria dependre d'una lectura de l'it. *accorgendo* com a *accorrendo*, “acórrer”, probablement per desconeixement del traductor envers l'it. *accorgersi*, “adonar-se”. Ve78: «acorgendo

sene pigliava spesso».

- Pàg. 367 «mudant-li lo nom e ací amant-lo Paflagònio». L'error prové del model, on trobem l'error *chi amandolo* pel correcte *chiamandolo*, “anomenant-lo”: la presència de l'espai porta l'autor català a no identificar el verb *chiamare*, “anomenar”, i per tant a traduir literalment l'it. *amandolo* en el cat. *amant-lo*. Ve78: «et chi amandolo»
- Pàg. 370 «illato clavo». La traducció catalana repeteix l'error tipogràfic *illato* del model, pel correcte *il lato*: es tracta en efecte del *latus clavus*, una banda de color púrpura que ornava les túniques dels senadors romans. Ve78: «illato clavo».
- Pàg. 370 «lo qual era a la fi del predit Severo». El cat. *a la fi* representa una traducció literal de l'error del model *alfine*, per l'it. *affine*. Ve78: «quale era alfine al prelecto Severo».
- Pàg. 372 «molts pobles y diverses nacions se rebel·laren dels romans y estatuïren per ells matexos mantenir lo lur regne, entre·ls quals foren los vimis». La forma *vimis* del ms. tradueix l'error de composició *vimi* del model, pel correcte *unni*, els “huns”. Ve78: «vimi».
- Pàg. 372 «Carlo Marcello». El traductor segueix l'error del model *Marcello*, per *Martello*: es tracta, en efecte, del rei franc Carles Martell. Ve78: «Carlo Marcello».

TF IV (TF III) *Io non sapea da tal vista levarme*

- Pàg. 385 «A la terça rahó se respon la justa guerra [...] ésser instituhida sols per la pugnació de les injúries y per deffendre dels incorriments estranys allò que dins se pot donar ab pau». La forma del manuscrit depèn de l'error *posse de* present en el model, pel correcte *possede*, “posseeix”: el traductor interpreta evidentment l'it. *de* com a *de'*, forma ant. del passat de la 3a sing. de l'it. *dare*, “donar”. Ve78: «quello che di dentro si posse de co' pace».
- Pàg. 388 «mortificàs». La lliçó de la traducció catalana prové de l'error del model it. *mortificasse*, pel correcte it. *mortificassero*. Ve78: «mortificasse».

- Pàg. 391   «*Hicomaci*». La traducció catalana reproduïx l'error tipogràfic del model. Ve78: «*Hicomaci*».
- Pàg. 394   «en la regió de Crotomati». Es tracta d'un error provinent del model, pel correcte *chrotoniati* –habitants de la ciutat calabresa de Crotona–, a causa de l'error de composició *-ma-* per *-nia-* del model. Ve78: «*regione de Chrotomati*».
- Pàg. 394   «diu a Pictàgoras». La forma del ms. tradueix l'it. *dice a*, “diu a”, error de composició present a l'incunable per *dicea*, “deia”: Ve78: «*Dice a Pythagora*».
- Pàg. 397   «Lo món diffenex ésser una pàtria com és la república statuí deure ésser [...]». La lliçó del ms. reproduïx l'error del model it. *come è*, pel correcte *comune e*: aquesta, en efecte, és la forma que trobem a l'incunable Bo75. Ve78: «*una patria come e la re pub.*».
- Pàg. 407   «La qual inobservància e aquell inich y aquell pervers culto que-s contribuex a les leys, del qual nax après la divisió [...]». L'error *e aquell* prové directament del model, on trobem la nota tironiana 7, “et”, en lloc del verb auxiliar it. *è*, “és”; el segon *aquell* sembla una innovació del traductor per mantenir el sentit d'ela frase. Ve78: «*La quale inobservantia 7 quello iniquo et sí perverso culto che si contribuisce alle legi*»
- Pàg. 411   «per la qual cosa los mitilenis de comuna concòrdia li donaren lo principat e constituhir-lo senyor». El ms. tradueix l'it. *constituirlo*, forma present en el model pel correcte *constituironlo*. Ve78: «*gli deron il principato et constituirlo signore*»
- Pàg. 411   «essent estat acume mort un fill seu ». La traducció catalana segueix la forma del model *acume*, pel correcte *a Cume*. Ve78: «*acume*»
- Pàg. 411   «al qual los creadors de Lídia volgueren donar». El cat. creadors depèn de l'error de composició del model it. *Cresore*, per *Creso re de Lidia*. Ve78: «*Cre sore di Lidia*»
- Pàg. 417   «Troyà». La forma del ms. prové directament de l'error *Troiano* present en el model per l'it. *Traiano*; aquest error apareix dues vegades. Ve78: «*Troiano Augusto*».
- Pàg. 423   «En lo terç y últim loch ocorre una difícil e mèrita dubitació, la qual és en quina manera és competible ab la necessitat de la destinació». La forma del ms. *és* depèn de

l'error del model it. *sia*, “sigui”, pel plural *siano*, “siguin”: el subjecte de la frase –les *laude*–, en efecte, és plural. Ve78: *Quale e in che modo sia compatibili con la necessità del destino et prohibitione della humana providentia... le laude et comandatione della operatione virtuosa... et in che forma si tolga la contradictione che pare in lui in questa parte et nelle altre*»

Pàg. 423   «*Lo vo pensando [...]*». El ms. repeteix l'error del model it. *Lo vo pensando* pel correcte *Io vo pensando*. Ve78: «*Lo vo pensando*»

Pàg. 427   «*A Strictior*». El ms. reproduïx la forma del model, pel correcte *Adstrictior*. Ve78: «*At strictior*»

Pàg. 429   «la qual és triangle». La forma del ms. depèn de l'error del model it. *è trianguli*, pel correcte it. *ha tre angoli* (així en Bo75): la summa del tres angles interns d'un triangle equilàter ($3 \times 60^\circ = 180^\circ$), en efecte, és equivalent a la summa de dos angles rectes ($90^\circ + 90^\circ = 180^\circ$). Ve78: «*i quali sono una figura contenuta da tre linee recte, la quale è treanguli, equale a due anguli recti*».

Pàg. 429   «[...] emperò que alguns de aquells són triangles equilàteris, alguns altres ineguals y alguns de línees difermis que són nomenats escalènonis». La traducció catalana repeteix l'error del model it. *differmi*, pel correcte it. *diformi*, “diferents”. Ve78: «*et alcuni di linee differmi, che sono nominati scalenoni*».

Pàg. 429   «[...] com se veu en la designada figura. [espai en blanc]. Axí matex és pintat Euclides de cercles [...]». L'espai present en el model, que el manuscrit repeteix (un altre cas anàleg apareix poc després), estava destinat a contenir la figura geomètrica de què parla Il·lícino en el comentari. Ve78: «*[...] come si vede nelle designate figure. [espai en blanc]. Medesimamente è dipinto Euclide [...]*»

Pàg. 434   «emperò que les públiques operacions ne nodrir y exalçar los estudis». El ms. reproduïx l'error del model *ne*, probablement per l'it. *nel*. Ve78: «*le pubbliche operationi ne nutrire et exaltare gli studii*».

Pàg. 436   «Scrigué Xenòcrates moltes obres, com testifica Laèrcio, y l'ànima nostra diu ésser un nombre ell matex movent-se. Com mostrava Macòbrius in *De Somno Scipionis* e Ciceró en lo primer de la *Tosculana* fón de Xenòcrates aquella àurea sentència: “*me*

quidem fuisse [...]». Aquesta lliçó, aparentment correcta, reproduceix en realitat l'error de puntuació present en el model: el punt, en efecte, no hauria de trobar-se després de *movente*, sinó després de *Tosculana*, de manera que s'hi hauria de llegir “ [...]come mostra Macrobio in *De somno Scipionis*, et Cicerone nel primo delle *Tusculane*. Fu di Xenocrate [...]”. Ve78: « [...] movente. Come mostra Macrobio in *De somno Scipionis*, et Cicerone nel primo delle *Tusculane*, fu di Xenocrate quella sententia aurea [...]».

- Pàg. 442 «*lo iraci*». Aquesta forma sembla provenir del model italià, on trobem la forma de l'it. sept. *i raçi*, “els raigs” (it. *i raggi*), probablement desconeguda al traductor català. Ve78: «iraçi solari».
- Pàg. 444 «essent un diacrement reprès de no haver cura o diligència de la pàtria [...]». La forma del ms. català *un diacrement* reproduceix l'error tipogràfic present en el model it. *uno diacrememente*, pel correcte *uno di acrememente*; aquesta última, en efecte, és la lliçó que trobem en Ve81. Ve78: «essendo uno diacrememente ripreso».
- Pàg. 448 «Mas certament a ningú de aquests inferiors entre ells se pot connumerar lo condexeble [espai en blanc] e lo claríssim preceptor Alexandre senès [...]». El manuscrit reproduceix en due ocasions (l'altra en aquesta mateixa pàg.) l'espai en blanc present en el model després de l'it. *condiscipolo*, evidentment reservat per introduir-hi el nom d'aquest personatge. Ve78: «lo condiscipolo [...]. Et il clarissimo precettore [...]».
- Pàg. 450 «Pherècides de Síria». El cat. *Síria* depen de l'error del model *Syria*, per *Siros*. Ve78: «Syria».
- Pàg. 451 «per respecte diu». La forma cat. *diu* prové de l'it. *dise*, “diu”, error del model per *di sé*, “de si”: el traductor evidentment llegeix *dise* com si es tractés de l'it. sept. *dise*, “diu” (it. *dice*). Aquest error no apareix en Ve81, en el qual trobem en canvi la forma correcta *di sé*. Ve78: «dise».
- Pàg. 455 «Cratere». El ms. reproduceix l'error del model it. *Cratere* pel correcte *Cratete*, nom del filòsof grec Crates de Tebes. Ve78: «Cratere».
- Pàg. 455 «[...] volent mostrar la diferència entre dialèctica y retòrica, figuranda retòrica mostrava la palma de la mà uberte, e ffigurant dialèctica strenyia lo puny». El ms. repeteix la forma femenina *figuranda* del model, evidentment un error per *figurando*. Ve78:

«volendo mostrare la differentia infra dialecticaet rhetorica, figuranda rhetorica demonstrava la palma della mano aperta et figurando dialectica stregneva il pugno».

Els 80 exemples que acabem de analitzar, en els quals podem observar com el manuscrit català repeteixi els errors presents en el model italià (recordem que només es tracta dels casos més significatius), sumats a les 42/52 correspondències exactes que hem individuat anteriorment en relació al versos dels *Triumphs*, confirmen d'una manera indiscutible la relació directa entre la traducció catalana i l'incunable venecià de 1478. La comparació dels llocs crítics relatius al text del comentari revela, a més, que en 5 d'aquests vuitanta casos (pp. 210, 301, 313, 445, 452) les formes presents en el manuscrit repeteixen errors propis de la edició de 1478 que no apareixen en la edició de 1481, de manera que malgrat la gran proximitat entre els dos textos podem descartar definitivament l'incunable de 1481 com a model de la nostra traducció. Alguns dels errors analitzats, d'altra banda, semblarien també indicar que originalment la traducció fou realitzada directament a partir de l'incunable i no, per exemple, d'una còpia manuscrita portadora del mateix text (res impedeix, en canvi, que el nostre manuscrit sigui una còpia realitzada a partir d'un autògraf ja manuscrit): així ho demostren, al nostre entendre, tots aquells casos en els quals la lliçó errònia present en la traducció prové de l'absència del guió de separació a final de línia, així com els freqüents salts de línia presents en el text català; aquests últims casos, que no hem analitzat en l'esquema relatiu al comentari per no representar errors significatius amb els quals demostrar la filiació de la traducció de l'incunable –però que hem senyalat puntualment en l'aparat de notes a peu de pàgina de la nostra edició del text–, resulten totes perfectament justificables a partir de la disposició del text tal i com apareix en l'incunable, en el qual les paraules que desencadenen els diferents salts de línia apareixen en la majoria dels casos perfectament sobreposades. La conclusió de la nostra anàlisi, per tant, apareix segura: la traducció catalana fou realitzada certament a partir del text present en l'edició veneciana de 1478, i molt probablement directament a partir de l'incunable, del qual provenen alguns dels errors presents en el text.

3.3. La traducció catalana

Malgrat que la traducció no ens ofereixi cap element concret per esbrinar la identitat del seu autor, la identificació del model i la possibilitat de estudiar els dos textos de forma comparativa ens dóna en canvi totes les garanties necessàries per una correcta valoració de la seva feina com a traductor.

El primer que podem observar a aquest propòsit, com dèiem en el capítol anterior, és que la traducció catalana representa –segons una pràctica aleshores molt difosa, sobretot entre dues llengües romàniques– una transposició fidel del model italià: la gran proximitat entre italià i català, en efecte, permeté a l'autor de realitzar la pròpia traducció calcant gairebé mot a mot l'original italià. Això no vol dir, però, que ens trobem al davant d'una traducció medieval *ad verbum*: el traductor, malgrat mantenir-se proper al model italià, no dubta generalment en ajustar la sintaxis a les exigències de la llengua d'arribada per tal d'assegurar una certa correctesa estructural, de manera que la nostra traducció catalana haurà d'esser considerada una traducció *ad sententiam* tant quant això és possible entre dues llengües tan veïnes com l'italià i el català. En el cas de frases especialment llargues, apareix clar que el traductor comença dividint-les en fragment més curts, que després llegeix i tradueix en successió: el problema de seguir aquest mètode és que això el porta sovint, sobretot davant de frases en què el verb apareix col·locat en posició final –un fenomen força comú en la prosa de Ilicino–, a perdre de vista el verb principal de l'oració. La mancada identificació del verb, naturalment, genera força confusions i malentesos, i acaba donant peu amb freqüència a construccions poc coherents des d'un punt de vista gramatical o en les quals el traductor necessita allunyar-se del model per mantenir el sentit de la frase. El seu domini no sempre perfecte de la llengua italiana –que tanmateix devia conèixer bastant bé–, d'altra banda, el portà també a no identificar alguns verbs o paraules i sobretot a confondre molt sovint algunes de les formes homògrafes que apareixen en el text italià, com ara el substantius *it. letto, fatto, i trattato* –

“lilit”, “fet” i “tractat”– amb els p. pf. it. *letto, fatto, trattato* –“llegit”, “fet” i “tractat”, o l’adv. *spesso*, “sovint”, amb l’adj. *spesso*, “espès”, entre moltes altres.

A diferència del que podia semblar a primera vista, però, una gran part dels errors de la traducció no depenen de la capacitat del traductor o dels seus coneixements de l’italià, sinó que provenen directament del model: allò que se li pot imputar a l’autor, doncs, no és tant la seva incapacitat de traduir correctament des de l’italià sinó el fet de seguir massa fidelment el model que tenia al davant, sense adonar-se dels errors que hi apareixen. Entre aquells errors del model que segons hem pogut comprovar confonen amb més freqüència el traductor podem recordar sens dubte aquells relacionats amb la fase de composició tipogràfica de l’incunable, com per exemple la confusió entre *u/v* i *n* (Ve78 *sproniduti*, per *sproviduti*), la confusió entre el dígraf *-ni-* i la lletra *m* (Ve78 *niostri*, per *mostri*, que esdevé en cat. *nostres*), la inversió en l’ordre d’algunes lletres (Ve78 *vnito* per *vinto*, que esdevé en el ms. *unit*), la falta –o la presència en el lloc equivocat– dels signes de puntuació (Ve78 *Diana. et Minerva*, per *Diana et Minerva*, repetit en el ms. com a *Diana. E Minerva*), la ommissió d’algun element del discurs (Ve78 *quelle immemoria regnare dei viventi*, per *fa regnare*), la presència o la ommissió d’espais entre paraules (Ve78 *di seme le*, per *di Semele* –la filla de Cadmo–, que en el ms. esdevé *de sement*), etc. Una categoria a part està representada en canvi per aquelles formes resultants de l’*usus* gràfic de l’incunable, com ara la falta dels accents, a causa del qual algunes paraules que originalment no ho són acaben essent homògrafes. Les formes derivades de la mancada utilització de l’accent en el model, tot i no constituir pròpiament “errors”, resulten responsables de la gènesi de moltes lliçons certament errònies presents en la traducció catalana: entre els molts exemples que podríem esmentar (es vegi el paràgraf anterior així com les notes al text del comentari), els casos que generen més confusió són segurament els homògrafs *e* i *è*, respectivament conj. i 3 sing. de *essere* (Ve78 *Paris e il primo infra tutti i troiani*, on la forma *e* del model representa evidentment l’it. *è*, 3 sing. de *essere*, “és”: en la traducció trobem, en canvi, *Paris y lo primer entre tots los troyans*), així com els verbs regulars de la primera conjugació –ARE, la 1a

persona sing. del present dels quals es distingeix de la 3a sing. del passat únicament per la presència de l'accent (*io canto ~ lui cantò*). Aquesta última tipologia, de fet, s'estén a tots aquells mots present a l'incunable que sense la presència de l'accent resulten més o menys homògrafs, com per exemple l'it. *speço*, per *speçò* (avui it. *spezzò*), pf. de l'it. *spezzare*, “trençar”, i l'adv. it. *spesso*, “sovint” (Ve78 *vinse et speço*, apareix traduït en cat. com a *vencé spessament*), o el subs. it. *ferita*, “ferida”, que es confon amb el cultisme *ferità*, “feredat” (Ve78 *ferita*, per *ferità*, traduït en canvi en el ms. *ferida*). Dintre d'aquesta categoria cal posar-hi també l'alternança en l'ús de les dobles consonants, la qual porta el traductor a confondre, tot just per donar-ne uns exemples, formes com l'adv. *spesso*, “sovint”, amb el p. pf. *speso*, “gastat”, el pf. *disse*, “digué”, amb la forma it. sept. del present ind. *dise* (it. *dice*), “diu”, i l'adv. *presso*, “prés”, amb el p. pf. *preso*, “pres”.

Entre les intervencions originals del traductor –tot plegat poques si tenim en compte l'extensió del text–, les més comunes apareixen en forma de creació o reducció de parelles sinonímiques: en comptades ocasions, en efecte, podem parlar pròpiament de addicions al text introduïdes pel traductor. El cas més evident –si no l'únic– que podem trobar en el text del *T. Famae* apareix al final del primer capítol (pàg. 208): l'autor, al traduir la lliçó de Ve78 «*una nocte vedando una silva che brusiava*», decidí afegir-hi una breu glossa, probablement perquè considerà que el verb *brogir* no devia resultar massa entenedor, de manera que en el manuscrit s'hi llegeix «*una nit guardant una silva que brugia, ço és que les herbes y fulles dels arbres se menejaen*» (el cursiu és nostre). Pel que fa a les expressions sinonímiques, la majoria de les quals estan assenyalades en les notes a la edició del text, podem observar com aquestes corresponguin en general a algunes de les tipologies estudiades per Wittlin en relació a la *valenciana prosa* del traductor Bernardí Vallmanya (amb això no volem dir, naturalment, que la nostra traducció tingui res a veure amb la *valenciana prosa*): resulta interessant observar que la feina de l'anònim traductor del comentari sembla respondre en molts sentits a aquella realitzada per Vallmanya més o menys en

la mateixa època.²⁴⁴ Entre aquestes, podem esmentar el cas de les expressions multinominals paratàctiques, en les quals el primer mot «és un neologisme que el segon explica [...] o bé el primer mot tradueix literalment, mentre que el segon l'explica o el glossa, guiant o modificant les associacions d'idees del lector».²⁴⁵ Pel que fa a la nostra traducció catalana anònima del comentari, entre moltíssims altres que no serà oportú esmentar aquí, trobem exemples d'aquestes expressions en:

	Ve78	Traducció catalana
Pàg. 184	«un corvo [...] infestava el suo inimico»	<i>un corp [...]picava e infestava lo seu enemich</i>
Pàg. 184	«cacciò»	<i>bandegà o lançà</i>
Pàg. 203	«oracolo»	<i>l'oràculo o la ýdola</i>
Pàg. 204	«dovenne matto»	<i>mat y envergonyit</i>
Pàg. 230	«apresso del monte Sipilio»	<i>aprés o prop del mont Sipílio</i>
Pàg. 245	«la repudió»	<i>la desdenyà y menyspreà</i>
Pàg. 246	«avidità di preda»	<i>avarícia e cupiditat de prendre</i>
Pàg. 258	«uno cerchio»	<i>un rotle o cercle</i>
Pàg. 264	«grandíssima quantità di pirati»	<i>grandíssima quantitat de pirates, o cossaris</i>

Per bé que menys freqüent, observem també el fenomen invers, o sigui la reducció de les expressions sinonímiques paratàctiques presents en el model; en alguns casos, com en els primers dos exemples llistats a continuació, ens trobem amb allò que Wittlin anomena expressions sinonímiques “asindètiques”.²⁴⁶ Entre els exemples de reducció de parelles podem esmentar:

	Ve78	Traducció catalana
Pàg. 203	«con sua opera, astutia et prudentia»	<i>ab la sua prudència y obres estucioses</i>
Pàg. 222	«dubia, confusa et indecisa»	<i>dubtosa y confusa</i>

²⁴⁴ K. Wittlin, *De la traducció cit.*, pp. 166-179.

²⁴⁵ *Ibid.*, pp. 171-172.

²⁴⁶ *Ibid.*, pp. 172-173.

Pàg. 225	«in uno ruinato tumulo o casale»	<i>en un casal derrocat</i>
Pàg. 248	«gravati e stanchi»	<i>cansats</i>
Pàg. 274	«infestissima e grave»	<i>Gravíssima</i>
Pàg. 282	«se attristava et doleva»	<i>se entristia</i>

Un altre element força característic de la nostra traducció és l'assimilació recurrent del món clàssic a l'horitzó cultural de la tardor de l'Edat mitjana: cal tenir present, tanmateix, que es tractava aleshores d'una pràctica molt estesa i perfectament en línia amb els paràmetres normals de la traducció. Els exemples més comuns d'aquesta praxis, i que certament no constitueixen errors de traducció sinó canvi intencionals introduïts per l'autor, pertanyen principalment al lèxic militar: així, doncs, l'it. «ordine equestre» present en Ve78, referit evidentment a la classe dels *equites* de la societat romana, es tradueix regularment en el manuscrit en *ordre de la cavalleria* (aquesta correspondència, malgrat no ésser “incorrecta”, representa una simplificació de la lliçó del model), i els llatínismes it. *viro*, “home”, i *milito*, “soldat”, així com els seus composts *decemviri* e *triumviri* – i fins i tot l'it. *duce*, “capitost o comandant de l'exèrcit”, en alguns cas–, apareixen traduïts regularment amb el cat. *cavaller* (el Juli Cèsar «gran romano» de Ve78 apareix en la traducció catalana com a «gran cavaller romà»; Ve78 «quelli decemviri» passen a «aquells X cavallers de Roma»); de la mateixa manera trobem algun cas en què l'it. *uno lictore*, “un lictor”, esdevé en cat. *un sargant*. Fóra del lèxic militar, un dels exemples més comuns és probablement l'it. *donzella*, que apareix traduït en cat. tant com a *donzella* que com a (*donzella*) *verge* o (*donzella*) *monja*.

3.4 La llengua de la traducció

L'edició del text publicada per la professora Recio (2009), malauradament, no s'interessa d'aquest aspecte del text, i l'única notícia que ofereix a propòsit de la llengua utilitzada pel traductor es refereix a la nota «*Petrarcha comentat en Valencia*» escrita en el llom del primer volum –el de París– per una mà del segle XIX: «*La palabra “Valencia” està escrita sin acento, por*

*lo que puede leerse como “València”, el lugar, o como “valencià”, es decir, la lengua en que está escrito».*²⁴⁷ En el present estudi, doncs, creiem especialment útil oferir una breu descripció de la llengua de la traducció, que ens ajudi a identificar-ne les principals característiques, tant des del punt de vista fonètic com morfològic i lexical.

Pel que fa a l'aspecte gràfic del manuscrit que ens transmet la traducció catalana, allò que podem observar és que aquest presenta totes aquelles grafies que trobem comunament en molts altres textos en català de les darreries del Quatrecent: en aquest sentit podem destacar –entre moltes altres– l'absència de *ll-* a principi de paraula, l'alternança *i/j* per representar l'africada postalveolar sonora (ex. *iorn* ~ *jorn*), de *i/y* per la *i* llatina (ex. *ayre*, *fruyt*, *luyta*), l'ús alternat de *y/i* /*hi* i *u/o/ho* pels pronoms *hi* i *ho*, de *p* i del nexa més culte *ph*, de *c-* i *qu-* per l'oclusiva /k/ (ex. *casa* ~ *quasa*), l'alternança de formes amb consonants senzilles i dobles així com la utilització constant de la *h* abans de la vocal tònica en correspondència d'un hiatus (ex. *rohina*, *bahina*, *trahir*).

A nivell pròpiament lingüístic, el primer que podem observar és que el català utilitzat pel traductor, si no tenim en compte els trets lingüístics més valencians dels quals parlarem a continuació, no sembla allunyar-se massa, en línia general, de la llengua emprada comunament pels autors de la segona meitat del segle XV; moltes d'aquelles formes que avui considerem pròpies de l'àmbit valencià, en efecte, en català antic eren utilitzades regularment a bona part del domini lingüístic. Entre els elements que semblen apuntar amb més decisió a l'àrea lingüística valenciana – en tot cas a l'extrem sud-occidental del domini lingüístics català–, salta immediatament als ulls l'ús constant i exclusiu de la grafia *ch-* (ex. *chiquet* i *chiqueta*), la qual semblaria suggerir precisament una pronunciació afriacada, anàloga a aquella de l'apitxat. A nivell vocàlic són característics els exemples de dissimilació, força extensa, de les vocals protòniques (ex. *matex* per *meteix*, *erudatíssima* per *eruditíssima*, *sancer* per *sencer*), la conservació de *a* tònica llatina en *retraure* (<lat. *trahĕre* pel cat. *retreure*) i *nàixer* (cat. *nèixer*), i de *e* àtona del cat. antic, avui evolucionada en

---

²⁴⁷ Recio, *Los Trionfi*, pàg. 25.

i (ex. *comoguen* > *comoguin*). Pel que fa a la morfologia nominal, podem esmentar la desaparició, també constant, de la *-s-* intervocàlica en els sufixos *-esa* (< *-ïtia*), com en *fortalea*, *vellea*, *durea*, *bellea* (els casos de conservació de *-s-* en el sufix *-esa* són poquíssims), i la desaparició de *-r-* en els grups consonàntics *-rs-* (ex. *lavós*, i fins i tot *ves*, per *vers poètic*), mentre per la morfologia verbal podem assenyalar la presència exclusiva de formes verbals incoatives palatalitzades (ex. *vixqueren*, *naxqué*, *ixqué*).

Tret d'aquests casos més significatius, trobem tota una sèrie de formes que si bé avui representen elements propis de l'àrea valenciana, durant el segle XV eren comuns a tot el domini, i que per tant no ens semblen constituir en si cap indicatiu evident de valencianitat; no en va, parlant de la *valenciana prosa*, en la seva *Història de la llengua catalana* Nadal i Prats afirmen, seguint Joan Fuster, que «bona part dels dialectalismes que ara ens semblar detectar “eren generals a tot el domini lingüístic”». ²⁴⁸ En molts casos, en efecte, podem observar com en la nostra traducció les dues formes –la *standard* i aquella aparentment valenciana– convisquin a poca distància la una de l'altra. A propòsit de la flexió verbal, en efecte, al costat de la 1a persona singular de l'ind. pres. amb *-e* (ex. *yo·t pregue* o *yo afferme*), la 3a persona sing. *fon* o els perfets forts com ara *vench*, *volch*, *tenc*, trobem formes de la 3a persona sing. de l'ind. pres. de la Ia conjugació en *-e* (ex. *semble*; «aquella que...*obre y tanca*») i formes sense desinència com *nax* –que suposa un infinitiu *nàixer*– i *lig*, així com les formes de 3a persona plu. *dien* i *viven*. Pel que fa l'imperfecte, a més de les formes antigues del tipus *pregàs*, en trobem d'altres, menys comunes, com *vés* i *vees* (< inf. ant. *veer* i *ver*). De la flexió del subjuntiu present trobem la 3a persona sing. *hixca*, «ell se *banye*», «ell *torne*» i «no és algú...que no *desige*...y no *treballe*», al costat de la forma “no valenciana” de la 3a persona sing. de l'ind. pres. *desiga*, les formes de 3a persona sing. en *-a*, del tipus *contenga* i *convinga*, i la 2a persona sing. del sub. present *vulles*; la 3a persona plu. està representada per formes com *desisten* i «per ço que...se *comoguen* aquells». Entre els participis, al costat de les

---

²⁴⁸ J. M. Nadal – M. Prats, *Història de la llengua catalana, El segle XV*, pàg. 471.

formes comunes del cat. antic com per exemple *nat*, *obrit*, *obtesa*, *elet*, trobem la forma del cat. occ. e val. *vixcut*. Podem observar finalment la presència d'algunes formes de condicional que presenten la simplificació *-tr-* > *-r-*, com *poria* e *porien* (< *podria* i *podrien*), i *-dr-* > *-r-*, com en *veer* i en un cas fins i tot *ver* (< *veder*). Un cas mereixedor d'atenció està representat pel mot *prasta* que apareix en una única ocasió en el ms. com a traducció de l'it. *prestato*: aquesta forma, en efecte, si descartem la hipòtesis d'un error, es podria relacionar amb la forma del p. pf. val. *prestà*, contracció de *prestaa* (< *prestada*, amb la caiguda de la *-d-* intervocàlica).

Un discurs semblant es pot fer a propòsit del lèxic desplegat en la traducció. Moltes de les solucions que apareixen en el text, en efecte, per bé que avui ens puguin semblar característiques d'una part concreta del domini lingüístic català, en el segle xv eren normal una mica a tot arreu. Entre els trets més característics –per bé que certament no exclusius– de l'àrea valenciana que apareixen en el text podem destacar sens dubte l'ús constant i exclusiu del verb *exir* (*exint* i *ixqué*), de l'adv. *ací*, dels ordinals *deén* (de *desén*, per la caiguda de la cons. intervocàlica) i *huyté* (documentem també *huyten*), del subst. *huy* (mai *avui*), de la forma adv. *mentres*, dels infinitius del tipus *retraure* i *nàixer*, de mots com *cego*, *espill*, *bres*, *bívores*, *odre*, *ffebra*, *fisomia*, *ampresa*, de les formes valencianes dissimilades *mateix* i *sancer*, de la forma *realme* sense *-i-*, més comuna a València, i l'ús exclusiu de *volta* i *voltes* (mai *vegada*/ *-des*). Sembla significativa també la forma *furtar* + compl. directe, segons DECLC típicament valenciana: en el nostre cas el trobem documentat dos cops en les expressions «furtar Proserpina» i «les furtades sabines».

Hi ha un pocs casos, tanmateix, que aparentment no semblarien coherents, des d'un punt de vista fonètic, amb un origen valencià; les lectures del manuscrit són segures, però res impedeix que es tracti senzillament d'errors. Entre aquest, podem esmentar la forma *lo para*, “el pare”, la forma *estanci* per *estància* (la lliçó del ms. *estanci e cadira de Déu* tradueix Ve78 «la sedia di Dio»), i la forma *onzo jermans* per l'it. *XI fratelli*, que en el text hem considerat error. Podem esmentar, finalment, la forma *astucio* (per l'it. *astuzia*, en Ve78 *astutia*), en el cas que s'hagi de llegir *astúcio* i

no *astució*: en el text hem preferit aquesta última forma, per bé que ni una ni altra apareixin documentades en català.

Sempre dins de l'àmbit del lèxic, en la traducció podem observar també la presència de italianismes, així com de cultismes i fins i tot d'algun castellanisme. Tractant-se d'una versió d'un text italià, naturalment, no ens haurà d'estranyar que els italianismes siguin els casos més freqüents: ara bé, tret d'uns pocs casos documentats, com per exemple l'adj. cat. *saldo*, "sòlid", la majoria dels exemples semblen ésser més aviat calcs o fins i tot reproduccions literals del text del model que veritables italianismes. Això segurament fou afavorit també pel fet que durant la segona meitat del segle XV, o sigui abans dels processos moderns de normalització lingüística –i ortogràfica–, les fronteres entre les dues llengües devien aparèixer més desdibuixades, i per tant es possible que alguns d'aquests calcs resultaren aleshores molt menys forçats del que ens apareixen avui. Podem esmentar en aquest sentit, entre moltíssims altres exemples (no ens parem en els noms de persona, que el traductor molt sovint reproduïx respectant-ne fins i tot la grafia italiana: ex. *Achilles*), el mots *ramingo*, *feroce*, *aminículo*, *gremb*, *la cul·la*, *el vechiarel·lo*, el verb *imparar*, "aprendre", *culto* (ex. «torne al culto dels verdaders cristians»), *els peus eneïs*, "peus de bronze", del cultisme it. *pie' enei*, de l'adj. ll. *aeneus*, "de bronze".

La qüestió dels cultismes presents en el text representa un veritable problema, sobretot si tenim en compte que la majoria dels que podem trobar a la traducció catalana provenen directament de la prosa fortament llatinitzada de Ilicino, que el traductor es limita a calcar. L'únic fenomen que podríem considerar com a un llatinisme propi de la traducció és la conservació de les vocals finals (ex. *ànimo* per *ànim*), que cauen normalment en català, per bé que en molts casos resulta pràcticament impossible esbrinar si la lliçó de la traducció representa un cultisme genuí o senzillament un calc del model italià (it. *animo*). Les formes amb la conservació de la –o final, a més, provoquen en molts casos una substancial convergència amb les formes castellanès i italianes (ex. cat. *Augusto*, it. *Augusto*, cast. *Augusto*), de manera que els resultats podríem representar al

mateix temps tant un cultisme com un italianisme i fins i tot un eventual castellanisme. Pel que fa als possibles castellanismes, en efecte, ens trobem amb una situació semblant, perquè com acabem de veure els èxits catalans, italians o castellans d'un mateix lema llatí sovint es poden semblar molt. Un cas força significatiu d'allò que acabem de dir és el lema cat. *occeano* (<ll. *oceānus* < gr. *ὠκεανός*): en efecte, a causa de la conservació de la vocal *-o* final culta, la forma cat. *occeano*, la cast. *occèano* i l'it. *ocèano* acaben coincidint, i només es distingeixen per la posició de l'accent. En la edició de les *Proses mitològiques* de Roís de Corella, per exemple, l'editor opta per «*gran Occèano*», el qual segons el DECLC representa un «greu castellanisme» i una forma que «no ha esta mai catalana»;²⁴⁹ nosaltres, davant del dubte, hem optat per normalitzar aquesta forma amb l'accentuació catalana *occeano* i *mar oceana*. Podem considerar també castellanisme formes com *reparo*, *lo vado* (per l'it. *i vadi*) o el verb *rellincharia* (pel verb *renillar*).

Més enllà d'aquestes qüestions lexicals, en la traducció catalana del comentari trobem uns errors que semblarien indicar alguns mena d'interferència del castellà en el procés de traducció: en almenys dues ocasions, en efecte, la forma present en el manuscrit sembla derivar d'una lectura en clau "castellana" del model italià. Aquest seria el cas de l'error del traductor *lo pregà* per Ve78 «Marco Lepido», el qual es pot fàcilment explicar imaginant que el traductor llegeixi el nom *Lepido* com el cast. *le pido*, i que des d'aquí provinguí la seva traducció catalana *lo pregà*; el mateix podem dir d'un altre error present a l'incunable Ve78, en el qual la falta del signe d'abreviació en la part inferior de la lletra *p*, per *per*, porta el traductor a llegir la forma abreviada del model *limpio* (per l'it. *l'imperio*) com si es tractés del castellà *limpio*, des d'on prové el cat. *gentilment* de la traducció catalana.

---

²⁴⁹ J. Ll. Martos, *Les Proses Mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició Crítica*, Alacant - Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 61.

3.5. Criteris d'edició.

Amb la nostra proposta d'edició perseguim, en línia general, dos objectius fonamentals: respectar la historicitat del text de la traducció catalana del comentari de Ilicino als *Triumphs*, i al mateix temps oferir-ne una versió llegible, al nostre entendre quelcom ineludible en el cas d'una edició d'una obra tan extensa.

Pel que fa la historicitat del text, hem optat pel màxim respecte possible envers la forma gràfica del manuscrit. Per aquesta raó ens hem limitat a introduir els accents (en tots els casos en què no ha estat possible esbrinar amb seguretat l'accentuació d'una paraula, hem adoptar la forma moderna, com en *philòsoff*) i els signes de puntuació, i a regularitzar la separació entre paraules i l'ús de les majúscules segon els criteris moderns; de la mateixa manera hem introduït l'apòstrof (ex. *men* > *m'en*), el guionet (ex. *tornarles* > *tornar-les*) i la dièresi (ex. *qüestió*, *aygües*, i *diüturna*) segons la normativa del català modern, així com el punt volat per aquelles elisions que avui no tenen representació gràfica (ex. *yot* > *yo·t*). També hem normalitzat l'ús de *i* i *j* com a representació gràfica de la fricativa palatal sonora (*iorn* > *jorn*, *iermà* > *jermà*) i de *u* i *v* respectivament per la vocal i la consonant (en el manuscrit la representació gràfica és sempre *u*; pel que fa a aquelles formes potencialment valencianes com *viuen* o *meua*, no havent trobat cap indicatiu en el manuscrit que suporti aquesta lectura, de manera que hem optat per regularitzar segons la normativa moderna). Hem respectat en tots els casos la grafia *l* del manuscrit (normal en posició inicial), mentre hem introduït les grafies modernes *l·l* i *ll* per diferenciar el so líquid del palatal en posició interna, però només en aquells casos en què la doble consonant apareix ja en el manuscrit (en cas de dubte, hem mantingut la grafia original *-ll-*). Conservem també sempre la *h*, tant a principi i final de paraula com davant vocal tònica en posició intervocàlica (*rahó*, *lahor*, *trihunffo*, *bahina*, *ruhina*, *hixca*, *poch*, *doncs*), i la *y*, la qual semblaria poder tenir en alguns casos una funció antihiàtica (*aygua*, *ayre*, *fruyt*, *may*, *reyna*, *hoyí*, *deya*, *veya*, *Ytàlia*, *ymatge*, *caygué* i en els diftongs *-ya*, *-yo*, *-ye*).

En tot els altres casos hem conservat sempre les grafies del manuscrit, com *c* i *qua-* per l'oclusiva velar sorda (*quasa* per *casa*); *c*, *ç*, *cc*, *s* i *ss* per la fricativa dental sorda (com *sel* i *cel*, *oceano* i *oceano*, *fas*, *Cipiò* i *Scipiò*, *Sirce* i *Circe*, *vençut* i *vencut*, *ossi* pel modern *oci*, *terc*, *sinquanta*, *cinch*, etc.); *s* i *z* per la fricativa dental sonora (*onze*, *catorze*, *amazones*, *càlzer*; en molts casos, particularment, antropònims i topònims, la presència de *z* prové directament de l'incunable, com *Zala*, *Zephiro*, etc.); *x* i rarament *ix* per la fricativa palatal sorda (*axí*, *pux*, *matex*, i les formes *hixqué*, *vixqué* i *nax*); *j* i *g* per la fricativa palatal sonora (*obgete* i *objecte*, *Govis* i *Jovis*, *jermà*); *-ig* i *ch-* per l'africada palatal sorda (*lig*, *mig*, *enmig*, *desig*, *chiquet* i *chica*; ; la *-g-* intervocàlica podria representar també la consonant sorda /tʃ/, compatiblement amb la fonètica de l'*apitxat*); *-tg-*, *-tj-* i *-g-* per la fricativa palatal sonora (*desige*, *desiga*, *desigava*, *metges*, *ymatge*, *migà*, *migançant*); *ph*, *f*, i en un cas *-p-* per la fricativa labiodental sorda (*philosoff*, *fet*, *emispero* i *spera*). De la mateixa manera hem respectat –i accentuat– totes aquelles formes que calquen la grafia del model italià, com en el cas de *Virgilio*, *Lívio*, *Valèrio Màximo*, *Tévere*, *vechiarel·lo*, *zoppo*, *merol·li*, etc.

Pel que fa la llegibilitat i a la fruïció del text, finalment, basant-nos en les garanties ofertes per la identificació del model de la traducció, que ens ha permès de identificar i resseguir amb seguretat la gènesi de la majoria dels errors presents en el text, hem optat per estendre el procés de *emendatio* no tan sols als errors segurs i a les petites llacunes del text (falta de conjuncions, de preposicions, de les marques del plural en casos de mancada coordinació, etc.), sinó fins i tot als freqüents salts de línia, que hem integrat en el text; en tots aquests casos, naturalment, hem indicat puntualment en el text les intervencions de l'editor, reflectint en les notes al text la forma que apareix originalment en el manuscrit i comentant l'error i la seva gènesi. Amb l'objectiu de no ofegar el text amb un ús massa extens de les parèntesis [ ], hem optat per distingir les integracions introduïdes per l'editor, que assenyallem amb les parèntesis [ ], de la simple substitució d'una o més lletres, que en canvi indiquem amb l'ús del corsiu. En aquells casos en què les lliçons de la traducció catalana, malgrat allunyar-se del model, no constitueixen pròpiament un error i que

semblen mantenir en català una certa coherència, hem optat per respectar la forma del text, oferint en les notes, a més d'una explicació de la gènesi de la forma de la traducció, també una proposta de reconstrucció.

Aquestes dues operacions –en particular la primera–, si bé poden representar en certa manera una ingerència envers la historicitat del text (es podria considerar que allò que s'edita no és el text de la traducció catalana sinó una versió hipotètica de la traducció tal i com hauria quedat si el traductor no hagué comés tants errors de traducció), de l'altra afavoreix l'accés dels lectors a un text de més de 500 folis en la seva versió manuscrita –l'edició Recio s'estén al llarg de 780 pàgines–, que altrament resultaria del tot il·legible, assegurant a més la possibilitat de traçar les intervencions de l'editor i de reconstruir en tot moment la lliçó tal i com apareix originalment en el manuscrit.

4. *TRIUMPHUS QUARTUS FAMAЕ*

Nel cor pien d'amarissima dolceça

El volum de l'Ateneu, on apareixen els quatre capítols que editem, és incomplet: del primer plec, que fou lligat en època moderna al final del còdex, on encara es troba, falten les primeres dues cartes i algunes cartes centrals (vv. 37-51). El text d'aquest primer capítol comença, doncs, a la c. 238r.

(c. 238r) ...Bel-lo Púnico scriu Tito Lívio «*Vicit autem omnia pertinax virtus*», venç, verament venç y majorment venç la mort. Emperò lavós celebrats viven los hòmens quant morint lo cors viven en lo sel ab l'ànima de virtuts insignida y entre los hòmens gloriosos y onrrats per fama. Emperò Ciceró, en lo primer libre de la Tosculana, volent exprimir la mort de la virtut ésser ven[çud]a,¹ diu axí «*Nemo parum diu vixit qui virtutis perfecte perfecto functus est munere*». La qual cosa conferma Sèneca en lo derrer de les Tragèdies dient: «*Nunquē stīgias fertur ad umbros inclita virtus vivite fortes*». E axí matex Tito Lívio in secundo Bel-lo Púnico libro V introduhint Lúcio Marco prestantíssim cavaller de Roma après la mort de Eneas e Públio Cipió en Espanya exortàs los cavallers en nom seu en aquesta forma descriu «*Vos quoque velim milites non lamentis lacrimisque tanquam exterritos persequi Vivunt viventque Cipionis fama rerum gestarum sed quocienscumque occurret memoria eorum velut ad hortantis signaque dantis videatis eos ita prelio inire*». D'aquesta donchs exímia e singular pròpria virtut e donatiu² dels hòmens excel·lentíssim, nax lo seu premi e fruyt lo qual segons lo Philòsoff en lo quart de la *Ethica*, és la honor y glòria que als hòmens en vida o en mort és atribuhida. Emperò Ciceró in *oratione Pro Marco Marcel·lo* axí diffenex la Glòria: «*Gloria est illustris ac per vagata magnorum vel in suos cives vel in patriam vel in omne genus hominum fama meritorum*». Emperò Virgili a confirmació de la preinducta sentència introduhex en lo v del *Eneydos* Jovis aconsolar Hércules de la mort de Pal·lante fill de Evandre demostrant aquella deure·s poch estimar, pux que al virtuós obrar seguex la Fama dient «*stat sua cuique dies breve et in reparabile (c. 238v) tempus Omnibus est vite sed famam extendere factis Hoc virtus opus*». Per la qual cosa, après que la inevitable mort ha levada de terra la operació virtuosa, separant l'ànima del cors, la glòria y la fama extengex ella, [y] renova en lo món una vida no més a la vària contingència de mort sotsmesa. Havent donchs lo nostre micer Ffrancesch en lo precedent Trihunffo demostrat la mort dominar e trihunffar de la vida eterna³ y de les operacions

¹ Ms. *vana*. El traductor no sembla copsar el valor exacte de la construcció passiva del model. L'it. *venta*, "vençuda", és la var. senès del p. pf. del verb it. *vincere*, "vèncer". Ve78: «la morte de la virtù essere venta».

² Ve78: «dote».

³ Ve78: «vita terrena».

virtuoses, quant al ésser de la mort virtuosa⁴ declara ara lo nostre present Trihunffo lo quart estament de l'ànima, lo qual és la glòria y la fama que s'atribuex als hòmens migancant lo virtuos e just obrar de aquella procehit mentres que és estada en lo món ab lo cos unida. De què volent los posteriors semblar als primers migancant la fama y glòria, se comoven a ells de les dignes y elegants obres. Per la qual cosa, axí com la mort [aquelles]⁵ en los progenitors havia estampade[s],⁶ la fama, la mort obscurant, aquell[es] en memòria [fa]⁷ regnar dels vivents. E perquè segons la descripció⁸ de la fama dada de Virgili en lo quart del *Eneidos*, y de Ovidi en lo XII del *Metamorfòseos*, pot verament pus prest ésser descrita la remor e confabulació popular dient: «*ffama malum quo non aliud velocius ullum / Mobilitate viget viresque acquirit eundo / Parva metu primo mox sese attollet in auras / Ingrediturque solo et caput inter nubile condit / Illam terra parens ira irritata deorum / Extrema ut peribent Coeo enceladoque surem. / Progenuit pedibus celerem et perniciousibus alis / Monstrum horrende ingens cui quot sunt corpore plume / Tot vigiles oculi subtus mirabile dictu / Tot lingue totidem ora*⁹ *sonant / tot subrigit aures / Nocte volat celi medio terreque per umbram. / Stridens nec dulci declinat lumina sumno / (c. 239r) luce sedet custos aut summi culmine tecti. / Turibus aut altis et magnas territat urbes / Tam ficti pravi que tenax quam nuncia veri*». E Ovidi, en lo loch al·legat, per demostrar aquest matex rahonament vulgar diu: «*Orbe locus medio est inter terra que fretumque / Celestesque plagas triplicis confinia mundi / Unde quod est usque qua vis regionibus absit / Inspicitur penetratque cavas vox omnis ad aures / ffama tenet summa que domum sibi legit in arce / Innumerosque aditus ac mille foramina tectis / Addidit et nullus inclusit lumina portis. Nocte dieque pater tota est ex aere sonanti / Tota fremit vocesque refert faturque quod audit / Nulla quies intus, nulla que scilencia parte / Nec tamen est clamor sed parve murmura vocis. / Qualia de plagi, si quis procul audiat undis / Esse solent qualem ve sonum cum Iupiter atras / Increpuit nubes, extrema tonitua reddunt / Atria turba tenet venitque leve vulgus euntque / Mista que cum veris passim comenta vagantur / Milia rumorum, confusa que verba voluntant / Hequibus hi vacuas implent sermonibus auras, hi narrata ferunt alio mensura que ficti /*

⁴ Ve78; «quanto allo esser delle vita presente».

⁵ Ms. *om.* Es tracta de les *dignes y elegants obres*. Ve78: «quelle».

⁶ Ms. *estampada*. El verb *estampar*, amb valor de “apagar”, “extingir”, no apareix document en català; resulta interessant, tanmateix, l’analogia amb els verbs fr. *estomper* i occ. *estompar*, els quals, en canvi, tenen precisament el valor de “atenuar”, “afeblir”. Ve78 «quelle nei progenitori haveva spente».

⁷ Ms. *om.* El ms. repeteix l’omissió de l’auxiliar present en el model italià. Bo75: «fa in memoria». Ve78: «quelle immemoria regnare dei viventi».

⁸ Ms. *discreció*. El ms. reproduceix la lliçó del model it. *discretionem*, “discreció” (< ll. *discretio*, -onis, id.), pel correcte *descrizione*, “descripció” (< ll. *descriptio*, -onis, id.). Bo75: «descriptione». Ve78: «discretionem».

⁹ Ms. *toti demora*. Ve78: «totidem ora».

Cresit et auditis aliquid novus adicit auctor / Illich credulitas, illic temerarius error / Vanaque leticia est consternatique timores / Sediciosque recens, dubioque auctore sussurri / Ipsa quid in selo rerum pelagoque geratur / Et tellure videt totumque inquiri in orbem». Emperò no de aquesta fama entén micer Ffrancesch tractar, perquè per los damunt dits poetes és manifest aquella pertanyer als hòmens en la present vida. Mas la sua intenció és de scriure d'aquella fama, d'aquella lahor y glòria que seguex après de la mort per alguna digna y virtuosa obra procehida¹⁰ en lo temps de la vida e après dels scrivents, istorials, poetes celebrada, per ço que a semblant exemple se comoguen aquells que dretament¹¹ subseguexen, segons lo discórrer del temps. Axí com se lig de Temístocle com damunt (c. 239v) diem¹² en lo quart de la *Tosculana*, que anant quascuna nit a la plaça, y essent-li demanat per quina rahó no dormia, respós que era despert del Trihunffo de Melcíades. E Cipiò Affricà deya encendre-s-li l'ànimo tota ora a virtut quant veyia les statues e ymatges dels seus antecessors romans. Per la qual cosa, axí com scriu Lívio in secundo *Bello Punico*, libro VI, essent anat Scipiò Africà après la mort del pare y del avi¹³ en Espanya cònsol a recuperar los exèrcits, en la fi de la primera oració que féu als seus cavallers diu en lo nostre propòsit «*Vos modo milites favete nomini Scipionis ac suboli imparatorum vestrorum velut accisis recrescenti stirpibus, agite veteres milites novum exercitum novumque ducem traducite hiberum traducite in terram cum multis fortibus factis sepe a vobis peragratam brevi faciant ut quemadmodum noscitis nunch in me partis patruique si multitudine oris vultusque et liniamenta corporis ita ingenii fidei virtutisque exemplum effigiem vobis reddam et revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat*». En aquesta glòria, doncs, y sempiterna fama voler aconseguir, entre les altres operacions no és neguna més acomodada que aquella menysprear e fogir. Per la qual cosa deya Fàbio Màximo a Paulo Emílio, com scriu Lívio: «*Qui gloriam spreverit veram habebit*», et Agostinus v *De Civitate Dei* c. XVI diu: «*Habenti virtutes magna virtus est contemnere gloriam*». Les quals auctoritats demostren l'home solament deure-s entendre en lo virtuos obrar, e no al ventós confabular de la gent.

Entenent donchs lo poeta tractar de aquesta glòria ferma e diüturna, principalment se descriu ésser absolt del dormir per demostrar lo present subjecte e matèria de dir ésser cosa remota de tota

¹⁰ En el ms. l'it. *precedere*, “precedir” (< ll. *praecedere*, íd.), sempre és traduït amb el cat. *proceir* (< ll. *procedere*, íd.). Ve78: «preceduta».

¹¹ Lleg. “darrera”. La forma cat. *dretament* depèn de la forma tosc. amb metàtesi *drieto*, per l'it. *dietro*, “darrere”. Ve78: «drieto».

¹² Lleg. “diguérem”. El traductor tradueix literalment la forma it. ant. *dicemo*, sense adonar-se que en realitat no es tracta de la 1a persona plural del present (avui it. *diciamo*) sinó del passat, it. *dicemmo*, “diguérem”. Aquesta correspondència és constant al llarg de tot el text. Ve78: «dicemo».

¹³ Ve78: «patruo».

ficció en si veríssima, y verament dels scriptors de la lengua latina (c. 240r) tractada, on en lo precedent Trihunffo se ha descrit dormir per elegant ficció, migançant la qual la moralíssima y erudatíssima sentència ha imposada. Diu donchs micer Ffrancesch que havent entès lo rahonament de la sua dilecta y cara madama Laura, encara en lo seu cor ressonava l'accent de les sues paraules plenes de una amarga dolçor, en lo qual rahonament y paraules solament ell estima més que altra cosa que d'ell sia amada. Y perquè en la fi ella havia dit que ell estaria sense ella gran temps en terra, seguex emperò que volia dir «O dies de la mia vida miserables, tarts e lents» y [m]és altra cosa pertinent que lamentable plant,¹⁴ pux que devia axí lonch espay de temps ésser privat de la sua conversació, quant ell véu que ella alegra d'ell se partia anant-se'n entre les belles, santes y lucidíssimes ànimes. On diu:

[N]el cor pien d'amarissima dolceça
Risonavano ancor gli ultimi accenti
3 del ragionar ch'e' sol brama et appreça
Et volea dir «O dì mey tristi et lenti»
Et più cose altre quando vidi allegra
6 *Girsene*¹⁵ lei fra belle alme lucenti.

Circa la intel·ligència dels precedents versos és de saber que ab gran y vera semblança diu lo nostre micer Francesch que ab dolçor amarga lo accent de les paraules de madama Laura en lo seu cor ressonaven, perquè axí com damunt diem la fort affixió de la memòria y los intencíssims effectes procehïts en la vigília solien axí matex retornar en lo dormir.¹⁶ Per la qual cosa essent Laura morta, y reservant-se en lo seu enteniment aquesta spècia, y après semblant-li en lo somni haver parlat ab aquella, emperò havia de aquelles paraules (c. 240v) presa una temprada dolçor de la amaritud de la memòria de la mort de aquella. E ultra açò s'era feta la sua dolçor amarga, emperò que ella li havia dit en lo seu partir com ell estaria gran temps en terra sens ella, de què la rebuda consolació de la immortalitat de l'ànima y de la sua glòria que reb après la partida del món era ja fora per la tanta tardança del temps de la possessió que de aquella desigava. Per la qual cosa ell era induhït ab rahó a deure o voler los seus lents dies y lo seu tart procés de la vida sua acusar y

---

¹⁴ Ve78: «et altre cose pertinenti al lamento».

¹⁵ Ms. *Bursenne*. El ms. repeteix l'error del model italià. Ve78: «Gursenne».

¹⁶ Ve78: «perché sì come di sopra dicemo le forte affixioni della mente et gli affecti intensi preceduti nella vigilia sogliono medesimamente ritornare nel sonno».

blasar, y encara a exprimir altres coses de l'ànima; axí, com que¹⁷ ell pregàs l'altíssim Déu que aquest temps se degués acurtar, emperò ell descriu que en aquesta voluntat véu ella partir y anar-se'n entre les belles ànimes lucidíssimes. E axí se despertà y rahonablement primers que la ora en la qual era que molt era acomodada a la solució del somni, essent ja lo sol elevat sobre lo emisperi.¹⁸ Segonament perquè és efecte natural que quant al home en lo somni li sembla veure coses terribles o de dolor, que's deu desvellar per la presta alteració en lo cors feta per la renovació dels sperits de vida al cor, los quals naturalment en aquell loch retornen, axí com en lo principi y a la rocha de tot lo nostre cors, e per aquest respecte ve l'home a desvellar-se. Y emperò acomodadament micer Ffrancesch havent entès en la fi les paraules de madama Laura, les quals li havien portada grandíssima amargor, descriu ell ésser despert per aquelles, axí com per objecte y de por y de dolor.

Descriu après la ora particular e allò que a ell, essent despert, li sembla veure aconseguir contra aquesta mort, dient que ja en aquella hora lo sol havia levada la freda, negra y umida bena de la nit davant la cara de la dura terra, (c. Ir) la qual nit és lo repós de la gent mortal y malalta, y en aquesta ora encara ab gran treball la son seu era partida y la visió de aquella que encara lo seu cor ab enamorades claus obre y tanca, quant ell véu començar un'altra digna e nobilíssima guerra. On diu:

Havea già il sol la benda umida et negra
Tolta dal duro volto della terra
9 Riposo della gente mortal egra
El somno, et quella che ancor apre et serra
Il mio cor lasso a pena eran partiti
12 Ch'io vidi incominciare un'altra guerra

Circa la intel·ligència dels precedents versos és de entendre que lo poeta appella¹⁹ la nit umida y negra bena, emperò que la nit no és altra cosa que una obscurat la qual pervé per l'absència del sol; on essent lo jorn per la presència d'aquell serè, luent y blanch, semblantment deu ésser la nit compresa per la sua absència de la qualitat contrària, segons la doctrina del Philòsoff en

---

¹⁷ Lleg. "tot i que". L'it. *quantunque*, "tot i que", "per bé que", sempre és traduït amb el cat. *com* o *com que*. Ve78: «quantunque».

¹⁸ La forma *spera*, per *esfera*, era molt comuna en cat. antic.

¹⁹ Es tracta de la pronunciació antiga, ben documentada en textos valencians del segle XV (trobem soviet la rima *appella – mamella*).

lo segon de la *Phisica*, lo qual parlant de les causes primitives²⁰ diu: «*Amplius autem eadem contrariorum est causa. Quorum non presens causa cuiuspiam est id et absens non nunquam causam esse contrarii dicimus. Ut gubernatoris absenciam submercionis navis cuius presencia causa erat salutis*». Mas umida se diu ésser la nit: primer per semblant rahó, essent lo jorn per la calor del sol de vapors dissecat; segonament, perquè en ella aquells multipliquen que són de natura umida; e ultra açò la luna ha més potència essent aquella a la nit condecet.²¹ Com se scriu en lo principi del Génesis, és de tal complexió que dels Philòsoffs és appellada mare de umiditat, de la qual cosa alterant-se lo diütur ayre, tot se convertex en umiditat molt més intenssíssim que no és la sua natura. Segonament és (c. l'v) de saber que micer Ffrancesch diu la nit ésser lo repòs de la gent mortal no desviant-se de la comuna doctrina dels philosoffs y metges, los quals afermen la nit y la son ésser estat trobat de natura per restauració dels sperits resoluts en la vigília ; on inportant-se per lo exercici del jorn una lassitut a la natura del cos molesta, ffon necessari que aquesta si convingués, restaurant-se les parts resolutes ab lo adjutori del dormir y de la nit, e per ço meritament aquella és estada nomenada repòs dels hòmens. Era doncs aquesta umida y negra bena de la nit levada de la dura fas²² de la terra y la son ja partida, y ab ella ensemps la visió de Laura, quant nova guerra véu lo nostre poeta contra la mort preparar-se, ço és volar per lo món clara y manifesta la il·lustre fama y excel·lent glòria de tots aquells qui ab gran rahó havien virtuosament obrat en la present vida.

Invoca après lo nostre micer Ffrancesch lo adiutori y favor de Polímnia, una de les nou muses, y de Minerva a exprimir tant concepte, quant havia vist dels antichs los fets gloriosos, dient: “O Polímnia, yo·t pregue que·m vulles ajudar, y tu Minerva lo meu estil vulles acompanyar, lo qual aprèn de cercar terres y diverces pàtries y regions,²³ y narrar homens, gestes dignes y gloriosos actes obrats per les parts de mitg jorn y per les parts extremes del món on lo sol en l’oceano banyant se refresca de matí exint, e inclinant-se a la nit”.²⁴ On diu:

O Polimnia hor prego che mi aiti

²⁰ Ve78 «cagioni private».

²¹ El ms. reproduceix el cultisme del model it. *considente*, “relatiu”, “propi” (< ll. *considerare*, íd.). Bo 75: «confident». Ve78: «considente alla nocte».

²² La presència del cat. *fas* és una innovació del traductor; potser sigui un eco de l’it. *volto* del v. 8 («*tolta dal duro volto della terra*»). Ve78: «toltasi dalla dura terra, et il sonno partitosi».

²³ Ms. *rahons*. Aquest error depèn de la forma abreviada *rgiōi* del model per l’it. *regioni*, “regions”; el traductor, en canvi, hi llegeix *ragioni*, “rahons”. Ve78: «*rgiōi*».

²⁴ Ve78: «per le parti di meço et per le extreme, dove si bagni nello oceano il sole la mattina surgendo et inclinando la sera».

- Et tu Minerva il mio stile acompagni
 15 Che prende a ricercar diversi liti
     Huomini et facti gloriosi et magni
     Per le parti di meço et per l'extreme²⁵
 18 Dove sera et mattina il sol si bagni

Per més plana intel·ligència dels precedents versos és de saber (c. IIr) que axí com damunt diem los poetes solien segons diverses subjectes diversament invocar les muses. E per ço, essent Polímnia, la qual se interpetra encara «molt designada memòria a narrar les clares gestes y notables istòries», havent ara micer Francesch a tractar de aquelles, convenientment invoca aquella en aquest Trihunffo de Fama. E perquè no solament de fets d'armes, mas encara de famosos en doctrina y en letra ha de tractar, per la qual cosa ensemps encara ab Polímnia demana adiutori a Minerva, la qual és deessa de la sapiència: on segons la poètica ficció, no podent engendrar Jovis algun fill en Juno, la hu al altre de sterils se acusaven, de què Jovis, volent mostrar no ésser en ell lo deffecte, se donà un colp en lo front de on hixqué Minerva, per la qual cosa ella se diu ésser la sapiència de Jovis, havent hagut naxença del seu cap, e per ço fon preposada e dedicada dels antics poetes deessa de la sapiència y de la doctrina. Donchs havent micer Francesch a tractar de aquells que per la sapiència claríssims y famosos són romasos en lo món, convenientment invoca Minerva, essent president als estudis y doctrina. Segonament és de entendre que micer Francesch diu lo seu estil recercar les parts d'enmig y les extremes, on lo sol de matí y de vespre se banya, per demostrar una differència del siti de la mar oceana circuhir terra, de què quant lo sol munta sobre lo nostre emisferi par que hixca de la mar oceana, e axí quant après torna a la nit par que axí matex se banye en la oceana, e de ací és treta per lo nostre poeta tal similitud.

Seguex après micer Francesch que véu molta noble gent anar ensemps sots la bandera de una grandíssima e admirable reyna (c. II'v), la qual quascú per si ama y quascú reverint la honrra. On diu:

- Io vidi molta nobil gente insieme
 Sotto le insegne d'una gran Reina
 21 Et ciascuno l'ama et reverisce et teme

---

²⁵ Aquest vers, inicialment oblidat, es troba afegit en el marge esquerra.

Singularment, segons la sua consuetut, lo nostre micer Francesch primer denomina la Fama ésser una reyna, com sia cosa que regir no és altre que les coses a un fi ordenades degudament reportar-les [a] aquell, la qual cosa negun altre obgecte tant acomodadament fa com la Fama, emperò que essent l'ome ordenat a la felicitat, la qual segons la humana disposició és obrar segons la virtud, com se scriu en lo primer de la *Ethica*, e migançant aquella operació se ateny la lahor, glòria y fama de aquella. Emperò diu Ciceró en lo primer dels *Officis* «*Virtutis enim laus hominis in accione consistit*»; per ço la Fama, constrenyent altri a obrar justament y segons virtud, porta l'ome al seu degut fi de la benaventurança, on singularment lo governa y regeix ab tal manera que ab rahó mèrita ésser nomenada reyna. Per si quascun home la ama y la desiga, quascú la reverex ab lahor y obres, quascú la tem en la sua perversió, emperò que no és algú tant dedicat e induhït a la luxúria e als vicis que no desige bona fama y que no treballe a fogir de tota infàmia, e per ço quascú la deu tembre. Molts serien los exemples que's porien portar en prova d'aquesta sentència, mas basta solament lo exemple de Lucrècia, la qual no la violència de Sexto Tarquino, no les menaces de mort mas solament la temor de la infàmia la constrengué a complir la sua celerada voluntat. Per la qual cosa ell[a], volent après mostrar lo seu ànimo ésser estat (c. III'r) sancer davant Bruto Col·latino, Lucrècia animosament se matà axí com damunt és ja estat dit.

Narra après quina se mostrava a la vista aquesta Reyna gloriosíssima Fama, dient que ella al veure demostrava ésser verdaderament cosa divina e admiràbile. On diu:

Ella a veder pareia cosa divina

No's separa micer Francesch en aquest vers de la sentència del Philòsoff en lo primer del *Cel*, dient la Fama mostrar-se cosa divina. On és de entendre que Aristòtil en aquell loch afferma la primera cosa que convinga a la divinitat ésser la perpetuitat e variabilitat, on diu lo Philòsoff: «*Et enim nomen hoc divinum enunciatum est ab antiquis a semper esset suscipiens demonstracionem*», per la qual cosa aquella és més participant de divinitat que més en si conté aquesta disposició;²⁶ donchs, protelant-se la fama longíssim temps, par que alguna cosa en si contenga de divinitat. No diu emperò micer Francesch aquella ésser divina, mas mostrar-se, que par en veritat aquella no dura tostemps, segons demostra en lo subsegüent trihunffo, mas bé excedex moltes edats dels homens, per la qual cosa d'aquells és reputada ésser divina. //

---

²⁶ Ms. *en si conté*. Aquesta disposició doncs protelant-se. El ms. repeteix l'error de puntuació del model, pel correcte *in sé continene queste disposizioni*. Ve78: «in sé contiene. Queste disposizioni adunque protelandosi».

Seguex que aquesta reyna havia a la part dreta hun gran cavaller romà,²⁷ lo qual en Ffrança y en Germània féu grans batalles. On diu:

Et da man dextra havea quel gran romano

24 Che fe' in Germania et in Ffrancia tal ruhina.²⁸

Aquest gran cavaller romà ffon aquell ínclit e gloriós primer emperador de Roma apellat Júlio Cèsar, lo qual en Ffrança y en Jermània féu grans proves de batalles fins que en lo deèn any subjugà lo (c. III'v) poble romà, la vida del qual és manifesta per los seus comentaris e vida de Svetoni Tranquil·lo y molts altres, com diffusament se declararà en lo següent Trihunffo.

Eren après de Júlio Cèsar, segons egregiament fengeix lo poeta, August, Druso y dos Cipions. On diu:

Augusto et Druso seco a mamò a mano,

Et duo ffulgori seco di battaglia

27 Il maggior e'l minor Scipio affricano.

Per la intel·ligència dels precedents versos és de saber com Octavià après del poble de Roma apellat August, quasi per auguri consagrat, fon fill de Octàvio y de Júlia jermana de César, lo qual après la mort de Júlio tornant de Apolònia en Ytàlia procurant Ciceró, encara que fos fadrí ffon tramés per lo senat ab Hírtio²⁹ y Pansa per cònsol contra March Anthoni lo qual asetjava D. Bruto en Mòdona,³⁰ en la qual ampresa, morint lo cònsul, restà capità dels exèrcits; mas acordant-se ab March Anthoni y M. Lèp[ido],³¹ per espay de temps es féu³² no solament príncep romà, mas encara fon felicíssim monarcha, que v[ençut]³³ March Anthoni y Cleopatra en Epiro, fàcilment hagué la

²⁷ Ve78: «gran romano».

²⁸ El ms. segueix fidelment la lliçó del model, allunyant-se de Bo75: vv. 23-24 «Et da man dextra havea Cesare e Scipio / Ma qual più presso agram pena si stima»).

²⁹ Ms. *Hericio*. Ve78: «Hirtio».

³⁰ Ve78: «Modona».

³¹ Ms. *lo prega*. Aquest error de traducció resulta difícilment explicable a partir de l'antropònim it. *Lepido*. No deixa de ser curiosa, en canvi, la coincidència entre l'it. *lepido*, el cast. *le pido* i el cat. *lo prega*. Bo75: «marco lepido». Ve78: «ma accordandosi con Marco Antonio et M. Lepido».

³² Ms. *es fes*. Ve78: «per spacio di tempo si fece non solo principe romano ma felicissimo monarca».

³³ Ms. *unit*. La forma *unit* del ms. depèn l'error de composició del model it. *vnito*, per *vinto*, “vençut”. Ve78: «vnito Marco Antonio et Cleopatra in Epiro».

obediència de tot lo món, al qual voluntariament els parts li donaren los estandarts romans los quals foren perduts en la mort de Crasso. Regí gentilment³⁴ cinquanta e sis anys. Morí de edat de LXXVI anys, menys XXXV dies.³⁵

Druso fon fill de Tibèrio Neró e Lívia Drusil·la, la qua[l], segons diu Svetoni Tranquil·lo, essent demanada per August, ffon per Tibèrio atorgada, essent prenyada de Druso, lo qual nat après de August fon levat de aquell per fill adoptiu. Ffon home de gran virtut (c.IV'r.) y valgué molt en art militar, per la qual cosa fon tramés per August contra los de Germània, dels quals reportà lo cognom que fon cognomenat Germanich, pare digne de Germanich, pare de C. Calícula; morí en Roma no sens suspició de verí. Dos Scipions, lo major y menor: del major difusament se veurà [en el]³⁶ Trihunffo següent. Aquest és aquell lo qual revocà Aníbal de Ytàlia, lo qual la havia molestada y aflicta prop de XVI anys, e après retret de Ytàlia en Àfrica combaté y vencé aquell, y Siphace, y féu tributària Cartayna del poble romà. L'altre Scipió menor fon fill de Paulo Emílio per natura mas adoptat de un fill de Scipió major, malalt mas docte y exercitat en letra. Aquest fon verdader ymitador del pare natural y del avi adoptiu, què com l'avi reportà lo cognom de Africà y de Cartayna tributària; axí ell aconseguí allò matex, desfeta y erradicada de aquell Cartayna en la terça batalla púnica. Vencé [també]³⁷ y desféu Numància, potentíssima ciutat d'Espanya y enemiga del poble romà. Aquestos dos mèritament los nomena dos lamps de batalla axí com diu Virgili «*Geminus duo fulmina belli Scipiadas Cladem libie*», los quals són maniffests per los moniments de Lívio y altres, que han d'ells fet³⁸ tractats y libres.

Eren après alguns altres.³⁹ On diu :

---

³⁴ Lleg. "l'imperi". Aquesta forma depèn de la lliçó del model, on trobem l'abrv. *limpio*, per l'it. *imperio*, "imperi"; el traductor, probablement, hi degué llegir el cast. *limpio*, des d'on prové l'adv. cat. *gentilment*. Ve78: «resse l'impio anni cinquanta et sei».

³⁵ Be75: *om.* Ve78: «meno di xxxv».

³⁶ Ms. *om.* El ms. reproduceix l'error del model. Bo75: «si vederà nel triumpho». Ve78: «si vidirà Triumpho seguente».

³⁷ Ms. *Anchi*. El traductor, probablement a causa de la sintaxi del model, interpreta l'it. *anchi*, "també" (forma molt freqüent en Ve78 per l'it. *anche*) com a un l'antropònim, que acaba relacionant amb *vinse*. Ve78: «Vinse anchi et disfece Numantia».

³⁸ Ms. *fets*. La forma del ms depèn de l'error del model it. *facti*, que indueix el traductor a llegir *di loro facti tractato*, interpretant l'it. *loro*, "ells", com a un poss. (en cat. *llur*) i el subs. it. *tractato*, "tractat", com el p. pf de *trattare*, "tractar". Ve78: «et altri, quali hanno di loro facti tractato e libri».

³⁹ El ms. reproduceix la lliçó del model italià. Bo75: «Era vo dapoi alchuni altri esempi li quali contenuti nel presente capitolo sotto brevità transcorremo riservandoli a la dechiaratione de li subsegüenti capitoli dove de quelli più diffusamente e più particolarmente trattaremo dice adunque il poeta che doppo Augusto Druso e Scipioni sequitavano li in fra scriti eccellenti homini Papyrio cursore, Curo Fabritio e il gran Pompeo». Ve78: «Erano dipoi alchuni altri».

E Papirio Cursor che tutto smaglia
Curio, Ffabricio, e l'uno e l'altro Cato
30 E 'l gran Pompeo, che mal vide Thesalia.

Ffon Papíreo cognomenat Cursor home de gran ànimo y de sobirana fortalea y velocitat de cors; per les sues virtuts merità lo consolat e dictatura, en lo qual vengà la injúria que los romans reberen a les *forques caudines*,⁴⁰ y merexqué justament trihunffar dels samnites (c. IV'v). March Cúrio, no migà exemple de continencia, trihunffà dels Samnites. Fabricio, home de gran severitat, exercità la censura: essent cònsol, fon temptat de Pirro rey dels epirotes per varies maneres, ne may se partí de la sua continença y severitat, la virtut del qual induhí a Pirro a desesperació de poder vençre los Romans en alguna manera, e axí feta pau ab aquells se partí de Ytàlia.

Dos Catons són màximament celebrats: lo primer appellat Cató Censorio, lo qual en la sua censura per molts anys se portà en manera que merità lo cognom. Ffon home de summa virtut y precípua ignocència; és ver que XL voltes fon acusat de varies coses per enveja e tostemps fon absolt; ffon home literatíssim y de summa prudència. Aquest fon auctor que Cartàyna perpètua enemiga dels romans fos dels fonaments derrocada. L'altre fon fill de Cató Soloniano, nebot del Censorino, amador de la república, verdader stòich, home doctíssim, en gran reverència del poble romà. Seguí Pompeu en la batalla civil, lo qual en Àffrica, en una ciutat appellada Útica, per morir libert se matà ell matex, bé que Agostí *De Civitate Dei* reprenga aquest acte; ffon cognomenat après la sua mort Cató Uticensse perquè morí en Útica.

Pompeu, fill de Pompeu Strabone, en la sua adolecència affavorí Sil·la contra Màrio, fféu moltes dignes proves, principalment contra Domício en Àffrica, hon merità trihunffar avant lo degut temps, on escriu Lucà «*Ille reget currus nondum patientibus annis*». Trihunffà dels pirates y de Methridates,⁴¹ potentíssim rey de Ponto, e a la fi vencut de César en Thesàlia, fugint a Tholomeu, rey de Egipto, perquè li ajudàs, ffon per aquell rey miserablament escapçat.

Seguex lo poeta dient (c.V'r):

Et Valerio Corvino e quel Torquato
Che per troppo piettà uccise el figlio,

---

⁴⁰ Ms. *forces caudines*. Es tracta de les Forques Caudines, del ll. *furcae* (Livio) o *furcūlae* (Val. Max.) *Caudinae*. Em sembla poc plausible que la forma del ms. *forces* representi una variant gràfica per la cons. oclusiva sorda /k/. Ve78: «forche caudine».

⁴¹ Ms. *Methidatres*. Ve78 «Mithridate».

March Valeri, cavaller sots Camil·lo,⁴² induhït de hun ffrancés a combatre cos per cos, ab ell hagué victòria, hi perquè hun corp maravellosament volant sobre lo seu cap ab lo bec picava e infestava⁴³ lo seu enemich, fon per ço nomenat Corvino. Primer vencé los samnites hi trihunffà,⁴⁴ moltes voltes ab suma alegria ffon cònsol e vixqué cent anys de cors robustíssim y de sobirana prudència de ànimo.

Semblantment Tito Mal·lio, induhït de un francés, combaté, y vençut que fon li despullà un collar que tenia entorn del coll, lo qual en latí se nomena *torques*, per la qual cosa fon nomenat Torquat. Essent cònsol contra los latins y samnites, e perquè son fill havia combatut contra lo seu manament, encara que·n reportàs la victòria, per molta pietat de la patria la qual [és] fermada⁴⁵ en la obediència del magistrat, matà lo fill y restà après vencedor y trihunffà dignament.

Lo primer Bruto. Fforen més Brutos, mas lo primer axí apellat fon aquell que bandegà o lançà⁴⁶ Tarquí Superbo de Roma, del qual escriu Ovidi en lo libre *De Faustis* «*Bruti erat stulti sapienti imitator ut esset / tutus ab insidiis dire Superbe tuis*». Bandejat Tarquí, fet primer cònsol, féu escapar Tito Tibèrio son fill,⁴⁷ que ab alguns altres jóvens havia conjurat remetre rey en Roma. On era al costat a Torquat: combatent ab Arunte,⁴⁸ fill de Tarquino, se mataren la hu al altre, axí que la gloriosa ànima de Bruto, pare de la libertat romana, perseguí Arunte fins en l'infern, com narra Lúcio Ffloro.⁴⁹ Ffon un altre Bruto que restituhí la libertat quant ab Cassio matà Júlio César, lo qual vencut de August y March Anthoni (c.V'v) en los camps Philípichs morí voluntàriament, del qual escriu diffusament Plutarco, y Tuli lohà en molts lochs. Fforen alguns altres de aquesta família digna de memòria, mas aquests dos obtenen lo principat. Eren alguns altres famosos. On diu

⁴² La forma del ms. *cavaller* depèn de la confusió entre l'it. *militò*, "milità", pf. del verb *militare* (< ll. *militare*, íd.) i el subs. it. *milito*, "soldat" (< ll. *mīlēs*, *-ītis*, íd.), que a causa de la falta d'accents a l'incunable resulten homògrafs. Ve78 «militò sotto Camillo».

⁴³ Ve78: «con becco infestava».

⁴⁴ Ve78: «Primo vinse i samniti et triumphò».

⁴⁵ Bo75: «è affermata». Ve78: «la quale è firmata nella obedientia».

⁴⁶ Ve78 «cacciò».

⁴⁷ Es tracta dels dos fills de Luci Juni Brut, Titus i Tiberi; el traductor, en canvi, els interpreta com un únic personatge anomenat *Tito Tibèrio*. Ve78: «Tito et Tiberio suo figlioli».

⁴⁸ Ms. *Anunte*. Bo75: «Aronte». Ve78: «Arunte».

⁴⁹ El ms. repeteix la sintaxi poc entenedora del model. Ve78: «Onde era allato a Torquato: combattendo con Arunte, figliolo de Tarquinio, se occisono l'uno l'altro; cosi la gloriosa anima di Bruto, padre della libertà romana, perseguì Arunte fino all'inferno como narra Lurio Floro».

Poi el buon villan che fe' il fiume vermeggio
Del fiero sangue, e 'l vecchio che Hannibale

36 Ffrenò con tardità et con consiglio.

Volen alguns entendre una faula vulgar sens actor,⁵⁰ que un vilà matà un rey lo qual havia ajetjada Roma, ne dien qui fon ne en quin temps, mas sols que merexqué una stàtua en Roma ab aquell àbit ab lo qual fon vencedor, lo qual és tot fabulós. La qual cosa se pot entendre de Mario nat en una vila de Arpino, lo qual, essent expertíssim en les armes, trihunffà de Jugurta, rey de Numídia,⁵¹ e après hagué victòria dels cimbris y teutons, los quals volien ocupar Italia; y que fos lo riu vermell se pot entendre lo Ròdano, on vencé los Cimbris, o verament les aigües sèxcies, hon vencé los teutons, que mèritament pogueren mudar l'aygua de color. Lo vell que enfrenà Aníbal ab tarditat y consell fon Ffàbio Màximo, lo qual tenint per temps Aníbal, no fent-li potestat de combatre, vencé spessament⁵² lo seu juvenil ardor e impetut ab la sua paciència, on merexqué ésser appellat cunctator y venjador de la república. On Ènnio⁵³ poeta «*unus homo nobis cunctando restitui rem*». Ffon cinch voltes constituït cònsol en la segona batalla Púnica, en la qual fon escut de la ciutat de Roma y de tota Ytàlia vexada de la feredat⁵⁴ de Aníbal cartaginés, mas no fon menys salutífer acte de Claudio que matà Asdrúbal. On diu:

Aquí s'acaba el primer plec (lligat erròniament al final del còdex), i el text segueix des de la primera carta del manuscrit. El fragment que falta correspon als vv. 37-51.

(c. Ir.) ...que anaren contra los cartaginesos foren March Actílio Règulo y Lúcio Mànlí cònsols. Lúcio fon revocat y restà Règulo, lo qual, après alcunes victòries, fou de⁵⁵ Xantipo Lacedemònio,

---

⁵⁰ Ve78: «auctore».

⁵¹ Ms. *Numícia*. El manuscrit repeteix l'error del model pel correcte *Numidia*. Ve78: «re di Numicia».

⁵² Lleg. “vencé i rompé”. El cat. *spessament* depèn de la confusió entre la lliçó del model it. *speçò*, “trencà”, pf. de *spezzare*, literalment “fer a trossos”, “rompre” (it. mod. *spezzò*), i l'it. *spesso*, corresponent en cat. tant a l'adj. *espès* com a l'adv. *sovint*. Ve78 «vinse et speçò».

⁵³ Ms. *Eminio*. Ve78: «Ennio».

⁵⁴ Ms. *ferida*. Es tracta d'una *lectio faciliior* per l'it. *ferità*: a causa de la falta d'accents a l'incunable, en efecte, l'it. *ferita*, “ferida”, i l'it. *ferità*, “feredat”, resulten del tot homògrafs. Ve78: «et di tutta Italia vexata dalla ferità de Hannibale carthaginese».

⁵⁵ Ms. *fada*. El ms. repeteix l'error del model it. *fada* pel correcte *fu da*, “fou de”. Bo75: «fu da». Ve78 «el qual dipo' alcune victorie fa da Xantippo Lacedemonio capitano di carthaginesi preso».

capità de cartaginesos, *pres*⁵⁶ e a la fi remès⁵⁷ en Roma; e retornat, no volent los romans cambiar les persones,⁵⁸ fon crudelíssimament turmentat. Declara ell matex lo poeta qui foren aquells que primer en mar vanceren Cartayna, Àppio y Catulo; y foren preses⁵⁹ prop de Lilibe, prop los monts de Scicília,⁶⁰ LXX naus de cartaginesos, als quals ab moltes condicions fon la pau après atorgada. Caio Duil·lo vencé los cartaginesos en mar y fon lo primer que trihunffà entre·ls romans de guerra de mar, lo qual se exalçà y gloriejà tan alt de la victòria que totes voltes que tornava a casa, retornava acompanyat dels senadors del Capitòlio.⁶¹

Seguex haver vist Camil·lo, lo qual trihunffà XX anys⁶² e après per enveja fon acusat de L. Apuleo que havia mal divisada la presa, ffon portat en exili, mas presa la ciutat de Roma dels gà·lichs, tornà creat dictador; e trobant aquells pesar or, los vencé *e* [destro]ssà⁶³ en manera que merità de aquells trihunffar, e axí delliurà la sua pàtria de les mans del bàrbaros. Féu moltes egrègies coses, com Lívio y Plutarco diffusament d'aquell parlant scriven. On diu:

Vidi el victorioso et gran Camillo

Sgombrar l'or, et menar la spada a cerco,

54 Et riporterlo el perduto vexillo.

Aprés mirant entorn lo nostre poeta narra haver vist Cornèlio Cosso y alguns altres plebeus per virtut il·lustres. On és de saber que Corneli Cosso vencé y despullà Lart Talúmnió y reportà la

---

⁵⁶ Ms. *prengué*. A causa de l'error *fada* comentat a la nota precedent el traductor es veu constret a canviar el p. pf. it. *preso*, "pres", pel pf. cat. *prengué*. Ve78 «preso».

⁵⁷ Ms. *remeté*. Ve78: «et alla fine mandato a Roma».

⁵⁸ Lleg. "els presoners". Ve78: «li prescioni».

⁵⁹ Ms. *presos*. La forma masc. plu. *presos* del ms. prové certament d'una lectura del model it. *Appio et Catulo et furono prese*. Ve78: «...Appio et Catulo. Et furono prese non longo da Lilibeo, promontorio di Sicilia, navi septanta di Carthaginesi».

⁶⁰ El *Lilibeo* (ll. *Lilibeam*) és el promontori a sobre del qual es troba la ciutat siciliana de Marsala (ant. Lilibea). Ve78: «non longo da Lilibeo, promontorio di Sicilia».

⁶¹ Ve78 «ogni volta che tornava a casa de la cena di Capitolio ritornava acompagnato, precedando torchie e piffari».

⁶² Lleg. "dels veientans". La forma del ms. *XX anys* depèn d'una lectura *facilior* per l'it. *veientani*, "els habitants de Veis" (< ll. *veientanus*, -a, -um, íd.): el traductor, no coneixent el gentilici it. *veientani*, l'interpreta com a *veinteanni*. Ve78 «veientani».

⁶³ Ms. *entre Casso*. La forma del ms. depèn directament de l'error del model it. *fra casso*, pel correcte *fracassò*. Bo75: «li vinse e fracassò». Ve78 «fra casso».

despulla Oppima a Govis;⁶⁴ trihunffà dels pobles latins.⁶⁵ La *despulla que-s nomena Oppima* és allò que hun capità *despulla* a un altre capità; sols tres hagueren aquesta honor: Ròmulo de Acrone⁶⁶ (c. Iv), rey de Comnèsia, Casso de Lart Talúmnio⁶⁷ y Marcel·lo de Viridomaro.

Emílio Mamerco, dictador, vencé de edat de vint anys,⁶⁸ hon aconseguí gran glòria, [ni] hagué menor fama que fon ell actor la censura que durava cinch anys fon abreviada a XVIII mesos.⁶⁹

Los altres apella umils de natura lo Petrarcha perquè foren plebeus. Màrcio Rutílio fon cinch vegades cònsol, lo⁷⁰ primer plebeu que trihunffà vencé los phalestis.

Lúcio Volúmnio, plebeu, après en lo flum Volturmo en campanya matà mols samnites e moltes voltes d'aquells hagué victòria.

Tibèrio Semprònio Gracco, pare de C. y T. Gracco, vencé los gà·lichs cisalpins, subjugà la illa de Cerdenya, trihunffà dues voltes, ffon home en batalla y en pau utilíssim a la república romana.

Q. Públio Philone, primer pretor plebeu, precònsol, prengué Paleòpol, ciutat no molt luny de Nàpols, y de aquella hagué lo trihunffo. Aquest eren entre ls nobles romans los quals havien natura de troyans, dels quals fon hun rey apellat Ilo. On diu:

Mentre coll'ochii quinci et quindi cerco
Vidi un Cosso colle spoglie hostili
57 Et dictatore Emilio Mamerco
Et parecchi altri di natura umili
Rutilio con Volumnio et Gracco et Philo
60 Ffacti per virtù d'arme alti et gentili
Costor⁷¹ vid'io fra 'l nobel sangue d'Ilo
Mixto col Roman sangue chiaro et bello

⁶⁴ Les *despulses opimes* (ll. *spolia optima*) són les *despulses* preses a l'enemic després d'haver-lo vençut en combat singular; pels romans eren uns dels majors honors militars.

⁶⁵ Ve78 «trionphò dei popoli latini, volsci et hernici».

⁶⁶ Ms. *Acorne*. Ve78 «Acrone».

⁶⁷ Ms. *del art Talúmnio*. El traductor no reconeix en la lliçó del model it. *di larte* el nom *Larte*, i opta, doncs, per una lectura *di l'arte*, “de l'art”. Ve78 «Cosso di Larte Tolumnio».

⁶⁸ Lleg. “els habitants de Veïs i de Fidena” (Cfr. n. 62 pàg. 185). Ve78 «vinse i veientani e fidenati».

⁶⁹ Ve78 «onde conseguitò gran gloria, né habbe minor fama, che lui fu auctore che la censura la qual durava anni cinqui fu abbreviata et ristrecta a mesi diceotto».

⁷⁰ Bo75: «e el primo». Ve78: «El primo plebeio».

⁷¹ Ms. *Castor*. Ve78 «Costor».

Narra après haver vist dos Paulos y Marcel·lo. Fforen dos Paulos apellats Emilis: lo primer Lúcio Paulo Emílio, ensemps ad C. Attíl·lio⁷² cònsol, rompé los gà·lichs cisalpins y transalpins, trihunffà de Ilírico, dit Esclavònia, e après M. Terenci Varró, per temeritat del seu companyó en Canna, ciutat de Pulla, combatent animosament (c. II r) contra Aníbal, fon mort. L'altre fon son fill, y vencé la Ligúria, huy appellada rebera de Genova. Après, havent passat LXVIII anys cònsol, vencé Persa, rey de Macedònia, la qual reduhí en forma de província, el portà catiu en trihunffo en lo qual fon tanta presa que durà tres dies la pompa de aquest. M. Marcel·lo, com havem dit, a Clasteggio⁷³ matà ab les pròpies mans e dominà⁷⁴ lo rey dels gà·lichs, y presa⁷⁵ Milà trihunffà d'aquell. Clasteggio é[s]⁷⁶ una ciutat en la riba del Po: reportà⁷⁷ de la [la] *despulla Oppima* a Jovis Ffaretro.⁷⁸ Ffon lo primer que mostrà de fogir a Aníbal après a Nola. Passà après en Siscília y expugnà Saragoça,⁷⁹ y en lo cinquéen consolat, essent contra Aníbal ab poca gent, segons Lívio y Valèrio Varró, a especular un loch apte per campar-se, ab trahició fon mort aquell gloriós capità lo qual gloriosament 39 voltes combaté ab banderes esteses, sols en aquest vencut de César que combaté 50. On diu:

Vidd'ì' do' Pauli e 'l buon Marco Marcello

Che su 'n riva di Po presso a Clasteggio

66 Uccise con sua mano el gran ribello.

⁷² Ve78: «Attilio».

⁷³ Es tracta de la famosa *Batalla de Clastidium* (222 A.C.), un dels episodis més coneguts de la guerra romanogal·la.

⁷⁴ Lleg. “Viridomarus”. La forma del ms. és una *lectio facilior* (probablement *domaro*, “dominaren”) per l'it. *Viridomaro*, nom del cap dels gals ínsbres. dels Ve78: «occise colle proprie mano Viridomaro, re di galli».

⁷⁵ Ms. *prengué*. Ve78 «et preso Milano triumphò di quelli».

⁷⁶ Ms. *e*. El ms. repeteix l'error *et* del model, pel correcte è. Ve78: «Clasteggio et una città nella riva del poriporto».

⁷⁷ Ms. *poriporto*. La forma del ms. reproduex l'absència de puntuació del model it. *del po riportò*, pel *del Po; riportò*. Ve78: «del po riportò».

⁷⁸ La lliçó del model és globalment poc entenedora, i obliga el traductor a introduir diverses innovacions. Ve78: «et preso Milano triumphò di quelli Clasteggio et una città nella riva del po riportò di la le spoglie opime a Giove Pheretrio».

⁷⁹ Es tracta del nom cat. ant. de la ciutat siciliana de Siracusa. Ve78 «Syragosa».

Voltant-se en dret,⁸⁰ lo poeta narra haver vist quatre reys primers romans. Primerament Ròmulu, fundador de Roma, lo qual ab força d'armes combaté alguns circunvehins pobles de aquella, matà Acron, rey dels cenesos, on primerament portà la *despulla Oppima*, y feta pau y comunicat imperi ab T. Tàcio Sabino y havent hordenat los senadors fon mort per aquells del qual Lívio y Plutarco diffusament parlen. Era necessari, com diu Lúcio Floro, que l'impetut de Ròmulu y violència militar fos mitigada, on succehí Numa Pompílio, home religiós, lo qual per la sua bondat y justícia fon apellat dels sabins en lo regne de Roma. Lo qual compongué la memòria⁸¹ dels romans, assueta primerament (c. II v) a les batalles, y sotmeté a la religió militar;⁸² mas perquè·s mostraven molt affeminats los romans sots aquests succehí, après la sua mort, Tuli Ostílio, bel·licós home. Aquest desvellà los romans, fféu moltes batalles, squarterà Mèscio Suffècio, desfèu Albània⁸³ y traduhí totes les nobles company[i]es⁸⁴ a Roma. Aprés succehí Anco Màrcio,⁸⁵ nat d'una filla de Numa Pompílio, home en pau y en guerra digne. Vencé los latins y, desfetes algunes terres, traduhí les companyes⁸⁶ per abitar en Roma, la qual amplificà; edificà Hòstia ciutat sobre la marina. Moria de la sua mort havent regnat XXIII anys. Aquest foren los primers quatre reys romans. On diu

E vogliendomi in drieto anchora veggio

I primi quatro bon ch'hebbeno in Roma

69 Primo, secondo, terço, et quatro seggio

Diu après lo poeta Cincinnat amb els cabells desordenats;⁸⁷ que essent asetjat Minúcio⁸⁸ cònsol del poble apellat equi[s], cre[a]t dictator, fon trobat laurar, e axí, abstret amb la pols,⁸⁹ com

⁸⁰ Lleg. “enrere”. El cat. *dret* prové de la forma tosc. amb metàtesi *drieto*, per *dietro*, “darrere”. Aquesta forma apareix amb molta freqüència al llarg del text, de manera que el nostre cat. *dret* té molt sovint valor de “enrere” o “darrera”. Ve78: «in drieto».

⁸¹ Ve78: «mente».

⁸² Lleg. “religió”. Ve78: «sottomise alla religione».

⁸³ Es tracta de la ciutat de *Alba Longa*. Ve78 «Alba».

⁸⁴ Ms. *companyes*. Tot i que en cat. ant. la forma *companya* podia tenir el valor col·lectiu de “companyia”, crec que en aquest cas ens trobem davant d'una *lectio facillior* de la forma it. sept. *fameglie*, “famílies”, llegit, en canvi, com a “femelles”. Ve78 «de nobili fameglie».

⁸⁵ Ms. *encara*. La forma del model it. *anco*, escrit en lletra minúscula, provoca la confusió entre el nom *Anco* (< Il. *Ancus*) i la cong. it. *anco*, forma ant. i tosc. de *anche*, “també”, “encara”. Ve78 «anco Marcio».

⁸⁶ En aquest cas el cat. *companyes* és una innovació del traductor. Ve78: «tradusse molti ad habitar Roma»

⁸⁷ Ve78 «Chiama poi Cincinnato colla inculta chioma».

diu Lívio, prengué la dictatura, e après quinze jorns trihunfant la dep[osà],⁹⁰ «*tanquam ad intermissum opus festinaret trihunfalis agricola*», com diu Lúcio Floro. Aprés féu matar Spúrio Mèlio sediciós⁹¹ per Serv[ili] [Ahala]⁹² en presència del poble, lo qual cercava constrènyer la libertat romana. Era allí Ffàbio Rotiliano, lo qual en Sàmnia lexat ab lo exèrcit de Papiri Cursor ab manament que no combatés fins que ell no tornàs essent dictator y Ffàbio mestre de les gens d'armes a cavall, veent los samnites senyors⁹³ per l'absència del dictator, seguí·ls e ab esperons fermes⁹⁴ los assaltà, combaté y vencé. Retornat Papírio, lo *cità*⁹⁵ què havia fet contra la militar disciplina, on furtant-se⁹⁶ Ffàbio, sperant més en la clemència del senat que'n la severitat de Papírio, anà en Roma on súbitament vench Papírio cercant punir Ffàbio e a (c. III r) *summa difficultat* li perdonà, donant-lo per les làgremes del pare y pregàries dels parents al senat y poble Romà. Era desdenyat Ffàbio jove que de victòria degués ésser punit, mas poch li haguera ajudat si lo dictator no li hagués hagut tants intercessors. Trihunffà tres voltes après dels apulis, samnites e ultimament dels gàl·lichs junts ab la Toscana.

Ensemps seguex Lúcio Metel·lo, lo qual fon moltes voltes cònsol y dictator e après *pontiffex maximus*: ardent lo temple de Minerva on era lo Paladi, ço és estàtua de Pal·las, fatal a quascun

---

⁸⁸ Ms. *Munúcio*, ms.; Ve78: «Minutio».

⁸⁹ Podria tractar-se del valor ant. de *abstreure*, “estar-se”, “deixar de fer una cosa que calia fer”, documentat en el DCVB. Pel que fa a la forma del model it. *absterso*, aquesta prové del ll. *abstersus*, -a, -um, p. pf. de *abstergere*, “assecar”, “torcar” (veg. T. Livi, *Ab urbe condita*, III, XXVI, 10: «qua simul abterso pulvere ac sudore velatus processit»). Ve78: «et cosí, absterso el polver».

⁹⁰ Ms. *despux se*. La lliçò del ms. depèn de l'error del model *dipo se*, per l'it. *dipose*, “deposà”. Bo75: «la depose». Ve78: «trionphando la dipo se».

⁹¹ Ms. *Spúrio Mèlio Sedicioso*. El traductor interpretà l'it. *sedicioso* com els tercer dels *tria nomina*. Ve78: «Spurio Melio seditioso».

⁹² Ms. *lo servent*. Es tracta d'una *lectio facilior* per Servili Ahala. Ve78 «Servilio Hala».

⁹³ Lleg. “segurs”. La forma del ms. depèn d'una lectura *signori*, per l'it. sept *sigori*, “segurs” (it. *sicuri*). Ve78: «sigori».

⁹⁴ Aquesta forma depèn de l'error del model it. *sproniduti*, per *sproviduti*, “desprevinguts” (probablement a través d'una lectura *sproni duri*, “esperons fermes”). Ve78: «sproniduti».

⁹⁵ Ms. *en lo siti*. La forma cat. *siti* representa un error de traducció per l'it. *citò*, “cità” (probablement afavorit per la forma de l'incunable *cito*, sense accent); es probable que la forma del ms. sigui un intent del traductor per donar sentit a una frase poc entenedora del model. Bo75: «il fece citare». Ve78: «Ritornato Papirio el citò che havea facto contra la disciplina militare».

⁹⁶ Lleg. “enfurismant-se”. Es tracta d'una *lectio facilior* pel llatanisme it. *furandosi*, “enfurismant-se” (< ll. *furere*, íd.), probablement a través de l'ús refl. del ll. *fūrōr*, “anar-se'n furtivament”, “esquitllar-se”. Ve78: «furandosi».

regne, mogut de la religió, per medi⁹⁷ del incendi libertà lo Paladi. E aquesta és la noble soma de la qual parla lo poeta esdevench de continent cego. On diu:

E Cincinnato colla inculta chioma

E 'l gran Rutilan col chiaro sdegno

72 Et Metello orbo colla nobil soma.

Gran lahor merità Actílio Règulo vencent moltes voltes los cartaginesos. Mas molt fon pus gran la glòria que aquistà de la conservada seguretat, que essent pres fon enviat ab jurament en Roma per embaxador de cartaginesos, que los romans deguessen tornar los presoners de Cartayna y retenir Actílio Règulo, y ab tot que·l senat fos content de tal condició, ell de contrari parer e fengint ésser content de venir a terme,⁹⁸ no volch per ell sols la pàtria comportàs aquell dan de restituhir tants presoners ni volgué mancar la sua fe, on retornà sabent bé quant cruel pena dev[i]a portar, com après fos turmentat y mort cruelment. Ffon clar aquest mèritament vencent y morint.

Era après Àppio Cego, lo qual vench a esser cego perquè fon ocasió que los sacrificis d'Èrcules, celebrats per antiga successió de la ffamília dels poticis, fossen transferits a umil y vil ministeri dels servents (c. III v). Aquest desféu la pau ab Pirro, rey dels Epirote, hon fon ocasió que M. Cúrio reaquistàs los passats damnatges, e Pirro fon constret de partir-se de Ytàlia e no poder veure Roma per consell de Àppio. On diu:

Regulo Actilio sì di laude degno

Et vincendo et morendo, e Appio Ceco

75 Che Pirro fe' de veder Roma indegno

Era ab aquest un altre Àppio lo qual nomena "spron de poble".⁹⁹ Podem entendre d'aquell Àppio que fon creat cònsol en aquella sedició que fon entre los senadors e lo poble de la Ley Tribunícia, que sols contra la voluntat del poble resistia en deffensió del senat, e a penes fon pogut retraure dels senadors que no dejudicàs¹⁰⁰ la cosa ab les armes, reclamant los déus en testimoni que

---

⁹⁷ Ve78: «per meço».

⁹⁸ La forma del ms. *venir a terme* depèn, molt probablement, de l'error del model it. *avenevato*, per *avenenato*, "enverinat". Ve78: «et fingendo essere avenevato a termine».

⁹⁹ Ve78 «spron de popul».

¹⁰⁰ Ve78: «diiudicasse».

no mancava al consell del senat, mas lo senat mancava al consell.¹⁰¹ Aprés, tramès cònsol contra los [vol]scs,¹⁰² superbament tractava lo exèrcit en manera que per fer despit al cònsol comportà esser vençut e fogit, no volent combatre. De què havent-se portat axí,¹⁰³ retragué la gent en loch segur, e axí féu primer tallar lo cap als centurions que eren fugits e aprés als hòmens d'armes de x hu. Ffon aprés acusat al poble depositat lo magistrat lo següent any, en la qual causa se fatigà tot lo senat més¹⁰⁴ que may en negun'altra causa, ne may [po]gué¹⁰⁵ obtenir que mudàs vestidura, o remetés la sua austeritat, mas pervengut de malaltia primer que fos determenada la causa no·s pogué veure la fi del judici. Aquest era terrible “estímol del poble”,¹⁰⁶ ab tot que tots los Àppios fossen acerbíssims enemichs de la gent plebea. Aprés eren dos Fulvis: lo primer Q. Fúlvio, que féu venjança de Càpua que era contra Aníbal rebel·lada,¹⁰⁷ (c. IV r) la qual presa, tragué tota la nobilitat y senadors deffora y matà·ls a tots. E venint les letres del senat que·ls degué perdonar, no legí aquelles primer que fossen de matar aquells que restaven. L'altre fon appellat Ffúlvio *Nobilior*: cònsol, vencé los ethòlichs y molts pobles de Epiro y la Cephaldònia, que havien affavorit Antíocho rey de Àsia contra los romans, y de aquesta victòria trihunffà. Mànlío¹⁰⁸ Volso succehí a L. Scipió en la província vengut Antíocho, y entès que los gà·lichs grechs, los quals pobles en Àsia eren poderosos, mesclats de gà·lichs y grechs, havien feta la lur pàtria una part de Àsia e ab gran terror dels altres senyoregaven, mugué les armes envers aquells y en breu temps despengué¹⁰⁹ quasi la sement que·n lo mont Olimpí eren fogits; ne matà més de LX¹¹⁰ mília y molts presos. D'aquests trihumffà Màl·lio, essent mort *aban[s]* Brenno,¹¹¹ capitá d'aquella gent. Fflamíno, fill de Fflamíno que morí en lo lach de Perusa, fon tramés contra Phelip, rey de Macedònia, pare de Perseu, lo qual fon vengut de

¹⁰¹ Lleg. “que no mancava el cònsol al senat, mas el senat al cònsol”. Ve78: «che non mancava el consule al senato, ma el senato al consule».

¹⁰² Ms. *lochs*. Bo75: «li velsci». Ve78: «li volsci».

¹⁰³ Lleg. “de la qual cosa havent-se adonat”. Ve78: «di che avvedutosi, ritraxe...».

¹⁰⁴ Ms. *nes*. Ve78: «più che mai».

¹⁰⁵ Ms. *volgué*. Ve78: «possette ottegnir».

¹⁰⁶ Ve78: «Questo era spron et stimulo del populo».

¹⁰⁷ Lleg. “que era en favor de Haníbal rebel·lada”. La traduzione inverteix el valor de la lliçó del model it. *rebellata a Hannibale* (la prep. *a* resulta bastant ambigua): la ciutat de *Capua*, en efecte, s'entregà a Aníbal després de la batalla de Cannes (216 a.C.) i per això va ser objecte de venjança per part de Roma. Ve78: «che era ribellata ad Hannibale».

¹⁰⁸ Ms. *Maulio*. Ve78: «Gneo Manlio Volso».

¹⁰⁹ Lleg. “apagà”. La forma del ms. *despengué* podria provenir d'una lectura *spese* de la lliçó del model it. *spīse*, error per l'it. *spense*. Ve78: «spīse».

¹¹⁰ Bo75: «LXX». Ve78: «sexanta milia».

¹¹¹ Ms. *avantibrenno*. El traductor conserva l'adv. it. *avanti*, considerant-lo com a part del nom del cap gal *Brenno*. Ve78: «essendo morto avanti Brenno».

Paulo Emílio, lo qual lo vencé y destrocà en manera que li fon fatiga en obtenir la pau ab moltes condicions, entre les quals fon que la Grècia no hagués algun impediment d'ell ni hagués en ella rahó, a la qual restituhí l'antiga libertat y consuetut. Emperò diu que delliurà la terra de Grècia. On diu:

Et un altro Appio spron del populo seco
Duo Fulvii, et Maulio Volso et quel Flaminio

78 Che vinse et liberò el paese greco

Era entre·ls altres Virgíneu tenyit tot de sanch, per aquesta causa que essent en gran contenció la gent plebea y los senadors en crear noves leys, plagué·ls elegir x hòmens (c. IV v), los quals haguessen sumària potestat en los judicis, entre·ls quals fon Àppio Clàudio, lo qual essent enamorat de Virgínea, filla de Lúcio Virgíneu, lo qual era en aquell temps contra·ls sabins y eqüins, e no pensant haver-la en altra manera, féu que hun seu gran servidor¹¹² nomenat Marcho Clàudio la demanàs com a serventa sua davant lo tribunal. Revocat lo pare del exèrcit, no podent delliurar altrament la sua filla de la servitut vituperosa, levà un coltell de una bahina¹¹³ e ab aquell matà la sua filla Virgínea, e ab aquell coltell ple de sanch anà al exèrcit e aquell remogut vench en Roma y prengueren lo mont Aventino, hon fon necessari lançar aquells x cavallers¹¹⁴ de Roma, los quals nomenava tirans, e axí per Lúcio Valeri, M. Horàtio Virgíneo ab los altres fon reconciliat al senat. On diu:

Ivi fra l'altri tinto era Virginio
Del sangue di sua figlia, onde a que' dieci

81 Tiranni, tolto fu l'empio dominio.

Quanta devia ésser l'amor dels ciutadins envers la pròpria pàtria demostra Dècio, col·lega de Torquat en la batalla contra los latins y sabins, que havent visió que de la una part los déus infernals

---

¹¹² Ve78: «uno suo partesiano».

¹¹³ Lleg. “de un carnisser”. El cat. *bahina* (es noti l'accentuació ant. trisil·làbica) representa una *lectio facilior* per l'it. ant. *beccaio*, “carnisser” (veg. cat. *boquer*). Ve78: «tolse uno cortello da uno beccaio».

¹¹⁴ Lleg. “decemvirs”. La forma del ms. representa una lectura *facilior* de l'it. *decemviri*, “decemvirs” (< ll. *decemvir*, -i, íd.). Ve78: «quelli *decemviri*».

y la terra demanà lo capità,¹¹⁵ de l'altra lo exèrcit, volgué voluntariament morir per la pàtria. Lo qual après seguí son fill en la batalla contra los samnites, gà·lichs y toscans; [mori]nt¹¹⁶ semblantment, com hereditari, lo nebot seguí los vestigis del avi y del pare, on contra Pirro ypirota en la mateixa manera volgué morir per la pàtria. Aquest[s] [tres Decis]¹¹⁷ foren liberals de la pròpia sanch. On diu:

Et larghi di lor sangue era tre Deci

Fforen dos jermans (c. V r) P. y Ch. Scipió trames[os]¹¹⁸ en Espanya contra Asdrúbal y Magone, los quals, en espay de XX anys,¹¹⁹ feren grans fets d'armes ab victòria en Espanya a gran utilitat de la república; mas esforcant-se per donar fi en aquella longa guerra, per tració y fuyta de Celtibèrio,¹²⁰ en espay de XXX dies, foren morts los cònsols.

Era lavós un jove nomenat L. Màrcio de gran ànimo y prestantíssima virtut, lo qual, recollides les rellíquies de dos exèrcits romputs, confortant-los ab les sues paraules, li aparech entorn del seu cap miraculosament una petita flama de foch, lo qual donà tanta sperança als romans que ab esforçat ànimo assaltaren los enemichs y prengueren los alleujaments d'Asdrúbal y Magone; y axí Màrcio sostench lo pes de dos cònsols, ab grandíssima matança d'enemichs y salut dels romans, y en aquesta manera conservà d'Espanya la república dels romans.¹²¹ On diu:

Et doi gran Scipion¹²² che Spagna oppresse

---

¹¹⁵ Ms. *la terra. Demanà*. El ms. repeteix la lliçó del model it. *et la terra. Dimandava*, pel correcte *gli dei infernali et la terra dimandavano* (els subjectes de la frase són *gli dei infernali* i *la terra*, així que el verb hauria de ser plu.). Es tracta d'un famós episodi de *devotio dis manibus*, provinent certament de Livi (*Ab urbe condita*, VIII, 6, 9-12: «dicentis ex una acie imperatorem, ex altera exercitum deis Manibus matrique Terrae deberi»). Bo75: «de luno o l'altro exercito». Ve78: «da l'una parte li dei infernali et la terra. Dimandava el capitano, dall'altra lo exercito, volse voluntariamente morire per la patria».

¹¹⁶ Ms. *estant*. La forma del ms. depèn de la lliçó del model it. *morando*, forma tosc. de *morendo*, “morint” (< ll. vulg. *morire*, íd.); el traductor, en canvi, l'interpreta com a *morando*, “morant” (< ll. *morare*, íd.). Ve78: «morando».

¹¹⁷ Ms. *XIII*. El traductor confon l'it. *tre deci*, “tres Decis”, amb el numeral *tredecim*, “tretze”. Ve78: «tre decii».

¹¹⁸ Ms. *tramès*. Ve78: «mandati».

¹¹⁹ Ve78: «octo anni».

¹²⁰ Ve78: «tradimento di Numidi et fuga di Celtiberi».

¹²¹ Bo75: «conservò la spagna e la republica e stato romano». Ve78: «et in questo modo conserva la Spagna alla republica et stato romano».

¹²² Ms. *sclioion*. El manuscrit reproduïx l'error *sclioion* del model, pel correcte *Scipion*. Ve78: «sclioion».

84 Et Marcio che sostenne ambe lor veci.

Aprés eren dos fills de aquests. La hu L. Scipió de Àsia, jermá de Scipió major, fill de P. Scipió, com damunt diem mort en Espanya, lo qual tramés en Àsia contra Antíocho reportà de la victòria [i]¹²³ trihumffo, y merità ésser axí nomenat “asiàtich” per la victòria de Àsia. L’altre era Scipió Nasica, fill de Ch. Scipió, com damunt diem, lo qual per les sues virtuts merità per lo senat ésser judicat per lo millor home de Roma, per la qual cosa [albergà]¹²⁴ lo simulacre de Cibeles, mare dels déus, portat de Ffrígia, fins que fon edificat lo seu temple. Combaté contra Gàl·lia Cisalpina y contra los bons,¹²⁵ pobles axí nomenats, (c. Vv) y reportà lo trihunffo; y aprés, essent home privat, fon actor de la mort de T. Gracco home sediciós, la qual cosa fon a gran utilitat del senat de Roma. Aquests paria que quascú s’acostava a son pare. On diu:

Et come a’ suoi par che ciascun s’appresse

L’ Asiatico era ivi, et qual perfectio

87 Ch’optimo solo el bon senato elesse.

Mèritament seguex que C. Lèlio era ensemps ab los Cornelis Scipions, perquè era singular amich del major Affricà ab lo qual féu grans actes de milícia, ffon [també]¹²⁶ cònsol y vixqué ab singular reputació; mas no semblava axí amich Metel·lo, lo qual en vida mostrava ésser divís ab Corneli, mas mort demostrava ésser reconciliat. On és de saber que Metel·lo, cognomenat “Felicíssim”, fon èmulo de les virtuts de Scipió Emiliá e discorde solament per honor y ambició. On mort Scipió se dolgué en lo senat, e manà a sos fills que honrassen lo cors de Scipió, de què paregué ésser viu èmulo de les virtuts, mas amar aquell en la mort. Aquest fon cognomenat “Macedònich” perquè trihunffà de Macedònia; ffon cònsul¹²⁷ en Espanya, hon féu moltes proves; hagué quatre fills, los qual véu ésser los tres cònsols e la hu trihunffar a[bans]¹²⁸ la sua mort. Aprés los quals fon

¹²³ Ms. *om.* El traductor sembla confondre l’adv. it. *la*, “allà”, amb l’article det. *la*. Ve78: «riportò di là victoria et triumphò».

¹²⁴ Ms. *ffon en.* És probable que l’autor no coneixés l’ús transitiu de l’it. *albergare*, “albergar”. La forma cat. *ffon en* inverteix completament el sentit de la frase, portant el lector a relacionar el p. *portato* i el poss. *el suo tempio* amb Escipió (els dos depenen, en realitat, de l’it. *simulacro*). Ve78: «onde albergò el simulacro de Cybele madre di Dei portato di Phrygia, finchè fu edificato el suo tempio».

¹²⁵ Es tracta del poble celta dels bois. Ve78: «i Boi populi così chiamati».

¹²⁶ Ms. *abans.* El traductor llegeix l’it. *anchi*, “també”, com a *anzi*, “abans”. Ve78: «fu anchi cònsol».

¹²⁷ Ms. *confusus.* El ms. repreteix l’error del model it. *confuso*, per *consulo*. Bo75: «consule». Ve78: «confuso»..

¹²⁸ Ms. *axí en.* Ve78: «ançi».

Metel·lo Numídico, que fon contra Jugurta, y Metel·lo Crètich,¹²⁹ que vencé Creta. Aquests quatre fills portaren lo pare mort al sepulcre, emperò lo Petrarcha diu que era après del pare la sement d'el[l] mès davall terra.¹³⁰ On diu:

Et Lelio a suo Cornelii era ristrecto
Non così quel Metello, al qual arrise
90 Tanto fortuna che felice è decto
Parean vivendo lor mente divise (c. VI r.)
Morendo recognunte et seco el padre
93 Era el suo seme che sotterra el misse.

Regonegué lo poeta a Vespesià en la forma del cors (c. VI r.) y ab les spalles quadrades,¹³¹ com Svetoni recita. Aquest fon x emperador;¹³² trihunffà ab Tito, son fill, de Iherusalem, segons fa menció Joseph; e après la sua mort dexà dos fills, Tito y Domicià.

Ffon succehidor d'ell Tito, verdader fill seu e succehidor, home ornat de totes virtuts y liberalíssim; mas com la fortuna és envejosa, privà prestament los hòmens del regiment, emperò [que] en breu temps morí après lo pare «*felix brevitare imperii*».

Al qual succehí son jermá Domicià, home celeratíssim; emperò no era com los altres, mas eren bé aquells que per elecció del senat o per adopció er[en] pervengut[s]¹³³ al imperi romà.

Com Domicià, Nerva¹³⁴ fon elet emperador per lo senat; home moderat e just, morí après XVI mesos del seu imperi y dexà successor Trajà fill seu adoptiu, lo qual fon espanyol per nació y home digníssim. Subjugà la Dàcia, reaquistà l'Armènia tolta dels pàrthics,¹³⁵ reduhí a una província Síria, Messopotàmia e Aràbia; après moltes glorioses obres en pau y en guerra morí en Àsia en Selèucia, nobilíssima ciutat.

---

¹²⁹ Ms. *arètich*. Ve78: «cretico».

¹³⁰ Lleg. “que era après del pare la sement que el meté davall terra”. Ve78: «et però el petrarcha dice che appresso al padre el seme che'l mise sotto terra».

¹³¹ Ve78: «spalle quadre».

¹³² Ve78: «decimo imperador».

¹³³ Ms. *era pervengut*. Bo75: «erano pervenuti». Ve78: «era pervegnuti».

¹³⁴ *Herva*, ms.; Ve78: «Herva», per *Nerva*.

¹³⁵ Ms. *ipàrthins*. Ve78: «da iparthy».

Adrià, adobtiu de Trajà, cerquà¹³⁶ quasi totes les províncies subjectes als romans component aquelles. Ffon home literatíssim e amador de hòmens literats y virtuosos, hagué la lengua gregua y latina, arismètica, jaumetria, pintura, astrologia, doctíssim en art militar, la qual tornà que ja era transcorreguda. Morí en Baia¹³⁷ de edat de LXX anys, XV mesos y X jorns;¹³⁸ regnà XXI any[s].

Succehí Anthoni Pio [a] aquest, fill seu adoptiu, clementíssim home, y entés més en conservar que acréxer l'imperi, perquè amà los seus ciutadins, lo qual deya que més amava més prest conservar un seu ciutadí que matar un enemich seu;¹³⁹ aquesta sentència (c. VIv) fon abans de Scipió. Morí de edat de LXXII anys, com diu Eusebi, LXXVII segons Eutròpio.

Lexà March Antoni, adobtiu fill, lo qual fon doctíssim philòsoff. Una sola batalla féu contra alguns pobles de Àsia, y en lo terc any trihunffà de aquells; ffon clementíssim al seu poble y seria estat ffelicíssim si hagués pres qualque fill adoptiu per no lexar l'imperi a Lúcio Antònio¹⁴⁰ Còmodo, fill natural seu, lo qual fon home celeratíssim al seu poble.

Y molt millor haguéra pogut heretar o adobtar un semblant a Theodòcio, lo qual succehí en lo regne après d'ell prop de CCXL anys. Fforen entre ells molts emperadors axí egregis: Alexandre, Aureliano, Diocleziano, Costantino y molts altres, mas Theodòsio fon lo derrer quasi espill dels bons. Ffon home religiós; en lo seu temps fon Sant Ambròs, Sant Hierònim, Sant Agostí y Claudiano poeta. Morí en Milà. Após la sua mort lo món verament començà a mancar de les antigues pràtiques, constitucions y bones virtuts,¹⁴¹ y lo imperi romà caygué en gran rohina. On diu:

Vespasian poi et ha le spalle quadre
Il ricognobbi ad guisa d'hom chi punta
96 Con Tito suo dell'opre alto et legiadre
Domician non v'era, onde ira et onta
Havea, ma la famiglia che per varco
99 D'adopzione al grande Imperio monta
Traiano et Adriano Anthonio et Marco,

---

¹³⁶ Lleg. "recorregué". La forma cat. *cerquar* (< ll. *circāre*) apareix documentada en cat. med. en el sentit de «recórrer un terreny per assebentar-se de l'estat de les coses». Ve78: «cercò».

¹³⁷ Ms. *Dàcia*. Ve78 «Baia».

¹³⁸ Ve78: «Morí a Baia de anni LXX, mesi v et di xvii».

¹³⁹ Ve78: «che amaçar mille nemici».

¹⁴⁰ Ms. *Florantonio*. Ve78: «Lucio Antonio Comodo».

¹⁴¹ Ve78: «començò a mancare dalli antiqui instituti et boni costumi».

- che facea d'adobtare¹⁴² anchora meglio
- 102 Al fin Theodossio de ben far non parco:
 Questo fu di virtù l'ultimo specchio
 In quel ordine dico, et di po' lui
- 105 Cominciò el mundo forte a farsi veglio.

No molt largament narra lo poeta ésser-se a[don]at¹⁴³ dels hòmens dignes, mas offuscat[s] per la splèndida (c. VIIr) fama dels successors. Tots aquest que nomena foren reys d'Albània, entre·ls quals era lo primer fundador de Alba Longa Júlio [A]sc[àni]o,¹⁴⁴ fill de Eneas; Athi, rey d'Albània, lo qual senyorejà XXIII anys; Numitor fon pare de Rea Sílvia, mare de Rómulo y Remo, jermà de Amúlio, fill de Proca, ffon bandejat per lo jermà y per lo nebot tornat en lo realme. Silvio perquè naxqué en la silva,¹⁴⁵ del qual tots los altres reys albanesos fon appellats Silvis. Proca pare fon de Amúlio¹⁴⁶ e Numitor. Capi Sílvio regnà XXVIII anys.¹⁴⁷ Lo nou latí a differència del pare [de] Lavinia, lo qual nou¹⁴⁸ rey latí succehí a Eneas Sílvio. Agrippa regnà XXXX anys. Y Tiberino [y] Aventino: la hu, offegat, féu appellat lo riu Tíber sepultura d'ell; e [l'altre]¹⁴⁹ donà-li eternalment lo nom en lo coll Aventino, encara que sien varies opinions de aquest nom.¹⁵⁰ On diu:

- Poco in disparte accorto [anchor]¹⁵¹ mi fui
 D'alquanti in cui regnò virtù non poca
- 108 Ma ricoperta fu dall'ombra altrui
 Ivi era quel ch'e' fundamenti loca

¹⁴² Aquesta grafia *-bt-* (pel lat. *-pt-*), comuna als autors valencians del segle XV, es pot considerar un iberisme gràfic del ms. Ve78: «adoptare».

¹⁴³ Ms. *apartat*. Es tracta d'un error de traducció per l'it. *accorto*, “adonat”. Ve78: «Poco di longo narra el poeta essersi accorto de alcuni homini degni, ma offuscati per la splendida fama di successori».

¹⁴⁴ Ms. *scrano*. Ve78: «Iulio Ascanio».

¹⁴⁵ Ms. *silvia*. Ve78: «silva».

¹⁴⁶ Ms. *Emilio*. Ve78: «Amulio».

¹⁴⁷ Ve78: «regnò anni 28».

¹⁴⁸ Ms. *noué*. El traductor confon l'adj. it. *novo*, “nou”, amb el num. *nove*, “nou”. El cat. *rey* apareix afegit en el interlínia superior. Ve78: «el quale novo latino».

¹⁴⁹ Ms. *om*. Ve78: «l'altro».

¹⁵⁰ Ve78: «et Tiberino et Aventino: l'uno, suffocato, fe' chiamare el Tevere da sé; l'altro, sepolto, li dette el nome eterno al colle Aventino, benché varie siano opinioni di questi nomi».

¹⁵¹ Ms. *om*. Ve78 «Poco in disparte accorto anchor mi fui».

D'Alba Longa in quel monte pelegrino
 111 Et Athi et Numitore et Silvio et Proca
 Et Capi e 'l vecchio, e 'l novo re Latino
 Agrippa, e i duo ch'eterno nome denno
 114 Al Tevero, et al bel colle Aventino.

No sens gran misteri fengeix lo poeta que no-s recordava dels antichs reys de Ytàlia per la gran vellea, mas fon-li fet un sentiment¹⁵² y axí véu Saturno, lo qual fon bandejat per lo fill Jovis de Càndia,¹⁵³ vench en Ytàlia, hon regnà ab Jano, y perquè mostrà de semblar forment y plantar y semblants coses en aquelles gents rústiques, après la mort fon adorat com a déu.

Pico, fill de Saturno, marit de Pomona, deessa de les pomes, fon amat de Sirce¹⁵⁴ y de aquella transformat en un chiquet ocell,¹⁵⁵ segons demostren (c. VIIv) los poetes, perquè aquell rey usà molt los auguris de semblants ocells.

Ffauno, fill de Pico, prengué per muller Ffauna, jermana sua, la qual matà sabent que havia begut vi, e après per l'amor que li portava la féu adorar com a deessa, ordenant-li sacrificci.

Jano, antiquíssim rey de Ytàlia, primer ordenà temp[le]s¹⁵⁶ als déus e sacrificci; ffon [en] aquell temps que Saturno vench en Ytàlia, lo qual après fon pintat ab dues cares, e après ab quatre, e fon adorat com a déu de tots los principis.

Camil·la, filla de Metabo, rey de Priverno, terra dels Volchs, fon nodrida ab pràctiques militars, per la qual cosa fon en adjutori de [Turno contra Eneas; fou pudiquíssima i, com narra Virgili, fon morta de Arunte].¹⁵⁷ Turno, fill de Dauno e Venília, rey del rutilans, cremava per amor de Lavina, fill[a] de Latí; combaté ab Eneas y, encara que fos home fortíssim, fon mort per aquell, havent ell primer mort a Pal·lante, fill del rey Evandro. Aquests narra lo poeta. On diu:

¹⁵² La correspondència entre l'it. *cenno*, "senyal", "gest" (< ll. *cinnus*, íd.), i el cat. *sentiment* és molt frequent al llarg del text. Ve78 «cenno».

¹⁵³ Ms. *Canòlia*. El manuscrit repeteix l'error del model it. *canolia*, pel correcte *Candia*; es tracta certament d'un error de composició de l'incunable, provocat per la similitud entre la lletra *-d-* i el dígraf *-ol-*. Ve78: «Canolia».

¹⁵⁴ Ve78: «Circe».

¹⁵⁵ Lleg. "un picot". La traducció *chiquet* presuposa una lectura palatal. *picciol*, "petit", de l'it. *picchio*, "picot". Ve78: «et da quella mutato in picchio usiello».

¹⁵⁶ Ms. *temps*. El ms. confon l'it. *tempii*, "temples" (< ll. *templum*, *-i*, íd.), amb l'it. *tempi*, "temps" (< ll. *tempus*, *-oris*, íd.). Bo75: «templi». Ve78: «primo ordinò tempii alli di».

¹⁵⁷ Ms. *om*. Salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de la paraula *Turno*. Ve78: «in adiutorio di Truno contra Enea; fu pudicissima et, come narra Virgilio, morta da Arunte. Turno, figliolo di Dauno...».

Non m'accorgea ma fummi fatto un cenno
 Et quasi in un mirar dubio nocturno
 117 Vidi quei ch'hebbber men força et piú senno
     Prima l'Italici Regi ivi Saturno
     Pico, Ffauno, Iano, et poi non lunge
 120 Pensosi vidi andar Camilla et Turno.

Replegua après alguns digníssims hòmens de diverses nacions, los quals narra lo nostre poeta haver vists. E primer aquell gran cartaginés Aníbal, lo qual no desmentit¹⁵⁸ del jurament fet al pare de tostemps ésser enemich dels romans, passà en Ytàlia ab gran exèrcit y rompé primerament P. Scipió cònsol, e après Tiberi Semprònio, ab aquell matex P. Scipió, de nou rompé a Trèbia. Perdé après un ull en lo pla de Arno, que en aquells temps era cova, per molt fret.¹⁵⁹ En lo lach de Perusa vencé Fflamíno, ad Can[ne]¹⁶⁰ Paulo Emílio y Terenci (c. VIIIr) Varró. Fon detengut¹⁶¹ de Ffàbio Màximo, fet fogir per Marcel·lo, e a la fi revocat de Scipió en Àffrica, fon sobrat de aquell, on fogí a Antíocho; y feta pau ab los romans entre ell[s] y Antíocho, anà a P[rúsies],¹⁶² rey de Bithínia, hon ell matex se [enverinà]¹⁶³ per no venir en les mans dels Romans.

Après véu Ffelip Macedònich pare de Alexandre, lo qual semblantment de un ull era cego essent ferit d'una sageta en batalla; vencé los athenienchs, ilírichs, Molòssia, Grècia, Cappadòcia, Tràcia, vencé los dardànichs y alguns altres pobles, lo qual pensant anar contra Pèrsia, fon mort de Pausània jove en mig de Alexandre fill [y] de Alexandre son gendre, marit de Cleopatra filla sua, en les noces ab un coltell, no sens sospita de consentiment de Olímpia mare de Alexandre y del fill, del qual sots brevitat escriu egrègiament Justino.

¹⁵⁸ Ve78 «non dismentigato». El cat. *desmentir* no resulta documentat en el sentit de «no recordar» (trobem *mentar*, considerat pel DECLC un castellanisme, del cast. ant. *ementar*).

¹⁵⁹ Ve78 «perdì di poi un occhio nel piano di Arno, che a quel tempo era palude, per troppo freddo». Sorprèn la traducció *cova* per l'it. *palude*.

¹⁶⁰ Ms. *Canem*. Ve78 «ad Canne».

¹⁶¹ Ve78: «ritardato».

¹⁶² Ms. *Perusa*. Ve78: «Prusia, re di Bithynia»

¹⁶³ Ms. *avingué*. Es tracta, evidentment, d'una simplificació de la lliçó del model it. *avenenare*, “enverinar” (< ll. *venenus*, -i, íd.). Ve78: «se medesimo se avenenò».

Xantipo Lacedemònio, fet capità de cartaginesos, prengué Marcho Actílio Règulo, capità dels romans; e tornant en la pàtria los cartaginesos lo trameteren ab una nau,¹⁶⁴ e axí, per sospita y temor de la sua virtut, lo feren morir, y axí ab summa ingratitut pagaren lo bell servici.

Gelipo, semblantment Lacedemònio, tramès per los seus ciutadins en adjutori de Saragoça¹⁶⁵ contra Catània, affavorida dels atenienschs, tres voltes hagué victòria, e, mort Lamaco, capità ateniensch, delliurà aquella del setje. Transportada la batalla en la mar, fon dues voltes vencedor y prengué cent trenta naus e Niça, lur capità. Aquest reportant mil [talents]¹⁶⁶ de la presa, se·n retingué xxx per ell, no assignant rahó perquè; per la qual cosa de la severa justícia fon portat per lacedemoni[s] en exili e allí morí. Segueix donchs aquest, hon diu (c. VIIIv):

Et perché gloria in ogni parte aggiunge
Vidd' i' oltra un rivo un gran carthaginese
123 La cui memoria ancora Italia punge
L'uno ochio havea lassato in mio paese
Stagnando al freddo tempo el fiume tosco
126 si che l'era a veder estrano arnese¹⁶⁷
Sopra un gran elephante un duca losco
Guada' gli i'¹⁶⁸ intorno et vidi re Filippo
129 Similmente da l'un lato¹⁶⁹ fosco
Vidi el Lacedemonio vidi Xantippo
Che a gente ingrata fece il bel servizio
132 Et d'un medesimo nido uscir Gilippo

Ab quanta diligència los antichs havien cercada fama, honor y glòria,¹⁷⁰ largament ho demostren los poetes,¹⁷¹ que Hèrcules no solament senyoregà los mo[n]stres¹⁷² superiors, mas,

---

¹⁶⁴ Lleg. “li enviaren una nau al darrera”. Ve78: «Et tornando nella patria li carthaginesi li mandarono una nave drieto, et così».

¹⁶⁵ Ms. *Sysaragoça*. Ve78: «Syragosa».

¹⁶⁶ Ms. *desigs*. El traductor confon l'it. *talenti*, “talents” (moneda grega), amb l'it. *talento*, “gana”, “desig de fer quelcom”, mot paral·lel al cat. *talent*, “gana de fer quelcom”. Ve78: «talenti».

¹⁶⁷ Aquest vers apareix afegit en le marge de la carta; la forma del ms. *estrano* pot ser considerat un iberisme gràfic. Ve78: «si che l'era a vedere strano arnese».

¹⁶⁸ La forma *guadar*, per l'it. *guardare*, és bastant freqüent en el ms. Ve78: «Guardaglii».

¹⁶⁹ Ms. *lalto*. El ms. repeteix l'error *lalto* del model. Ve78: «da l'un lalto».

¹⁷⁰ Ve78: «gloria».

confiant-se en les sobregues¹⁷³ forces, devallà ja molt vell y antich en los inferns. Segons l'autoritat de Varró foren XXXXIII Hèrcules, mas hu, fill de Jovis y Alcimena, ffon entre·ls altres aquest granment celebrat. E aquell de chiquet en lo bres estengué dues bívores, matà lo Leó, vencé la ydra, matà lo porch, vencé Archeloo, Antheu, Busírides, Diomedes de Tràcia, sostench lo cel, anà en l'infern e tragué Cèrbaro per força y moltes altres experiències en nombre [de] XXX, encara que·s diga les principals ésser XII. Matà Nesso centauro; enaprés en¹⁷⁴ Oeta, mont de Thesàlia, una camisa tenyida en la sanch de Nesso ferit de les sues sagetes enverinades, tramesa de la sua muller Dianira, creent ésser cosa bona a fer que Hèrcules la amàs, com Nesso li havia dit y consellat, lo¹⁷⁵ consumà, cremant-lo en tal manera que morí; ffon soterrat per Philòtete e après la mort adorat.

Eneas, com narra Virgili e Lívio, vench en Ytàlia e contínuament (c. IX r) matava y combatia; prengué per muller Lavina, filla de Latí; mas com narra Virgili en lo VI, ab tot que ell anàs en lo regne Stígio, ço és en l'infern, ab la Sibila, après retornà y hagué victòria en Ytàlia com ja he dit, la mort del qual és molt dubtosa, mas pur sé que·s negà en lo riu Númico; après fon adorat y apellat Jovis.¹⁷⁶

Moltes proves se narren de Teseu: el senyorejà Corineto Cercione, Sciró, lo Minotauro. Anà als inferns per furta Prosèrpina ab Pirítoo: alguns dien ésser tornat e altres no, però és cosa fabulosa, mas la veritat és que volgué furta Prosèrpina, fill[a] de Aidoneu, rey de Molòssia, del qual fon après delliurat per Hèrcules. Fféu moltes coses, com Plutarco diffusament escriu [en] la sua *Vida*.¹⁷⁷

Ulixes, fill de Laerte, fon hu dels capitans grechs. Féu moltes coses en Troya: portà Achil·les en lo exèrcit; matà Dolone, Reso, rey de Tràcia;¹⁷⁸ prengué les cendres de Laumendonta, lo Paladi de les roques de Troya;¹⁷⁹ e a la ffi ab la sua prudència y obres estucioses¹⁸⁰ fon presa

---

¹⁷¹ Ve78: «li figmenti poetichi».

¹⁷² Ms. *nostres*. Aquest error, per l'it. *mostri*, prové directament del model, probablement a causa d'una banal confusió *m- / ni-* en la composició de l'incunable. Ve78: «li niostri superiori».

¹⁷³ Ve78: «sue forçe».

¹⁷⁴ Ms. *hen*. Ve78: «et poi in Oeta monte».

¹⁷⁵ Ms. *la qual lo*. El subjecte de *consumà* és *camisa*. Ve78: «el consumò et così morì».

¹⁷⁶ Ve78: «Giove Indigete».

¹⁷⁷ Ms. *om*. El ms. repeteix l'error del model. Bo75: «ne la sua vita». Ve78: «come Plutarco diffusamente scrive la sua vita».

¹⁷⁸ Lleg. “matà Reso, rei de Tràcia”. El ms. repeteix la forma del model italià, on el verb *occise*, “matà”, es refereix a ambdós els personatges. Ve78: «occise Dolone, Rheso re di Thracia».

¹⁷⁹ Lleg. “tolse el Pal·ladi de la roca di Troia”. Aquesta forma prové directament del model. Ve78: «tolse le cener di laomedonte, el Palladio di la roccha di Troia».

Troya. Anà deu anys per la mar, ffigí la crueldat de Poliffemo, la tempestat de Scil·la y Caripdi, lo frau de les serenes, la feredat d'Estràngol,¹⁸¹ los benifficis de Circe.¹⁸² Com narra Homero, anà a l'infern; après, tornat en Íthaca pàtria, no pogué¹⁸³ fugir perquè l'oràculo o la ýdola no hagué loch d'avisar-lo que devia ésser mort de mans del seu linatge,¹⁸⁴ e axí fon mort de Thelègone, fill seu, que havia hagut de Circe. Aquests quatre narren los poetes ésser anats al regne Stígio, ço és en l'infern. On diu:

Vidi color che andaro al Regno stigio

Hercule, Enea, Theseo, et Ulisse

135 Per lassar qui di ffama tal vestigio

Ffon en la Toscana un Dàrdano de una terra appellada Corito, lo qual fon fill de Jovis y Elestra, lo qual anà (c. IXv) en Ffrigia y ell[à]¹⁸⁵ donà principi a la ciutat de Troya, hon foren los troyans appellats per causa sua dardànichs y la província Dardània. D'aquest fon fill Eritònio,¹⁸⁶ del qual naxqué Tros, rey troyá, del qual és denominada Troya. Hagué dos fills: Ilo y Assaraco. De Ilo prengué lo nom Ylión, ciutat de Troya, lo qual Ilo fon pare de Laumendonta, lo qual Laumendonta fon pare de Príam, que entre·ls molts fills hagué Hèctor, home fort y moderatíssim, lo qual matà Pàtroclo, y moltes voltes sostingué l'impetut dels grechs y aquells afflegí en gran manera; a la fi fon mort per Achil·les. Príam vell quasi vixqué après la mort de L fills, los quals se narra ell haver haguts, véu la pàtria presa per los enemichs y après de Pirro, fill de Achil·les, miserablement mort. Emperò diu lo poeta que molt vixqué, que si fos mort primer no hauria vista tanta misèria. Narra donchs entre molts en especialitat haver vist Hèctor, Príam, Dàrdano y Tros. On diu:

---

¹⁸⁰ Ve78: «Et alla fine con sua opera, astutia et prudentia fu presa Troia».

¹⁸¹ Lleg. “la feredat dels lestrígons”. El cat. *Estràngol* és el nom amb el qual era coneguda, en cat. ant., l'illa italiana de *Stromboli*. Tot i no tenir res a veure amb els lestrígons, la presència de *Stromboli* és coherent amb l'escenari de les aventures d'Odisseu (costa tirrènica de la Itàlia centromeridional). Ve78: «la feritá di Lestrygone».

¹⁸² Lleg. “els maleficis de Circe”. La traducció cat. *benefficis*, fàcilment explicable des d'un punt de vista fonètic, inverteix el sentit de l'it. *veneficü*, “maleficis” (< lat. *vēnēficium*, ũ, íd.). Ve78: «i veneficii di Circe».

¹⁸³ Ms. *podent*. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *possetti*, “pogueres”, pel correcte *possette*, “pogué” (avui it. *poté*). Ve78: «non possetti fugir».

¹⁸⁴ Lleg. “perquè allò que li havia predit l'oracle, que moriria a mans de la seva prole, no tingués lloc”. Ve78: «che l'oracolo non havesse loco, che li predisse che doveva esser morto di manu di sua prole».

¹⁸⁵ Ms. *ell*. Ve78: «et lì diè principio».

¹⁸⁶ Ms. *Erithothònio*. El manuscrit repeteix a forma del model. Bo75: «Erchitonio». Ve78: «Erithothonio».

Hector con padre quel che troppo visse
Dardano et Tros et heroi altri vidi
138 Chiari per sé ma piú perchii ne scrisse.¹⁸⁷

Maniffesta és molt largament l'ampresa dels grechs contra·ls troyans, en la qual foren molts fortíssim[s] hòmens, entre·ls quals hi fon Diomedes, fill de Tideu, amich de Ulixes. Ffon molt profitós als grechs; après la presa de Troya, tornat en Argo, per vergonya de Egíale, muller sua, que havia comés adulteri, ffugí en Pulla y edificà una terra appellada Argòppio, après Argirippa, a la fi Arpí, y allí vixqué.

Achil·les fon fill de Peleu, criat per Chirone. Portat en la ampresa troyana, ffàcilment se mostrà fortíssim sobre tots los altres. Y mort Hèctor per les sues mans, vista (c. Xr) Policena, se n' enamorà; y demanada aquella, vench, axí com era donat l'orde, en lo temple de Apol·lo Timbreo, per voler fer parentesch ab Príam, y partir-se del setje. Paris assaltà aquell e ab tració matà'l. Ffon soterrat en Sigeu, mont de Troya.

Los grans Atredes foren aquests: Agamènon y Menelau, fills de Phlístene, mas reputats fills de Atreu. Après la captivitat de Troya, Agamènon tornà a casa, hon fon mort de Clitamestra, muller sua, y del adúlter Egisto. Menalau reaquistà la sua Èlena, ffon molt agitat de la tempesta, mas a la fi, tornat en la pàtria, morí ab repós y ossi.¹⁸⁸

Dos Àiaç: la hu fon Àiaç Talamón, lo qual fon en lo exèrcit fortíssim de Grècia; y après la mort de Achil·les contengué ab Ulixes per la successió de les sues armes, y vençut vench tan mat y envergonyit¹⁸⁹ que per si matex se matà, com escriu Ovidi en lo XIII del *Metamorffoseos*. L'altre fon Àiaç Oïleo, velocíssim home y fort, lo qual retornant a casa, après Caphareu mont,¹⁹⁰ de la tempesta vençut se negà, axí fon per la ira de Pal·las fulminat, com dien los poetes.

Seguexen donchs aquests. On diu

Diomedes, Achille e i grandi Attridi
Duo Aiaci

---

¹⁸⁷ Ms. *scuisse*. L'error, pel correcte *scrisse*, provè directament del model. Ve78: «scuisse».

¹⁸⁸ Ve78: «con ocio mori».

¹⁸⁹ Lleg. “boig”, “foll”. Dubto del valor semàntic exacte del cat. *mat*: tot i ser traducció de l'it. *matto*, “boig”, aquí podria tenir el seu valor normal en cat. de “xafat”, “somort”. Ve78: «dovenne matto».

¹⁹⁰ Ve78 «appresso Caphareo promontorio».

Ffon una ciutat en Boècia apellada Tebes, edificada per Cadmo Fenice¹⁹¹ cercant Europa, jermana sua, furtada per Jovis, havent-lo-y acompanyat Agenor son pare, y que no tornàs a la pròpia pàtria sens aquella. En aquesta ciutat fon un rey appellat Èdipo, lo qual hagué dos fills mascles Etèocle y Polinice, los quals dividiren la senyoria en aquesta manera que regnàs quascú un any. E axí començà anar lo primer any en exili Polinice. Y arribà una nit en Argo anant a Aastro,¹⁹² rey de aquella ciutat, on era arribat Tideu Calidònio, que imprudentment havia mort son (c. Xv) jermà Menalipo; de què essent davant la porta del rey vengueren en gran contesa e hira en manera que foren a dir la sua qüestió, e denunciar-la al rey, lo qual, volent pacifficar-los, véu Polinice tenir una pell de leó entorn e Tideu una pell de cenglar. Havia aquell rey dues filles, la una Argia e l'altra Deyfile, y tenia resposta de una ýdola:¹⁹³ «*Setigeriumquem suem et fulvum adventare leonem*», que devia venir un cenglar y un leó als quals devia donar les sues filles, e axí donà Argia a Polinice e Deyffile a Tideu. Aprés fon tanta amor entre Tideu y Polinice que meritaren ésser entre·ls pars dels amichs. Passat l'any, Polinice tramés embaxador Tideu al jermà que li restituhís la senyoria, lo qual superbament denegant-la-y, se congregaren set capitans: Aastro, Tideu, Polinice, Amphirao, Campaneu, Ipomedonte y Partenopeo, los quals tots moriren en Tebes sinó Aastro, que fugí. Y [E]thèocle y Polinice se mataren la hu al altre, Capaneu fon mort en lo derrocar de la muralla,¹⁹⁴ Amphirao deglotit de la terra; los altres moriren en batalla. De aquests fa menció lo poeta. On diu:

Tideo et Polinice

- 141 *Nemici*¹⁹⁵ prima, amici poi sù fidi
 E la brigata ardita e infelice
 Che cadde a Thebe, e quell'altra che a Troia
- 144 Ffece assai credo, ma di più si dice.

Fforen certes dones en Scíthia apellades amazones, forts y bel·licoses, les quals vixqueren sense hòmens, y feren en armes grandissimes proves. E morta Methèsia reyna succehí Oríthia

¹⁹¹ En el ms. *Cadmo Fenice* apareix sempre com un únic personatge (segueix el model italià), mentre es tracta, en realitat, dels dos germans d'Europa, Cadmo i Fènix. Ve78 «Cadmophenice».

¹⁹² El nom *Adrasto* sempre apareix en el ms. com a *Aastro*, amb metàtesi de *-r-*. Ve78: «Adrasto».

¹⁹³ Ve78: «horaculo».

¹⁹⁴ Lleg. “pujar”. La forma del ms. *derrocar* és un intent del traductor per donar sentit de la frase: a causa de l'error it. *asconder*, “amagar”, pel correcte *ascender*, “pujar”, “ascendir”, la lliçó del model resulta, en efecte, poc entenedora. Ve78: «fu morto nello asconder della mura».

¹⁹⁵ Ms. *Hemici*. El ms. repeteix l'error del model. Ve78: «Hemici».

egrègia per moltes virtuts e principalment per perpètua virginitat. Fforen de tanta terror aquestes amazones que, per manament de Eristeu, Hèrcules, com a cosa quasi imposible, vench a domar-le[s].¹⁹⁶ (c. XIr) Era en aquell temps Oríthia en milícia fora de la pàtria, de què Hèrcules prengué dues jermanes sues: Ypòlita, la qual donà a Theseu, e l'altra [a]¹⁹⁷ Menalippe. Retornada Oríthia, passà en Grècia per recobrar la sua jermana Ypòlita, mas fon v[e]n[ç]uda¹⁹⁸ ab Theseu y ab los athenienchs.

Après la mort de la qual succehí Pantasilea, la qual vench en adjutori dels troyans, y encara que tardà algun tant en la sua venguda, féu moltes experiències de les sues virtuts. A la fi fon morta per Achil·les ensemps ab lo exèrcit, y aquelles poques que restaren foren mortes dels pobles vehins que tenien, en manera que en breu temps mancà lo imperi de les Amazones scithianes de les quals fa menció lo Petrarcha. On diu:

Pantasilea che a Greci fe' gran noia:

Hipolita et Orithia che regnaro

147 Là presso al mar dov'entra la Dannoia

Per quant lo poeta havia feta menció d'aquestes famoses dones, mèritament seguex Giro lo qual fon vencut de Thamira, reyna de Scíthia. Y és¹⁹⁹ cosa maniffesta per les ystòries com Giro, fill de Cambises y de Mandane, deputat del cel al imperi de Mèdia, lançà son avi de la senyor[i]a nomenat Strages, y en breu temps subjugà tota la Àsia y part del Orient; mas passant en Scíthia contra Thamira, ab aquell art que fon vencut per ell lo fill de Thamira, fon vencut ell y mort per Thamira ab dos cents mília persians. Lo cap de Giro fon tallat y mès en un odre de sanch humana ab aquestes paraules: «*Cyre Cyre sanguinem sitisti sanguinem bibe*», per la qual cosa diu lo Petrarcha que fon més avar de sanch que no Crasso de or.

Aquest Crasso, potentíssim ciutadí de Roma, per avarícia de acomular or, anà contra los pàrtichs (c. XIV), perquè havia entès que aquells eren rics, en manera que attenent solament en acomular les riqueses fon mort ell y lo fill y consumat lo exèrcit, y les glorioses banderes romanes vingueren en mans de bàrbaros; lo cap de Crasso, tallat y portat al rey dels pàrtichs, fon omplit d'or,

---

¹⁹⁶ Ms. *demanar-la*. El traductor confon l'it. *domare*, “domar” (< ll. *domināre*, íd.), amb l'it. *domandare*, “demanar” (< ll. *demandāre*, íd.). Ve78: «venne a domare».

¹⁹⁷ Ms. *om*. El ms. repeteix la lliçó del model. Ve78: «e l'altra Menalippe».

¹⁹⁸ Ms. *unida*. La forma del ms. repeteix l'error del model it. *vnita*, pel correcte *vinta*. Bo75: «vinta de». Ve78: «vnita».

¹⁹⁹ Aquesta forma depèn de l'absència d'accents en el model italià, que porta el traductor a confondre l'it. *è*, “és”, amb la cong. it. *e*, “i”. Ve78: «E cosa nota per li storici».

axí com se diu. A la hu y a l'altre fon amarga copdícia, en aquell de la sanch y en aquest del or. On diu:

Et vidi Cyro più di sangue avaro

Che Crasso d'oro: e l'uno e l'altro n'ebbe

150 Tanto ch'al fine a ciascuno parve amaro

Demostra lo poeta com aquests dos havien offuscada la glòria sua: la hu ab crueldat, l'altre ab avarícia. Narrant après haver vist alguns hòmens de grandíssima fama, après dels quals era primer Philipòmene, ciutadí de Magalòpol, en Orchaya. Lo qual se trobà a lançar Aristademo tiraníssim; vencé Onabi, lo qual mort prengué Lacedemònia; en Creta féu moltes coses. A la fi, anant ab lo exèrcit contra [els] messeni, un jorn victoriós corrent per lo camp li caygué lo cavall mig mort, y axí, vist dels enemichs, fon pres y posat en un càrcer, lo qual tement los messènichs que no se'n fogís e après que no fes venjança, fon de aquells desvenat y mort,²⁰⁰ en aquell temps que morí lo major Cipió y en Bithínia Aníbal cartaginés. Fon de tanta pirícia Philipòmene de art militar que diu lo Petrarcha no poria ésser nou negún art en batalla per a ell que ell no·l sabés.

Aprés succehí Massinissa, rey de Numídia. Lo qual, lançat per Ciphace, se concordà ab Cipió ab lo qual hagué grandíssima amicícia, la qual conservà per tota la sua vida ab lo poble romà. Milità ab Cipió contra Aníbal e Ciphace en Àffrica y, vencuts los cartaginesos, fon (c.XIIr) posat per Cipió en lo seu regne. Fon home robustíssim de cors y comportador de treballs; morí sobre LXXXX anys, amiquíssim de la família de Corneli y de tots los romans.

Leònida spartano fon il·lustre exemple de fortalea, lo qual ab set cents²⁰¹ hòmens tingué ànimo de resistir al innumerable exèrcit de Xerxe, y axí prengué l'estret de Termòpile combatent fortíssimament; no vencut, mas vencent, canssat morí.

Epaminunda de Tebes, gloriosíssim capità, primer vencé los lacedemonis y matà Lisandro, lur capità; mas après, combatent a Mantinea²⁰² ab los spartanis, encara [que]²⁰³ los seus hagueren victòria, [ell]²⁰⁴ fon ferit y pochs dies après morí, ab lo qual ensemps morí l'imperi e libertat tebana, [la] qual ans ab ell era nada, que primer y après fon d'altri senyorejada.

---

²⁰⁰ Ve78: «fu da loro avvelenato».

²⁰¹ Ve78: «secento».

²⁰² Ms. *Amantinea*. Ve78: «a Mantinea».

²⁰³ Ms. *om.* Ve78: «benché».

²⁰⁴ Ms. *la hu*. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *lu*, per *lui*, "ell". Ve78: «lu fu ferito».

Melcíades capità ateniench lançà los bàrbaros de Chersonesso, la qual havie[n]²⁰⁵ presa; prengué Lemno y tote les ylles Cíclades, e ab deu mília rompé més de cent mília combatents de Dari, qui eren venguts a subjugar la Grècia. Mas essent en camp en la ylla de Pharo, una nit, guardant un[a] silva que brugia, ço es que les herbes y fulles dels arbres se menejaven,²⁰⁶ dubtà que no fos l'armada de Dari y se'n tornà en Athenes, lo qual fon acusat de tració, que corromput de Dari havia dexada l'ampresa; e axí condemnat en L vots,²⁰⁷ mès en presó, no podent pagar, morí.

Temístocle atheniench, en lo temps que Xerxe vench en Grècia, rompé en tal manera la sua armada que Xerxes tingué fatiga de fogir y escapà ab una chica barqueta, dexant Mardònio, son capità, ab CCC mília hòmens. Los quals poch après de Temístocle en terra foren vencuts, de què aconseguí tanta glòria y potència que, dubtant la sua pàtria ell no·s fes molt gran senyor, lo trameteren en exili, y après fon (c. XIIv) jutjat traïdor que ab persians havia tractat ocupar la Grècia. Ffon constret fugir a Artaxerse en Àsia, lo qual li donà Magnèsia, Làmpsaco y Esmirna, nobles ciutats, prometent Temístocle dar-li lo realme de Grècia. Mas après, per amor de la pàtria o que no vés²⁰⁸ poder de portar en efecte les sues promeses, se degollà²⁰⁹ ell matex, encara que sien alguns que dien ésser mort de ffebra. De aquests fa menció lo Petrarcha, on diu:

Philipomene a cui nulla sarebbe

Nov'arte in guerra, e chi di fede abonda

153 Re Massanissa in cui sempre ella crebbe,

Leonida, e 'l Thebano Epaminunda,

Milciades, e Themistocle ch'e' Persi

156 Cacciar di Grecia, venti in terra e n'onda.

Narra lo poeta haver vist cantar a David celestials versos. Per ço que essent enamorat de Bersabé, muller de Úries, féu morir lo marit e après cometé adulteri, lo qual conexent lo seu peccat féu aspríssima penitència y compongué molts salms, y aquests són los celestials versos que cantava.

---

²⁰⁵ Ms. *havia*. El ms. repeteix l'error del model it. *havea*, pel correcte *haveano* (el subj. són *i barbari*). Ve78: «discacciò i barbari di Cherronesso, quale havea oppressa».

²⁰⁶ Aquesta breu *glossa* representa una de les poquíssimes intervencions del traductor. Ve78: «vedando una silva che si brusiava, dubitò non fusse l'armata di Dario».

²⁰⁷ Lleg. "L talents". El traductor no identifica l'it. *talento*, "talent", com a l'antiga moneda grega. Ve78 «et così condannato in L talenti...».

²⁰⁸ Es tracta del subj. pf. *veés* (cat. mod *veiés*). Ve78: «non vedesse posser mandar».

²⁰⁹ Ve78: «se avelenò».

Judas Macabeu, capità y governador del poble judahic, fon home egregi en fet d'armes, fféu coses increhibles contra Antíocho Epiphane, rey de Síria, y Demètrio,²¹⁰ fill de Seleuco, y vencé moltes voltes, fféu amicícia y liga ab los romans. Últimament, combatent ab Bàchide, capità del rey Demètrio,²¹¹ virilment en batalla morí ab summa glòria.

Josué, capità del poble de Déu en terra de promissió, vencé moltes voltes los malachites, poble bàrbaro y cruel que li hixqueren a camí.²¹² Mort Moysés, essén en una ciutat en Judea campats III reys de Amorrey²¹³ y hu de Jerúsalem, tement que per beniffici de la nit los enemichs no campassen de les sues mans, devotament pregà Nostre (c. XIIIr) Senyor Déu²¹⁴ que, si li era car lo seu poble, fes aturar lo sol, e axí déu lo hoyí y fermà la machina del cel XXIII hores, y prengué los v reys e crucifficà'ls. Aquests seguex, on diu:

Vidi David cantar celesti versi

E Iuda Macabeo, e Iosuè

159 A cui el sol e la luna immobil fersi

Havem narrats molts hòmens romans famosos y de tota condició estranys, y a la fi quasi concloent no li sembla deure passar al nostre poeta sens fer menció de David, rey gloriós del poble de Déu, y de Josué, al qual Déu se delità tant complaure que mudà lo seu propri ordre donat als cossos celestials. E posant fi al capítol seguex Alexandre Macedoni, Artús y Carles. On diu:

Alexandro ch'al mondo briga de'

Hor l'oceano tentava e potea farlo

162 Morte vi si interpose onde no'l fe'

Poi alla fin Artù re vidi e Carlo.

---

²¹⁰ Ms. *de Metrio*. La forma del ms. depèn certament d'una lectura *de Síria y de Mètrio*, afavorida per la forma abrv. del model it. *d'metrio*, que el traductor interpreta fàcilment com a *de Metrio*. Ve78 «d'metrio».

²¹¹ Ms. *de Metrio*. Ve78: «D'metrio».

²¹² Lleg. “que els assaltaren pel camí”. La confusió entre l'it. *assalire*, “assaltar”, i el cat. *eixir* és molt freqüent al llarg del text. Ve78: «che li assalirono per la via».

²¹³ Ms. *Amor Rei*. La forma del ms. repeteix l'error del model *amor rei*, pel correcte *amor-rei*: a l'incunable, en efecte, podem notar l'absència del guionet que indica la separació d'una paraula a final de ratlla. Ve78: «amor rei».

²¹⁴ Ve78: «pregò Dio».

Havent collit en aquest capítol la flor dels hòmens famosos, seguex tres a la fi. Alexandre Macedoni, lo qual de edat de XX anys succehí a son pare Philipo, desféu Tebes e subjugà tota la Grècia, y vencut Dari fon apellat rey de l'Àsia. Vencé Poro, rey de la Índia, y presa tota la província sotsmès en l'Àsia molta nació; prengué més de v mília²¹⁵ terres; a la fi morí en Babilònia enverinat de edat de XXXIII anys, e si no fos mort tentava cercar la mar oceana, mas per ventura fon lo millor de la sua fama que morí en la flor y discurs de la sua glòria e innumerables victòries.

Artús fon rey de Bretanya, la qual hagué molts cavallers nomenats “errants”, dels quals és feta menció en lo Trihunffo d'Amor. E perquè lo Petrarcha diu «aquell que les cartes umplí de somnis»,²¹⁶ (c. XIIIv) demostrant ésser coses fabuloses, no·ns volem en aquests estendre.

Mas lo derrer que posa és Carles, digníssim rey de Ffrança y emperador de Roma, lo qual fon fill de Pipino, cognomenat “Magno” per les sues grans proves y nobles experiències. Lo qual sotsmeté tota l'Acatània²¹⁷ y passà après en Ytàlia, hon vencé Desidèrio, rey de Longobardi,²¹⁸ lo qual dexat asetjat en Pavia visità Roma, e après hagué a les mans sues Desidèrio, restituí al Papa totes les terres que Desidèrio li havia preses. Sotsmeté la Sansogna,²¹⁹ la qual empresa durà XXX anys; vencé la Spanya, y aquella reduhí a la fe crestiana; castigà los Bretons; retornà en Ytàlia, hon vencé lo duch de Benavent, que havia fet moviment contra·l Papa; fféu subdit Traxillo, duch de Bavera,²²⁰ y vencé totes les parts d'Alamanya. Mogué als Ongres²²¹ guerra, gent feroce de Scíthia venguda habitar en Ungria, los quals en VIII anys sotsmeté al seu imperi. La terça volta, vengut en Roma, retornà en la cadira papa Leó, lançat de Roma, y per aquest beniffici merità ésser emperador de Roma. Fféu moltes altres coses dignes, e a la fi, de edat de LXXII anys, morí ab summa glòria, dexant gran dolor als seus pobles de la sua mort, ab fama immortal y glòria de les sues nobles y egrègies obres. On diu.

---

²¹⁵ Bo75: «diece milia». Ve78: «cinque milia».

²¹⁶ Es tracta del *T. Cupidinis*, III, v. 79 «Ecco quei che le carte empion di sogni».

²¹⁷ Ve78: «l'Aquitania».

²¹⁸ Ms. *longobarbi*. Bo75: «longobardi». Ve78: «longobarbi».

²¹⁹ La forma del ms. depèn de la lliçó del model it. *Sansogna*, forma ant. per *Sassonia*. Ve78 «Sansogna».

²²⁰ El ms. reproduex la forma del model it. *Bavera*, per *Baviera*. Ve78: «Bavera».

²²¹ Ve78: «hunni».

Capitolo secundo Triumpho ffame

- Da poi che Morte triumphò nel volto
Che di me stesso triumphar solea
3 Et fu del nostro mondo il suo sol tolto
Partissi quella dispietata et rea
Pallida in vista, horribile et superba,
6 Che 'l lume de beltade spento havea;
Quando mirando in turno su per l'herba
Vidi dall'altra parte giugner quella
9 Che trahà l'huom dal sepulcro e 'n vita el serba.
Quale in sul giorno l'amorosa stella
Suol venir d'oriente inanci al Sole,
12 Che s'accompagna volentier con ella,
Così venía. Et io, di quale schole
Verrà il maestro che describe a pieno
15 Quel ch'io vo' dir in semplice parole?
Era d'intorno al ciel tanto sereno
Che, per tutto il disio ch'arde nel core
18 L'occhio mio non potea non venir meno.
Scolpito per la fronte era 'l valore
De l'honorata gente, dov'io scorsi
21 Molti di quei che legar²²² vidi Amore.

És natural apetit de tots los animals que sobiranament la sua conservació desigen, e tant més dels hòmens, quant son més nobles y tenen la intel·ligència de la sua noblea; mas perquè aquella ley e condició humana dura, no menys universal e justa «*que omnia orta occidant*»,²²³ no atorga ans repugna en aquest estament conservar-se ultra lo degut terme, al qual necessariament té a venir una volta perquè «*reddenda est terra terre*», per la cotidiana experiència la qual és tanta que no y és necessaria altra (c. 1v) auctoritat perquè la present sentència sia provada. Sola, dons, és una

---

²²² Ms. *lagar*. El ms. repeteix l'error del model it. *lagar*, pel correcte *legar*, "l·ligar". Ve78: «*lagar*».

²²³ Bo75: «*que omnia orta occidant aucta senescant*». Ve78: «*que omnia orta occidant*».

conservació viure en la memòria de la posteritat «*et famam extendere factis*», la qual solament aconseguen aquells que per medi de les virtuts merexen d'ells mateixos deixar nom y eterna memòria; y ab tot que la vida sia breu, y lo cos en los seus principis se resolga, la virtut no comporta resolució y damnatge. E axí, per la mort remogut lo vel de la enveja, la qual és enemiga companyia de la virtut,²²⁴ entre·ls vivents se demostra més lúcida y més resplendent, per la qual cosa no dubtà M. Actílio Règulo retornar als cartaginesos y abreujar algun tant aquesta brevíssima vida per viure eternament en la boca y monuments²²⁵ de la posteritat. Acò mateix conduí a diverses y varies empreses a Ffàbio, Scipió, Decii, Marcel·lo y tants altres famosos romans y externs, la qual cosa conexas lo poeta sots egrègia ficció importa la Mort après que ha triuñfat de Laura partir-se, y succehir la Ffama, la qual sola és aquella que cava²²⁶ l'ome de la sepultura y contínuament viu lo reserva; y mèritament en lo precedent capítol la nomena reyna, la qual mostra ésser cosa divina, que tenia tanta potestat que los morts per la sua força y potència quasi eternament viven.²²⁷

Seguex après dient que aquesta reyna Fama, la qual semblava una cosa divina, tenia en la sua mà dreta Cèsar y Scipió, mas qual d'aquests dos era més prés d'ella era cosa difícil de judicar-la: dels quals dos excel·lents famosos, la hu era sols manció de virtuts y no d'amor, e l'altre ensemps, però que seguint Scipió la virtut tostemps era estat luny de l'[amor],²²⁸ mas Cèsar en lo seu temps amor y la virtut havia observada. On diu (c. 2r.):

Da man dextra, ove gli occhi prima porsi,
 La bella donna havea Cesare et Scipio,
 24 Ma, qual più presso, a gran pena m'acchorsi:
 L'un di Virtu et non d'Amor manció,
 L'altro d'intrambo.²²⁹

Circa la intel·ligència dels precedents versos, és principalment d'entendre que micer Ffrancech dóna loch en la mà dreta de la Fama a²³⁰ aquesta insigne y excel·lent companyia, la qual

²²⁴ Ve78: «la qual è inimica et assidua compagna della virtù».

²²⁵ Ms. *moviment*. La forma del ms. depèn de l'error de composició del model it. *mounmenti*, pel correcte *monumenti*, “monuments”. Ve78: «mounmenti».

²²⁶ Lleg. “treu”. Es tracta de l'it. *cavare*, “treure”. Ve78: «cava l'homo della sepultura».

²²⁷ Aquesta primera part del comentari relatiu al cap. II, com la segona del capítol anterior, és pseudo-iliciniana, ja que com hem vist en la introducció no apareix en l'incunbale Bo75.

²²⁸ Ms. *de la virtut*. Ve78: «sempre era stato dallo amore alieno».

²²⁹ Ms. *l'altro dui trambo*. Ve78: «L'altro d'intrambo».

descriu més avall per demostrar aquella ésser més digna de fama que·ls hòmens los quals solament al repòs literal se donen, per bé que sien aquests altres dignes d'onor, com sia cosa que de aquells major notícia, memòria y rahonament tostemp ne reste en lo món, y en los altres tostemp se trobe en lo nombre de les virtuts.

Segonament és d'entendre que, volent micer Ffrancesch en aquest Trihunffo solament descriure les gestes de virtut, no és necessari refferir tots los actes de la història axí com los escriptors de la lengua latina per orde escriuen, com sia cosa que totes les chiques gestes ells observen, de les quals molts no són de lahor ni de fama dignes, emperó aquelles solament ne basten a refferir dels quals havien hagut notícia ésser de la virtut prevenguts, o de la lum de aquella, majorment en los fets de les armes, que axí par que sia la intenció del poeta quant en lo terç capítol y derrer d'aquest triumpho diu: «*Io non sapea da tal vista levarme / Quando odì dir: "pon mente all'altro lato, / che ben s'acquista pregio o altro che d'arme"*»,²³¹ per la qual cosa és obrat per los hòmens, que mèritament resta d'ells en lo món gran fama. Y la rahó és que ab una mateixa disciplina se pertany determenar (c. 2v.) dels contraris, axí com és famosa proposició: «*Oppositorum eadem est disciplina*»; axí matex és convenient ésser breu per conformar-se al orde del poeta, lo qual espesses voltes sols lo nom, y tal volta un sols gest, entre molts ha commemorat.

En lo terç y últim loch, és de notar que primer és necessari narrar les gestes de Cèsar y de Scipió, après mostrar entre ells tanta conformitat que ab gran rahó sia difícil en poder judicar qual dels dos la hu a l'altre pogué avançar de ffama.

Júlio Cèsar, donchs, fon fill de Lúcio Cèsar y de Aurèlia, honestíssims ciutadins de Roma. Lo qual, ja pervengut a edat de XV[I]²³² anys, restà sense pare y, essent de règia y gratíssima pràctica, fon molt odiós a Lúcio Corneli Sil·la. [I màximament perquè Cèsar era conjunt a Mario de estreta afinitat, emperò que Júlia, amiga seva, fou dona de Mario i de ella nascut Mario, fill de Mario, fou el seu cosí, per la qual cosa Syl·la més vegades volgué fer morir Cèsar. On per aquestes li era necessari habitar en amagatalls, i per diners recomprar-se dels cavallers de]²³³ Sil·la, lo qual amagat

---

²³⁰ Ms. en. Ve78: «messer Francesco luocha dalla mano dextra della fama questa brigata insigne et eccellente».

²³¹ El ms. reproduceix la referència interna «en lo terç capítol, y derrer d'aquest triumpho» que apareix en el model italià Ve78, la qual prové directament del model d'aquest Bo 75, on el *T. Famae* està efectivament format per nomès tres capítols (el text català, així com el seu model italià Ve78, en tenen quatre). Ve78: «quando nel terço capitolo et ultimo di questo Triumpho dice: "Io non sapea da tal vista levarmi. / Quando udì dir: "pon mente a l'altro lato, / Che ben s'acquista pregio o altro che d'arme"».

²³² Ms. XV. Ve78: «XVI».

²³³ Ms. om. Salt de quatre línies provocat per la repetició, sobreposada, de la paraula *Syl·la*. Ve78: «...Lucio Cornelio Sylla. Et maxime perché era Cesare congiunto a Mario di stretta affinità. Imperò che Iulia sua amica fu donna di Mario et di lei nato Mario figliolo di Mario fu suo consobrino, per la qual cosa Sylla più volte volse fare Cesare morire.

algunes voltes trobaven. Y essent algun tant de temps estat en aquesta persecució, a la fi un Mamerco Emílio y un Aurèlio Cocta, amichs seus propinchs y benivolents, impetraren per ell perdó de Sil·la, al qual fon atorgat, com escriu Plutarco: «*Vos amentes estis nisi in hoc puer multos inspiciatis Marios*». Essent donchs Cèsar fora del bando y edicte de Sil·la, partí de Roma y anà en Bretanya al rey de la illa Pharnacusa, y fon pres per les guardes,²³⁴ ab los quals estigué en presó prop de xxx dies ab un sols metge y dos cubiculars. Rescatat après per peccúnia, entengué en perseguir-los y venjar-se d'ells, e a la fi, presa la ciutat de [Pèrgamo],²³⁵ prengué·ls tots y penjà·ls per lo coll, axí com estant en presó moltes voltes per burla ho avien dit de fer d'ell.²³⁶ Mort après Sil·la, començant-se a poblar la república, Cèsar retornà en Roma, hon tenint quasi M. Lèpido lo principat, e volent Cèsar fer comunament participant de totes les sues fortunes, Cèsar no y volgué consentir (c. 3r.), mas per si matex regnar y governar en la pública administració, per la qual cosa aconseguí molta honor per si matex, axí com és de pretor, sacerdot y cònsol. Principalment, quant a la expedició militar, essent estat pretor, li tocà en província la Ulteriora Espanya, dellà lo riu Betis, a la qual anant breument y fidelíssima la sotsmès al domini de Roma.²³⁷ Tornant après en Roma, y essent vengut lo temps de fer los novells consols, Cèsar volgué demanar lo consolat e d'altra part triunfar dels espanyols, mas, perquè era necessari que qui triunffava estigués algun temps fora de Roma, e qui demanava lo consolat [fos present en la cúria, per aquesta repugnància al fi Cèsar dexà perdre el triunf i demanà el consolat].²³⁸ Essent donchs lo govern en aquest temps y la cura de Roma comès y totalment reduhít en M. Crasso, C.H. Pompeu y Júlio Cèsar, y per l'offici del seu consolat Cèsar essent anat contra los gæl·lichs y germànichs, y al temps recreats los cònsols M. Crasso [y]²³⁹ C.H. Pompeu, y procehít Crasso contra [els] parts,²⁴⁰ y fon d'ells mort y los exèrcits

---

Ladonde per queste lui era necessitato ad habitare per latibuli, et per pecunia ricomprarsi da i cavalieri di Sylla, el quale nascosto...».

²³⁴ Ve78: «fu preso da' pirati».

²³⁵ Ms. *Pargamo*. Ve78: «Pergamo».

²³⁶ Ve78: «...sì, come stando con loro in pregione, più volte per giocho lo haveva predetto di fare».

²³⁷ Ve78: «...alla quale andando brevemente e felicemente la compose, sottomettendo al dominio romano i caleti et i lusitani per infino allo oceano».

²³⁸ Ms. *om*. Salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de la paraula *consolato*. Ve78: «et chi domandava il consolato fusse nella curia presente; per questa repugnantia, al fine Cesare pretermesse il triumpho et dimandò il consolato».

²³⁹ Ms. *om*. El ms. repeteix la lliçó del model italià. Ve78: «M. Crasso C. H. Pompeu».

²⁴⁰ Ms. *Paris*. Ve78: «contra Iparti».

en Messopotàmia,²⁴¹ ja Pompeu, que ab Cèsar tenia intrínseca inimitat per l'ambició, veent-se restar sols en Roma, se engenyava en quant podia en deprimir Cèsar en tota honor y reputació. De què intervench que havent Cèsar vencuts y subjugats los gàl·lichs, jermànichs y saxons y bulgàrichs y altres pobles d'ell matex descrits en los *Comentaris Gàl·lichs*, retornà en Roma y [demanà]²⁴² en lo senat lo segon consolat y la porrogació del imperi,²⁴³ la qual cosa del senat per obra de Pompeu, de Cato, de Marco Bíbulo y de M. Marcel·lo li fon denegada; y ultra açò, per auctoritat dels cònsols, li fon comanat, essent encara en camí,²⁴⁴ que primer que passàs Rubicone, fflum cituat sobre Arímino, ell degué rellexar los exercits (c. 3v) y venir en Roma axí com a privat. Ultra açò, atorgà lo senat a Pompeu lo imperi y certes legions, les quals eren en Lucèria reservades. A la qual determinació del senat, essent en presència un centurió de Cèsar nomenat Curione, respongue en son nom Cèsar ésser content de observar totes les coses que lo senat d'ell havia dispuestes y rellexar la gent, si açò matex feya Pompeu, la qual cosa no acceptant lo senat, ni a Cèsar volent porrogar lo imperi, Cúrio lancà la ma a la espasa y tirada fora [de] la bayna²⁴⁵ dix semblants paraules: «*Hic enssis quidem porrogabit*», e anà-se'n. Era ja Cèsar junt en aquest temps a Rubicone, tornant de Gàl·lia, hon se reposà sobre la riba y entre si matex pensava si devia pasar més avant, de la qual cosa meravellant-se los seus cavallers li demanaren la causa perquè s'aturava, e Cèsar mostrant-los lo pont respós: «*Si hunc ponticulum transierimus, milites, omnia armis agenda erunt*». A la fi, estant emperò en dubte, aparech en l'ayre una grandíssima forma d'ome y prengué una trompeta de hu d'aquells del exèrcit, e passà lo flum sonant fins l'altra riba. Lavós Cèsar, veent cosa tan admirable, dix: «*Iacta sit alea ea in quo deorum ostenta et inimicorum iniquitas vocat*», e passà lo flum, e no havent convengut de la pau a Ravenna ab los embaxadors de Pompeu, la matexa nit se'n vench en Arímino y prengué-la. Aprés prengué Osino ab tota la Marcha, e de aqui se'n vench a Corfíno, per la qual cosa fogí Domício Enobarbo, lo qual, fugint-se'n per por, fon pres dels cavallers cesarians y portat a Cèsar ab grandíssima quantitat de or; mas Cèsar, ab gan liberalitat, rellexà Domício e Àccio Varró, lo qual era estat pres de Mach Anthoni, per çò (c. 4r) que no menys

²⁴¹ Lleg. “va ser matat pels parts amb els exercits de Mesopotàmia”. Ve78: «et proceduto Crasso contra Iparti et da loro ucciso et gli exerciti in messopotamia».

²⁴² Ms. *crexqué*. La forma del ms. *crexqué*, provinenet d'una aparent confusió – difícilment explicable, d'altra banda entre l'it. *chiedere*, “demanar”, i el cat. *créixer*, no representa un cas aïllat; al llarg del text, en efecte, l'it. *chiedere* apareix gairebé sempre traduït com a *créixer*. Ve78: «et chiese al senato il secondo consolato».

²⁴³ Lleg. “porrogació”. La forma *porrogació* apareix sovint en textos d'àmbit occ-val del del segle xv. Ve78: «la prorogazione dello imperio».

²⁴⁴ Ms. *cama*. Ve78: «essendo ancora in camino».

²⁴⁵ Ve78: «cacciò mano alla spada et tiratola fora disse: ...».

en la peccúnia que·n la vida dels hòmens se mostràs continent. Sentint-se donchs les obres de Cèsar en Roma, Pompeu se'n partí e cavalcà a Càpua, y Lèntulo cònsol per por ab part dels senadors se'n fogí a Pompeu; mas Cèsar, sabent la fuga dels còsols a Pompeu y dels senadors, se'n partí de Corsíno y pasà per seguir-los, per la qual cosa Pompeu se'n fugí a Brundísio, hon Cèsar lo asetjà, e a la fi lo costrengué de fogir ensemps ab los senadors en Epiro a Diràchio, allà hon Cèsar prengué Brundúsio e après se'n retornà en Roma a compondre e pacifficar la ciutat y los senadors resta[ts],²⁴⁶ los qual pregà que ensemps ab ell volguessen deffendre la libertat de la romana república. E axí, composta Roma, partí y anà en Espanya contra Petrèio e Affrànio, los quals constrengué a depositar les armes, hon essent moltes voltes pregat dels seus cavallers que combatés, y encara sots protest de no combatre quant a ell plagués, Cèsar noresmenys no mudà la sentència, mas deya a ells: «*Non minus imperatoris est consilio superare quam gladio*»;²⁴⁷ y continuant après la victòria prengué après la ciutat de Massella y tornà en Ytàlia. Creà après Cèsar los novells còsols, çò és Lúcio Cèsar y Públio Servílio, e dispostes les coses de Ytàlia se voltà tot a seguir Pompeu, lo qual, partint de Brundúsio, pròsperament navegà en Pharsàlia y de allí se'n vench en Epiro, hon moltes voltes combatent per mar y per terra ab los pompeans a la fi constre[ngué]²⁴⁸ a fogir Pompeu en Thesàlia, hon últimament lo sobrà y vencé, per la qual cosa Pompeu fogí en Egipte, hon per manament de Tolomeu fon mort per les mans de un Lúcio Sèptimo, o según Appiano Potíno, e de un Achil·les (c. 4v), home de gran audàcia. Y Cèsar, no sabent encara de la mort de Pompeu, vench en Egipte, hon coneguda y vista la testa de Pompeu y lo braç ab los anells de les sus armes,²⁴⁹ lo plangué molt dolorosament, e après moltes obres combaté Cèsar ab Tolomeu y vencé-l, prengué en Alexandria un loch dit Delta,²⁵⁰ y lo rey fugint se negà en lo riu Nil. En aquest temps Pharnace, fill de Metidrates, confiant-se en la discòrdia e dis[s]e[n]sió²⁵¹ dels romans pus prest que no era lo seu poder, anà per ocupar Capadòcia, la qual cosa sentint Cèsar vench contra ell y combatent ab aquell prop d'una terra nomenada Zala o Zela, Cèsar lo sobrà e convertí'l en

²⁴⁶ Ms. *restaren*. Ve78: «la città e i senatori rimasti».

²⁴⁷ Ms. *glabio*. Ve78: «gladio».

²⁴⁸ Ms. *constré*. Ve78: «constrense Pompeo».

²⁴⁹ Ve78: «Cesare adunque, non sapendo ancora della morte di Pompeo, venne in Egipto, laddove conosciuta quella, et veduta la testa, il braccio et lo anello».

²⁵⁰ Lleg. “i vencé'l a prop d'Alexandria en un lloc dit Delta”. Ve78: «et vinse lo presso ad Alexandria in logo dicto delta».

²⁵¹ Ms. *dicesió*. La forma del ms. tradueix la lliçó del model it. *discensione*, error de composició pel cultisme it. *dissensione*, “dissensió” (< ll. *dissensio*, -*ōnis*, íd.). Ve78: «nella discordia et discensione de' romani più presto che nel suo potere».

fuyta, e ab molta celeritat après occupà tota la regiò de Ponto, hi²⁵² semblantment de Iotaro rey y les altres terres,²⁵³ ab Síria, Boèmia, Capadòcia e Armènia, que mèritament solia dir ell primer haver vençudes que haver vist l'enemich. Tornat Cèsar après en Roma, e pacifficada la provincia de Ytàlia, deliberà anar contra les rellíquies pompeanes, les quals lavòs, en potentíssima part, eren en Àffrica reduhides, hon era M. Cató, Lúcio, Scipió, Consídio, Gneo²⁵⁴ y Sexto Pompeu, fill de Pompeu Major,²⁵⁵ los quals ensemps ab Jubba, rey de Numídia, y Saburra, perfet seu,²⁵⁶ estimaren molt acomodadament poder resistir a Cèsar. E vengut Cèsar en Àffrica, féu ab aquells moltes batalles, en les quals Gneo,²⁵⁷ fill de Pompeu, fon per deu perfet[s]²⁵⁸ de Cèsar sobrat y mort; Sexto fogí en Scicília; Confício fon mort dels gètulis;²⁵⁹ Àccio Varró y Scipió foren constrets a dedició (c. 5r) de Cèsar; Iubba a la mort violenta, fent-se matar per un servidor seu; y Cató en la voluntària, havent-se a si matex aquella donada en Útica. Aprés, retornat en Roma, trihunffà quatre dies portant sobre lo carro trihunfal los simulacres de les vencudes batalles: hon thrihunfà primerament dels Gàl·lichs, portant per ensenya lo Reno y lo Rodano y la mar oceana; après trihunffà dels Egipcians, portant lo lauro egipcíaco,²⁶⁰ lo Nilo, A[r]sinoe²⁶¹ regina, Achil·les mort e Potimo. Axí com escriuen Ffloro y Appiano, trihunffà en lo terç loch de Phàrnace, portà ell que ffogia y damunt portava escrit «*Veni Vidi*». Derrerament fon lo trihunffo affricà, hon portà Petreu mancat per fam,²⁶² Scipió, que s'occia²⁶³ e après cahia en mar, e lo gran Cató, que lacerava les sues propries entràmenes. En lo qual trihunffo se comprenia ésser d'ell subjugada Espanya dues vegades. Ffet donchs après perpetual dictador, y en part oppresa la libertat de la romana república, fon a la fi en la

²⁵² Lleg. “i”. Ve78: «similmente et deiotaro Re».

²⁵³ Lleg. “i els altres tetarques”. La form del ms. *terres* prové, evidentment, de l'error del model it. *tetrarchi*, per *tetrarchi*, “tetarques”. Bo75: *tetrarchi*. Ve78: «et gli altri terrarchi».

²⁵⁴ Ms *Bneo*. El traductor confon els caràcters tipogràfics *G-* i *B-* del model; es tracta d'un fenòmen força recorrent al llarg del text. Ve78: «Gneo».

²⁵⁵ Ve78: «Pompeo Magno».

²⁵⁶ Lleg. “prefecte seu”. La forma *perfecte*, per *prefecte*, està ben documentada en català antic. Ve78: «prefetto».

²⁵⁷ Ms. *bueo*. Ve78: «Gneo».

²⁵⁸ Ms. *Déu perfet*. El ms. tradueix literalment la lliçó del model it. *dio prefecto*, error per *due prefetti*, “dos prefectes” (l'it. *dio* és la forma sept. per *due*, “dos”). Ve78: «fu da *dio* prefecto di Cesare superato».

²⁵⁹ Ms. *Betulis*. Ve78: «Getuli».

²⁶⁰ Lleg. “llaure”. Ve78: «lauro».

²⁶¹ Ms. *Asinos regina*. Es tracta de Arsinoe, germana de Cleopatra. El ms. manté l'it. *regina* del model, pel cat. *reina*. Ve78: «Ansinoe regina».

²⁶² Ms. *per fama*. Ve78: «manCatóper fame».

²⁶³ Ms. *succehïa*. La forma del ms. *succehïa* prové directament de l'error del model it. *succideva*, “es matava”, on la falta de l'apòstrof empeny el traductor cap a una lectura *succedeva*. Ve78: «succideva».

cort, en presència del senat, de Bruto y Càssio mort cruelment, hon li donaren XXIII ferides de punyal, les quals rebudes, a la fi de la vida, volgué servir la digne vergonya embolicant-se tot dins lo seu manto, per çò que pus onestament caygués en terra. Essent donchs a la fi de la sua vida vengut, no és de pre[termetre]²⁶⁴ que en tanta turbolència de guerra y axí gran ponderositat de fets y en tantes diverses fortunes ell en tal manera entengués als estudis, los quals demostren les dignes escriptures dels *Comentaris*²⁶⁵ y epístoles sues, en manera que ab rahó se pot dir ésser estat condexeble de Ciceró sots Apoloni, per la qual cosa Quintilià en lo X de *Institutione oratoria* diu de Cèsar aquestes (c. 5v) paraules: «*C. vero Cesar si tantum foro Vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur: tanta In eo vis est, id acumen, ea concitacio, ut illum eodem animo dixisse quo bellavit appareat*». Pot-se donchs maniffestament comprendre ab quanta rahó Júlio Cèsar del nostre poeta és posat primer que·ls altres en la ffama.

Públio Corneli Scipió, lo qual per haver feta Cartayna, cap e imperi de tot lo regne d'Àffrica, tributària y subjecta a la romana república, merità fer-se cognomenar “Affricà”, fon fill de P. C.,²⁶⁶ com sia oppinió que en aquell temps fos estat engendrat de Jovis per molts signes que en aquell temps se veyen, axí com la nit que fon concebut fon trobada una grandíssima serp en lo lit ensemps ab sa mare, y essent chiquet infant fon pres de un horrible drach del qual no rebé algun damnatge, e après anant de nit al Capitòlio los cans que·staven allí preposats en la guàrdia no li ladraren, per los quals senyals mèritament se jutjava Jovis no altrament haver cura de si matex que del fill. Essent donchs principalment Aníbal Cartaginès entrat en Ytàlia y pasats los monts e conduhit en Lombardia, presa²⁶⁷ la ciutat de Pavia, los romans trameteren P. Scipió²⁶⁸, pare de Scipió Affricà, contra ell en deffensió y reparo de l'imperi de Roma, hon era procehit ab ell Scipió Affricà. Combatent donchs e[ls]²⁶⁹ dos exèrcits, y essent P. sobrat en la batalla, fferit Scipió lo Jove, de edat de XVIII anys, lançant-se en mig dels enemichs deffensà lo seu pare virilment de aquells y salvà'l retornant-lo en lo camp, hon com escriu Lívio féu de sù Affricà quasi cert presagi, havent salvada la vida del cònsol, en haver ésser salut de la romana (c. 6r) república. Succehint après l[es]

²⁶⁴ Ms. *presuposar*. Ve78: «pretermittere».

²⁶⁵ Ve78: «gli scripti degni di comentarii».

²⁶⁶ Lleg. “P. C. Escipió”. Ve78: «P. C. Scipione».

²⁶⁷ Lleg. “a prop de la ciutat de Pavia”. El traductor confon l'it. *presso*, “après”, amb l'it. *preso*, “pres”. Ve78: «presso la ciutat de pavia».

²⁶⁸ Ms. *per Scipió*. Ve78: «P. Scipione».

²⁶⁹ Ms. *en*. Ve78: «i due eserciti ».

altre[s] clade[s] [que] donà Aníbal²⁷⁰ al poble de Roma, çò és aquella de Semprònio a Trèbia, aquella de C. Flamíno al lach Transimeno y la memorable clade de Canassa,²⁷¹ volgueren los romans, actor Qu. Metel·lo, fugir-se'n de Roma, a no solament abandonar la pàtria mas encara Ytàlia, sols per la inmensa temor la qual era consent de la fúria de Aníbal. Consultant-se donchs en casa de Q. Metel·lo de aquesta fuga, lo jove Scipió dix: “aquesta cosa no és de caure en consulta”,²⁷² e après axí fet se girà envés aquell e dix:²⁷³ «*ego iuro que patriam non deseram, neque alium civem romanum deserere patiar ex postulo igitur Cecili Metelle ut vires patrum non relinqueret ceteri qui adestis qui non iuraverit in se hunc gladium strictum esse sciat*». Y estant en aquesta afficció y torbulència la romana república, no trobant-se algun deffensor que s’offerís per aquella, per Quinto Ffàbio, fill de Fàbio Màximo, per Publi Bíbulo y per Àppio Pulcro, tribuns²⁷⁴ restats de la primera, segona y terça legió, fon concordablement donat lo imperi a Públio Corneli Scipió e a Públio Clòdio, lo qual rebut, ab gran prudència y fortalea administrant, les rellíquies dels exèrcits restats en les clades de Canassa,²⁷⁵ encara per mig dels alleujaments de Haníbal, salvament reconduhí a Venúsia. Hi²⁷⁶ essent ja lo setèn any²⁷⁷ que Aníbal era estat quasi en domini e possessió de Ytàlia, essent Ch. [i] P. Scipió en Espanya y prosperament havent combatut contra los cartaginesos, essent estat Àsdrubal, fill de Gisgone, i²⁷⁸ Magone,²⁷⁹ jermà de Aníbal, ab lo seu exèrcit de aquells sobrat y vengut, en aquest temps Àsdrubal, fill de Amíclar²⁸⁰ y [de]²⁸¹ Aníbal jermà venia (c. 6v) ab lo excèrcit de Cartayna per pasar en Itàlia e conjúnyer-se a ell, la qual cosa sentint los Scipions, y vent²⁸² que si·s feya tal conjuncció lo imperi de Roma era del tot destròit,

²⁷⁰ Ms. *l'altre Cladi donà a Anibal*. Es tracta d'una frase poc entenedora. La impressió general és que el traductor, no coneixent el llatíisme it. *cladi*, “estralls” (< ll. *clādēs*, -is, íd.), el llegeix com a un nom de persona sing. *Cladi*, i per això repeteix la lliçó del model it. *l'altre cladi*, adaptant la reta de la frase. Ve78: «Succedendo da poi l'altre cladi date da Hannibale al populo di Roma».

²⁷¹ Ve78: «Cannas».

²⁷² La introducció del discurs directe és una innovació del traductor. Ve78: «disse questa non esser cosa da cadere in consultatione».

²⁷³ Ve78: «onde presso si facto a cerchio, voltosi inverso di lui disse: ...».

²⁷⁴ Ms. *tributs*. Ve78: «tribūi».

²⁷⁵ Ve78: «clade cannense».

²⁷⁶ Lleg. “i”. Ve78: «et».

²⁷⁷ Ve78: «il sexto anno».

²⁷⁸ Ms. *a*. La forma del ms. repeteix l'error del model it. *a*, per la conj. *e*. Bo75: «e». Ve78: «a».

²⁷⁹ Ms. *Mamagone*. Ve78: «Magone».

²⁸⁰ Lleg. “Amilcar”. Ve78: «Amilcar».

²⁸¹ Ms. *om*. El ms. tradueix literalment la lliçó del model italià. Ve78: «et Hannibale fratello».

²⁸² Lleg. “veient”. Es tracta de ger. ant. *veent*. Ve78: «».

com²⁸³ coneguessen la lur maniffesta rohina e la lur mort, delliberaren norresmenys opposar-se en Espanya per çò que algun tant lo detinguessen. Per la qual cosa dividiren lo lur exèrcit, e part anà contra Hàsdrubal Ba[r]chino,²⁸⁴ e part restà contra Magon [e]²⁸⁵ Àsdrubal de Gisgone, hon intervench que essent divisos en tal manera fforen sobrats dels cartaginesos, y entre XXX dies la hu y l'altre Cipió foren morts, per la qual cosa naxqué axí gran temor en los animos dels romans que negú no·s trobava entre ells que volgués ésser duch contra los cartaginesos. Scipió, lavors de edat de XXIII anys, no aterrat per la procehida victòria de Haníbal, ni espantat per la fresca mort del pare y del oncle,²⁸⁶ se offerí per la romana república deffensor contra los cartaginesos, y fet pretor del poble romà se n'anà en Espanya, hon prengué les relíquies dels exèrcits dels scipions restades y conservades per virtut de Lúcio Màrtio, fortíssim cavaller de Roma, e ab aquelles en breu temps les Espanyes [conquerí];²⁸⁷ lo matex dia que vench en Cartayna Nova, la qual era l'a[r]mamentàrio²⁸⁸ de cartaginesos en Espanya, la debellà y vencé, la qual cosa fon als romans no poch subsidi y als cartaginesos grandíssima jactura. En la presa donchs d'aquesta Cartayna fon portada davant Scipió, entre les altres, una verge bella donzella,²⁸⁹ de la qual demanant ell qui era y de quina condició, fon-li respost ésser aquella noble per natura, y entre les altres coses ésser esposada de un príncep dels celtiberis nomenat Lúcio, per la qual cosa Scipió trameté per (c. 7r) ell, lo qual guerrejava ab los cartaginesos, y vengut a la sua presència, sabent que ell inmoderatement amava la sua esposa, la y tornà dient aquestes paraules: « *Iuvenis Iuvenem appello ut minor sit huius sermonis inter nos verecundia. Ego cum sponsa tua vocata a militibus nostris ad me deducta esse: audiremque eam tibi cordi esse, et forma faceret fidem quia ipse si frui liceret et ludo etatis prefertim in leto legitimoque amore et non res publica animum meum occupasset: veniam michi dari: sponsam inpensius amanti vellem: tuo cuius sponsa est amori faveo. fuit sponsa tua apud me eadem qua apud soceros tuos parentesque suos verecundia servata est tibi ut inviolatum et dignum me teque donum tibi dare posset hanc mercedem unam pro munere paciscor: amicus populi romani sis* ». Per la qual cosa intervench que, vista Lúcio axí gran cortesia, vench a ésser amichs dels romans, per

²⁸³ Lleg. “tot i que”. Ve78: «quantunque».

²⁸⁴ Ms. *biachino*. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *bianchino*, per *barchino*, “de la família Barca”. Ve78: «Bianchino».

²⁸⁵ Ms. *om*. L'absència de la conj. prové directament del model italià. Ve78: «Magone et Asdrubale di Gisgone».

²⁸⁶ Ve78: «patruo».

²⁸⁷ Ms. *ab açò*. La lliçó del ms. *ab açò* representa una traducció literal de l'error present en el model it. *con questo*, pel correcte *conquestò*. Bo75: «conquistò e». Ve78: «la ulteriore e la citeriore con questo».

²⁸⁸ Ms. *l'amamentario*. El ms. repeteix l'error del model it. *ammamentario*, pel correcte *armamentario*, “armeria”, “arsenal” (< ll. *armāmentāriūm*, -i, íd.). Ve78: «l'ammamentario»

²⁸⁹ Ve78: «infra l'altre prigione, una bellissima vergine».

què·n naxqué a ells grandíssim fruyt, e lo para y la mare de la predicta donzella de continent donaren a Scipió grandissima quantitat de moneda, lo qual axí prest com l'agué rebuda, altra volta féu cridar Lúcio e, donant-li tot lo tresor,²⁹⁰ li dix: «*Super dotem quam accepturus a socero es hec tibi a me dotalia dona accedant*». Continuant après la guerra, havent desbaratat y lancat Hàsdrubal Brachino après de Botula,²⁹¹ e ad Gades²⁹² Magone e l'altre Hàsdrubal, y del tot expulsos los cartaginesos d'Espanya, Scipió dreçà l'ànimo a dominar Àffrica, per la qual cosa tornà en Roma y, fet cònsol per la favor del poble, prengué los exèrcits y passant en Àffrica se·n vench en Cartayna. Era Cartayna per moltes [derro]tes rebude[s]²⁹³ en Espanya, y per haver hagut tostemps a suplir y restaurar d'Itàlia (c. 7v) Haníbal, d'on restà molt flaca de les humanes forces,²⁹⁴ perquè fon necessari que Haníbal fos renovat de Itàlia y vengués a deffendre los murs de la pàtria, lo qual axí com fon junt volgué ésser en col·loqui ab Scipió, al qual parlant demanà que fessen pau, al qual fon per Scipió denegada;²⁹⁵ e a la fi, combatent, fon sobrat y vencut Haníbal y constret a fogir. E pervench en la sua fuga en Síria a Antíocho rey, lo qual comogué a fer guerra als romans, per la qual cosa Scipió, imposant après la victòria la condició de la pau a Cartayna, se'n tornà en Roma y trihunffà de aquella. Contiuant-se après la guerra d'Antíocho, volgueren los romans que ell entengués que tenien no menys esperança de vencedor en Scipió contra Antíocho, mas ell per honrrar lo seu major jermà Lúcio Corneli Scipió, no volgué acceptar lo consolat, mas féu elegir lo jermà y ell anà ab sa companyia, e pervenguts en Síria fàcilment sobrà Antíocho, e Aníbal se'n fogí a Prúsia, rey de Bitínia,²⁹⁶ hon seguint-lo Scipió, a la fi lo constrengué a prender verí, e morí. Retornant après los dos jermans en Roma, no portaren altra cosa pròpria après de tanta victòria que solament lo cognom, la hu d'Affricà, e l'altre d'Asià.²⁹⁷ Últimament, essent Scipió Affricà constret de Àccio Petílio a mostrar les rahons de la sua administració, se'n anà al Capitòlio, hon despullant-se tot nu mostà les ferides que havia rebudes en les guerres, e dix negún altra cosa haver reportada d'Àffrica sinó sols allò y lo propri cognom, per la qual cosa fón immediate absolt, mas per la gran ingratitut que a ell se véu mostrar, se departí de Roma, e anà se'n en voluntari (c. 8r) exili en lo

²⁹⁰ Ve78: «et donandoli tutto ».

²⁹¹ Ms. *Botulo*. Es tracta de la ciutat de Bècula (< ll. *Baecula*). Ve78: «Botula».

²⁹² Bo75: «ad Cades».

²⁹³ Ms. *voltes rebuda*. Ve78: «per molte clade ricevute».

²⁹⁴ Ve78: «Era Carthagine per molte clade riceute in Hispania, et per lo haver hauto sempre a suplire et restaurare Italia ad Hannibale, assai exausta et di forçe et di gente».

²⁹⁵ Ve78: «dove parlando li domandò la pace, Scipio la negò».

²⁹⁶ Ms. *Bretanya*. El manuscrit reproduceix l'error del model it. *Britania*, per *Bitinia*; el rei Prúsies, en efecte, era el senyor de Bitínia. Bo75: «Bithynia». Ve78: «re di Britania».

²⁹⁷ Ve78: «l'uno d'Affricano et l'altro d'Asiano».

castell de Litern,²⁹⁸ en lo realme de Nàpols, y en aquell loch, morint, demanà a la sua muller de gràcia que no permetés que lo seu cors fos reportat en Roma. Com²⁹⁹ en tals fets e axí perillosos fos embolicada la memòria de Scipió Affricà, no pretermetent la doctrina, mas devengut auditor de Panècio, no menys excel·lent filosòff que capità de guerra se dóna a quascú.³⁰⁰

No sens rahó lo nostre micer Ffrancesch diu ésser difícil de judicar qui de aquests dos excedexca en fama, e sia superior, emperò que si Cèsar vencé moltes voltes, Scipió senyorejà pus feroçe.³⁰¹ Majorment, segons que scriu Vejeci in libro *De re militari*, si Cèsar guanyà major domini en la romana república, Scipió la delliurà de pus greus perills; si Cèsar fon liberal, Scipió fon clementíssim; si Cèsar fon claríssim orador, Scipió insigne philòsoff; si Cèsar senyorejà la romana república, Scipió senyorejà los ànimos, essent elet universalment del poble cònsol en la guerra affricana, encara contrariant lo senat; si Cèsar se atribuhex més elegància per ésser estat enamorat, a Scipió se dóna més continència per haver tostemps repugnat tal amor. Si a la fi a Cèsar se atribuhex celeritat, aquella matexa se dóna a Scipió, com sia cosa que moriren de una edat, Cèsar de LVI anys e Scipió de LV. E si Cèsar més vehí de la mort féu alguns actes, Scipió començà a millor ora, per la qual cosa mèritament dubtosa y confusa roman aquesta causa.³⁰² Seguex après micer Ffrancesch l'orde y procehiment de aquells que eren descrits y celebrats famosos, dient que après axí bell y gloriós principi li fon mostrada (c. 8v) gent armada de virtuts y valor, quasi d'aquella manera y d'aquella semblança que lavors en Roma en lo temps antich procehiè[n]³⁰³ al Capitòlio per la via Sacra, y seguex que·ls véu venir a tots en aquell orde que ell los descriu, y quascú portava scrit en lo front lo seu nom,³⁰⁴ tal qual en lo món és restat més amich de glòria. On diu

... / Et poi mi fu mostrata,

27 Doppo sí glorioso et bel principio,

Gente di ferro et di valor armata:

---

²⁹⁸ Ms. *Allinterno*. Es tracta de la ciutat italiana de Litern (< ll. *Liternum* i *Linternum*), a la costa de la regiò Campània. Bo75: «a Linterno». Ve78: «Alinterno».

²⁹⁹ Lleg. “Tot i que”. Ve78: «Quantunque».

³⁰⁰ Ve78: «Quantunque nientedimeno in tanti facti e sì pericolosi fusse involuta la mente de lo Affricano Scipione, non pretermesse però la doctrina, ma divenuto auditore di Panetio, non men eccellente philosopho che capitano di guerra si rende a ciascuno».

³⁰¹ Ve78: «imperò che se Cesare vinse più popoli, Scipion domò più feroci».

³⁰² Ve78: «meritamente dubia, confusa et indecisa ne rimane questa causa».

³⁰³ Ms. *procehia*. Ve78: «procedevano al Capitolio per la via Lata o vero per la via Sacra».

³⁰⁴ Ve78: «e ciascuno portava sopra il ciglio nella fronte scripto il nome».

- Sí come in Capitolio al³⁰⁵ tempo antico
- 30 Talhor o per via Sacra o per via Lata
 Venian tutti, in quel ordine ch'i' dico.
 Et ciascun havea scripto in torno al ciglio
- 33 Il nome al mondo più di gloria [a]mico.³⁰⁶

Circa la intel·ligència dels precedents versos és de saber que micer Ffrancesch diu aquesta noble y gloriosa gent ésser armada de valor y verament ab rahó, emperó que havent-se ells tots exercitats en guerra, mèritament per respecte de aquella se armaven de ferro les exteriors membrances,³⁰⁷ armaven-se encara dins en lo cor de virtut y valor, la qual no és altra cosa que la furor que administra les armes segons que·scriu Virgili en lo primer del *Eneydos*, dient: «*ffuror arma ministrat*», la qual furor és una accensió dels sperits vivifficant la virtut de la fortalea. Per la qual cosa diu lo philòsoff en lo II de la *Ethica*, parlant de aquella per auctoritat de Homero: «*Virtutem inimite furori*», y segons la nova translació diu: «*Unde homerus robur animo iniecit et alibi vim et animum concitavitque per aures impetus et effervit* (c. 9r) *sanguis*».³⁰⁸ E axí procehien en la guerra ab la una armadura y ab l'altra, ço és armats de valor y de virtut y de ferro.³⁰⁹

Segonament és d'entendre que micer Ffrancesch diu procehir aquests en aquell orde que ell descriu, perquè axí judicava ell la hu y l'altre d'ell haver procehir en fama com ell feya e descrivia procehir en orde. Últimament en quina manera per la via Sacra y per la Clara³¹⁰ pervingués al Capitòlio qui trihunffava, largament dalt en lo principi del *Trihunffo d'Amor* fon demostrat e descrit.

Narra après consegüentment lo poeta ell veure seguir en fama a Cèsar e a Scipió, dient que estant ell intent al noble rahonament, lo qual se fa d'aquests hòmens famosos, encara a les lurs cares y presència e a lurs actes y obres, véu venir un nebot y un fill, los quals foren en lo món sens comparació, los quals seguien los dos primers, ço és Cèsar e Scipió Affricà. On diu

³⁰⁵ Ms. *il. Ve78*: «al tempo antico».

³⁰⁶ Ms. *gloria mico. Ve78*: «gloria amico».

³⁰⁷ La forma *membrances*, en cat. registrada com plu. del subs. femm. *membrança*, “memòria”, no hauria de tenir res a veure amb el nostre, per al qual el cat. només utilitza, des de sempre, *membre, -es* (< lat. *mēbrum*). *Ve78*: «le membra exteriori».

³⁰⁸ Hauria de tractar-se de la traducció de Leonardo Bruni, realitzada vers la meitat del segle XV.

³⁰⁹ *Ve78*: «armati di valore et di ferro».

³¹⁰ *Ve78*: «et per Lata».

Io era intento al nobile bisbiglio,
A' volti, a gli atti di que primi due,
36 L'un seguia il nipote et l'altro il figlio,
Che sol, sença alchun pare, al mondo fue.

Per més manifesta notícia dels precedents versos és de saber que, axí com damunt diem en lo Trihunffo d'Amor, après dels romans en dues maneres se aquistaven fills, ço és per natura y per adopció. Per la qual cosa aquests dos en aquest loch descrits per lo nostre poeta, no naturals nebots o fills foren de Scipió o de Cèsar, mas sols per adopció.

On és de entendre que Scipió Affricà hagué un fill nomenat Públio Corneli Scipió, lo qual fon malalt de cos e inpotent en lo exercici de les armes, y en la sua adolescència (c. 9r) fon pres d'Antíocho e restituhit al pare, lo qual, com scriu Valeri, fon [indigne]³¹¹ de les paternes virtuts. Aquest, no havent fill, adoptà lo fill Scipió Emilià, fill natural de Paulo Emílio, e aquell fon de la família de Corneli, hon venia a ésser nebot per adopció de Scipió Affricà. Scipió, donchs, nebot de Scipió y fill natural de Paulo Emílio, principalment com escriu Plutarco en la vida de Paulo, son pare, essent anat ab ell ab los exèrcits contra Perse, rey de Macedònia, en la sua edat de adolescència, en aquella batalla en la qual Perse fon del·lat y vengut, axí agrament e ab tal pertinàcia se donà a la persecució dels enemichs que no tornà may a les tendes romanes fins que fon pasada la migant, ab gran dolor y temor del pare Emílio y de tot lo exèrcit. Haguda la victòria Paulo, e retornat ab lo fill en Roma, en aquell temps los espanyols, per favor a ells donada dels barbaros d'Àfrica, mogueren guerra als Romans, per la qual cosa los romans y³¹² trameteren a Scipió, lo qual en breu temps vencé la guerra a honor del senat de Roma, hon ab singular batalla, [a]pré[s]³¹³ una ciutat apellada Itercàcia, vencé un bàrbaro provocador, la qual ciutat, après per los romans expugnant-se,³¹⁴ Scipió fon lo primer que muntà sobre los murs de aquella.

Era en aquest matex temps la ciutat de Cartayna tornada en tal manera poderosa, après la pau feta per Scipió Affricà, que los romans, dubtant de nova guerra, com scriu Appiano Alexandrino, li volguerren donar noves condicions de pau, entre les quals fon aquesta, que

---

³¹¹ Ms. *naturalment*. La lliçó del manuscrit prové d'una lectura errònia *de genere* de l'it. *degenere* (< ll. *degener*, -*ëris*, id.), que capgira el sentit negatiu de la frase del model. Ve78: «onde molto fu degenere, come scrive Valerio, alle virtù paterne».

³¹² Es tracta del pron. pers. *hi*. Ve78: «Onde i romani vi mandarono Scipione».

³¹³ Ms. *prengué*. La lliçó del ms. *prengué* podria dependre d'una lectura *ha preso*, “ha prés”, del model it. *apresso*, “après”. Ve78: «apresso una città».

³¹⁴ Ve78: «da poi per li romani expugnandosi».

abandonasen Cartayna e la redificassen almenys VIII milles luny de la mar, a la qual cosa no volent consentir (c. 10r) los cartaginesos, se mogué la Tercera Guerra Púnica, a la qual los romans trameteren per cònsols a Tito Mànglio y Cató Censorino. Scipió [hi anà] tribú³¹⁵ sots lo consolat de Mànglio, lo qual axí dignament se exercitava ab prudència y fortalea en les armes que un Ffameas, prefecto dels líbichs, lo qual habitava contínuament en les silves, no permetia als cavallers romans portar en camp alguna vitualla, mas fon conduhīt procehir en la batalla y exir contra Scipió. Durant donchs un dia la guerra, per imprudència del consol Mànglio y per sedició dels tribunis, combatent los romans foren romputs, de què se referen part de aquells en un casal derrocat,³¹⁶ hon foren circuïts entorn per Àsdrubal, fill de Gisgone, divers de aquell que fon vencut dalt del major Affricà, la qual cosa sentint Scipió, encara que vés³¹⁷ lo perill grandíssim y lo seus cavallers espantats algun tant, li digué³¹⁸ aquestes paraules: «*Rebus in coantibus prudencia et consilio uti oportet periclitantibus vero tot optimis civibus audacia et quidem admirabili utendum est*»; après, procehint animosament contra los cartaginesos, a la fi los seus romans reconduí salvos en los camps.

Continuant donchs aquesta guerra púnica, judicaren los romans que al excidi de Cartayna era fatal lo nom de Scipió, per la qual cosa lo crearen cònsol sens renovació fins que la guerra fon finida: Scipió, donchs, prengué los exèrcits dels camps de Cartayna e aquells convertí en cendra.³¹⁹ Seguí après la guerra de Numància, en la qual los romans trameteren per cònsol Túlio Ostílio Mancino, lo qual essent ab gran vituperi e jactura de Numància sobrat en tant que negun romà era gosat de mirar (c. 10v) la cara dels hòmens de Numància, ni·s trobava que volgués pendre legació o consolat;³²⁰ Scipió, com escriu Lívio en la v *Deca* e VIII libre, segons que recita Lúcio Floro, se offerí al senat de voler exiquir qualsevol generació de província que li fos acomanada, per la [qual] cosa,³²¹ essent-li comès lo imperi, principalment ell castigà los affeminats cavallers del seu exercit. Après, entenent en la guerra, costrengué a la fi los numantins a dedició, per la qual victòria lo imperi romà ne restà en grandíssima glòria.

³¹⁵ Ms. *envian tributari*. La lliçó del ms. depèn de la forma de l'incunable *viādo*, sense accents, que porta el traductor a llegir-hi *viando*, "enviant", pel correcte it. *vi andò*, "hi anà". Ve78: «Scipione viādo tribuno sotto lo auspicio et consolato di Manlio».

³¹⁶ Ve78: «in uno ruinato tumulo o casale».

³¹⁷ Es tracta del subj. ant. *veés*, avui cat. *veiés*. Ve78: «vedesse».

³¹⁸ Ms. *li digueren*. Ve78: «li disse».

³¹⁹ Ve78: «Scipone adunque presi exerciti in tempo di sei mesi debellò Carthagine et quella converse in cenere ».

³²⁰ Ve78: «Né si trovava chi tribunato volesse, legatione o consolato pigliare ».

³²¹ Ms. *om*. Ve78: «per la qual cosa».

Fon après Scipió tramès per lo senat en Síria, en Egipte y en Àsia y en Grècia, en la qual expedició solament procehí ab dos servidors, com commemora Tuli en lo VI *De re. pu.* e Plini in *De viris illustribus*, y en aquest temps, essent estat mort Caio Gracco de Scipió Nasica, en la tornada plagué al poble hoir la sentència de Scipió, lo qual judicà Gracco justament ésser estat mort, de la qual sentència féu gran tumult al poble. Scipió animosament diu: «*Taceant quibus Italia novera est: non mater: quos ego sub corona vendidi*». Ffet censor a temps, e donant-li per col·lega un Avúmio, Scipió, acusant les sues seguícies al senat, diu: «*Utinam michi colegam dedissetis aut non dedissetis*». A la fi, prenent a favorir la causa de la ley agrària, promulgada principalment de Ffàbio Ambusto e d'Ancus Màrcio Coriolano,³²² fon un jorn ab lo cap embolicat trobat mort. Fon encara Scipió, vivint ultra lo exercici de les armes, de tanta continència que solament XXII l. d'argent, o una miga d'or, lexà de herència al seu posterior. Mèritament donchs aquest menor nebot seguia en fama a l'avi seu Scipió Affricà.

Octavià August, fill natural de Caio Octàvio, per antiga (c. 11r) natura fón velitense, la família del qual fon en Roma conduhida de Lúcio Tarquínio Prisco e designada en lo orde patricio de Tuli Sèrvio, la hu estat lo quint, y lo sisé l'altre, rey dels romans. Aquest, donchs, lo quart any de la sua edat perdé lo seu pare, per la qual cosa fon [ar]rogat³²³ en fill de Júlio Cèsar, havent en l'any dotzè de la sua edat loada la mort [de]³²⁴ Júlia, avia sua, molt eloqüentment. Crexcut après, y presa la viril vestidura, en lo trihunffo d'Àffrica de Cèsar fon honrrat de aquell de la militar ensenya y ornament, e com no fos estat en batalla per deffecte de la sua edat, fón norresmenys de aquell constituït cavaller. Succehint après la mort de Júlio Cèsar, y semblant per aquella al poble romà tornat en la primera sua libertat, per ço prestà en lo principi favor lo senat a Bruto y Càssio [inter]fectors³²⁵ de Cèsar, d'on se renovaren les guerres civils, emperò March Anthoni cònsol y March Lèpido mestre dels cavallers de Cèsar volien fer-lo[s]³²⁶ morir per venjança de Júlio, e ultra açò tenir la república oppresa en la matexa manera que feya Cèsar. Intervench donchs que lo senat jutjà Anthoni per enemich de la república, lo qual, essent en Gàl·lia Cisalpina, tenia en aquell loch assetjat Dècimo Bruto, al qual anaren contra ell los derrers cònsols, ço és Írtio y Pansa, e ab ells

³²² Ms. *Dancus*. Ve78: «Dancus Marcio Coriolano».

³²³ Ms. *pregat*. La forma del ms. *pregar*, és un error de traducció per l'it. *arrogare*, “arrogar” (< lat. *arrōgāre*, id.), probablement a través del cat. *rogar*, “demanar”. En el lèxic jurídic, el ll. *arrōgāre* té el sentit específic d'adoptar un adult com a fill. Ve78: «fu *arrogato* in figliolo di Iulio Cesare».

³²⁴ Ms. *om*. La falta de la cong. *de* prové directament del model. Ve78: «havendo laudata la morte Iulia sua avola molto eloquentemente».

³²⁵ Ms. *factors*. Ve78: «interfectori».

³²⁶ Ms. *fer-lo*. Ve78: «volevano farli morire».

Caio Octavo, de edat de XVII anys. Acostats donchs los exèrcits, e a la fi venguts a batalla prop la ciutat de Mòdena, fon aquella tan aspra y axí cruel que encara que Anthoni fos sobrat y fugís, norresmenys Pansa restà mort en la batalla, e Írcio per les ferides en pochs dies; de què C. Octàvio, havent obrat virilment en aquesta batalla, y tot embolicat (c. 11v) en la sanch dels enemichs, vehent la bandera de l'àguila en les mans de un alferiç que per les ferides moria, no havent aquella altrament pogut salvar, prengué-la sobre los seus muscles e portà en lo camps e restà tot sol a poseir la victòria, per la qual cosa intervech que morts los dos cònsols, tres exèrcits se conduhiren en hu y sots lo ducat de Octavià.

Succehí après que de aquesta victòria lo senat ne atribuí molta glòria a Bruto Dècimo, y més que no a Octavià, per la qual cosa ell, desdenyat, féu concòrdia ab March Antoni per medi de Lèpido, e retornat en Roma ab los exèrcits constituhiren de trihunvirato, lo qual a si sumpsiren Marco Lèpido, March Antoni e Octàvio. [Eren en aquest temps en Macedònia Bruto i Cassi interfectors di Cèsar, on Antoni i]³²⁷ Octàvio, sentint ells haver congregats exèrcits, delliberaren anar contra ell[s],³²⁸ e axí posat en execució y pervenguts en Grècia, feren la primera batalla en la qual Bruto en tal manera sobrà Octavià que ab gran treball se pogué salvar e tornar a l'altra part hon era March Antoni. Preparada après la segona batalla, y essent en conflicte, ja Càssio havia presos los alleujaments de Octàvio, per la qual cosa los seus cavallers, intents a la presa, sens algun orde comencaren a discórrer, la qual cosa veent ell, cregué que [per]³²⁹ temor e per ésser romputs fogiren, on ell ab alguns altres fogí e ansiós; e n tal estament reduhí,³³⁰ tramès hu de aquells cavallers a veure qui havia succehit sots Bruto après la fuga. Aquest seu cavaller, differint no pochs dies la tornada, Càssio ymaginà que se n'era fogit y, per desesperació, donada la espasa a hu dels seus familiars, se féu matar en tal manera. Bruto,³³¹ d'altra part, (c. 12r) veent Càssio ésser fugit, prengué la espasa e matà's, e axí dexaren la complida victòria en les mans d'Antoni e a C. Octàvio, lo qual après fet cercar de Bruto, y trobat lo seu cors, li féu axí mort tallar lo cap y aquell portar en Roma e sotsmetre'l a la imatge de Cèsar. En aquesta victòria usà Octàvio moltes crueltats, majorment envers molts nobles romans los quals tots ab contumelioses paraules féu morir, y essent pregat de hu d'aquells que almenys après que fos mort li fes donar sepultura, respongué: «*Iam ista in*

---

³²⁷ Ms. *om.* Salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de l'it. *Octavio*. Ve78: «...Antonio et Octavio. Erano in questo tempo in Macedonia Bruto et Cassio interfectori di Cesare, donde Antonio et Octavio, sentendo loro havere congregati exerciti...».

³²⁸ Ms. *ell.* Ve78: «contra di loro».

³²⁹ Ms. *om.* Ve78: «che per paura».

³³⁰ Ve78: «onde lui con alquanti si fuggì et nascose in uno tumulo, et in tal stato essendo ridotto...».

³³¹ Ms. *Bruta*. Ve78: «Bruto».

volucrum est potestate». Tornant après en Roma Octavià, se mogueren encara més guerres civils, emperò que Lúcio Antònio, jermà de March Anthoni, confiant en los seus tres cavallers,³³² aparellava guerra per la rohina de Octàvio, per la qual cosa Octàvio anà contra ell e seguí'l fins en Perusa, hon no sens moltes procehides batalles lo constrengué a la fi a dedició. Procehí après en lo quart loch contra Sexto Pompeu, on, encara que més temps duràs la guerra, per molts moviments fets en Àffrica y Espanya a la fi Octàvio ne restà vencedor. Havent en aquest temps Octàvio ab Antoni divis lo imperi, regnant Antoni en l'Orient, Octàvio en lo Occident, e ultra a·çò donada encara a ell Octàvia, jermana sua, per muller, Anthoni se enamorà de Cleopatra, reyna de Egipte, e per la sua complacència repudià Octàvia, per la qual cosa Octavià, desdenyat, féu guerra ab Anthoni. Y essent vengut Anthoni ensemps ab Cleopatra en grandíssima classe prés a Àccio y a la illa Leucada, Octàvio li vench al encontre, hon fortment combatent, com mostra en lo VIII Virgílio, a la fi (c. 12v) Octavià fon vencedor y constrengué Antoni ab lo exèrcit a fogir e, seguint-lo, últimament lo conduhí a pendre metzines. Havent donchs en aquest discurs de les guerres civils Octavià sobrat quascú dels seus enemichs, tornà en Roma, on ab gran justícia e singular modèstia dispongué circa a la república e a les subjugades províncies e domini. Ne solament en aquestes civils guerres se exercità Octavià y de aquelles ne restà vencedor, mas per si matex vencé la guerra dalmàtica y la cantàbrica, y per legat y ministre vencé Catània,³³³ vencé lo Ilírico, la Gàl·lia Cisalpina, la Dàcia, Germània, Svèvia e Sicàmbría y moltes altres nacions y prínceps bàrbaros; trihunffà tres voltes, axí com damunt diem; ffon eruditíssim en la letra latina y greca; hagué la complida monarchia del món; e norresmenys, en tanta excel·lència y domini, may permeté que negú lo nomenàs “senyor”, axí com scriu Svetoni Tranquil·lo. A la fi, havent possehit molts anys tot lo món en pau, essent de edat de LXXVI anys, del mes de agost morí, per la qual cosa, considerant les sues preclares gestes, pot mèritament Octavià lo pare Cèsar en lo segon loch seguir de fama.

Seguex après micer Ffrancesch los nobles Scipions, dient que après seguien dos pares acompanyats de tres fills, los quals volgueren ab los lurs cossos tancar lo pas de Ytàlia als armats enemichs, dels quals fills la hu anava davant y los dos succehièn après, y lo derrer dels tres fills era lo primer entre tots lohat. On diu:

Et quei che volsero ai nimici armati

39 Chiudere il passo con le membra sue;

(c. 13r) Duo padri, da tre figli accompagnati:

³³² Ve78: «confidandosi nel triumvirato suo».

³³³ Lleg. “Aquitània”. Ve78: «Aquitania».

L'un giva inanci, et duo venivan dopo,
42 Et lo ultimo era il primo fra i laudati.

Circa la (c. 13r) intel·ligència dels precedents versos, principalment és d'entendre quina és la genologia entre aquests Scipions descrits en aquest loch del poeta, on P. C. Scipiò e Ch. C. Scipiò foren jermans devallats de un matex pare, apellat Scipiò, perquè sobre ell, quant era fadrí, lo seu pare, essent vell, anava per Roma muntat de P. C. Scipiò, lo qual adoptà en fill P. Scipiò Emilià; mas de C[h]. C. Scipiò³³⁴ sols ne naxqué Scipiò Nasica, en qui hagué fi la genologia.

Segonament és de saber que essent Aníbal devallat en Itàlia, hi³³⁵ havent sobrat P. C. Scipiò sobre lo Tesino,³³⁶ ell delliberà pasar en Espanya on era Bneo,³³⁷ son jermà, lo qual era en camp en una ciutat que's nomena Hibera.³³⁸ En aquest temps vench Hàsdrubal de Cartayna per voler soccòrrer aquella ciutat e après passar en Itàlia, hon los Scipions combateren ab ell e sobraren-lo, per la qual cosa quasi tota Spanya vench en dicesió³³⁹ dels Romans. Seguí³⁴⁰ après que los cartaginesos trameteren en Espanya Magone, Branchino y Hàsdrubal, fill de Gisgone, ab un altre potentíssim exèrcit, als quals P. C. Scipiò, passant lo flum Hiber, féu resistència e après lo debellà y vencé, hon moriren XII mília cartaginesos y X mília, ab XXXVI banderes militars, restaren presos. Vencé encara Scipiò un altre exèrcit de cartaginesos, hon entre ls altres moriren XXXVIII elephants. Últimament, havent los cartaginesos restaurat los exèrcits, volent trametre Hàsdrubal Brachino en Itàlia perquè's conjunyís ab lo jermà Haníbal, en açò los celtíberis (c. 13v) mancaren als romans, e ligaren-se ab los cartaginesos, per la qual cosa un duch nomenat Indíbile ab VII mília cavallers venia a conjunyar-se ab los exèrcits dels cartaginesos; de què P. Scipiò prengué partit de nit saltejar-lo o de dia, honsevilla que'l trobàs, per la qual cosa prengué una part del exèrcit e ab l'altra lo assaltà Tito Fronteo en los alleujaments. A la fi se affrontà ab los numidians, ab los quals, mentres combatia, sobrevenint los exèrcits affricans, fon últimament debel·lat y mort. Sentint donchs la mort del jermà Ch. Corneli Scipiò, e jutjant pestíffer als romans si Hàsdrubal passava en Itàlia, delliberà

³³⁴ Ms. C. P. C. Scipiò. Ve78: «Ch. C. Scipion».

³³⁵ Lleg. "i". Ve78: «et».

³³⁶ Ve78: «Tesino».

³³⁷ Ms. Bneo. Ve78: «Gneo».

³³⁸ Es tracta de *Hibera Iulia Ilercaunia Dertosa*, avui Tortosa.

³³⁹ Aquest dicesió, diferentment de l'it. *discensione*, es traducció de l'it. culte *ditione* (< ll. *dictione*), en el sentit de jurisdicció (< ll. *iurisdictione*). Ve78: «venne in *ditione* dei romani».

³⁴⁰ Ms. *aconseguí*. La lliçó de l'incunbale ja conté l'error: és tracta de l'error tipogràfic *consegni* per *consegui* (it. ant. *conseguitare* < ll. *consequor*); el tador hi llegeix però l'it. *consequire* (< ll. *consequor*), i per això tradueix *conseguí*. Ve78: «consegni dapoi che i Carthaginesi».

opposar-li's davant; hon, essent ab molt menor exèrcit, après més assalts y rompiments,³⁴¹ lo XIII dia combatent, del *que*³⁴² P. Scipió era mort, fon debellat e mort. Al qual essent-li restat Lúcio Màrtio, com damunt diem, exortant en tanta manera³⁴³ los cavallers romans, en la nit [assaltà] els camps³⁴⁴ dels cartaginesos, los quals, essent per la procehida fadiga cansat[s], los romans prengué gran cantitat e matà'n XXXVIII mília, y lo lur camp totalment prengueren.³⁴⁵ Hon entre les altres coses prengueren l'escut d'Àsdrubal, hon era escolpida la sua pròpria figura, lo qual era de pes de CXXXVIII nombres d'argent,³⁴⁶ lo qual escut fon tramès en Roma, hon portà no poca recreació als romans a tanta dolor concebuda per la mort dels tres cònsols.

L. C. Scipió no ha dexat pus notícia de si matex que haver ensemps ab Scipió Affricà, jermà seu, après o prop del mont Sipílio³⁴⁷ vencut y sobrat Antíoco, rey de Síria, y ensemps ab ell lo ja romput y desrahigat Haníbal,³⁴⁸ on per aquesta victòria subjugà après (c. 14r) tota la Àsia als romans, per on atès lo cognom de "Asià". Tornat après en Roma, y trihunffat de Anthíoco, intervench que lo dia aniversari del trihunffo fon volgut posar en presó per certes peccúnies, les quals la pobrea no li dexava restituhir; mas Tiberi Gracco, tribú de la pleba gent,³⁴⁹ com³⁵⁰ tingués greu inimicícia ab ell y ab lo jermà Affricano, norresmenys lo delliurà, dient no ésser onrra de la romana república que aquell jorn fos encarcerat aquell que l'any abans, en lo mateix dia, trihunffant, enemich del poble de Roma havia conduhit en presó, la qual cosa a Scipió fon molt honorable y en testimoni de mèrits y virtuts.

Scipió Nasica, com que³⁵¹ en lo exèrcici de les armes poca conexença y fama semble que haja dada, havent solament en lo seu consolat en la guerra dalmàtica virilment expugnat Delmíno,

³⁴¹ Ve78: «irruptioni et assalti».

³⁴² Ms. *dal che*. Ve78: «il trigesimo giorno combattendo, dal che P. Scipione era morto».

³⁴³ Ve78: «in tanta mestitia».

³⁴⁴ Ms. *hixqué els camps*. Ve78: «assali i campi».

³⁴⁵ Ve78: «i romani ucciseno trenta octa migliara, presene grande quantità et i loro campi totalmente predarono».

³⁴⁶ Ve78: «era di peso de lire CXXXVIII d'argento».

³⁴⁷ Ve78: «apresso del monte Sipilio».

³⁴⁸ Ve78: «il già confracto et enervato Hannibale».

³⁴⁹ Ms. *tributari de la pleba gent*. La forma del ms. *tributari* és un error de traducció per l'it. *tribuno*, "tribú" (< ll. *tribūnus*, -i, id.); el cat. *pleba (gent)*, en canvi, és la forma recurrent al llarg de tot el text, independentment del que aparegui en el model italià (*pleba* o *plebe*). Ve78: «tribuno della pleba».

³⁵⁰ Lleg. "tot i que". Les formes cat. *com* i *com que* són les formes utilitzades regularment per l'autor per traduir l'it. *quantunque*. Ve78: «quantunque».

³⁵¹ Ve78: «quanto che».

lo qual era cap de la regió de Dalmàcia,³⁵² mas en les altres prestantíssimes y singulars virtuts sues mèritament de si ha dexada gran fama. On primerament, essent en gran joventut, que per ley li era prohibit lo magistrat e dignitat quistorial,³⁵³ fon del senat jutjat e comprovat ésser lo singular de tots los hòmens de Roma. Aprés, essent estat cònsol nomenat de Caio Gracco, perquè aquell era contra lo auspici, renuncià lo magistrat, la qual cosa fon no poca fe de la sua continència, y majorment perquè totes les estatuas posades per los altres en la plaça lançà per terra, jutjant aquelles pertànyer [més] a privada lahor que a comuna utilitat, la qual cosa solament del públich se deu entendre en la comuna societat; y per confondre del tot tota supèrbia, renuncià encara lo seu pròpri trihunffo. Ffon (c. 14v) eloqüentíssim y claríssim jurisconsult, per la qual cosa fon en grandíssima fama. Últimament la confirmació de tota la sua excel·lència fon que, trobant-se en los *Libres Sibil·lins* que may Haníbal partiria de Ytàlia fins que la mare dels déus no fos en Roma portada, y rebuda per les mans de aquell lo qual fos lo pus perfet de tots los romans, fferen cercar aquella, la qual Àtalo, rey d'Àsia, tenia, y, sentint lo desig dels romans, líberament la donà a·quells. La qual, a la fi essent portada en Hòstia Tiberina, los romans hi trameteren Nasica y totes les mares y matrones romanes, de què donant los sacerdots asiens la figura en mans de Nasica, ell la donà aprés a una Clàudia Quinta, e axí ab grandíssima devoció e trihunffo la portaren en Roma al temple de la Victòria. Reduhint ara al preposít del poeta la perfata notícia,³⁵⁴ diu micer Ffrancesch que los dos pares, çò és P. [i]³⁵⁵ Ch. C. Scipions, los quals volgueren ab los seus membres tancar lo pas als enemichs, segons que·scriu Tuli en les *Paradoches*, dient: «*Quid duo propugnacula bellici, C.H. et P. Scipiones, qui corporibus suis cartaginensum adventum intercludendum putaverunt*», venien ab tres fills, çò és P.C. Scipió Affricà, L.C. Scipió Asià e Scipió Nasica, y lo derrer dels fills, çò és Scipió Affricà, anava davant y los dos venien aprés, e justament en lo fet de les armes; y lo derrer de edat, çò és Affricà, era primer entre los loats per fama. Dien norresmenys alguns que lo derrer en lo exèrcit de les armes,³⁵⁶ çò és Nasica, era lo primer entre·ls loats del senat, essent estat judicat singular per pública determinació, la qual sentència pot ésser, mas al (c. 15r) juhí nostre la primera exposició és més a micer Ffrancesch conforme. Descriu ell egualment procehir ensemps ab Cèsar en lo *Trihunffo de Fama*.

³⁵² Ms. *Dalmàtia*. Ve78: «quale era capo et metropoli della regione di Dalmatia».

³⁵³ Ve78: «la dignità et magistrato questorio».

³⁵⁴ Lleg. “predita notícia”. Ve78: «prefata notitia».

³⁵⁵ Ms. *om.* Ve78: «P.CH.C. Scipioni».

³⁵⁶ Lleg. “exercici de les armes”. La forma del ms. *exèrcit* apareix sovint al llarg del text, al costat del més comú *exercici*, com a traducció de l'it. *exercitio*, “exercici” (<ll. *exercitium*, -ii, *íd.*). Ve78: «exercitio delle armi».

Deduex après consegüentment lo poeta Clàudio Neró, dient que après dels Scipions seguia aquell en manera de un ardent esmaltat vidre,³⁵⁷ lo qual ab lo consell y ab la prudència, encara ab les mans y ab les armes, attengué a la major necessitat d'Itàlia, çò és Clàudio Neró, lo qual pla y segur e noturn, com véu lo fflum Metauro venir per la sua obra a purgar lo camp y terra romana d'una pestíffera lavor, verament en aquesta operació ell hagué al veure-la y conèxer-la claríssima vista, y plomes al volar per exequir-la. On diu:

Poi fiammeggiava in guisa d'un pyropo
Colui che chol consiglio et con la mano
45 Di tutta Italia giunse al maggior opo:
Di Claudio dico, che nocturno et piano,
Come il Metauro vide, a purgar venne
48 Di ria semença il buon campo romano.
Egli ebbe occhi al veder, al volar penne:

Circa la intel·ligència dels precedents versos, és de saber principalment com aquest nom pyropo és general, e signiffica alguna cosa lúcida davant los nostres ulls representada: specialment denota un lucidíssim vidre de color rosa e una mixtura de or o de esmalt, la qual se diu ésser lucidíssima. Segonament és de entendre que part del XI any e part en lo XII del segon *Bello Punico*, après la mort dels Scipions en Espanya, Hàsdrubal Brachino (c. 15v) pasà en Ytàlia per conjuyir-se ab Haníbal, lo qual era en lo realme de Nàpols. En aquest temps foren elets cònsols M. Lívio³⁵⁸ Salinatore e Clàudio Neró, los quals ab sorts partint les províncies, a Clàudio vench de haver-se posar contra Haníbal. Estant donchs Clàudio circa la sua expedició, Hàsdrubal, lo qual era en camp en Plasència, escrigué a Haníbal del seu ésser y de la sua voluntat quina era, çò és de conjunyar-se ab ell, e solament entendre en lo excidi de la ciutat de Roma; intervench que aquest correu fon pres y ensemps les letres, les quals Clàudio fetes interpretar als presos affricans, cone[gué] lo concepte d'Àsdrubal y la maniffesta roÿna de Roma, si no reparava. Per la qual cosa manà súbitament a un home que portàs les dites letres en Roma d'Àsdrubal, y escrigué al Senat que prestament tramettesse[n] lo Salinatore per oposar-se a Hàsdrubal. E axí fon fet, que sens fer alguna novitat en los camps prengué prop de VI mília elets combatents y de nit s'en partí, e ab grandíssima celeritat pervench en Lombardia y en aquell loch se conjunyarí al col·lega, e maniffestant-li lo seu ànimo, lo

³⁵⁷ Ve78: «in guisa di fulgente pyropo».

³⁵⁸ Ms. *Lúcio*. Ve78: «M. Livio Salinatore».

qual era improvís e inadvertent per assaltar Hàsdrubal,³⁵⁹ perquè ab Haníbal no·s pogués conjunyar, fon ultra açò la nit davant la batalla offerida als romans òptima ocasió. Emperò Hàsdrubal, veent que lo seu misatger no tornava, ymaginà lo que·s seguí, per la qual cosa dexà la obsisió de Plasència³⁶⁰ y en la nit se meté a passar lo flum Metauro, mas no sabent lo vado³⁶¹ differí fins al matí ab molt affany y desorde del seu exèrcit. Per lo matí, donchs, essent los cònsols romans (c. 16r) preparats y en punt, asaltaren Hàsdrubal, ab lo qual agrament combatent a la fi foren superiors los romans, on en aquesta axí aspra batalla moriren VIII millars de romans e LVII mília cartaginesos ensemps ab lo duch Hàsdrubal, e v mília ne restaren presos. Haguda donchs Clàudio aquesta victòria, la següent nit del dia d'aquesta batalla se·n partí Clàudio de Lombardia, y lo sisèn jorn [retornà]³⁶² als seus camps en la extremitat del realme, portant-se'n lo cap d'Àsdrubal, lo qual féu posar al camp de Haníbal, lo qual havent vist aquell no dix pus paraules que ell conèixer lavors la fortuna de Cartayna. Mèritament, donchs, Clàudio Neró hagué ulls en veure y en volar plomes, axí bé jutjant y prest subvenint lo profit de la romana república, majorment en lo seu major perill.

Importa après micer Ffrancesch Quinto Ffàbio Màximo, dient que procehint Clàudio Neró davant, en dret d'ell³⁶³ seguia un gran vell en virtuts excel·lent, lo qual ab singular art y prudència tingué corda a Haníbal en les armes,³⁶⁴ hon tostemps en lo seu consolat li prohibí vendre. On diu

Et un gran vecchio il secondava apresso,
51 Che con arte Hannibale a bada tenne.

Quinto Ffàbio Màximo, nobilíssim ciutadí de Roma, essent Haníbal pasat en Itàlia e sobrat tres cònsols, çò és Públío Scipió, Tito Semprònio, C. Flamíno, y los exèrcits exterminats en més parts, e après passat en lo regne de Pulla, fon per los romans elet cònsol e tramès ab lo excèrcit contra Haníbal. Lo qual veent alegrar per les procehides victòries, y los seus romans per la major part atterrats, e considerant encara (c. 16v) Haníbal ésser tant luny de Cartayna que era necessari

³⁵⁹ Ve78: «et manifestandoli l'animo suo, quale era improvviso et inadvertente assaltare Hasdrubale, onde...».

³⁶⁰ La forma del ms. *obsisió* és traducció del cultisme it. *obsidióne*, “setge” (< lat. *obsidiō*, *-ōnis*, íd.); aquesta forma podria provenir d'una superposició entre els catalans *obsidió* i *occisió*. Ve78: «obsidione de Piagentia».

³⁶¹ Aquesta forma tradueix el cultisme it. *vado*, “gual” (< ll. *vadum*, *-i*, íd.; avui it. *guado*); segons el DCVB representa un castellanisme ja documentat en alguns autors valencians del segle xv. Ve78: «i vadi».

³⁶² Ms. *om*. Ve78: «et il sexto giorno ritornò alli suoi campi».

³⁶³ Lleg. “darrera d'ell”. A causa de la presència, constant en el model italià, de la forma tosc. *drieto* per l'it. *dietro*, “darrera”, al llarg de tot el text el cat. *dret* tindrà tant el seu valor normal de “a la dreta” com el de “darrera”. Ve78: «in drieto allui».

³⁶⁴ Ve78: «tenne abbada Hannibale nell'arme».

que·s retragués primer que soccors ni ajuda li pogués venir, prengué partit de no voler combatre mas solament deffendre·s e prohibir que vingués més avant, per la qual cosa prengué lo cognom de Ffàbio “Cunctatore”. Ffon solament aquesta operació aquella que salvà la romana república, emperò Haníbal no era potent a debel·lar Quinto Ffàbio, quant estava en deffensa no podia a algun exèrcit seu procehir sens tots los exèrcits, essent Ffàbio tostemps a ell vehí quasi ab equal exèrcit, o no molt inferior a ell, de què Haníbal era en gran affany e maniffest perill. Per la qual cosa mèritament, primer per sentència de Ènnio, après confirmada de Virgili, pogueren dir los romans les paraules de Anchises: «*Que ffessum rapitis fabi?, tu maximus ille es. / Unus qui nobis cunctando restituis rem*»,³⁶⁵ per la qual cosa se denota la salut feta per la sua cunctació.³⁶⁶ E la prova de aquella demostrà Minúcio, mestre dels cavallers, los quals militaven sots lo imperi de Ffàbio, emperò que, menyspreant y blasmant la sua tarditat, delliberà combatre ab Aníbal: de què devallat prest en lo camp, prestament se pervéu de la sua gran error,³⁶⁷ emperò que, circuit de cartaginesos, era constret en breu restar mort o pres. Ffàbio, veent Minúcio en axí greu perill, girà·s als seus cavallers dient-los: «*Non celerius quam timui deprehendit fortuna temeritatem*»,³⁶⁸ après, exortats aquells, soccorregué Minúcio, lo qual, essent delliure per la prudència de Ffàbio, voltà·s als seus cavallers dient-los axí: «*Sepe ego audivi milites eum primum esse virum qui bene consulat (c. 17r) quit in re sit. Secundum eum qui bene monenti obediat. Qui nec ipse consulere, nec altri parere scit eum extremi ingenii esse. Nobis quem prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus, et dum imperare discimus parere prudenti, animo inducamus castra cum Ffabio iungamus, ad pretorium eius signa cum tulerimus. Ubi ego eum perentem quod benefificio eius erga nos ad maiestatem dignum est. Vos vero milites quorum vos modo armaque texerunt patronos salutabitis, et si nihil aliud gratorum certe nobis animorum gloriam dies hec dederit*». Ni solament aquesta digna e singular operació obrà Quinto Ffàbio, mas per la sua prudència, ab equal caliditat a-quella per la qual Aníbal prengué, recobrà Tàrento, per la qual cosa diu d'ell Haníbal: «*Et Romani suum Hanibalem habent*», y de Tàrento portà a Roma la imatge y bandera d'Èrcules y aquella col·locà al Capitòlio. Sobrà Ffàbio encara los líguris y en totes les sues obres fon observatíssim de la promesa fe, lo qual, havent ab los enemichs ferrat lo pacte de rescatar los presoners romans, y lo

³⁶⁵ P. Vergili Maronis, *Aeneidos*, VI.

³⁶⁶ Lleg. “dilació”. Es tracta d'un calc del llatínisme it. *cuntatione*, “dilació” (< ll. *cuntatio*, -ōnis, íd.). Ve78: «cuntatione».

³⁶⁷ Ve78: «donde disceso nel campo presto, presto s'avvide del suo grande errore».

³⁶⁸ Tit Livi, *Ab urbe condita*, XXII, XXIX.

senat no³⁶⁹ aprovant lo pacte, Ffàbio vené lo seu patrimoni y aquells rescatà, per satisfacer a la fe, de la sua pròpria peccúnia.

Segues après micer Ffrancesc en un ternal³⁷⁰ més nombre d'exemples de hòmens excel·lents, dient que ab Ffàbio eren dos altres Ffàbis y dos altres prestantíssims Catons, dos Paulos, dos Brutos y dos gloriosos Marcel·los y un M. Regulo, lo qua[l] molt més amà la república y los altres que no a si matex y la sua propria vida. On diu:

(c. 17v) Duo altri Fabii, et duo Caton con esso,

Duo Pauli, duo Bruti, et duo Marcelli;

54 Regulo che amò Roma, et non se stesso.

A més clara notícia dels precedents versos és d'entendre, com se veu en lo procés de Lívio *Ab urbe condita*, libro segundo, que la família de Ffàbio fon grandíssima, en la qual foren molts diversos y excel·lentíssims homes.

Hon principalment foren Qu. Ffàbio y Cesó Ffàbio jermans, dels quals havent los eqüis e los veientis³⁷¹ moguda guerra als romans, Quinto Ffàbio constrengué los eqüis a depositar les armes, y Cesó Ffàbio quasi sols reservà la romana libertat resistint³⁷² als veientis y comprimint la discòrdia del poble romà per la enveja portada a Spúrio Fúrio, lo qual era col·lega seu, o condestable.³⁷³ Seguí après que l'any esdevenidor los eqüis remogueren guerra contra los pobles de Roma, on fon elet cònsol un altre M. Ffàbio, prestantíssim home, y en aquest temps, essent estat en la batalla damunt dels veientis³⁷⁴ mort lo superior Quinto Ffàbio, per aquest sols la família de Ffàbio prengué a finir aquella guerra, y sots lo ducat y consolat de Marcho Ffàbio obtingueren moltes victòries. A la fi, essent animats ne quasi més estimant o curant los veientins, un jorn seguint-los foren portats de certes celades, hon descobrint-se aquelles no sens digna deffensa d'ells feta, a la fi restaren en aquella batalla morts CCCVI Ffàbii, per la qual cosa negú de la sua família restà excepto un chiquet infant, del qual hagué natura Quinto Ffàbio Màximo y los altres seus posteriors. Après la mort de CCCVI Fabis fon un altre Q. Ffàbio, lo qual féu (c. 18r) moltes guerres contra los eqüis y contra los

---

³⁶⁹ Ms. *lo*. Ve78: «onde havendo con li nimici firmato il pacto di riscuotere i prigionieri romani, et il senato non approvandolo, Fabio vendè il suo patrimonio».

³⁷⁰ Ve78: «in un terzetto».

³⁷¹ Ms. *Iveientis*. Ve78: «Iveienti».

³⁷² Ms. *resistins*. Ve78: «resistendo».

³⁷³ Ve78: «Furio, quale era suo collega».

³⁷⁴ Ve78: «a li vienti».

volchs, e fon encara cònsol contra los gà·lichs, com³⁷⁵ ne vingués molt mal als romans; fon ultra açò lo primer entre·ls altres que fon cognomenat Màximo. Q. Ffàbio Rutilano,³⁷⁶ lo qual militant sots Lúcio Papírio Cursorre contra los samnites, essent lo cònsol retornat en Roma, contra lo precepte combaté ab ell[s] y aquell[s] sobrà y vencé, hon Papírio encara per la inobediència lo volgué fer morir; vencé ultra a·çò los samnites, e subjugà al imperi romà Q Ffàbio los pullesos y mucerins y de aquells trihunfà, y après trihunffà dels sabins, après dels gà·lichs y dels úmbres, dels màrsichs y dels toscans, com scriu Plini y Tito Lívio, libro x, *Ab Urbe condita*. Lo derrer Ffàbio, lo qual no s'occorregué abans, ffon Q. Ffàbio, fill de Fàbio Màximo, lo qual en lo exercici de les armes com fos excel·lent, se comprén per lo contengut de Lívio, e maximament essent gosat Q. Ffàbio, son pare, aquell posar-se davant Scipió Affricà, on com escriu Lívio en la terça *Deca*, en lo VIII libre, volent disuadir Ffàbio Màximo que Scipió guerregàs Cartayna, per expugnar-se de tota emulació e enveja envés los cònsols, dix aquestes paraules: «*Que enim michi emulatio cum eo esse potest qui ne filio quidem meo equale sit*». Resta donchs ara en lo judici y en lo liberal arbitre dels quals dos Ffàbis ho ha entès de present Micer ffancesch.

Consegüentment, per la intel·ligència dels Catons, és primer de saber la sua genologia, per la qual cosa fon lo primer Màrtio Pòrtio Cató Censorino, del qual naxqueren dos fills. Lo primer hagué en la sua joventut e nomenà's Marcho Pòrcio Cató,³⁷⁷ home eloqüentíssim e digne jurisconsult, lo qual essent designat pretor vench a mort, (c. 18v) y de aquest scriu Ciceró in libro *de Senectute*. De aquest naxqué un altre Marcho Pòrtio Cató, cognomenat nebot, home ffacundíssim, lo qual morí en Àffrica ab un Q. Metel·lo, y de aquest Cató últimament naxqué un altre March Cató, lo qual fon constituït pretor. Hagué encara lo Censorino Cató en la sua vellea un altre fill, lo qual hagué³⁷⁸ de una jove apellada Solon, filla de un seu cliente, y de la mare fon cognomenat M. P. Catone Soliniano. D'aquest naxqué un altre M. C., lo qual pretor après morí en Tràcia, y de aquest naxqué lo prestantíssim M. Cató Uticense, y del Uticense naxqué March Cato, lo qual militant ab Bruto, après la mort de Cèsar, fon mort en Macedònia de Anthònio y de Octavià.³⁷⁹ Mas entre aquests Catons no és difícil conèxer de quals ho entén a dir lo nostre micer Ffrancesch, emperò que en armes avançà lo primer Cató Censorino y lo Uticense, o lo fill, com sia cosa que sots lo ducat y auspici de Cató³⁸⁰ foren sotsmesos los sarts, essent ell pretor, y en lo consolat ensemps ab

³⁷⁵ Lleg. "tot i que". Ve78: «quantunque».

³⁷⁶ Ms. *Rutilano*. Ve78: «Rutilano».

³⁷⁷ Ms. *Cotó*. Ve78: «Marco Portio Catone».

³⁷⁸ Ve78: «acquistò».

³⁷⁹ Ms. *Octavià*. Ve78: «Octavio».

³⁸⁰ Ve78: «Catone Censorino».

Tito Mànlío vençé los celtíberis, y essent primer estat tribú sots March Attílio Glabrione en Grècia, après les angústies de Termòpile, féu en armes gloriosíssimes obres y dignes, com escriu Plini y Appiano Alexandrino. Hon com fos claríssim y singular orador, demostrà norremenys egualment ésser diligent ab la espasa en la ma y ab la lengua en plaça,³⁸¹ on per la sua facúndia obtench, après lo terç Camp Púnich,³⁸² que la èmula en Roma Cartayna se mogué a roÿna. Los altres dos Catons, çò és lo Uticense y lo fill: com³⁸³ quascú per les dignes y singulars obres se donassen al exèrcit de les armes, norresmenys lo fill de Cató sortí pus prest en disposició e nom (c. 19r) de cavaller que no d'emperador, emperò que altre Cató conclourem ésser lo Uticense, ultra lo Censorino, al qual totes les rellíquies dels pompeans, après la mort de *Gneo*³⁸⁴ Pompeu en Egipte, reffogiren en Àffrica com en lo derrer presidi d'ells, e lavós en loch de Pompeu subsegueix Cató y Lúcio Scipió, com scriu Ffloro. Après, anant Cèsar contra ells en Àffrica, y contra ell per resistir venint T. Labieno e Scipió e Juba, a la fi Cèsar en un mateix dia los sobrà a tots, e no essent intervengut Cató en aquella batalla, los seus fugint-se'n en Útica, sentint l'auctoritat de Cèsar, matà a si mateix, tant s'envergonyí que lo seu gran ànimo hagués a ésser perdonat de Cèsar, com scriu Sant Agostí en lo primer de *Civitate Dei*, en lo capitol XXII. Poden, donchs, mèritament aquests dos gloriosos Catons, per lo exercici de les armes, seguir ab Ffàbio en lo trihunffo de Ffama.

En lo tercer loch eren los dos, çò és Paulo Emílio pare y Paulo Emílio fill, hon és d'entendre que lo primer fa³⁸⁵ memorable y clar la terrible clade dels romans en Cannas. On continuant-se la guerra de Haníbal, y essent finit lo temps del consolat de Q. Ffàbio Màximo, los romans elegiren cònsol Paulo Emílio y Terenci Varro. Havent donchs Ffàbio en lo agro salernitano reclós y tancat³⁸⁶ Haníbal en una vall entre Passiliano y lo mont Calículo, era quasi reduhít en la derrera desesperació Haníbal, per la qual cosa Ffàbio recordà a Emílio que se volia vendre no mudàs en alguna manera lo seu orde. Emílio, conexent lo partit, seguia lo precepte de Ffàbio ni entenia per alguna manera combatre, mas lo seu companyó Terenci Varró, home audacíssim³⁸⁷ e inexpert de la (c. 19v) fúria affricana, blasmant la hu la cunctació de Ffàbio y Emílio, scrigué al senat Paulo no voler vendre combatent, per la qual cosa lo senat manà al consol que del tot combatés Haníbal. Venint donchs a la batalla, y essent los cartaginesos constrets a morir y a vendre, feren crudelíssim estrall dels

³⁸¹ Ve78: «et con la lingua nel fore».

³⁸² Ve78: «doppo il terço Bello Punico».

³⁸³ Lleg. “tot i que”. Ve78: «quantunque».

³⁸⁴ Ms. *Bueo*. Ve78: «Gneo».

³⁸⁵ Ms. *Ffàbio*. Ve78: «che il primo fa memorabile».

³⁸⁶ Ve78: «rinchiuso».

³⁸⁷ Ms. *audatíssim*. Ve78: «audacissimo».

romans, on moriren XXXX mília romans y altres tants del nom latí, y morí lo digne consol Paulo Emílio, per la qual cosa Varró ab gran por y gran viltat se'n fugí. Primer donchs que morís, essent ferit de mort y ja poch podent aspirar, sient sobre una pedra, un cavaller nomenat Ch. Corneli Lèntulo li dix aquestes paraules: «*P. Emili quem virim insontem culpe cladis hodiernae dii respicere debent cape hunc equum: dum et tibi virium aliquid superes. comes ego te tollere possum ac protegere ne funestam hanc pugnam morte consolis feceris: et si hoc lacrimarum satis luctusque est*». A aquestes dolces y piadoses paraules, benignament y ab gran prudència, respós lo cònsol Paulo dient: «*Tu quidem Ch. Corneli macte virtute esto, sed cave ne frustra miserando exiguum tempus emanibus hostium evadendi assumes. abinuncia publice patribus urbem romanam muniant ac priusquam victor hostis adveniat presidii firmetur privatimque Fabium Emilium preceptorum eius memorem existisse et vixisse aduch: mori me in hac strage militum meorum patere: expirare: Ne tu ulterius intereas causaque consulatus acusator college existas ut alieno crimine innocentiam meam protegam*». Greu molèstia posà la mort de Paulo Emílio pare al senat de Roma, mas Paulo Emílio fill ne portà majo[r] fortuna a la romana república. Per (c. 20r) la qual intel·ligència és de saber, com scriu Plutarco, en la primera expedició que féu P. Emílio fón contra los hiberis. Emperò que durant encara la gue[r]ra d'Antíocho, rey de Síria, en Hespèria, se mogué gran y torbultent tomult, en la qual guerra fon tramès Emílio no sols ab los pretors, com era pràtica, mas ab les dotze [destrals],³⁸⁸ per çò que en ell refulgís tota dignitat consular; pervengut, donchs, en Hibèria, sols en dos batalles que vencé romangueren morts circa XXX mília hòmens. La segona guerra, la qual féu Emílio, fon contra los líguris, poble ferocíssim, los quals en breu temps conduhí a dedició de tot lo lur possehit domini de terres y de naus. La última guerra e³⁸⁹ pus famosa fon contra Perse, fill de Philipo, rey de Macedònia, a la qual essent procehit Paulo, principalment sobrà i vencé Milió, duch y prefet de Perse, ab tot lo seu florit exèrcit, e subseguint après prosperament la guerra, a la fi Perse y la muller y fills conduhí presos en Roma davant lo carro quant trihunffava. Mas no volgué comportar la enveja, la maligna fortuna que en aquesta glòria Paulo fos expert de qualque tristícia:³⁹⁰ hon havent ell quatre fills, dels quals dos, la hu se nomenava Scipió e l'altre Ffàbio, la hu morí ja de edat de XVI anys, cinch dies abans que trihunffàs, l'altre tres dies après del seu

³⁸⁸ Ms. *los dotze segurs*. La forma cat. *segurs* és un error de traducció per l'it. ant. *securi*, “destrals” (< ll. *securis*, -is, íd.), evidentment a causa d'una confusió entre *securi*, “destrals”, i *sicuri*, “segurs”. Es tracta de les dotze destrals que, juntament amb els feixos, constituïen els símbols de l'autoritat consular. Ve78: «non solo con pretori, come era costume, ma con le dodeci securi, acciocché in esso refulgesse ogni dignità consulare».

³⁸⁹ Ms. *és*. Ve78: «La ultima guerra et più famosa fu contro contra di Perse».

³⁹⁰ Ve78: «ma non volse patire la invidia et maligna fortuna che in questa gloria Paulo fusse experte di qualche mestitia».

trihunffo, de edat de XII anys. Mas Paulo, ab fort ànimo comportant axí crudelíssims colps, usà aquestes dignes paraules al poble: «*Cum iam saluis rebus incolumis ad vos delatus urbem leticia et festivitate compleri aspicerem: adhuc fortunam subsperatam humi quam sciebam purum nihil sine invidia hominibus gratificari consuevisse: nec animus pro me re. p. prius timere (c. 20v) destiti: quam adverus casus me privatam invasit optimos filios, quos michi solum delegeram subcesores continuatis prope funeribus extulit. Nunch autem sine periclo vos esse video: bonam spem michi propono: et arbitror iam populo romano fortuna sine labe permansuram: quando satis invidie mihi atque meis anteriori prosperitate illa inflixit*». Últimament, après de aquest trihunffo, P. Emílio, fet censor, vench en una larga malaltia, hon per consell dels metges anà abitar en Idea,³⁹¹ amena illeta molt prop de Itàlia, en la qual tres dies après la sua venguda, havent fet sacrifici als déus perquè li tornàs la sanitat, gloriosament morí. No és de [preter]metre, en la fi, P. en la vida haver vixcut tant continent que, havent usat per delliberació del senat en lo[s] joch[s] circensi³⁹² tostemps les vestimentes trihunffals, venint a mor[t], no primer ell pogué tornar lo dot a les dones que fossen les sues possessions venudes. Ultra los dos P. Emilis, fon un P. Emílio en lo temps de Cèsar, lo qual solament en aquell temps ell ésser estat tributari,³⁹³ e no és altre que les sues gestes commemora Svetònio Tranquil·lo.

Seguexen en lo quart loch los dos B., çò és Júnio Bruto y M. Bruto, y al meu juhí se pot avistar lo III [Dècimo] Bruto,³⁹⁴ y lezar a la memòria dels hòmens dels quals ho entén lo nostre micer Ffrancesch. Per la qual cosa, quant a [J]únio³⁹⁵ Bruto, és de saber que après que Sexto Tarquíno hagué per força corrompuda Lucrècia, les costumes y pràtiques de Tarquino Superbo foren molestes al Senat de Roma; Bruto, per la sua obra, lançà Tarquino de Roma y de la senyoria, y consegüentment obrant, veent que lo nom de Tarquins era odiós entre'l poble, per obra de Tarquino Col·latino, marit de Lucrècia y cònsol, se partí de Roma perquè era (c. 21r) devallat dels Tarquins, çò és nat de la jermana de Tarquino Superbo. Ffeta aquesta obra, Tarquí Superbo tramès

³⁹¹ Es tracta de Vèlia (també Elea o Hyele), important ciutat de la Magna Grècia situada entre Posidònia i Pixos. Ve78: «andò habitare Idea, amena isoletta assai presso d'Italia».

³⁹² Lleg. “en els jocs del circ”. Ve78: «nei giuochi circensi».

³⁹³ Ve78: «essere stato tribuno».

³⁹⁴ Ms. *XIII Bruto*. El ms. reproduex l'error del model it. XIII, que provindrà probablement de l'acostament entre el número III i el nom *Dècimo Bruto*. Bo75: «tercer». Ve78: «il XIII Bruto».

³⁹⁵ Ms. *ala unio*. La forma del ms. prové de l'error *alunio* present en el model italià. Aquest error podria dependre tant d'una forma *a Iunio* com *a l'uno*: davant del dubte, segueixo el criteri de la *lectio difficilior* i opto per per la primera forma *a Iunio*. Ve78: «alunio Bruto».

en Roma embaxadors per demanar los seus bens, hon en la distància³⁹⁶ que foren naxqué una conjuració ab los jovens de Roma de remetre lo rey, entre·ls quals foren dos fills de Bruto, los quals conjuraven; mas maniffestant-se aquesta conjuració al cònsol Bruto, per un servent nomenat Vindício, Bruto féu pendre los fills y levar-los lo cap, y al servent féu donar gran pecúnia y ensems lo libertà ab la civilitat,³⁹⁷ y d'ell, per lo seu nom, fon en l'esdevenidor denominada la venjança. Tarquí, donchs, veent lo seu pensament fallit, públicament mogué³⁹⁸ guerra los romans ab lo ajutori de Porsenna rey, après del qual se n'era fogit en lo exili. M. Bruto, ensemps ab Valèrio Públícola, seu [col·lega],³⁹⁹ lo qual havia subrogat en loch de Col·latí, virilment se posà a deffendre la romana libertat; e combatent molt temps, a la fi un jorn, combatent en la batalla Bruto y Arunta, fill de Tarquino, ensemps d'un colp combatent se mataren. Marco B., axí com damunt diem, fill de Júlio Cèsar y de Servília, jermana de Cató Uticense, lo qual, pux que per recuperar la ocupada república [et]⁴⁰⁰ romana libertat hagué mort Cèsar en lo Senat, com que⁴⁰¹ en la expedició militar se pertanyia, s'en anà en Grècia, y en aquell loch principalment mogué guerra a[ls] tracis],⁴⁰² hon poch gloriós vench succehit.⁴⁰³ Per la qual cosa, convertit a congregar les relíquies dels exèrcits e de nou portar-ne per mar y per terra, se aparellà contra Anthoni e Octavià, e últimament, venint a batalla, com a ell se pertanyía, restà superior. Per bé que per la error de Càssio, com damunt diem, en la fi restàs vengut e a si matex matàs, (c. 21v) no restà que mèritament no·s dega reputar prestant e digne, majorment essent ell estat no menys avisat de letra que estudiós de la libertat, com demostra Tuli en diverses obres y varis estudis a ell scrites y trameses. Dècimo Bruto, axí mateix, de si ha dexat notícia majorment per ésser estat sols resistent a la voluntat e fúria d'Anthoni, lo qual après de la mort de Cèsar e la vida de Octavià volia ocupar y estrènyer la romana república; mas damnat après

³⁹⁶ Lleg. “estada”. La forma del ms. *distància* tradueix l'it. *stança*, “estada, estància”. Ve78: «dove nella stança che fero no nacque una congiuratione».

³⁹⁷ Ve78: «et al servo suo fe' donare grande pecunia, la libertà insieme colla civiltà».

³⁹⁸ Ms. *mogueren*. Ve78: «mosse».

³⁹⁹ Ms. *publicà la sua senyoria o officì*. La forma del ms. prové directament del model italià, on trobem l'error *Valerio publico la suo collega*, pel correcte *Valerio Publicola, suo collega*. El cat. *publicà*, és una traducció literal de l'it. *publico*, llegit com a *publicò*, “publicà”; la forma *la sua senyoria o officì*, en canvi, es una adaptació del traductor, probablement forçada per la presència del verb transitiu *publicar*. Ve78: «Ma Bruto, insieme con Valerio publico la suo collega».

⁴⁰⁰ Ms. *om*. Ve78: «la re. publica et romana libertà».

⁴⁰¹ Ve78: «quanto che».

⁴⁰² Ms. *a Traci*. Ve78: «a Traci».

⁴⁰³ Ve78: «quantunque poco felici ne venisseno subcessi».

del senat perquè en la derrota de Mòdona Anthònio no havia seguit, e a la fi vengut a la sua potestat, fon de un cavaller nomenat Capeno mort per manament d'Anthoni.

En lo quint loch venen⁴⁰⁴ los dos Marcel·los, dels quals lo primer fon Marco Marcel·lo. Lo qual, principalment éssent los gà·lichs y los [ín]subri[s]⁴⁰⁵ venguts contra los romans sots lo ducat de Viridomaro, lur príncep, procehint ell contra ells, après d'algunes batalles a la fi aquells debellà y vençé, y combatent a batalla singular ab Viridomaro lo matà y les opimes despulles sues, com scriu Lívio e Virgili, consagrà a Jovis. Succehint après la guerra de Aníbal, y havent ja quasi ell presa tota la campanya de Roma,⁴⁰⁶ Marco Marcel·lo essent en Nola, un jorn feta erupció de la terra, assaltà Haníbal lo qual era en camp, e ab aquell prosperament combatent, com se pertanyía a la sua poca gent, restà en aquell acte Aníbal superior. Mas continuant-se per Aníbal la obsidió, lo pretor Marcel·lo, tant ab greu estimol agreujà los affricans que Aníbal fon constret a fogir, per la qual cosa Marcel·lo fon lo primer dels romans lo qual véu les spatles d'Aníbal en fuyta, e que alguna sperança donava als (c. 22r) romans de victòria. On agreujant Marcel·lo molt espessament⁴⁰⁷ Haníbal, e axí com scriu Lívio en lo VII del segon *De Bello Punico*, essent una volta sobrat de cartaginesos, e morts circa dos mília VII 6 romans, entre·ls quals foren dos tribuns e quatre centurions, Marco Marcel·lo asprament se reprengué y exortà axí los seus cavallers,⁴⁰⁸ que tots aquells que eren romanos cridaren ab una veu voler seguir tota la sua voluntat y que prengué certa experiència, la qual cosa Marcel·lo dix voler fer; e altre dia vench contra Hanibal, e hixqué·li, e rompé'l, hon foren morts circa VIII mília cartaginesos ab cinch elephants. Per la qual cosa Haníbal, girat als seus cavallers, los dix de Marco Marcello: «*Cum eo nimirum hoste vobis res est qui nec bonam nec malam scit ferre fortunam nec potest, seu vicit ferociter instat victis: seu victus est instaurat cum victoribus certamen*». Entre aquest temps, essent quasi tota la Sicília en potestat y domini de cartaginesos, Marco Marcel·lo anà y expugnà Syracuse, y breument recobrà tota la illa hi reconduhí a la romana república.⁴⁰⁹ Últimament, essent estat fet cònsol contra Haníbal M. Marcel·lo e T. Quíntio Crispino, no dexant un sols dia als affricans reposar en pau, intervench que los cònsols

---

⁴⁰⁴ Ms. *vinguen*. La forma del ms. *vinguen* prové d'una lectura de l'it. *vengano* del model com a subj., mentre en realitat es tracta de la forma toscana de l'indicatiu *vengano*, "venen" (avui it. *vengono*) Ve78: «vengano».

⁴⁰⁵ Ms. *subri*. La forma del ms. prové de l'error present en el model it. *in subri*, evidentment per *Insubri*. Ve78: «et gli in subri».

⁴⁰⁶ Ms. *companya di Roma*. El ms. reproduex l'error del model it. *compagna*, "companya", per *campagna*, "campanya". Ve78: «compagna di Roma».

⁴⁰⁷ Ve78: «molto spesso».

⁴⁰⁸ Ve78: «Marco Marcello sì aspramente riprese et obiurgò i suoi militi».

⁴⁰⁹ Ve78: «et ricondusse a la indictione de' Romani ».

anaren per explorar lo siti hon era acampat Aníbal e portaren ab si poca companyia; en açò, tornant algunes esquadres de Aníbal a les tendes, assaltaren los cònsols, hon combatent-se asprament a la fi restà mort lo gloriós y clar Marco Marcel·lo. L'altre Marco Marcel·lo fon aquell que era cònsols en lo temps de Cèsar y que ensemps ab Pompeu, Cató, Bíbulo y los altres adversaris seus fon en la Guerra Civil, lo qual (c. 22v) com⁴¹⁰ se exercitàs en lo fet de les armes contra Cèsar, norresmenys crech que restà més famós per la clemència de Cèsar a ell usada, pux que d'ell fon constret a dedició, y per la oració de Tuli la qual comença «*Diuturnii silentii quo eram hiis temporibus usus P.C.*», la qual ell féu regraciant a Cèsar de la clemència demostrada a Marcel·lo, que per la sua altra pròpria operació, emperò que exulant ell en Atenes, y Cèsar havent-lo-y atorgat, ell retornà a instància del senat,⁴¹¹ e axí com se volgué metre en camí per tornar, fon mort per un Ch. Màgio Sil·lone,⁴¹² com scriu Lívio en lo IIII libre e XII *Deca*, segons que fragmenta Floro. Ffon un altre Clàudio Marcel·lo, com scriu Lívio en lo III libre, y a la quarta *Deca*, segons que Lúcio Ffloro annota, lo qual ensemps ab Lúcio Fúrio Purpúrio vencé y sobrà los boys, los [ín]subris⁴¹³ y los gà·lichs, lo[s] qual[s] encara de nou, ultra Veridomaro, havien contra los Romans conjurat, y de aquest pobles trihunffà Clàudio Marcel·lo. Últimament fon un Lucíno Marcel·lo en lo temps del primer Marcel·lo, lo qual fon tribuno y cavaller sots Marco Marcel·lo ja damunt dit, lo qual morí en aquesta batalla quant de Haníbal fon sobrat Marcel·lo. Resta últimament a narrar les gestes de Règulo, collint aquelles de Plini y de Lúcio Ffloro y del fracment per ell fet de Lívio en la segona *Deca* al VII y VIII libres, axí matex encara de Eutròpio, hon és de entendre principalment que no essent los romans en plenària possessió de Itàlia, mas havent guerra ensemps ab los salentins, M. Attílio Règulo, essent fet sònsol contra ells, los vencé y trihunffà de aquells, on fon aquesta la última victòria pertanyent al acost de Itàlia.⁴¹⁴ (c. 23r) Desigant donchs los romans, pux que eren en possessió de la terra de Itàlia, e ja dos mars fets [confins]⁴¹⁵ dels seu domini, en experimentar la fortuna de la mar, casualment los fon offert singular ocasió. Imperò en Sicília, havent guerra los

---

⁴¹⁰ Ve78: «quantunque».

⁴¹¹ Lleg. “y Cèsar havent-li atorgat el retorn a instància del senat”. La forma del ms. prové d'una lectura errònia *retornò*, “retornà”, del subs. it. *ritorno*, “retorn”. Ve78: «et Cesare havendoli concesso il ritorno ad instantia del senato... ».

⁴¹² Ve78: «Ch. Magio Cillone, cliente suo».

⁴¹³ Ve78: «gli in subri».

⁴¹⁴ Ve78: «a lo acquisto de Italia».

⁴¹⁵ Ms. *ja dos Maris fets vassalls*. Es tracta d'un error de traducció provocat per una lectura de l'it. *mari*, “mars” (< ll. *mare*, -is, íd.), com a *Marii*, “els Maris” (< ll. *Marius*, -i); l'adaptació entre l'it. *confini*, “confins”, i el cat. *vassalls* respondrà probablement a un intent del traductor per donar coherència a la frase. Ve78: «et già due mari fatti confini del dominio loro».

çaragoçans y [messinesos],⁴¹⁶ los çaragoçans imploraren lo adjutori de carthaginesos y los [messinesos]⁴¹⁷ [demanaren]⁴¹⁸ la favor dels romans, per la qual cosa hagué natura la Primera Guerra Púnica; en la qual, essent ja anats tres duchs romans, çò és Àppio Clàudio, Ch. Duel·lo⁴¹⁹ et Attílio Colatino, en lo quart loch subcehit M. Attílio Règulo, lo qual entre tots los romans fon lo primer duch que passàs en Àffrica. Essent donchs principalment Regulo en la mar d'Àffrica, combaté ab Amílcare cartaginés, lo qual sobrà y vencé, prenen[t] de Cartayna LXIII naus, e après d'aquesta victòria devallant en terra prengué una ciutat la qual era nomenada Clípea, y avant après un poch espay de temps prengué CCC castells y CC mília hòmens, los quals sotsmeté al imperi de Roma. Né solament ab los hòmens semblava que combatés Règulo, mas encara contra los déus, emperò que, quasi a la venjança d'Àffrica, apparech après dels camps romans un crudelíssim y horrible serpent, lo qual molt infestava y damnificava los romans, mas Règulo, vençedor de tota·ltra cosa, sobrà encara la terrible serpent, on no sens gran temor⁴²⁰ y admiració lo nom seu fon escampat per tota l'Àffrica, né altra cosa més li restava de fer sinó anar a conquistar Cartayna. La qual cosa los cartaginesos, veent quant a les sues pròpies forces se pertanyía ésser sobrats de Règulo, se convertiren a l'ajutori estranger, per la qual cosa (c. 23v) conduhïren per prechs en lur capità Xantipo Lacedemònio, lo qual venint a Cartayna, y vent que los romans tenien fretura d'aygua, enginyà's de levar-los aquella poca que tenien,⁴²¹ lo qual, quant los véu per aquest efecte tant fatigats, los assaltà y rompé, y prengué presoner lo insigne y prestant M. Attílio Règulo. Havent, donchs, aquest Règulo en la guerra presa gran còpia y moltitud de cartaginesos, après ell essent restat encara presoner, volien los cartaginesos fer permutació entre M. Règulo y la lur joventut, per la qual cosa delliberaren de trametre lo propri Règulo per embaxador als romans, donant-li primer lo jurament que si los romans no consentien al pacte ell retornaria a Cartanya. Obehí M. Règulo, y pervengut en Roma negún gest o costumes mostrà d'ésser romà, mas introduhït en lo senat, exposa la embaxada dels cartaginesos, après aquella ab copiosa e urgent oració persuadí al senat e al poble romà que tal permutació no·s fes, ni encara fessen pau, dient ell ésser vell y totalment inútil en la

⁴¹⁶ Ms. *venecians*. El ms. tradueix a partir de la forma incorrecta *Unesinesi* del model italià, per *Mesinesi*, “messinesos”. Ve78: «havendo guerra i Siracusani et Unesinesi».

⁴¹⁷ Ms. *venecians*. Ve78: «Unesinesi».

⁴¹⁸ Ms. *crexqueren*. Desconec l'origen de la curiosa correspondència establerta pel traductor entre l'it. *chiedere*, “demanar”, i el cat. *creixer*; està clar, en tot cas, que no es tracta d'un error, ja que aquest fenòmen és constant al llarg de tot el text. Ve78: «chieseno».

⁴¹⁹ Ve78: «Duello».

⁴²⁰ Ms. *remor*. Ve78: «timore et admiratione».

⁴²¹ Lleg. “aquella (Cartago) s'enginyà d'occupar”. Ve78: «et vedendo che i romani havevano penuria d'acqua, quella s'ingegnò di occupare».

guerra, y los presoners cartaginesos ésser jovens y ésser abtes en lo exèrcit de les armes, per la qual cosa los romans no feren pau ni encara los presoners permutaren. E volent partir après Règulo, y retornar a Cartayna, la sua muller lo volia abraçar e lo senat li deya que restàs en Roma, mas Règulo lançà y apartà de si la muller e dix al senat: «*Ex illa die in qua in potestatem affrorum veni romanus esse desiui. Quare nego me in ea urbe mansurum in qua postquam affris servivi dignitatem honesti civis habere non possum*». Retornat donchs Règulo a Cartayna, e los cartaginesos sabent que per la sua obra era la (c. 24r) permutació destorbada y la pau, lo tancaren en una bota tota circuïda d'acutíssim claus, e tallant-li les palpebres dels ulls, per çò que en la fi los extrems sperits sentissen dolor, lo feren morir en aquella manera miserablement rodant la bota.⁴²² Ab gran rahó dons és ben dit ell amar més a altri que a si matex, çò és la romana república, que la propria vida.⁴²³

Segueix après micer Ffrancesch que seguia après M. Règulo, dient que dret a ell véu venir un Cúrio y un Ffabrício, molt més bells que la lur pobrea y de més digne ffama, essent aquella estada voluntària, que fon Mida, rey de Ffrígia, y M. Crasso romà ab lo or y riquesa, los quals a la virtut foren rebelles. On diu

Un Curio et un Fabricio, assai più belli

Con la lor povertà che Mida o Crasso

57 Con l'oro, onde a virtù furon ribelli;

Cosa convenient és, axí com M. Cúrio e C. Licínio Ffabrício foren en voluntat consemblants y en obres, que encara los dos ensemps procehexquen en lo trihunffo de Ffama. On és de entendre que los romans, havent ja aquistat part de domini en Itàlia, lo[s] samnites, los quals eren potentíssims pobles, portant enveja als romans, li mogueren guerra, la qual hagué gran varietat e a la qual expedició foren tramesos més cònsols, çò és Caio Vecúrio y Lúcio Postímio y Lúcio Papírio cognomenat Cursore, ni emperò que per negú de aquests foren subjugats los samnites en manera que encara de nou no restaurassen la guerra. On lo poble de Roma trameté M. Cúrio De[n]tat,⁴²⁴ lo qual aquell no solament vençé, mas de la riba de la mar Ínfero, la hon abitaven, a la fi tot ho sotsmeté a l'imperi de (c. 24v) Roma.⁴²⁵ On durant la guerra, essent-se aquells de Sabina rebelats dels romans, Cúrio los revencé, emperò triunffà dues voltes, la una dels samnites, l'altra dels sabins,

⁴²² Ve78: «lo richiuseno in vaso di legno, circondato tutto d'acutissimi chiovi, et tagliatoli le palpebre de li ochi, aço ché infine allo extremo spirito sentisse dolore, in quello modo miseramente lo feceno morire».

⁴²³ Ve78: «che molto più amasse altrui, cioè la romana Re Publica, che non fé sé stesso et la sua propria vita».

⁴²⁴ Ms. *de tant*. Ve78: «dētato».

⁴²⁵ Ve78: «ma da la riva del mare ìnfero, là dove habitavano, infino al supero, tutto sottomise allo imperio romano».

en un matex consulat, y ultra aquestes victòries sotsmeté Cúrio los lucans, e Pirro, rey dels epirotes, totalment lançà de Itàlia. Essent donchs retornat en Roma, e aprovant-se Cúrio haver preses tantes terres que seria estat una solitud si no hagués pres tants hòmens, que·s serien morts de fam sinó hagués preses tantes terres, ell se'n tornà a abitar en la sua chica y pobra abitació, y en aquella demorant y cosint un matí roba,⁴²⁶ los embaxadors dels samnites li portaren en donatiu grandíssima quantitat d'or, la qual axí tost com la véu la desdenyà y menyspreà, dient als embaxadors: «*Malo in fictilibus meis esse et aurium hencibus imperare*», digna verament resposta e a claríssim romà acomodada. E ultra açò, essent Cúrio acusat que havia molta presa de la guerra samnítica, ell sols mostrà al poble un càlzer de ffust ab lo qual sacrificava als déus, jurant neguna altra cosa que aquell haver possehit de tota la presa, per la qual cosa ell fon absolt.

Semblant pobretat y continència fon aquella de Caio Licínio Ffabrício,⁴²⁷ lo qual no havent mostrat ésser en ell menor notícia dels fets de les armes en la guerra la qual hagueren los romans ab Pirro y ab lo poble de Tàranto, que M. Cúrio Dentato encara en la guerra dels samnites y lucans, dels quals reportà gloriós trihunffo, volgué encara demostrar ajustar-lo en l'altra virtut de la pobrea voluntària, del qual escriu Agelio⁴²⁸ in *De noctibus acticis*, libro primo, que havent-li los samnites offert encara (c. 25r) [a]⁴²⁹ ell, axí com a Cúrio, grandíssima quantitat d'or, ell en presència d'ells, tàcitament girat als samnites, dix:⁴³⁰ «*Dum iis omnibus que modo attigi membris obsistere atque imperare potero nunquam quicquam de futurum est. Quare pecuniam qua michi nullus est usus ab iis quibus scio em usui essen non accipiam*». Semblantment, essent Ffabrício anat una volta embaxador a Pirro per rescatar los presoners en la guerra, Pirro, vist y conexent que era pobre, li offerí donar la quarta part del seu ample regne, la qual cosa menyspreant Ffabrício portà a Pirro en gran admiració; mas molt major li augmentà après quant essent Ffabrício anat cònsol contra ell, y havent los camps prou vehiins, Teramones Ambraciense, com scriu Valèrio en lo VI libre y al V capítol, li offerí fer donar a Pirro metzines al fill, y Nítia son metge vench de nit a Ffabrício offerint-li per semblant manera donar-li la mort de Pirro, e Ffabrício lo metge féu ligar e trameté a Pirro, maniffestant-li la sua mala intenció y escrivint-li per respecte de Teramones que·s guardàs en lo mengar y en lo beure, no explicant-li en aquesta part més avant. Per la qual cosa dix Pirro: «*Ile est Ffabricius qui difficilius ab honestate quam sola cursu suo averti potest*», y en continent per açò

---

⁴²⁶ Ve78: «et in quella dimorando et cocendo una mattina rape».

⁴²⁷ Lleg. "Gai Fabrici Luscí". Ve78: «Caio Licinio Fabritio».

⁴²⁸ Lleg. "Aule Gel-li". La forma *Agelio* prové directament del model italià; així apareix el nom de l'escriptor romà al llarg de tot el text. Ve78: «Agelio».

⁴²⁹ Ms. *om.* Ve78: «etiamdio a lui».

⁴³⁰ Ve78: «lui in presentia loro tacito si palpitò tutti i membri, da poi revoltosi a Samniti disse».

se partí de Itàlia e passà en Sicília. Emperò ab gran rahó Dant Elegeri,⁴³¹ en lo XX capítol del *Purgatori*, diu que sentí dir de les ànimes purgades en lahor de Ffabrício aquests versos, dient: «*Seguente mente disse: “O buon ffabricio / Con povertà volesti, anci virtute, / Che gran ricchezza possedere con vicio”*».⁴³²

Axí com donchs aquests dos excellentíssim hòmens foren notables (c. 25v) 8y bells ab lur pobrea, axí per contrari la inmensa avarícia e insaciable cobdícia féu mostrar [bruts]⁴³³ Crasso y lo rey Mida ab les lurs riqueses. On és de saber que M. Crasso fon potentíssim ciudadí de Roma y de grandíssima riquea, en manera que fàcilment podia de les sues pròpies riqueses nodrir tot lo exèrcit del poble de Roma, né may deya a negun ésser rich sinó tenia aquesta facultat e poder; y esnsemp ab la sua tanta riquea, era Crasso avaríssim, com maniffestament demostra Ciceró en la última *Paradoxa* feta contra ell. Intervench, donchs, essent quasi lo domini de Roma reduhít a Cèsar, Pompeu e a Crasso, com a més potent[s], en axò los pàrtichs mogueren guerra a Roma, on M. Crasso, sabent que les terres del levant eren riques, per propria avarícia e cupiditat de pendre se féu fer cònsol en aquesta expedició. De què pasat lo riu de Euffrates, y conduít en Messopotàmia, combaté ab los pàrtichs, dels quals e[re]n⁴³⁴ princeps dos, la hu apellat Silates, l'altre Sirenas, com se veu en lo contengut de Ffloro y en lo fragmento de Lívio, en lo quart libre de la XI *Deca*, y essent vengut y sobrat Crasso, y mort un fill seu, fogí ab les rellíquies del camp sobre una montanya molt fort. La qual cosa veent los pàrtichs, y sabent bé la sua avara natura, sots protest de dar-li gran quantitat d'or, [el]⁴³⁵ feren devallar per poder-lo pendre, si no fossen estats los tribunis,⁴³⁶ los quals, conegut lo frau dels pàrthics, prengueren batalla delliberant pus prest virilment morir que com a rohiins ésser portats presos, on fortment combatent ensemps ab lo avar emperador restaren morts. Per la qual (c. 26r) cosa los pàrtichs, no satisfets de Crasso, ab lo cors viu li tallaren lo braç dret y lo cap, y en recort o exemple de la sua avarícia li buydaren tot l'or en la boca⁴³⁷ ab aquesta exprobació: «*Aurum sitisti, aurum bibe*». Per la qual cosa Dant Elegeri escriu en lo *Porgatori*, al XX capítol damunt al·legat, a confusió de Crasso y de la sua avarícia aquests versos, dient:

---

⁴³¹ Ve78: «Dante Aligerio».

⁴³² Dante, *Comedia, Purg.*, XX, vv. 25-27.

⁴³³ Ms. *companyó*. La forma del ms. és un error de traducció provocat per una lectura *soci*, “companys” (< ll. *socius*, -i, íd.), de la forma present en el model it. *soçi*, “bruts” (< lat. *sūcīdus*, -a, -um, íd.; avui it. *sozzi*). Ve78: «la immensa avaritia et insatiabile cupidità fe' parere soçi Crasso e re Mida con le loro ricchezza».

⁴³⁴ Ms. *en*. Ve78: «erano».

⁴³⁵ Ms. *hi o ho*. Ve78: «il fero discendere».

⁴³⁶ Lleg. “el feren devallar, i l'haurien pres si no fossen estats los tribunis”. Ve78: «il fero discendere, et hareberlo preso se non fusseno stati i tribuni».

⁴³⁷ Ve78: «e in ludibrio di sua avaritia li strusseno lo oro nella bocca».

«Polimestre che occise polidoro, / Ultimamente ci si grida Crasso / Diccel⁴³⁸ che il sai di che sapore è l'oro!».⁴³⁹ Per la qual cosa per aquesta ignominosa mort se escurí qualsevol obra dignament obrada per Crasso contra de Spàrtaco⁴⁴⁰ en la guerra de[ls] serfs⁴⁴¹ y les rellíquies de gàl·lichs y germanis, on matà XXXV millars de persones ensemps ab lo duch nomenat Ganico, havent primer mort Spàrtaco ab LXX miliars de fugitius.

Mida, axí matex avaríssim, fon rey de Ffrígia, l'avarícia del qual se pot manifestament compendre per la ffàbula de Ovidi en lo XI del *Metamorffòseos*, quant diu que havent Mida honrrat Celeno, sacerdot de Baccho, y Baccho per çò havent-li dit que li requerís una gràcia la qual més li plagués, Mida lo pregà que tot lo que ell tocàs súbitament se tornàs or. Atorgà-li Baco la gràcia, la qual haguda, súbitament fon constret a demanar la contrària, altrament era necessari que ell morís, que tocant la vianda era convertida en or y tot lo que menjava, per la qual cosa no·s podia nodrir. De què Ovidi, elegantment, toca la natura de la avarícia, la qual és que mentres que dura, de totes les riqueses del món possehides l'ome no té força de solament poder-se nodrir.

Últimament és de notar que ab gran rahó micer Ffrancesch diu Mida (c. 26v) y Crasso ésser estats per la avarícia rebelles de la virtut, com sia cosa que aquella és quasi fonament y natura de tots los vicis, per la qual cosa lo philosòff en lo quart de la *Ethica* diu: «*Avaricia enim insanabilis est*», et Cassiodoro, *Variarum* duodècimo, en aquesta forma descriu: «*Reginam illam procacium viciorum avariciam fuge cui cuncta crimina detestabili devocione famulantur*». On mèritament per aquest respecte, y encara perquè no merita laor l'ome viciós segons la sentència de Bias, encara que possehexca riquea, dient ell «*Indignum hominem non laudes propter divicias*», Cúrio et Ffabrício són de jutjar ésser estats pus bells ab la lur pobrea que Crasso e Mida ab l'affluència de tanta riquea.

Segueix après micer Ffrancesch dient que véu seguir Cincinato [i] Serano, lo[s] qual[s] no va[n]⁴⁴² solament un pas sens aquests dos prestantíssims cònsols, çò és Cúrio y Ffabrício. On diu

Cincinato et Serano, che solo un passo

---

⁴³⁸ Ms. *Dic se cel*. El ms. repeteix l'error present en el model italià. Ve78: «Polimestre che uccise Polidoro / Ultimamente ci si grida Crasso: / “ Dic cel chi il sai di che sapore è l'oro!”».

⁴³⁹ Dante, *Comedia, Purgatorio*, xx, vv. 115-117.

⁴⁴⁰ Ms. *dispartaco*. Ve78: «dispartaco».

⁴⁴¹ Ms. *de Servi*. El traductor, evidentment, confon l'it. *servi*, “serfs” (< ll. *servus*, -i, íd.) amb el nom de la família romana dels Servis. Ve78: «nella guerra de' servi».

⁴⁴² Ms. *lo qual no va*. La lliçó del ms. prové directament del model italià, on Ilicino, allunyant-se fins i tot del text poètic («Cincinato et Serano»), fusiona en un únic personatge *Cincinato*, Luci Quint Cincinnat, i *Serano*, Gaio Atili Règul Serrà. Ve78: «Cincinnati serano el quale non va solo uno passo sença questi due».

Non van sença costoro; / ...

Lúcio Quinto, lo qual de⁴⁴³ la molta y bé composta quantitat de capells y del exèrcit del sembrar [tragué]⁴⁴⁴ lo cognom de Cincinato Serano, fon prestant y digne ciutadí de Roma. Havent donchs los romans en lo seu temps guerra ab los eqüis y ab los sabins, un jorn los sabins sots lo ducat de Clòdio Crasso vingueren guerregant y corrent fins a les portes de Roma, per la qual cosa molts dels romans ne vingueren a desterrats,⁴⁴⁵ y majorment perquè lo lur cònsol Q. Minúcio era assetjat de Crasso sobre una montanya la qual se nomenava Àlgido, per la qual cosa los romans, desfiant de tota altra sperança, elegiren dictador Cincinato, (c. 27r) lo qual era en Transtévere que sembrava y laurava los seus camps. Cincinato, donchs, elet a axí dura província, tornà en Roma y, presa la dictatura y los exèrcits, anà contra los sabins y combatent ab aquells los vencé, y constrengué la lur supèrbia en demanar ab prechs misericòrdia y pau; delliurà Minúcio de la obsidió e, retornat en Roma, li féu⁴⁴⁶ renunciar lo consulat, dient a ell aquesta honesta castigació: «*Carebit prede per te miles ex eo hoste cui quoque prede fuisti et tu L. Qu. Minuti donech consularem animum incipias habere legatus iis legionibus preeris*»; y tota aquesta victòria havent haguda Serano entre xv dies, lo setzèn dia dexant la dictatura [retornà]⁴⁴⁷ a fornir los seus camps de la labor que sembrava.

Seguex après d'aquest Ffúrio Camil·lo, on narra micer Ffrancesch que lo gran Camil·lo seguia a Cincinato, lo qual Camil·lo primer se véu ésser cansat de viure que tostemps de viure y virtuosament obrar, emperò que lo cel y la sort lo posà⁴⁴⁸ en axí digne grau d'excel·lència que la sua clara virtut lo portà gloriosament en Roma, on primerament una cega ràbia de labor⁴⁴⁹ d'enveja lo havia departit y remogut. On diu

---

⁴⁴³ Ms. *dóna*. El traductor confon la prep. it. *da*, “de”, amb el verb *dà*, “dóna”, ind. pres. del verb *dare*, “donar”. Ve78: «da».

⁴⁴⁴ Ms. *om*. Ve78: «Lucio Quinto, el quale da la molta et bene composta quantità de capegli et dallo exercitio del seminare sortì il cognome di Cincinnato Serano».

⁴⁴⁵ Lleg. “n’esdevingueren aterrits”. Es tracta d’un error de traducció pel cultismes it. *exterriti*, “aterrits, esfereïts” (< ll. *exterritus*, -a -um, íd.), probablement a través d’una lectura *exterrato, que per analogia semàntica esdevé el cat. *desterrat*. Ve78: «per la qual cosa i romani ne divenerono exterriti».

⁴⁴⁶ Ms. *feren*. Ve78: «li fe’ renuntiare».

⁴⁴⁷ Ms. *om*. Ve78: «deponendo la dictatura, ritornò i soi campi a fornire la sementa».

⁴⁴⁸ Lleg. “lo cel el sortí i el posà”. Ve78: «imperò che il cielo il sortì et pose in sì degno grado di excellentia».

⁴⁴⁹ La forma del ms. és un calc de l’it. *livore*, “enveja, gelosia” (< ll. *līvor*, *livōris*, íd.), present el model. Ve78: «una ciecha rabia di livore et invidia».

...; / e '1 gran Camillo

- 60 Prima di viver, che de ben far, lasso,
Perché a sí degno grado il cielo sortillo,
Che sua chiara virtute il ricondusse
- 63 Là donde cieca rabbia dipartillo.

Digna y gloriosa fama mèritament se deu atribuhir a Camil·lo, essent estat vas de tantes dignes y singulars virtuts, per la intel·ligència de les quals és de saber, com escriu Livio *Ab Urbe Condita* y en lo v libre, que havent ja lo poble romà deu anys tengut assetjat los veientins, (c. 27v) y en aquest temps essent nades moltes dicesions tribunícies,⁴⁵⁰ eren ja deduhits a tanta desesperació los romans que no solament no esperaven obtenir la victòria, mas estaven en dubte de abandonar Roma per les moltes corregudes fetes tal volta fins a les lurs portes. Ffon donchs en aquest temps, axí com a derrera esperança dels romans, fet dictador M. Ffúrio Camil·lo, lo qual de continent [organitzà]⁴⁵¹ nou exèrcit ab lo adjutori de latins y hernicis, los quals líberament se eren offerts venir en la guerra per la favor dels romans. Exint donchs de Roma Camil·lo y lo exèrcit, principalment après de Nepe vencé los carpenates y los ffalicis e aquells⁴⁵² de Ffidenà, e hagudes aquestes victòries pervench a Veios, la qual prestantíssimament debel·là y vencé, e axí termenà lo tant setje deu anys abans continuats tostemps dels romans. Tornat donchs Camil·lo en Roma, e principalment satisfet d'Apol·lo de la deena part de la presa [pel vot el qual havia fet]⁴⁵³ per vendre, e après trihunffat segons la consuetut, encara de nou anà cònsol contra los ffalices, o verament tributari consular,⁴⁵⁴ y essent ell[s]⁴⁵⁵ en camp per resistir a Ffúrio Camil·lo, foren d'ell vencuts en la batalla y presos los seus camps y totalment robats, per la qual cosa los fon necessari que estiguessen tancats dintre e guardassen la terra, on Camil·lo los asetjà entorn. Continuant-se aquest dur siti, un mestre d'escoles, al qual era comesa la erudició de tots los fills adolescents ffalicis, volent-se gratifficar a Camil·lo, un jorn aquell[s], sots espècia de exercitar-los, portà fora de

⁴⁵⁰ Lleg. "dissensions". Ve78: «essendo nate molte dissentioni tribunitie».

⁴⁵¹ Ms. *escrigué*. La forma del ms. representa una traducció literal del cultisme it. *descripse*, probablement aquí en el sentit de "organitzar". Ilicino sembla utilitzar el verb it. *descrivere*, "descriure", com a un sinònim de *coscrivere*, "allistar" (< ll. *conscribere*, íd.). Ve78: «descripse».

⁴⁵² Ms. *aquella*. Ve78: «quella di Fidenà».

⁴⁵³ Ms. *per la cara la qual havia feta*. La lliçó del ms. depèn de l'error *volto*, "cara", per *voto*, "vot", present en el model italià. Ve78: «per il volto quale haveva facto per vincere».

⁴⁵⁴ Lleg. "tribú consular". Ve78: «o veramente tribuno consulare».

⁴⁵⁵ Ve78: «loro».

Ffalèria, y de pas en pas tant procehí que pervench en los camps romans, (c. 28r) e presentant-se a Camil·lo li dix que li donava aquells infants presos per medi dels quals podia fàcilment obtenir la victòria de la ciutat y molt prest. Camil·lo, al qual tots los vicis eren sobiranament enemichs, majorment lo frau y trayció, vista la malignitat de aquest, lo féu pendre y ligar-li les mans, y féu dar una verga en la ma de cada hu del infants; après li dix aquestes paraules: «*Non ad similem tui, nec ad populum, nec imperatorem scelestus ipse cum scelesto munere venisti, nobis cum falisci que pacto sit humano societas non est, quam ingeneravit natura utrisque; Atque sunt que et belli, sicut pacis, iura, iusteque ea non minus quam fortiter didicimus gerere. Arma habemus non adversus eam etatem cui et iam captis urbibus parcutur, sed adversus armatos et ipsos qui nec lesi ne laccessiti a nobis castra romana ad veios oppugnarunt eos tu quantum in te fuit novo scelere vicisti. Ego romanis artibus virtute opere armis sicut Veios vincam*». E après que hac dites les paraules manà als infants que·l batessen, y en tal manera los remeté a Ffalèria. Los ffalices, donchs, veent aquesta tanta fe, virtut y prestància del romà Camil·lo, ab madur examen conclogueren e delliberaren molt millor ésser de obeyr axí just príncep y observador de tanta fe y clemència, com eren los romans, que neguna·ltra república, o verament de si matexos haver pau y govern; per çò immediate elegiren embaxadors que anasen al senat a donar⁴⁵⁶ a si matexos, la ciutat y lo domini en lur potestat y voler. Venguts donchs los embaxadors en Roma, y entrats dins lo senat, digueren per part de tots los ffalices aquestes poques y axí dignes paraules: «*P . C. cui nec deus, nec (c. 28v) homo quisquam invidiat. Victos a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis rati quod victori pulcrius est, melius nos sub imperio vestro quam legibus vestris victuros. Eventu huius belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in bello quam presentem victoriam maluistis. Nos fide provocati victoriam ultro detulimus. Sub dictione vestra sumus: Mittite qui arma qui obsides, qui urbem, patentibus portis accipiant nec vos fidei nostre, nec nos imperii vestri penitebit*». Haguda donchs Camil·lo victòria, y retornat en Roma de⁴⁵⁷ Delphos de pagar los vots, fon del senat y del poble honorablement y a gran goig y exultació rebut. Multiplicant-se après en aquest temps gran discòrdia entre lo senat y la pleba gent, perquè la pleba volia saciar⁴⁵⁸ Aulo Virgíno e Q. Pompònio tribuns ja estats en temps passat, y essent [ells] innocents, los lurs pares [y]⁴⁵⁹ lo Senat los volia absolve, a la fi pogué més la ira de la pleba que la clemència dels pares, y foren condemnats en grandíssima quantitat de pecúnia, per la qual cosa Camil·lo greument reprengué la pleba. On essent après fet tribú un Lúcio Apulèio, havent ja concebuda ira contra

⁴⁵⁶ Ms. *nonar*. Ve78: «a dare se stessi, la città et il dominio in loro potestà et volere».

⁴⁵⁷ Ms. *dels*. Ve78: «da Delphos».

⁴⁵⁸ Ve78: «satiare».

⁴⁵⁹ Ms. *los lurs pares innocents*. Ve78: «et essendo loro innocenti, i padri et il senato gli voleva absolvere».

Camil·lo, lo féu condemnar en xv mília graus⁴⁶⁰ de metall, prenent ocasió [qu]e [ell] aquells⁴⁶¹ se havia usurpats en la Guerra Veietana, per la qual cosa Camil·lo, no podent pagar tanta condemniació, fon constret fogir en Ardea y viure en exili. En aquest temps, donchs, los gal·lis senons pasaren en Toscana, y posaren-se en camp a la ciutat de Chiusi, on los chiusins, per si matexos no podent-se deffendre, demanaren adjutori als romans. Los romans, dochs, consultant sobre aquesta demanda, (c. 29r) delliberaren a la fi trametre embaxadors als gæl·lichs e trametre'ls a dir que pacífficamen[t] se levassen de la obsidió. Venguts los embaxadors en camp, y exposada lur embaxada, respongueren los gæl·lichs que ells creyen los romans ésser hòmens forts, y que ells los amichs seus socorreguessen ab les armes en les mans y ab la legatura, mas la pau offerta ells no la renunciaven quant lo romans donassen tanta terra sua ab que ells poguessen acomodadament habitar. Entesa aquesta resposta, los legats romans se comogueren a ira y vengueren ab los gæl·lichs a les armes, per la qual cosa ells, revolta⁴⁶² la ira contra los romans, [delliberaren només amb ells fer guerra i, deixada Chiusi, anaren cap a Roma],⁴⁶³ als quals los romans volent resistir trameteren certes legions al fflum dit Àl·lia, ab poch orde y poca provisió. Los gæl·lichs, donchs, combatent ab los romans, los sobraren y venceren, e axí procehint a Roma vencedors la prengueren; y veent lo senat de Roma primerament lo honrraren com a déus, après los mataren e axí l'altre poble, excepto aquells que eren reduhïts al Capitòlio y aquell deffensaven, lo qual los gæl·lichs, cercant moltes voltes expugnar, més ferides reberen dels jovens romans. Havent-se donchs lo gæl·lichs presa Roma, comencaren a discórrer per les terres d'entorn, majormen[t] a Ardea, en la qual era Camil·lo,⁴⁶⁴ per la qual cosa ell, incitant los ardeans contra los gæl·lichs, los assaltaren en lo camp ab gran estrall que·n feren. Açò matex feren los veientins y los romans, los quals eren prop d'ells: de comuna concòrdia elegiren Camil·lo en lur capità. Camil·lo, donchs, prengué los exèrcits y vench contra los gæl·lichs, los quals ja eren cayguts en pacte⁴⁶⁵ ab los Romans de rebre mil liures d'or y (c. 29v) dexar la obsidó. E mentres que aquest or se pagava, dix un superbo gæl·lich que·n volia encara, tant més quant pesava la sua espasa, y estant en aquesta contenció sobrevench Camil·lo ab lo exèrcit, y combatent ab los gæl·lichs sobrà tots aquells y vencé. E no solament féu

---

⁴⁶⁰ Ve78: «gravi».

⁴⁶¹ Ms. *e aquell los*. Ve78: «che lui quelli s'aveva usurpati».

⁴⁶² Ms. *revoltaren*. Ve78: «revolta».

⁴⁶³ Sal delínia provocat per la repetició, sobreposada, de la paraula *romani*. Ve78: «per la qual cosa essi, revolta la ira loro contra i romani, deliberoron solo con essi fare guerra et levatosi da Chiusi andorono inverso Roma, a' quali i romani volendo resistere... ».

⁴⁶⁴ Ve78: «era exule Camil·lo».

⁴⁶⁵ Ve78: «caduti in pacto».

aquest beniffici Camil·lo a la ciutat romana, mas essent estada cremada y desfeta dels gàl·lichs, y los romans per açò volent dexar-la y anar abitar Veios, Camil·lo los retench hi·ls féu restaurar Roma. Aprés, continuant-se per les finítimes ciutats la guerra ab los romans, Camil·lo vencé gloriosament los equis, los volchs, latins, hèrnicos, eroseans y nepesins y molts altres pobles sotmeté a la romana república; aprés avant, venint a Roma grandíssima pestilència, Camil·lo vench a mort. Sortí⁴⁶⁶ donchs al cel, segons la opinió de aquells li atribuexen tota efficència, màximament Posidònio astròlech, axí digne y excel·lent grau de virtuts, que on la enveja lo havia lançat, la pròpria virtut lo reportava en glòria y trihunffo. On mèritament d'ell, en lo VII *Ab Urbe condita*, scriu Tito Lívio aquestes dignes paraules: «*Fuit enim vere vir unicus in omni fortuna princeps pace belloque priusquam exulatum iret clarior in exilio, vel in desiderio civitatis que capta absentis imploravit opem vel felicitate, qua restitutus in patriam secum ipsam patriam restituit par deinde v et xx annos tot enim postea vix titulo tante glorie fuit dignusque habitus quem secundum a Romulo conditorem urbis romane ferrent*».

De semblant observància de les bèl·liques leys mogué Mànglio Torquato, diu micer Ffrancesch, que seguia Camil·lo, dient que poch avant (c. 30r) era procehüt Camil·lo e Cincinnato, que dret a ells seguia Mànglio Torquato, lo qual pegà y féu morir lo seu propri fill, y comportà primer de viure cego y ab greu dolor que la milícia restàs orba d'ell per la inobservància de les sues leys. On diu

Poi quel Torquato che il figlio percusse,
Et vivere orbo per amor sofferse

66 Della militia, perché orba non fusse.

Tito Mànglio Torquato fon fill de un Lúcio Mànglio, lo qual, perquè de ingeni mostrava molt ésser lunny del pare, en la vila era estat quasi replegat e ajustat.⁴⁶⁷ On essent Mànglio acusat de un M. Pompònio, sentint açò Torquat, com escriu Lívio *Ab Urbe condita* libro VII, esforçat de la fraterna affecció,⁴⁶⁸ tornà en Roma y ab la espasa en la mà constrengué a jurar Pompònio que ell desistiva de la acusació del pare. Aprés avant, delliberant los romans spènyer⁴⁶⁹ en Itàlia les relíquies dels gàl·lichs, creat dictador Q. Minúcio Penó y Sèrgio Corneli Maltigiense, mestre de la milícia, Tito

⁴⁶⁶ Ms. *Sortillo*. El ms. repeteix la forma del model italià. Ve78: «Sortillo adunque il cielo».

⁴⁶⁷ Ve78: «perché de ingegno mostrava molto essere tardo, dal padre in villa era stato quasi relegato».

⁴⁶⁸ Lleg. “esforçat de la paterna affecció”. Ve78: «paterna affetione».

⁴⁶⁹ Lle. “apagar”. Tot i la evident proximitat etomològica, el cat. *espènyer* i l'it. *spegnere*, “apagar, exhaurir”, tenen dos valors semàntics ben diferents. Ve78: «spegnere».

Mànlio anà en lo exèrcit, on essent un gàl·lich provocador a batalla los romans cavallers, solament Mànlio procehí contra ell, y combatent ab aquell lo vençé; y levant-li una tovallola,⁴⁷⁰ la qual portava en lo coll, y metent-la a ell matex, guanyà d'aquí avant lo nom de Torquat. Subseguint avant la guerra entre los romans y los latins, y essent creat cònsol Torquat, havent ensemps ab lo companyó regir prudentment la guerra, perquè ab los latins semblava fos tota egualtat de virtut y domini, per çò manà Mànlio que negú sens la sua licència degués combatre. En açò lo propri fill seu, per explorar la provisió dels enemichs, anà ab la sua esquadra als camps dels latins, on⁴⁷¹ (c. 30v) la guarda dels camps eren los tosculans, dels quals era lo duch un Mècio Gemínio; aquest, donchs, provocant Tito Mànlio, fill de Torquato, a batalla, y exprovant moltes mordents paraules, a la fi Mànlio, impacient a la exprobaçió de Mècio, combaté y vencé'l, y matà'l en lo camp. Tornat après ab alegria al pare, dix aquestes paraules: «*Ut me omnes pater tuo sanguine ortu vere refferrent provocatus equestria hec spolia capta ex hoste ceso porto*»; les quals paraules, axí com Torquat hagué enteses, ab gran dolor féu aquesta resposta: «*Tite M. neque imperium consularem, neque maiestatem patriam veritus adversus edictum nostrum extra ordinem in hoste pugnasti, et quantum in te fuit disciplinam militarem qua stetit ad hanc diem Romana re. pu. solvisti meque mea necessitatem adduxisti ut aut rei pu. mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit, nos poscius nostro dilecto plectemur, quam res pu. tanto suo danno nostra peccata luat triste exemplum sed inpostrum salubrem iuventuti erimus*». E a la fi, fet cridar un sargant,⁴⁷² féu ligar son fill en un pal y en sa presència féu-li tallar la testa. Digna observança certíssimament e algun tant trista y acerbíssima talvolta és aquella de les leys, majorment tant més en la guerra, quant per la inobservància de aquelles pot la república en molt major jactura perillar. Emperò Ciceró, in primo *Officiorum*, diu: «*atque in re. pu. maxime conservanda sunt iura belli*», axí com a cosa més necessària a la comuna salut.

Seguex après Micer Francesch Públio Dècio pare y lo fill, dient que après Torquat véu la hu y l'altre Dècio, los quals [obriren]⁴⁷³ ab los seus pits y ab la dura mort la esquadra dels enemichs; exclama après y mèritament dient: «O ferocíssim y piadós (c. 31r) vot, lo qual offerí y reconduhí lo pare y lo fill en una matexa mort». On diu:

⁴⁷⁰ Lleg. "collar". La genesi de la confusió entre l'it. *monile* i el cat. *tovallola* no resulta del tot clara. Ve78: «uno suo monile».

⁴⁷¹ Ms. *on los*. Ve78: «dove a l'antiguada del campo erano i Toscani».

⁴⁷² Ve78: «uno lictore».

⁴⁷³ Ms. *se demostraven*. És probable que la forma del ms. sigui senzillament una innovació del traductor davant d'una paraula per ell desconeguda. Ve78: «e' quali aperseno col pecto loro et con la dura morte le schiere de l'inimici ».

L'un Decio et l'altro, che col pecto aperse

Le schiere dei nimici: o fiero voto,

69 Che 'l padre et il figliol⁴⁷⁴ ad una morte offerse!

Durant la guerra latina, y essent còsols Tito Mànlio Torquat y Públio Dècio, intervench una nit que quascú d'ells véu en lo somni⁴⁷⁵ un home de grandíssima reverència, lo qual los deya per part dels déus que lur intenció era en la proxima batalla de l'hu dels I[a]ts⁴⁷⁶ ésser mort lo cònsol, y de l'altre ésser vencut lo exèrcit. Conferint, donchs, la matinada ensemps los còsols allò que havien la nit reduït, fet primer los deguts sacrificis, compongueren a la fi, per çò que lo exèrcit no s'espantàs, que aquella esquadra [que] en la futura batalla inclinàs, lo cònsol de aquella votàs als déus y morís per la pàtria.⁴⁷⁷ Ffermada donchs aquesta convenció y preparats los romans a combatre, venint lo jorn de la batalla, e quant aquella fos més fervent, la part de Dècio començà a declinar, la qual cosa veent ell, immediate votant als déus se lançà en mig dels enemichs, hon fortment combatent, y al exèmple seu los altres romans, a la fi essent de la multitut dels latins sobrat morí, y morint dexà la victòria al seu col·lega Torquat. Aquest matex exèmple seguí P. Dècio fill, lo qual, havent trihunffat dels samnites y d'ells consagrat a Cèrere la despulla, ffon fet cònsol ensemps ab Ffàbio Màximo en l'aspra guerra que hagneren los romans ab los gà·lichs, samnites, címbri y toscans, los quals havien conjurat ensemps contra lo poble de Roma. On essent en la batalla, e ja fugint los romans, no podent ell per cridar-los y exortar-los (c.31v) revocar-los a combatre, a la fi dix entre si aquestes dignes paraules: «*Quid ultra moror familiare fatum datum hoc nostro generi est ut luendis periculis publicis piacula simus. Iam ego mecum hostium legiones mactandas telluri ac diis manibus dabo*». Aprés, cridat a si lo p[ontífex]⁴⁷⁸ Marco Lívio, y havent-li dit com per la pàtria votava als déus, voltà's furiosament envers los enemichs y fent grandíssimes proves d'armes, a la fi morint guanyà la victòria y aquella dexà al seu col·lega Ffàbio.

Narra aprés micer Ffrancesch consemblant devoció en M. Cúrcio, dient que ab aquells dos y devotíssims venia ensemps M. Cúrcio, no menys devot y amador de la pàtria que fossen ells estats,

---

⁴⁷⁴ Ve78: «et il figlio».

⁴⁷⁵ Ve78: «nel sonno».

⁴⁷⁶ Ms. *altres*. Ve78: «dall'uno de' lati essere morte il console, et dallo altro essere vinto lo exercito».

⁴⁷⁷ Ve78: «composeno al fine, acciochè lo exercito non impaurisse, che quale corno nella futura battaglia inclinasse, il console di quelle si votasse alli dii et per la patria morisse».

⁴⁷⁸ Ms. *Papa*. Es tracta, evidentment, del *pontifex maximus*. Ve78: «chiamato a sè il pontefice».

lo qual umplí de [si]⁴⁷⁹ y de les sues armes lo horrible forat, lo qual aparech en Roma, saltant en mitg.⁴⁸⁰ On diu:

Curcio con lor venia, non men voto,

Che di sé et della armi empì lo speco

72 In meço il Foro horribilmente devoto.

Scriu Tito Lívio en lo VII *Ab Urbe condita* que, durant la guerra dels hèrnices, en Roma aparech una grandíssima ubertura en terra, la qual tan lo poble de Roma com més voltes lo volien omplir axí quascun jorn se feya maior. Per la qual cosa, prenen[t] lo senat consell dels aurúspicis, y fent pregaries als déus que·ls mostrassen que porien fer perquè·l poguessen cloure, ffonch·los responst per una incògnita veu aquell forat voler aquella cosa per la qual lo romans eren més potents. Dubtant lo poble de Roma en aquesta resposta, M. Cúrcio fortment los reprengué interpretant lo que la veu havia dit, dient als romans no haver cosa per la qual fossen més potents que los hòmens y les armes y la virtut. Per la qual cosa (c. 32r) armant·se súbitament y muntat a cavall ab gran hornament, axí com si hagués hagut anar abitar ab los déus, se lançà en lo mitg del forat, e axí tost com fon dins, axí se tancà lo forat, o la ubertura de la terra, on per la mort de Cúrcio fon feta salva la ciutat de Roma.

Consegüentment après diu micer Ffrancesch que ab Cúrcio eren Mèmio, Levínio e Attílio, e ab lur companyia Tito Fflamíno, lo qual ab les forces y ab los arts romans vencé lo poble de Grècia, mas certament molt més ab la pietat y clemència. On diu:

Memio, Levinio et Attilio eran seco,

Tito Fflaminio, che con força vinse,

75 Ma via più con pietade, il popul greco.

Circa la intel·ligència dels precedents versos és de saber que durant encara la Guerra Sabina, Mèmio Agrippa fon fet cònsol contra aquells, e ab ell molt temps mantenint lo setje, encara fent moltes batalles, a la fi los vencé y d'ells trihunffà. Ffon certament aquesta victòria gran honor y profit a la romana república, mas molt major aquella que féu la prudència y eloquència sua quant

---

⁴⁷⁹ Ms. *diu*. La forma del ms. *diu* depen de l'error present en el model it. *dise*, pel correcte *di se*: la falta de l'espai porta el traductor a llegir en el model l'it. sept. *dise*, "diu" (avui it. *dice*). Ve78: «di sé».

⁴⁸⁰ Ve78: «saltando in meço del voto foramine et aperta cloaca».

era la primera sedició e discòrdia entre'l senat y la pleba, per la qual cosa eren ja venguts a les armes, y ell los pacifficà ab una digna e efficace oració, lo qual se pot rahonablement nomenar confirmador de la romana república. Restà famosíssim per aquesta obra Mèmio, mas verament molt més per la sua continència, la qual fon tanta que havent prou voltes haguda ocasió d'enriquir-se, norremenys en la mort fon necessari que del públich laurar⁴⁸¹ se fés la sua sepultura. T[r]oben-se norresmenys alguns tests que dien Múmio e no Mèmio, on és d'entendre que Lúcio Múmio fon (c. 32v) aquell que fon tramès cònsol contra aquells de Acaia, los quals ell vencé, y de aquesta victòria tantes foren les relíquies y la presa que tota Itàlia se n'omplí excepto la casa de Lúcio Múmio, [e]l qual ell[s]⁴⁸² havia vengut, com testiffica Ciceró en les *Paradoches*, Trogo Pompeo, com refferex Justino en lo XXXIII *De Bellis externis*, la qual obra fon molt fructuosa a la romana república y a Lúcio Múmio causa de eterna fama.

Marco Valèrio Levíno, mèritament en lo segon loch connumerat de micer Ffrancesch, on és d'entendre que fent guerra los romans y tarantins, Pirro, rey de Epiro, vench en favor de Tàranto contra lo romans, e ab ell portà gran exèrcit de hòmens ab gran nombre encara de eleffants. Ffon donchs tramès contra ell M. Levíno e ab ell un centurió apellat Consídio, los quals après que vengueren a batalla ab Pirro, lo centurió Consídio constrengué [en tal manera l'exèrcit de Pirro que si]⁴⁸³ no fos la novitat dels elephants, per los quals torbant-se les esquadres del romans, y los spantats cavalls retornant arrere, [haurien restat vencedors].⁴⁸⁴ A la fi Pirro restà superior, mas certament quant se pertanyia a Levíno e als romans cavallers, ells en tota fortuna satisfere[n] al possible vencent y perdent, perquè vencent tostemps seguiren enemichs y perdent may se'n tornaren atràs per fogir, y encara après que foren morts demostraven en la cara la lur admirable ferocitat.

En lo terc loch, millor fortuna hagué Attílio que Levíno a la ciutat de Roma, emperò que continuant-se lo primer camp púnico,⁴⁸⁵ y essent la Sicília desdita a la favor dels cartaginesos, Attílio Col·latino [fon]⁴⁸⁶ tramès capità contra los cartaginesos, on essent pervengut en Sicília principalment Ethna, Drépano, Lilibeo, Agrigento et Panormo, nobílissimes y (c. 33r) potents ciutats de la illa, vencé y conduhí sots la dictió romana. D'ací avant, procehint no ab molta gent

---

⁴⁸¹ Lleg. "del públic erari". Ve78: «del publico erario».

⁴⁸² Ms. *la qual ell*. Ve78: «excepta la casa di Lutio Mumio, quale gli haveva vinti».

⁴⁸³ Ms. *om*. L'absència d'aquest fragment i del següent prové directament del model italià (probablement a causa d'un salt de línia). Ve78: «il centurione Considio constrense non fusse la novità degli elephanti...».

⁴⁸⁴ Ms. *om*. Ve78: «et gli spaventati cavagli ritornando indietro alfine Phyrro restò superiore».

⁴⁸⁵ Ve78: «il primo Bello Punico».

⁴⁸⁶ Ms. *la hu*. La forma del ms. tradueix l'error present en el model it. *lu*, pel correcte *fu*. Ve78: «Collatino lu mandato».

contra d'Amilcar,⁴⁸⁷ prefet y duch de cartaginesos, lo qual grandíssim nombre portava de naus, venint ab ell a batalla lo sobrà y vencé, la qual cosa parturí⁴⁸⁸ immediate pux que la illa de Sicília tota vench subjecta al imperi de Roma.

Ffon ultra aquest Attílio un altre M. Attilio Glabrione, lo qual, com Lívio in *De bello macedonico* al VI libre, y Justino ho recita a XXXI, vencé Antiocho [i el féu fora]⁴⁸⁹ de Grècia, recobrant les ciutats ocupades per ell. E ultra a ell encara sobrà los etholis, per la qual cosa de Antiocho y dels etholis reportà trihunffo, e no menor utilitat de tal obra ajustant digna glòria a la romana república.

Últimament T. Q. Flamínio, après la furor de la Segona Guerra Púnica, essent-se estatuïda per lo senat la guerra contra Phelip, rey de Macedònia, fon tramès cònsol contra ell y contra Habide, tirà de Lacedemònia. Lo qual pervengut en Grècia, y molt temps continuant la guerra ab aquests dos prínceps, y moltes ciutats essent-se conligades ab Phylipo e Habide, volent més prest conservar l'amicícia dels grechs que la dels romans guanyar novament, a la fi Fflammínio de l'hu y del altre príncep restà superior; y havent últimament sobrat Philipo, convocà totes les ciutats de Grècia que a ell eren estades subiectes y manà'ls que vinguessen un dia designat a hoir la voluntat del senat, les quals convengudes, y ab gran por esperant la sentència dels cònsols, ell a la fi, com escriu Valeri en lo quart libre en lo VIII capítol, havent fet ab crida imposar a quascú silenci, ab altra veu féu pronunciar aquesta sentència: «S. P. Q. R. et T. Q. Fflaminius imperator omnes grechie urbes (c. 33v) que sub dictione Philipi Regis fuerunt liberæ et immunes esse iubet». Aquesta donchs tanta clemència y pietat féu no solament confirmar los animos en la fe dels romans, mas essent-se divulgada en tota Grècia aquesta liberalitat, en poch espay de temps tota la Grècia voluntàriament vench sots lo govern y protecció dels romans. Per les quals obres, tornant en Roma Fflamínio, mèritament essent honrrat del senat y del poble, gloriosament sol trihunffà un entegre⁴⁹⁰ triduo.⁴⁹¹

Ajusta consegüentment micer Ffrancesch qui seguia après Tito Flamínio, dient que en aquell loch era encara aquell lo qual cenyí lo rey de Síria de un magnànim cercle, y après ab la sua lengua, ab la cara y auctoritat sua lo estrengué a deure consentir a la sua voluntat. On diu

---

⁴⁸⁷ Ms. *Amiclar*. Ve78: «Amiclare».

⁴⁸⁸ Lleg. “tingué effecte”. Ve78: «parturi».

⁴⁸⁹ Ms. *cacciollo*. La forma del ms. depèn de la lliçó del model italià: el traductor, probablement per l'absència de la cong. *et*, interpreta l'it. ant. *cacciollo* (avui it. *lo cacciò*), “el féu fora”, com al *cognomen* d'Antiocho. Ve78: «Vinsè Antiocho cacciollo di Grecia recuperando le città occupate per lui».

⁴⁹⁰ Ms. *entregue*. Ve78: «un intero triduo».

⁴⁹¹ Lleg. “període de tres dies”. El traductor reproduëix la paraula it. *triduo*, “període de tres dies” (< ll. *triduum*, -i, íd.) present en el model italià. Ve78: «triduo».

Eravi quel che il Re di Syria cinse
D'un magnanimo cerchio, et con la fronte

78 Et con la lingua a sua voglia lo strense;

Circa la notícia dels precedents versos és de saber que aquest fon Marco Pompílio, segons que recita Justino en la xxxiii *De Bellis Externis*. Lo qual, havent Antíocho, rey de Síria, moguda guerra a Tolomeu, rey de Egipte nebot seu, fill de sa germana y confederat ab los romans, ffon tramès a ell per embaxador a manar-li que s' degués detenir de la guerra de Egipte, e si ell fos entrat en lo regne que tantost se'n tornàs. On Pompílio,⁴⁹² pervengut en Síria y rebut graciosament per lo rey, exposà la sua comissió, la qual après que Antíocho hagué entesa, dix voler-ne conferir ab los seus amich, e après li daria resposta. Mas Pampílio, veent que lo rey açò solament per differir e perlongar la resposta, et essent un jorn en lo Palau y (c. 34r) tenint Pompílio una verga en la mà, féu entorn del rey un rotle o cercle⁴⁹³ axí gran que y poguésseu estar los seus amichs e dix: «Antiocho, consella't açí dintre ab tos amichs, que no vull primer n'ixque que respongues al senat si tu vols pau o guerra ab los romans».⁴⁹⁴ Antíocho, espantat per aquest acte axí fort, sens més dilació respós ell en totes coses voler obehir al senat, e axí ho posà en execució estant-se de la empresa d'Egipte.

Narra après un altre exemple lo poeta, dient que encara aquí seguia aquell que sols armat deffensà un mont del qual fon après lançat y empès. On diu

Et quel che armato, sol, difese un monte,
Onde poi fu sospinto; ...

Per la intel·ligència d'aquest ve[r]s és de saber que aquest que açí descriu lo nostre micer Ffancesch fon Mànlío Capitolino. On havent los gàl·lichs senons presa la ciutat de Roma, y per consell dels pares tota la romana joventut essent correguda a la deffensió del Capitòlio y aquell molt virilment deffensant, intervench que una nit los gàl·lichs volgueren muntar ab escales sobre lo Capitòlio, on moltes oques, sentint lo gran tumult, començaren a cridar.⁴⁹⁵ Per la qual cosa Mànlío

---

⁴⁹² El ms. alterna entre les formes *Pampílio* i *Pompílio*; a l'incunable, en canvi, sempre hi apareix la forma *Pompilio*. Ve78: «Pompilio».

⁴⁹³ Ve78: «uno cerchio».

⁴⁹⁴ Ve78: «Antiocho, qui dentro ti consiglia con li amici tuoi, ne prima voglii escirne che tu rispondi al senato se tu voi pace o guerra con i romani ».

⁴⁹⁵ Ve78: «a gingrire».

desvellant-se, prengué les armes y ensemps ab molts romans hixqué a la deffensa, y combatent asprament ab los gál·lichs féu d'aquells grandíssim strall, per la qual cosa fon sobiranament honrrat, e havent-li donat públicament una casa sobre lo Capitòlio fon nomenat Mànlio Capitolino. Mànlio, donchs, per aquests ornaments elevat en supèrbia, cercà après fer-se senyor de Roma, la qual cosa, essent per los altres coneguda, fon mès en presó; essent après per la favor del poble absolt, estech pertinace encara en lo seu prepòsit. Per la qual (c. 34v) cosa M. Menènio y Qu. Públio, lavòs tribuns del poble, lo feren morir, lançant aquell sobre una pedra nomenada Tarpeo, la qual és col·locada en lo matex mont del Capitòlio, e ultra açò donaren a roïna la casa y estregueren los Manlius a jurar que ningú per l'esdevenidor no servaria lo cognom de Capitolino.

De egualtat ab Mànlio seguex micer Ffrancesch que venia aquell que tot sol deffensà lo pont del Tévere contra la força de tots los toscans, essent congregats a voler-lo expugnar. On diu

et quel che, solo,

81   Contra tutta Toscana tenne il ponte;

Essent estat Tarquino Superbo lançat de Roma per Bruto, com damunt diem, ell se'n fogí a Porsenna, rey dels toscans, lo qual regnava lavòs en la ciutat de Chiusa,⁴⁹⁶ y, pervengut a ell, ab grans prechs y ab rahons lo comogué a haur-li ajudar⁴⁹⁷ y fer guerra als romans. Per la qual cosa Porsenna ensemps ab Tarquino, havent congregada molta gent, se'n vench en Roma, de la qual cosa estant los romans improvisos los posà tan gran por que no si consultava d'altra cosa sinó de haver-se'n a fogir. Estant axí en aquesta tribulació, attès Porsenna y Tarquino ab lo exèrcit, e primer hagueren pres lo Janícol que quasi los romans de negú s'[adone]ssin.⁴⁹⁸ Era en aquella ora casualment en guardia del pont Sublino sobre lo Tévere, lo qual és aquell que ara és guastat sots lo pont de Sant Àngel, un romà apellat Oràcio Cocles ab alguna companyia de cavallers, lo[s] quals axí com veren aparèxer los enemichs, axí lancades les armes, comencaren a fogir. Oràcio, vent açò, no podent-los retenir a batalla, se girà a dos que sols ab ell eren (c. 35r) romanos, nomenats la hu Spúrio Laèrcio e l'altre Termíno, e dix-los que donasen obra que lo pont ab ferro e foch se tallàs, e ell sols, quant fos permès a hun home, sostench⁴⁹⁹ la pugna y la impetut dels toscans; y fet-se davant

---

⁴⁹⁶ Ve78: «Chiusi».

⁴⁹⁷ Ve78: «dovergli aiutare».

⁴⁹⁸ Ms. *se soccorreguessen*. La forma del ms. prové de la lliçó del model it. *saccorgesseno* per *s'accorgesseno*, "s'adonessin". Ve78: «et prima hebbeno occupato il Ianiculo che quasi i romani saccorgesseno di nulla».

⁴⁹⁹ Lleg. "sostindria". Ve78: «et lui solo, quanto fusse permesso ad uno huomo, sosterebbe la pugna et lo impeto de li toscani».

contra los cavallers al cap⁵⁰⁰ del pont començà la batalla, y combatent virilment sostench tanta moltitud fins que lo pont fon tallat y romput. La qual cosa coneguda al sentiment dels roman[s] feien[t]-li⁵⁰¹ senyal, tornà arrere, y lançant-se en lo Tévere se reduí als seus ab la sua salut donada a Roma.

Seguex après micer Ffrancesch dient que ensemps ab Oràcio véu un altre lo qual ab loable art e ingeni en mig del estol y esquadres dels enemichs en [va]⁵⁰² mogué la sua digne mà, y après aquella matexa cremà axí fort ell matex que no sentí la dolor de la cremadura.⁵⁰³ On diu:

Et quel che 'n meço de l'inimico stuolo

Mosse la mano indarno, et poscia l'arse,

84 Sì seco irato che non sentì il duolo;

Circa la notícia dels precents versos és de saber que pux que Oràcio notant per lo Tévere retornà en Roma, Porsenna posà lo camp entorn de Roma e manà lo setje deure's servir. La qual cosa continuant per algun temps, Roma se conduí en grandíssima necessitat y penúria, per la qual cosa era necessari, o que de fam morisen, o que-s donasen presoners a Porsenna. En aquest estat donchs trobant-se Roma, un romà [a]dolocent apellat Càio Múcio desliverà morir y matar lo rey per delliurar la pàtria, per la qual cosa demanà licència al senat de poder anar en los camps dels enemichs; otorgada que li fon la licència, Múcio passà (c. 35v) lo Tévere o Tiber, y, pervengut en camp, véu lo scrivà o sacerdot del rey vestit de porpra, e creent per lo vestiment que ell fos lo rey Porsenna, se acostà a ell e matà'l, per la qual cosa Múcio de continent fon pres y portat davant lo rey. Lo rey, veent-lo axí jovenet, li demanà qui era; Múcio, sens por, respós aquestes dignes paraules: «*Romanus sum civis, C. Mucium vocant, hostis hostem occidere volui. Nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad cedem, et facere nec pati forcia romanum est. Nec unus in te ego hos animos gessi. Longus post me ordo est idem petencium decus*». Lo rey donchs, per aquestes paraules espantat e irat, lo féu circuir, menacant de cremar-lo si no li manifestava questa insidia la qual deya ésser-li mostrada. Múcio lavòs estengué la ma en lo foch, lo qual era allí estatuït per fer lo sacrifici, aquella obstinadament dexant cremar ; seguex al rey aquestes altres excel·lents paraules:

---

⁵⁰⁰ Ms. *camp*. Ve78: «in capo del ponte »

⁵⁰¹ Ms. *feren-li*. La sintaxi problemàtica d'aquest fragment no depèn del model italià. Ve78: «la qual cosa cognosciuta a' segni datoli da' romani».

⁵⁰² Ms. *en Darno*. L'it. *indarno*, molt probablement desconegut pel traductor, és un sinònim de l'it. *invano*, "en va". Ve78: «indarno».

⁵⁰³ Ve78: «et da poi quella medesima arse sì forte, seco stesso irato nella mente, che non sentí nella arsura il duolo».

«*En tibi ut scias quam vile corpus sit, iis qui magnam gloriam vident*». Lavós lo rey, vista aquesta constància, del tot espantat delliberà dexar lo setge y tornar pau als romans y la salut a Múcio, e girat a ell dix: «*Abi in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte virtutis esse. Si pro mea patria ista virtus staret. Nunc iure belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto*». Múcio donchs, presa del rey licència, se'n tornà en Roma, hon mèritament fon ab gran glòria e honor del poble rebut. E Porsenna, per la constància de Múcio, féu pau ab los romans levant-se de tota obsídio, ab lo seu exèrcit retornat-se'n en Chiusa.

Narra après micer Ffrancesch un altre exemple, dient que (c. 36r) après Múcio seguia aquell que primer se mostrà en la mar ésser vencedor contra los cartaginesos, e ab ell venia axí matex aquell altre que havia les naus affricanes rompudes y despargides entre Sicília y Sardenya. On diu

Et chi in mar prima vincitore apparse

Contra i Cartaginesi, et chi lor navi

87 Fra Sicilia et Sardinia ruppe et sparse.

Escriu en aquests versos micer Ffrancesch Ch. Duel·lo y Q. Luctàtio Càtulo procehir, e mèritament, ab los altres romans en lo trihunffo de Ffama. On és de entendre que essent-se deliberat per los romans y Cartaginesos soccòrrer y ajudar a les dues ciutats residents en Sicília, çò ès Mecina y Caragoça, com damunt diem, on hagué principi la Primera Guerra Púnica, per la part dels romans fon tramès capità de les batalles Ch. Duel·lo y per la part dels cartaginesos fon tramès Imilcone. Duel·lo, sabent que los cartaginesos eren poderosos per mar, instituí noves generacions de naus més prest abtes a batalla que a espectacle de bellea, e ultra a çò los ajustà les ancores de fferre per poder pendre y encadenar los enemichs. Venint donchs a affronte ab los cartaginesos, Duel·lo féu lançar les ancores sobre les naus sues, de la qual cosa los cartaginesos se prengueren a riure. Aprés, combatent asprament, Duel·lo restà vencedor de la batalla y per medi de les ancores tots los cartaginesos restaren presos, excepto la galera de Imilcone, la qual se'n fugí e tornà a Cartayna. On pervengut Imilcone en lo senat de Cartayna, y exposa la disposició de la gent romana,⁵⁰⁴ los dema[ndà]⁵⁰⁵ que·ls semblava que devien fer, al qual los (c. 36v) cartaginesos respongueren que·ls semblava que devien combatre. Lavòs dix Imilcone: «Yo he combatut y perdut», y axi fugí la pena de la creu instituïda de cartaginesos a qualsevol que en mar fos vencut en batalla. Essent après la

⁵⁰⁴ Lleg. “de la flota romana”. El ms. no sembla conèixer l’accecció “estol, flota” del llatínisme it. *classe* (< ll. *classis*, -*is*, íd.). Ve78: «de la classe romana».

⁵⁰⁵ Ms. *dama*. Ve78: «lo domādo».

Primera Guerra Púnica durada molts anys, y molt vàriament essent-se combatuts la una part y l'altra, volent quascuna de les dues potències tentar de posar-hi fi, quascuna de aquelles se enginyà de fer lo⁵⁰⁶ derrer esforç en lo parar una derrota.⁵⁰⁷ Per la qual cosa los romans prepararen CCC naus sots lo govern de Qu. Luctàcio Cåtulo, e los cartaginesos *sis-centes*⁵⁰⁸ sots los ducat conduït de Imilcone.⁵⁰⁹ Combatent, donchs, aquests dos potentíssims estols prop la illa de Egate, entre Sicília y Serdenya, a la fi Cåtulo restà vençedor prenent les naus de cartaginesos, y aquelles portant-se'n y los hòmens restant presos. Per la qual jactura los cartaginesos foren constrets a fer ab los romans pau e lavòs rellexar totes les illes que són situades entre la Itàlia e Àffrica, e ultra totes aquestes la Spanya, la qual és deçà lo riu Íber.

Ajusta consegüentment lo poeta un altre exemple d'un excellent vell, dient que après d'aquests ell conegué Àppio Claudio als seus ulls, los quals tostemp habituats e privats de lum, foren greus y molestats a la úmil, instable y abjecta plebe. On diu

Appio cognobbi agli occhi soi, che gravi
Furon sempre et molesti alla umil plebe.

Àppio Clàudio per natura fon de Sabina, on essen[t] en quant podia prohibint que los sabins als romans no fecen guerra, fon per açò volgut matar per lo poble (c. 37r) de Sabina, per la qual cosa ell se'n fogí de Sabina y vench en Roma, lo qual arribat, de continent fon fet ciutadí y nombrat entre l'ordre patricio. Vench après a ésser cego miraculosament, emperò que essen[t] en Roma en una família apellats [els] Potici[s],⁵¹⁰ los quals eren sacerdots, e a ell dedicats, Àppio Claudio per diners los corrupé y féu que mostraren als públichs servidors les cerimònies y sacrificis d'Èrcules. Aquest, abans que vingués a ésser cego, vencé virilment y dominià en batalla principalment los seus sabins, après los samnites y encara los iosconis. Após, essent abcegat e ja molt temps estada la guerra de Pirro, rey dels epirotes, volent los romans fer pau ab ell, Àppio se féu portar al senat, on magnànimament suadint lo contrari, los romans no acceptaren les condicions portades de Pirro. Ffon encara Àppio tostemp greu y molest al poble, emperò axí com se lig en lo procès de Lívio, volent moltes voltes lo poble que ls fos comunicada la dignitat consular, tostemp Àppio Claudio animosament fon resistent. Últimament merità Àppio Clàudio laor, comendació y

---

⁵⁰⁶ Ms. *do*. Ve78: «lo ultimo».

⁵⁰⁷ Lleg. “en posar a punt una flota”. Ve78: «di fare lo ultimo sforzo nel parare una classe».

⁵⁰⁸ Ms. *segons*. Ve78: «secento».

⁵⁰⁹ Ve78: «sotto il ducato et conducto di Imilcone».

⁵¹⁰ Ms. *iPotici*. Ve78: «ipoticii».

ffama per lo digne edifici de la via Àppia, continuada de pedra de Roma a Brundúsiu, y encara per los acaduffs⁵¹¹ per los quals l'aygua del riu Amene copiosament fon portada en Roma.

Seguex après micer Ffrancesch un altre exemple de hu que seguia la fama, dient que après Àppio Clàudio Cego seguia hu ab actes suaus e mansuets, lo qual sinó que la sua lum y la sua glòria mancà a les extremes forses, era lo primer entre·ls hòmens famosos. Mas certament fon entre nosaltres tal, qual ensemps foren aquests tres en Tebes, çò és (c. 37v) Baco, Hèrcules y Epaminunda, y verament a confirmar la glòria y viure molt més pigor se troba. On diu:

90   Poi vidi un altro con atti soavi,
          Et, se non che il suo lume allo extremo hebbe,
          Forse era il primo, et certo fu fra noi
93   Quale Bacco, Alcide, Epaminunda a Thebbe:
          Ma il peggio è viver troppo! / ...

Vol en los precedents versos lo nostre poeta, segons lo meu judici, descriure Ch. Pompeu, al qual per les sues sobiranes e singulars virtuts fon atorgat lo cognom de “Magno”. On se pot per la nostra opinió arguhir per les calitats dignes mijançant les quals lo circunscriu lo poeta, on és d'entendre principalment que la suavitat dels actes y mansuetut, se convé a Pompeu en dues maneres: la hu per la sua pròpria natura, que era clementíssim y piadós, de la qual pietat fa menció lo comentador civil,⁵¹² quant combatent ab Cèsar⁵¹³ per pietat no·l volgué seguir que se'n fogia, no per matar lavòs tants romans, per la qual cosa Cèsar jurà, com scriu Svetònio Tranquil·lo, que Pompeu no sabia més vendre. Convench a Pompeu, e per altra manera, la mansuetut, la qual és per accident, emperò que essent ell estat vengut en Pharsàlia, era convenient que deposàs tots los seus fets, e la sua ferocitat, on mèritament se devia fengir ésser suau.

Segonament, ab rahó se li atribueix que si lo extrem no hagués perdut condignament seria estat lo primer, emperò que may negú dels altres romans, totes les sues gestes havent (c. 38r) duplicades, féu tantes armes⁵¹⁴ com sols Pompeu.

En lo terç y derrer loch verament se pot dir ésser estat Pompeu a la romana república quals foren en Tebes Hèrcules, Bacco y Epaminunda. On és d'entendre que Bacco donà subjecta la Índia e altres pobles als tebens, Hèrcules los occidentals y Epaminunda los septentrionals, mas Pompeu

---

⁵¹¹ Ve78: «et etiamdio per li degni aquiducti».

⁵¹² Ve78: «il commentario civile».

⁵¹³ Ve78: «quando a Dirachio, combattendo con Cesare,...»

⁵¹⁴ Ve78: «fê tanto d'arme quanto solo Pompeo».

sol tots aquests pobles, orientals, occidentals y septentrionals vencé y sotsmeté a l'imperi de Roma. De què essent primer estada Sicília ocupada dels prescrits de Sil·la, seguint Pompeu la sua obra virilment d'aquells la recobrà. Segonament, havent Ch. Domício, hu entre·ls altres prescrits, ensemps ab Hiarba ocupada Numídia, y levat⁵¹⁵ a Massanissa lo seu regne y retornat en Roma, trihunffà de aquell essent solament de edat de XXIII anys. Subcehint après la dura guerra y aspra de Sertòrio y d'altri [pro]cònsols,⁵¹⁶ los quals havien seguit les parts de Màrio, Pompeu en Espanya aquells lançà y vencé. Y en aquest temps, essent grandíssima quantitat de pirates o cossaris,⁵¹⁷ y corrent la una y l'altra mar prenent les vitualles que a Roma venien, essen[t] als romans gran molèstia, Pompeu sols en XXXX dies tots aquells constrengué a dedició e a mort. Girant-se après envés l'Orient, Pompeu principalment vencé lo rey Metridates, rey de Ponto, y lo rey Tigrane de Armènia constrengué a dedició, y trihunffant d'quells portà davant si lo fill de Tigrane, lo fill del rey Metridates y Aristòbolo, rei de Juhëus, en lo qual trihunffo may se véu observar més digna pompa. Seguint après Metridates y aquells poble que l'havien ffavorit, vencé y sobrà los albanestis, los colchis, los hèrnics, los sirians, los de Ffenícia, los de Càspia y (c. 38v) los de Boffera.⁵¹⁸ Vencé encara los juheus y aquells que habitaven en la mar Roja, en la mar Aràbica y en la mar Sicano, y fon lo primer emperador dels romans que en aquests lochs portà les banderes romanes, per la qual cosa mèritament Pompeu, [si]⁵¹⁹ era superior en la Guerra Civil, era sens dubte lo primer de tots els altres famosos romans. Mas per qual exida ell se ves en aquella molt és notori del nostre poeta a tres tebens la operació feta,⁵²⁰ emperò conclou rahonablement micer Ffrancesch la largària y molt viure ésser lo pijor, segons la sentència de Ciceró en lo primer de la *Tosculana*, per la qual cosa nomena Príam, Metel·lo y Ch. Pompeu, lo qual quant s'amalò en Nàpols, [si]⁵²¹ fos mort, no encorria moltes calamitats e misèries. On diu Tuli, parlant de aquella egritut: «*Utrum igitur situm esset, extinctus a bonis rebus, an malis excessisset? Certe a miseris. Non erim cum socero bellum gessisset, non imperatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, non liberi defleti, non fortune omnes a victoribus*

⁵¹⁵ Ms. *levada*. L'error prové directament del model italià, per l'it. *tolto*. Ve78: «et toltola a Massanissa il suo regno».

⁵¹⁶ Ms. *per los cònsols*. Ve78: «e d'altri proconsuli».

⁵¹⁷ Ve78: «grandissima quantità di pirati».

⁵¹⁸ Ve78: «vinse e superò gli Albani, i Colchi, gli Hernici, i Sirii, i Fenici, i Caspi et i Boferani».

⁵¹⁹ Ms. *om*. Ve78: «Ladonde meritamente Pompeo, si era superiore nella guerra Civile, era sença dubio il primo di tutti gli altri famosi romani».

⁵²⁰ El ms. reproduceix fidelment l'estructura poc entenedora del model italià (tal vegada a causa d'un error *operazione* per *comparazione*). Ve78: «ma pur quale exito lui s'avesse in quella, assai è noto dal nostro poeta a tre tebani la facta operazione».

⁵²¹ Ms. *om*. Ve78: «el quale quando s'amalò en Napoli, se fusse morto, non incorreva molte calamità et miserie».

de Mاريو volia revocar e depositar Syl·la de la província (c. 39v) de Metridates, y en son⁵²⁶ loch elegir C. Mاريو. Per la qual cosa resistint Q. Pompeu y Corneli Syl·la, P. Sulpicio matà lo fill de Pompeu, lo qual era gendre de Syl·la, per la qual cosa Sil·la ab los seus exèrcits retornà a Roma,⁵²⁷ en la qual, après que fon entrat, matà a Sulpicio e lançà Mario, e après pacificada Roma anà contra Metridates y de nou lo vencé. Après vencé la Tràcia y retornà en Itàlia, hon combatent ab Ch. Norbano lo sobrà y vencé. Lançà après de Itàlia C. Mاريو, Ch. Carbone e, retornat en Roma, prengué la dictatura perpetua. Après ordenà la ciutat de Roma y posà la taula de la prescripció, les quals coses fetes deposà la dictatura y anà en lo regne a Puçol,⁵²⁸ y en aquell loch últimament morí.

Seguex après lo nostre poeta dient que quant Syl·la en les àrmes fos estat cruel, tant aquell que·l seguia en la vista mostrava ésser benigne, per la qual cosa no sabia discernir qual era de jutjar millor o més sufficient, o verament duch conduhidor o ver cavaller combatent.⁵²⁹ On diu:

Et quanto in arme fu crudo⁵³⁰ et severo

Tanto quel che il seguia era benigno

99 Non so se miglior duca o cavaliero

Pe[r] manifesta y expedita notícia dels precedents versos, és principalment de saber que quanta era la crueltat y severitat de Sil·la, ultra la taula de la prescripció, ho demostra Plutarco en la *Vida* sua quant descriu un⁵³¹ C. Metel·lo haver dit aquestes iroses paraules: «*Quis malorum finis erit? Quoniam usque progrediens incumbencium gladium requiem expectare iubet? Haud enim supplicium ab iis deprecamur quos necari instituisti, sed ambiguitate (c. 40r) ab iis quos conservare decrevistis*». Al qual respòs Syl·la: «*Nondum michi compertum est quos dimictans*». E Tito Lívio, en la nona *Deca* al v[*I*]⁵³² libro, [segon]⁵³³ que testiffica Ffloro, diu Syl·la en un sol dia VIII mília hòmens haver fet morir en la via pública, entre·ls quals foren tots los prenestrins, y entre los romans hi fon un Mاريو, honesto ciutadí del orde patricio, al qual Sil·la féu tallar les cames, los braços, les orelles y lo nas, y après arrancar los ulls, e après últimament lo féu cruelment morir. Per la qual

⁵²⁶ Ms. *lon loch*. Ve78: «et in suo luogo eleggere C. Mario».

⁵²⁷ Ve78: «Ladonde Sylla, essendo in Latio, con gli exerciti soi ritornò a Roma».

⁵²⁸ Lleg. “Pozzuoli”. Ve78: «a poçuolo».

⁵²⁹ Ve78: «o veramente ducha et conduttore, o vero cavaliero combattente.»

⁵³⁰ Ms. *crudor*. Ve78: «crudo».

⁵³¹ Ms. *una*. Ve78: «una Ch. Metello».

⁵³² Ms. *v*. Ve78: «VI».

⁵³³ Ms. *II*. Ve78: «secondo che testifica Floro...».

cosa d'ell diu mèritament Lívio en lo preal·legat libre: «*Pulcherrima crudelitate victoriam quanto in nullo hominum fuit inquinavit*». Aquesta matexa crudelitat demostra Valeri en lo III libre y en lo primer capítol, quant diu que havent Sarpedone, pedagog⁵³⁴ de Cató, portat a casa de Sil·la a gratificarse d'aquell, e Cató algun tant fos tendre adolescent, veent tants caps de hòmens en lo pati de la casa de Sil·la, los quals precisos de[ls] busto[s]⁵³⁵ eren posats en aquell loch, demanà lo ferro a Sarpedone per matar Sil·la, pux què negun altre romà havia tanta crudelitat extirpada.

Segonament és d'entendre que en tres maneres se pot interpretar la sentència dels precedents versos, y cascuna és tollerable y bé se acomoda al test del poeta. Lo primer és que ací s'entenga de Valèrio Corvino, lo qual, militant sots Camil·lo en la guerra Gàl·lica, y essent un gàl·lich provocador a batalla tots los romans, M. Valèrio anà contra ell e, combatent, un corp se posà sobre lo cap de aquell e damnificava ab gran molèstia lo gàl·lich en tant que a la fi Valèrio restà superior y per causa de aquest corp fon tostemps cognomenat Corvino. Aprés avant, crexent en virtut (c. 40v) y pervengut a la edat de XXIII anys, fon fet cònsol, la qual cosa may intervench pus a negun altre romà, y en aquest consolat, com escriu Lívio *Ab urbe condita*, libro sèptimo, trihunffà dels volchs y dels samnites y dels de la Campanya.⁵³⁶ Scriu axí matex Tito Lívio en la matexa *Deca* en lo VIII libre, quant diu les gestes de Alexandre Magno y reconta aquells hòmens ab los quals hauria combatut en Itàlia, que Tito Mànlio Torquato y Màximo Valèrio Corvino foren primer *insi[g]nes*⁵³⁷ militars e aprés singulars duchs, dient: «*T. Manlius Torquatus aut Valerius Corvinus insignes ante milites quam duces*». On, segons aquesta interpretació, axí se exponen lo versos: «E quant Sil·la fon cruel en les armes, tant aquell que·l seguia en l'orde del trihunffar, çò és Valèri Corvino, era benigne. No se si és de judicar millor duch o cavaller en batalla».

L'altra interpetració és que entenga lo poeta Ch. Pompeu, perquè, com escriu Lívio en la nona *Deca* y al seté, segons Lúcio Ffloro, Pompeu de edat de XXIII anys, essent encara cavaller y no duch, anà en Àffrica contra Hiarba y contra *Bneo*⁵³⁸ Domício, y aquells havent vencuts, tornant a Roma, trihunffà d'ells. Per la qual cosa, segons aquest enteniment, axí s'entenen los versos: «E quant Sil·la fon cruel en les armes, tant aquell que·l seguia en les sues cívils faenes, çò és Pompeu,

---

⁵³⁴ Ms. *Pedagoge*. El traductor reproduex la forma del model l'it. *pedagoge*, “pedagog”, confonent-la amb la segona part del nom de Sarpedó. Ve78: «Sarpedone, pedagoge di Catone».

⁵³⁵ Ms. *de busti*. Ve78: «precisi dabusti».

⁵³⁶ Lleg. “Campània”. Ve78: «et campani».

⁵³⁷ Ms. *ensenyas*. La forma del ms. prové de la lliçó del model it. *insegni*, probable var. sienès per l'it. *insigni*, “insignes” (< ll. *insignis*, -e, íd.); el traductor, en canvi, hi llegeix l'it. *insegna*, “ensenya” (< ll. *insigne*, -is, íd.), corresponent al cat. *ensenya*. Ve78: «insegni militi et da poi optimi duci».

⁵³⁸ Ms. *Bneo*. Ve78: «Gneo».

era benigne. No se si és de judicar millor duch o cavaller, havent⁵³⁹ tot sol trihunffat quant era cavaller». Quanta fon la benignitat de Pompeu molt se pot comprendre per la universal benivolència que lo poble li portava, la qual fon tal que, com escriu Appiano Alexandrino, (c. 41r) Cèsar en los seus trihunffos no volgué portar les ymatges de Pompeu sobre lo carro per por del poble que per respecte d'aquell no li vengués contra, mas per contrari portà Achil·les mort per çò que fos recreació als romans.

La última y terça interpretació és que entén lo poeta Júlio Cèsar, emperò que, com scriu Salusti, quant ensemps acompara Cató y Cèsar, Cató se provocà la benivolència de Roma ab la rigiditat [i]⁵⁴⁰ Cèsar ab la benignitat y clemència, la qual encara demostrà en la batalla Ffarsàlica quant altament cridà als seus cavallers: «*Parcite civibus!*». E segons aquesta interpretació axí se introduhexen los versos: «E quant Sil·la fon cruel en les armes, tant aquell que seguia, çò és que aquest Sil·la perseguia, era benigne», e seguex «No se si és de judicar millor duch o cavaller», per confirmar-se a Lúcio Ffloro, lo qual escrivint de la batalla Ffarsàlica diu de Cèsar: «*Multus fuit Cesar in eo prelio mediusque inter imperatorem et militem*». Resta ara donchs en la elecció del arbitre de qual d'aquestes, o verament d'altres, en aquests versos ho entén lo nostre micer Ffrancesch; mas si algú digués que, havent damunt lo poeta commemorat Cèsar y Pompeu, entenent-los en aquest loch encorreria en superfluïtat, di[c]⁵⁴¹ açò no ésser ver, emperò que ell sols vol per lo lur exemple mostrar la crueldat de Sil·la ésser estada grandíssima, essent estada igual a la inmensa benignitat de quascú d'ells.

Narra après un altre exemple lo poeta, dient que après de Sil·la o Valeri Corvino venia aquel noble L. Volúmnio digne d'alta y excel·lent lahor, lo qual bé obrant opprès la maligna temor la qual venia de la corrupta⁵⁴² sanch.⁵⁴³ On diu:

(c. 41v) Poi veniva quel che il livido maligno

Tumor di sangue, bene oprando, oppresse,

102 Nobil Volumnio et d'alta laude degno;

---

⁵³⁹ Ms. *havant*. Ve78: «havendo».

⁵⁴⁰ Ms. *de*. Ve78: «et Cesare».

⁵⁴¹ Ms. *de*. Ve78: «dico».

⁵⁴² Ms. *correpta sanch*. El ms. reproduex l'error del model *correpto*, per l'it. *corrupto*, “corrupte”. Ve78: «correpto».

⁵⁴³ Lleg. “el maligne tumor el qual venia de la corrupta sang”. Ve78: «il livido et maligno tumore quale proveniva dal correpto sangue».

Lúcio Volúmnio, prestantíssim home de Roma, essent excel·lentísim en los fets de les armes, fon elet cònsol, com escriu Lívio X *Ab urbe condita*, contra los samnites y toscans, als quals pobles essent dades grandíssimes congoxes⁵⁴⁴ reportà molta utilitat a Roma. Mas certament més fructuosa operació fon la sua quant la pestíffera influència cessà mijencant aquest Lúcio Volumino, on és de entendre que essent la ciutat de Roma compresa de una mortíffera pestilència, en la qual per ebulació de sanch⁵⁴⁵ e la sua putrefacció, natura tentant-la, ixqué e produhí en los lochs e montoris una apostema, la qual dels metges és diffinit ésser un tumor contra natura, com par qua volia Avicenna en la sua segona part del primer y en la terça del quart, per la qual cosa los hòmens en breu temps se morien. Y havent los romans tentat y experimentat los remeys del món, veent aquells no ésser de efficàcia, judicaren, e majorment lo prudent Volúmnio, per lo verdader soccors haver de recórrer a Déu, com a causa efficient d'aquesta influència pestíffera, segons la sentència de Avençoar, lo qual diu: «*Pestis contingit quia dominus mandat*», y Avicenna en lo X de la sua *Metaffísica* escriu en aquesta forma: «*Intendas disposicione omnium rerum que proveniunt et credo que deus dederit pestem de flagellis divinis que descendunt super civitates flagiciosorum et super homines iniurosos*». Emperò delliberaren lor romans trametre a Esculàpio, per la qual (c. 42r) cosa elegiren deu ambaxadors entre-ls quals fon Lúcio lo primer, çò és Volumino. Venguts los embaxadors al temple, e portant devotament los seus prechs davall la ymatge de Esculàpio, ixqué una serpent més prest en si venerable que orrible, e planament procehint pervench a les naus dels romans, on se collocà en lo tabernacle de Volúmino, e retornant los romans ab aquell, axí com foren pervenguts en Hòstia, la serp ixqué de la nau y entrà en una pròxima silva en la qual se aturà e los romans constituhi-hi un temple en honor de Esculàpio, per la qual cosa la cruel pestilència súbitament passà. Per la qual cosa, essent estat Volúmino consultador y operador d'aquesta obra, mèritament a ell se atribuhex haver fet aquest tan gran beniffet en Roma.

Seguex après micer Ffancesch tres altres exemples de valentíssims hòmens, dient que après Lúcio Volúmino seguia Cosso e Philone y Rutílio. On diu

Cosso, Phylone Rutilio, ...

Cornèlio Cosso, axí com escriu Lívio *Ab urbe condita* libro quarto, gentil home de presona y d'ànimo, y força equal ab la sua bellea, essent tribuno sots Concinnato en la guerra dels veientins, ffon lo derrer presidi de la romana república. Emperò que essent los fidenats rebellats contra Roma

---

⁵⁴⁴ Ve78: «molte clade».

⁵⁴⁵ Lleg. “ebullició de sang”. Ve78: «ebulatione di sangue».

y confederats ensemps ab los veientins, e ultra açò havent injustament morts los romans embaxadors, los romans eren alguntant espantats, majorment per la impetut e fúria de Laërte Telúmmio, duch d'ells, que quasi temie[n]⁵⁴⁶ de la ruïna certa. Cosso, essent ja la batalla en principi y vent tembre los seus (c. 42v) cavallers, y d'altra part veent Volúmino discórrer per lo camp, diu aquestes paraules: «*Hiccine est ruptor federis humani violatorque gentium iuris? Iam ego hanc mactatam victimam si modo sancti quicquam interris esse dii volunt legatorum manibus dabo*»; e après, drecant lo seu córrer contra aquell, tant lo seguí que virilment lo matà y la sua despulla, segons Ròmulo, consagrà a Jovis. Après, continuant-se la guerra, un jorn combatent los fidenatis ab les enceses falles contra los romans, Cosso manà als seus cavallers que levassen les brides als cavalls, e axí après donant d'esperons devés los enemichs, e primer a quascú, ab tant impetut en aquell[s] hixqueren que·n breu espay de temps lo[s] venceren.

Philone, com escriu Lívio libro octavo *Ab urbe condita*, ensemps ab Tito Emílio Mamertino fon fet cònsol en la guerra contra los antiates, los quals ell ab indústria y militar disciplina debellà y vencé; y fon prestantíssim home, entant que Tito Lívio en lo nové *Ab urbe condita*, connumerant los prínceps los quals eren abtes a resistir a Alexandre Macedoni, entre·ls altres reconta P. Philone. Donchs, après la primera victòria, encara fon fet cònsol Lúcio Corneli Lèntulo, en lo qual consolat passà en Grècia on conduhí gran trihunffo y glòria al imperi de Roma, com escriu Lívio en lo VIII libre de la primera *Deca*.

Ara, quant a la notícia de Rutílio, és d'entendre que fon un Màrcio Rutílio, lo qual essent finida la guerra en Toscana, y presa Perusa, Cortona y Areço per los romans, com escriu Lívio en lo nové *Ab urbe condita*, los samnites, tenint-ne (c. 43r) enveja, mogueren de nou la guerra contra los romans, per la qual cosa fon contra ells elet en cònsol. On Rutílio, prenent los exèrcits y entrant en Sàmnia per força, quasi totes les terres de la província expugnà en manera que breument constrengué los samnites a dedició. E après d'aquesta victòria, donant molèstia los hèrnicis als romans, Màrcio Rutílio anà contra ells, gloriosament los vencé e retornat en Roma ab gran glòria trihunffà de aquells. L'altre Rutílio fon P. Rutílio, del qual parla Tito Lívio en la septima *Deca*, en lo nové libre segons Floro, quant diu essent cònsol ensemps ab C. Mutio, [i els] cavallers romans, los [quals] eren restats en guardia de Àsia, aquella tiranament combatien, la qual Rutílio emprengué a deffendre. Per la qual cosa vench en grandíssima enveja del orde de la cavalleria, après del qual era lo ju[tge]⁵⁴⁷ y lo magistrat de les repetidores pecúnies, de què essent acusat, fon a la fi Rutílio de

---

⁵⁴⁶ Ms. *temia*. Ve78: «temevano».

⁵⁴⁷ Ms. *judici*. La forma del ms. depèn de la forma del model *giudicio*, “judici”, per l'it. *giudice*. Els magistrats que s'ocupaven dels delictes de concussió, en ll. (*pecuniae*) *repetundae*, provenien en efecte de la classe eqüestre. Ve78: «giudicio».

la enveja del orde equestre damnat en exili, en la qual partida y per la qual damnació sembla que perdés lo senat de Roma quascuna honor y tota majestat. Donchs, essent quascú d'aquests dos Rutilis estat prestantíssim home, estigua al arbitre elegir de quals ho enten lo nostre micer Ffrancesch.

Aprés de aquest continua lo poeta tres altres dignes y excellents hòmens, mas més prest forts y combatedors que experts duchs o emperadors de exèrcit, dient que ell véu anar algun tant apartat de les espesses lums dels hòmens famosos sols tres cavallers, los quals havien romput los seus membres hi les armes sues totes esmayades,⁵⁴⁸ e verament tots en la vista mostraven ésser tres esculls, *ans*⁵⁴⁹ tres lamps (c. 43v) de guerra: la hu era Lúcio Dentato, e l'altre M. Sèrgio e l'altre Cèsio Sceva, y hu d'aquests no era subcessor de laugera fama. On diu:

.../ et da le spesse

Luci in disparte tre soli ir vedeva,

105 Rotti i membri et smagliate l'arme et sfesse:

Lucio Dentato, et Marco Sergio, et Sceva.

Que' tre folgori et tre scogli di guerra,

108 Ma l'un non subcessor di fama leva.

Per ben judicar la fama que·s deu atribuir a aquests tres hòmens, crech més prest sia de veure en ells sia estada fortalea de cors que militar disciplina y de enginy. On és d'entendre principalment, segons escriu Valeri en lo terç libre, al segon capítol, y Solino *e[n]*⁵⁵⁰ libro *De mirabilibus mundi*, Lúcio Sicínio Dentato quasi en si conté la glòria de tots los cavallers que may fossen en Roma, emperò que, essent estat tribú en los exèrcits, y devallat en batalla CXX voltes, tostemp la més part de la victòria fon atribuïda al seu fort combatre. Ultra açò, combatent singulars actes, XXXVI despulles detragué als sobrats enemichs; hagué XLV ferides totes en la part davant, mas en les espatles non hagué neguna; fon decorat de XIII corones civils, havent XIII ciutadins romans per la sua virtut salvats de la mort. Ffon encara Dentato insignit CXII voltes d'altres militars donatius

---

⁵⁴⁸ Lleg. "los quals havien los seus membres romputs i les armes sues totes trencades". Sembla probable que la forma del ms. representi un calc del model it. *smagliate*, "trencades"; en efecte, ni el verb *esmallar*, ni molt menys *esmayar*, aparixen documentats en cat. el sentit concret de l'it. *smagliare*, "desfer les malles d'una armadura". Ve78: «smagliate».

⁵⁴⁹ Ms. *dabans*. En el manuscrit la forma *d'abans* apareix corregida sobre *davant*. Ve78: «tre scogli, ançi tre fulguri di guerra».

⁵⁵⁰ Ms. y. Ve78: «et Solino in libro *De mirabilibus mundi*».

e últimament seguí aquest nou emperadors trihunffants, los quals per la virtut d'ell pròpia de lurs enemichs havien reportada victòria.

Marco Sèrgio, encara quant s'espera a la prestància de un home, fon memorable après Dentat. Com sia cosa, segons que·scriu Solino, ell en les batalles fon (c. 44r) ferit XXIII vegades en los pits, en les quals batalles havent ell perduda la sua ma dreita, se'n restaurà una de ferro, ab la qual combatent quatre voltes un jorn a singular batalla tostemp restà vencedor. Essent encara dues voltes Marco Sèrgio estat pres de Haníbal, y estat contínuament XX mesos en los ferros, se'n fogí. Aquest, axí matex en qualsevol destroca y batalla que fessen los romans ab Haníbal, y a[I] [I]lac Transimeno⁵⁵¹ y en Trèsbia y en Cannas, tostemp emperò fon onrrat de dons militars y de corona civil. E verament aquest era més de reputar gloriós, com diu Solino, si lo seu hereu Catilina no hagués la sua noblea ab la damnació y exili denigrada.

Egual, o verament poch inferior, devia ab rahó procehir Cèsio Sceva, centurió de Cèsar, ab aquests dos excel·lents damunt dits. Emperò que, axí com escriu Plutarco en la *Vida de Cèsar*, y Cèsar axí matex en lo *Comentari Civil*, Sceva no pretermeté alguna obra pertanyent a feel, fort y valent centurió. Perquè havent Cèsar asetjat Pompeu en Epiro, y havent fet entorn de la terra XXIII castells y Sceva dextat en guardia de hu d'aquells, Pompeu hixqué fora y en aquell dia combatent ab los cesarians fon superior, de què prengué lo castell lo qual guardava lo for[t] Cèsio Sceva. En aquesta expugnació, virilment Sceva deffenent-se, rebé en l'escut CXXX sagetes y ultra açò molts darts que li foren pasats a les spatles, e una sageta, ajunyint-li entorn de l'ull, aquella ensemps ab l'ull se n'entrà dins lo cap.⁵⁵² En aquestes donchs sues tantes ferides, Sceva contínuament cridava los enemichs mostrand a ells voler-se donar, los quals axí com a ells eren venguts, no podent Sceva sostenir les armes, ab les dents mordent-los (c. 44v), los feya fogir; y ab aquest modo se deffensà tant que de molts dels seus fon soccorregut y, portat sobre los braços, fon tornat en segur.

Últimament, quant a la notícia dels precedents versos, és de saber que aquell derrer vers que diu «*Ma non subcessor di fama leva*», se pot expondre en dues maneres, çò és que la hu de aquests no leva lo seu subcessor de fama, essent quascú de aquests tres famosos, y axí [«*leva*»] en aquesta exposició [és verb].⁵⁵³ L'altra interpretació és que la hu, çò és Marco Sèrgio, no és subcessor de fama laugera, çò és de fama guanyada ab la ma esquerra, perquè a la dreita de ferro se li atribuhex

---

⁵⁵¹ Ms. *Alago transimena*. Ve78: «Alago transimeno».

⁵⁵² Lleg. «arribant-li a dins de l'ull, aquella ensemps ab l'ull es tragué del cap». Ve78: «et una saetta giongendoli inter uno occhio, quella Sceva insieme con lo occhio si cavò di testa».

⁵⁵³ Ms. *porta*; y *paraules*. El traductor, seguint el model italià, no s'adona que *leva* es una citació (v. 108: «Ma l'un non subcessor di fama leva»). Pel que fa a la forma del ms. y *paraules*, aquesta prové evidentment d'una lectura del model *expositione e parole*, a causa de la falta d'accents a l'incunable. Ve78: «et così leva in questa expositione è verbo».

tota lahor, y aquesta exposició és segons més tests. Són norresmenys alguns tests, y al meu judici més acomodats, los quals dien «*Ma l'uno n'è subcessore di fama leva*», on tacitament micer Ffrancesch descriu M. Sèrgio haver perduda la dextra, e sols restar successor de la fama per la digna, laugera e sua sinistra mà.⁵⁵⁴

Seguex après micer Ffrancesch lo exemple de Màrio, dient que après d'aquests seguia Màrio, lo qual aterra Jugurta, rey de Numídia, aterra los cimbris y la furor tudesca. On diu:

Mario poi, che Giugurta e i Cimbri aterra

E il tedesco furore, / ...

Màrio, axí com damunt diem, fon natural de Arpino, y per les sues virtuts, venint en Roma, après aconseguí lo nom de romano. On principalment, com escriu Plutarco, Màrio en la Terça Guerra Púnica milità sots Scipió Emilià, hon guanyant lo nom de fortíssim cavaller, tornat en Roma, ab la favor de Qu. Metel·lo fon fet tribuno. Succehint après que la Espanya era vexada de molts ladrons, Màrio hi fon tramès pretor, lo qual en breu (c. 45r) temps lançà tots aquells y la província reposà en pau segura y alegra tranquilitat. En aquest temps se començà la guerra de Jugurta: la causa fon, com scriu Salusti, la differència entre Ièmpsale, fill natural de Micipsa, e Jugurta, son fill per adopció, essent per natura estat fill de Gulussa. Emperò essent Jugurta de major edat que Adhèrbale, se posà a seure en lo primer loch y volia reffer algunes coses fetes per Micipsa en lo temps de la sua vellea, on Ièmpsale, per la una y per l'altra cosa designat, dix que si volia reffer les sues adopcions, de què Iugurta no subcehí pus lo seu hereu.⁵⁵⁵ Jugurta, donchs, enteses les paraules de Ièmpsale, súbitament mogut a furor li mogué guerra, per la qual cosa A[d]hèrbale⁵⁵⁶ y Ièmpsale, essent en tutela y protecció dels romans, [demanaren]⁵⁵⁷ los soccors d'aquells; los romans trameteren Màrio contra Jugurta y en lo seu exèrcit anà Corneli Syl·la essent fet questor, o verament tribuno. Intervenç que essent Jugurta moltes voltes sobrat en batalla per Màrio, a la fi ell fogí a Bocco, rey dels mauris, lo qual era son sogre, mas Bocco, portant enveja a Jugurta y havent a desplaure la sua infidelitat, trameté per Syl·la lo qual li era amiquíssim, e a la fi après molts dies li donà Jugurta viu per presoner, la qual cosa fon quasi après la royna de Roma. Emperò Màrio, tornant en Roma y portant Jugurta davant lo seu carro presoner, volia la glòria y la presura de

---

⁵⁵⁴ Ve78: «et solo restare subcessore della fama per la degna leva et sua sinistra mano».

⁵⁵⁵ Ve78: «Disse che si voleva rescindere la sua adoptione, onde esso Jugurta non subcesse più loro coherede».

⁵⁵⁶ Ms. *ahèrbale*. La forma del ms. provè del model italià. Ve78: «aherbale».

⁵⁵⁷ Ms. *crexqueren*. Ve78: «chieseno».

Jugurta⁵⁵⁸ escriure a si mateix, mas Sil·la portava en l'escut pintat lo rey Boccho, lo qual a ell donava Jugurta per presoner, la qual cosa a Mاريو era gravíssima. Havent donchs Mاريو hagut Jugurta, quasi ab un tracte en Roma vench aquesta (c. 45v) grata e adversa nova, la qual fon que los cimbris y tudeschs venien contra los romans, per la qual cosa Mاريو fon elet cònsol contra aquells, los quals sobrà y vencé, com damunt en lo *Trihunffo de la Mort* diem. Vencé ultra aquests Mاريو, com escriu Plutarco, los gàl·lichs, dels quals en una sola batalla restaren entre morts y presos C milia; vencé encara los latins, y féu ab Sil·la crudelíssime[s]⁵⁵⁹ guerres civils. E e a la fi, essent estat cònsol set vegades, ja de edat de LXX anys morí a XVII dies del seu derrer consolat.

Seguex micer Ffrancesch après Ffúlvio Fflacco, dient que véu après de Mاريو seguir un Ffúlvio Flacco, lo qual per indústria errar per çò que pogués castigar los ingrats. On diu:

.../ et Ffulvio Flacco

111 Che a troncane gli ingrati a bel studio erra⁵⁶⁰

Sciu Tito Lívio a intel·ligència dels precedents versos en lo quint libre y sisé de la III *Deca* que, havent los romans per virtut de M. Marcel·lo represa qualque esperança, y Haníbal se mostràs en alguna part enarrat,⁵⁶¹ ells crearen cònsols Ch. Ffúlvio Flacco e Públio Clòdio, on essent estat molt temps Càpua per los romans assetjada, Ffúlvio Flacco ajustà los exèrcits y súbitament ordenà fer a Càpua més estreta oppugnació. E ja vehent Haníbal, lo qual no mostrava curar-se de Càpua, Fflacco tramès un bando o manament per tota la host que qualsevol capuà que tornés als romans fos absolt de la culpa primera quant se eren reduhíts a Haníbal; norresmenys no fon negú que·s giràs als cartaginesos, mas més prest portats en desesperació part dels senadors [s'enverinaren, i altres més pusil·lànim esperaren llur extrema fortuna. Fulvi Flac, docns, l'assetjà, i donant la batalla a la fi prengué Càpua i entrat dins prengué tots els senadors],⁵⁶² y aquells portà en presó en dues terres, la una dita Cales y l'altra (c. 46r) nomenada Thiano. Composta après la presa ciutat, axí com li semblava per tornar lo degut mèrit als capuans de la lur perfídia e ingratitut, cavalcà a Thiano e a

---

⁵⁵⁸ Ve78: «la presura di Iugurta».

⁵⁵⁹ Ms. *crudelissima*. Ve78: «crudelissime guerre civile».

⁵⁶⁰ Ms. *ab el studio erra*. Aquesta forma, pel correcte *a bel studio erra*, prové del model. Ve78: «ab el studio erra».

⁵⁶¹ Ve78: «Et Hannibale paresse in qualche parte enarrato»

⁵⁶² Ms. *om*. Salt de línia provocat per la doble presència, sobreposada, de la paraula it. *senatori*. Ve78: «ma più presto dedutti in disperatione, parte de' senatori s'avvenenarono, et altri più pusillanimiti aspettoron la loro extrema fortuna. Fulvio Flacco adunque lo assediò, et dando la battaglia al fine prese Capua et intrato dentro prese tutti li senatori et quelli mandò in prigione in due terre, l'una detta Cales et l'altra nominata Thiano».

tots aquells senadors capuans los quals eren en aquell loch presos féu tallar lo cap. Aprés, essent vengut a Cales, li vingueren letres del senat romà que ell degué perdonar als capuans, mas Fflacco, per pagar-los justament de la lur obstinada perfídia, se meté les letres en lo si de les quals havia notícia,⁵⁶³ y manà a lictore que exequís tot lo que li havia manat, on fon a tots aquells tallat lo cap. Prengué aprés depux la excusació⁵⁶⁴ Fflacco les letres [y]⁵⁶⁵ legí; [i] axí errà *ex industria*, non legendo⁵⁶⁶ les letres primer e no obehint al senat sols per matar los ingrats, la qual cosa sens algun dubte fon de nomenar error.

Ajusta aprés micer Ffancesch lo exemple de Ffúlvio més noble, dient que Ffúlvio procehïa pus noble ab Fflacco y ensemps ab ell lo seguia la ffama. On diu:

El più nobile Fulvio, / ...

Marco Ffúlvio, com escriu Lívio en la quarta *Deca* libro VIII, e Plini in *De viris illustribus*, fon prestantíssim home en los exèrcits de les armes.⁵⁶⁷ On principalment ell, essent cònsol, vencé en Grècia y sobrà los etholis y los oretians,⁵⁶⁸ on d'ells retornà a⁵⁶⁹ Roma. Aprés, essent finida la guerra contra Philip Macedoni y los ambracensis havent-los presta[da]⁵⁷⁰ favor contra los romans, Ffúlvio anà contra ells e aquells constrengué ab tan greu obsidió que fon necessari vinguessen a dedició. Aprés, anant contra los cephalònichs, aquells en breu temp vencé y sobrà; y aprés, tota la província ab gran clemència col·locada en pau, tornant en Roma y arrancant⁵⁷¹ d'aquella (c. 46v) tots ornaments y despulla, gloriosament trihunffà d'aquells. Fon aquest cognomenat Fúlvio més noble, o per prestància de gestes, o per elegància de pràctiques, o bellea de cors, o perquè les sues obres foren celebrades de Ènnio, lo qual en aquell temps era digne poeta.

⁵⁶³ Ve78: «si misse le lettere in seno delle quali haveva notitia».

⁵⁶⁴ Lleg. “execució”. El ms. reproduceix la forma del model it. pel correcte *esecuzione*. Ve78: «excusatōe».

⁵⁶⁵ Ms. *om.* Ve78: «Prese da poi doppo la excusatione Flacco le littere et lesse».

⁵⁶⁶ Lleg. “llegint”. Ve78: «non legendo».

⁵⁶⁷ Lleg. “l'exercici de les armes”. Ve78: «nello exercitio delle arme».

⁵⁶⁸ Ve78: «Oretani»; es tracta del poble celtiberic dels *Oretans* (< ll. *oretani*, *-orum*).

⁵⁶⁹ Ms. *de.* Ve78: «onde di loro a Roma ritornò ovante».

⁵⁷⁰ Ms. *prasta*. La forma del ms. *prasta* ben podria correspondre a la forma val. *prestà*, contracció de *presta* (< *prestada*, amb la caiguda de la *-d-* intervocalica): Ve78: «havendoli in quella prestatō favore contra de' romani»

⁵⁷¹ Lleg. “portant”. Es probable que el traductor no coneixes el significat exacte de l'it. *recare*, “portar” (cfr. cat. *reçar*). Ve78: «et recando di quella gli ornamenti e le spoglie».

Narra consegüentment lo poeta lo exemple de Tibèrio Gracco, dient que véu après un sols Gracco seguir la Fama, e procehïa ab lahor y glòria d'aquell [niu] ga[r]rula[dor], inquiet⁵⁷² y maligne, lo qual féu moltes voltes lo poble de Roma ésser mogut⁵⁷³ de guerregar-lo. On diu:

.../ et solo un Gracco

Di quel gran nido et garulo inquieto,

114 Che fel el popol roman più volte stracco;

Tibèrio Gracco [i Caio Gracco],⁵⁷⁴ com scriu Plutarco e Plini *De viribus illustribus*, foren fills de Tibèrio Semprònio Gracco [y]⁵⁷⁵ de Cornèlia, filla de Scipió Affricà, los quals com en quascú de aquells contengués moltes notables calitats de armes y de eloquència, norresmenys per haver volgut ocupar la república, e la hu per çò essent estat mort per Cipió Nasica, e l'altre mort per Lúcio Opini per decret del senat, havent Gracco ocupat lo mont Aventino, o constret a fer-se matar de un seu familiar essent d'ell lancat y seguit, per çò mèritament són de micer Ffrancesch en aquest loch exclusos de *Trihunffo de Ffama*, e solament commemora lo pare lur Tibèrio Semprònio Gracco,⁵⁷⁶ e justament. Emperò que principalment ells, après fent moviment los celtiberis contra lo poble de Roma, com escriu Lívio en la quinta *Deca*, en lo primer libre segons que recita Floro, Tibèrio Gracco anant contra ells (c. 47r) los sobrà y vencé, y a memòria perpetua de si y de la sua família nobilíssima edificà en la província un castell lo qual après se nomenava lo castell dels Graccos. Últimament fon elet Tibèrio contra los sarts, los quals sobrà y vencé, e tants ne prengué y conduhí presoners que après vené per esclaus que fon reduhït en vulgar proverbi aquesta ignomínia de sarts dient axí: «*Sardi venales*». No solament per les armes fon ben digne Gracco ésser celebrat per fama, mas encara per justícia e pietat, on principalment, segons que damunt diem, no sembla que lo aniversari del seu trihunffo Scipió Asià fos conduhït en presó. Axí matex, essent estat Claudi son companyó condemnat el exili, jurà Tibèrio anar ab ell si no fos absolt, per la qual cosa en continent se revocà la sentència. Últimament trobant Gracco una nit en lo seu lit dues serpents, una

---

⁵⁷² Ms. *modo Garulo inquieto*. La lliçó del ms. repeteix l'error del model it. *modo*, per *nido*, “niu”; pel que fa a *Garulo inquieto*, és probable que el traductor l'interpreti com a un antropònim i per això no el tradueixi. Ve78: «di quello modo garulo inquieto et maligno».

⁵⁷³ Lleg. “cansat”. El traductor, evidentment, no devia conèixer ni l'it. *stracco*, “cansat”, ni tampoc l'expressió it. *essere stracco*, “estar cansat”. Ve78: «el quale fé più volte el popolo romano essere stracco pure di guerreggiarlo».

⁵⁷⁴ Ms. *om*. Ve78: «Tiberio Gracco et Caio Gracco».

⁵⁷⁵ Ms. *om*. Ve78: «Gracco et di Cornelia».

⁵⁷⁶ Ms. *Tiberio Sempronio y Gracco*. Ve78: «Tiberio Sempronio gracco».

mascle, l'altra femella, demanà al auguri allò que li semblava que degué ésser: fon-li respost que ell o la muller devien morir, en açò que ell matàs les serpents conforme a la natura a aquell que devia morir. Per la cosa Gracco entesa la resposta, súbitament matà lo mascle, elegint pus prest morir que ésser causa de morir la sua digna e dilecta Cornèlia.

Nomena après micer Ffrancesch Serdenya «*garulo et inquieto nido*», lo qual ha fet moltes voltes distret⁵⁷⁷ lo poble romà en la guerra, perquè segons los processos dels istorials may los romans tantes voltes combateren après les complides y obteses victòries com contra los sarts. On principalment, com escriu Lívio en la segona *Deca*, en lo VII libre segons⁵⁷⁸ Lúcio Ffloro, lo sarts y corsos (c. 47v) ensemps ab Hannone cartaginès foren vencuts de Ch. Corneli Scipió; segonament foren sobrats de M. Pòrcio Cató Censorino essent pretor, com scriu Plini; après, com fa testimoni Ffloro, escriu Lívio en la V *Deca* en lo primer libre foren debellats los sarts de més varis cònsols, los quals a la fi essent portats a la narrada vendició de Tibèrio Gracco mèritamen[t] a ell devien ésser escrits a major glòria y fama.

Ajusta après micer Ffrancesch tres altres duchs prestantíssims, dient que véu après aquell que semblava, quant a les estranyes delícies, alegre y benaventurat. Norresmenys seguex ell no affermar-lo, emperò que no-s veyia clar qual era un proffundo secret en mitg un tancat cor, çò és Metel·lo pare y fill y nebot, lo[s] qual[s] ja de Macedònia, de Numídia, de Creta y d'Espanya portaren gran preses e domini a la romana república. On diu

Et quel che parve altrui beato et lieto,
Non dico fu, che non chiaro si vede
117 In chiuso cor profundo un suo secreto.
Dico Metello, et suo padre, et suo herede,
Che già di Macedonia et di i Numidi
120 Et di Creti et di Ispagna addusser prede.

Per intel·ligència dels precedents versos és de saber principalment que entre tots los romans, y per ventura entre tots los altres hòmens, negú per la abundància de les coses estranyes fon may de jutjar ésser més benaventurat que Qu. Metel·lo, segons que scriu Ciceró a la fi del primer de la *Tosculana*, y Valeri Màximo en lo VII libre e al primer capítol, lo qual nombrant les sues felicitats del principi a la fi, (c. 48r) diu que Metel·lo era nat en aquella ciutat, la qual era cap y tenia lo

---

⁵⁷⁷ Ve78: «stracco».

⁵⁷⁸ Ve78: «secondo Lucio Floro».

imperi de tot lo cercle de la mar Occeana, y fon procreat de noblíssims pare y mare ab los donatius del cos y ànima loables e dignes. Hagué Metel·lo fecundíssima y pudicíssima muller, hagué dignitat consular, la imperadora potestat, obtengué grans y preciosos trihunffos, hagué quatre excel·lents fills, dels quals véu los tres ésser consòls e hu trihunffant, hagué tres filles dignissimament maridades, de les quals tench en los seus pits los seus cars nebots. No hagué may alguna causa de justícia fins a la mort, la qual venguda naturalment e quieta, degnissimament dels fills y gendres ab gran pompa fon portat a la sepultura,⁵⁷⁹ on rahonablement pot mostrar aquest ésser estat alegre y benaventurat.

Segonament és de entendre que micer Ffrancesch ab gran rahó no jutjava affermant benaventurat Metel·lo, emperò que tota nostra felicitat y glòria consetex en l'ànimo nostre, e perquè allò és a nosaltres amagat segons la sentència del Apòstol y de Sant Agostí, primo *De civitate Dei*, al capítol XXV, quant diu: «*Nemo sit quit agatur in homine nisi spiritus hominis qui in ipso est*», emperò no podem judicar si algun home en si matex és benaventurat.

En lo terç y derrer loch és de notar, quant a la victòria, que Quinto Cecílio Metel·lo, com scriu Lívio, segons Ffloro, en la quinta *Deca* y en lo derrer libre, essent Pseudo-Philippo anat contra los amichs de Roma⁵⁸⁰ y havent delit un exèrcit, lo qual era en presidi de romans en aquell loch, e mort M. Vivèntio pretor, fon elet cònsol contra ell. On anant en Macedònia, après moltes batalles a la fi lo sobrà y vencé, y tornant en Roma portà gloriós trihunfo. (c. 48v) Era aquest Philipppo per nom propri nomenat primer Andrisco, y ell matex se nomenava Philipppo, e per çò fon cognomenat Pseudo-Philippo. Succehint après los romans enviaren embaxadors als acheus, los quals d'ells foren cruelment batuts y ab gran ingúria del senat de Roma, per la qual cosa [a] Roma [fon]⁵⁸¹ delliberat que Q. Metel·lo anàs contra ells a venjar la rebuda injúria; lo qual y anà e dues vegades combatent ab ells los sobrà y vencé en manera que solament ne restà la darrera evversió e lo trihunffo, lo qual reportà après Lúcio Múmmio quant vencé Chorinto. On Metel·lo, en la segona batalla que féu ab ells, on los acheus hagueren soccors d'aquells de Boècia y dels calcedinis en les angústies de Termòphile, en manera els⁵⁸² debellà que Critolao lo seu duch se matà ab ses mans, com scriu Lívio e Lúcio Ffloro ho testiffica en la VII *Deca* y al segon libre, prenent metzines. Après, naxent-se nova guerra en Hespanya, Metel·lo anà cònsol contra ells y en breu temps aquells sobrà, particularment vencent aquells de Arbàtia y los celtibèrichs pobles. Era induhít aquest Metel·lo tostemps exortar

---

⁵⁷⁹ Ve78: «al rogo».

⁵⁸⁰ Ve78: «andato contro gli amici de' Romani finitimi a Macedonia».

⁵⁸¹ Ms. *om.* La falta de l'auxiliar en el ms. prové directament del model it. Ve78: «Per la qual cosa a Roma deliberato».

⁵⁸² Ms. *que·ls.* Ve78: «en manera gli debellò».

los seus [soldats]⁵⁸³ que recobras[sen]⁵⁸⁴ lo loch, si may talvolta d'aquell per impetut d'enemichs era[n] lançat[s]. Ffon encara aquest Metel·lo home destre de ingeni y de operació, grandíssim observador de secrets, lo qual com scriu Valeri, essent demanat un jorn de un seu amich allò que pensava fer, respós: «*Tunicam meam interiorem exurerem si eam consilium meum scire existimarem*».

L'altre Metel·lo fon Q. Cecilio Metel·lo [N]umídico,⁵⁸⁵ lo qual principalment vencé los fundicularis y quasi silvestres hòmens de les Illes Valeàries.⁵⁸⁶ (c. 49r) Aprés avant procehí en Numídia contra Jugurta, havent lo senat de Roma contra ell delliberada la guerra per la mort dels jermans d'ell fetes, on combatent Metel·lo ab Jugurta dues voltes lo vencé y sobrà en batalla, e aprés sobrà la Numídia hon mèritament li fon atribuhit lo cognom de Numídico. Ffon aprés aquest tramès en exili, no volent jurar mantenir les Leys Graccanes, les quals volia soldar⁵⁸⁷ Lúcio Apuleo Saturnino, solament per la favor que li prestava Màrio, per què Metel·lo elegí pus prest voler exular que consentir allò que no era just. Emperò com scriu Lívio en la VII *Deca* e al VII libre, con demostra Ffloro, essent estat Metel·lo en exili en Smirna, ciutat posada en Grècia, ffon aprés la mort de Màrio y de Galúcia, son pretor, renovat ab grandíssima honor y favor de la ciutat de Roma.

L'altre Metel·lo fon Qu. Metel·lo Pio, fill de Metel·lo Numídico, lo qual "Pio" fon cognomenat per les tantes lagremes escampades per ell mentres que·l pare era en exili, per çò que d'aquell fos revocat. Aquest, donchs, havent los marsis moguda guerra als romans, y essent pretor, procehí contra aquells y aquells sobrà y vencé, e matà lo duch que tenien, lo qual se nomenava Q. Poppèdio. Aprés, subcehínt la guerra sertoriana, Q. Metel·lo essent procònsol y anant en Espanya, vencé y matà Lúcio Hercúleo pretor de Sertòrio quasi ab tot lo exèrcit. Aprés, continuant Sertòrio y Màrio per pena la guerra, Q. Metel·lo aquells debellà dues vegades y vencé en tal manera que foren constrets totalment a fogir-se'n d'Espanya. Y de aquesta sua tanta virtut y prestància véu lo senat presàgio quant, essent encara adolecent en lo (c. 49v) demanar la pretura y lo pontifficat, [fon] per lo⁵⁸⁸ judici del senat abansposat a molts altres hòmens, encara se fossen estats cònsols.

---

⁵⁸³ Ms. *amichs*. Ve78: «i soi militi exhortare».

⁵⁸⁴ Ms. *recobràs*. La forma del ms. és una traducció literal de l'error del model it. *recuperasse*, pel plu. *recuperassero*. Ve78: «recuperasse».

⁵⁸⁵ Ms. *Umídico*. La forma del ms. repeteix l'error del model it. *humidico*, per *Numidico*. Ve78: «Qu. Cecilio Metello humidico».

⁵⁸⁶ Ve78: «el quale principalmente vinse i fundibularii et quasi silvestri homini de le isole Valeari».

⁵⁸⁷ Lleg. "solidar". Podria tractar-se senzillament d'una var. gràfica del cat. *solidar*; tant *solidar* com *soldar* provenen del ll. *solidāre*, íd. Ve78: «le leggi graccane, quali voleva solidare Lucio Apuleo Saturnino».

⁵⁸⁸ Ms. *superbo*. El ms. reproduex la lliçó incorrecta del model italià. Ve78: «superbo giudicio del Senato anteposto a multi altri huomini etiamdio quantunque stati consuli».

L'altre Metel·lo fon Q. Metel·lo. Lo qual, essent estatuïda la guerra contra los cretensis, fet precònsol,⁵⁸⁹ anà contra aquells y posà lo siti a una noble y potent ciutat nomenada Adònia, e la fi, com scriu Lívio en la X *Deca*, en lo VI et VII libro segons Lúcio Ffloro, Metel·lo los vencé. Y procehínt més avant, vencé per força y sobrà més y més nobles y forts ciutats, entre les quals foren Gnoson, Lítium e Sidònia, de la qual cosa no poca glòria, reputació e riquesa ne attengué lo imperi de Roma.

Un altre Metel·lo fon del qual escriu Lívio en lo loch al·legat, que, essent pretor, vencé en Sicília gran moltitud de pirates y hagué nom aquest Lúcio Metel·lo. Ultra les ja narrades gestes que s'atribuexen a Q. Metel·lo, haver volgut salvar lo eràrio contra Cèsar, lo ésser estat censor ensemps ab Q. Pompeu y haver nombrat CCCXVII millars e VIII c XXIII ciutadins,⁵⁹⁰ sens los pobills e viudes, y semblant-li aquest poble ésser poch, dix al senat que li semblava que tot hom fos constret a deure pendre muller, lo qual en la sua copiosa oració conclou a la fi aquestes dignes paraules: «*Si sine uxoribus possimus esse quirite omnes proffecto ea molestia careremus, sed quia non satis commode sine eis aut impossibile vivere, proinde perpetue utilitati magis quam brevi voluptati duco consulendum*».

Concloent, dons, per les damunt narrades gestes, los Metel·los foren prestantíssims hòmens. Com diu lo poeta entre·l pare y lo fill en Roma portaren preses de Achaia, de Creta, de Hespànya, de Macedònia (c. 50r) y Numídia. Tots aquests excel·lents hòmens, o la major part de aquells, commemora Virgili en lo VI del *Eneydos*, quant introduhex Anchises mostrar a Eneas tots los seus subcessors, y encara en lo VIII quant descriu Venus donar a Eneas l'escut lavorat de Vulcano, hon estaven pintats tots los subcessors de Roma; emperò al present, per no més reiterar los versos de Virgili, no·ls introduhèrem.⁵⁹¹

Seguex après Micer Ffrancesch dient que après Metel·lo véu ffamós a Vespesià y al seu bell y bon fill Tito, no ja lo bell y mal Domicià. On diu:

Da poi Vespesiano col figlio vidi,
Il buono e 'l bello, non già il bello e rio,

Vespesià, segons que·scriu Svetònio Tranquil·lo, hagué natura de Tito Flàvio Petrònio, cittadí reatino,⁵⁹² lo qual en la batalla ffarsàlica milità sots Ch. Pompeu e fon son centurió. Naxquè

---

⁵⁸⁹ Ve78: «proconsole».

⁵⁹⁰ Ve78: «et havere numerato CCCXVII migliara et XIII c XXIII cittadini».

⁵⁹¹ Ve78: «et imperò al presente per non più protelare i versi de Virgilio *ex consulto* pretermetteremo».

⁵⁹² Ve78: «citatino reatino».

Vespesià sots Augusto en Agre Reatino en un chequet castell lo qual era nomenat Falàcrine, y fon nodrit de una sua avia, lo nom de la qual era Tertúlia. Crexcut Vespesià, y presa la viril toga, vench en Roma imperant aquella Clàudio, lo qual fon lo quint imperador romà. E pux fon pervengut, per favor dels amichs aconseguí algunes dignitats, çò és la pretura y la edilitat, e prengué muller, la qual fon anomenada Fflàvia Domitil·la, de la qual hagué Vespesià dos fills, çò és Tito e Domicià, e una filla la qual ensemps ab la mare morí primer que Vespesià no fos muntat al imperi. E Vespesià, vivint Clàudio, anà legat en Jermània y de aquí passà en Bretanya, hon en quascuna província après moltes batalles restà ab glòria y trihunffo victoriós, ocupant en Bretanya (c. 50v) prop de xx castells en una illa nomenada Vecti, los quals sotmès al imperi de Clàudio, per les quals coses lo pontiffical sacerdocí y ornaments trihunffals attengués dues voltes de Clàudio. Mort Clàudio après per obra [d]e⁵⁹³ Neró, essent ja procehit Vespesià ensemps ab lo seu Tito a la expedició Judàica, la qual Josephus copiosament escriu, en lo imperi de Roma succehí Neró; e après la mort de Neró, havent Galba d'aquell rebel·lada la Espanya, fon nomenat imperador dels cavallers romans aquest Galba. Intervench après que Tito, lo qual era estat amiquíssim de Neró, matà Galba, y los cavallers romans lo nomenaren imperador. Era en aquest temps en Germània Vitèl·lio ab un exèrcit, on sentint aquells cavallers romans la mort de Galba y la subcessió de Othó, nomenaren imperador Vitèl·lio, lo qual retornant en Itàlia combaté ab Othó a matar si mateix e Vitèl·lio restà tot sol imperador. Lo huytèn mes del imperi de Vitèl·lio los exèrcits romans, los quals eren en Ungria y aquells d'ultra mar, de Síria y de Judea se rebellaren contra ell, e nomenaren imperador Vespesià, lo qual retornant en Itàlia contra Vitèlio lo prengué, essent ell per por molt vilment fogit. Lo qual, pux Vespesià lo hagué pres, axí com a vil e indigne príncep que era Vitèlio, lo féu morir. Fon Vespesià expertíssim en armes, e insignit de totes les altres virtuts, on ab rahó de micer Ffrancesch merita connumerar-se entre los hòmens famosos.

Resta ara de narrar la rahó per la qual micer Ffrancesch descriu en lo *Trihunffo de Fama* Tito y no Domicià. On és d'entendre que Tito, per les (c. 51r) sues sobiranes e singulars virtuts, era cognomenat majorment del pare Vespesià en aquesta forma, com scriu Tranquil·lo: «*Titus amor ac delicie generis humani*», y verament tal cognom a ell era convenient, tanta gratitut e humanitat demostrava en paraules, en costums y obres. E axí matex, axí com era adorn Tito de tota excel·lència d'ànimo, axí encara de bellea de cors entre·ls altres digníssim e singular, les quals calitats e digníssims donatius en ell mostraven que augmentassen segons encara que crexia la edat. Quanta lahor donchs merità en lo exèrcit de les armes Tito, essent tribú en Germània y Bretanya, la

---

⁵⁹³ Ms. ne. Ve78: « per opera di Nerone ».

qual cosa poden testificar les ymatges de la trihunffal sepultura,⁵⁹⁴ la qual encara huy se demostra de Tito en la ciutat de Roma, axí matex la [insigne i] memorable⁵⁹⁵ victòria de Jerusalem, per la qual fon Tito per los seus cavallers nomenat imperador y ensemps ab lo pare administrà lo imperi. Fon encara Tito clementíssim y de tanta benivolència que quant fos estat sols un jorn sens haver fet qualque beniffici intensament se entrestia, per la qual cosa merexqué loar-se aquella sua veu digna en⁵⁹⁶ la cena expressa, quant lo jorn no era estat negun amich benifficat d'ell, quant diu: «*Heu, amici, diem perdid*», perquè mèritament és Tito ensemps ab lo pare de micer Ffrancesch celebrat per fama.

Com donchs Tito fon excel·lent en virtut, axí per contrari Domicià fon proclive en los vicis. Lo qual fon cruel, luxuriós, avar, injust, persecudor de crestians,⁵⁹⁷ de què tots dies, com scriu Tranquil·lo, volia algunes ores de repòs en les quals no feya altra cosa que matar les mosques, (c. 51v) entant que si algú cercant la audiència demanava en aquell temps si algú havia dintre ab Cèsar, Júlio Crispo cavaller seu responia: «*Nec musca quidem*». Et imperò com del cors fos Domicià entre·ls altres bellíssim, obscurant norresmenys aquella bellea ab tants [sotzes]⁵⁹⁸ y axí orribles vicis, ab gran rahó és exclús de la fama y honor del nostre excel·lent poeta.

Continua après micer Francesch dos altres notables exemples, dient que depux Vespesià y lo fill venien los fels y prestantíssims prínceps Nerva y Traiano. On diu

E 'l buon Nerva et Traian, principi fidi,

Domicià damunt dit, fill de Vespesià, practicant los seus detestables vicis en l'administració de l'imperi, a la fi fon mort com era convenient a la sua injusta tirannia. Per la qual cosa Precòrnio, preffecto pretòrio, y Precèrnio, ministres seus,⁵⁹⁹ donaren obra que fos elet emperador Nerva: lo qual era home vell, just y ornat de totaltra virtut, de què se complí lo somni de Domicià, lo qual fon

---

⁵⁹⁴ Lleg. "de l'arc triunfal". La forma del ms. deu dependre d'una lectura de l'it. *arco*, "arc", com a *arca*, "arca" però també "sarcòfag" (< ll. *arca*, -ae, íd.), des d'on provindria el nostre *sepultura*. Ve78: «le ymagine dello arco triumphale».

⁵⁹⁵ Ms. *les banderes de memorable*. La lliçó del ms. prové de la confusió entre l'adj. it. *insigne*, "insigne" (< ll. *insignis*, -e, íd.), i el subs. plu. it. *insegne*, "ensenyes" (< ll. *insigne*, -is, íd.). Ve78: «Medesimamente la insigne et memorabile victoria di Gerusalem».

⁵⁹⁶ Ms. *de*. Ve78: «nella cena».

⁵⁹⁷ Ve78: «Onde fu crudele, luxurioso, avaro, ingiusto, persecutore de' christiani, i giudei, incestuoso fo et hebete».

⁵⁹⁸ Ms. *companyons*. Confusió entre l'it. *soçi*, "bruts", "sutzes", i l'it. *soci*, "socis" (*Cfr.* n. 433, pàg. 245). Ve78: «con tanti soçi et sì horrendi vitii».

⁵⁹⁹ Lleg. "assassins seus". Ve78: «soi occisori».

ver, mas après lo seu imperi devia haver molt més alegre estat. Regnà donchs Nerva un sol any en lo imperi, e ab tanta justícia aquell administrà que mèritament après la sua mort per dellibració del senat fon nombrat entre·ls déus.

Adoptà Nerva en aquest any Úlpio Trajano, natural d’Espanya, lo qual essent en la mort del pare en Gàl·lia, en una ciutat nomenada [A]grippina,⁶⁰⁰ rebé en aquella lo imperi per universal elecció dels romans, lo qual ab tanta justícia y virtut administrà que no sols al pare, mas mèritament fon de posar davant tots los altres prínceps romans. Essent donchs per la injustícia e intolerable tirania dels precedents imperadors a Nerva (c. 52r) moltes províncies rebel·lades del imperi romà, les quals possehí Augusto Tibèrio, sols Trajà no solament aquelles recobrà, mas encara en alguna part amplià, on principalment Armènia, la qual havien ocupada los pàrtichs, recobrà-la e instituí-la província. Aprés anà en Síria e combatent ab Sàrmato, rey dels sirians, lo sobrà y vencé, matant-lo en la batalla. Aprés rebé homenatges, subjugant-se al imperi de Roma, [de] lo rey dels sberis, lo rey dels sàrmatis, lo rey dels dacis, lo rey dels bofforanis y dels aràbichs; vencé Mossopotàmia y aquella féu ésser província y a semblança de província confirmà Aràbia; senyorejà la mar Roja, y en aquella preparà les naus per pendres los circumvehïns de la Índia,⁶⁰¹ on per tantes dignes y excel·lents obres fàcilment aconseguí Trajà tota glòria a la militar disciplina atribuïda. Però per les sues tantes victòries ni per sobirana lahor a ell per los hòmens refferida, nunca Trajà se elevà en supèrbia, ans tostemp com a privat anava, estava y conservava per Roma, y quant per tanta submissió era per los seus amichs reprès, responia Trajà aquestes dignes paraules: «*Talem me imperatorem esse privatis volo quales esse michi imperatores privatis optassem*». Ffon encara observantíssim de la justícia, lo qual essent a cavall en la expedició contra los pàrtichs, una viuda lo prengué per lo fre del cavall, dient que li fes justícia per lo fill innocent que li havia mort, a la qual cosa respós Trajà que ell la satisfaria quant fos tornat. Dix la viuda: «Mas si tu no tornes, qui·m satisfarà?»; respós Trajà: «Satisfar t’ha aquell qui·m succehirà». Dix lavors la viuda: (c. 52v) «Tu a mi est deutor, y certament gran és lo frau que·m fas en no voler-me satisfar ni donar allò que est obligat. E sàpies que a tu altri la tua obra jamés tornarà absoluta ni pagada».⁶⁰² Per les quals paraules

---

⁶⁰⁰ Ms. *Grippina*. Es tracta de *Colònia Agrippina*, avui la ciutat alemana de Colònia. Ve78: «in Gallia apresso Agripina città».

⁶⁰¹ La forma *circumveïns* ve d’una interpretació de l’it. *i confini* (< lat. *confine*, *-is*) com *veïns*, “aquells que viuen a prop” (<lat. *confinis*, *-e*). Ve78: «et in esso preparò la classe per deprebare i confini della India».

⁶⁰² És interessant notar que en els diàlegs el trauctor sembla utilitzar un registre una mica més col·loquial. Ve78: «Disse la vedoa: “Ma se tu non ritorni, chi a me satisfà?” Rispose Traiano: “Satisfaracti chi me succederà”. Disse allora la vedoa: “Tu mi se’ tu debitore, et veramente è fraude la tua non volere rendere quello che se’ obbligato. Et sappi che te l’altrui giusta opera mai non renderà assoluto”».

Trajà súbitament devallà del cavall, ne primer féu altra cosa que de quant portava féu plenament rahó a la viuda, per la qual obra Sant Gregori, après comogut de compassió de Trajà, tan segons se lig se plangué y plorà per la sua remissió que l'ànima sua de les leys d'infern fon absolta.

Ajusta après micer Ffrancesch consegüentment altres exemples, dient que après Trajà y Nerva véu seguir Hèlio Adriano y lo seu Anthònio Pio, y devallant per bella y loable successió seguia últimament Marco Anthònio Pio, los quals hagueren no menys lo desig natural que la voluntat de regnar. On diu:

Helio Adriano, et il suo Anthonio pio,
Bella subcessione in fino a Marco,
126 Che hebbere non meno il naturale disio.

A més clara notícia dels precedents versos és de saber principalment que Hèlio Adriano, segons que·scriu Hèlius Spartiano, naxqué en Àdria e fon fill de Hèlio Adriano Affro, consobrino de Trajano y de Domícia Paulina, nada en Gades, lo qual Hèlio Adriano, axí matex per antiga natura, ell fon d'Espanya. Aquest, donchs, mort que fon Trajà, fon muntat en lo imperi, lo qual ab gran justícia y moderància regí, essent de virtuts y pràtiques prestantíssim home. Ffon encara en lengua grega doctíssim no menys que·n la latina, hagué grandíssima notícia de medecina, gaumetria, música, pintura, (c. 53r) esculptura e fon molt destre y versifficava d'ingeni, en manera que un temps escrivia, dictava, donava audiència y ab los amichs [x]anxe[j]ava.⁶⁰³ Circa la expedició militar, ffon Adriano diligentíssim duch envers lo seu exèrcit y als seus cavallers molt liberal y benigne, per la qual cosa era de aquells molt amat. Ffon temerós en donar principi a les guerres, per la qual cosa aquest rellexà los mauris, los sàrmatis, los bactrianis y Egipte, dient ell mudar lo exemple de Cató, lo qual havia pronunciat ésser libert[s] macedoni[s] pux que aquell[s] no podia mantenir sotsm[esos].⁶⁰⁴ Rellexà encara per enveja de la glòria de Trajano Síria, Armènia y Mesopotània, fent-les libertes y constituhint lo riu d'Euffratres terme, e a la fi del imperi de Roma sols hagué guerra Adriano ab los jueus, los quals rebel·lats del imperi de Roma havien ocupada Palestina, y aquells en breu temps vencé y sobrà, y cremà del tot Jerusalem. Après la rehedifficà de

---

⁶⁰³ Ms. *se ansiava*. La forma del ms. podria venir d'una lectura de l'it. *cianciava*, "xanxejava", com *si ansiava*, "se anciava" (podria tractar-se del mateix *ansiar-se* documentat en val. amb el sentit de "cuidar-se de qualque cosa"). Ve78: «in modo che ad uno tempo scriveva, dectava, dava audientia et con gli amici cianciava».

⁶⁰⁴ Ve78: «el quale haveva pronuntiat essere libri Macedoni poi che quelli non poteva mantenere sottoposti».

notables edificis,⁶⁰⁵ entre·ls quals fon *Moles Adriani*, huy anomenada de nosaltres Castell de Sant Àngel. Últimament, volent encara Adrià rellexar la Dàcia y fer-la liberta, vench en desgràcia del senat, on après morint en campanya no fon del senat transferit entre·ls déus, si primer ab gran difficultat y prechs Anthoni no l’hagués obtès, per la qual obra après atengué lo cognom de “Pio”. Scriu Adriano ja essent vehí o prop de la mort, e considerant lo seu trànsit, aquestes paraules:⁶⁰⁶ «*Animula vagula blandula / hospes comesque corporis / quo nunch abibis in loca / pallidula, rigida, nudula / nec ut soles dabis iocos?*». Morí Adriano de edat de (c. 53v) LXXII anys, y estigué en lo imperi prop de XXII anys.

Segonament és de entendre que mort Adriano fon muntat al imperi Anthònio Pio, fill seu adoptiu, mas devallat per natura, com damunt diem, segons que scriu Júlio Capitolino, de Tito Aurèlio Fúlvio, nat en Gàl·lia Transalpina, après per los seus mèrits vengut en Roma per més magistrat intermedi a la dignitat consular.⁶⁰⁷ Verament aquest fon “Pio” y en tal manera ornat de tota virtut, que sens dubte fon equal a Nerva y de egualtat estimant a Numma Pompílio rey. Tingué Anthoni lo imperi ab grandíssima justícia en pau y fon de grandíssima auctoritat, entant que scriu Capitolino que lo rey de Aràbia que molt més dignament y ab major traüt vench ajudar-li a Roma que primer no havia fet Adriano. Axí matex lo rey dels pàrtichs, fent guerra als d’Armènia, sols per les simples letres d’Anthoni, que axí u manava, se revocà de l’ampresa. No s’exercità Anthoni en guerra, mas tostemp vixqué hi·s mantingué en pau, e quant dels amichs era mogut a fer guerra, responia la digna sentència de Scipió, çò és: «*Malo unum civem servare, quam mille hostes occidere*»; e a la fi, com scriu Capitolino, més prest entès sens injúria d’algú a enriquir lo eràrio que guanyar domini. E havent tengut ab gran tranquil·litat e justícia lo imperi prop de XXIII anys, morí de edat de LXXVII anys, y fon soterrat en la sua vila la qual era prop de Roma dos milles, lo qual del senat fon mèritament nombrat entre·ls déus.ç

Succehí après d’aquest últimament March Anthoni Pio y lo seu jermà Lúcio Ànnio Severo, la natura del qual ja dalt havem narrada en lo *Trihunffo d’ Amor* (c. 54r) per testimoni de Júlio Capitolino. Lo qual, nat de Ànnio Severo e Domícia Calvilla a Roma, y vengut doctíssim sots dels preceptors damunt connumerats, vench in gràcia de Roma y d’Anthònio Pio, lo qual li donà [Faustina],⁶⁰⁸ filla sua, per muller; a axí matex per les sues sobiranes e singulars virtuts fon aquest

⁶⁰⁵ Lleg. “Aprés edificà notables edificis”. El ms. segueix la lliçó evidentment incorrecta del model italià. Ve78: «et quelli in breve superò et vinse et arse in tutto Gierusalem; da poi là rehedificò notabuli hedifitii, infra ‘quali fu *Moles Adriani* oggi chiamata da noi Castello Sancto Angelo».

⁶⁰⁶ Ms. *aquestes paraules explica*. Ve78: «et considerando il suo transito, queste parole: ...».

⁶⁰⁷ Ve78: «da poi a Roma, per li meriti suoi deducto per più magistrati intermeçi alla dignità consulare».

⁶⁰⁸ Ms. *om.* Ve78: «onde li dé Faustina sua figliola per donna».

matrimoni ordenat de Adrià, per çò que per aquest medi aconseguís lo imperi, havent adoptat Anthoni Pio per fill com scriu Eutròpio. Ffon aquest de tanta virtut y perfecció que mèritament és posat davant tots los altres emperadors romans. Quant donchs a la expedició militar, principalment March ensemps ab Lúcio, son jermà, vencé los jermàneus, e no volgué de aquells per algun modo, tornant en Roma, sens trihunffar lo jermà.⁶⁰⁹ Aprés, movent los pàrtichs guerra al imperi de Roma, essent ja mort Lúcio Severo, Marco anà contra aquells y aquells en breu temps sobrà y vencé, e aprés partint d'aquí procehí en Síria, hon gloriosament debellà Selèucia, ciutat nobilíssima, en la qual prengué prop de CCCC mília presoners. Vencé encara los marcomans quasi [en la] riba del Dannúbio y tots lo pobles cituats entre lo Ilírico y la Gàl·lia, axí com taristi, hermòndoli, suevi, lacansi, halani y altres del Capitolino nombrats, per la qual cosa demostrà la sua virtut nomenys ésser en les armes perfeta que en philosophia. Havent, donchs, March de les narrades victòries reportat gloriós trihunffo, morí lo XVIII anys del seu imperi de edat de LXI anys, y en ell finà la digna successió dels emperadors, emperò que aprés March seguí en lo imperi Còmmodo Anthònio, verso lo seu fill vulgarment tengut, ab tot que ell (c. 54v) demostràs pus prest ésser fill de[l] gladiador⁶¹⁰ del qual diem damunt [que] d'Anthonio, considerades les crueldats e supèrbia, luxúria, avarícia que en ell foren, segons que'n la sua vida Hèlius Lamprèdio demostra, on lo nostre micer Francesch no procehex més en lo trihunffo de Ffama circa los emperadors que foren nomenats romans.

Últimament és de notar que, per les procehides vides narrades y dels sobredits autors escrites, és manifesta la rahó per la qual micer Ffrancesch diu que aquests sobredits prínceps no menys hagueren lo desig natural, emperò que tots donaren obra als estudis, la qual operació és natural segons la sentència del philosòff en lo primer de la *Methaffisica*, dient: «*Omnes homines natura scire desiderant*», e Cisceró in primo *De officiis* scriu: «*Omnes enim trahimur et ducimur ad cognicionis et sciencie cupiditatem. in qua excellere pulcrum putamus. labi autem errare, decipi, malum ac turpe ducimus*», on mèritament són per çò estats los emperadors damunt dits per la una y per l'altra obra celebrats per ffama del nostre micer Ffrancesch.

Conclou últimament lo poeta la gloriosa esquadra dels romans ab los lur primers progenitors y reys, dient que mentres que ell vagava⁶¹¹ y delitat de la procehida vista, com més avant procehia, véu venir lo gran fundador de la ciutat de Roma y cinch reys, los quals a ell succehiren, mas lo

⁶⁰⁹ Ve78: «vinse i Germani, né volse di quelli per alcuno modo, tornando a Roma, sença il fratello triumphare».

⁶¹⁰ Ms. *de Gladiatore*. Sembla que el traductor interpreti *Gladiatore* com a un nom. Ve78: «figliolo del gladiatore».

⁶¹¹ Lleg. “desitjós”. El traductor no sembla conèixer el sentit específic de l'adj. it. *vago*, “desitjós” (< ll. *vagua*, -a, -um, “errant”). Ve78: «dicendo che mentre che lui vago et dilectato della preceduta vista».

derrer y sisé véu estar en terra carregat de un mal pes de grandíssima infàmia, axí com universalment intervé a tots aquells que, dexant la virtut, los vicis seguint se deliten.⁶¹² On diu:

Mentre che vago oltre con gli occhi varco,

Vidi il gran fondatore, et i regi cinque; (c. 55r)

129 L'altro era in terra et di mal peso carico,

Sì come avviene a chi virtù relinque.

Volent repetir la natura (c. 55r) de la ciutat de Roma y dels antichs romans és de entendre que, essent la genologia de Eneas per contínua subcessió a la fi pervenguda a Procas, rey dels alban, havent ell dos fills, la hu nomenat Amúlio, e l'altre Numítore, com vench a mort dexà los fils que ells regnassen un any solament quascú d'ells. De què Amúlio, lo qual era *post* gènit,⁶¹³ comencant a regnar, a la fi del any no volguè tornar lo regne al jermà Numítore, e axí·l privà *in perpetuum* y lançà'l, e per çò que d'el may se sucitàs progènia, féu morir son fill nomenat Lauso e la filla nomenada Rea Ília féu posar en lo temple de Vesta. Ella, après essen[t] prenyada de Marts, parí al temps Ròmulo et Remo en un matex part, la qual cosa sentint Amúlio, manà que fossen los dos infants lancats en lo riu Tèvere, mas l'aygua miraculosament conduhí los dos infants en terra, hon planyent vench una loba y aquells ab la sua let nodria,⁶¹⁴ entant que sobrevench un pastor nomenat Ffàustulo, y mogut de compassió prengué los infants e portà'ls a la muller sua nomenada Laurència, que·ls nodrís axí com si fossen sos fills. Los qual Romulo y Remo, essent crexcuts, se donaren tant a ladronejar, e congregat gran nombre de pastors que·ls ajudaven y portaven quasi en manera de exèrcit en aquest estat, e regonexent en tal estament la lur pròpria natura, vengueren a Alba y mataren Amúlio y traguèren Rea, lur mare, de presó e restituhiren lo regne a Numítore, lur avi. Après, partits d'Alba, vengueren sobre la riba de Tèvere y en aquell loch edificaren Roma, la qual axí de si matex nomena Romulo, per (c. 55v) millor auguri. Essent la ciutat bé crexcuda, Romulo demanà los matrimonis a les ciutats circumvehines, los quals matrimonis per la lur pastoral natura los foren denegats; per la qual cosa Romulo hordenà certs jochs de cavalls,⁶¹⁵ los quals vengueren a veure moltes gents, hòmens y dones, y gran moltitud de donzelles. E Romulo, veent açò, armà's ab lo seu poble e, anats hon era la gent, prengué totes les vèrgens, les quals destrubí ab los seus romans prenent-les per mullers, per la qual cosa se mogué entre·ls romans y circumvehins

⁶¹² Ve78: «sì come universalmente intervene a tutti coloro che lassano la virtù et seguano il vizio, delectanosi in quello».

⁶¹³ Ve78: «post genito».

⁶¹⁴ Ve78: «et quelli col suo lacte nutricava et foveva».

⁶¹⁵ Ve78: «giochi equestri».

crudelíssima guerra, e principalment ab los cecinesos, los quals Ròmulo vencé, y matà Jerone duch d'aquells, y de aquell reportà y consagrà la despulla al Fferetro Jovis. Consegüentment après, per semblant causa, lo sabins sots los ducto y auspicio de Tito Tàcito mogueren guerra als romans, los quals per obra e simplicitat d'una verge tarpèia foren portats en lo coll del Capitòlio; la qual cosa vehent Romulo procehí contra aquells, on essent la batalla fervent, fon mort un Hostílio romano fortíssim combatedor, per la qual cosa tots los romans se posaren en ffuyta, la qual cosa veent Romulo votà a Jovis edifficar un temple si lo seu exèrcit se assegurava. En aquest estat les furtades sabines vingueren en mig de les armades esquadres y ab paraules y gests piadosos pacifficaren a la fi los marits romans y los sabins pares lurs y jermans ab pactes y capítols y convencions comunes, majorment que los sabins vinguessen abitar en Roma, y que los romans de les lurs armes se nomenassen "Qüiriti"; les quals coses fetes, Ròmulo restà senyor. Un jorn, lustrant lo seu poble (c. 56r) a la paluda Caprea, [desaparegué] Ròmulo [i mai més] fon vist viure entre·ls mortals.⁶¹⁶ On immediate comencant-se sedició entre lo poble y los pares, los quals ell havia instituhits en senat,⁶¹⁷ un romà nomenat Júlio Pròculo jurà haver vist exir Romulo al cel e haver-li dit aquestes paraules: primer que l'adorassen hi·l nomenassen Quirino, y axí era voluntat dels déus, y que·s detinguessen de les sedicions, emperò que Roma sua per divina voluntat devia ésser cap de tot lo imperi del món, on per l'auctoritat d'aquest immediate se callà lo vulguo y Ròmulo fon deyfficat y [estatuïren-li]⁶¹⁸ lo temple en lo coll Quirinale, e après fon tostemps nomenat lo déu Quirino.

Aprés de Ròmulo, lo primer rey dels romans ffon Numa Pompílio, fill de Pompònio del castell de Sabina, lo qual fon home de gran religió y santíssim. Aquest, regnant sens injúria de algú, y vehent lo poble de Roma duríssim e quasi fèrr[e]o,⁶¹⁹ instituí més sacrificis per umiliar-lo; ordenà encara lo temple y la religió de la dea Vesta, compongué lo sacerdoci, dividí l'any en XII mesos, ajustant-hi jener y ffebrer, reformà moltes leys útils y honestes per la romana república e qualsevol cosa que feya, deya fer aquella per instrucció e document de Egèria, muller sua, la qual en aquell temps era reputada una deessa, de què per la sua santedat y bondat negú li feya guerra, ni menys ell la mogué a negú. A la fi, mort aquest vell, ab gran dolor y honor dels romans fon soterrat in Janícolo.

---

⁶¹⁶ Ms. *fon vist Ròmulo sens par viure entre·ls mortals*. La forma del ms. *sense par* prové de la confusió entre l'it. *dispari*, "dispar", i l'it. *disparì*, "desaparegué" (a causa de la falta d'accents a l'incunable resulten homògrafs). Ve78: «uno giorno, lustrando il suo popolo alla palude caprea, disparì né più fu veduto vivere infra mortali».

⁶¹⁷ Ms. *si Natura*. La forma del ms. prové de l'error del model it. *inse nato*, pel correcte *in senato*, "en senat". Ve78: «e' quali lui haveva instituiti inse nato».

⁶¹⁸ Ms. *estuhiren-li*. Ve78: «et statuitoli il tempio».

⁶¹⁹ Ms. *ferro*. Ve78: «et vedendo il popolo romano duro et quasi ferreo».

Lo segon rey fon Túlio Hostílio, home virtuosíssim e digne. Lo qual, immediate muntat en la real dignitat, mogué guerra als albanesos, on essent rey en Alba Mècio Suffècio, y havent en la terra tres (c. 56v) fortíssims jovens jermans nomenats *Curiatii*, confiant-se en ells dix a Hostílio si li plahia finir la lur guerra per tres romans contra altres tres dels seus d'Alba, en manera que aquella ciutat romangués vencedora dels quals vencien los tres combatents. Plagué a Hostílio lo pacte, de què tramès tres altres jermans romans nomenats *Oratis* per combatre la pàtria ab los tres Curiacis tramesos de Mècio per Alba; e venint a la batalla, los romans Oracis restaren superiors, restant-ne un viu e mort los altres dos, mas tots aquells tres Curiacis morts. Intervench per aquest efecte que Mècio vench en gran fastig y desplaer dels albanesos, havent comès la lur fortuna e virtut a·xi⁶²⁰ poca pugna, de la qual cosa recordant-se ell,⁶²¹ y volent recobrar, mogué los veientins y fidenatis contra los romans, offerint-los de trahir Roma, per la qual cosa aquests pobles mogueren guerra als romans. Per la qual cosa Hostílio demanà ajutori a Mècio, e Mècio hi anà per donar efecte a la promesa, y essent los romans en batalla ab los enemichs y Mècio estant sobre un putg, no devallant per esperar lo temps del trahir, los romans dubtaren y demanaren a Hostílio allò que volia dir que Mècio encara no era devallat a batalla; Hostílio, conexent lo partit, cridà ab altes veus Mècio estar en aquell loch perquè axí lo y havia manat, la qual veu, axí com lo enemichs entengueren, estimant allò de Mècio fos doble trahiment, súbitament fugiren dexant la complida victòria als romans, on venint l'altre dia après Mècio a⁶²² fer alegries ab Hostílio, reprovant-li la trahició, lo féu súbitament esquarterar.

Lo terç (c. 57r) rey dels romans fon Ancus Màrcio, fill de la filla de Numa Pompílio, semblant al avi en sanctimònia y virtut. Aquest en batalla vencé y sobrà los latins y ajustà dos colls a la ciutat de Roma, çò és lo Màrcio, axí d'ell nomenat, y lo Aventino, los quals ensemps ab la resta de Roma féu senyà'ls de mur.⁶²³ Edificà Ancus lo port a la ffoce⁶²⁴ del Tíber, fféu moltes silves ésser públiques solament per la pràctica de les naus; obrà encara més obres reals, ordenà mantenir l'estat, mas en poch temps essent pervengut de la mort no pogué donar-se qual ja s'era promès excel·lentíssim príncep.

---

⁶²⁰ Ve78: «a così».

⁶²¹ Lleg. “adonant-se”. El traductor no devia conèixer el valor exacte de l'it. *accorgersi*, “adonar-se”. Es tracta d'una confusió freqüent al llarg de tot el text, on apareix traduït algunes vegades amb el cat. *recordar* i d'altres amb el cat. *ocórrer*. Ve78: «de la quale cosa accorgendosi lui, ...».

⁶²² Ms. *ab*. Ve78: «a fare con Hostilio allegreça».

⁶²³ Ve78: «e' quali insieme con lo resto di Roma intorno fé cignere di muro».

⁶²⁴ Lleg. “desembocadura”. El traductor sembla repetir senzillament la forma del model it. *foce*, “desembocadura”. Ve78: «alla foce del tevere».

Lo quart rey fon Lúcio Tarquino Prisco, fill de un Demarato de Corinto, lo qual fogint la tirania de Grècia se'n vench en Roma, y entrant en Roma Tarquino, una àguila volant prengué lo seu mantell y aquell portant en alt a la fi li dexà [adors].⁶²⁵ Havia aquest una muller nomenada Tanàquil, la qual essent auguratriu⁶²⁶ y havent vist aquest acte, dix a Tarquino aquest acte demostrar-li que havia d'aver lo regne de Roma. Tarquino, essent rich, per medi dels diners aquistà gran benivolència e familiaritat d'Ancus Màrcio y encara algunes dignitats, de què venint a mort Ancus dexà Tarquino tudor de sos fils. Tarquino, tantost com hagué presa la tutoria comencà a innovar leys y novament a governar, majorment confiant-se per lo auguri d'Àccio Nèvio, lo qual li deya lo cel reprometre-li poder-se fer tot allò que ell imaginava de fer, hon havent respost ell pensar que aquest Àccio Nèvio tallàs ab un rahor una pedra, ell en testimoni de la província sua ab un simple colp aquella rígida pedra ab (c. 57v) aquell raor immediadament tallà. Vencé aquest los latins y los sabins en batalla y de aquells trihunffà, y [els] set colls⁶²⁷ de la ciutat de Roma circuhí de muro; après, per frau e insídia dels fills d'Ancus Màrcio, fon cruelment mort.

Lo quint rey fon Tuli Sèrvio. Lo qual, essent estat allevat en quasa de Tarquino, y conegut Tàn[a]quil⁶²⁸ per una flama de foch la qual en lo principi li circuhí lo cap que a ell devia pervenir lo regne de Roma, li féu al seu marit Tarquino donar una sua filla per muller. On quant fon mort Tarquino, Tàn[a]quil,⁶²⁹ essen[t] lo remor gran, hixqué de fora al poble, e dix Tarquino esser ferit e no mort ni encara tenir mortal ferida, per la qual cosa volia, y axí u manava, que fins que fos guarit Tuli administràs lo seu regne. Restà lo seu poble segur a la veu de Tàn[a]quil,⁶³⁰ y axí Sèrvio prengué la senyoria, lo qual administrant aquella justissimament fon après confermat en lo regne, en lo qual mentres que fon vencé moltes voltes los tosquans y en Roma edificà més temples, y tenint dues filles entre si molt de costums incomparables, les donà per mulleres als fills de Tarquino, los quals eren encara molt difformes, per çò que la hu y l'altre se retifficassen: *la sua feroç filla*⁶³¹ donà per muller a l'úmil fill de Tarquino, y [la] sua úmil donà a Tarquino Superbo. De què intervench

⁶²⁵ Ms. *en ossa*. La forma del ms. prové, evidentment, d'una lectura del model it. *ad osse*, pel correcte *adosse*, “adors” (avui it. *addosso*); l'it. *osse*, llegit com a plu. toscà de *osso* (avui it. *ossa*) esdevé el cat. *ossa*. Ve78: «una aquila volando prese il suo mantello et, quello portando in alto, al fine li ripose adosse».

⁶²⁶ Ve78: «auguratrice».

⁶²⁷ Ms. *la secta dels colls*. Error de traducció provocat per la forma del model it. *secti*, per *sette*, “set”. Ve78: «et i secti colli della città di Roma circundò di muro».

⁶²⁸ Ms. *Tranquil·lo*. El ms. repeteix l'error del model it. *Tranquillo*, pel correcte *Tanaquil*, nom de la muller de Tarquinio. Ve78: «Tranquillo».

⁶²⁹ Ms. *Tranquil·lo*. El ms. repeteix l'error *Tranquil* del model italià pel correcte *Tanaquil*. Ve78: «Tranquil».

⁶³⁰ Ms. *Tranquil·lo*. Ve78: «Tarnaquil».

⁶³¹ Ms. *les sues feroçes filles*. Ve78: «la sua feroce figliola».

que, volent-se los semblants per natura congregar ensemps, Túlia ma[tà]⁶³² lo marit y féu que Tarquino Superbo matà la muller sua, y après ensemps los dos se prengueren per marit y muller, però no foren contents de axí celerat homicidi, mas ordenaren que fos mort Sèrvio, la qual cosa feta, e Túl·lia sentint mort, sobre un carro anà a saludar lo seu marit lo rey Tarquino, e trobant en la carrera lo cors de Sèrvio son pare sobre aquell manà sens error que fos tirat avant lo carro. E axí finiren ultra Ròmulo cinch loables reys dels romans, los quals subcehí Tarquino Superbo, lo qual, per les sues males obres lançat de Roma per Bruto, exulà molt temps en Porsenna,⁶³³ despux après del jendre seu Manílio Octàvio a Tustulo envellí ab la muller e a la fi en [Cuna]⁶³⁴ vilíssimament morí. On ab rahó Tarquino s'està en terra sens levar-se fora del sepulcre per fama carregat dels mal pes de infàmia, com ha descrit lo nostre micer Ffrancesch.

Capitulo III° Triumphi Phame

Totes les coses que la natura del home excedexen y la sua pròpria extimació, solen per propri costum, qualsevol aquelles considera, conduhir de si matexes a grandíssima maravella. La qual sentència maniffestament mostra lo philòsoff en lo primer de la *Ethica* dient: «*Conscii autem sibi ipisis sue ignorancie alios cum aliquid super se ipsos dicunt admirantur*». Per la qual cosa, no separant-se micer Ffrancesch (c. 58v) d'aquesta natural disposició, diu en lo present capítol ell principalment ésser posat en gran maravella per la virtut y prestància dels precedents romans, en lo qual capítol lo poeta entén per universal argument tractar dels altres hòmens d'armes de diversa nació dels romans, los quals per la salut pública e per qualque altra comuna utilitat se són en lo exèrcit de les armes dignament exercitats. Y perquè voler en semblant effecte particularment discórrer seria per ventura obra prolixa, per çò micer Ffrancesch, quant a aquest exèrcit, comprèn en breus paraules en lo present capítol la nació grega, la ebrayca, la bàrbara, conjunyint ensemps hòmens y dones que ab alguna egrègia obra hajen ajudat a la salut comuna.

Diu donchs, donant principi a la present matèria, que ell, ple de infinita y noble maravella, essent pres del loable desig de remirar lo gran poble de Marts, exèrcit de Roma, tal e axí fet que·n lo món no fon una semblant família, ell conjunyia la vista sua ensemps ab les cartes antigues dels

---

⁶³² Ms. *ma*. Ve78: «uccise».

⁶³³ Ve78: «appresso Porsena».

⁶³⁴ Ms. *lo bres*. La forma del ms. prové d'una traducció literal del topònim it. *Cuna*, llegit com a *cuna*, "bressol". Ve78: «a Cuna».

poetes y historials, hon són descrits los alts y excel·lents noms y sobiranes prestantíssimes laors, y en aquesta obra tal ell conexia lo seu dir que havia fet dels romans mancar grandíssima part d'òmens y de gestes, com pot ésser maniffesta ací la tostemp freqüentada istòria.⁶³⁵ De què en aquest pensament, mentres considrava los romans, ell fon desviat y remogut d'aquesta cogitació per la vista dels egrègis, peregrins y estrangers hòmens, lo primer dels quals conegué ésser Haníbal cartaginès. On diu: (c. 59r)

Pien d'infinita et nobile maraviglia
Presi a mirare il gran populo di Marte
3 Che al mondo non fu mai simil famiglia
Giugnea la vista con le antiche carte
Ove son gli alti nomi, et sommi pregi
6 Et sentiva nel mio dir mancar gran parte
Ma desviarmi i peregrini egregi:
Hanibal primo, [...]

Circa la intel·ligència dels precedents versos, és de saber principalment que per tres rahons lo nostre excel·lent poeta diu y denomina los romans ésser lo poble de Marts. Primerament, per lo primer progenitor de aquells y pare, lo qual fon Marts, essents estat pare de Ròmulo y Remo, del qual tots los romans són devallats. La segona és perquè lo exèrcit de les armes, lo qual se dóna hi s'atribueix a Marts, no fon may de tanta excel·lència en algun altre poble quant en lo poble romà. E la terça y última obra és perquè segons los astròlechs Marts se diu lo significador dels romans, y per aquest respecte mèritament lo poble de Roma és de nomenar lo gran poble de Marts.

Segonament, quant a la notícia de Haníbal, poch resta de ajustar, com sia cosa que los seus més gloriosos fets foren molt estesament descrits dalt en lo Trihunffo de la Pudicícia. Emperó, quant a la present notícia, solament basta lo testimoni de Lívio en la III Deca en lo primer libre, escrivint la natura de Aníbal y lo testimoni de si mateix Haníbal a Scipió, lo qual axí matex escriví Tito Lívio en la quarta Deca y al quart libre. // E quant a la primera notícia, axí descriu Lívio: (c. 59v) «*Hanibal cum plurimum audacie ad pericula capessenda, plurimumque consilii inter ipsa pericula habueret, nullis unquam parcens laboribus, suas tum ingentes virtutes viciis denigravit in eo namque in humana crudelitas, perfidia plusquam punica, nihil veri, nihil sancti, nullus dei metus, nullum iusiurandum, nulla religio*». Migançant donchs aquest art y perfídia púnica vencé

---

⁶³⁵ Ve78: «come può essere nota a chi ha mai frequentata la història».

Haníbal, essent en Itàlia, Tàranto per migà de Nico y Philemeno, los quals mostrant de anar a caça en la nit meteren dins en Tàranto lo presidi de Haníbal, e migançant un Pacúnio Calano ffraudulosament prengué Càpua. Ffugí encara sols per estució Haníbal de les mans de Q. Ffàbio Màximo, posant sobre lo cap dels bous presos fexers de sarments y aquells encengueren de nit, de què les bèsties, comogudes per la lur impetut y per la fera error mostraven abandonar les estàncies als romans⁶³⁶ y Haníbal, essent lavòs hordenat en esquadra, se'n fogí del loch hon era tancat sots lo mont Cal·lículo. Vencé ab consemblant art, segons escriu Trogo, refferint-ho Justino en lo XXXII libre, essent fugit a Prúsia rey de Bitínia, fet d'aquell perffet de les armes, Eumenes rey de Ilion en la batalla marítima; havent tancat orribles serpents en un vexell de terra, y aquelles lancant dins en les naus de Eumenes, fon ocasió de grans rialles entre los de les naus, après per la orrible crueltat de les serpents, vencuts y confusos se donaren a Haníbal.

Scriu Lívio⁶³⁷ que essent Haníbal ab Antiocho rey de Síria, Scipió Affricà fon tramès ensemps ab altres embaxadors a Antiocho, e parlant un jorn ensemps ab Aníbal, Scipió li demanà (c. 60r) qual emperador creya ell que fos estat en lo món més loable: respòs Aníbal Alexandre Macedoni, que ab poch principi havia vencuts innumerables exèrcits y pervengut fins a la última terra. Demanà après Scipió del segon, y Aníbal respòs Pirro rey dels epirotes, lo qual fon lo primer qui havia mostrat de col·locar los exèrcits, e negú may millor havia sabut elegir lo modo e ab major advantage en les batalles o en los alleujaments. Demanà encara Scipió del tercer, e Aníbal respongué de si matex. Lavòs Scipió rient-se dix: «*Quid nam tu diceres si me vicisses*»; respòs Aníbal: «*Tum vero me et ante Alexandrum et ante Pirrum et ante alios posuissem*». Pot-se donchs clarament compendre per aquesta y per les altres gestes damunt narrades no contra lo degut Haníbal ésser lo primer d'aquesta esquadra digna y excel·lent, la qual dret als romans seguia la Ffama.

Seguex après de Aníbal micer Ffrancesch un altre digne exemple, dient que après d'ell era aquell duch que los versos als seus cavallers cantava per exercitar-los en la sangonosa batalla. On diu:

[...] et quel che cantò in versi,

---

⁶³⁶ Lleg. “y per l’horror que mostraven, feren abandonar les estàncies als romans”. El sentit poc clar d’aquesta frase depèn de la presencia de l’adj. *fera*, error de traducció per l’it. *fero*, “feren” (it. mod. *fecero*). En el ms., en efecte, observem la forma *que demostraren* després corregida amb l’eliminació de la conj. *que*. Ve78: «et per lo horrore che mostravano fero abbandonare le stationi ai romani».

⁶³⁷ Ms. *om.* Salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de l’it. *Hannibale*. Ve78: «...si rendero ad Hannibale. Quante hora che al secondo testimonio quale di sé stesso affermò Hannibale. Scrive Livio...».

Los messenis, poble ferocíssim en Grècia, axí com scriu Trogo Pompeo, y Justino ho refferex en lo terç *De bellis externis*, constituiren un jorn certs sacrificis, als quals veure, concorrent gran moltitud de poble, hi vingueren, entre·ls altres, moltes donzelles verges de Lacedemònia. E lo[s] messenis, mirant aquelles ésser de cors bellíssimes, les furtaren y estruparen ab gran injúria dels lacedemonis, per la qual cosa se mogué grandíssima guerra, la qual durà x anys, e après (c. 60v), termenant-se ab certes condicions per los messenis, ells duraren en tal manera prop de LXXX anys ab gran potència.⁶³⁸ Après restaren en la segona guerra als Lacedemonis, e los lacedemonis trameteren al oràculo d'Apol·lo per saber què devien fer per haver la victòria, als quals respòs l'oràculo que si volien vencre, era necessari haguessen lo emperador atheniench, de què [los] lacedemoni tramete[ren] embaxadors en Athenes a pregar-lo[s] úmilment li plagués atorgar-los un duch. Los athenienchs, entesa l'ambaxada, los donaren per duch un poeta zoppo⁶³⁹ que lavòs era nomenat Cirtheo, lo qual, combatent ab los missenis, foren los lacedemonis sobrats tres voltes en tal manera que foren forçats armar los catius y servents y en aquells atorgar libertat, donar-los la civilitat y offerir-los les mullers de aquells que morissen en la batalla. Mas veent lo rey de Lacedemònia los messenis ésser restats axí tostemps superiors, no volia temptar la fortuna del co[m]batre, ans pus prest restar-se de finir la guerra⁶⁴⁰ ab pau y comportar greus condicions dels messenis. Per la qual cosa, Circeu⁶⁴¹ començà a exortar los seus cavallers cantant los versos que·s deguessen aparellar a batalla, y en tal manera los excità que súbitament, preses les armes, anaren contra los messenis e combatent agrament ab aquells a la fi foren superiors los macedonis.⁶⁴² E axí mèritament, quant més Artheo era inexpert del exèrcit de les armes, tant merexqué més acomodades lahors, havent per virtut pròpria de allò reportat victòria.

Ajusta consegüentment micer Ffrancesch lo exemple d'Achil·les, dient que ensemps ab Cirtheu (c. 61r) veu Achil·les, lo qual hagué grandíssima lahor de ffama. On diu:

9 Achille che di fama hebbe gran fregi

Scriu lo nostre poeta en lo següent Trihunffo la ffama dels hòmens ésser donada en guarda als poetes y istorials, escrivint la hu [e] l'altre de aquests dos artificis y [les] gestes dignes y les

⁶³⁸ Ve78: «con gran patientia».

⁶³⁹ Lleg. “coix”. El ms. reproduex l'it. *zoppo*, “coix”. Ve78: «lo deron per ludibrio per duca uno poeta zoppo».

⁶⁴⁰ Lleg. “retirar-se i finir la guerra”. Ve78: «ma più presto retrarsi et finire la guerra con pace et supportare gravi conditioni».

⁶⁴¹ El ms. reproduex la forma del model, pel correcte *Cirtheo*. Ve78: «Circeo».

⁶⁴² El ms. repeteix la forma del model, evidentment per l'it. *i lacedemonii*. Ve78: «i Macedonii».

obres virtuoses, y essent adnotades les operacions d'Achil·les per poema e istòria, emperò la una y l'altra notícia per intel·ligència del precedent vers portarem. Achil·les, donchs, fon fill de Peleu, fill de Èaço, y de Tetis, filla de Nereo, lo qual, axí com ella hagué parit, axí immediate lo banyà tot en la paluda Estígia, excepto les plantes dels peus. Aprés donà'l a nodrir a un centauro, lo qual se nomenava Chiron. Aquest nodrí Achil·les solament de vianda de merol·li de ferres,⁶⁴³ les quals prenia en la caça, del qual diu Leòncio ésser deduhit lo seu nom d'Achil·les «*ab a, quid est sine, et chillos, quid est cibus*», quasi sens comuna o natural vianda nodrit. Tetis, mirant un jorn quin devia ésser lo fet⁶⁴⁴ d'Achil·les, véu que devia morir en la guerra troyana, per la qual cosa furtadament lo substragué de casa de Chiron y portà'l en la illa de Schiro al rey Licomedes vestit en àbit de dones, que'l tingués entre les sues donzelles. Lo qual Achil·les, estant y conversant y dormint ab elles, emprenyà Deydamia, de la qual naxqué Pirro, com damunt diem. Essent aprés ffurtada Hèlena y los grechs delliberant fer guerra als troyans, demanaren al oràculo, o a les ídoles, quina provisió porien fer per obtenir la victòria, lo qual respòs entre les altres coses que ells donassen orde de haver Achil·les, que sens la persona (c. 61v) d'aquell era impossible haguessen victòria. De què los grechs, diligentment investigant y demanant de Achil·les, conegueren a la fi ésser aquell entre les donzelles del rey Licomedes, per la qual cosa imposaren a Ulixes que per la sua indústria lo degués portar. Ulixes, lavòs, no conexent-lo, ffengí ésser mercader e portà moltes joyes y altres ornaments de dones, y ultra açò un arch ab sagetes y una gentil armadura; y anà en Schiron, y ab nom de voler mercadejar súbitament fon portat al loch hon estaven les donzelles monges, davant les quals, havent esteses les sues mercaderies, totes les altres donzelles prenien y guardaven los ornaments femenils, Achil·les sols prengué y mirava l'arch y l'armadura, per la qual cosa Ulixes lo conech y a la fi, persuadint-lo, lo portà al exèrcit dels grechs. E procehint lo grechs a la guerra troyana, Achil·les feu molts fets d'armes dignes y glorioses. E principalment, com scriu Ditis Cretense, volent Agamenon, Calcante, Menalau y Ulixes inmolar Ephigènia, y aquella havent toltà ab gran ffrau a Clitemestra mare sua, havent-li escrit Ulixes en nom de Agamenon com era maridada ab Achil·les, per çò que Neptuno y los vents fossen placats en lo lur navegar, Achil·les, a cas sobrevenint en aquell loch hon volien fer lo sacrifici, veent plànyer aquesta verge y recomanar-se a ell, per força d'armes la acampà d'aquells; la qual, aprés que fon delliurada, aparech allí una grandíssima cèrvia de la qual Achil·les féu fer als déus sacrifici en cambi de Effigènia, sots lo seu nom a Clitemestra substreta y

⁶⁴³ Lleg. “de medul·les de ferres”. La forma del ms. *·li* és un cal de la forma it. ant. *merolli*, “medul·les” (cat. ant. *meroles*), present en el model. Ve78: «costui adunque nutrì Achille solo di cibo di merolli di fiere le quale pigliava alla caccia».

⁶⁴⁴ El cat. *fet* és la forma del ms. per l'it. *fato*, “el fat” (< lat. *fatum*, *-i*, íd.). Podria tractar-se, senzillament, d'una lectura *facilior* de l'it. *fato* com *fatto*, “fet” (< ll. *factus*, n. subst. de *factus*, *-a*, *-um*, p. pf. de *facēre*, íd.). Ve78: «il fato».

traÿda. Aprés avant, essent venguts (c. 62r) los grechs en la illa Àulides, procehiren a la expedició troyana, e pervenguts en Mísia, hon regnava un rey nomenat Tèlepho, per antiga natura devallat d'Èrcules, volent primer que ls seus ministres li vinguessen contra, aprés ell matex volgué prohibir los grechs de les sues mars; per la qual cosa, venint a batalla, fon per les mans d'Achil·les cruelment ferit, mas aprés, regoneguda la affinitat que havia ab los grechs, benignament los acullí, y a la fi per obra del matex Achil·les, Machaone y Polidàrio, fill[s] de Esculàpio, fon restituit Tèlepho a la sanitat primera. Junts⁶⁴⁵ aprés los grechs sobre les mars troyanes, Achil·les féu coses maravelloses en armes, on espesses voltes sols pogué sostenir y resistir a tota l'impetut dels troyans, e sols axí matex aquells tots moltes voltes regirà y seguí en fuyta. Hi essent en la guerra mort per Èctor Pàtroclo, son caríssim amich, com scriu Ditis Cretense, aprés lo larch plant y degudes obsèques, delliberà Achil·les del tot fer-ne venjança. E essent un jorn Èctor procehït envers la reyna Pantasilea, la qual venia del regne de les amazones en favor dels troyans, Achil·les l'esperà al tornar y al passar del riu Sant: essent ja Èctor en l'aygua, Achil·les lo assaltà y matà'l. Veritat és, segons Darete troyà escriu, Èctor ésser estat mort per Achil·les en la batalla, mentres que portava pres un rey dels grechs, essent destituït de la favor de l'escut, lo qual se havia lançat a les spatles. E mort que hagué Achil·les Èctor, despullà-li [el] cors tot nuu, y aquell féu ligar al seu carro y aprés en venjança y satisfacció de Pàtroclo lo féu portar entorn dels murs de Troya (c. 62v) y per tot lo exèrcit, y aprés molts jorns en aquella forma lo tingué davant la moltitud hon era soterrat Pàtroclo;⁶⁴⁶ aprés, rebent gran qua[n]titat de diners, lo mort cors de Hèctor donà a Príam son pare. Continuant-se encara aprés la guerra, Achil·les matà lo fortíssim Tròyol, e Sarpèdon lítio, y altres molts del exèrcit de Troya, e méritament Achil·les reportà lo nom de ffortíssim grech y a la fi, com damunt diem, fon per obra de Èccuba mort de Paris en lo temple d'Apol·lo.

Continua aprés micer Ffrancesch dient que aprés Achil·les véu seguir los clars troyans. On diu:

Et i duo chiari troiani

Vàries oppinions se poden verifficar en aquest loch y acomodar de qui ha volgut entendre micer Ffrancesch en aquest dos exemples. Emperò que, si nosaltres reguardassem la vària

⁶⁴⁵ Lleg. “arribats”. El traductor sembla confondre sovint l'it. *giungere*, “arribar” (< ll. *iungĕre*, “unir”, “ajuntar”), amb altres verbs derivats del mateix verb ll. *iungĕre*, propers a nivell etimològic però llunyans des del punt de vista semàntic (p.e. *raggiungere*, “atènyer”, o *aggiungere*, “afegir”). Ve78: «gionti».

⁶⁴⁶ Lleg. “davant del túmul hon era soterrat Pàtroclo”. El cat. *moltitud* representa un error de traducció per l'it. *tumulo*, “túmul”. Ve78: «al tumulo».

volubilitat de fortuna, no solament Príam excedex tots los altres malaventura[t]s del món; si nosaltres consideram la sapiència hi lo vaticino, Hèleno, fill de Príam e Proteu, fill de Eusòbrio philòsof; a tots los altres precehint, atenia la bellea corporal de Paris y lo primer entre tots los troyans;⁶⁴⁷ mas, si consideram l'art militar de Phebo, Troilo, Polidamas, Eneas y Hèctor, tots meriten ésser celebrats y loats per fama. Norresmenys sia salvat tostemp tot millor judici, segons lo meu entendre yo afferme lo poeta haver entès Hèctor y Eneas, emperò que, segons que·scriu Darete, Hèctor moltes voltes combatent ab Achil·les singularment, continuament restà a ell superior, en manera que tostemps de Achil·les fon temut en batalla, y sols tots los grechs constrengué a fugir, com escriu Homero. La virtut del qual y militar disciplina encara (c. 63r) clara largament se pot entendre per lo cognom de Hèctor, lo qual segons Leonard d'Areco, home de la lengua grega a la edat nostra doctíssim, consentint a Plató en lo libre *De nomine*, ha significar salvador y defensor de la pàtria. La qual cosa encara maniffestament demostra Virgili en lo segon de l'*Eneydos*, introduhint Hèctor suadir en lo somni a Eneas que·s degués partir de la ciutat de Troya, e no attengués en voler-la salvar perquè la sua ruhina era dels déus destinada, que no·s podia deffendre per alguna dextra algun cors humà, que hon ell pogués campar-la, molt era potent la dextra de Hèctor a procur la sua salut. E per çò diu Virgili en persona de Eneas a Dido, parlant de Hèctor: «*Ille nihil, nec me querentem vana morantur. / Sed graviter gemitus imo de pectore ducens / "Heu fuge, nate dea, teque his" ait "eripe flammis. / Hostis habem muros ruit alto a culmine Troia. / Sat patrie Priamoque datum: si pergama dextra / deffendi possent etiam ac deffensa fuissent"*». Manifesta açò matex Ovidi en les epístoles que introduhex Penèlope escriure a Ulixes, e diu: «*In te fingebam v[i]olentos troias ituros / Nomine in Hectoreo pallida semper eram*». Per aquesta donchs tanta y singular virtut de Hèctor escriu Omero Govis haver manat a Apol·lo que donà[s] tal manera que lo cors de Hèctor may se corrompés, la qual cosa en veritat fon feta per obra y manament de Príam migançant la virtut del bàsem y moltes altres mixtures, com escriu Darete. Donà's encara clar y famós Hèctor a Eneas per la digna gent que d'ell devallà, hon, segons que·scriu Vicent Gàl·lico istorial, après la presa de Troya a Heleno, fill de Príam (c. 63v), e al fill de Hèctore per los grechs fon perdonada la vida, los quals pervingueren en la extrema Jermània, hon hedificaren la ciutat de Sicàmbrìa; a la fi, ells multiplicant, hagueren natura los dignes reys de Ffrança de Ffrancone, fill de Hèctor.

---

⁶⁴⁷ Lleg "si nosaltres consideram la sapiència hi lo vaticino, Hèleno, fill de Príam, e Proteu, fill de Eusòbrio philòsof, a tots los altres precedexen; atenyent a la bellea corporal, Paris és lo primer entre tots los troyans". Ve78: «a tutti gli altri precedano; se attendiamo la belleça corporea, Paris è il primo infra tutti i troiani».

Eneas, axí matex, fill d'Anchises, molt és manifest per lo poema de Virgili de quanta virtut se pori[a] judicar, no essent enperò pretermès de Darete troyà ell en la guerra ésser-li virilment deffensat en batalla singular de Achil·les, Diomedes y Aiaç. Essent donchs los seus fets molt maniffests, en gran part lo seu procès sobre narrat en lo Trihunffo d'Amor, per fugir superfluitat pretermetrem què succehexca de la guerra de Turno, no més avant d'ell escriurem. Majorment encara essent dit quant de Dido o de Eneas entengués Virgili en lo Trihunffo de la Pudicícia, per aquesta celebració dels poetes se mostra que lo nostre micer Ffrancesch haja volgut entendre de Hèctor y de Eneas, e majorment per auctoritat de Dant en lo quart capítol de l'*Infern*, lo qual escrivint què gent habitàs dins en los Camps Elíseus, entre los altres afferma ésser entre aquells Hèctor y Eneas en aquest vers, dient: «*Io vidi Electra con molti compagni, / ffra' quali vi scorsi Hectore et Enea, / Cesa[r]*⁶⁴⁸ *armato con gli ochi grifagni*». ⁶⁴⁹ E per los dos claríssims troyans, concloent, diu lo poeta haver entès Eneas y Hèctor.

Narra après dels troyans micer Ffrancesch dos altres exemples de dos grans persians. On diu:

[...], et i duo gran persi

Axí com dels troyans se pot entendre diversament l'auctoritat del poeta, axí matex encara dels persians, on pretermetent Ciro, del (c. 64r) qual fa menció davall micer Ffrancesch, quant occórrega dels persians als quals se atribueix convenientment lo cognom de grans, çò és Xerce y Artaxerse y los dos notíssims Daris. Mas perquè Xerse y Artaxerse més prest per beniffici de natura y fortuna que per alguna lur pròpria virtut foren grans, segons que·s mostra en lo procès dels istorials, majorment de Trogo Pompeu, com refferex Justino, per çò al meu judici lo poeta en aquest loch refferex los dos Daris: la hu, çò és aquell que fou pare Xerse, y l'altre aquell que combaté ab Alexandre Macedoni. Dich donchs quant al primer que, essent lo regne de Pèrsia per celerasció de Cambises, fill de Ciro, havent fet matar lo jermà Mergide per un Cometes mag,⁶⁵⁰ pervengut en Oropasta mago, jermà de Cometes, essent-se mort cruelment ab ses mans Cambises, un noble ciutadí de Persòpoli, nomenat Ostano, de tal efecte estava en gran dubte, mas perquè Oropasta era tan semblant a Mergides en la fisomia que la hu del altre no·s conexia, Ostano no ardia públicament temptar alguna cosa. E havent ell una filla la qual estava per donzella del rey, lo qual creya que fos

⁶⁴⁸ Ms. *Cesa*. Ve78: «Cesa».

⁶⁴⁹ Dante, *Comedia*, Inf. IV, vv. 121-123.

⁶⁵⁰ Ms. *Cometes magno*. Ve78: «Cometes Mago».

Mergides, li trameté a dir que quant dormís ab lo rey tocàs si tenia orelles, perquè recordava que ja vivint Cambises a⁶⁵¹ Oropasta les hi havia fetes tallar; la filla, obehint als manaments del pare, dormint en la nit ab lo rey, cercà les orelles e trobà que no n tenia, la qual cosa significà a son pare. Ostano, donchs, conexas per açò clarament que lo rey no era Mergides, fill de Ciro, mas Oropasta mago, conjurà ab los optimates de Pèrsia de matar (c. 64v) Oropasta, lo qual se feya rey. Convengons donchs set, dels quals solament ne nomena quatre Justino, çò és Ostano, Zophiro, Gobrisa y Dari, e sot vicle de jurament s'entrengeren de matar lo rey o morir; anaren de nit al palau o casa d'aquell e [assaltaren]⁶⁵² los maguis, e havent Gobrisa abraça[t] Oropasta, per la molta escuretat los seus companyons temien donar a ell si pegaven al rey, e Gobrisa cridà que no dubtassen de matar-lo, puxquè ensemps ab ell fos mort Oropasta, per la qual cosa lo maguis, o porters, restaren morts. Havent donchs aquests barons persians en aquesta manera venjat Margides y morts los maguis, delliberaren entre ells fer un rey, e vingueren en aquesta convenció que quascú d'ells procehís a cavall en un cosser e determenat loch, y aquell de qui en lo naximent del sol lo cavall rellincharia, restàs rey entre ells. Dari, la nit abans del dia del experiment, portà en aquell loch una egua, de la qual do[nà]⁶⁵³ la pràctica y odor als seus cavalls; sobrevenint de matí junt Dari ensemps ab los altres en aquell loch, lo cavall, per la memoria [de la] procehida nit, començà a cridar, per lo qual efecte concordablement Dari, fill de Idapso, fon rey sagrat dels persians. Soldat donchs en lo regne, Dari, per demostrar la real virtut, prengué per muller la filla de Ciro. Anà en camp a Babilònia, essent los assirians rebellats d'ell, e, procehides moltes batalles, a la fi per obra e indústria de Zèphiro obtengué victòria. Aprés, persuadit per Íppia, tirà dels atenesos, mogué guerra als grechs, hon, pervengut ab los exercit, fon a la fi per obra de Milcíades e Temístocle attenienchs sobrat y vencut (c. 65r) [y] constret a fogir. E començant encara la segona guerra, mogut digne aparell, morí.

L'altre Dari fon aquell que combaté ab Alexandre macedoni. De què havent Ffelip, son pare, ja statuí de fer la guerra pèrsica, aprés essent mort dels conjurats, e Alexandre succehint a ell, principalment delliberà de seguir la expedició de la guerra de Pèrsia per reverència de l'orde del pare. Dari, sentint açò e confiant en les sues riqueses y grandíssima moltitud de poble, delliberà pus prest dexar entrar Alexandre en lo regne de Pèrsia que accórrer abans als circumvehins [a]

---

⁶⁵¹ Ms. *en Oropasta*. El traductor interpreta l'it. *Oroposta* com a un topònim, probablement per influència del verb *it. vivere* (it. *vivendo Cambises a Oropasta*), i per això utilitza en cat. la prep. *en*. Ve78: «a Oropasta».

⁶⁵² Ms. *hixqueren*. Error de traducció per l'it. *assalire*, “assaltar”. Ve78: «assalirono».

⁶⁵³ Ms. *de*. La forma present en el ms. representa un error de traducció per l'it. *dè*, “donà”, pf. ant. de *dare*. Ve78: «de la quale dé lo uso et lo odore al suo cavallo».

combatre.⁶⁵⁴ Essent Alexandre entrat en la Pèrsia, Dari li fon al encontre ab VI C mília persones, com escriu Justino, e combatent en los camps Adastres fon vençut Dari ab grandíssim estrall dels persians, que fon constret a fogir. Norresmenys, per aquest cas en negun acte espantat Dari, un·altra volta restaurà los exèrcits y anà contra lo vençedor Alexandre, hon segonament combatent ensemps, tanta virilitat mostrà quascun rey que tots los dos reys cruelment ferits se trobaren aquell jorn, mas Dari encara fou inferior, y en aquesta batalla foren per Alexandre preses les filles, muller y mare de Dari. Últimament, cridant⁶⁵⁵ Dari ésser quasi fatal lo procés de Alexandre, se volgué agenollar a ell o umiliar, de què li tramès embaxadors per demanar pau y offerir-li part del regne y la filla per muller, e Alexandre no·n consentí. E Dari, per açò convertit al extrem subsidi, delliberà últimament combatre, lo qual, exortant los seus cavallers, com escriu Q. Cúrcio, conclou a la fi aquestes parales dient (c. 65v): «*Sua cuique dextra aut ulcionem tot malorum pariet, aut finem. Equidem uam versatiler fortuna sit, documentum ipse sum. Nec immerito mitiores vices eius expecto. Sed si iusta ac pia bella dii adversantur, fortibus tamen viris licebit honesta mori. Per ergo vos decora maiorum qui totius orientis regna cum memorabili laude tenuerunt. Per illos viros, quibus stipendium Macedonia condam tulit, per tot navium classes in Gretiam missas, per tot trophea regum oro et obtestor, ut nobilitate vestra gentisque vestra dignos spiritus capiatis, ut eadem constantia animorum, quia preterita tollerastis, experiamini quicquid deinde sors tulerit. Me certe in perpetuum aut victoria egregia nobilitabit, aut pugna*». Paraules reals verament foren aquestes de Dari y a la sua excel·lència acomodades, lo qual, après que axí hagué expresat, feu tot lo seu esforç y derrer aparell hi procehí a la terca batalla, a la qual a la fi últimament fon vencut. E per consell dels seus cavallers Dari mudà prepòsit y fogí, lo qual primer era dispost de morir, y en aquesta fuga conspirant los seus cunyats, entre·ls quals fon un Besso e un Nabarçane, contra Dari, primer lo prengueren y encadenaren-lo, ab ànimo de donar-lo a Alexandre presoner; après, mudant prepòsit, lo feriren de mort, de què morí. Dari, donchs, sobrat d'Alexandre, é[s]⁶⁵⁶ rahonablement nombrat entre·ls hòmens famosos, emperò no de deffecte⁶⁵⁷ de virtut que en ell fos, mas més prest la fortuna d'Alexandre, la qual és potíssima part de la guerra, axí com afferma Tuli in *Oracione Pro Ch. Pompeo*, fon aquella que portà Dario⁶⁵⁸ en la guerra a succumbir. Ffon (c. 66r) encara Dari molt

⁶⁵⁴ Lleg. “que accórrer abans a les fronteres a combatre”. El traductor interpreta l’it. *confini*, “fronteres”, per “els pobles veïns”. Ve78: «che occorrerli innançi ai confini a combattere».

⁶⁵⁵ El cat. *cridant* tradueix l’error *gridando*, “cridant”, present el model, per l’it. *riguardando*, “veient”. Ve78: «gridando».

⁶⁵⁶ Ms. y. La forma del ms. reproduex l’error del model, per l’it. è, “és”. Ve78: «et».

⁶⁵⁷ Ms. *de effecte*. Error de traducció, probablement a través una lectura *d’efecto* del model. Ve78: «defecto».

⁶⁵⁸ Ms. *Gario*. El ms. repeteix la forma del model. Ve78: «Gario».

observant de la gratitud, la qual en un príncep *é[s]*⁶⁵⁹ excel·lentíssimia part, y manifestament ho demostra Q. Cúrcio quant introduheix Tiriota affermar a Dari la muller sua ésser estada servada il·lesa de Alexandre, per la qual cosa Dari dix aquestes paraules als déus: «*Dii patri primum [mihi] stabile regnum, deinde, si de me iam transactum est, precor nequis poscius Asye rerum sit, quam iste tam iustus hostis, tam miser[i]cors victor*». E a la fi Dari, en la mort, no dex[à] a altri de si fer venjança que a Alexandre, pregant los superiors déus y encara los inferiors, que ell fos prosperament vencent senyor, no sols d'Àsia, mas del univers món.

Seguex après micer Ffrancesc dos altres exemples, dient que après los dos grans persians seguia Phelipo macedoni y lo fill Alexandre, lo qual, corrent a les Índies ab gran velocitat, vencé y sotsmeté diverses terres. On diu:

Philippo et il figlio, che da' persi a gli indi

12 Correndo vinse paesi diversi.

Per intel·ligència dels precedents versos és de saber principalment que Phelip macedoni, pare d'Alexandre Magno, segons que·scriu Trogo, y Justino ho referex en lo VII libre *De belli externis*, fon fill de Amincta, segons rey de Macedònia, lo qual de Eurídice muller sua hagué tres fills, çò és Alexandre, Predicca y aquest Philippo. E après la mort dels dos jermans procurada de la lur mare, essent estat Philip sots la disciplina de Epaminunda, quant del jermà Alexandre fon donat per statge als tebens en la guerra il·lírica, a la fi fon fet rey de Macedònia (c. 66v). Aquest, de edat de XXII anys, essent constituït rey, principalment féu guerra ab los atenienchs, lo qual en poch temps hav[en]t-los sobrats y vencuts, y tenint-los presoners, lliberament los rellexà en la sua libertat. Après, convertit als il·lírichs, aquells ab gran celeritat expugnà, hon prengué la noble ciutat Larissea; d'aquells après procehí contra los thesàlichs, e aquells axí matex sobrà, y la hu y l'altre poble ajustà al seu exèrcit. En aquest temps prengué Philipo per muller Olímpia, filla de Neoptòlomo, rey dels molossis, e après Arcuba rey, cunyat seu, lo qual tenia per muller Troada, germana de Olímpia, privà injustament del regne, contra·l qual mentre era en lo siti en una ciutat, la qual se nomena Mathona, fon de l'hun ull cegat ab una sageta. Après, innovant los phocensis guerra als tebens sots lo auspici de Ottomaco, lo qual era lur duch, Philip enprengué de ajudar als tebens, mas en açò dubtant los athenienchs que, si Philipo entrava en Grècia, no ocupàs la lur libertat,

---

⁶⁵⁹ Ms. y. La gènesi d'aquest error, comuníssim al llarg de tot el text, resideix en l'homografia entre la conj. it. *e*, “i”, i l'it. *è*, “és”, 3 sing. de *essere*, provocada per l'absència d'accents a l'incunable. Ve78: «la quale in uno principe e excellentissima parte».

feren lur esforç a resistir-li en les angústies de Termophile, que no passàs. Norresmenys en va foren les lurs obres, perquè Philipo passà y moltes ciutats de Grècia donà a ruïna, encara d'aquelles que eren estades sots la sua fe, entre les quals encara la gran Capadòcia expugnà per força, essent passat de Grècia en aquest regne. Procehí après Philipo contra los olimpís, y aquells en breu temps ajustà al seu regne, ensemps ab los phocensis⁶⁶⁰ y dardanis, usant lauors grandíssima crueldat y perfídia. Après, havent Philipo inlicitament abusat Alexandre, jermà de Olímpia, lo (c. 67r) qual era bellíssim adolescent, dispongué de fer-lo rey, per la qual cosa mogué guerra a Aribba, rey de Èpiro, lo qual era strectíssim conjunt a la muller, y aquell lançà del regne y vestí'n Alexandre damunt dit. Voltà's après Philipo contra ls de Grècia, y a la fi vencé los atenienschs, y tebens, y trebelis, y altres pobles, de què vencé tota la Grècia y vench sots la senyoria de Philipo.⁶⁶¹ No foren en aquest temps los scythians inexperts de la violència philipica, mas entrat ell en Scíthia grandíssima presa portà d'aquells. Après, compostes les coses del seu regne, repudià Olimpiades, mare d'Alexandre Magno, y prengué per muller Cleopatra, jermana de un seu capità, lo qual se nomenava Àtalo, al qual, ensemps ab Parmenione e Amincta, havia Phelip comesa la cura de la guerra que fer volia de pròximo contra los persis, e la filla d'aquesta Cleopatra féu donar per muller a Alexandre de Èpiro. Intervenç últimament que, celebrant-se un noble convit en lo qual fon aquest Àtalo, essent ell un poch escalffat en lo convit, prengué Àtalo un bellíssim y noble garçó o fadrí de Macedònia, nomenat Pausània, y ab aquell usà lo inlicit acte de Venus; y no sols usà aquell, mas encara hi sotsmeté la major part d'aquells del convit,⁶⁶² de la qual cosa lamentant-se Pausània a Philipo, e Philipo no curant-se'n, Pausània en venjança sua un jorn lo matà, essent Philipo de edat de XLVII anys.

Mort donchs Philip, succehí a ell en lo regne Alexandre son fill, lo qual era de edat de XX anys. Lo qual, essent lo macedonis aterrats per la mort de Philipo, vistes diverses oppinions y faccions (c. 67v) ésser-se en lo exèrcit axí dignament engendrades, parlà a quell poble que, apartant tota temor, dreçaren los macedonis l'ànimo a l'imperi de tota la terra.⁶⁶³ E volent Alexandre donar

---

⁶⁶⁰ Ms. *iphocensis*. El ms. reproduceix la forma del model. Ve78: «iphocensi».

⁶⁶¹ Lleg. “de què tota la Grècia vench sots la senyoria de Philipo”. Ve78: «la donde tutta la gretia venne sotto la signoria di Philippo».

⁶⁶² Lleg. “y no sols hi usà aquell, mas encara el sotsmeté a la major part d'aquells del convit”. Ve78: «et non solo ci usò lui, ma quello sottomise alla più parte di quelli del convito».

⁶⁶³ Lleg. “vistes diverses opinions ésser-se engendrades en lo exèrcit, axí dignament parlà a quell poble que, apartant tota temor, dreçaren los macedonis l'ànimo a l'imperi de tota la terra”. La traducció cat. *axí dignament parlà* depèn d'una lectura *generata sì degnamente*, pel correcte *sì degnamente parlò*, provocada per l'absència, en el model, de la coma després de l'it. *generata*. Ve78: «vedute diverse opinioni et factioni essersi nel suo exercito generata, sì

principi a la sua intenció, Caramo son jermà, nat de Cleopatra damunt dita, se oposà a ell, donant-li grandíssim impediment, per la qual cosa Alexandre lo féu matar, y lavòs fon concordablement elet duch de tota la Grècia. Ffeta aquesta universal conclusió per les repúbliques de Grècia, no pasà molt temps que·ls atenienschs y tebens per persuasió de Demòstenes se rebel·laren del domini de Alexandre: De què voltant ell contra ells, en breu temps los sobrà y vencé, y la digna y bel·licosa ciutat de Tebes donà totalment a extrema rohina, perdonant als atenienschs y a·quells de Lapsato per obra y prudència de Anaxímane philòsoff, lo qual pregà Alexandre que la donàs a rohina, havent ells jurat de no fer cosa que Anaxímane li [demanà]⁶⁶⁴ per gràcia, com escriu Valeri en lo VII libre y en lo terç capítol. Aprés procehí Alexandre contra Dari en Pèrsia, y aquell tres voltes vencé, com pròximament diem, y en la terça batalla, essent ell estat mort de Besso e Nabarçane, com es dit damunt, Alexandre accità los seus cavallers a fer la venjança, dient a la fi de la oració aquestes paraules: *«In ipso lumine victoriae stamus milites pauci nobis fugitivi, et domini interfectores supersunt egregium opus me Hercule et inter prime glorie vestre numerandum posteritati fameque credatis Darium quoque hoste finito post mortem eius odio parricidas esse vos ultos neminem impium effugisse (c. 68r) manus vestras, hoc perpetrato quanto creditis Persas obsequensiores fore cum intellexerint via pia bella suscipere et Bessi sceleri non nomini suo irasci»*. E axí posant en execució, constrengué la hu y l'altre a morir desesperats, obra verament digna y acomodada ab un rigidíssim ànimo.⁶⁶⁵ Y en aquesta guerra, havent Alexandre presa Sisigambis mare de Dari y les filles y muller, no ab altra reverència, vergonya y amor aquelles mantenia que si fossen estades la sua pròpria mare e muller e sos pròpis fills, en tant que, essent Sisigambis sobrevixcuda a Dari, quant aprés morí Alexandre, matà si mateixa per no restar aprés la sua a ella tant demostrada clemència, com scriu Justino en lo XIII libre *De Bellis externis*. Ne menor liberalitat usà Alexandre envers los presoners de Dari, los quals Parmenó deya que per peccunia relexàs anar, trametent-los tots cortesament a Dari e dient a Parmenó, com scriu Cúrcio, aquestes dignes paraules: *«Ego peccuniam quam gloriam mallet si Parmenio essem. Nunch autem Alexandre de paupertate securus sum, et me non mercatorem memini, sed regem. Nihil quidem habeo venale sed fortunam meam utique non vendo. Captivos si placet reddi, honestius dono dabimus, quam precio remitemus»*. E un altra volta, suadint Parmenó a Alexandre que de nit assaltàs los alleujaments o tendes de Dari, respòs Alexandre *«Malo me victoriae peniteat, quam victoriae pudeat. Itaque ad*

---

degnamente parlò a quel populo che, tolto via ogne mestitia et timore, diriçoron i Macedoni l'animo allo imperio di tutta la terra».

⁶⁶⁴ Ms. *crexqués*. La confusió entre l'it. *chiedere* i el cat. *créixer* és un fenomen freqüent al llarg de tot el text. Ve78: «chiedesse».

⁶⁶⁵ Lleg. "ab ànim reial". Ve78: «con un animo regio».

prelium vos parate». Y essent Alexandre una volta malalt, e per çò no lexant la cura dels exèrcits, li fon dit que reposàs tant fins que fos guarit, als quals ell en altra forma respòs « *Lenta (c. 68 v) remedia et segnes medicos non expectant tempora mea, vel mori strenue quam tarde conualescere mihi melius est. Per inde si quid opis, si quit arstis in medicis est, sciant me non tam mortis, quam belli remedium querere*». Haguda donchs Alexandre la victoria de Dari, anà en camp a Gòrdion, ciutat situada en mig de Ffrígia major e menor, sols perquè havia entès en aquella ésser una ydola la qual se deya qui la prengués era augurat senyor de tota la terra de Àsia.⁶⁶⁶ Aprés partint, anà en Síria y aquella vencé, aprés expugnà la ciutat de Tir e aprés vencé Rodo, la Cilícia y lo Egipte, edificà en Egipte Alexandria, y per breument recontar los pobles per ell subjugats, Alexandre vencé los ilírchs, los acheis, los trebel·lis, aquells de Boècia, aquells de Tràcia, Sparta, lo Peloponesso, aquells de Elespont, recobrà la regió de Elòida,⁶⁶⁷ la qual havien ocupada lo bàrbaros. Vencé Cària, Lídia, Capadòcia, Ffrígia, Paflagènia, Pamphília, Phenícia, Armènia, Pèrsia, Mèdia y Pàrthia, e altres pobles entorn lo mont de Càucaso, com escriu Justino. Últimament vencé Alexandre Porro rey de la Índia, lo qual demanà de combatre en batalla singular ab Alexandre. E Alexandre, combatent-lo, vencé'l y prengué'l presoner, mas veent-lo primer contra de [si]⁶⁶⁸ venir grandíssim de cors, e sobre un elefant, dix Alexandre: « *Tandundem par animo periculum video*». Havent donchs Alexandre haguda la victòria de Porro, gratament li restituhí lo regne y la vida, e solament per la sua perpètua memòria edificà en Índia Alexandre dues nobles ciutats, ço és Nícia (c. 69r) y Bucèfale, ni menys en aquestes expedicions Alexandre exercità l'offici del bon cavaller que del singular emperador, emperò que tostemps en la batalla era primer en lo ferir, y en lo pendre de les terres y en lo passar dels rius tostemps era exemple dels altres. E una volta, com scriu Cúrcio, en lo castell de Subdrachi Alexandre entrà per lo mur, essent sols, e saltà en la terra e tant sostengué la batalla que dels seus fon soccorregut y fon pres lo castell. Últimament, havent Alexandre fet terme del suo domini, de l'hun [dels costats]⁶⁶⁹ lo Ipanis, nobilíssim riu de la Índia, com scriu Solino dient «*Hipanis nobilissimus Indie fluminis qui Alexandri magni iter terminavit, sicuti are in ripa eius posite probant*», y del altre costat lo Índico oceano, se'n retornà en Babilònia, hon ja les potències occidentals havien tramès los embaxadors sols per dar-li la senyoria de Occident. Havent donchs en aquest temps Alexandre fet morir Parmenione e Philota, fill seu, hon havia primer mort

⁶⁶⁶ Ve78: «solo perché haveva inteso in quella essere uno nodo, quale chi lo scioglieva era augurato dovere essere signore di tutta l'Asia».

⁶⁶⁷ Lleg. "Eòlida". L'error prové del model. Ve78: «Heloida».

⁶⁶⁸ Ms. *contradix*. Aquesta forma és una traducció de l'error del model *contradise*, pel correcte *contra di sé*. Ve78: «*contradise*».

⁶⁶⁹ Ms. *om*. Ve78: «da l'uno de' lati».

en la cena Clito son singularíssim amich, fet pendre Calístene philòsoff e desnua per los membres y exposat lo seu cos excel·lent al leó famolent, Antípadro, lo qual era restat en Macedònia per governador, veent-se a Alexandre envejós per molts dignes y gloriosíssims fets los quals havia obrats, delliberà de fer-lo morir ab verí. Per la qual cosa tramès Cassandro, son fill, en Babilònia ab un verí axí terrible que sols se podia tenir en la unglà del cavall, e junt⁶⁷⁰ per obra de Jola e Phelip, son jermà, los qual[s] servien Alexandre del crèdit de la salva del vi (c. 69v), enverinà Alexandre. Per la qual cosa venint a mort, e com ell tingués un jermà nomenat Aredeo e un fill de la reyna Cleophi, lo qual regnava en Índia prop del mont Dedali, que·s nomenva Alexandre, e un altre de Basenne persa, lo nom del qual era Hèrcules, y encara per bé que la muller sua Rosane fos prenyada, essent-li demanat dels seus propinch[s] qui a ell faria ereu, postposant Alexandre tota carnal affectió, solament respòs «*dignissimum*», y immediadament morí, essent de edat de XXXIII anys e un mes. Mèritament donchs Alexandre, essent en aquest poch del cercle del temps solament de XIII anys en los quals cavalcà resta[t] vençedor de tantes províncies, interclus[es] entre Pel·la, ciutat de Macedònia hon ell naxqué, e la província d'Índia, és estat del nostre poeta dit ell les ampreses haver vencudes corrent.

Aporta après micer [Ffrancesch] lo exemple de Alexandre de Èpiro, dient que après ell véu un altre Alexandre, e no molt luny d'aquest primer macedoni no córrer ja ab tanta velocitat que hagué altre recontre y en molt,⁶⁷¹ y exclamant ajusta «A[h] Fortuna, quant devedexes per la tua natura obra de la vera onor de aquell lo qual sots lo teu poder regex[es]». On diu:

Vidi uno altro Alexandro et non longe nidi,⁶⁷²

Non già correr così, che hebbe altro intoppo:

15 Quanto del vero honore, Fortuna, scindi!

Circa la intel·ligència dels precedents versos, és de saber que fent guerra en Itàlia los brutos⁶⁷³ contra los tarentins, ells demanaren soccors a Alexandre, lo qual regnava en Èpiro, huy nomenat Albània. Lo qual, axí com entés (c. 70r) la nova, no menys se realegrà que del tot ésser estat fet rey de Philipppo, stimant axí com a Alexandre macedoni era pervengut lo imperi oriental,

⁶⁷⁰ Lleg. “arribat”. Ve78: «gionto».

⁶⁷¹ Lleg. “altre recontre y obstacle”. El cat. y *en molt* és traducció literal de la forma it. *in troppo*, error present en el model per *intoppo*. Ve78: «che hebbe altro rincontro et in troppo».

⁶⁷² Aquesta forma repeteix l'error del model *nidi*, pel correcte it. *indi*. Ve78: «nidi»; Ve84: «indi».

⁶⁷³ Lleg. “els brucis”. Es tracta del poble itàlic del brucis; la mateixa forma apareix diverses vegades en aquest fragment. Ve78: «i Brutii».

així la fortuna a ell haver preparada ocasió de posseir lo imperi occidental, y certament stimava premi no menys digne de glòria y de honor Itàlia, Sicília e Àffrica *que*⁶⁷⁴ Pèrsia y Mèdia y tot l'orient. Lo qual, pervengut en Itàlia y conjunyint amicítia ab los metapotiui⁶⁷⁵ y romans, procehí contra los brutos e lucans; e ab ells haguda molta guerra, a la fi prop la ciutat de Pandòsia en lo regne combatent fon mort.

Segonament és d'entendre que micer Ffrancesc ab rahó exclama, dient quant tolga la Fortuna honor y lahor. Imperò que, se anava⁶⁷⁶ Alexandre d'Èpiro contra los orientals, obtenia gloriosa victòria, y se Alexandre macedoni venia en occident, com scriu Lívio *Ab urbe condita* libro nono, t[r]obava en cambi de perses los romans, y en loch de Dari los deciis, L. Cursor, P. Rutílio, Valèrio Corvino, Mànlío Torquato, L. Volúmino, Q. Ffàbio Màximo y los altres prestantíssims duchs y los exèrcits que constrenyien Itàlia a dedició, los gà·lichs a la mort y los affricans a ffigir, on aferma Lívio que no hauria hagut altre fat Alexandre que s'[h]ag[u]és⁶⁷⁷ Haníbal ab lo seu feroce e potent exèrcit. [E]mperò César nomenà Pompeu gloriós quant se véu fugir davant Ffarnace, havent guanyada la sua fama solament per ignàvia de pobles orientals, e per çò al nostre prepòsit scriu Quinto Cúrcio: «*Quis negat eximiam quoque gloriam sepius fortune, quam virtutis esse beneficium*» (c. 71r) e Lúcio Ffloro: «*Quanto efficacior est fortuna quam virtus*». Així encara escriu César en lo *Comentari civil* «*At fortuna plerumque quos beneficiis plurimis ornavit eos ad duriores casus reservat*». Donchs certament se pot concloure Alexandre d'Èpiro solament la fortuna haver-li dat l'èsser estat en fama inferior al macedònich, ab lo designar-li la guerra en Occident, e al macedònich la sort dels orientals.

Consegüentment, après d'aquests descriu micer Ffrancesch Hèrcules, Bacco e Epaminunda, los quals ensemps damunt commemorà en comparació de Pompeu, dient que véu après Alexandre

---

⁶⁷⁴ Ms. *che*. Ve78: «che».

⁶⁷⁵ Lleg. “metapontins”. El ms. repeteix l'error *imetapotiui* present en el model, pel correcte *matapontini*. Ve78: «co' imetapotiui et romani».

⁶⁷⁶ Ms. *se n'anava*. Aquesta forma suposa una lectura *facilior* de l'it. *se andava* present en el model. El traductor, procedint paraula per paraula, no s'adona de la estructura *se... se....*, i quan troba la primera conj. it. *se*, “si”, l'interpreta com a el pron. it. *sé*, “se”. Ve78: «Imperoché se andava Alexandro d'Epiro contra gli orientali, otteneva gloriosa victoria».

⁶⁷⁷ Ms. *sabés*. Aquesta forma representa una traducció literal de la forma it. *savesse* que apareix a l'incunable, pel correcte *s'avesse*, “s'hagués”. La falta de l'apòstrof indueix el traductor a llegir-hi l'it. *savesse*, 3 sing del subj. de *savere*, forma ant. de l'it. *sapere* (avui *sapesse*). Ve78: «che non altro fato harebbe havuto Alexandro che savesse Hannibale col suo feroce et potentissimo exercito».

seguir los tres tebens, los quals ell damunt compresament en un bell grop narra dient: «*Quale Bacco, Alcide, Epaminunda a Tebe*». ⁶⁷⁸ On diu:

I tre tebani ch'io dissi in un bel groppo

Lo primer dels excel·lents tebens lo qual en aquest loch és descrit del nostre poeta é[s] Hèrcules, fill de Jovis y d'Almena, muller d'Amphitrión, que per les sues grans y maravellosíssimes obres los poetes, los istorials y altres dignes auctors de la lengua grega y de la latina han fatigat en celebrar les laors sues, lo qual nosaltres, al present desigant majorment la brevitat, no altrament referirem, mas sols devallarem lo nostre scriure a narrar part de les sues dignes gestes. Principalment, donchs, essent irada Juno contra Hèrcules, y de qualsevol devallat de Jovis, essent ell chiquet en lo bres ab lo jermà Íphiclo, *Ju[no]*⁶⁷⁹ li tramès dues serpents a devorar-lo, les quals aquest Hèrcules les matà: essent despert y planyent (c. 71r) lo jermanet Íphiclo, prengué-les ab les mans e matà-les ensemps les dues. Crexcut après, y entès en la paluda Lerne a ésser un orribilíssim serpent nomenat Idra, Hèrcules hi anà y sobrà'l. En lo terç loch, essent en la regió Nemea un infestíssim o ferocíssim leó, Hèrcules, havent-se fet mostrar lo loch per un pastor nomenat Molorco, anà contra ell y aquell prengué y vencé per força e levà-li la pell, y en perpètua memòria anà vestit ab aquella. No menys virtut demostrà contra l'altre leó theumense, aquell sobrant e metent en terra en semblant sort; portant lo sen[glar]⁶⁸⁰ dels boscatges Menaliis, los qual corria e guastava l'Archàdia, donant-lo viu primer al rey Euristeu. Semblantment, la cerva dels peus eneis,⁶⁸¹ les arpies y lo toro cretense portà a la mort. Ultra aquests, no més seguint lo combatre feral, sobrà Hèrcules Acheloo, flum de Calidònia, com damunt diem, obtenint en premi la sua amada Deanira. Sobrà après Diomedes, rey de Tràcia, lo qual matava los forasters que li venien al regne y de aquells cossos paxia los seus rocins, y aquest matex Diomedis a aquells se[u]s animals preparà en vianda. Exint après de Grècia, y pervenint en Líbia, trobà que Busiri, fill de Neptuno y de Líbia, rey de la província confina o acostada al Nilo, totes infestava aquelles regions y prenia los hòmens e sacrificava'ls als deus, per la qual cosa Hèrcules anà contra aquell y matà'l e posà en pau tota aquella terra. Y en aquesta matexa regió trobà Antheu jagant, fill de la terra, ab lo qual luytant

---

⁶⁷⁸ TF II, v. 93.

⁶⁷⁹ Ms. *Jovis*. Ve78: Giunone.

⁶⁸⁰ Ms. *sēyal*. Aquesta forma, abr. pel cat. *senyal* depèn de l'error *ilcingiale* present en el model, pel correcte *cinghiale*. Ve78: «conducendo ilcingiale de iboschi Menalii».

⁶⁸¹ Lleg. “de bronze”. És tracta d'un calc del cultisme it. *enei*, “de bronze” (< ll. *aeneus*, íd.). Ve78: «la cerva dei piè enei».

trobava per experiència (c. 71v) que tota la volta que tocava en terra se redoblaven a Antheu les forces, per la qual cosa Hèrcules, levant-lo de terra sobre los seus braços, tant lo estengué que·l féu morir. Procehint après Hèrcules en Occident, no aquistà menor fama y glòria donant lo principi a la mar oceana en la terra, on ultra a la Espanya, en la extremitat de la terra abitable, a nosaltres són notoris dos monts, la hu nomenat Calp e l'altre Appina, cognominats les colones d'Èrcules, perquè és opinió, la qual no nega Solino y Sèneca ho afferma en la última *Tragèdia*, que Hèrcules lo mont lo qual era continuat dividí e obrí, per la qual obertura lo oceano hagué la entrada a engendrar la mar Mediterrànea. Per la qual cosa Pompònio Mel·la diu en aquest preposít aquestes paraules: «*Deinde est mons prealtus, quem ex adverso Hispania attollit obiectus, hunc Apinam, illum Calpim vocant, columnas Herculis utrumque. Addit fama nominis fabulam, Herculem ipsum iunctos olim perpetuo iugo dirimisse colles, atque ita exclusum ante a mole montium oceanum atque nunc inundat admissum*». Passò ultra açò en Espèria Hèrcules, hon anà en l'ort de les donzelles hespèrides y en aquell loch, mort lo drach qui·l guardava, prengué los poms d'or e féu aquelles òrfenes de tanta excel·lència. Vençé après en Espanya Gerione triànimo⁶⁸² y aquell matà, e los seus bestiars conduhí en Grècia ab gran pompa sua y perpètua glòria. Semblantment, ab Teseu ensemps sobrà Hercules (c. 72r) lo regne de les amazones; Albione y Bergione en Gàl·lia, los quals impedièn lo seu camí, foren d'ell morts, presos en lo fosso del Ròdano; Laumedonta fon mort en Troya; Licíno ladre prés als [confins]⁶⁸³ de Itàlia y Caco ladre sots lo mont Aventino. Scriu-se encara de Hèrcules haver ell sobrats los centauros, los quals volien levar Ypodama a Perítoo, e ultra açò afermen los poetes Hèrcules haver ab los seus muscles sostengut lo cel, la qual cosa s'escriu en dues maneres: la una és que essén Hèrcules anat en la ulteriora Hespanya, y trobat lo rey Atalanta, lo qual sostenia lo cel ésser deffensat per sa requesta, Hèrcules sotsmeté los muscles tant que Atalanta voltàs les espatles; l'altra manera escriu Anselm en lo libre *De ymagine mundi*, lo qual és que essent convinguts tots los déus en aquella part l[a] qual ve sobre lo mont Atalante, par que lo sel volgués per soberga càrrega o pes caure, per la qual cosa Hèrcules, sotsmetent-se, féu gran ajutori al ja cansat Athalanta. Axí matex Hèrcules, seguint tostemps les obres virtuoses y havent ja sobrada tota mundana fatiga, delliberà temptar la victòria infernal, de què devallà en infern y tragué per força Cerbaro de tres caps, y encara Alceste, muller de Ameto, senyor de Thesàlia, ensemps ab Teseu son caríssim amich, lo qual era en l'infern devallat ab Perítoo per recobrar Prosèrpina, volent una muller que fos nada de Jovis, y era mort Perítoo estat detengut de Plutó. Retornat après Hèrcules del infern

⁶⁸² Ve78: «Gerione tricorpore».

⁶⁸³ Ms. *vehins*. La confusió entre l'it. *confine/-o*, “confi”, i el cat. *veí* és un fenomen freqüent al llarg del text. Ve78: «presso ai confini de Italia».

(c. 72v) en Tebes, sobrà y matà Lico, rey de Tebes, lo qual havia volgut fer força a Megera, dilectíssima muller sua. Últimament, tornant Hèrcules de Calidònia ab la sua amada Dianira, y essent junt a un flum grosíssim, trobà Nesso Centauro, lo qual, veent Dianira ésser bella, immediate se enamorà de aquella, y creent enganar Hèrcules ab bones paraules li offerí sobre si matex passar lo riu a la sua Dianira. Hèrcules acceptà la oferta, y posà Dianira sobre la sua esquena de Nesso; y entrà-se'n ab aquella en lo riu e prestament fon dellà l'altra riba, lo qual Nesso, com fon junt, començà ab Dianira a fogir. La qual cosa Hèrcules veent, prengué una enverinada sageta ab la qual, ab la força del seu dur arch, ajunyí ab Nesso e ferí'l, e Nesso, veent-se ferit y la indubitada sua mort conexent, pensà de venjar-se. E posada en terra Deanira, prengué la sua camisa, la qual era tinta de l'enverinat sanch, y donà-la a ella dient que la guardàs, que ella tenia aquesta virtut que qualsevol hora Hèrcules se enamoràs d'altra dóna que ell súbitament, com la tingués vestida, seria renovat el seu amor, dexant tot'altra manera de benvolència. Dianira, sentint les paraules de Nesso, donà creença en lo que li deya, que prengué la camisa e aquella ab diligència y bona guàrdia guardà molt temps. Succehint après que Hèrcules se enamorà de Iole, filla de Eurito, rey de Ethòlia, Dianira, axí prestament com ho entès, li tramès la camisa, la qual Hèrcules havent-se vestida, e après exercitant lo seu cos e suant, lo verí, mesclant-se ab la suor, penetrà dins per los (c. 73r) uberts poros, lo qual, pervengut als precordis, lo posà del tot en tan gran dolor en lo cor que delliberà morir;⁶⁸⁴ per la qual cosa, cridat Philirete, fill de Phiante, amich seu dilectíssim, muntà-se'n sobre lo mont Oeta, hon constituí una gran pila o munt de lenya, e posant-si damunt la féu encendre y en tal forma vench a mort Hèrcules. Així com damunt diem en lo Trihunffo d'Amor, Hèrcules no és nom propri, ni totes aquestes coses foren de un sols Hèrcules obrades, ni per la major part han altre fonament que sols la descripció dels poetes, los quals volent alguns extolrre en fortitut de cors tostemp lo nomenaven Hèrcules, pux que obràs coses algunes excel·lents. En les quals narrations són moltes coses fictes, de les quals volent referir la al·legoria dada de diversos auctors, molt per ventura se extendria l'escriure, e majorment perquè la divesitat dels intèrpetres no fa menor confusió que fan les faules. Pur norresmenys, lo Hèrcules tebà se lig après los istorials haver e les amazones y lo rey Laumedonta sobrat en batalla y altres dignes obres haver fetes, per les quals mèritament devia ab los altres seguir la Ffama.

---

⁶⁸⁴ El traductor, interpretant Hèrcules com a subj. del verb *pervennuto* (en realitat és el verí), es veu obligat a canviar l'estructura de la frase. Ve78: «onde pervennuto a li precordii, li porse tanto dolore che al tutto deliberò di morire».

Lo segon dels excel·lents tebens fon Bacco, fill de Jovis, segon lo qual fon en l'ordre nové dels fills del cel nat de l'Èthere y encara del Dia, lo qual engendrà de Sème[le]⁶⁸⁵, filla de Cadmo rey del regne de Tebes, per la qual notícia excluirem en aquesta part les confabulacions dels poetes. Seguint Eusebi en lo libre *Temporum* y Justino en lo XII *De bellis externis*, direm Bacco ésser estat Dionís, altrament (c. 73v) nomena[t]⁶⁸⁶ Libert Pare, lo qual, procehint contra a los indians, aquells sobrà y vencé en la batalla, y après a sua eterna memòria edificà en Índia sobre lo flum [Indo]⁶⁸⁷ Ilisa, ciutat així nomenada d'ell, a la qual, pux que fon pervengut, Alexandre per reverència de Bacco no féu alguna oppugnació. Per la qual cosa, essent estat el[I] naturalment de Tebes y après pervengut en la Índia, se pot manifestament comprendre ésser estat excel·lentíssim en armes, majorment essent esta[t] après deifficat y dels poetes descrit en tantes maneres, los quals al present preterirem ab scilenci perquè a diversos hòmens par que les lahors sues se deguen atribuhir.

Lo terç y darrer de tres tebens fon lo prestantíssim Epaminunda, circa lo qual és d'entendre que, havent per les sues virtuts los tebens eleta⁶⁸⁸ la sperança a possehir tot lo imperi de Grècia, y desigant y cercant ocasió de fer guerra, pos[ar]en als ateniens ajutori contra los lacedemonis, hon, havent fet duch, Epaminunda [hagué]⁶⁸⁹ gloriosa victòria màximament per la mort de Alexandre lacedemoni, sots lo qual auspici eren estats vencuts los ateniens. Havent donchs aquesta victòria Epaminunda haguda, procehí a la obsidió de Lacedemònia, y a la fi aquella debel·là y vencé. E après, essent rebellats de nou, e mogu[da]⁶⁹⁰ guerra als de Archàdia los lacedemonis, [Epaminunda, anant en ajut d'Arcàdia, de nou vencé i superà els lacedemonis].⁶⁹¹ Hon, essent la batalla cruel, Epaminunda no menys exercità lo offici de cavaller que d'emperador o duch, entant que combatent hagué una ferida, de la qual après poch dies morí, en la qual mort par què del tot morís (c. 74r) la dignitat, la glòria [y] així aquesta matexa tebana república, com sia cosa que après la sua mort lo tebens ab les lurs actes se feren memorables. On mèritament Justino, en lo sisèn libre *De bellis externis*, scriu de Epaminunda aquestes dignes paraules: «*Ffuit autem intertium vir melior*

⁶⁸⁵ Ms. *de sement la filla*. El traductor, sense adonar-se de l'error present en el model (*di seme le figlia* pel correcte *di Semele figlia*), tradueix literalment allò que té al davant: l'it. *seme*, "llavor", esdevé el cat. *sement*, mentre l'it. *le*, sillaba final del nom *Semele*, esdevé l'article det. *la*. Ve78: «di seme le figliola di Cadmo».

⁶⁸⁶ Ms. *nomenen*. Ve78: «chiamato».

⁶⁸⁷ Ms. *om*. Ve78: «sopra il fiume Inde Ilisa».

⁶⁸⁸ Lleg. "erigida". Ve78: «havendo per le virtù sue i thebani erecta la speranza a possedere tutto lo imperio».

⁶⁸⁹ Ms. *om*. La falta de l'auxiliar prové directament del model. Ve78: «onde havendo facto duca Epaminunda gloriosa victoria, maximente per la morte di Alexandro Lacedemonio».

⁶⁹⁰ Ms. *e mogué*. Ve78: «e mosso».

⁶⁹¹ Ms. *om*. Salt de línia, provocat per la repetició, sobreposada, de l'it. *lacedemonii*. Ve78: «et mosso guerra agli archadi i lacedemonii, Epaminunda, andando in aiuto d'Archadia, nuovamente vinse et superò ancora i lacedemonii».

an dux fuerit Nam imperium non sibi sed semper patrie quesivit et peccunie a deo parcus fuit ut sepertiis funeris defuerit glorie quoque non cupidior quam peccunie Quippe recusanti omnia imperia ingesta sunt honoresque ita gessit ut ornatum non accipe sed dare ipse dignitati videretur». Mentre, donchs, que per la ferida era Epaminunda en la agonia de la mort, essent algun tant alleujat, demanà als circumstants si lo seu escut era restat en les mans dels enemichs, hon, après que hagué entès que no, y que los tebens havien haguda complidament la victòria, se féu portar l'escut e aquell axí com un companyó de les sues glòries y fatigues moltes voltes besant abraçava, e axí morí. Recollint donchs les gestes y les virtuts de aquests tres prestantíssims tebens, molt se manifesta la comparació feta damunt ell a Ch. Pompeu del nostre clar y digne micer Ffrancesch.

Seguex après lo poeta dient que après aquest[s] véu seguir dos Àiac e Diomedes e Ulixes, lo qual havia hagut molt desig de veure molt y de cercar lo món. On diu:

L'un l'altro Aiace, Diomede, et Ulixé,

18 Quale desiò del mondo veder troppo;

A més clara notícia dels precedents versos és de saber principalment (c. 74v) que los dos Àiaços, la hu fon Àiaç [Talamònio, fill de]⁶⁹² Telamon, rey de Salamina, y de Exiona, jermana de Priam e filla de Laumedonta de Troya. Aquest fon entre·ls grechs expertíssim home en armes, entant que solament cremava resistir en la batalla a Hèctor, e, com scriu Ditis Cretense, Achil·les per la fortalea de Àiaç quasi en tots los seus gests lo nomenava companyó. On essent un jorn Àiaç en una torbulenta batalla encotrat ab Hèctor, y per més espay de temps havent combatut ensemps, a la fi se regonegueren, per la qual cosa Hèctor li donà una spasa e Àiaç a Hèctor donà un bellíssim baltheo. Los quals donatius, segons Servi, foren verdaderament fatals, emperò que Hèctor, portant aquell balteo, fon mort de Achil·les, e Àiaç matà si mateix ab aquell coltell havent perdudes les armes d'Achil·les ab Ulixes per sentència de[ls] grechs. Afferma norresmenys Ditis Cretense que havent un jorn Àiaç davant los grechs menacat de donar mort a Ulixes per les armes predites y lo Pal·ladi contra ell obtengut, la sobrevenint matinada Àiaç fon trobat mort e ab moltes ferides, tot cregut a operació de Ulixes, la qual cosa ell donà a entendre essent-se après la mort de Àiaç furtivament partit del exèrcit.

---

⁶⁹² Ms. *om.* Ve78: «l'uno fu Aiace Thalamonio, figliuolo di Talamone, re di Salamina, et di Exiona, sorella di Priamo et figliuola di Laumedonta di Troia».

L'altre Àiaç fon Àiaç Oileo, rey de[ls] locri[s],⁶⁹³ home bel·licosíssim, lo qual, com testiffica Ditis, tornant del excidi de Troya, mentres era en la mar, per força de vents y de fortuna⁶⁹⁴ pegà en los esculls Euboici hon, essent romputs los seus lenys o fustes, encara que ell se esforçàs campar y per çò (c. 75r) notàs, a la fi en aquest naufrag morí. On Virgili, en persona de Juno desdenyada contra los troyans, diu aquestes paraules: «*Quippe vetor fatis. Pallas ne exurere classem / Argiuum atque ipsos potuit submergere ponto, / Unius ob noxam et furias Aiakis Olei? / Ipsa, Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem / disiecitque rates evertitque equora ventis, / Illum expirantem transfixo tempore flammis. / Turbine corripuit scopuloque infixit acuto*». Aquesta donchs ira de Pal·las intervench [a] Àiaç per lo haver profanat lo seu temple en la presura de Troya y de sanch libidinosa, on mèritament par que fos conduhït a la mort per comesos excessos.

Segonament és de entendre que Diomedes fon fill de Tedeu y de Deifile ja damunt narrats, home fortíssim y gran combatedor lo qual, anant en la expedició troyana, fon ultra Achil·les jutjat lo més prestant entre·ls grechs que entràs en batalla. Per la qual cosa Virgili en lo primer de la *Eneyda* diu en persona de Eneas: «*O danaum fortissime gentis / Titide mene illiacis occumbere cambis / non potuisse, tuaque animam hanc effundere dextra*», y per la sua strenuïtat y fortalea ffon de Homero afermat Diomedes haver Marts ferit en batalla. Diomedes, donchs, ultra als reys per ell morts en la guerra troyana y les batalles singuars fetes contra Eneas y Hèctor, a la fi ensemps ab Ulixes prengué los cavalls de Reso primer qu'entrasen en Troya y beguessen en lo riu sant, y de aquella ab indústria substragué lo Paladi. Ffinida après la guerra troyana, volent Diomedes retornar a la (c. 75v) pàtria, no fon volgut de Egiale muller sua reb[re],⁶⁹⁵ persuadida de Nàuplio, pare de Palamedes, que·s meritàs⁶⁹⁶ a altre home. Servi, norresmenys, aferma que havent Diomedes sentit Egiala haver adulterat ab Cilibaro, fill de Sceleno, deliberà no tornar més a ella, mas vench-se'n en Itàlia, hon edificà la ciutat de Siponto y en aquest loch fengexen los poetes los seus companyons ésser estats transformats en ocells. Edificà encara, segons alguns altres, Arpo y Benevento, y Justino en lo XII *De bellis Externis* afferma los etholi[s],⁶⁹⁷ quals vingueren ab Diomedes en Itàlia,

⁶⁹³ Ms. *ilocri*. Es tracta d'un calc de la forma del model. Ve78: «*ilocri*».

⁶⁹⁴ El traductor no devia de conèixer l'it. *fulmine*, “llamp”. Ve78: «per força di venti et di fulmini».

⁶⁹⁵ Ms. *rebut*. Aquesta forma, per l'it. *ricevere*, “rebre”, és certament un error del traductor. Ve78: «non fu voluto da Egiale, sua donna, ricevere».

⁶⁹⁶ Lleg. “maridés”. La forma *meritàs* resulta dubtosa: sembla tractar-se d'un error, provocat per una confusió entre l'it. *maritasse*, “maridés”, i *meritasse*, “merités”, però també és cert que ben podria ser una var. ortogràfica del cat. *maridar*; davant del dubte, opto per conservar la forma del manuscrit. Ve78: «non fu voluto da Egiale, sua donna, ricevere, persuasa da Nauplio, padre di Palamedes, che si maritasse ad altro huomo».

⁶⁹⁷ Ms. *los etholiquals*. El traductor repeteix l'error present en el model. Ve78: «gli Etholiquali».

haver adifficada la ciutat de Brundúsiu, on a la fi morint, per lo seus hòmen[s] fon reputat ésser déu. Aristotil, en lo libre *De Auditu mirabilium*, aferma Diomedes ésser estat mort per Eneas y lo seu regne dels troyans ocupat.

Últimament és de notar que Ulixes, fill de Laerte, rey de Ítaca, y de Antídia, muller sua, axí matex fon home en les armes exercitatíssim, mas en astució y en aloquència fon de preposar a tots los altres grechs. Essent donchs ell anat en lo eccidi de Troya, y en aquella expedició obrat molts gloriosos fets, a la fi après la haguda victòria se partí del exèrcit furtivament de la mort de Àiaç, com pròximament diem. Mentres donchs que era per la mar, li vench voluntat de veure diverses regions en lo món, com diguen alguns ell ésser estat fforçat de la fúria dels vents a fer axí. Emperò, donant execució al prepòsit, incorregué en aquest camí grandíssim naufrag y terrible perill, axí com en la *Odixea* introduhex largament Homero. Mas perquè (c. 76r) part de les sues gestes són descrites solament ab fictió, en les quals dels actors solament és atribuït sentiment moral, axí com del seu ésser vengut a la real casa de Hèolo y d'ell haver hagut los vents tancats en los odres, e de ésser devallat als inferns y semblants altres gestes, emperò nosaltres al present solament narrarem lo seu procés segons lo testimoni de Ditis cretese y Darete troiano. Ulixes, donchs, essent partit de Troya, vench principalment a Esmirna, pàtria de Homero, excel·lentíssim sobre tots los poetes, hon essent aplicat [y] los habitants prohibint-li les terres, Ulixes per força d'armes obtengué grandíssima presa y anà-se'n. Hon, navegant, pervench en la regió de[ls] lotòphag[s],⁶⁹⁸ en lo qual loch trametent alguns exploradors per veure la terra e aquells no tornant, estimà deure ésser estats morts, e partí's i arribà en Sicília. Regnaven lavors en Sicília dos jermans tirans, dels quals la hu se nomenava Listrígona e l'altre era nomenat Ciclope, los quals, axí com veren Ulixes, lo robaren y empresonaren moltes de les sues compa[n]yes y mataren;⁶⁹⁹ après, per obra de Polipheno y de Antípate, fon Ulixes tret de la presó y reduhit algun tant en gràcia dels princeps. Stant donchs axí Ulixes libert en la real casa, intervench que Arene, filla de Listrígona, se enamorà de Alphenor, hu dels companyons de Ulixes, la qual cosa Ulixes coneguda, donà orde fugir y portar-se'n la dita Aregnes. Mas Lestrígona, adonant-se d'aquest frau, volgué pendre o matar Ulixes, per la qual cosa ell se'n fugí e vench a Calipso y a Circe ab una sola barcha y poca companyia (c. 76v), la qual, axí com lo véu, se'n enamorà, hon lo retench un any; après fon prenyada d'ell d'un fill, lo qual hagué nom Talagònio. Partí après Ulixes de Circe y vench al lach Averno, y no aturant en aquell loch navegà après a la illa de les serenes, hon lo conduhí grandíssima tempestat de vents, hon, com ell se conegué ésser arribat, tapà les orelles a si mateix y a tots los altres companyons. E partint de aquell

---

⁶⁹⁸ Ms. *de ilothophagli*. Aquesta forma reproduex l'error del model. Ve78: «de ilothophagli».

⁶⁹⁹ Ve78: «e' quali, si come videron Ulixè, il roboro et inprigionaron, et molti de' suoi compagni ucciseno».

loch ar[r]ibà en les vorages de Sil·la y Caribdì, hon perdé gran part de les naus les quals havia hagudes de Calipso y de Circe. Mas de tant perill pur essent escapat, mentres que anava vagant per mar, fon pres de certs cossaris phenicis, los quals, après per compasió relexant-lo, Ulixes se'n retornà a Circe, hon de nou se tornà a metre en punt per tornar a la pàtria. Partint donchs d'ella alegrement, navegà fins Creta. Après, per força de vents, fon constret arribar en Salamina, là hon [de] Talamone, pare de Àiaç, fon totalment robat y a gran pena escapà de la mort. Per la qual cosa, essent pobríssim, conduït après dues naus de phenicis, se'n anà en Creta al rey Idomeneu. E Ydomeneu, regonegut Ulixes, li donà dues naus y molta roba y tramès-lo a Alcínoo, rey de Phenícia, lo qual, axí com sentí lo celebrat nom de Ulixes, graciosament lo rebé ab digna honor. Y estant Ulixes en Phenícia, conegué, per letres escrites a ell de Penèlope, lo mal estat que era del seu regne, per la qual cosa delibrà totalment de tornar en Ítacha. Per la qual cosa pregà Alcínoo que li degué ajudar, la qual cosa aquest Alcinoo de bona voluntat li ajudà (c. 77r). Tornà-se'n donchs en aquesta forma Ulixes al seu regne, hon fon rebut dels seus ab gran alegria, e majorment més de la dilecta Penèlope, hon, pux que fon pervengut, presa venjança de tots los seus enemichs, ab gran justícia governà lo seu regne. Intervenç après no molt lonch temps que, havent voluntat Talagònio de anar a visitar lo seu amat pare no conegut Ulixes, se partí de Circe mare sua e navegant se'n vench in Ítacha. Y en aquest matex temps, havent Ulixes vista en lo somni una visió, la qual li fon interpretada que ell devia morir per les mans del fill, no recordant-se de Talagònio, solament dubtava de Telèmacho, per la qual cosa feya guardar-se en manera que negú se partia d'ell sens la sua licència. Talagònio, donchs, pervengut a la real posada, volia devallar de les naus a veure lo seu pare, mas essent detengut de les guàrdies y no conexent-lo, ell prengué ab aquelles guardes batalla. Y havent-ne ferits gran part, Ulixes sentí la remor e vench en aquell loch portant en la ma un dart, y veent aquest jove axí ferir los seus hòmens li tirà lo dart e ferí'l un poch, mas Talagònio, repres lo dart, no conexent Ulixes, lo y tornà tirar y ferí'l de mort. La qual ferida, com sentí Ulixes, recordant-se de la visió, féu cessar la batalla e demanà a Talagonio qui era ell, e respós Talagònio ésser ell fill de Ulixes y de Circe, y en aquell loch ésser vengut per veure lo pare Ulixes. Lavós, sentit que⁷⁰⁰ ell era, abraçà'l y besà'l, e súbitament lo feu pacifficar ab Thelàmaco, lo qual ja era en aquell loch vengut armat sols per fer la venjança del pare (c. 77v), dient a ell aquell ésser un seu carnal jermà, e pochs dies après morí. Ulixes, donchs, mèritament és scrit a la ffama, sí per les obres d'ell fetes abans en la guerra troyana, axí com la invenció d'Achil·les y lo portar al exèrcit Ephigènia, sí encara per aquelles que féu en la guerra y en les horribles batalles, per la substració

---

⁷⁰⁰ Ve78: «sentito che egli era».

del Paladi de les cendres de Laumedonta y per la rapina dels cavalls de Reso y paraments, per los varis casos d'ell tollerats en la sua dura e longa peregrinació.⁷⁰¹

Ajusta consegüentment micer Ffrancesch lo exemple de Nèstor, dient que après Ulixes véu venir Nèstor, lo qual vixqué tant ultra la comuna consuetut y tant sabé per scientíffica conexença y gran experiència haguda de les coses del món. On diu:

Nestor, che tanto seppe et tanto vixe

Nestor fon fill de Neleo, fill de Neptuno, y de Doris, filla de Amphione, rey de Orchomeno, home facundíssim e doctíssim, segons lo testimonio de Homero en la *Illíada*. Aquest, donchs, vixqué longuíssim temps com mostra Ovidi en lo XII del *Methamorfoseos*, quant introduhex Achil·les demanar Nèstor y pregar que li diga en quina manera Ceneu de fembra devingués a ésser mascle, y ab qui militava y, si may en batalla fon vencut, de qui, seguint après la sua resposta en aquesta forma, dient: «*Quisquis adest, narretque rogant: quos inter Achilles: / “Dic age, nam cunctis eadem est audire voluntas, / O facunde senex evi prudencia nostri, / Quis fuerit Ceneus, cur in contraria versus? / Qua tibi milicia, cuius certamine pugne / Cognitus, a quo sit victus, si victus ab ullo est”* (c. 78r) / *Tum senior “quamvis obstet mihi tarda vetustas, / Multaque me fugiant prima spectata sub annis, / Plura tamen memini, nec que magis hereat ulla / Pectore res nostro est inter bellique domique / Acta tot, at si quem potuit spatiosa senectus / Spectatorem operum multorum reddere, vixi / Annos bis centum; iam tertia vivitur etas*». E ultra a la doctrina e la conexença de les coses experimentades, les quals hagué versemblant per la largària de la edat, fon Nèstor bel·liquíssim home. E principalment, essent encara jovenet, féu guerra ab los pesalis y aquells sobrà y vencé, matant grandíssima quantitat d'ells, com scriu Homero en lo loch [al·legat].⁷⁰² Y ultra aquesta guerra, fon ensemps ab Teseu e Perítoo contra lo centauros, y segons Darets e Ditis Cretense fon en la una y en l'altra guerra troyana: primer⁷⁰³ ab Hèrcules y Jason contra

---

⁷⁰¹ Lleg. “y per la rapina dels cavalls de Reso, y així mateix per los varis casos d'ell tolerats en la sua dura e longa peregrinació”. L'estranya sintaxi d'aquest fragment depèn de l'error de traducció *cavalls de Reso y paraments*: el traductor, probablement per la proximitat de la paraula *cavalls*, llegeix l'adv. it. *parimenti*, “igualment”, “de la mateix manera”, com si es tractés de l'it. *paramenti*, “paraments”. Ve78: «et per la rapina de' cavagli di Reso et parimente per li varii casi da lui tolerati nella sua dura et longa peregrinatione».

⁷⁰² Ms. *om.* Ve78: «nel luogho allegato».

⁷⁰³ Ms. *primera*. Aquesta forma és un error de traducció per l'adv. it. *prima*, interpretat com el fem. de l'adj. it. *primo* (< ll. *primus*, -a, -um). És probable que la falta de puntuació a l'incunable (it. *nell'altra guerra Troiana prima con Hercole*) hagi portat el traductor a relacionar *prima* amb el precedent *la guerra troyana*. Ve78: «prima con Hercole e Iason».

Laumedonta, après ab los altres grechs contra Príam. En la qual expedició, encara que fos molt vell, com scriuen los prenarrats istorials, en [tal]⁷⁰⁴ manera se experimentà en la batalla que justament no fon de reputar a molts inferior grechs, dels quals la edat era florida y fort.

Aprés de Nèstor narra micer Ffrancesch Agamènon e Menalau, dient que dret ab Nèstor véu seguir Agàmènon y Menelau, los quals, essent estats en les sues mullers no gloriosos, per aquelles norresmenys havien fet crudelíssimes batalles en lo món. On diu:

Agamenón et Menelao, che in spouse

21 Poco felici al mondo feron gran rixe

La guerra troyana quant fos greu, quant longa, quant perillosa, ab quanta despesa, ab quant destent, ab quantes (c. 78v) morts de prestants prínceps, grandíssima notícia n'és difusa per los auctors que han scrit de aquella. A la qual essent president Menalau, per l'interés de la furtada Elena, et Agamenon⁷⁰⁵ per la comuna elecció en capità e duch de tot lo exèrcit feta d'ell per lo[s] senyor[s] de Grècia en lo temple de Juno, procehit primer lo jusjurant, fet en lo pasar ab la espasa il bipartito porco,⁷⁰⁶ significant l'Orient y l'Occident, segons la cerimònia de Calenas, fill de Nèstor,⁷⁰⁷ preposat de Agamenon en aquesta observança del jurament, del qual la forma era que tenint quascú la spasa en la ma, feria lo mig porc y pasava'l dient aquestes paraules: «*Iuro perpetuas cum Priamo inimicitias neque prius me bellum deserturum quam Illium atque omne regnum eius eversum sit*». Mèritament, donchs, d'ells se pot dir que fessen gran guerra y cruel en lo món, mas que fossen poch gloriosos en les lurs mullers.

Molt fon demostrat damunt en lo Trihunfo d'Amor per respecte de Agamenon, mas la infelicitat de Menelau molt clara se entén per lo testimoni de Ditis Cretense, lo qual diu que après la rapina de Helena, essent anat[s] Menelau y Ulixes a Troya a demanar[-la]⁷⁰⁸ a Príam, Príam la féu venir davant la sua presència y donà-li plenaria libertat si ella volia anar-se'n ab Menelau, mas ella,

---

⁷⁰⁴ Ms. *om.* Aquest fragment reproduex la lliçó del model, on ja s'observa la falta d'un element, probablement l'it. *tale*. Ve78: «in modo si experimentò nelle battaglie».

⁷⁰⁵ Ms. *agnove non*. Aquesta forma repeteix l'error present en el model per *Agamenon*. Ve78: «et agnove non».

⁷⁰⁶ Lleg. “precedit primer pel jurament, fet en passar amb l'espasa el bipartit porc”. La forma cat. *jusjurant* és calc del llatínisme it. *iusiurando*, “jurament” (< ll. *iusiurandum*, -i, íd). El cat. *il bipartito porco*, en canvi, és una repetició exacta de la forma italiana present en el model. Ve78: «proceduto prima iliusiurando facto nel passare con la spada il bipartito porco».

⁷⁰⁷ Ms. *Hestor*. Repeteix la forma del model, pel correcte *Nestor*. Ve78: «Hestor».

⁷⁰⁸ Ms. *om.* Ve78: «a domandarla a Priamo».

responent a Príam, dix aquestes paraules: «*Nihil michi cum Menelau matrimonio convenit*». De què fon gran infelicitat la sua ésser conjunt en matrimoni ab Helena, perquè com solia dir Socrates: «*Sicut nihil est superius benigna coniuge, ita nihil infesta muliere crudelius*». De què per (c. 79r) aquesta rahó molt convenientment se véu aquesta qualitat a ells ésser atribuïda del nostre micer Ffrancesch.

Aporta consegüentment lo poeta un altre digníssim exemple, dient que après aquests dos seguia Leònida spartano, lo qual alegre en la vista y gloriós preposà als seus cavallers un dinar durísim, anunciant-los una cena molt més terrible, y en poca plaça y angustíssim loch obrà en armes maravellosíssimes coses. On diu:

Leonida, che ai suoi lieto propose
Uno duro prandio, una terribil cena,
24 Et in poca piaça fe' mirabil cose;

Per més clara intel·ligència dels precedents versos és de saber com essent vengut Xerxes, rey de Pèrsia, contra los grechs per continuar la guerra comencada per Dari, son pare, havent portats VII C mília persians en exèrcits, Leònida spartano ab quatre mília combatents sols se li oposà en la engústia de Termòpile. La qual cosa veent Xerxe, y menyspreant-lo per lo seu poch nombre de gents d'armes, manà que se combatés ab ells, per la qual cosa Leònida virilment se preparà a deffensa. E combatent tres dies continus, molts persians foren morts d'ells; lo quart jorn, havent Xerxe ocupada la cima d'una muntanya y Leònida essent-ne content,⁷⁰⁹ dix a tres mília quatrecent dels seus, lo[s] quals eren procehits de la greca nació ab ell a la universal deffensa de Grècia, que se'n tornasen a la pàtria lur y aquella deffensant guardasen dels persians, y el sols ab lo[s] seu[s] spartano[s] dexasen experimentar la comuna fortuna. La qual cosa obrà Leònida perquè, havent de[manat] (c. 79v) a les ýdoles en l' esdevenidor què seria de la ampresa guerra, havia respost, com scriu Justino: «*Aut duci et regi spartanorium aut urbi cadendum est*». Restat donchs solament ab VI C companys, Leònida dispongué lo dia en lo qual volia combatre, y en la matinada, preparat un nobilíssim dinar, aquell exortà los seus cavallers a deure virilment ferir aquell dia y asaltar los alleujaments o tendes dels persians, que no podien, restant vencedors, més dignament vendre que en aquell loch y, havent a sucumbir, en negun altre era posible més gloriosament morir. E a la fi de les paraules conclogué, com scriu Valeri en lo terç libre, en lo segon capítol, dient: «*Prandete*

---

⁷⁰⁹ Lleg. "havent-se'n adonat". La forma cat. *content* tradueix l'adj. it. *acorto*, "adonat", "assabentat". Ve78: «et Leonida essendosene acorto».

commilitones tanquam apud inferos cenaturi». E Ciceró en lo primer de la *Tosculana* diu: «*Pergite enim ergo forti animo, Lacedemoniim, hodie apud inferos fortasse cenabimus*». On disposts los spartanos singularment per les paraules de Leònida a la mort, entraren en la batalla e immediate foren als alleujaments de Xerxe, lo qual, axí com prestament ell sentí la remor, vilment fugí, dexant tot quant a ell pertanyia, als spartanos la complida victòria. Los quals a la fi vagant per lo camp y matant lo persians, essent fatigats, foren norresmenys ells vencedors dels vencuts persians morts ensemps ab lo lur capità Leònida.

Seguex après lo poeta après Leònida Alcibiádes, dient que véu après Leònida Alcibiádes, lo qual spesíssimes voltes girà y regirà la ciutat d'Atenes ab la sua eloquència y ab la alegra vista de la cara serena. On diu:

c. 80r Et Alcibiade sì spesso Athena
Come fu suo piacer volse et rivolve,
27 Con dolce lingua et con fronte serena;

Alcibiádes atheniench no menys claríssim orador demostrà ésser que philòsoff, mas insigne philòsoff, prestant y fortíssim cavaller capità en fets d'armes,⁷¹⁰ lo qual per les sues grans e singulars virtuts molts més de enveja que de gràcia contragué après la república d'Atenes. Principalment, havent en Sicília los de Catània demanat soccors als atenienschs contra los siracusans, Alcibiádes ensemps ab Nícia e Lamaco anà perfet de la àtica gent, en la qual expedició poch estant, fon revocat a Athenes. E après a poch temps après tramès en exili, Alcibiádes se'n vench a Lacedomònia y aquells mugué a fer guerra als athenienchs. [I mentre que axí demorava en Lacedemonia, hagué l'ús de la dona de Agisde,]⁷¹¹ rey dels Lacedemonis, de la qual cosa recordant-se⁷¹² Agisde, Alcibiádes fon constret a fogir a Disaphenne perfet de Dari, fill de Xerxe, lo qual volia a Grècia moure guerra. Mas Alcibiádes lo persuadí lo contrari, dient-li com la podia vendre sols per les sues pròpies disesions,⁷¹³ essent lavors guerra entre los ionis, lacedomonis e athenienschs, de què

---

⁷¹⁰ Lleg. «Alcibiádes atenienc no menys claríssim orador demostrà ésser que filòsof insigne, prestant y fortíssim cavaller capità en fet d'armes». Ve78: «Alcibiade atheniense non pure clarissimo oratore dimostrò essere, ma insigne filosofo et prestante et fortissimo capitano in facti d'arme».

⁷¹¹ Ms. *om.* Salt de línea, probablement afavorit pel fet que a l'incunable la paraula *Atheniensi* es troba sobreposada al nom *Agisde*. Ve78: «...agli Atheniensi, et mentre che così dimorava in lacedemonia hebbe lo uso della donna di Agisde, Re di lacedemonii».

⁷¹² Ve78: «accorgendosi».

⁷¹³ Lleg. «dissensions». Ve78: «dissensionii».

aprovant Sapherne aquesta sentència, molt Alcibiàdes honrava y tenia car. Sabent, donchs, los athenienchs qui era lo estat d'Alcibiàdes après de Sapherne, trameteren a ell embaxadors a dir-li que fes haver l'amicícia del rey a la república sua, als quals Alcibiàdes respòs ésser content quant lo imperi que era del poble fos tornat après del senat. La qual cosa consentint los atenienschs, cruelment imperant al poble, fon revocat Alcibiàdes del poble y fet perfet novament (c. 80v). E tornant-se'n en Atenes, primer se vengà dels optimates que li havien fet comportar de fogir per por, e après girà les armes contra los lacedemonis, los quals primer sobrà en mar e après en la terra, e après tornà en Atenes, on ab grandíssima honor y maravella de cascú fon rebut. Après, essent anat en Àsia ab cent naus dels atenienschs, fon dels asienschs sobrat y vencut, de què voluntàriament se n'anà en exili a Artaxerxe. En aquest temps, essent los atenienschs sobrats dels lacedemonis, los lacedemonis posaren xxx hòmens al govern d'Athenes, los quals, dubtant que Alcibiàdes no restituís la libertat a la pàtria, lo mataren. De què vengut lo precursor⁷¹⁴ en Pèrsia, e no podent-lo matar ab ferro, lo cremà viu dins la sua cambra, com scriu Justino. Dien norresmenys alguns altres que essent Alcibiàdes prés de [I]sapherne, Lisandro, rey de Lacedemònia, li tramès gran quantitat d'or perquè fessen morir Alcibiàdes, per la qual cosa Isapherne, vencut de la cupiditat del or, lo féu matar, y en senyal de la sua mort tramès lo seu cap a Alexandre, e après per la sua concubina fo[re]n fet[s] al seu cors los deguts funerals sacrificis.

Descriu consegüentment lo poeta l'exemple de Melciàdes, dient que après Alcibiàdes véu ésser Melciàdes, lo qual levà de Grècia lo gran joch,⁷¹⁵ y a[b] si mateix lo seu bon fill, lo qual ab vera y perfeta pietat de aquell viu se alegrà y soltà lo mort.⁷¹⁶ On diu:

Milciade, che il gran giogo a Grecia tolse,
e 'l buon figliuolo, che con pietà perfecta (c. 81r)

30 Legò sé vivo, e 'l padre morto sciolse;

Quanta fon la ingratitut (c. 81r) a Melciàdes usada del beniffici que havia fet a tota Grècia, molt destrament ho demostra micer Ffrancesch en los precedents versos. On és d'entendre, com scriu Justino in secundo libro *De bellis externis* y Valeri Màximo en lo cinqué libre en lo III capítol,

⁷¹⁴ Lleg. “el sicari”. Dubto de l'exacta natura del cat. *precursor*: podria tractar-se, en efecte, tant d'una adaptació *facilior* com d'un calc, amb metàtesi de -r-, del llatinisme it. *percussore*, “sicari” (< ll. *percussor*, -is, íd.). Ve78: «i percussori».

⁷¹⁵ Lleg. “lo gran jou”. La forma cat. *joch* deu venir d'una lectura de l'it. *giogo*, “jou” (< ll. *iūgum*, -i, íd.), com *gioco*, “joc” (< ll. *iōcus*, -i, íd.). Ve78: «il grande giogo».

⁷¹⁶ Lleg. “llegà se mateix viu y deslligà el mort”. Ve78: «legò se vivo et sciolse il morto».

que essent estat Dari, rey de Persia, induït de Íppia, tirà d'Atenes, a fer guerra contra los ateniens, e anant contra ell ab exèrcit de VI C mília persones, on estimava cascú tota Grècia deure subir lo gran joch⁷¹⁷ de la servitut, lo ateniens demanaren adjutori a[ls] lacedomonis, los quals, essent per quatre jorns impeditos a certes observàncies de sacrificis, no podien anar en exercit. De què Melcíades, auctor d'aver recuperada la libertat dels tirans y fet duch per la deffensió de aquella contra Dari, jutjà molt més ésser útil la resistència que lo esperar adjutori dels lacedomonis, per la qual cosa ab deu mília cavallers ateniens e mil platensis fon acompanyat a la comuna defensió.⁷¹⁸ Vench en los camps maratons, on, entrant a la batalla ab Dari, lo sobrà y vencé, matant CC mília persians e Íppia activador de la terrible guerra. En la qual batalla un cavaller ateniens nomenat Cinigero, lo qual seguí los persians fins a les lurs naus, ne prengué una ab la ma dreta, e aquella tenint li fon tallada la ma, de què ell la matexa nau prengué ab la esquerra; e mira bé⁷¹⁹ que, essent aquella també tallada, la prengué ab les dents, y aquella tingué tant que, sobrevenint los ateniens, fon aquesta nau totalmente presa (c. 81v).

Ara, circa la notícia del seu bon fill, és de saber que havent Xerxes, fill del damunt dit Dari, innovada la guerra del pare començada, y essent vingut en Grècia ab VII centes mília persones, los atheniens elegiren duch contra ell Thunon, fill de Melcíades, lo qual combaté ab Xerxes en lo mateix loch hon havia Milcíades combatut ab Dari, y sobrant-lo en batalla terrestre y marítima, constrengué Xerxe a fogir en Pèrsia. Últimament és de notar que, essent estat Milcíades de la antiga ingratitude necessitat a morir en presó, lo fill Thunon demanà de gràcia poder a ell parentar les practicades obsèques y donar al cors mort la deguda sepultura, la qual cosa ell ab difficultat obtengué ab aquesta condició que damunt si portàs totes les cadenes ab les quals era ligat Melcíades fins al loch del seu sepulcre. La qual cosa lo digne y piados fill consentint, encadenat donà los funerals al seu amat y car pare Milcíades.

Seguex après micer Ffrancesch prop de Milcíades los altres ateniens, los quals havent tostemp obrat ab virtut, norresmenys experimentaren la durea de la ingrata pàtria, dient que ab aquesta secta de Milcíades procehia Temístocle y Teseu e Aristocle, lo qual fon en virtut y sobirana

---

⁷¹⁷ Lleg. "lo gran jou". Ve78: «il grande giogo».

⁷¹⁸ Lleg. "per la qual cosa ab deu mília cavallers ateniens e mil platensis, companys a la comuna defensió, vench en los camps maratons". El traductor, davant de l'error de puntuació present en el model (it. *defensione. Venne*, per *difensione, venne*), es veu obligat a allunyar-se de l'original per poder mantenir el sentit de la frase. Ve78: «per la quale cosa con dieci milia Atheniensi et mille platensi compagni alla comune defensione. Venne negli campi maratoni...».

⁷¹⁹ Lleg. "y així mateix". L'adv. it. *parimente* (també *parimenti*) sembla causar diversos problemes al traductor (cfr. n. 701 pàg. 314): en aquest cas, el cat. *para ment* dependrà probablement d'una lectura *pari mente*, 2 sing. d'imperatiu d'un hipotètic *parare mente*. Ve78: «et parimente essendoli quella precisa...».

continència un Fabrício greco. E a tots aquests fon egualment interdita y negada la pàtria sepultura, per la qual cosa lo gran vici de tanta ingratitut y enveja fa aquell ésser il·lustre, emperò que neguna cosa millor [des]cobre[ix]⁷²⁰ y notifica dos contraris que una entre ells poqueta distància, e un breu e mínim intervall. E seguex que véu ab aquests damunt tres nomenats Phociono (c. 82r) atheniench, lo qual fon mort y lançat de la terra sua, on fon molt diverç y contrari lo guardó y premi rebut de les sues dignes y excel·lents obres. On diu:

- Temistocle et Teseo con quella secta,
Aristide, 'l che fu greco un Ffabricio:
33 A tutti ffu equalmente interdecta
La patria sepultura, et l'altrui vicio
Illustra loro, ché nulla meglio scopre
36 Contrarii duo che in piccolo intersicio.
Phocion va con questi tre di sopra,
Che di sua terra fu cacciato et morto:
39 Molto diverso il guidardon dalle opre.

A més clara notícia dels precedents versos és de saber que, divent-se granment a blasmar tots lo vicis, y majorment la ingratitut, és necessari extolrre y il·lustrar aquells vers los quals tal mancament se obra. On no inmerítament diu lo poeta l'altre vici,⁷²¹ çò és de la ingrata Atenes, haver il·lustrat Temístocle, Teseu e Arístide e Phocione, havent ells tostemps dignament obrat per la pàtria.

Segonament, és de entendre que rahó natural és per les quals neguna cosa millor [des]cobre⁷²² un contrari que la propinca posició de l'altre contrari, emperò que tota contrarietat és solament entre les qualita[t]s les quals se poden conèxer dels sentiments,⁷²³ on a ell sols es servat lo judici, segons que demostra lo philòsop en lo segon de la *Phisica* dient: «*Non enim de coloribus iudicat cecus*». E emperò, essent los contraris disminuïbles de la lur sobirana intensió y excel·lència per poca, per migana e per molta distància, per çò aquests sols, presentant-se als (c. 82v)

---

⁷²⁰ Ms. *se cobre*. La gènesi d'aquesta traducció, per l'it. *scopre*, no resulta gaire clara. Descartant la possibilitat d'un banal error, la hipòtesi més creïbles em sembla que el traductor llegeixi els it. *scoprire* i *coprire* com a equivalents o sinònims, probablement per desconeixement del valor privatiu del prefix it. *s-*. Ve78: «scopre».

⁷²¹ Lleg. "l'altrui vici". Ve78: «l'altrui vitio».

⁷²² Ms. *cobre*. Ve78: «scopre».

⁷²³ Aquí amb valor de "sentit", "facultat de sentir". Ve78: «da i sensi».

sentiments, donen d'ells confusa conexença; mas quant ensemps dos contraris occorren davant al judici de la sensitiva potència, distinctament y clara se prenen, sí per la lur diversa natura, sí encara per la contrària immutació d'ells feta, donchs singularment ha dit lo nostre poeta neguna cosa millor descobrir dos contraris que una brevissima interfissió de aquells.

Últimament és de notar, quant a la nostra istòria, com Temístocle principalment a la batalla damunt narrada entre Dari e Melcíades en tal manera ab virtut combaté y prudència que mèritament a ell, com fos de edat jovenet, la primera laor fon atribuïda, com scriu Justino. Aprés, elet duch contra Xerxe, stimant ésser més útil lo combatre en mar que en terra, y encara ésser aquesta la voluntat dels déus, fféu Temístocle tots los atenienschs entrar en les naus y en tal manera anà contra Xerxe. Eren en açò los jonis, pobles rebel·lats dels atenienschs, a la part de xerxe, de què Temístocle, jutjant ésser en perill y no podent parlar-li, anà al port on devien devallar y en aquell loch escrigué en pedra marbre quanta error era ésser contra los seus progenitors, y contra aquells que moltes voltes eren estats venjadors de la lur libertat, commemorant los beneficis fets en la guerra de Dari, on intervench que [los] jon[is], quant foren aplegats, legiren aquella scriptura en la batalla e prestament se voltaren contra Xerxe. Essent donchs quasi totes les repúbliques gregues sots lo domini e auspici de Temístocle convengudes en l'estret de la mar Salamina, algunes de aquelles (c. 83r) volien retornar a les terres y estar a deffensar, la qual cosa veent Temístocle, e dubitant que per la lur partida ell no fos aprés abte a resistir a Xerxe, súbitament scrigué a Xerxe una letra persuadint-lo que vingués a batalla, com sia cosa que podien en temps pendre en aquell loch ab un tracte tota la força de la grega nació, on si la dexàs partir seria major dificultat aprés en obtenir lo domini de Grècia. Xerxe, donchs, no conexent la prudència de Temístocle, e semblant a ell que les sues suasions fosen veres, mogué les esquadres per venir a batalla, on intervench que ja algunes ciutats, les quals eren partides, se'n retornaren per por de Temístocle, per la qual cosa, seguint la batalla, los jonis voltant-se en favor dels grechs foren en tal manera que Xerxe aprés fon vencut; e ja era entorn circuit tot quan Temístocle,⁷²⁴ dubtant que per desesperació los persians no·s restaurasen, tramès a dir a Xerxe que se'n fogís primer que fos pres, mostrant-li la manera y la via. La qual cosa Xerxe veent, vilísimament ho posà en execució e fugí. Tornat aprés en Atenes ab la victòria, Temístocle fon per merit de axí digna obra d'Atenes lançat e constret en Pèrsia prop de Xerxe, lo qual havia vencut; per la qual cosa Xerxe, gratament rebent-lo, li féu gran honor, y volent novament Xerxe per la sua venguda fer guerra en venjança sua en Atenes, fféu Temístocle son

---

⁷²⁴ Ms. *quant hi havia Temístocle*. L'absència de la coma en el model entre *tutto* i *quando* porta el traductor a llegir en el model it. *già era circondato tutto quando*, interpretant *tutto quando* com *tutto quanto*, "tot quant hi havia". Ve78: «e già era d'intorno circondato tutto quando Themistocle dubitando che per disperatione i persi...».

capità. Mas ell, veent açò, per no fer guerra a la pàtria e no trahir Xerxe, lo qual era de si mateix benemèrito,⁷²⁵ volgué per mort satisfacer a quascú, de què pres verí e fora de la (c. 83v) sua pàtria morí.

Aprés qui fon Teseu, e quantes dignes obres féu per la república d'Atenes, molt largament fon recontat damunt en lo Trihunfo d'Amor; norresmenys, no pogué emperò fogir la ràbia vulgar enveja, de la qual lançat en exili fon constret en la illa de Schiron a miserable viure e desventuradament morí.

Arístides, no menys prestant grech [fou] en fet d'armes mas encara en letra claríssim filosoff, lo qual, en una sua única obra, salvà tota Grècia de dues tiraníssimes persones. Emperò volent los lacedemonis y los atheniencs venjar-se en part de les injúries rebudes dels persians, los lacedemonis elegiren duch un Pausània, y los athenienchs elegiren Arístides. Havent donchs aquests dos duchs preses y corregudes moltes terres en Pèrsia, Pausània en la guerra dreçà l'ànimo a ocupar la libertat de Grècia, e scrigué a Xerxe, trametent-li tots los presoners, que li degué en açò ajudar y ell donar li hia la filla per muller, e per çò que aquesta obra fos secreta que ell matàs tots los misatgers que ell trametia ab letres. Per la qual cosa Arístides, estant diligent en la obra de Pausània, conegué la traïció; per la qual cosa, fent-la manifesta, Pausània fon tramès en exili en Grècia, salva y libera del perill. Xerxe, donchs, veent-se en tal manera descubert, mogué aprés la guerra en la qual fon vençut de Timone. Ffon ultra açò verament Arístides semblant a Ffabrício, jutjant neguna glòria o utilitat a la república poder-se ab frau atribuir. On, com scriu Tuli en lo terç dels *Officis*, haguda los ateniencs la victòria contra los persians (c. 84r) per obra de Temístocle, Temístocle matex dix un dia en lo senat ell haver un óptimo e saludar consell per la república atheniech, lo qual volea ell ab un sol home de ell manifestar; de què lo senat li donà Arístides, al qual Temístocle dix com les fustes de lacedomoni, [quals eren en Eginet, ocultament se podien incendiar, on els seus enemics lacedemoniis]⁷²⁶ ne deurien d'el[l]s totalment depresses.⁷²⁷ Arístides,

---

⁷²⁵ Ve78: «era di sé benemerito».

⁷²⁶ Ms. *om.* Salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de l'it. *lacedemonii*. Ve78: «disse come la classe dei lacedemonii, quale era in Egineto, occultamente si potevano incendiare, onde i loro inimici lacedemonii...».

⁷²⁷ Lleg. “n'esdevindrien totalment depressits”. El salt comentat a la nota anterior compromet el sentit de tot el fragment i obliga el traductor a adaptar la traducció: així, l'it *depressi*, referit originalment a *lacedemonii*, passa al femení i es lliga amb *les fustes*. La forma *deurien* és un error de traducció per l'it. *deverebbeno*, “esdevindrien”, 3 plu. cond. de l'it. *divenire* (avui *diverrebbero*); el traductor, en canvi, hi llegeix la 3 pl. cond. de *dovere* (avui *dovrebbero*). Ve78: «onde i loro inimici lacedemonii ne deverebbeno totalmente depressi».

havent entès lo pare[r] de Temístocle, dix en lo Senat, hon ab gran expectació era encès,⁷²⁸ utilíssim ésser lo consell de Temístocle, mas no és honest, hon los atenienshs judicaren allò que no era honest encara no poder ésser útil. Norresmenys, lo prestant Arístides a la fi fon de la pàtr[i]a lançat: [amb ell,]⁷²⁹ com scriu Valeri Màximo en lo quint libre y al III capítol, anà en exili la virtut y la continència y la santedad grega.

Últimament Phocione, lo qual fon adorn de tots los dots los quals parturir poden y splendor e glòria, màximament liberalitat y clemència, com scriu Valeri en lo matex loch, fon norremenys dels atenienshs primer en Herculeo,⁷³⁰ grandíssima generació de suplici, ab gran acerbitat fet per enveja morir, e après manaren que la sua ossa fos portada fora de la terra àttica⁷³¹ e dexada inseputa. En la qual terra Phocione era ab gran virtut e santimònia, sens injúria d'algú, benignament vixcut, on ab rahó micer Ffrancesch diu en aquest ésser estat diversíssim lo premi del prechit mèrit.

Aporta après micer Ffrancesch lo exemple de Pyrro, dient que com se voltà après Phocione véu seguir lo bon Pyrro de Èpiro. On diu:

Come io mi volsi, el buon Pyrro hebbe scorto

Circa la notícia del precedent metre és d'entendre que (c. 84v) dos son estats los Pyrros celebrats dels scriptors per virtuts y fama. Hu fon Neoptolomo, fill de Deïdamia e Achil·les, lo qual en la sua adolocència per la rogor dels cabells prengué lo cognom de Pirro, com scriu Plutarco. Aquest, segons Ditis Cretense, essent vengut après la mort de Achil·les en lo excidi de Troya, constituït cap dels mirmidons e subchit en les armes e altres coses del pare, virilment en la batalla vera demostrà ésser en si la figura d'Achil·les, on en batalla matà, segons Darete, Pantasilea, reyna de les amazones, com que Ditis la mort d'aquesta atribuhexca a Achil·les. Matà après Príam en lo temple, y Policena davant lo sepulcre del pare, mas de aquest no creu haver entès lo nostre micer Ffrancesch.

---

⁷²⁸ Lleg. "entrat". El cat. *encès* tradueix l'it. *acceso*, error present en el model per l'it. *accesso*, "accedit" (< ll. *accessus*, p. pf. de *accedere*, íd.). Ve78: «disse nel senato, dove con grande expectatione era acceso, utilissimo essere il consiglio di Themistocle».

⁷²⁹ Ms. *om.* Ve78: «con cui insieme, come scrive Valerio nel quinto libro et al iii capitolo andò in exilio la virtù, la continentia et la sanctità greca».

⁷³⁰ Lleg. "poltre", "màquina de tortura en forma de cavall". El ms. repeteix l'error del model it. *herculeo*, pel correcte *eculeo* (< ll. *eculeum*, íd.). Ve78: «herculeo».

⁷³¹ Ms. *aflica*. El ms. repeteix l'error *terra aflica* del model, per *àttica*. Ve78: «terra aflica».

L'altre Pirro fon Pirro epirota, per natura, com scriu Plutarco, devallat d'aquest damunt dit Pirro. On és de saber que après de[ls] molossi, après Deucalion y Pheton,⁷³² regnà aquest Pirro fill de Achil·les, altrament Neoptolomo, y d'ell après tots los altres devallats prengueren lo nom de Pirro. Y essent subcehïts alguns reys de barbars y perversos costums, a la fi regnà un Tarrita, y après Tarrita lo seu fill Alectas, e après Alectas Arimba, e après Arimba Eàcides. Aquest Eàcides prengué per muller Píthia, filla de Memone, senyor de Tesàlia, de la qual engendrà dues filles, la una nomenada Deÿdamia, l'altra Troada, e ultra aquestes dues filles aquistà Pirro. Y essent donchs mort Eàcides, se mogué sedició entre los molossis, per la qual cosa mataren tots los amichs primer estats de Eàcides, e ultra açò cercaven matar Pirro. Per la qual cosa, (c. 85r) essent ell encara chiquet fadrí, fon per alguns ansiosament cercat per acampar-lo, de què trobat, prestament fugí; fon aquesta fuga palesa, emperò foren seguits. Eren norresmenys ja arribat aquests ab lo chiquet infant a un flum grossíssim on, veent gent sobre l'altra riba, scrigueren una letra e ligada a una pedra la tiraren, per la qual los fon maniffesta la fortuna de Pirro. Lesta la letra, foren moguts a compasió aquells, e passaren lo flum e prengueren a Pirro e ab ell anaren en lo Il·lírico e presentaren-lo al rey Glàucia, que en aquell temps regnava. Glàucia, sentint lo seu procehiment, per no provocar-se inimicícia, no·l volia rebre, mas lo chiquet Pirro tants gests féu de demanar a ell misericòrdia e ajutori que Glàucia se mogué a pietat y rebé'l y féu-lo nodrir. Crexqué après Pirro, e vench a ésser gran y valeros en armes, y prengué per muller la filla de Glàucia, y ab lo seu ajutori se'n retornà en Èpiro y cobrà lo seu regne ab les armes. Après, encara essent una·ltra volta dels seus expulso Pirro, se n'anà a Demètrio, fill d'Antígono, rey de Macedònia, lo qual havia Deÿdamia jermana sua per muller, e ab lo seu ajutori recobrà novament lo seu regne y [mitjançant]⁷³³ la favor de Demètrio tostemp après ab gran glòria lo tingué. Après molt temps se seguí que havent Demètrio guerra ab Tolomeu, Seleuco e Lisímaco, stat[s] pròcers⁷³⁴ d'Alexandre Magno, [demanà]⁷³⁵ subsidi al seu cunyat Pirro, lo qual anà en lo seu ajutori ab potent exèrcit. Hon, après que fon junt, posada tota affinitat y beniffici, tramès a obliuó, corrompé Pirro los hòmens de Demètrio, (c. 85v) ell lançà y prengué per si Macedònia. Constiutuït dochs en aquesta senyoria Pirro, com ell no la possehís molt,

⁷³² El primer *après* té valor de “a prop” (it. *apresso*); el segon, en canvi, té valor de “després” (it. *doppo*). Ve78: «Dove è da sapere che a presso dei Molossi, doppo Deucalione et Phetonte...».

⁷³³ Ms. y *axí matex*. Es tracta d'un error de traducció per l'it. *mediante*, probablement per una lectura it. *medesimamente*. Ve78: «e con lo aiuto suo di nuovo recuperò il suo regno et mediante il favore di demetrio sempre da poi con grande gloria lo accrebbe».

⁷³⁴ Ms. *stat pròceri*. La forma *pròceri* repeteix la forma del model. Ve78: «proceri stati d'Alexandro magno».

⁷³⁵ Ms. *crexqué*. No deixa de ser sorprenent l'equivalència, constant i regular al llarg de tot el text, establerta pel traductor entre el cat. *créixer* i l'it. *chiedere*. Ve78: «chiese».

dreçà l'ànimo a l'imperi del món, mas primerament a ocupar Ytàlia; de què maniffestat lo seu concepte a Cinea, lo qual era après d'ell de grandíssima auctoritat, Cinea tàcitament li volgué mostrar lo seu apetit ésser va, dient-li: «*Egregii quidem bello Romani esse dicuntur, multisque bellicosus gentibus imperare, que si eos superare dii nobis dederint, quid tunch agemus o Pyrrhe*». A la qual demanda respongué Pirro: «*Proxima Sicilia est insula felix ac populosa capi vero facilis obcidione ac discordia civitatum*». Seguex lavòs Cinea: «*Recte dicis sed an finis milicie nobis erit Siciliam cepisse*». Dix Pirro: «*Deus modo victoriam prestat. Nam ii veluti preludiis utemur ad res maximas conficiendas. Quis enim se Libia absteineat et Carthagine, quam modo Agatodes clam Siraculis profectus magna classe paulo abfuit, quin caperet*». Seguex lavòs Cinea: «*Ita est constat enim que et Macedoniam recuperare et Grecie dominari certissime cum hac potencia licebit, set partis omnibus atque subactis quid faciemus tandem*». Pirro lavòs rient respòs: «*Ocium agemus et cotidiana festivitate mutisque sermonibus leticiaque perfruemur*». Cinea, havent haguda la resposta que desigava, últimament dix a Pirro: «*At quid vetat, o rex, quo minus ista leticia nunch et ocio perfruemur adest quippe nobis sine labore facultas eorum ad que per sanguinem, molestias et pericula nostra et aliorum perventuri sumus*». Pirro, per aquestes paraules més prest torbat que retret, anà a l'oràculo d'Apol·lo a demanar (c. 86r) si ell hauria la victòria contra los romans, lo qual ambigu axí li respòs, com scriu Plini: «*Aio te Eacide Romanos vincere posse*». Per la qual cosa confiant-se Pirro, vench en Itàlia en ajuda dels tarantins contra los romans, en la qual expedició fon soccorregut de naus d'Antígono, rey de Macedònia, de diners d'Antíoco, rey de Síria, y de gent de Tholomeu, rey d'Egipte. Pervengut donchs en Itàlia, los romans trameteren contra ell Aulo Albino en Lucània, lo qual agrament combatent ab Pirro a la fi fon sobrat d'ell; norresmenys, la victòria de Pirro fon tal que pus prest fon de judicar gloriosa que alegra. Trameteren après los romans contra Pirro March Levíno, lo qual en la primera batalla per la orribilitat dels oriphany y lur insuetut⁷³⁶ axí mateix fon sobrat de Pirro. En la qual batalla, remirant après Pirro los morts romans cavallers, los quals encara en la vista reservaven la procehida ferocitat, dix, com testiffica Ffloro: «*O quam facile erat orbis imperium occupare aut michi romanis militibus aut me rege romanis*». Continuante-se après aquesta guerra, y Levino havent restaurats los exèrcits, a la fi per virtut d'un Concíidio romà, lo qual ferint un oriphany lo matà y demostrà los altres poder morir, foren en la segona batalla debel·lats y vencuts los macedonis, egiptes y altres pobles de Pirro. Per la qual cosa dix Pirro la sua fortuna ésser semblant a la de Hèrcules, la qual hagué ab la Idra a la Lerneia paluda, y per çò cercà Pirro fer pau ab los romans, la qual no consentiren, per la auctoritat d'Àppio Clàudio Ceco. De què vench a la terca batalla, on foren (c. 86v) cònsols M. Cúrio y Ffabrício, en la qual fon

---

⁷³⁶ Ve78: «insuetudine».

sobrat Pirro y totalment constret a Tàrento. Partí's après Pirro de Itàlia y anà en Sicília, on prengué Mecina y los mamertins y a la fi tota la illa, la qual après que hagué obtesa, contra la sua natura vench a ésser tirà cruel, lo qual primer era clementíssim y humaníssim rey. Y en aquest estat, dubtant los cartaginesos d'ell, li trameteren embaxadors per demanar-li pau, havent hagut guerra per la Sicília, y offerir-li gran nombre de naus e quantitat de moneda, als quals, com aferma Plutarco, respòs Pirro aquestes superbes paraules: «*Una est pacis via si obmissis omnibus in Sicilia rebus libicum mare terminos capietis*». Partí a la fi de Sicília Pirro per anar contra Antígono, rey damunt dit, fill de Demètrio, y contra lacedomoni[s], on espessament per lo camí, regardant la Sicília, deya: «*O qualem cartaginensibus ac romanis pro hac insula palestram reliquimus*». E junt⁷³⁷ en Grècia prestament mogué guerra, estimant per la sua força e astúcia prestament possehir tota Grècia. Mas combatent un jorn Tholomeu, fill de Pirro, ab los lacedomonis, corré dins fins en mig de la terra, hon per lo concurs del poble fon mort. La qual cosa, com sovint diu Pirro:⁷³⁸ «*Aliquanto tardius quam timuerim, aut temeritas eius meruerit occisus est*». A la fi, havent molt temps tengut assetjat Antígono, delliberà dar la batalla a la ciutat, on, mentres que aquella era més fervent, essent ja Pirro dintre en lo palench y volent matar un macedònich lo qual lo havia ferit, la mare de aquell, la qual estava sobre la muralla, tirà una teula sobre lo cap de (c. 87r) Pirro, per la qual Pirro caygué en terra. Hon sobrevench un cavaller d'Antígono, lo nom del qual era Zopiro, e prenent Pirro li tallà lo cap, l[o] qual Alcioneo, fill d'Antígono, ab gran alegria l[o] portà a son pare.⁷³⁹ Antígono, lo qual era home d'ànimo prestant y verament rigidíssim,⁷⁴⁰ repregué molt lo fill batent-lo e nomenant-lo bàrbaro, e après prengué lo cap y lo cors de Pirro e a aquell donà magnífica sepultura. Alcíneu, donchs, castigat del pare, tornà a la batalla, hon trobà Elemo, fill de Pirro, ab dolor y vilíssima vestidura, lo qual benignament acollí e plàcidament conclogué⁷⁴¹ a Antígono, hon Antígono li dix: «*Melius nunch, quam prius a ti factum est, fili, sed ne nunch quidem satis qui hanch vestem abstuleris ob quam nos qui vicisse videmur magis dedecorat quam se*». Après, abraçat y besat

⁷³⁷ Lleg. “arribat”. Ve78: «gionto».

⁷³⁸ Lleg. “la qual cosa, com sabé Pirro, digué: ...”. El nostre cat. *sovint* dependrà, molt probablement, d'una lectura llatinitzant *sepe*, “sovint” (ll. *saepe*, íd.), per l'it. *seppe*, “sabé”. Ve78: «la qual cosa, come seppe Pyrrho, disse...».

⁷³⁹ En ambdós casos, tot i tenir com a referent el cat. *cap*, el ms. manté el femení *la qual* i *la portà* del model italià (aquí el referent és el fem. *testa*).

⁷⁴⁰ Ve78: «prestante et veramente regio».

⁷⁴¹ Lleg. “conduí”. La forma del ms. *conclugué* és traducció literal del'it. *concluse*. Aquest error del model, pel correcte *condusse*, és va originar, molt probablement, en el procés de composició de l'incunable a causa de la confusió entre la lletra *-d-* i el dígraf *-cl-*. Ve78: «concluse».

Elemo, lo tramès en Èpiro y féu-lo constituïr en loch del pare rey de la província, y axí fon lo èxito de Pirro lucidíssim exemple de la una y de l'altra fortuna.

Narra après micer Ffrancesch l'exemple del rey Massinissa, dient que après Pirro seguia lo bon rey Massinissa, al qual era vist y semblava rebre gran perjuhí no ésser connumerat ensemps ab los altres romans. On diu:

E 'l buon re Massinissa, gli era aviso,

42 D'esser sença i romani, ricever torto

Massinissa, com se veu per Tito Lívio en lo novèn libre de la terça *Deca*, fon fill de Gàlao, rey dels massilis, lo qual, essent mort, ell subcehí en lo regne. Y en aquest temps tornat Siphace, re de[ls] massessuli[s], de la part de cartaginesos per ell haver presa Sophonisba, damunt dita, per muller, fon d'ell (c. 87v) vengut y lançat del regne. Per la qual cosa ell exulà y pobre se'n vench als camps a Scipió Affricà, on de aquell benignament rebut fon fet duch de part del exèrcit, per la qual cosa Massinissa per tanta cortesia vench a Scipió ésser tan parcial y amich que negun'altra cosa tant amava quant feya Scipió. Donchs essent Massinissa rebut en fe dels romans, procehí principalment ab Scipió contra Aymone Brachino, y aquell matà ab grandíssim nombre de cartaginesos. Aprés, encara procehint contra Asdrúbal, fill de Gisgone, lo sobrà hi·l lançà del camp, fent presa de les sues tendes y alleujaments. Aprés, continuant-se la guerra púnica, anà Masinissa ensemps ab C. Lèlio contra lo seu enemich Siphace, lo qual sobraren y venceren y detingueren presoner. En la qual presó prengueren encara Cirta, sua principal ciutat, e Massinissa prengué per muller Sophonisba, ab aquell après èxito que damunt narram. Per la qual cosa a Massinissa fon après restituhit lo seu regne, hon molt temps pacífficament vixqué, excepto que per differència dels confinis vench en judici primer ab los cartaginesos e après a guerra, los quals virilment sobrà, com scriu Lívio en la quinta *Deca*, en lo VII y VIII libre, segons que recita Floro. Morí après Masinissa de edat de LXXXXII anys, e pux que n'hagué LXXXVI engendrà un fill, com scriu Solino e Tito Lívio en la predita *Deca* e al derrer libre. E havent Masinissa a la sua mort tres fills, çò és Micipsa, Gulussa y Menastàbale, los dexà en protecció dels romans y que la divisiò de la heretat fessen segons lo judici e voluntat de Scipió (c. 88r) Emilià. Ffon tanta la benivolència de Masinissa envers los romans, e majorment devés los Scipions, quanta la descriu Sciceró in *De somno Scipionis*, quant introduhex Scipió Emilià ésser vengut a ell en lo seu regne, lo qual abraçat a Masanissa haver dit aquestes dignes paraules: «*Grates tibi ago, o summe sol, vobisque, reliqui Celites, quod, ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et iis tectis P. C. Scipionem, cuius ego ipso nomine recreor; itaque*

nunquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria». ⁷⁴² Veu-se encara axí matex la sua benivolència per lo test de Lívio in *Secundo Bello Punico*, per la qual cosa acomodadament micer Ffrancesch introduhex Masinissa parer-li rebre perjuhí en no ésser ab los seus romans, d'ell tant amat[s], conumerat.

Consegüentment micer Ffrancesch porta lo exemple de Jeró siracusano, dient que remirant ell fixament ençà y enllà d'entorn a Massinissa, ell véu ab ell Jeró siracusano. On diu:

Con lui mirando quinci et quinde sise
Iero Siracusano cognobbi [...]

Ieró Siracusano fon fill de Jeròdoto, noble ciutadí en tota Sicília, lo qual per antiga natura devallà da Gelone, antiquíssim de Sicília senyor. Aquest, essent nat d'una donzella, fon dejecte del pare y expost a la mort axí com ignoble, com aquell que obscurava la sua genologia. De què essent aquest fanciul·lo chiquet, y no tenint qui·l nodrís, un exam d'abelles, molts dies fonent-li en la boca la mel y entorn circuhint lo nodriren, per la qual cosa fon dit al pare per lo auguri que l'elevàs ⁷⁴³ perquè havia ésser digníssim rey de Sicília. Crexcut après Jeró, y essent (c. 88v) bellíssim de cors y de virtuts ornatíssim, se donà al exèrcit de les armes, on moltes voltes combatent en batalla singular, tostemp restà vencedor, de què fon de Pirro, rey dels epirotes, en molts dons militars y altres ornamentals insignits. Partit après Pirro de Sicília, los cartaginesos mogueren crudelíssima guerra, per la qual cosa Ieró fon fet duch primer contra ells, e après per universal consentiment rey de tota Sicília, com mostra Trogo e Gustino ho referex en lo XXII[I] libre de *Bellis externis*. Seguint après entre los romans y cartaginesos lo primer Bello Púnico, y Jeró essent ab los cartaginesos, fon vencut de Àppio Clàudio, on après tostemp stech inmutable en l'amor y fe de la romana República. Mas Ieró son fill, desemblant al pare, e inich e protervo, com scriu Livio en la III *Deca* e al quart libre, axí com a ell a les virtuts fon contrari, axí encara en les obres, on tostemp fon enemich dels romans, y per los seus vicis prestament tornà lo seu degut premi, emperò que dels seus propis fon cruelment mort, axí com era a ell convenient.

Segueix après lo poeta dient que après Ieró véu lo cruel Amílcar, molt d'ell y de Massinissa divís en la benivolència del poble de Roma. On diu:

---

⁷⁴² Cicerone, *Somnium Scipionis*, 1 (*De re publica*, VI, 9).

⁷⁴³ Lleg. "el criés". El traductor llegeix l'it. *allevare*, "criar" (< ll. *allevare*, "aixecar"), com a equivalent del cat. *allevare*, "aixecar", "alçar". Ve78: «alevasse».

[...] Et il crudo

45 Amilcare da loro molto diviso.

A més clara notícia del precedent exemple és de entendre que, com entre los romans y cartaginesos fossen tostemps grandíssimes inimícies, negun norresmenys fon may de cartaginesos que tant los demostràs quant Amíclar y lo fil[il] Aníbal. Hon axí com scriu Valeri en lo novèn (c. 89r) libre y al terç capítol, havent Amíclar quatre fills, çò és Aníbal, Hanno, Hasdrúbal y Magone, deya ell nodrir quatre leonets en dan del imperi romà, e axí com aquells al novèn any de la lur edat eren pervenguts, axí los feya jurar⁷⁴⁴ sobre lo altar del temple lo oy perpètua ab la ciutat de Roma. Ne solament en aquest acte se demostrà als romans enemich, mas encara en les públiques guerres y expedició militar, de què en la Primera Guerra Púnica ell fon capità de les fustes contra los romans, com fos robat y vençut de Attílio Calatino, com damunt diem. Per la qual cosa singularment divís y separat de Masinissa y de Ieró en aquest loch lo ha descrit lo nostre micer Ffrancesch. Troben-se norresmenys alguns tests que dien: «Amíclar no d'aquells molt divís», los quals se salven fent lo poeta menció de la distància local en lo procès de la Fama.

Narra après lo nostre poeta dient que après Amíclar per la sua presència véu com de mig lo foch [sortís]⁷⁴⁵ tot nuu Creso, rey de Lídia, y entès per manifest exemple com val poc defensa o escut contra la fortuna. On diu:

Vidi quale uscì già del foco, ignudo,

Il re di Lidia, manifesto exempio

48 Che poco val contra fortuna scudo.

Regnant en Babilònia Baltasar, fill de Nabuchodonosor, y essent irat Déu contra ell per haver profanat los sepulcres del temple de Déu en lo convit lo qual féu als seus sàtrapes, com scriu Daniel a v, en aquest temps, segons Eusèbio y Guillem de Nangis in *Libris temporum*, Ciro, rey de Pèrsia, vench contra Babilònia. On Creso, request, com scriu Heròdoto, gravíssim istorial grech, a diverses ýdoles a demanar (c. 89v) quina cosa li era futura quant prengué guerra contra los persians, y si lo seu imperi devia ésser diütur; entre·ls quals oracles o temples, aquell de Apol·lo

⁷⁴⁴ Ms. *jugar*. La forma del ms. és un error de traducció per l'it. *giurare*. Ve78: «così lo faceva giurare sopra dello altare nel tempio lo odio perpetuo con la città di Roma».

⁷⁴⁵ Ms. *matà*. Es tracta, evidentment, d'un error de traducció per l'it. *uscisse*, “sortís”, llegit com l'it. *uccise*, “matà”. Ve78: «di meço il fuecho uscisse ignudo Creso».

en Grècia respòs aquests versos: «*Regis apud medos mulo iam sede potito. Tunch scruposum fugere hernium strenue lide. Nec per stare nec ignavum te esse pudendum*». La qual resposta, havent entesa Creso, fon ple de grandíssima alegria, estimant lo seu imperi deure ésser perpetual, [considerant]⁷⁴⁶ il mulo no poder regnar en vice d'ome, per la qual cosa ab grandíssim exèrcit e grandíssima quantitat d'or anà a Babilònia en soccors. Ciro, donchs, expugnant Babilònia y matant Baltasar, essent-se Creso fugit y retornat en Lídia, procehí contra ell y combatent ab aquell lo vencé, de què Creso se'n fogí a una ciutat la qual se nomenava Sardi, a la qual Ciro se posà entorn en camp. Havia Creso un fill, lo qual era mut, on havent temptat moltes medecines per fer-lo parlar, e no ajudant, al fi tramès a la ýdola de l'oraculo d'Apol·lo [deman]ant⁷⁴⁷ la sua favor perquè parlàs, al qual respòs Apol·lo en aquesta forma: «*Lide genus rex multorum valde inscie Croese. He curam gnati exoptatam audisse loquentis. Intra edes vocem sine qua potior tibi longe. Ille die quoniam primum infelice loquentur*». La qual infelicitat anunciada a Creso intervench emperò que veent un jorn un Hirceades Mardo, fortíssim cavaller de Ciro, muntar un niu de la rocha, posant-los en cura,⁷⁴⁸ après per la mateixa manera anà ab gran quantitat de persians y entrà en la terra y aquella prengué, hon pervengut a la senyoria, no conexent (c. 90r) Creso, lo volia matar. Lavòs lo mut fill per la por y pietat dix: «*Homo, ne perimas Cresum*», y segons Solino parlà dient: «*Parce patri Creso, Cire, et hominem te casibus disce nostris*», per la qual cosa Creso no fon mort lavòs, mas prengué presoner. Ciro, [tenint] Creso lavòs presoner, havent fama ell ésser estat home religiós, volgué oferir la premícia de la presa o verament pagar lo vot o experimentar si algun dimoni delliurava Creso, per la qual cosa lo féu pendre e despullar tot nu, y ensemps ab ell quatorze altres de Lídia, y féu-lo portar sobre una gran pila; après féu encendre aquella. Hagué ja Creso, mentres que ell se reputà gloriós, en la real senyoria⁷⁴⁹ Solone ateniench, lo qual demanà moltes voltes qual home a ell havia semblat benaventurat, al qual respòs Cleobis et Bito, fills de la sacerdotia Argiva, y Teló ateniench, lo qual, essent en les altres parts fortunat, en la batalla que feren los atenienchs après lo Eusino confinítimo,⁷⁵⁰ gloriosament morí e ·n aquell lloch fon d'ell[s] gloriosament y

⁷⁴⁶ Ms. *om.* Ve78: «considernado il mulo non potere regnare in vice di huomo».

⁷⁴⁷ Ms. *crexent.* Ve78: «alfine mandò allo oraculo d'Apoline chiedendo il suo favore perchè parlasse».

⁷⁴⁸ Lleg. “veient baixar un lidi de la roca di Sardi, posant-hi atenció”. El ms. tradueix literalment la lliçó del model (el cat. niu, lectura *facilior* de l'it. *lido*, “lidi”, “habitant de Lídia”). Ve78: «Imperò che, vedendo uno giorno uno Hirceades Mardo, fortissimo milite di Cyro, scendere uno lido de la rocha di Sardi, ponendoli cura, di poi per lo medesimo modo et via con grande quantità di persi intrò nella terra et quella preseno».

⁷⁴⁹ Lleg. “palau reial”. Ve78: «nella regia sua».

⁷⁵⁰ Lleg. “a prop de l'Eleusino amb els pobles veïns”. El ms. repeteix la forma del model *coifinitimi*, per l'it. *co' i finitimi*, “amb els veïns”. Ve78: «coifinitimi».

magnífica sepultat. Maravellant-se Creso que ell a Solone no paregués gloriós li dix: «*Hospes ateniensis adeo ne tibi pro nulla contemnitur nostra felicitas, ut ne privatis quidem viris nos equiparandos ducas?*»; al qual Solone respòs: «*Me Crese ignarum omne numen invidum esse ac turbulentum de rebus humanis interrogas. In diuturno enim tempore multa videntur que nemo velit videre, et tolerantur multaque nolit quispiam tollerare. Proponamus enim homini terminem vite ad septuaginta annos qui anni constant (c. 90v) ex XXV milibus ac ducentis deebus mense intercalari no posito quo si velis reliquum annorum ob hunc mensem prolixius fieri ut hore, aut id quod deest accedentes arguant. Menses quidem intercalares supra annos LXXV fient XXV. Dies autem ex his mensibus V horum dierum omnium qui sunt ad settuaginta annos numero XXVI milia CC L nullus prorsus qualem alius rem afert. Ita igitur Crese omnino calamitosus est homo, verum tu mihi videris et diviciis valde pollere et per multorum hominum esse rex. Sed que me interrogasti nondum te appello prius quam bene vita defunctum audiero neque enim beatior est qui magnis opibus preditus eo qui divinum victum habet nisi eidem omnibus bonis prebito fortuna concesserit bene vita defungi, et enim complures homines sunt per quam locupletes minime tamen beati. Complures item mediocria habentes patrimonia fortunati. Quorum iis qui diviciis aflunt sed non beatus est duabus tantum modo rebus antecellit fortunatum, at hic illum pluribus ille ad cupiditates explendas et ad grandem que iudicat offensam superandam facilius est hic et si illo inferior et iis duobus que bene illi a fortuna denegantur tamen excellit que illorum inexpertus est que prospera feratur valitudine que malorum expers, que bonorum liberorum parens, que formosus est, qui si preter hec diem quoque suum recte obierit, is est quemqueris dignus qui vocetur beatus prius tamen que ad obitum pervenerit nequaquam beatus appellandus, sede fortunatus, que omnia consequi quamdiu sis homo impossibile est. Sicut ne una Regio cuncta sibi ipsi suppeditat, sed aliud habens alio indiget, que tamen habet plurima (c. 91r) ea est optima quemadmodum et hominis corpus unum aliquod non est consumatum quia aliud habet alio vocat. Quisquis autem horum plurima perpetuo habuerit de hinc placido animo e vita excesserit hic apud me nomine hoc veluti rerum donari meretur. Omnis enim rei oportet inspicere exitum quo sit evasura quoniam multos deus quibus fortunas suppeditaverat radicitus evertit*». Creso, donchs, veent-se en tanta calamitat constituït e ja sentit la gran calor del foch, se recordà d'aquesta sentència, on aprovant-la en si matex tres voltes ab alta veu cridà «*O Solone!*», la qual cosa veent Ciro, lo qual era en presència, li féu demanar per los interpetres a qui demanava. Creso, havent callat a la primera demanda, dix a la segona: «*Illum nominavi qui ut omnes Tirannos alloqueretur. Ego quam ingentem peccuniam preoptarem*». E no entenent los intèrpetres lo per ell confusament rahonat, novament lo constrengueren a més clarament parlar, on Creso dix axí com Solone, havent vistes totes les sues riqueses, lo havia menyspreat, y dit a ell y a tots los altres homens, y majorment a-quells que-s reputaven

benaventurats, quanta era la lur oradura mentres que vivien creure ésser gloriosos, y emperò, trobant-se en aquella misèria y aprovant la sua vera sentència, lo reclamava axí com un oracle del temple. Ciro, entès per lo intèrpetres allò que·ls havia dit Creso y jutjant ésser ver, y estimant en la vida humana neguna cosa poder ésser ferma, manà prestament que lo foch fos apagat y Creso devallat de l'alta pila de la lenya; mas essent (c. 91v) lo foch atès a la extremitat hon era Creso, no·s podia per humana força restaurar. Per la qual cosa ell, veent ab los gests la bona voluntat de Ciro, pregà a Apol·lo que si may li fon accepte algun donatiu per ell fet, que l'acampàs de tant infortuni. Hoyí Apol·lo la piadosa veu de Creso e prestament, encara que lo cel fos clar y seré, plugué grandíssima quantitat de aygua, en tant que lo foch fon totalment apagat. E devallat Creso de la pila y portat davant Ciro, Ciro li demanà en aquesta forma: «*Crese quisnam te hominum persuasit, ut cum exercitum invaderes terram meam ex amico factus hostis?*»; al qual respòs Creso: «*Ego rex istud feci tuo prospero meo infausto fato, grecorum deo auctore qui me ad bellum tibi inferendum impulit. Neque enim quispiam ita amens est ut bellum quam pacem preoptet. Nam in pace filii patres, in bello patres filios sepeliunt. Sed ut ista fierent demoni cordi fuit*». Per la qual cosa Ciro li perdonà relexant-li tot lo seu patrimoni, segons que·scriu Justino, y una ciutat nomenada Baragon, on, com que no com la primera influència, pur vivia en la real delícia de la senyoria. En aquest estat Creso anà al oracle en Grècia, obtesa licència de Ciro, al qual dix si era lícit als déus de Grècia ésser falciosos e ingrats, havent a ell persuadit lo anar contra los persians, dient que·ls vencria: «*Sortem fato destinatam defugere contigit deo quoque est inopibile*». Per la qual cosa Creso, no més donant-los fe, axí com véu Ciro a altra província ocupat, rebellà d'aquell los lidians. Mas Ciro (c. 92r), venint novament contra aquell, lo vencé, e Creso aquell féu morir en creu y a perpétua lur gran ignomínia li levà les armes y los cavalls, y volgué en los exèrcits solament exercitassen [alcavotes],⁷⁵¹ on mèritament la lur perfídia fon retribuïda de Ciro.⁷⁵² Fon, donchs, verament Creso un manifest exemple que en va se posa hom scut als colps de la fortuna, emperò que, segons lo philòsoff en lo segon de la *Phisica*, lo vencut de la fortuna és totalment al humà entendre no conegut; y on ell[a] fos un nùmine, com ja fon opinió dels romans, on Lúcio y Lucul·lo per

⁷⁵¹ Ms. *les nociniis*. El traductor, tot i no conèixer, aparentment, ni l'it. *lenocinio* ni el ll. *lenocinium*, "alcavoteria", "proxenetisme", del qual deriva, s'adona que aquesta paraula és el subj. de l'it. *exercitasseno*: a la recerca d'un subj. pl. que doni sentit a la frase, interpreta la primera síl·laba de l'it. *le-nocinii* com l'art. det. femení plural, traduint-lo en cat. com a *les nociniis*. Ve78: «Et volse che negli exerciti solo exercitasseno lenocinii et taverne».

⁷⁵² Ms. *fou retribuïda de Ciro fon donchs verament Creso*. L'error de puntuació prové directament del model. Ve78: «Donde meritamente la loro perfidia desde fu retribuita da Cyro fu adunque veramente Creso uno manifesto exempio...».

delliberació del senat ja a Roma constr[ui]⁷⁵³ lo temple de la dea Fortuna, encara és manifest que en va als seus colps se oposa per los hòmens l'escut a fer defensa.⁷⁵⁴

Continua après lo nostre micer Ffrancesch dient que ultra a Creso véu ésser Siphace quasi vengut a consemblant y equal infortuni. On diu:

Vidi Siphace pari a simil scempio;

Largament qui era Siphace, rey dels masessulis, en la regió de Numídia, per molts exemples damunt narrats en lo capítol dels prestants romans y estranys és estat manifest. Mas que fos equal no és difícil a entendre, emperò que podent ell estar indiferent primer entre los cartaginesos y romans, y après conservant-se en la romana benivolència, de què per la una y per l'altra obra dignament en vida podia mantenir-se fins al extrem de la vida, volgué norresmenys experimentar la fortuna prenent la part de cartaginesos, sols persuadit de la bellea de la sua Sophonisba. On intervench, com scriu Lívio en lo X libre de la III *Deca*, que havent Siphace ensemps ab Àsdrúbal, son sogre, conjunyits (c. 92v) los exèrcits en Àfrica, y venint a batalla ab C. Lèlio y ab Massinissa, fon sobrat y vengut ab los cartaginesos y restà presoner. Après per C. Lèlio conduït a Roma davant lo senat, fon condemnat a presó en Alba, hon vivint miserablement, ab gran ignomínia, se conduhí a la mort.

Aprés de aquest seguex micer Ffrancesch dient que véu Brenno, sots lo qual portat y auspicio⁷⁵⁵ caygué molta gent y après ell pervench a la mort sots lo temple dèlphico. On diu:

Brenno, cui sotto cadde gente molta,

51 Et poi cade el sotto a delphico tempio.

---

⁷⁵³ Ms. *constrengué*. És tracta d'un error de traducció per l'it. *construsse*, "construí", pf. fort de *costruire* (avui *costruí*), llegit com a l'it. *constrinse*, "constrenyé". Ve78: «construsse».

⁷⁵⁴ Ms. *a fer continua defensa*. *Aprés...* Aquesta traducció depèn d'un error de puntuació present en el model: la falta del punt després de l'it. *difesa* (it. *a fare difesa continua da poi...*), en efecte, porta el traductor a interpretar *continua*, 1 sing. ind. present de *continuare*, com a un adj. relacionat amb *difesa*. Ve78: «a fare difesa continua da poi...».

⁷⁵⁵ Lleg. "sots lo qual comandament i auspici". L'it. *docto* és un calc del subst. ll. *ductus*, *-us*, "guiatge, comandament"; el traductor, en canvi, el considera com equivalent al ll. *ductus*, *-a*, *-um*, "portat", p. pf. de *ducere*. Ve78: «sotto il cui docto et auspicio».

Circa la notícia dels precedents versos és de saber, com scriu Justino XXIII° *De bellis externis*, que, essent en Gàl·lia multiplicats los pobles, entant que la província no·ls nodria, prengueren per partit anar a conquistar per migà de les armes més pàtries y terres. De què part de aquells se'n vingueren en Itàlia al temp[s]⁷⁵⁶ de Camil·lo, com scriu Lívio en lo v *Ab urbe condita* e com damunt diem, e part encara per augurs de vecegli⁷⁵⁷ se n'anaren en lo Ilírico, los quals axí com los sclaus⁷⁵⁸ hagueren subjugats, axí pasaren après en Ungria, la qual, axí matex prenent, per algun temps se reposaren en aquella. On primerament, essent multiplicats encara de nou, isqueren en lo cercar de més regions, on anaren part d'aquells en Grècia e part envés Macedònia. On tots los pobles d'ells se recompraven diners excepto Tolomeu, rey de Macedònia, lo qual contra ell[s] se volgué dreçar a deffendre; y ultra açò, volent los dardanis a ell donar ajutori, molt en si matex fiant, lo menyspreà e no volgué, encara que (c. 93r) fos ab XX mília armats, per la qual cosa vench a batalla ab Bèlgió, lo qual era duch d'aquesta part de gàl·lichs, y prestament d'ell fon sobrat y morí. Brenno, altre duch de gàl·lichs, sentint la victòria de Bèlgió, ab desdeny se partí de Grècia y vench en Macedònia, encara ell per pendre.⁷⁵⁹ Més avant los macedonis venint·los al encontre per resistir·li, en poca ora los vencé, de què foren constrets a fogir en la terra y defendre los murs de aquella, entorn de la qual Brenno posà lo seu camp; e mentres que stava axí ab lo setge de Macedònia Brenno, essent home de guerra evidentíssim⁷⁶⁰ y sens alguna religió, delliberà anar a la rapina del temple. Era lo temple d'Apol·lo ensemps ab la ciutat de Delphos situat sobre lo mont de Parnaso, hon grandíssimes ribes y profundes altituts aquelles entorn circuhien, en manera que no menys admiració posa la natura del loch que la manera del temple. Vengut Brenno en aquella regió, aquells de la terra dexaren gran quantitat de vitualles per les viles, estimant, axí com intervench, que los gàllichs tant en aquella presa treballarien que ells haurien facultat de trametre per soccors als

⁷⁵⁶ Ms. *al temple*. Aquesta forma tradueix l'it. *al tempio*, error del model per *al tempo*. Ve78: «al tempio». Bo75: «al tempo».

⁷⁵⁷ Lleg. “per àugurs dels ocells”. L'error prové de forma gràfica del model it. *vecegli*, la qual apareix separada al final de la línia en *ve_cegli*, i en la qual la qual la primera *c*, pot ésser fàcilment confosa amb una *e*. Ve78: «per augurio de vcegli».

⁷⁵⁸ Lleg. “els esclaus”. El cat. *sclaus* és traducció de l'it. *schiavi* (< ll. tardà *sclavus, “eslau”); l'italià antic, a diferència del català, encara utilitzava la mateixa paraula, *schiavi*, per indicar tant “els esclaus” com “els eslaus”, els habitants de la *Schiavonia* (també it. *Slavonia*; oggi it. *gli slavi*); aquest últim és el sentit en què l'utilitza Ilicino. Ve78: «gli schiavi».

⁷⁵⁹ Ms. *vench en Macedònia. Encara ell per pendre...* La presència del punt després de *Macedònia* reproduïx l'error de puntuació present en el model. Ve78: «in Macedonia. ancora lui per predare inde factosi i macedoni a resisterli in contra, in poca d'ora gli superò e vinse».

⁷⁶⁰ Lleg. “avidíssim”. Ve78: «essendo huomo di preda avidissimo et sença alcuna religione».

amichs. E axí, donant efecte en multiplicar defensors, confiant en lo déu Apol·lo, ixqueren a la batalla ab Brenno, en la qual, mentres que més era fervent, aparech visiblement un jovenet de maravellosa bellea en mig de dues vèrgens, les quals hixqueren del temple de Diana e Minerva;⁷⁶¹ ab los archs en la mà anaven davant los adèlpichs, e axí combatent sobreven[c] del ayre una grandíssima boyra, per la qual a la fi foren sobrats los gæl·lichs (c. 93v). Y essent Brenno estat ferit en la batalla, sentint gran dolor, com a desesperat ab un punyal se matà.

Segueix après continuant micer Ffrancesch en ve[rso]s⁷⁶² subsegüents aquells que damunt són estats narrats, dient que la squadra de la gent ja nomenada fon multiplicada en nombre, y en àbit diversa. On dreçant ell d'aquella los ulls alt en altra part, véu una gent tota en si ésser recollida, y lo primer d'ells era aquell que volgué fer lo gran alberch a Déu, per medi del qual ell habitàs en terra entre·ls hòmens. On diu:

In habito diversa, in popul folta

Fu quella schiera; e mentre gli ochi sprego,

54 Vidi una parte tutta in sé raccolta:

Et quel che volse a Dio far grande albergo

Per habitare fra gli huomini, era il primo;

A major y més clara intel·ligència dels precedents versos és de saber, principalment, com micer Ffrancesch diu aquesta esquadra ésser estada en hàbit divisa per demostrar ell en aquest capítol haver ensemps parlat de diverses nacions, çò és de grechs, de bàrbaros y de juheus, dels quals, axí com les regions són distintes, axí encara los hàbits y les obres són diverses.

Segonament és d'entendre que havent ara micer Ffrancesch a parlar de juheus, diu aquesta part dels hòmens que seguien la fama ésser solaments recollits en si matexos, per demostrar que la lur notícia y la glòria a ells atribuïda és solament per los lurs auctors procehida. Emperò Justino y los altres scriptors que descriuen d'ells y de la lur natura, tots detraen a la lur excel·lència, de la qual cosa se lamenta (c. 94r) Josophus en lo principi del llibre lo qual scriu, *De bello judayco*, dient ell voler parlar de allò, com sia cosa que los altres scriptors o per obsèquies dels romans, o per fastig portat als juheus, contra la fe y veritat de les coses han scrit. De què ell en açò los reprén y

---

⁷⁶¹ Ms. *del temple de Diana. E Minerva ab los archs...* El ms. reproduëix exactament l'error *Diana. Et Minerva* present en el model, pel correcte *Diana e Minerva*. Ve78: «apparve visibile uno giovane di maravigliosa belleça in meço de due vergini quali usciron del tempio di Diana. Et Minerva con gli archi in mano procedevano dinanzi a' delphici».

⁷⁶² Ms. *envés*. Aquesta forma és traducció literal de l'it. *iversi*: pel que sembla, el traductor no hi va llegir l'it. *i versi* sinó l'it. *inversi* (potser fins i tot *inverso*). Ve78: «iversi».

afferma aquest disminuir la dignitat dels romans, dient: «*Nam dum romanos volunt magnos ostendere iudeorum rex extenuant et in humilitatem deticiunt. Non autem intelligo quonam pacto magni esse videantur qui parva superaverint*», per la qual cosa és manifest los juheus per ells matexos ésser-se reduhïts famosos.⁷⁶³

Últimament és de notar, quant a la istòria, que aquell que volgué fer lo gran alberch a Déu fon David rey, fill de Isaí, altrament nomenat Jessè. De què essent Déu irat envers Saül, perquè en la guerra contra d'Amalech⁷⁶⁴ lo havia desobeït, havent perdonat a Cineu son amich e a molt altre poble y pres lo rey Agag presoner, lo qual Déu li havia manat que matàs, com scriu en lo primer dels *Reys* a xxxvi capítols. Per çò dispongué Déu de posar Saül y tots los reys en lo rey David, on manat a Samuel que anàs a casa de Jessè y untàs a David rey del poble de Israel, exequí Samuel lo manament de Déu y, pervengut a Jessè, li manà per son pare que li fes venir davant tots los fills; obehí Jessè, y mostrà tots los fills a Samuel excepto David, lo qual paxia los bestiaris. Samuel aquells desdenyà y féu trametre per David lo qual, com fon vengut, prestament lo untà per part de Déu en rey y senyor d'Israel. Quanta donchs fon la excel·lència de David, no solament en l'esperit de proffecia a ell per Nostre Senyor Déu (c. 94v) comunicat, mas en l'exèrcit de les armes y altres preclares gestes molt pot ésser manifest per lo procès del primer libre y segon dels *Reys* y del primer del *Paralipomenon*, començant al x capítol. Hon sedada⁷⁶⁵ la persecució a ell feta de Saül per la sua mort, essent assump[t] al fastigi⁷⁶⁶ de tot Israel, vench envés la terra de[ls] Jesubeus,⁷⁶⁷ [els] qual[s], no volent rebre David, tramès o donà un edicte que qui aquell[s] debel·làs seria duch de la sua milícia, per la qual cosa Joab sobrà aquell[s] en breu temps y vencé. Y David, per lo loch del seu habitacle, elegí la rocha la qual se nomena Sion, per què fon tostemps dit après lo mont de Sion la casa y la ciutat de David. Elegí despux après d'aquesta victòria David xxx fortíssims hòmens per sos companyons, migancant los quals hagué tostemps grans y glorioses victòries, on vencé y sobrà los philisteus y arians, aquells de Amon, aquells de Rabba y molts altres pobles descrits en los lochs al·legats. Havent donchs David portada l'*Archa federis* en Jerusalem, y constructes y edificades més cases y majorment la sua digníssima de fust de cedre, lo qual a ell del

---

⁷⁶³ Lleg. "haver-se fet famosos". Ve78: «per loro medesimi essersi renduti famosi».

⁷⁶⁴ Ms. *contra Damalech*. Reprodueix exactament la forma del model. Ve78: «contra Damalech».

⁷⁶⁵ Ms. *si donada*. Es tracta d'un error de traducció per l'it. *sedate*, "sedades" (< ll. *sedāre*), llegit com it. *se date*, "si donades". Ve78: «sedate le persecuzioni».

⁷⁶⁶ Lleg. "a la dignitat reial de tot Israel". És un calc de l'it. *fastigio*, del ll. *fastigium*, "dignitat", "rang social". Ve78: «essendo assumpto al fastigio regio da tutto Israel».

⁷⁶⁷ Ms. *jebuseus*. Ve78: «Jesubei».

rey de Tir Surone era estat donat. [Com]pun[git]⁷⁶⁸ de la consciència, cridà a si Natan proffeta e dix: «*Ecce habito in domo cedrina. Archa autem federis domini sub pellibus est*»; al qual Natan respòs dient: «*Omnia que in corde tuo sunt fac, deus autem tecum est*». Aprés en la nit Nostre Senyor Déu aparech en visió a Natan, e dix-li que li denunciàs per sa part com no li edificava altra casa, perquè havia dispost que hu de sos fills fos aquell que construhís lo temple lo qual volia. On *Paralipomenon* XVII y en lo segon dels (c. 95r) *Reys* diu lo test en persona de Déu a David: «*Suscitabo semen tuum post te quod egredietur de utero tuo et firmabo regnum eius ipse hedificabit domum nomini meo, et scabiliam tronum eius usque in sempiternum, et ego ero ei in patrem et ipse erit mihi in filium*». La qual cosa, en quant a la letra de la edificació del temple màrmore,⁷⁶⁹ se verificà en Salamó, fill de David y de Bersabé, muller que fon de Uries; mas segons la al·legoria y memòria divina fon lo predit test verificat quant lo Verb divinal, ver fill de Déu, se statuí per temps de glòria sots cors fecunde⁷⁷⁰ de la Verge Maria, quant immediate per la atestació del àngel Gabriel li respòs: «*Ecce ancilla domini fiat michi secundum verbum tuum*», com s’escriu en lo primer de Sant Luch. Lo qual temple del cors de la gloriosa Maria pronuncia Ezechiel XLVIII, quant dix: «*Et converti me ad viam porte sanctuarii exterioris que respiciebat ad orientem, et erat clausa; et dixit dominus ad me: porta hec clausa erit, non aperietur, et vir non transibit per eam, quoniam dominus deus Israhel ingressus est per eam*». Volgué David, pux que foren vencuts y sobrats los enemichs del poble de Israel, fer a Déu lo temple per çò que habitàs entre·ls hòmens, mas fon aquell reservat a Salamó, per la qual obra y per altra sua digna, començant a la occisió de Golias, merità ab rahó ésser lo primer a seguir la fama entre la squadra judayca.

Narra aprés micer Ffrancesch dient que aquell lo qual féu la obra del alberch de Déu seguia da tergo⁷⁷¹ y endret de les espatles a David, la qual *ab eterno* fon a ell destinada. E emperò de l’un fons⁷⁷² produhí al sobiran aquell sant edifici, encara (c. 95v) que ell estime aquell no ésser estat dins

⁷⁶⁸ Ms. *ab punt*. Es tracta d’un error de traducció per l’it. *compunto*, “compungit”, a través d’una lectura *con punto*, probablement afavorida per la falta del punt en el model, pel correcte *donati. Compunto*. Ve78: «et maxime la sua dignissima di legni cedrini, e’ quali allui da Surone, re di Tiro, erano stati donati compunto dalla conscientia...».

⁷⁶⁹ Ve78: «del tempio marmore».

⁷⁷⁰ Lleg. “de gloriós cos i fecund de Maria”. La forma del ms. *glòria sots* no constitueix, de per si, un error de traducció, ja que es limita a reproduir la lliçó *glorio so* del model. A l’incunable, en efecte, l’it. *glorioso* apareix dividit a final de ratlla en *glorio i so*, sense guionet de separació; el traductor, davant de *glorio so*, opta per traduir l’it. *glorio* en *glòria*, i l’it. *so*, “a sota”, amb el cat. *sots*. Ve78: «per tempo di glorio so corpo et fecundo di Maria».

⁷⁷¹ Lleg. “darrere”. Ve78: «seguiva da tergo et dietro».

⁷⁷² Lleg. “del fons més baix”. El ms. reproduex l’error del model *uno*, pel correcte *imo* (del ll. *imus, ima, imum*, “més profund”). Ve78: «dallo uno fondo». Bo75: «da lo imo fondo».

en l'ànimo y concepte seu tal architecto en lo ben obrar, lo qual se demostra ésser en la construcció de fora del sacre temple a déu per ell dedicat.⁷⁷³ On diu:

- 57 Ma chi fe' l'opra, li venia da tergo⁷⁷⁴:
A lui fu destinato, onde da imo
produsse al sommo lo edificio sancto,
60 Non tal dentro architecto, quale io stimo.

Salamó, fill de David, entre tots los hòmens que may foren, fon ple de major sapiència que alguns altres que may fossen en lo món, excepto aquella de Jhesucrist, a la qual vench experimentar y conixer la reyna Sabba, com s'escriu en lo III dels *Reys* en lo X capítol⁷⁷⁵, la qual, pux li hagué parlat, dix y confessà verament la sua sapiència ésser molt major que no·s deya. E aquella matexa demostrà Salamó en lo prudent juhí de les dues dones, conexent per la natura les afliccions que eren en la mare del viu fill e a aquella del mort, axí com se mostra en lo terç capítol del matex libre.⁷⁷⁶ A Salamó, donchs, per la sua sapiència no fon feta guerra, e vixqué pacíficament XXXX anys. En aquest temps donchs Salamó, per edificar lo temple de Déu, tramès per mestre[s] a Surone, rey de Tir e Sidone, com scriu Eusebi VIII *De preparacione evangelica*, los quals ell los tramès los pus perfets que pogué trobar, migançant los quals fon fet lo edificí del temple de Déu. Era la quantitat del temple LX cúbits la sua largària y per larguària sua de XX cúbits, XXX cúbits après la sua altària; y davant la porta era un vestíbulu y pòrticu larch XX cúbits y de semblant largària, (c. 96r) y los fusts dintre lo edifici eren tots de cedre. Y *tota fabricada* y composta⁷⁷⁷ de pedres ab gran mesura y d'escarpre era dins equalada una font copiosíssima d'aygua, y encara per los griffons era gran

---

⁷⁷³ Lleg. "encara que ell consideri aquell no haver estat dins l'ànim i concepte seu tal architecto en lo ben obrar, com ho va demostrar ser en la construcció de fora del sacre temple a Déu per ell dedicat". Ve78: «bene che lui stimi esso non essere stato dentro dallo animo et concepto suo tale architecto nel bene operare quale si dimostrò essere nella constructione di fuore del sacro tempio a Dio per lui dedicato».

⁷⁷⁴ Ms. *da targo*. Repeteix l'error del model. Ve78: «da targo».

⁷⁷⁵ En realitat Bíblia, *Llibre dels Reis*, I, 10.

⁷⁷⁶ Bíblia, *Llibre dels Reis*, I, 3.

⁷⁷⁷ Ms. *y tots fabricats y composts*. La forma del manuscrit depèn de l'error de puntuació present en el model, *tutti cedrini et tutto fabricato*, pel correcte *tutti cedrini. Tutto fabricato*. Procedint paraula per paraula, el traductor acaba llegint *i legni eran tutti cedrini et tutto fabricato et composto di pietre*, des d'on procedeix la nostra traducció; al manuscrit, en efecte, encara s'hi pot llegir el correcte *les fustes*, després corregit en *los fusts*. Ve78: «et i legni dentro dello hedificio erano tutti cedrini et tutto fabricato et composto di pietre con gran misura concie a scarpello et dolate era dentro uno fonte copiosissimo d'acqua».

abundància, migancant la qual se lavava la sanch dels oferts animals en lo sacrifici judaich. Era la sua cara envers orient, y la part posterior envers occident, com scriu Aristeu en lo libre *De interpetratione judaicae legis*. E aquesta forma y noble composició d[onà]⁷⁷⁸ Salamó al noble temple de Déu. No fon emperò dins si Salamó tal sostre o cuberta⁷⁷⁹ qual en aquest edifici del seu concepte y operacions, com sia cosa que n lo tercer dels *Reys*, en lo XI capítol, se ligga Salamó haver peccat en luxúria, en ydolatria y en ira, y ésser mort sens may fer-ne alguna penitència, per la qual cosa no sabé may edificar lo seu ànimo en la obediència divina. Per la qual cosa mèritament no tal dins edifici de l'ànima qual del temple defora⁷⁸⁰ del nostre poeta és estat jutjat.

Continua aprés y connumera lo nostre poeta ell veure la Fama seguir dretament a Salamó,⁷⁸¹ dient que aprés véu aquell lo qual a Déu fon tant familiar que ab ell parlava cara a cara, de la qual cosa negun altre fon que més en lo món se pogués gloriejar. On diu:

Poi quel che a Dio familiar fu tanto
 In gracia, a parlar seco a faccia a faccia,
 63 Tal che nullo altro se ne può dar vanto;

Descriu micer Ffrancesch en aquests versos Moysès, on és d'entendre que ell sols entre tots los hòmens fon aquell que parlà cara per cara ab déu, com s'escriu en lo *Èxodo* a XXXIII capítols (c. 96v), del qual aprés la santedat la doctrina de les letres sacres demostra, y la sciència sua declara Virgili en lo VI y Eupolemo grech, y lo exercici de les armes lo contengut del *Pentateuco* manifesta [y] Artapano. Per la qual cosa principalment és de saber que, essent lo poble de Israel tant multiplicat en Egipte, Farahó, dubtant d'allò, manà a Sephera e Phua, caps de la host judayca,⁷⁸²

⁷⁷⁸ Ms. *de Salamó*. L'it. *dé*, confós pel traductor amb la prep. *de* (l'incunable no utilitza els accents), és en realitat el pf. del verb it. *dare* (avui it. *diede*) Ve78: «dé Salomone».

⁷⁷⁹ Lleg. “arquitecte”. La traducció cat. *sostre o cuberta* revela el desconeixement del traductor envers l'it. *architetto*, que pel que sembla considera equivalent a l'it. *tetto*, “sostre” i “teulada”. Ve78: «Non fu però dentro da se Salomone tale architecto quale in questo edificio de' suoi concepti et operationi».

⁷⁸⁰ Lleg. “no tal arquitecte de l'ànim, a dintre, com del temple, de fora”. La forma del ms. *dins lo edifici de l'ànim* prové, d'una banda, del desconeixement del traductor per l'it. *architetto* (veg. la nota precedent), i de l'altra de la sintaxi del model, que afavoreix una lectura *architetto dello animo*. Ve78: «Per la qual cosa meritamente non tale dentro architecto dello animo quale del tempio di fuore dal nostro poeta è stato giudicato».

⁷⁸¹ Lleg. “qui ell veies seguir la Fama després de Salamó”. La forma del ms. *ell veure* depèn de l'error *di lui vedesse* present en el model, pel correcte it. *chi lui vedesse*. Ve78: «Continua da poi et connumera il nostro poeta di lui vedesse seguitare la fama drieto a Salomone».

⁷⁸² Lleg. “llevadores judaiques”. Ve78: «Sephera et Phua, ostetrici judaiche».

que tots los mascles que naxquessen en aquest temps deguessen matar. Y en aquest temps naxqué Moysés, lo qual, ultra a bellíssim modo,⁷⁸³ la mare no·l volgué matar, mas tingué'l amagat per temps de tres mesos. Crexent lo chiquet infant y no podent-se més amagar, delliberà la mare posarlo a la fortuna, per la qual cosa, presa un jorn una cistella feta de vímens, meté'l dins, y ben ligat dintre, lo meté en lo riu. Era en aquell dia Meris, filla de Chenefro, rey de Egipte, cognomenat Ffaraó, devallada al riu per voler-se lavar, la qual, veent venir per l'aygua aquesta cistella, la féu prestament pendre y obrir, e vist lo infant tan bell, essent ella estèril, lo adoptà per fill. Crexcut Moysès y devengut a ésser pastor en la sua adolecència, essent un jorn sobre lo mont Oreb, Déu li aparech mentres que guardava les ovelles e cridà'l, dient-li que la aflicció del seu poble lo havia comogut a pietat, de què volia deliurar-los de la mà dels egipcians y portar-los en la terra de promissió, fluent abundant de let y de mel, la qual tenien los camaneus, los de la Morea⁷⁸⁴ y los atheus, los fariseus, los eneus y jesubeus, y [havia] elet aquest Moysès per duch y príncep, e que per çò anàs a Pharaó (c. 97r) a dir-li per part sua que relexàs lo seu poble, axí com era la sua voluntat. Moysès, enteses les paraules de Déu, se escusà a ell dient ell no ésser tal que Pharaó l'agués de creure, al qual Déu respòs que seria ab ell y li faria obrar grans miracles. Confià Moysès en Déu y anà a Pharaó, al qual explicà la divina embaxada, mas Pharaó més per aquella s'endurí y més afany donà al poble de Déu, per la qual cosa Moysès fon constret a obrar miracles, de què entrat en concert ab los màgichs de Pharaó, féu convertir la sua verga en serpent, mas allò matex hagueren fet los màgichs, excepto que la serp feta de la verga d'Aron y de Moysès [devorà] totes aquelles fetes de les vergues dels màgics, per la qual cosa Moysès fon jutjat restar superior. E últimament, no havent pogut los màgichs tant com féu Moysès, convench en tot ell obrar divina virtut y no màgica. Norresmenys, no umiliant-se per açò ans molt dur lo cor de Pharaó, Déu percutí los egipcians de molta plaga, çò és de pestilència, de grandíssima boyra e la fi de la mort de tots los primogènits de Egipte; no movent-se encara Pharaó del seu obstinat prepòsit, a la fi Déu manà a Moysès que·s posàs en punt ab tot lo poble y se'n fogís. E divent-se partir de Egipte los ebreus segons lo manament de Déu, Moysès los dix que cascú [deman]és⁷⁸⁵ en prestar als egipcians algun vexell d'argent o dor, la qual cosa, après que hagueren feta, Moysès lo[s] féu partir de nit ab ell per venir fins a la Mar Roga. Ffaraó, sentint la fuga, lo seguí ab grandíssim nombre de gent armada del seu poble, on essent ja prop dels jueus, Moysès pegà en la mar (c. 97v) ab la sua verga, per la qual cosa súbitament se feren dotze carreres hon mostrava ésser seca la terra. Lo poble d'Israel passà la Mar

---

⁷⁸³ Lleg. "ultra mesura bellissim". Ve78: «El quale oltre a modo bellissimo».

⁷⁸⁴ Ve78: «gli amorei».

⁷⁸⁵ Ms. *crexqués*. Ve78: «chiedesse».

Roga per aquestes dotze vies y, essent prop aquell èxitu d'Egipte, atengué Pharaó ab los egipcians, y veent ubertes les vies o carreres, se meté dins ell y lo seu exèrcit, hon intervench que, com foren fora los ebreus, les aygües totes tornaren en son acostumat loch y moviment, de què tots los egipcians se neguaren en la mar. E campats los israelites de tant perill, Moysès vench ab lo poble en lo desert, hon foren paxcuts per Nostre Senyor Déu XL anys de tortres y de manna, [y] on Moysès totes les amàrgues aygües convertí en dolces. Aprés, exits del desert y venguts en les terres dels amalechites, combateren ab ells, de què mentres Moysès orava per lo poble, tostemp vencia los amalechites. A la fi, conduït segons la promesa de Déu prop lo mont de Sinaý, donà la ley a Moysès sobre aquell mont, la qual volia que servàs lo seu poble. Devallant Moysès y mirant escrita aquella ley en taules, trobà lo poble que adorava lo daurat vedell, per la qual cosa prengué tan gran ira que, pegant de les taules en terra, aquelles rompé en moltes parts; aprés, mogut a compasió del poble, pregà a nostre senyor Déu per la sua remissió. A[pr]és,⁷⁸⁶ instituïda la ley al polítich viure, ordenat lo sacerdocí, ffabricada l'archa, construït l'oratori y descrits los tribs segons lo manament de Déu, beneynt-los a tots, bixqué sobre lo mont Nebo, hon mirada tota la terra de promisió, com Déu havia dispost, en aquell loch de edat de CXX anys morí. Són manifestes aquestes obres per lo procés (c. 98r) de la Sacra Scriptura en lo *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri* y *Deuteronomi*. Ultra norresmenys lo testimoni de la Scriptura Sacra, la excel·lència de Moysès és manifesta per lo contingut de Eusebi en lo VIII libre *De preparacione evangelica*, hon introduhex Eupolemo scriure de Moysès aquestes dignes paràules: «*Moyses sapientissimus homo fuit et litteras judeis primum tradidit, et a judeis fenices acceperunt*». Manifesta Virgili la doctrina de Moysès en lo VI del *Eneydos*, descrivint Museu en los Camps Eliseus, que axí'l nomenen los grechs, per testimoni de Eusebi procehir pus excel·lent que·ls altres, dient aquests versos: «*Concipit, ecce, alios dextra, levaque per herbam / Vescentes, letumque choro peana canentes / Inter odoratum lauri nemus, unde superne / Plurimus Eridani per sylvam voluitur amnis. / Hic manus ob patriam pugnando vulnera passi, / Quique sacerdotes casti, dum vita manebat, / Quique pii vates et Phebo digna loquuti / Inventas aut qui vitam excoluere per artes. / Quique sui memores alios fecere merendo, / Omnibus iis nivea cinguntur tempora victa. / Quos circumfusos sic est affata Sibylla, / Museum ante omnes (medium nam plurima turba. / Hunc habet atque humeris extantem suscipit altis): / "Dicite, felices anime, tuque optime vates, / Que regio Anchisen? Quis habet locus? Illius ergo / Venimus et magnos Erebi tranavimus amnes*». Circa encara lo exercici de les armes, ultra lo testimoni del *Pentateuco*, scriu Artapano, com mostra Eusebi, que pux que Orpheu de Moysès hagué rebuda doctrina grandíssima, Moysès trobà los sturments de la guerra que (c. 98v) los egipcians aprengueren per militar, per la

---

⁷⁸⁶ Ms. Ares. Ve78: «Inde».

qual cosa en Egipte fon adorat quasi per un comun déu, y era per la sua gran doctrina après d'ell[s] nomenat Mercuri. Per la qual cosa Chenefro, mogut d'enveja, per çò que Moysès morís, lo tramès princep contra los etiòps, on ell, preparant los exèrcits, la major part levà del poble judaych, per çò que essent inexperts morisen ab lo lur duch Moysès. Moysès, donchs, presos los exèrcits, anà a la expedició hon estech deu anys, e per la tanta durada edificà una ciutat en aquell loch hon primer sostingueren l'impetut dels ethiòps, la qual del seu nom féu nomenar Hermòpoli. Après, sobrats los ethiòps, vench après d'ells en tanta veneració que consentiren, per complaure'l, en circumcir-se tots. Tornat après Moysès a Chenefro, y en vista alegrament d'ell rebut, lo tornà trametre a un'altra expedició a la fi de Ethiopia ab lo cors de Meris, dient-li la sepellís en aquell loch; ell hi anà y exequí lo manament de Cenefro, y edificà ab lo nom de la adoptiva mare una ciutat, la qual nomenà Moroe. Y coneguda en aquesta expedició la insídia de Cenefro, Moysès se'n fogí en Aràbia, hon prengué per muller Raquel·la,⁷⁸⁷ filla del rey de la província. Consent après aquest Artapano quasi a totes les gestes escrites per Moysès en lo *Exodus*, excepto que al trànsit de la Mar Roga diu [los] mamphiti haver dit que Moysès, lo qual havia notícia grandíssima de astrologia y [dels llocs],⁷⁸⁸ esperà lo reflux de la mar y en aquell pas pasà ab lo poble, de què los egipcians, essent sobrevinguts en deflux de l'aygua, se negaren (c. 99r); norresmenys, los eliopolites afermen la mar ésser-se uberta per lo colp del bastó de Moysès. Aquestes y altres coses excel·lents scriu Eusebi en lo libre allegat, les quals, per no més largament procehir, al present finarem.

Seguex après micer Ffrancesch lo exemple de Josué, dient que véu seguir après de Moysès aquell que ab la sua potent lengua ligà lo sol, axí pròpriament com se liga o enllaça un animal, solament [per] córrer-li detràs [a] los seus enemichs.⁷⁸⁹ Y exclama dient: “O gentil confidència y benaventura[da], quanta és la tua eficació, que qui vol bé a Déu, quant és creat en terra, tant és a ell subjecte”; e ultra açò ha poder de tenir solament ab simples paraules lo cel y lo seu moviment, que més no·s moga ni discorra. On diu:

Et quel che, come un animal s'allaccia,
 Con la lingua possente leghò il sole,
 66 Per seguire de' nemici suoi la traccia.
 O fidanza gentil! chi a Dio ben vole,

⁷⁸⁷ Ve78: «Raguella».

⁷⁸⁸ Ms. *larch temps*. La forma cat. *larch temps* és un error de traducció per l'it. *luoghi* (probablement a través d'una lectura *lungi*). Ve78: «el quale aveva notitia grandissima de astrologia et de luoghi, aspectò il refluxo del mare et in quello passò via col populo».

⁷⁸⁹ Ms. *solament córrer-li detràs los seus enemichs*. Ve78: «solo per giugnere la traccia de' suoi fuggenti inimici».

Quanto in terra è creato, havere subgetto

69 Et il cielo tener con simplici parole!

Per més plana intel·ligència dels precedents versos és de saber principalment que no sens rahó lo nostre poeta diu qui vol bé a Déu haver potestat de poder aturar lo cel, com sia cosa que aquella benivolència no puga ésser sens lo fonament de la fe; e hon sia la fe, és estatuïda aquesta potestat, axí com testiffica Jhesuchrist en Sant Luch, a XVII capítols, y en Sant Matheu a XXI, hon parlant als apòstols diu: «*Amen dico vobis: si fidem habueritis et non hesitaveritis (c. 99v), non solum de ficulnea facietis, sed et si monti huic dixeritis: “tolle te et iacta te in mari”, fiet. Et omnia quecumque petieritis in oratione credentis, accipietis*»⁷⁹⁰.

Segonament és d'entendre, quant a la istòria, que aquell que fermà lo cel y ligà lo sol, fon Josuè, fill de Num, ministre de Moysès. Lo qual après que fon mort, com damunt diem, Déu en son loch duch del poble de Israel elegí lo predit Josuè, com se lig *Josué* en lo primer. Manà-li Déu que prengué los exèrcits y pasàs lo flum Jordà, la qual cosa fent ell, lo rey del amorreys y aquells de la regió de Canaan prepararen exèrcit contra lo poble judaich. Josué, en açò havent tramès exploradors a la ciutat de Jericó y aquells essent estats rebuts de un[a] meretrice nomena[da] Raab,⁷⁹¹ e per obra sua salvats, entengué Josué en lo lur retorn qual era la disposició de la terra. De què lo setèn dia prengué la ciutat per força, essent d'aquella cayguts los murs per haver-la ab l'*archa federis* set voltes circuhida primer, y en tota circuyció fet cridar al poble ab grandíssima veu. Après, precehint Josué, prengué après la ciutat de Hai y matà lo seu rey perquè havia fet resistència, per lo qual exemple caygué après en pactes ab aquells de Gabaon, de Caphira, de Beroth y de Cariatarim. Sentint-se donchs aquestes obres per los reys convehins, çò és Adonsedech, rey de Jerusalem, Orbam, rey de Hebron, Pharam, rey de Erimoth, Laphire, rey de Lachis, e Abin, rey de Eglon, se congregaren ensemps contra los juheus e delliberaren ana[r] a expugnar Gabaon, on posant-se en camp aquells (c. 100r), de la terra trameteren per socós a Josuè, lo qual era en Galgala, regió no molt luny. Josuè, feta oració a Déu y entès d'ell que no degué tembre perquè hauria victòria, prengué los exèrcits y vench en subsidi a Gabaon; procehint après a la batalla ab aquells amorreus, Josué lo[s] vencé, los quals, posant-se en fuyta, Déu plogué sobre ells grandíssima pedra, la qual matà molts d'aquells. E mentres que Josuè aquest[s] rey[s]⁷⁹² seguia, essent la ora de vespre, manà al sol que no·s mogué contra a Gabaon, ni la luna contra la vall de Ilon. Y axí estant lo sol y

⁷⁹⁰ Bíblia, *Evangeli de Mateu*, 21, 21.

⁷⁹¹ Ms. *un meretrice nomenat Raab*. Sembla probable que el traductor, no coneixent l'it. *meretrice*, “meretriu” (< ll. *mērētrix*, -īcis, íd.), es limití a repetir la forma del model. Ve78: «da uno meretrice nominata Raab».

⁷⁹² Ms. *aquest rey*. Repeteix l'error del model. Ve78: «questo Re».

la luna inmoables, y tostemps luents segons los seus preceptes, com s'escriu en *Josué* al v, Josué tant perseguí aquells reys que-ls prengué closos dins una spellunca, hon per por se n'eren fogits, los quals ell manà fossen guardats fins a la complida victòria; la qual, pux què fàcilment y prest hagué obtesa, féu-se venir davant cinch reys, los quals davant ell féu degollar. Aprés, en lo dia matex, prengué la ciutat de Macida y matà lo seu rey, de què restà manifest quant és sotsmès a la potència humana, ab tot que ab fe se ame y·s tema Nostre Senyor Déu.

Narra aprés lo poeta l'exemple de Abraam, dient que aprés de Josué véu lo nostre pare al qual fon dit que hixqués de la sua terra y anàs al loch elet per Déu per la salut humana, çò és a la terra de promissió, on Déu naxqué, morí y hon pugà en lo cel. On diu:

Poi vidi il padre nostro a cui fu decto

Che uscisse di sua terra et gisse a' loco

72 Che alla humana salute era già electo

Axí com demostra la scriptura sacra del *Genesis* a XII capítols, per la notícia dels (c. 100v) precedents versos és de saber que mort Thare, pare de Abraam, en la regió de Canaam, Déu aparech a Abraam e dix-li que hixqués de la terra de Canaam e anàs a la terra de promissió, per la qual cosa Abraam ensemps ab Sarra, muller sua, y ab Loth, fill de Aran, jermà seu, partí de Canaam. E quant foren al principi d'Egipte, Abram pregà Sarra que digués ésser jermana sua e no muller, e açò per no ésser mort dels egipcians, essent Sarra bellíssima y los egipcians luxuriosos, e aprés d'ells essent lo adulteri peccat. De què intervench que donat aquest orde, Sarra en Egipte com fon vista, fon presa y portada a Paharaó, per la qual cosa Déu flagellà los egipcians, e Pharaó, coneguda la causa, ab molta benivolència tornà Sarra al seu amat marit Abraam. Vengut donchs Abraam [e] la sua companya⁷⁹³ en Betlem, los pastors de Loth feren qüestió ab aquells de Abraam, de què Abraam [demanà]⁷⁹⁴ la divisió, e dix-li a Loth que habitàs divers d'ell, e Loth anà a habitar en Sodoma y Abraam en Ebron, molt veyina a la vall Mambré. En aquest temps intervench que Amrafel, rey de Senaar, y Arioth, rey de Ponto, y Codorlaórmor, rey dels alamites,⁷⁹⁵ y Tadal, rey de Genti, feren guerra contra Bani, rey de Sodoma, y contra lo rey de Gomorra, y contra Seméber, rey de Soboÿm, y contra lo rey de Segor; y essent la guerra ja molts anys durada, a la fi combateren aquests reys

---

⁷⁹³ Lleg. "companyia". Ve78: «compagna».

⁷⁹⁴ Ms. *crexqué*. Ve78: «chiedere».

⁷⁹⁵ Ms. *Arioth rey de Ponto y Codor, Laormor rey dels alamites*. El ms. reproduex l'error d'identificació *Arioth, re de Ponto* (en realitat rei de Ellasar), i l'error de puntuació del model *Codor, Laormor*, pel correcte *Codorlaormor* (es tracta de *Chedorlaomer*, rei de Elam). Ve78: «et Arioth re de Ponto et Codor, Laormor re degli elamiti».

ensemps, y lo rey de Sodoma fon vencut ensemps ab los altres seus reys, per la qual cosa aquells de Codorlaórmor prengueren gran presa de Sodoma y Gomorra, y (c. 101r) entre·ls altres prengueren Loth, jermà de Abraam. E hu, fogint de la batalla, vench a Abraam denunciand-li la presa de Loth, per la qual cosa Abraam elegí CCC dels seus servents y seguí lo vencedor tant que l'atès y, combatent ab ell, lo vencé e matant-ne gran part recobrà la presa ensemps ab lo seu jermà Loth. E mentres que retornava ab aquesta victòria encontrà Melchisedech sacerdot, lo qual lo benehí y offerí a Déu sacrifici de pa y de vi en figura⁷⁹⁶ del sacrifici odierno, per la qual cosa Déu après benehí Abraam e dix-li tants deure·s beneir en la sua sement quantes eren les esteles del cel y les arenes sobre la riba de la mar. Gran laor e singular fama fon per cert aquesta de Abraam en aquell temps, mas cert molt major aquella obediència de la circumcisió y de l'imolar Isac, son fill, per satisfer al manament de Déu, com s'escriu en lo *Genesis* a XXII capítols, per la qual cosa no inmerítament Abraam és estat posat ab los altres ebreus haver seguit lo Trihunfo de Fama.

Continua après micer Ffancesch dient que ab Abraam era lo fill y lo nebot, als quals fon fet lo joch de les dues esposes, çò és de Lia⁷⁹⁷ y de Rachel. On diu:

Seco il figliolo et il nipote, a cui fu il gioco
Ffacto delle due spose, [...]

Discorrent la scriptura del *Genesis*, y cercant les gestes per les quals a Isach, fill de Abraam, y a Jacob, son nebot, convenientment atribuxca laor y fama, lo més prestant y de més efficàcia se trobarà ésser estat aquell qui ab los preceptes divinals serà confirmat. Majorment per respecte de Isach, lo qual per satisfer al voler divinal (c. 101v) y al manament del pare consentia al morir y ésser sacrificat, axí com és scrit en lo *Genesis* a XXII, per la qual tanta obediència y per la confirmat haguda ab Déu merità ésser connumerat en lo nombre dels sants patriarches.

Mas Jacob, ultra a·questa disposició, lo dóna famós l'engan fet a Exaú jermà seu: primer d'haver-li levada la primogenitura per una scudella de lenti[lles],⁷⁹⁸ y après la benedició per lo consell de Rabecca, mare sua, essent-se fengit de ésser Exaú metent-se la pell anyellina en les mans perquè·s mostràs pelós com era Exaú, axí com és scrit en lo *Genesis* a XXVII. E ultra açò, la visió

---

⁷⁹⁶ Ms. *no en figura*. El *no* del ms. podria correspondre a la segona síl·laba de l'it. *vino*, "vi", llegit com a *vi-no*. Ve78: «di pane et di vino in figura et prenuntio del sacrificio hodierno».

⁷⁹⁷ Ms. *Dilia*. Repeteix la forma del model it. *Dilia*, pel correcte *di Lia*. Ve78: «Dilia et di Rachel».

⁷⁹⁸ Ms. *lenti*. El traductor repeteix la forma del model it. *lenti*, "lentilles" (< ll. *lens*, *lentis*, íd.). Ve78: «una scodella di lenti».

haguda dels *angels*⁷⁹⁹ muntant y devallant per la scala en lo cel molt ha ampliat lo seu nom, ni menys certament lo fa clar ell haver [lluït]at⁸⁰⁰ ab l'àngel, de què aconseguí lo nom d'Israel. Per la qual cosa deuen aquests dos axí mateix no ésser aliens del Trihunfo de Fama. Mas què engan o joch fos fet a Jacob de les dues esposes largament se mostra damunt en lo Trihunfo d'Amor, per la qual cosa no és necessari en aquesta part allò més repetir per intel·ligència dels versos.

Narra après consegüentment lo poeta dient que après de aquests véu lo cast y singular Joseph lunyar-se un poch del seu pare Jacob. On diu:

[..], et il saggio et casto

75 Joseph dal padre allontanarsi un poco.

Joseph, fill de Jacob, venut dels jermans als ismaelites y d'ells a Putifar, après més en presó per la calúmnia a ell dada de la falsa muller de Putifar e après ab glòria tret d'aquella per Faraó per haver interpetrat lo seu somni (c. 102r), y essent constituït sobre cadira del rey,⁸⁰¹ seguint après la fam universal, e vist los seus jermans ésser venguts a ell a comprar del forment, com diem dalt en lo Trihunfo de la Pudicícia, recordant-se del seu somni, lo qual fon que lo sol y onze steles a ell se agenollaven, çò és lo pare y onze⁸⁰² jermans, arreglat del Sperit Sant ell volgué verificar mostra e figura de Jhesucrist, al qual se devia inclinar tota la generació d'Israel com predix Isayès en lo xv, dient: «*Radix Jessè stabit in signum populorum et gentes eum deprecabuntur*». Per la qual cosa, essent aquest sublimat quasi en la real cadira per lo segon pharaó,⁸⁰³ per tot lo regne de Egipte venia forment. Jacob dix als fills que anas[sen] a comprar forment perquè no morisen de fam, y ells, partint-se de Canaam, pervingueren en Egipte y, presentats davant Joseph, demanaren que·ls venés forment. Mas Joseph, fengint de no conèixer-los, demanà de la lur condició, al qual ells respongueren ésser de Canaam y ésser venguts per comprar forment. Dix a ells Joseph açò devia

⁷⁹⁹ Ms. *anyells*. Ve78: «*degli angeli ascendenti et discenti*».

⁸⁰⁰ Ms. *col·locat*. Aquesta forma és un error pel cultisme it. *coluctato*, del verb *collutare*, “lluïtar” (< ll. *collector*, -*ātus*), molt probablement desconegut pel traductor. Ve78: «*coluctato con l'angelo*».

⁸⁰¹ Lleg. “i essent constituït pel rei sobre el farratge”, en el sentit de “responsable del farratge”. És probable que el traductor, no coneixent l'it. *biada* (etim. incerta; probablement anàloga al cat. *blat*, del cèlt. *blato-*, “gra per a moldre”, “farina”), no entengui el sentit exacte de la frase. El cat. *cadira*, en efecte, tot i no tenir res a veure amb l'it. *biada*, és coherent amb el verb *constituïr* i, en certa manera, manté el sentit de “fer responsable algú d'alguna cosa”. Ve78: «*et essendo constitutio sopra le biade del Re*».

⁸⁰² Ms. *onzo*. Ve78: «*XI*».

⁸⁰³ Lleg. “i essent segon després de Faraó”. Ve78: «*per la quale cosa essendo esso sublimato quasi nel trono regio et il secondo a Pharaone*».

ésser falsia, mas que devien ésser exploradors venguts a veure y explorar Egipte. Respongueren no ésser venguts per altra intervenció y ésser XII jermans, tots servents seus, fill de un vell pare, dels quals jermans un chiquet ne havia restat en casa, e l'altre no sabien com no era arribat. Dix lavòs Joseph: “Ara bé veig que sou exploradors!”, y féu-los pendre y metre'ls en la presó. Tragué'ls après lo tercer dia Joseph, e dix “Yo entench pendre experiència si axí és de vosaltres com me haveu dit. Emperò al present reste hu de vosaltres, y los altres partexquen y a l'altra volta portau lo (c. 102v) menor jermà”. Açò dix a ells Joseph, perquè desigava veure Benjamín, lo qual entre-ls nats de Rachel era son jermà, nats d'un ventre. Restà Simeon, e Joseph féu-los donar forment y en los sach[s] de cada hu féu metre les bosses ab tota la lur moneda. Tornaren los nou jermans a Jacob y exposaren l'ambaixada de Joseph, e digueren com Simeon era restat en rehenes fins que a ell portasen Benjamín; après, ubertes les taleques del forment, trobaren les peccúnies, de la qual cosa se meravellaren. Jacob, entesa la preposada lur embaxada, dix no voler dar-li Benjamín y que a ell semblava que ells volien fer-lo restar sens fill, essent mort Joseph, Simeon pres, y ara voler-li levar Benjamín. Estrenyent-los après la necessitat del menjar, dix Judes a Jacob: «Pare, donau-me Benjamín a mi, que yo us promet de restituhir-lo», e tant digueren a la fi que Jacob ab moltes làgremes [li] atorgà el seu menor fill.⁸⁰⁴ Retornaren aquests jermans ensemps ab Benjamín davant lo conspecte de Joseph, lo qual gratament los acollí y demanà del ésser de lur pare; e vist Benjamín no pogué quasi retenir les làgremes, de què havent-li feta molta honor li féu après donar lo forment y restituhir les pecúnies, y manà que'n lo sach de Benjamín fos amagada o mesa la copa ab la qual bevia Pharaó, y donà'ls licència. Partits aquests onze jermans, y poch lunyats, Joseph los feu pendre y portar-los davant la presència sua, dient ab cara molt fellona, menaçant-los, que ells eren ingrats y que havien furtada la copa del rey; respongueren aquests no ésser ver, y que u (c. 103r) cercasen bé, y si'l trobaven en colpa que'l punisen agrament. Fféu lavòs Joseph cercar los sach[s], y a la fi la copa se trobà en lo sach de Benjamín, per la qual cosa Joseph lo féu pendre y als altres jermans donà après licència. Mas vehent aquest Judes ab los altres jermans, y que per lo furt Benjamín devia restar servent, cascú per si deya voler restar en cambi d'aquell y ell obtingués licència solament per amor de lur tan vell pare. Mas Joseph, estant ferm en lo seu prepòsit, a la fi Judes ab larga oració, planyent, umilià lo seu ànimo,⁸⁰⁵ de què Joseph, no podent més detenir, que ja li abundaven les làgremes, tramès fora de la sala tota l'altra gent e als seus amats y cars jermans se manifestà ell ésser Joseph, aquells ab alegra vista carament abraçant. Escampà's après la fama y entengué Pharaó

---

⁸⁰⁴ Ms. *ho atorgà al seu menor fill*. La forma del manuscrit prové de la construcció it. *lo concedette*, amb l'ús poc comú del pron. rel. *lo* amb valor datiu (it. *gli*, “a ell”). El traductor, no reconeixent el valor dat. de *lo*, introdueix la prep. *a* (cat. *al seu menor fill*). Ve78: «lo concedette il suo minore figliolo».

⁸⁰⁵ Ms. *umiliant lo seu ànimo*. Ve78: «con lunga oratione, piangendo, flexe l'animo suo».

los jermans de Joseph ésser venguts en Egipte, de la qual cosa estigué molt alegre, e féu-los venir davant ell e molt gratament los acollí; après los dix que se'n tornasen en Canaam y que portassen Jacob y tota la sua família. To[r]naren los jermans a Jacob y explicaren tot quant Faraó los havia comès, de què ab lur pare ensemps y tota la lur família pervingueren en Egipte, hon dignament foren rebuts de Pharaó et Joseph.⁸⁰⁶ Per manament de Pharaó fon-los donada per a ells abitar la millor terra del regne de Egipte, de què mèritament lo digne y cast Joseph per voluntat de Déu, com scrit en lo *Genesis* a XLV, un poch vixqué més que'l seu pare.

Seguex après lo poeta dient que estenent la vista sua tant com les forces li bastaven, e avant mirant (c. 103v) en loch hon los ulls no varcaven y lo veure,⁸⁰⁷ véu lo just rey Ezechies y lo gran y poderos Samsó. On diu:

Poi, stendendo la vista quanto io basto,
Rimirando ove l'occhio oltre non varca,
78 Vidi il giusto Ezechia et Sansone vasto.

Per més fàcil intel·ligència dels precedents versos, principalment és de saber que Ezechias, rey de Judà, fon fill de Acham y de Abissa,⁸⁰⁸ filla de Zacharies, fill de Barachia, y fon entre tots los reys de Judà hu dels pus justs y pus prestants que en aquell temps fos entre ells. E per testimoni de la sua bondat diu la Scriptura Sacra en lo IIII dels *Reys*, a XVIII capítols, havent parlat d'ell: «*Itaque post eum non fuit similis ei de cunctis regibus Iuda, sed neque in hi, qui ante fuere et adhesit domino et non recessit a vestigiis eius fecitque mandata eius, que preceperat dominus Moysi unde [et] erat cum eo dominus, et in cunctis, atque precedebat, sapienter se habebat*». Aquest, donchs, en lo principi de les sues dignes obres destruhí les ídoles y la serpent Eneo de Moyses,⁸⁰⁹ la qual féu per la salut del poble quant en lo desert de la via de la mar Roga foren los hebreus damnificats de cruels serpents, al qual qui reguardava era salvat, com s'escriu *Numeri XXI*, en senyal y figura de

---

⁸⁰⁶ Ms. *E Joseph per manament de Pharaó fon los donada*. El ms. repeteix l'error de puntuació de *Pharaó*. *Et Josep* present en el model. Ve78: «Et Joseph per comandamento di Pharaone fu alloro data ad habitare».

⁸⁰⁷ Lleg. "hon los ulls y lo veure no varcaven". El ms. reproduceix exactament la sintaxi del model. Ve78: «et oltre rimirando in luogho dove l'occhio non varca più la et il vedere, vide il giusto Re Eçachia».

⁸⁰⁸ Es tracta de Abí, filla de Zacariah. La identificació de Ilicino és incorrecta: tot i la homonímia, aquest Zacariah, pare de Abí, i Zacaries, fill de Barachia i pare de sant Joan Baptista, no són la mateixa persona.

⁸⁰⁹ Lleg. "la serpent de bronze de Moyses". Es tracta del serpent de bronze que Moyses va fer construir per manament diví durant l'èxode d'Egipte, també nomenat *Nehuixtan*. El traductor, no coneixent el cultisme it. *eneo*, "de bronze" (< ll. *aeneus*), l'interpreta com al nom del serpent. Ve78: «il serpente eneo di Moyses».

qui guardava a Jesuscrist crucificat, que devia rebre la salut verdadera. La qual serpent [trossejà]⁸¹⁰ perquè encara los juheus a aquella daven l'encens, de què tots idolatraven en la idolatria. Aprés, conexas Ezechias que lo poble de Déu no era convenient que estigués subjecte a altra gent estranya, se rebel·là del rey Senàcharib, lo qual dominava⁸¹¹ als asirians, sots lo qual molt temps eren estats subjugats los (c. 104r) juheus, e ultra açò combaté ab los philisteus y aquells sobrà y vencé, y lançà'ls de la lur regió. Mas sentint Senàcharib la rebellió del rey Ezechias, vench contra ell en la regió de Judà, hon prengué moltes terres, entant que Ezechias fon constret donar lo traüt. Mas Senàcharib, no content del traüt, tramès a Jerusalem tres embaxadors, lo nom dels quals fon Tartam, Rapsaris y Rapsacen, los quals digueren al poble que no confiasen en lo lur Déu ni encara de Ezechias, que·ls enganava, mas que·s donasen a ell primer que haguessen [a] experimentar les sues forces. Ezechias, entesa aquesta embaxada, dolgué's molt y vestí's de màrrega, y tramès Eliachin, son mestre de casa, y lo seu escrivà Sobria a Ysaïes, fill de Amos propheta, dient que pregàs Déu per lo seu poble perquè lo temps de la tribulació era venguda. Ysaïes respòs que ell no degués tembre, mas degués confiar-se en Déu y exir a la batalla. Haguda aquesta resposta, Ezechias féu tot quant li dix lo profeta, de què fon manifest als embaxadors ell ésser aparellat de combatre, la qual cosa ells referiren al rey Senàcharib, per la qual cosa Senàcharib encara de nou escrigué a Ezechias que no confiàs en aquesta fal·làcia y falça esperança la qual judicava ésser del seu Déu, si ell més volia en ell trobar misericòrdia. Ezechias, norresmenys, rebudes les letres, estigué ferm en lo seu bon preposít y féu a Déu devotament oració; y essent los exèrcits convenguts per combatre, y estatuït lo jorn de la batalla, la nit abans vench l'àngel de Déu contra los asirians y matà CLXXXV mília hòmens, la qual cosa veent en la matinada (c. 104v), Senàcharib se'n ffugí en Síria y Ezechias fon delliurat d'aquesta molèstia. Aprés d'aquesta victòria Ezechias enmalaltia a mort, per la qual cosa ell, devotament planyent, se recomana a Déu, de què Déu, comogut de compasió, tramès-li Ysaïas a dir que lo tercer dia seria guarit y que li havia a[fegit a]⁸¹² lo statuït temps de la vida sua

⁸¹⁰ Ms. *la qual serpent perquè encara lo juheus*. El traductor omet el verb de l'oració: en el model trobem la forma it. *atritò*, "trossejar" (< ll. *atritus*, p. perf. de *attēro*, íd.). Ve78: «El quale serpente così atritò».

⁸¹¹ Ms. *demanava*. Ve78: «dominava».

⁸¹² Ms. *atès*. La forma del ms. és traducció de l'it. *aggiunto*, "afegit" (< ll. *adiungēre*, "junyir" i "afegir"). És probable que el traductor no conegui el valor semàntic exacte de l'it. *aggiungere*, "afegir", i per tant que el consideri, basant-se en l'origen etimològic comú, equivalent a *giungere* i *raggiungere* (els tradueix indistintament amb els cat. *junyir* i *atendre*). Els verbs it. *aggiungere*, "afegir", *raggiungere*, "atendre", i *giungere*, "arribar", en efecte, tot i ser molt propers des dels punts de vista etimològic i semàntic (< ll. *iungēre*, "unir"), han anat adquirint valors semàntics molt diferents. Ve78: «et che gli haveva aggiunto allo statuito tempo della vita sua più xv anni».

XV anys més, los qual[s] Ezechies pacíficament regnà en lo seu regne vivint felment, e dormí ab los seus pares.

Samsó qui fon, y en quina manera en moltes parts obrà, largament dalt fon narrat en lo Trihunfo d'Amor, de què repetir-ho altra volta seria de judicar superflu.

Últimament, és de notar quant en aquell vers «*Rimirando ove l'occhio oltre non varca*» per molts se diga enportar la gran antiguitat de Ezechias, norresmenys crech lo poeta haver hagut més alt concepte, çò és que mirant ell en lo quart libre dels *Reys*, hon la vista no més avant se extén que al sentiment literal istorial, no caent-hi moral, al-legòrich ni anegògich, ell véu Ezechies de XVIII a XXI capítol.

Narra après micer Ffrancesch dien que deçà de Ezechies y Samsó véu aquell que fèu l'archa axí gran, y encara aquell altre que construhí y edificà l'alta e inmensa torre de Babel, la qual fon tanta càrrega de peccats y error. On diu:

Di qua da lui che fece la grande arca,
Et quel che comincio poi la gran torre,
81 Che fu sì de peccato et d'errore carca

Pux que l'altísim Déu, no constret d'alguna causa, mas per inmensa e infinida liberalitat, dignà⁸¹³ crear lo món (c. 105r) y l'ome, mes⁸¹⁴ essent après lo peccat del[s] primer[s] pare[s] multiplicada la humana nequícia, Déu se comogué a ira y delliberà trametre sobre la terra lo diluvi, axí com és scrit en lo *Genesis* en lo VI. Per la qual cosa Déu cridà a si Noè e dix-li que fabricàs una archa de trecentes cubertes e cinquanta pases de largària e trenta d'altària,⁸¹⁵ y que dins aquella entràs ell y tota la sua família y encara hi metés mascle y femella de qualsevol altra generació d'animals. Obehí Noè a Déu, y axí compongué l'archa y entrà dintre ab la sua família y ab tots los animals. Tramès Déu lo diluvi sobre la terra, hon ploqué XL jorns continu e moriren totes les ànimes vivents sobre la terra, excepto aquelles que reservà Noè. Conexent Noè après ésser mancades les aygües y la secca terra ésser descuberta, havent la coloma sua tramesa, la segona volta portada en la boca la fulla de la olivera vert, tramès fora de l'archa al propri domicili lavòs tots lo

---

⁸¹³ Ms. *digne*. El traductor, a causa de la estructura del model i de la falta d'accents (l'incunable no n'utilitza), hi llegeix *per inmensa et infinita liberalità degno*, confonent la forma verbal it. *degnò*, "dignà", perf. del verb *degnare*, amb l'adj. it. *digno*, "digne". Ve78: «ma per inmensa et infinita liberalità degno creare il mondo».

⁸¹⁴ Lleg. "en aquest". La forma del ms. *mes* és traducció de l'error del model it. *messo*, per *in esso*. Ve78: «degnò creare lo mondo et lo homo; messo essendosi doppo il peccato de' primi parenti multiplicata la humana nequitia...».

⁸¹⁵ Ve78: «una archa trecento cubiti longa, cinquanta larga et poi d'alteça trenta».

animal; y Déu a tots benehí dient: «*Crescite et multiplicamini et replete terram*», e, donant obra a la generació, Noè après restaurà lo món. Hagué Noè tres fills, çò és Sem, Cam y Jafet. De Cam naxqueren molts fills, entre·ls quals fon Cus, e [de]⁸¹⁶ Cus naxqué Menroth, lo qual fon robust y gentil de persona, y començà a ésser potent y voler regnar. Lo qual, pervengut ab los fills de Jafet en lo camp Sennar, Menroth per regnar dix als fills de Jaffet que de la terra fessen mortar y edificassen una ciutat e una torre, la summitat de la qual muntàs a les esteles. Consentiren los fills de Jaffet y començaren a edificar (c. 105v), y essent la torre ja edificada o elevada a certa quantitat, Déu volgué confondre la supèrbia de Menroth; de què essent lavòs no pus de una lengua e un sols idioma, Déu la confongué y departí en més lengües, de què en lo ministeri la hu no entenia l'altre y axí fon necessari que la torre desistís e no procehir en ella, y per aquesta tal confusió de les lengües fon nomenada après la torre de Babel.

Ultra les prenarrades gestes és d'entendre, a major notícia dels precedents versos, que lo poeta no diu aquests dos ésser estats deçà de Ezechies perquè ells no li precehisen en temps, mas perquè ell li precehïa en notícia y en fama, essent ells coneguts solament per un simple gest y ell per molts diversos.

Últimament, és de notar que la Torre de Babel fon carregada de peccat y error perquè per superbia fon del principi instituhida, y perquè estimaven los obrers⁸¹⁷ poder penetrar la segona regió del ayre frigidíssim, y la spera del foch, y la terça del ayre, regió caldíssima, la qual cosa del tot era imposible. Axí matex fon carregada d'error per la confusió de les lengües, emperò los obre[r]s,⁸¹⁸ no entenent-se entre ells, erraven ells matexos en tota la lur obra.

Seguex après micer Ffrancesch lo ffamós y prestant macabeu, dient que véu après aquell bon Judes, lo qual la paterna ley no pogué levar de anar a la vista sua franch e no vencut,⁸¹⁹ axí com un home lo qual per observància del just desig voluntàriament corre a la mort. On diu:

Puoi quello buon Giuda, a cui nessun può tòrre

Le sue leggi paterne, invicto et francho

84 Come huom per giustizia a morte corre.

---

⁸¹⁶ Ms. *om.* Aquesta omissió mereix una consideració especial, ja que podria documentar un ús transitiu del verb *nàixer*.

Ve78: «et Cus nacque Menroth».

⁸¹⁷ Ve78: «architectori».

⁸¹⁸ Ve78: «operarii».

⁸¹⁹ Lleg. “al qual les paterne lleis no es poden llevar, anar a la vista sua franc e no vençut”. Ve78: «vide poi quello buono Giuda, al quale le paterne legge non si possono torre, andare nela vista sua franco et invicto».

(c. 106r) Pux que Antíocho, fill de Antíocho, rey de Síria, com s'escriu en lo primer dels *Macabeus*, y Josoffus ho resumex en lo principi de la *Istòria Judàyca*, hagué expugnada la ciutat de Jerusalem, [volgué]⁸²⁰, encara més a la proffanació del temple de Salamó, que los juheus dexasen la pàtria y adorasen les ýdoles, la qual cosa molts no volent fer, foren dels ministres straçats y morts ab diversos suplicis. La qual cosa veent Judas macabeu y los germans, fills de Mathacia sacerdot, delliberaren la principiada deffensa del pare de la lur regió proseguir; hon, succehint Judas en lo ducat après la mort de Mathacia, son pare, lo qual vivint havia mort los ministres d'Antíocho e un jueu [que consentia]⁸²¹ a ells, exortà les reliquies de Israel a voler-se ensemps ab ell venjar-se en la lur prístina libertat e vida. E depostes aquelles en manera d'exèrcit, principalment procehí contra Apol·loni, príncep de Samària, ab lo qual venint a batalla lo matà ab grandíssim estrall dels seus samaritans. Haguda aquesta victòria, fon denunciat a Juda com Seron, príncip del exèrcit sírico, venia contra Israel, per la qual cosa Juda anà contra ell e, comforts⁸²² los seus, los quals eren afamats e dejuns, ab discretes paraules, devallà a la segona batalla, en la qual fon debellat Seron y mort y despargit tot lo seu exèrcit, e axí en un breu e continuat temps obtingué Juda aquestes dues glorioses victòries. Antíocho, havent sentida la fama de Juda, delliberà fer-ne de son poder la venjança, per la qual cosa ajustà grandíssima cantitat d'exèrcits; après, veent que en lo seu erari no eren tantes peccúnies que fosen sufficients, anà en Pèrsia per ajustar de aquells, y dexà (c. 106v) lo govern del seu regne a un noble home nomenat Lísia, de real genologia. Lísia, essent restat en lo regne, elegí tres duchs, çò és Tolomeu, Nicanor y Gòrgia, y aquells tramès contra los juheus ab set mília cavalls y XL mília altres combatents, e a ells manà que cremasen y destrohissen la regió de Judea. Pervenguts aquests al exèrcit dels juheus, Gòrgia prengué cinch mília hòmens e de nit vench per asaltar Juda, lo qual sols ab tres mília era a la deffensa de Israel. Sentint-se per aquest Juda tal ardiment, se meté en punt e a la matinada anà contra Gòrgia y aquell vencé, posant-lo en fuyta e seguint-lo fins al altre exèrcit, e trobat aquell ésser tot en desordre, axí matex lo vencé; e retornat ab la victòria tramès a Gerosolima, encara que en més part fos cremad[a], per oferir al temple dotze mília dragmes d'argent per les ànimes d'aquells que eren morts en les precedents batalles. Entès Lísia la nova de la victòria de Juda y de la fuga y gran estrall dels seus, per la qual cosa l'any següent delliberà venjar-se, de què vench contra Juda ab cinch mília de cavall e LX mília combatents.

⁸²⁰ Ms. *girà*. Aquesta forma no constitueix pròpiament un error: en it. antic, en efecte, *volse* era, alhora, la 3ª sing del perf. del verb *volere* (avui *volle*) i del verb *volgere*, i corresponia, doncs, tant al cat. *volgué* com *girà*; l'Illicino l'utilitza en el primer sentit, mentre el traductor l'interpreta en el segon. Ve78: «volse etiamdio oltre alla profanatione del tempio...».

⁸²¹ Ms. *om*. Ve78: «et unno giudeo che consentiva aloro».

⁸²² Ve78: «confortati i suoi».

Juda, donchs, vista aquesta moltitud y no gens espantat, feta oració a Déu, combaté ab Lísia y sobrà'l y vencé, la qual victòria haguda, Juda retornà en Jerusalem y aquella reedificà en part y purificà lo temple de les inqüinacions fetes per Antíocho. Estant los juheus en aquesta disposició, los pobles finits,⁸²³ sentint ells haver ereticat⁸²⁴ l'altar e continuar les usades cerimònies, conjuraren contra ells; mas juda, gloriós vencedor, tots los vencé y sobrà, y entre ls altres [Timoteu, el qual era duc dels fills d'Ammon, i prengué moltes ciutats d'ells, i entre les altres]⁸²⁵ la ciutat de Efren e Scitòpoli. Vencé (c. 107r) après de aquests los insidians fills de Exaú, e alguns mesos se reposaren en pau.

En aquest temps morí Antíocho de Síria e succehí Demètrio Sother, jermà seu e fill del major Antíocho, lo qual encara volgué fer guerra ab los juheus, mas Juda lo vencé e per lavors compongué una ficta pau. E après Demètrio tramès contra Juda Meano rey, y ell vench per enganar-lo sots spècia de pau. A la fi, combatent ensemps, de què Juda [i els germans]⁸²⁶ feren maravolloses proves en armes, majorment Eleacar contra los eleffants matant aquells, la qual cosa era reputada un miracle, on Nicanor a la fi [fon] desconfit y mort, y lo seu cap ab la ma e ab los muscles y la lengua per manament de Juda fon portada en Jerusalem. Confederà's après Juda ab los romans, havent entesa la lur bona fama, e en aquesta confederació Demètrio, rey de Síria, encara de nou mogué guerra a Juda e contra ell tramès dos capitans, la hu nomenat Altimeo y l'altre Bachide. E Juda, preparat a la deffensa, anà contra aquell[s] e a la fi, combatent y lancant lo exèrcit de Bachide, a la fi Juda fon mort en batalla; la mort del qual Simeon y Jonathan, amats germans seus, dignament y ab gran affusió de sanch venjaren contra los asirians.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après la vista de tants y axí excel·lents hòmens lo seu desig de veure y entendre era prèu que [cansat],⁸²⁷ quant una vista alegre y digna lo féu més reposar en remirar que era,⁸²⁸ y encara emperò que véu en una lista o esquadra prestant[s] dones, entre les quals era (c. 107v) Antíopa y la bella y armada Oríthia, e Ypòlita trista y aflicta del seu fill

---

⁸²³ Lleg. "veïns". Ve78: «finitimi».

⁸²⁴ Lleg. "eregit". Ve78: «eretto l'altare».

⁸²⁵ Ms. om. Salt de línia provocat per la presència, sobreposada, de la paraula *et infra*. Ve78: «Thimotheo, qual era duca de' figlioli di Ammon, e prese molte città di loro et infra l'altre».

⁸²⁶ Ve78: «Giuda et i frategli fero prove maravigliose in arme».

⁸²⁷ Ms. om. Ve78: «presso che stancho».

⁸²⁸ Lleg. "quant una visió elegant i digna el féu molt més desitjós de mirar que no hagués estat abans". La construcció d'aquest període no queda del tot clara, sobretot pel que fa a la posició del cat. y encara (era y encara o bé era; y encara?) La forma cat. *lo féu més reposar* podria ser una traducció literal de l'it. *il fece molto più vago*, amb l'it. *vago*, "desitjós" interpretat com a al cat. *vague* (cfr. cast. *vago*). Ve78: «era presso che stancho quando una vista legiadra et degna il fece molto più vago di riguardare che fusse sta[t]o ancora, imperò che vide in una lista et schiera...».

Ypòlit, y encara Menalippe, totes reynes del regne de les amazones, y quascuna en la vista era molt bella y gentil, y en les armes en tal manera experta que al gran Hèctor⁸²⁹ fon glòria haver-les vencudes, quant per premi de la victòria hagué ell la una germana y Teseu l'altra. On diu:

Già era il mio disir presso che stanchò,
Quando mi fece una legiadra vista
87 Più vago di guardar che io ne fussi ancho.
Io vidi alquante donne ad una lista,
Anthiope et Orithia, armata e bella,
90 Hipolite, del figlio afflicta et trista,
Et Menalippe, et ciascuna più snella
Che vincerle fu gloria al grande Alcide:
93 Et l'una hebbe, et Teseo l'altra sorella;

Per més expedita conexença dels precedents versos és de saber que havent les dones de Scíthia preses les armes, com damunt diem en lo *Trihunffo de la Pudicísia*, per la partida dels marits d'elles, elles constituïren les lurs primeres reynes, çò és Marthèsia y Lampedone, les quals, mentre que regnaren, hoccuparen gran domini en Europa y part en la Àsia, per la qual cosa Èpheso ab moltes altres ciutats edificaren. Y essent en aquelles parts restada Marthèsia a guarda de lur domini e di[cció],⁸³⁰ y les altres tornant-se'n ab gran glòria en lo regne, fon aquesta Marthèsia del concurs de bàrbaros mata[da]⁸³¹ ensemps ab gran quantitat de les sues donzelles. Succedí en lo regne aquesta Oríthia, la qual de militar disciplina y de sobirana pudicísia (c. 108r) de totes les altres fon de major excel·lència, y en aquest temps, morint l'altra reyna Lampedone, fon electa en son loch la jermana de Oríthia, la qual se nomenava Antíope, mas Antíope s'estava en lo regne y Oríthia anava fora ministrant la guerra. Per virtut, donchs, d'aquestes dues excel·lents reynes tant pervingueren en reputació les amazones que lo rey Eristeu, vengut a ésser-ne envejós de la lur glòria, manà a Hèrcules que les anàs a combatre. E pervengut Èrcules en lo regne hon era Antíope, la qual lavors no dubtava en res la guerra, trobant-la sens reparo, ab poca batalla e repugnància la

⁸²⁹ Lleg. "Hèrcules". Ve78: «Hercole».

⁸³⁰ Ms. *ditonne*. Aquesta forma prové de l'abr. *ditōne*, pel cultisme it. *ditione* (< ll. *diŋo*, *-ōnis*; cfr. cat. *jurisdiccíó*); el traductor, evidentment, intepreta el *titulus* com una simple nasal. Ve78: «dominio et ditōne».

⁸³¹ Ms. *matà*. La forma cat. *matà* tradueix, sense adonar-se'n, l'error del model it. *uccise*, "matà", pel correcte *uccisa*, "matada"; la construcció del model *fu essa... uccisa*, en efecte, demana la presència d'un part. pass. Ve78: «fu essa Marthesia dal concorso de' Barbari uccise».

prengué, hon fon presa Menalippe jermana de la reyna Ypòlita; de les quals la primera hagué Hèrcules, però restituhí-la a la germana, prenent en aquell cambi les armes de la reyna, e Theseu hagué Ypòlita, la qual se féu legítima muller de aquell, de la qual naxqué Ypòlit. Del qual ella fon après molt trista, quant, segons que diu Sèneca en les *Tragèdies*, per obra de Theseu fon lacerat y mort Ypòlit sobre la riba del mar, essent los cavalls del carro seu espantats per causa dels mònstrums marins,⁸³² encara que après per obra de Esculàpio fos revocat dels inferns e restituhit a la vida com los poetes fingen. Mas en la veritat, essent estat Ypòlit per calúmnia a ell donada per Ffedra ferit de Theseu, y creent ell que fos mort, lo dexà estar sobre la vora de la mar, e una dona nomenada Arítia, la qual Ypòlit sobiranament amava, lo recollí y féu-lo metgar a Esculàpio, de què fon delliurat. La qual cosa sentint Theseu, no volgué procehir més avant contra lo fill, mas Ypòlit, per no més experimentar la ira del pare contra ell a gran tort concebuda, se'n vench en Itàlia (c. 108v), hon edificà una terra e posà-li lo nom de sa enamorada Aríthia, en loch on és huy la ciutat de Roma. De la qual Aríthia, après quant Eneas vench en Itàlia, Vírbio, fill de Ypòlit, se partí y vench en favor de Turno com en lo VII del *Eneydos* scriu Virgili dient: «*Ibat et Ypolití proles pulcherima bello, / Virbius, insignem quem mater Aricia misit, / Eductum Egerie lucis hymencia circum / Litora, pinguis ubi et placabilis ara Diane*». De què per aquest respecte mèritament Ypòlita fon trista y aflicta del fill.

Últimament, és de notar que no poca laor y fama atribuhex lo nostre poeta a les damunt dites reynes, dient que a Hèrcules fon glòria lo vençre-les, emperò que, essent Hèrcules estat axí virtuos y potent, no podia vencent aquistar glòria sens gran dignitat y excel·lència del sobrat enemich. La qual probitat ésser en ell[es] demostra après Oríthia quant ab lo adjutori de Saglío, rey de [S]cíthia,⁸³³ y de Panasàgora, son fill, volia sobre los grechs venjar la presura de les sobrades jermanes, la qual cosa necessitat y intervenia quant entre les amazones [i] Panasàgora no fos cayguda en dissessió.⁸³⁴

Continua après lo poeta dient que en aquesta matexa esquadra véu la vella⁸³⁵ Thomir, la qual ab tanta seguretat véu lo seu fill mort, del qual féu tal e axí manifesta venjança que lavors morí Ciro y al present mata la sua fama, emperò que, veent-se encara per les istòries que parlen d'ell lo seu

⁸³² Ve78: «per la apparitione de' phoci mostri marini».

⁸³³ Ms. *concíthia*. Aquesta forma prové d'un error de composició de l'incunable, on al lloc de la S majúscula hi apareix l'abr. 9 per *con*, des d'on *concíthia*. Ve78: «9scithia».

⁸³⁴ Lleg. “la qual cosa hauria passat si entre les amazones i Panasàgora no hagués caiguda dissessió”. Sembla que el traductor interpreti el nom *Panasàgora* com a fem., relacionant-hi l'adj. *cayguda*. Ve78: «la qual cosa forse interveniva quando infra le Amaçone et Panasagora non fusse caduta dissensione».

⁸³⁵ Lleg. “vídua”. Ve78: «vedova».

terrible fi e mort ignominosa, par què quascun dia muyra per la sua pròpria culpa, tant lo dia que fon vencut de Thomir perdé la sua honor guanyada en Àsia en lo precedent temps. On diu:

La vedova che s'ì sicura vide (c. 109r)

Morto il figliolo, et tal vendette feo

96 Che uccise Cyro, et hor sua fama uccide,

Perchè, vedendo anchora il suo fin reo,

Pare che di nuovo a sua gran colpa muoia:

99 Tanto quel dì del suo honore perdeo!

Manifestament dalt en lo *Trihunfo de la Pudiscícia*, per intel·ligència dels precedents versos, fon demostrat qui fon Thomir y lo seu fill Spargapise, qui encara fon Ciro y en quina manera fon d'ella vencut, de què no és necessari repetir-lo, mas solament se deu considerar quant elegantment lo poeta diu semblava que a gran culpa sua Ciro muyra quascun dia, essent estat pres en lo matex laç de Thomir en lo qual ell Spargapise primer havia ab engan guerregat.⁸³⁶

Narra après micer Ffrancesch dient que après de Thomir véu aquella que mal per a ella véu Troya, y ensemps ab les altres conegué una verge latina, la qual en Itàlia donà grans enugs als troyans. On diu:

Poi vidi quella che male vide Troia;

Et fra l'altre una vergene latina

102 Che in Italia a' troiani de' tanta noia.

La primera d'aquestes dues descrites del nostre poeta en los precedents versos fon Pantasilea, reyna de les amazones, la qual, sí per l'antiga inimiticia haguda ab los grechs en lo temps de Theseu y de Hèrcules, com encara, segons Darete, per la amicitia que havia ab Hèctor, vench en soccors als troyans. Aquesta, après moltes batalles, a la fi fon morta de Pirro, mas segons Ditis Cretense, essent ella venguda per prechs⁸³⁷ a la favor dels troyans y combatent un jorn ab Achilles, fon d'ell morta, com diem (c. 109v) dalt. Justino ultra aquest, en lo segon *De bellis externis*, solament commemora ésser estada reyna de les amazones y en la guerra troyana haver mostrats molts dignes y virtuosos exemples.

---

⁸³⁶ Lleg. "enredat". Ve78: «irretito».

⁸³⁷ Lleg. "per diners". Ve78: «condotta per preço».

L'altra latina verge fon Camil·la, filla de Metabo, lo procés de la qual manifestament dalt se demostra en lo *Trihunffo de la Pudicísia*, lo aparell del qual en la guerra de Turno en aquesta forma en lo VII del *Eneydos* escriu Virgili dient: «*Hos super advenit Volsca de gente Camilla / agmen agens equitum et florentis ere catervas, / bellatrix, non illa colo calathisue Minerve / ffoeminas assueta manus, sed prelia virgo / dura pati, cursuque pedum prevertere ventos*». Aprés, quant virilment y ab virtut se portàs contra los troyans, molt clar ho mostra Virgili en lo XI libre, on introduex ella en lo principi dir axí a Turno: «*Turne, sui merito si qua est fiducia forti, / audeo, et Eneadum promitto occurrere turme / solaque Tirrenos equites ire obvia contra. / Me sine prima manu temptare pericula belli, / tu pedes ad muros subsiste et moenia serva*». Per la qual cosa mèritament Camil·la és digna connumerar-se entre les altres en lo *Trihunfo de Fama*.

Seguex lo poeta dient que véu ultra aquestes la reina magnànima, la qual ab una treça recollida o apartada⁸³⁸ corregué a la rapina y presa de Babilònia. On diu:

Poi vidi la magnanima regina,
Con una treça avolta et l'altra sparca

105 Corse alla babilonica rapina.

Axí com escriu Justino en lo primer libre *De bellis externis*, mort Nino, rey dels asirians, subcehí a ell Semiramis, muller sua, la qual no solament conservà allò que trobà (c. 110r) per herència del marit, mas granment llaguia y dilatà⁸³⁹ lo seu regne, imperò que sola⁸⁴⁰ en la real cadira congregà nou[s] exèrcits y anà contra los feroços etiòps, los quals sobrà y vencé ab gran estrall y matança d'ells. Aprés, girada contra los de la Índia, se féu egual a qualsevol altre príncep, com sia cosa que may a dona sia intervengut en aquella part ésser venguda armada. Havent donchs aquesta en tota la sua empresa reportada honor, hedificà la gran Babilònia, y aquella cenyí entorn de cuyts mactons junts ab pega y arena y betum. Y estant en aquest temps un jorn Semiramis entre les regies delícies, curant dels seus cabells, segons la consuetut femenina, li fon portada nova de què Babilònia era del seu imperi rebel·lada, de què havent ja la mitat de les treces dels seus cabells reduhides y ligades, y les altres escampades y soltes, prestament se levà y prengué les armes y ab lo exèrcit anà en Babilònia; e may aquelles treces escampades foren per ella recollides fins que hac

⁸³⁸ Lleg. "amb una trena recollida i l'altra solta". És probable que la forma del manuscrit depengui de la presència de la conj. *o*, pel correcte *e*. Ve78: «con una terça racolta o con l'altra sparsa».

⁸³⁹ El verb *llagiar*, en aquest cas, sembla tenir el valor de "acréixer", "augmentar". Ve78: «grandemente accrebbe et dilatò il suo regno».

⁸⁴⁰ Lleg. "consolidada". Ve78: «solidata».

reduhida la ciutat a la sua obediència, per la qual cosa a perpètua memòria sua li fon feta en Babilònia una estatua en semblant àbit, en lo qual ella era de les diverses treces. Tornada après, y retreta en oci, vench en tanta fúria y celerada inclinació que lo propri fill requerí de carnal mixtió, per la qual cosa fon d'ell morta.

Narra après dient lo poeta que véu Cleopatra, y quascun'altra la qual fon cremada de digne desig e foch. On diu:

Poi vidi Cleopatra, et ciascuna arsa

Di degno fuoco. [...]

Qui fon Cleopatra manifestament dalt fon exposat en lo *Trihunffo* (c. 110v) *d'Amor*. Emperò, solament a intel·ligència del vers és de saber que micer Ffrancesch diu Cleopatra ésser estada cremada de foch digne, perquè lo apetit del dominar, segons la grega sentència escrita de Tuli en lo terc del *Officis*, dient «*Si ius violandum est, regnandi causa, / violandum est*», [és] cosa natural e digna. Al qual apetit, ensemps ab Cleopatra, fon conjunta Arsinoe, jermana sua; Agrippina, muller de Claudio, mare de Neró; Túl·lia de Tarquino; Atàlie fon filla de Acab, rey de Jerusalem, y de Jetabole, muller sua; y Jei, muller de Joran, fill de Josaphat, com s'escriu en lo IIII dels *Reys* en lo capítol XI, [e] altres moltes les quals, com a feres en la operació, convingueren norresmenys en aquest digne desig de regnar.

Són emperò alguns tests los quals dien «*de indegno foco*», los quals encara se poden tollerar, essent Cleopatra cremada de carnal concupiscència, com damunt diem, y lo nomenat vici s'abé reduhir a la famosa virtut, emperò que «*rectum est iudex sui et obliqui*», com afirma lo philòsoff en lo primer *De l'ànima*, on quascú de aquests dos contraris se pot manifestament al test acomodar. Mas lo primer *ē[s]*⁸⁴¹ lo més comú, l'altre par més conforme als subsegüents versos; y emperò més seguex dient que véu en aquella tresca de les dones cremar de foch digne o indigne Zenòbia, la qual molt més fon de la sua honor escassa que no Cleopatra, la qual era bella y en la sua fresca y florida edat; e quant en més bellea y més joventut se trobava, tant semblava que se li atribuís y crexqués més lahor.

E seguex que en lo cor femení de Zenòbia fon axí gran substància y fermetat que la sua bella vista, ab les galeres (c. 111r) ferrades,⁸⁴² féu venir en temor qui per natura sol menysprear lo perill,

⁸⁴¹ Ms. y. Ve78: «è piu erudito et ancho è piu comune».

⁸⁴² Lleg. “amb l'elm metàl·lic”. El cat. *galeres* podria ser una traducció literal de l'it. *galea*, entès com a forma ant. de *galera*, “vaixell de guerra” (cat. ant. *galea* i *galera*); en realitat es tracta del cultisme it. *galea*, del ll. *galea*, *-ae*, “casc”, “elm”. Ve78: «che il suo viso bello et la sua chioma con la galea ferrata».

çò és l'alt imperi de Roma, lo qual ella ja [assalí]⁸⁴³ ab les armes, com a la fi ella fos al trihunffo d'Itàlia digna presa e riquíssima soma. On diu:

[...] E vidi in quella trescha

- 108 Zenobia, del suo honore assai più scarsa.
Bella era, et nella età fiorita et frescha:
Quanto in più gioventute et in più belleça,
111 Tanto par che honesta sua laude accrescha.
Nel cor femineo fu sì gran fermeça
Che suo bel viso et la ferrata coma
114 ffece temer chi per natura spreça:
Io parlo dello imperio alto di Roma,
Qual con arme assaliò, ben che allo extremmo
117 Fusse al nostro triumpho richa soma.

Zenòbia, com escriu Trebèl·lio Pol·lione, fon reyna de[ls] palmireni[s],⁸⁴⁴ per natura devallada dels Tholomeus, reys de Egipte. La qual, en la edat de la sua puerícia, donant-se al exèrcit de la caça, menyspreava lo conjugí de quascun senyor. Pervenguda après als anys núbilis, per consell dels amichs seus se casà ab un príncep de Palmitemi, lo qual se nomenava Odenato. En aquest temps, essent estat Val·lerià xxxi emperador de Roma pres de Sapore, rey de Pèrsia, y constret a vilísim axercici, y Galieno son fill, lo qual era successor en lo imperi, vivint affeminadament ni del pare ni del imperi mostrà no curar-se, Odenato, axí com a fidelíssim súbdit, anà contra Sapore y ab ell ensemps la dilecta Zenòbia, [el] qual sobrà y vencé, com escriu Júlio Capitolino en la vida de Galien, xxxii emperador de Roma. Après, per testimoni de Eutròpio, deffensà (c. 111v) Odenato [la Syria, recuperà la Mesopotamia i penetrà fins a Tesifonte. Estant en aquest estat Odenato,]⁸⁴⁵ y Perse⁸⁴⁶ regint lo imperi de Orient, fon per obra de Meònio, son cosí germà, mort ensemps ab Herodes, son fill. Zenòbia, donchs, sabuda la mort del marit y restant-li

---

⁸⁴³ Ms. *hixqué*. L'it. *assalire*, "assaltar", és molt sovint traduït amb el cat. *eixir*, probablement a través del cast. *salir*. Ve78: «el quale lei già assalí con l'arme»

⁸⁴⁴ Ms. *de Palmitemi*. El ms. repeteix la forma it. *de' palmitemi*. Ve78: «de' Palmitemi».

⁸⁴⁵ Ms. *om*. Salt de línia produït per la doble presència, sobreposada, de l'it. *Odenato*. Ve78: «difese Odenato la Syria, recuperò Masopotamia et penetrò infino a Tesifonte. Stando in questo stato Odenato, et Perse...».

⁸⁴⁶ Ms. *per si*. El traductor interpreta el nom de *Perse* com l'it. *per se*. Ve78: «et Perse regendo lo imperio de Oriente».

encara dos fills⁸⁴⁷ de Odenato, la hu nomenat Hermànio y l'altre Ethimolao, prengué la cura del regne e imperi oriental, per la qual conservació no menys obra de bon cavaller que de singular reyna demostrava.

Fon en aquest temps mort Galieno ensemps y Valeriano, son jermà, per frau de un duch seu nomenat Aurèolo, on succehí en lo imperi Clàudio, segon per delliberació del senat, lo qual fon digníssim príncep y subjugà los gots y hagué fama de haver ensemps congregat la virtut de Trajà, la pietat d'Anthónio y la diligència de Augusto. Mort aquest Clàudio al cap de dos anys, Quintílio, son jermà, tench lo imperi XVII jorns, lo qual, com no fos en virtut inferior al jermà, norresmenys fon mort dels superbos cavallers. A·quest succehí Aureliano, lo qual, com escriu Fflàvio Vopisco, havent recobrat tot lo Occident, volgué encara que l'Orient, lo qual tenia Zenòbia, retornàs sots lo seu domini, com ell[a] en pacífica possessió per los fills lo tingués. Escrigué-li primer que temptàs la guerra en aquesta forma a ella Aureliano: «*Aurelianus imperator Romani orbis et receptor orientis Zenobie ceterisque, quos societas tenet bellica. Sponte facere debuistis id, quod meis literis invite iubetur. Dedicionem enim precipio impunitate vite proposita, ita ut illich, Zenobia cum tuis hagas vitam, ubi ex senatus amplissimi sententia collocavero. Gemmas, aurum, argentum, sericum, equos, camellos, in romanum erarium (c. 112r) conferas. Palmitenus ius suum servabitur*». Zenòbia, donchs, havent rebuda aquesta epístola, ni en ànimo ni en paraules se disminuí la seva virilitat, de què principalment a Aureliano féu tal resposta: «*Zenobia regina orientis Aureliano Augusto. Nemo aduch preter te hoc, quid poscis, literis petiit. Virtute faciendum est quicquid in rebus bellicis est gerendum. Dedicionem meam petis, quasi nescias Cleopatram reginam perire maluisse quam in quamlibet vivere dignitatem. Nobis persarum auxilia non desunt, que iam speramus, pro nobis Saraceni, pro nobis Armeni. Latrones Sirii exercitum tuum, Aureliane, vicerunt. Quid? Si igitur illa venerit in armiis, que undique speratur, pones profecto supercilium, quod nunch michi dedicionem, quasi omnifarium victor, imperas*». Aprés de ésser per quascuna par[t] trameses y rebudes les letres, Aureliano y Zenòbia se aparellaren a batalla, hon combatent *de summa rerum* quant s'espera a la virtut humana, Zenòbia restà vencedora. De què havent combatut en Síria en un loch nomenat Thima, prop d'Anthiochia, ja los cavallers aurelians se'n fugien quant apparech una moltitud⁸⁴⁸ la qual los confortà, per la virtut dels quals retornats a la batalla, a la fi fon vencuda, presa y sobrada Zenòbia; la qual, aprés retornant, Aureliano portà davant lo seu trihunffo ensemps ab lo seu carro, lo qual era d'argent, sobre lo qual creya encara dominar Roma.

---

⁸⁴⁷ Ms. *dues filles*. Ve78: «due figlioli».

⁸⁴⁸ Lleg. “un numen”. Ve78: «un numine».

Segonament és d'entendre que misser Ffrancesch ab rahó diu Zenòbia ésser estada escassa de la sua honor, emperò que, essent la major [honor]⁸⁴⁹ de les dones lo abstenir-se del acte venèreo, en açò Zenòbia fon (c. 112v) excel·lentíssima, perquè, com a donzella de la edat tendra ella fos y bellíssima, no may però se atorgava a Odenato marit si no solament a procrear la sóbole.⁸⁵⁰ De què après de un concúbit tant estava sen ell a usar, que podia clarament comprendre no ésser prenyada en la procehida conjunció; [y] la qual ora ella se trobava prenyada, no primer se reatorgava que diligentment après lo part fos purgada.

Últimament és de notar que micer Ffrancesch diu que los romans per natura no solien tembre, mas més prest menysprear lo enemichs y abans los perills, y en açò no-s separa de la doctrina del filosof en lo terç de la *Ètica*. Emperò, essent los romans nomenats poble de Marts, com damunt diem en lo principi d'aquest capítol, emperò que particular inclinació eren promptes a pugiar en perills,⁸⁵¹ y ultra aquesta natural fortalea havien les semblances y primer la sivil, migancant la qual per guanyar glòria y per la pena de la ley *post liminia* no curaven la mort. Segonament, havien la perícia militar, per la qual se creyen la consuetut del vendre, migancant la qual mirablament no devien tembre. Norresmenys, la grandíssima virtut de Zenòbia a-quells introduhex por, com testifica lo preal·legat Vopisco.

Seguex après lo poeta dient que, com ell per dir breu premie més noms de dones y hòmens excel·lents y famosos, no volgué emperò que entre aquells sia la valent y ardita vella Judith,⁸⁵² la qual per salut de si mateixa y de la sua pàtria féu lo foll amator seu sem del cap. On diu:

Ffra i nomi che a dir breve ascondo et premo,

Non fia Iudith, la vedoveta ardita (c. 113r)

120 Che fe' il folle amator del capo scemo.

Largament en lo *Trihunffo d'Amor* fon demostrat qui fon Judith y en quina manera matà Olofernes, de què és molt manifesta notícia què-s contenga en los precedents versos. Per la qual cosa solament és d'entendre que, com Judith en annualment no fos en batalla, de què a Betúlia

---

⁸⁴⁹ Ms. *om.* Ve78: «il maximo honore».

⁸⁵⁰ Lleg. “la prole”, “la descendència”. Aquesta forma cat. *sóbole* és un calc de l'it. *sobole*, “prole” (< ll. *sōbōlēs*, -is, íd.).

⁸⁵¹ Lleg. “sofrir els perills”. La forma cat. *pujar en perills* prové de l'it. *subire i pericoli*, a causa de la confusió entre l'it. *subire* i el cat. *pujar*, probablement per influència del cast. *subir*. Ve78: «erano proni a subire i pericoli».

⁸⁵² Ve78: «l'ardita vedovecta Giudith».

guanyàs victòria, fon norres[menys]⁸⁵³ causa de gran efficàcia que los seus ciutadans hixquessen a combatre, y per aquesta obra mèritament és connumerada entre los hòmens los quals per medi de les armes son fets famosos.

Narra après micer Ffrancesch, quasi responnent-se ell matex de haver presa tanta inducció⁸⁵⁴ d'escriure los subsegüents exemples, dient a si matex: «Ara hon só yo que no reconte aquell del qual és ordenada e ha principi tota història humana, y encara lo seu gran successor, lo qual la sua superba vida conduex a bestial consuetut y modo». On diu:

Ma uno,⁸⁵⁵ onde ogni istòria humana è ordita,
dove lasc'io? il suo gran subcessore
123 Qual superbia condusse a bestial vita

Los dos exemples que lo nostre poeta descriu en los precedents versos són molt dignes d'ésser notats per haver-ne eterna memòria. Hon és d'entendre que aquell hon és ordenada tota humana istòria fon Nino, rey dels asirians, emperò que la istòria del *Genesis* escrita per Moysès, y si algun altre de aquella més escrigué, com mostra Eusebi in *De preparacione evangelica*, no humana istòria se deuria nomenar, mas divina. Quant donchs Habraam regnà lo primer any après dels hebreus, Nino havia regnat XLIII anys en Asíria y Europ[a],⁸⁵⁶ XXII en los sicionis y tebeis; encara féu (c. 113v) principi a regnar ab los egipcians. Essent donchs consuetut de rey primer a Nino, com scriu Justino en lo principi de *Bellis Externis*, fer la guerra de lunny en los lurs regnes y les lurs obres no ja a si mas a llur poble designar a glòria, Nino fon lo primer que als finítimes féu guerra. On, haven[t] primer presa tota la Asíria, y en aquella edificada la gran ciutat per ell nomenada Nínive, prengué successivament tot lo imperi de orient, lo qual pux que hagué possehit, mogué guerra a Zoroastres, rey de[ls] batriani[s],⁸⁵⁷ ab lo qual venint a batalla lo sobrà y vencé, e matà'l. Últimament, anant contra los egipcians, Nino fon ferit d'una sageta en la batalla, e morí.

Ara circa lo seu successor és d'entendre que aquell fon Nabucdonosor, rey de Babilònia, lo qual per dues rahons se pot nomenar successor a Nino ultra la successió temporal. Primer, perquè estant lo imperi dels assirians [prés] de la reyna Semiramis, ella edificà Babilònia, lo qual domini essent pervengut a Nabucadonosor per continua successió, per çò, essent Semiramis successa a

⁸⁵³ Ms. *norres*. Ve78: «nientedimeno».

⁸⁵⁴ Ve78: «quasi rispondendo se stesso di tanto havere preso indugioa descuire i subsequenti exempli».

⁸⁵⁵ El ms. repeteix la forma *uno* del model; en realitat es tracta de Nino. Ve78: «Ma uno».

⁸⁵⁶ Ms. *Europs*. El ms. repeteix la forma del model. Ve78: «Europs».

⁸⁵⁷ Ms. *rey de Batriani*. Repeteix la forma del model. Ve78: «re de' Batriani».

Nino, axí matex a Nabucadonosor li succehí. L'altra manera és que, com de Sardapal·lo, derrer rey dels asirians, fos transladat lo imperi a[ls] medi[s]⁸⁵⁸ en la persona d'Arbato, y Arbato seguís Sesarmo, y a Medido Cardiceas, a Cardiceas Deioces, a Deioces Ffaortes, últimament al nostre preposít Ciassares, norresmenys Nabucodonosor en aquest temps succehí a Nino, ocupant la Síria, emperò que, regnant Ciassares, Nabucodonosor anà contra Nescas, rey de Egipte, ab lo qual venint a batalla lo sobrà y vençé. Aprés se transfferí al Eufratres (c. 114r) e, aquell passat, ocupà tota la Assíria, migancant la qual possessió micer Ffrancesch lo nomenà gran successor de Nino.

E aprés que Nabucdenosor hagué la Síria[s] sots lo seu domini passà ab la guerra en Judea, la qual tota entorn prengué y cremà. Y pervengut en Jerusalem, hon regnava lo rey Joachim, com s'escriu en lo principi de *Daniel*, la prengué ensemps ab lo rey [y]⁸⁵⁹ la sua família, y ell ab molts altres presoners y ab los vasos sacres del temple los portà ab si, y entre·ls altre[s] a Daniel. Y essent Nabucdonosor per les tantes victòries elevat en supèrbia, remogué per aquell de Déu lo seu ànimo, e féu fer una estatua a la sua semblança, e a quascú constrengué que degués adorar aquella, la qual cosa no volent fer Sidrac, Misac e Abdanago, los féu metre en una fornaldardent. Nostre Senyor Déu, volent-li mostrar que tota senyoria y estat devalla d'ell, li féu una nit veure un arbre en somni, sots la ombra del qual menjaven molts animals; y en açò vench una reyna⁸⁶⁰ ab gran moltitud de servidors, manant als seus ministres que tallasen aquell arbre prestament y lencassen tots los animals que sots aquell menjaven. Hagué Nabucadonosor per aquesta visió gran temor, que, despert que fon, manà o trameté per los seus adevinadors y, havent-los dit lo somni, li demanà què significava. E aquells no·n saber[en] fer neguna interpretació, de què lo rey tramès per Daniel, al qual, de nou replicat lo somni, demanà del seu significat. Respòs Daniel: «O rey, tu est aquell arbre ample la potència del qual per tot s'estén, y aquella reyna⁸⁶¹ que venint del cel mana l'arbre deure's [talar]⁸⁶² (c. 114v) és Déu, al qual és estada molt desplaent la tua supèrbia, de què vol aquella extirpar y demostrar-te ell ésser sols lo qual atorga les potències y regnes; emperò tu abitaràs ensemps ab les feres, y lo teu menjar serà fe y herba per temps de set anys». Entès que hagué Nabucadonosor a Daniel, súbitament fogint se'n anà al boscatge, y ben lunny dels seus súbdit[s] abità ab les feres set anys, tant que reconegué l'altíssim Déu y ell regracià y loà, axí com és escrit en *Daniel* en lo quart.

---

⁸⁵⁸ Ms. *a Medi*. Ve78: «a' Medi».

⁸⁵⁹ Ms. *om*. L'absència de la cong. prové del model. Ve78: «con lo re la sua famiglia».

⁸⁶⁰ Ve78: «maestà regia».

⁸⁶¹ Ve78: «maestà regia».

⁸⁶² Ms. *succeir*. Aquesta forma depèn, evidentment, d'una lectura *succedere*, pel llatanisme it. *subcidere* (< ll. *subcidere*, "talar"). Ve78: «subcidere».

Segueix après micer Ffrancesch dient: «Ara hon roman [en] aquest meu escriure Zoroastro, lo qual fon lo inventor de les arts màgiques?». On diu:

Belo dove riman, fonte di errore
Non per sua colpa? Dove Zoroastro,
126 Che fu de l'arte magiche inventore?

En lo discurs dels poetes e istorials se troben ésser estats los Belos celebrats y escrits per medi d'algunes dignes obres. Lo primer fon fill de Epapho, fill del primer Jovis, pare après de Dànao y de Egisto e Agenor, lo qual fon home doctíssim, tant que merità après en Babilònia ésser-li per honor sua edificat un temple, e adorat.

L'altre Belo fon fill de Phenice, fill de Agenor, al qual lo primer Belo fon avi, e ffon home expertíssim en armes e vencé los de Cypre, que infestaven lo regne de Phenícia, lo qual Virgili commemora en lo primer de *Eneydos*, quant introduhex Dido respondre a les referides gràcies de Eneas dient: «*Genitor tum Belus opimam / vestabat Cyprum, et victor didicione tenebat*». Mas de negú d'aquests ho entén micer Ffrancesch.

L'altre Belo fon pare de Nino pròximament dit, lo qual Nino sobiranament (c. 115r) reveria y honrrava: de què, com vench a mort, Nino sentí per ell gravíssima dolor. Emperò per la sua consolació edificà un temple e féu una ymatge esculpida a semblanca de Belo son pare, y col·locà-la en lo pefat temple, e instituhí que qualsevol que en aquell temple vingués, li fos perdonada tota error. Per la qual cosa, lo poble circumvehí comencà a fer sacrifici a la damunt dita ymatge y axí caygueren en la ydolatria, la qual és lo pèssim peccat, com s'escriu en lo *Exodus* en lo capítol XXXII. Aprés seguí que lo dimoni, enemich de la humana generació, entrà en la estatua de Belo e començà a respondre als hòmens y enganar lo poble; après per lonch temps aquesta ydolatria quascuna ýdola se servà lo nom de Belo, com s'escriu en *Daniel* propheta. Ffon donchs Belo causa e font de grandíssima error, no ja per la sua culpa, mas per culpa de Nino, emperò que, com primer errassen los hòmens adorant lo sol y la luna, com escriu Eusebi per testimoni de Diodoro en lo primer libre *De preparatione evangelica*, y Virgili ho mostra en lo principi de la *Geòrgica* y Breguardí⁸⁶³ en lo libre *De causa Dei contra Pelagium*, norresmenys eren escusables, perquè no més avant que a les coses sensades se estenia la lur conexença, y perquè manifestament veyen per virtut de aquelles

---

⁸⁶³ Es tracta de Thomas Bradwardin (v. 1290 – 1349), filòsof i teòleg escolàstic anglès, autor del tractat *De causa Dei contra Pelagium et de virtute causarum*. Ve78: «Breguardin».

planetes les coses en vida produhir-se y en lo món perlongar-se, la qual cosa no feyen les ýdoles e primerament la estatua de Belo.

Zoroastro, lo qual pròximament diem ésser estat mort de Nino, fon rey de Bàctria y home expertíssim en armes, mas més en letra e·n àbit speculatiu. On com scriu Justino en lo principi,⁸⁶⁴ e Isidorus en la (c. 115v) *Ethimologia*, fon Zoroastro filosòff e inventor, entre les altres obres sues, de l'art màgica, del qual encara escriu Solino in *De mirabilibus mundi* que la matexa hora que naxqué ell rigué, la qual cosa fon verament mirable, majorment segons la sentència de Plini en lo VII *De natural istoria*, hon narrant les calitats humanes diu entre les altres coses: «*At Hercule risus precox illi et celerrimus ante XL diem nulli datur*». Per tantes donchs excel·lents calitats en Zoroastro contengudes, és estat convenient micer Ffrancesch dient «*Ara*⁸⁶⁵ hon resten aquells que feren lo mal govern de[ls] nostre[s] du[r],⁸⁶⁶ que in dura e mal aventurat astre pasaren lo Eufrates, la qual cosa fon leig y fer empastre a la ytaliana pasió y dolor». On diu:

Et chi de' nostri duci, chon duro astro
Passar l'Euffratre, fece il mal governo,
129 Alle italiche doglie fiero impiastro?

Axí com damunt diem en lo capítol dels romans precedent, essent l'auctoritat e quasi lo imp[eri]⁸⁶⁷ romà restat en aquells tres hòmens, çò és G. Pompeu, Júlio Cèsar y Marco Crasso, occorregué que los romans volgueren fer guerra als pàrtichs, de què, perquè la regió era d'or abundantíssima, M. Crasso per la sua avarícia volgué aquesta província. E preparat lo exèrcit, lo qual fon XI legions de romans, Crasso passà lo Eufrates e no gloriosament pugant⁸⁶⁸ vench en Pàrthia. Eren lavors dos duchs de[ls] parthi, segons que escriu Floro, la hu nomenat Silates, l'altre

---

⁸⁶⁴ Justí, *Historiarum Philippicarum T. Pompeii Trogi Libri XLIV in Epitome redacti*, I, 1.

⁸⁶⁵ Ms. *oda*. Ve78: «Or».

⁸⁶⁶ Ms. *demostre dur*. Aquesta forma reproduex l'error *demostrì duro* present en el model, molt probablement pel correcte *de' nostri duci*, en el sentit de "aquells dels nostres ducs que feren el mal govern". Ve78: «coloro e' quali feceron il male governo demostrì duro».

⁸⁶⁷ Ms. *impiadós*. El mot cat. tradueix la forma it. *impio* present en el model. En realitat no es tracta, com pensa el traductor, de l'it. *impio*, "impiu" (< ll. *impius*, -a, -um, id.), sinó de la forma abr. de l'it. *imperio*, transformada en *impio* per l'absència del signe d'abr. en la lletra *p* per *per* (*cfr.* pàg. 181). Ve78: «*impio*».

⁸⁶⁸ Lleg. "e sota infeliç ascendent". La forma del manuscrit és traducció literal de la forma del model, amb el subst. it. *ascendente* (< ll. *ascendens*, -ntis, p. pr. d'*ascendēre*, id.) interpretat com a ger. del verb it. *ascendere*, "ascendir", "pujar". Ve78: «in infelice ascendente».

Sirenas, [b]é que sols Sirenas recorda Lívio⁸⁶⁹ en la XI *Deca*, en lo quart libre segons Ffloro, lo[s] qual[s] anant contra Crasso mataren a ell ab tot lo exèrcit en (c. 116r) la manera damunt expressada en lo recitar les gestes de Ffabrício y de Cúrio. La qual cosa fon fer empastre a la dolor itàlica, com sia cosa que Cèsar y Pompeu no haurien tant combatut entre ells, estimant quascú d'aquells granment la potència de Crasso. Mèritament donchs són aquests dos de celebrar famosos, havent tal cònsol ab tant exèrcit sobrat y mort.

Seguex après lo nostre micer Ffrancesch lo exemple de Metridates, rey de Ponto, dient «Ara [deixo]⁸⁷⁰ lo gran rey Metridates, aquell etern enemich del poble da Roma lo qual axí ramingo y feroce fugí davant ell en tot lo temps, l'estat e⁸⁷¹ l'ivern». On diu:

Ov'è il gran Mitridate, quello eterno
 Nimico de' Romani, che sì ramingo
 132 Ffuggì dinanci allor la stade et il verno?

Circa la intel·ligència dels precedents versos és de saber, com principalment escriu Lívio, segons que recita Ffloro de la sèptima *Deca* a la XI, y Lúcio Ffloro en lo compendi seu tre[t]⁸⁷² de March Varro, Plini en la *Vida* de Metrídates, e Justino en lo XXVII e XXVIII li[br]o *De bellis extenris*, que Metridates fon fill de Mitridates, rey de Ponto. Lo qual essent chiquet infant, y ultra lo degut de la edat en lo cavalcar regint ell e dominant lo cavall,⁸⁷³ fon volgut avelenar o enmetzinar dels tudors, pux que en tal exèrcit parat per la sua mort no era tramès, mas [adonant-se'n],⁸⁷⁴ prenia

⁸⁶⁹ Ms. *e que sols Sirenas com recorda Lívio*. El cat. *com recorda* sembla ser una traducció literal de la forma it. *commemori* (abr. *c.mēorī* en el model), “commemori”, llegida separadament en *com* i *memora*. Ve78: «bene che solo Sirenas commemori Livio»

⁸⁷⁰ Ms. *llas de mi*. El traductor confon l'it. ant. *lasso*, “deixo” (avui it. *lascio*), amb l'adj. it. *lasso*, “las”, “infeliç” (< ll. *lassus*, -a, -um, “cansat”). Ve78: «or dove lasso io».

⁸⁷¹ Ms. *de*. Ve78: «et il verno et la stade».

⁸⁷² Ms. *tractà*. El traductor confon l'adj. it. *tracto*, “tret” (< ll. *tractus*, -a, -um, p. pf. de *trahēre*, íd.), amb *tractò*, 3 sing. del pf. de l'it. *trattare* (la forma corresponent de l'it. *traere* és *trasse*). Ve78: «et esso Lucio Floro, nel compendio suo tracto di Marco Varrone».

⁸⁷³ Ms. *e demanant lo cavall*. L'error prové de la forma abr. *dnando* present en el model per l'it. *dominando*, “dominant”. Ve78: «et dnando il cavallo».

⁸⁷⁴ Ms. *recorrent se prenia*. La forma del ms. depèn de l'error *accorgendo sene pigliava* present en el model, pel correcte *accorgendosene*. Pel que fa al cat. *recorrent*, aquest semblaria dependre d'una lectura *correre*, probablement per desconeixement del traductor envers l'it. *accorgersi*, “adonar-se” (cfr. n. 621, pàg. 288); respecte al pron. *se*, podem observar que la presència de l'espai en el model crea una creta ambigüitat, portant fàcilment el lector a relacionar *sene* amb *pigliava*. Ve78: «acorgendo sene pigliava spesso».

espessament medicina resistint al verí, e ultra a çò, donant-se al exercici de la caça, no s'estrenyia en terra murada. Crexcut après y pres lo regne de Ponto, principalment anà contra los sirians (c. 116v), gent fins a-quell temps may per algú vencuda, y aquell la vencé y sobrà en breu temps. Drecant après l'ànimo a l'imperi d'Àsia, ell primerament ab poca companya la volgué explorar tota, y tornat conjunt⁸⁷⁵ ab Nicomedes, rey de Bithínia, y ensemps anaren a expugnar Paflagònio, lo qual era en tutela y protecció dels romans. Trameteren⁸⁷⁶ embaxadors a Metrídates a dir-li que del tot detingués de la ja feta ampresa, mas ell, essent ja elevat en supèrbia y creent-se deffendre contra los romans, respòs ell ésser pervengut en lo seu regne hereditari. E Nicomedes, lo qual era ab Metridates, volent deludir los embaxadors romans, dix que ell restituhiria lo regne al just rey, on constituí lo fill Philiamene rey de Paflagònia, mudant-li lo nom a[nomen]ant-lo⁸⁷⁷ Paflagònio. Los romans, per la una y per l'altra delusió, s'encengueren fort contra Metridates, e majorment perquè en aquell temps ell féu morir Ariarate, rey de Capadócia, y cercava encara fer morir Ariobarça fill, lo qual era restat sots lo govern de la romana república. Estimant Metridates per aquestes proceydes injúries fetes als romans deure venir a la guerra ab ells, se conjunyí ab Tigrane, rey dels Armenis, per ésser més fort a deffensa e offendre. Morí en aquest temps Nicomedes, rey de Bithínia, per la qual cosa Metridates ocupà lo seu regne e lançà lo fill, lo qual se nomenava encara Nicomedes. E ultra açò, trametent Archelau, son perfet, ab potent armada per mar, prengué totes les illes del arcepèlech excepto Rodo y la terra d'Athenes. No pogueren (c. 117r) més comportar lo romans la concepta ira contra Metridates, que trameteren contra ell dos cònsols, la hu nomenat Aquílio e l'altre Mànlio, los quals, prenent la deffensa de Nicomedes, foren norresmenys ensemps ab ell de Metridates sobrats; e après aquesta victòria escrigué per tota la Àsia Metriates [lletres],⁸⁷⁸ per le[s] qual[s] un jorn foren morts tots los romans que eren en la província. Parech als romans axí gran aquesta injúria, e al poble y senat, que delliberaren contra ell la empresa fins a guerra finida, de què principalment elegiren cònsol en la guerra L. C. Sil·la, lo qual combatent ab ell lo vencé y lançà, y prengué Archelao son perfet. Mas restaurant-se après Metridates, los romans trameteren contra ell Lúcio Lucul·lo, lo qual combatent ab ell prop de Argos encara lo combaté y vencé. A la fi, volent los romans del tot extinguir Metridates e Trigane, elegiren cònsol CH. Pompeo, lo qual últimament lo debel·là y constrengué a fogir. Y essent pervengut en lo regne prengué verí, mas no pogué morir,

---

⁸⁷⁵ Lleg. “y retornat se conjunyí”. Ve78: «et ritornato si congiunse».

⁸⁷⁶ El subj. de *trameteren* és *els romans*. Ve78: «et insieme andoro ad expugnare Paflagonio, la donde i romani, in cui tutela et protectione era Paflagonio, mandoron ambasciadori a Mitridate».

⁸⁷⁷ Ms. *ací amant-lo*. L'error prové del model, on trobem l'it. *chi amandolo*, pel correcte *chiamandolo*, “anomenant-lo”. Ve78: «et chi amandolo».

⁸⁷⁸ Ms. *om*. Ve78: «scrisse per tutta l'Asia Mitridate littere».

per consuetut haguda en joventut de resistir en allò. Ffarnasce, fill seu, lo qual contra lo pare ab lo poble havia jurat, veent ell no morir per verí y tenint-lo asetjat dins en un castell, li tramès a la fi un familiar, lo qual se nomenava Sitoco, que'l matàs. Lo qual Sitoco, veent la presència de Mitridates, tot s'espantà, mas ell lo confortà tant que últimament fon atrevit de matar-lo, e axí morí lo gran rey Metridates, verament eternal enemich dels romans, havent ab ells guerrejat (c. 117v) XLVI anys continus y tostemps fugint-los davant après, que en veritat delliberaren l'ampresa, encara que en aquella intervinguessen moltes vàries victòries.

Seguex après micer Ffrancesch dient a ell matex estrènyer en poch fex moltes notables coses e dignes gestes y fets gloriosos, demanant a sí matex hon ha ell dexat lo rey Artús y tres Augusts Cèsars, dels quals la hu fon d'Àffrica, hu d'Espanya e hu lothoringo. On diu:

Molte gran cose in piccol fascio stringo:

Ov'è il re Artù, et tre Cesari Augusti,

135 Uno d'Affrica, un di Spagna, un lothoringo?

Cingean costui suo' duci robusti.

Dignes verament y excel·lents coses descriu compresament lo nostre poeta en los precedents versos, per la intel·ligència dels quals és de saber principalment, axí com escriu Guillermo de Nangis, per auctorità de Sigimberto Gàl·lico, que lo rey Artús fon fill del rey Uter Pandragon, rey de Bretanya, ara nomenada Englaterra, com incògnito y no extimato en aquell temps. Emperò que essent la reyna Igerda, mare de Artús, prenyada de Uter Pandragon en casa de son pare, dubtà que ell no cregués que ella no hagués adulterat ab altri, quant hagués reservat lo fill en notícia dels hòmens. E per çò venint al part y parint Artús, ella manà que aquest infant fos mort, mas Merlí, lo qual en aquell temps era mago y molt amava lo rey Uter Pendragon, coneguda la ordenada mort d'aquest infant, tant ab lo seu prestigi⁸⁷⁹ ordenà que'l delliurà, y sercretament lo féu nodrir. Mort après aquest rey Uter (c. 118r) Pandragon, no essent d'ell segons la comuna opinió restat masculí hereu, mas solament una donzella nomenada Morguèn, la qual era maga e doctíssima en astrologia, los regnícoles donchs principals, convenguts en una esglèsia y celebrat solemne offici, ab úmil oració pregaren Déu que·ls mostràs pacífficament qui havia ésser rey abans que no haguessen a venir a les espases. Ffeta la oració, prestament davant la porta del temple caygué una gran pedra del ayre, en mig de la qual era feta una espasa ab letres daurades, les quals deyen «*Rex erit qui me*

---

⁸⁷⁹ Lleg. "trucs", "enganyifes". El cat. *prestigi* prové del l'it. *prestigii* (< ll. *prestigia*, -ae, "truc", "il·lusió"). Ve78: «tanto con i suoi prestigii ordinò per suo scampo che lo liberò».

traxerit». Sentint-se la gran remor de la pedra dins en la esglèsia, tota la gent hixqué deffora, y veren lo miracle y legiren les letres, de què sobiranament regraciaren a Déu. Y volent procehir a la experiència, primerament los més nobles del regne comencaren de cavar la spasa, mas negú d'ells no y pogué haver força; començaren après los altres pobles⁸⁸⁰ y los altres de menor condició a fer la experiència, entre ls quals nombres essent Artús, ell solament fon aquell que fora de la pedra tragué la spasa. E vent la gent lo gran miracle, sens alguna contradicció constituïren Artús rey de Bretanya. Y essent en aquesta forma sublimat Artús, ell se ajustà ab Hoel, comte de la Menor Bretanya, y ensemps ab aquell se vengà principalment dels saxons, los quals havien quasi tota Englaterra abraçada. Vencé après Ybèrnia, Fflàndria, Normandia, Dàcia, Turònia, Andegàvia, Pictàvia, Gascunya y part de Ffrança, per la qual cosa ensemps ab les dues dignes e singulars virtuts fon molt amat y rebut dels pobles. De què axí com damunt diem (c. 118v) en lo *Trihunfo d'Amor* féu aquest la Taula Redona y ordenà los cavallers errants, per la qual cosa vench en gran reputació y ffama.

Ara devallant a tres cèsars augusts, e primer a l'Àffricà, és d'entendre secundàriament que d'Àffrica foren dos emperadors romans. La hu fon Severo, fill d'un Geta, segons que scriu Hèlius Partiano, nat en una ciutat nomenada Lepti. Aquest, adolescent, fon nodrit en Àffrica y, venint a Roma, per molts graus fon assumpt a l'imperi, emperò que, essent doctíssim en letra, e ja de edat de XVIII anys, públicament declamà, hon per favor pux de Setímio Severo amich seu obtench *el lato clavo*.⁸⁸¹ Après consegüentment, crexent tots jorns en virtut, anà en Serdenya questor, la qual província ab justícia ministrant, com retornà en Roma, fon constituït precònsol en Àffrica. E no solament aquesta dignitat obtench Severo, mas, aconseguida la pretura, sots aquella regí Espanya y Creta; altra volta encara après, fet precònsol, ministrà Sicília y egualment Pannònia. En aquest temps, essent estat mort Còmmodo Anthònio, y havent a ell succehit en lo imperi Hèlius Pertinace, après encara aquest, pasats sis mesos, essent mort per obra de Juliano Dídio, lo qual fon XX emperador romà, y de Clòdio Albino, fon feta elecció de més emperadors, hon del senat romà fon elet aquest Juliano, en Germània fon elet del exèrcit Severo, en Orient e Síria Ffescèmino y en Gàl·lia Clòdio Albino. Estant les coses en aquesta varietat, Julià lançà de Roma Sètimo Severo (c. 119r), lo qual era afí⁸⁸² del predit Severo, per la qual cosa ell se'n vench a Severo, e accità'l contra Juliano. E essent en Ytàlia ab los exèrcits Julià, per auctoritat del senat fon depositat y mort. Restant

---

⁸⁸⁰ Lleg. "els altres plebeus". Ve78: «i plebei».

⁸⁸¹ Ms. *illato clavo*. Repeteix l'error *illato* del model, pel correcte *il lato*. Es tracta del *latus clavus*, una banda de color púrpura que ornava les túniques dels sendaors romans. Ve78: «illato clavo».

⁸⁸² Ms. *a la fi*. La traducció cat. *a la fi* prové de l'error del model *alfine*, per l'it. *affine*. Ve78: «quale era alfine al prelecto Severo».

donchs Severo, Fescènio e Albino en lo imperi, los romans trameteren a demanar a les ýdoles què era més expedient a la República romana que d'ella imperàs. Apol·lo respòs: «*Optimus est Fuscus, bonus Afer, pesimus Albus*», per la qual resposta entengueren los romans Ffescènnio Nigro ésser aquell que seria millor a la república, lo segon Severo y Clòdio Albino *omnino* da repudiar. Emperò seguexen a demanar qui d'ells venceria y obtendria lo imperi, als quals respòs Apol·lo: «*Ffundetur sanguis albi nigrisque animantis, / imperium mundi penus reget urbe proffectus*». Entesa donchs aquesta resposta, lo senat dexà a Severo la pacíffica possessió de Occident, la qual ell haguda no volgué lo seu temps perdre en oci, de què congregats los exèrcits, hixqué de Roma y anà en Síria contra Fescènnio, y a la fi combatent ab ell lo sobrà y vencé prop de un loch nomenat Tício.⁸⁸³ Vencé après los anthioches y pàrtichs, y los aràbichs e juheus, y egualment los sarmatis; après, anant en Gàl·lia contra Albino, combaté ab ell a Lugdúnio sobre·l Ròdano, y aquell matà ab grandíssim estrall dels seus. Retornant après en Roma, edificà en aquella més nobles edificis, entre·ls quals foren los térmens Severians,⁸⁸⁴ a la qual semblança encara en Antiocha les havia con[s]tructes. Últimament, venint Severo a mort, scriu Hèlius Spartiano que ell dexà encara tant oli que per cinch anys no solament a la usança de Roma, mas de (c. 119v) [to]ta Itàlia era sufficient. E morint lo VII any de l'imperi, dix aquestes dignes y derrereres paraules: «*Turbatam rem publicam ubique accepi, pacatas etiam britanias relinquo, senex et debilis eger firmum imperium Anthonius filius meis si boni erunt, inbecillum, si mali*». Concluint, donchs, lo digne Severo convenientment és estat del nostre poeta connumerat en lo *Trihunffo de Fama*.

En lo terç loch és de notar que ultra Trajà e Adrià, los quals damunt és estat dit ésser espanyols, Espanya produhí més Cèsars Augusts, çò és Theodòsio, e Archàdio y Honòrio fill[s] seu[s], e Theodòsio Segon, lo qual fon fill de Archàdio, mas comparant ensemps les gestes de quascú de aquests, sens algun dubte lo nostre poeta entès en aquest loch del primer Theodòsio. Regnant Graciano XLVIII anys emperador de Roma, essent a ell molts pobles rebel·les, coneguda la virtut de Theodòsio, lo constituí emperador d'Orient. Per la qual cosa Theodòsio, volent mostrar la opinió de Gracià no fallir, prengué los exèrcits y vench-se'n en Tràcia, hon eren los gots molt adversant lo imperi de Roma, e combatent ab ells los sobrà y vencé. Après de la victòria anà a Thessalònica a recrear-se y enmalaltí de greu malaltia, hon, essent visitat de Sant Basili, prengué lo babtisme y retornà en la sanitat primera. Y en aquest temps, essent en Bretanya per sedició dels cavallers elet emperado[r] Maximia, rey de la província, ell se'n vench en Roma e·n Gàl·lia, y en

⁸⁸³ Es tracta de la ciutat grega de Cízic. Ve78: «Tício».

⁸⁸⁴ Lleg. “les termes Severianes”. El cat. *tèrmens* podria indicar una traducció literal de l'it. *terme* (< ll. *thermae*, -arum, íd.), llegit com a *termine*, “terme” (< ll. *terminus*, -i, íd.). Ve78: «le terme severiane».

aquell loch prengué lo exèrcit y anà a infestar Graciano e comencà a fer guerra contra ell, lo qual era en la província. E continuant-se lo guerregar, un cavaller (c. 120r) de Maximià, lo nom del qual era Andragato, delliberà ab engan matar Graciano, per la qual cosa fengí letres de part de la muller sua, la qual Gracià novament havia presa, y axí féu dir com ella volia anar-lo veure públicament a Lucdònio. Creent Gracià la falsa véu e simulades letres, al dia instituhit hixqué deffora de la terra creent anar a encontrar la sua muller, veent un ornat carro venir envers ell. Era en aquest carro armat Andragato, lo qual, axí com fon a prop de Gracià, hixqué fora e cruelment lo matà, après la mort del qual fàcilment Maximià meté lo seu exèrcit en [des]feta.⁸⁸⁵ E sentint Theodòssio aquesta nova, com escriu Agostí a la fi del v *De civitate dei*, essent restat de Gracià un chiquet fill, lo nom del qual era Valentiniano, delliberà d'aquell no en altra manera pendre la cura que si li fos fill, fins que ell li començàs a prestar tota favor. Per la qual cosa Maximiano delliberà fer totalment guerra a Theodòssio, e Theodòssio, confiant-se en lo bapisme novament pres, demanà un sant hermità nomenat Johan, què era lo que havia de fer per resistir a Maximià; lo hermità respòs que combatés. Preparà's, donchs, Theodòssio en venir contra Maximià, lo qual essent prop d'Aquilea, estimant Theodòssio deure venir per aygua, dexà la guàrdia del mont e solament attengué en ben guardar los rius, per la qual cosa, sentint açò Theodòssio, ab gran camí vench per la Dalmàcia, hon, havent los passos sense impediment Maximià, sobrevench encara en Aquilea. Y emperò venguts los dos exèrcits a la cruel batalla, miraculosament (c. 120v) se levà un vent envers aquells de Maximià, per lo qual les sagetes per los cavallers de Theodòssio tirades més agrament feiren aquells de Maximià, y aquelles del[s] cavallers de Maximià perdien la força. On mèritament Claudiano poeta dix de Theodòssio aquests versos: «*O nimium dilecte Deo, cui militat ether, / et coniurati veniunt ad classica venti!*». Concluint, donchs, Theodòssio obtengué complida victòria y matà Maximiano en la batalla, la qual cosa com sentí Andragato, desesperant-se, negant se matà.⁸⁸⁶

Són en lo quart loch més opinions del lothoringo cèsar, emperò alguns dien aquell ésser estat un Arnulfo de Àustria, alguns altres Ffederigo Barbarossa, molts altres Othó primer emperador y encara altres Othó duch de Lothoríngia; jo, norresmenys, salvant tostemps tota millor notícia, crech lo nostre poeta en aquest loch haver entès de Carles Magno, fill del rey Pipino. Per la qual intel·ligència és de saber que Carles Magno fon tudesch, com se veu per los canonistes in capítulo *Venerabilem de eleccione*, hon diu lo test «*Transclaram enim imperiunt est a grecis in germanos et personam Caroli regis Pipini filii*», mas que fos de Lethoríngia clara evidència n posa Sigimberto

⁸⁸⁵ Ms. *Esconfita*. El traductor interpreta la forma del model *Esconfita* com a un topònim, i per això la reproduceix; en realitat, és tracta d'un error per l'it. *sconfitta*, "desfeta". Ve78: «*Isconfita*».

⁸⁸⁶ Ms. *mate*. Ve78: «*si uccise*».

Gàl·lico.⁸⁸⁷ Per la qual és de considerar que regnant Graciano en lo imperi, molts pobles y diverses nacions se rebel·laren dels romans y estatuíren per ells matexos mantenir lo lur regne: entre·ls quals foren los [huns],⁸⁸⁸ que elegiren un Balambar lur rey, y lo ostrogottes elegiren un Vincaro, e los visigottis elegiren Athalarico, e lo[s] viàndali[s] elegiren Modigisilo, y los britànichs elegiren Britànico, pare de Màximo, o quells de (c. 121r) Ffrancònia, los quals elegiren un Príam. E aquell Príam combatent ab Gracià fon vencut y mort en la batalla, per la qual cosa los franchs elegiren tres duchs, çò és Marco Miro, Sonnone y Genabando, y en aquesta manera restà algun temps, e après mort Marco Miro elegiren los ffranquis un rey, lo nom del qual era Pharamondo. D'aquest Pharamondo naxqué un Clòdio, lo qual féu guerra als de Lothoringa y prengué tota la província, y aquella delliberà que fos lo cap del seu regne. De aquest Clòdio naxqué un Mereveo, y de Mereveo Childerico, y de Childerico Clodovoe, y de Clodovoe Clotàrio, y de Clotàrio Cliperico. De Cliperico naxqué una filla nomenada Vuitildis, la qual fon muller de un Ausberto y donà-li per dot lo seu regne de Lothoríngia, del qual Ausberto naxqué Arnolffo, y de Arnolffo Arnolfo, y de Arnolfo Ansegises, de Ansegises Pipino, y de Pipino Breve⁸⁸⁹ Carlo Martel·lo,⁸⁹⁰ y [de] Carlo Martel·lo⁸⁹¹ Pipino, y de Pipino Carlo Magno, hon és manifest que Carles Magno per antiga natura fon Lothoringo. Veritat és norresmenys Lothoríngia ésser transmudada segons Bretanya y moltes altres províncies. Pipino, donchs, havent conquistada la Gàl·lia y moltes altres pàtries, morí, y a ell succehí Carles Magno, lo qual primerament hagué guerra ab los saxons y a gran dan d'ells los sobrà y vencé. Debel·là après Gayfferos e Unoldo, duchs de Aquitània, los quals après moltes batalles míserament constrengué a morir. En aquest temps, essent Adrià, LXXXXVII po[ntífex],⁸⁹² perseguit y agravat de Desidèrio, rey de[ls] longobardi, tramès per Carles Magno en la sua deffensa (c. 121v) y ell, essent crestianíssim, súbitament vench en Itàlia y per força y batalla sobrà Desidèrio y Arcuso, duch de Benavent, hon, mentre que·stigué, novament los saxons se rebellaren d'ell, per la qual cosa, retornat en França y procehit ab un nou exèrcit contra aquells, a la fi los vencé y féu tornar·se'n los crestians. Essent en aquesta dilació Adelgiso, fill de Desidèrio, retornat de Grècia, hon primer se

---

⁸⁸⁷ Es deu tractar de Sigibert de Gembloux, autor de la *Chronica*, una obra historiogràfica molt coneguda al llarg de tota l'Edat Mitjana.

⁸⁸⁸ Ms. *vimis*. El ms. repeteix l'error del model *vimi*, pel correcte *unni*. Ve78: «vimi».

⁸⁸⁹ Es tracta d'un error d'identificació: Carles Martell era en realitat fill il·legítim de Pipí d'Héristal.

⁸⁹⁰ Ms. *Carlo Marcel·lo*. El traductor reproduceix l'error del model, per l'it. *Carlo Martello*, "Carles Martell". Ve78: «Carlo».

⁸⁹¹ Ms. *Carlo Marcel·lo*. Ve78: «Carlo Marcello».

⁸⁹² Ms. *potències*. Repeteix l'error del model, on trobem l'abr. *potētie*, per l'it. *pontefice*. Ve78: «essendo Adriano LXXXXVII potētie preseguito et gravato».

n'era refogit, y ab la ajuda d'aquells fent guerra a Carles y a la Església, Carles tornà en Itàlia y combatent ab ell breument lo vencé en batalla. En aquesta disposició de l'estat occidental vench en visió a Costantí, lo qual imperava en Costantinòpol, que-s juntàs ab Carles rey de Ffrança y ensemps los dos anasen a la conquesta de la Terra Santa, per la qual cosa Costantí significà a Carles per embaxador[s] la amonició del àngel que ell havia haguda. E Carles gratament acceptà la ampresa y meté aquella en execució, y passaren ultra mar y prengueren la Síria e Jerusalem, per la qual cosa Carles recollí moltes rellíquies en la tornada, les quals huy encara en la ciutat de París se troben. Tornant Carles ab gran trihunffo de la conquesta de la Terra Santa, los romans se rebel·laren de la ffe y lançaren de Roma Leó papa, lo qual era estat successor de Adriano, per la qual cosa ell tramès a Carles que li prestàs favor; y ell, desigós de satisffer a la Església, encara de nou tornà en Itàlia y per medi de les armes retornà lo papa ab gran trihunffo en la sua cadira [on el papa Lleó li donà la dignitat de l'imperi occidental per mèrit de les seves obres].⁸⁹³

E Carles, havent rebut lo imperi, a perpetua memòria (c. 122r) en Itàlia reedificà Fflorencia, la qual dels gots sots Tòtil-la era estada desfeta. E retornat en Ffrança, anà en Ongria contra los unnis y aquells obtengué ab gloriosa victòria. Vencé après encara los ilírchs y la illa d'Englaterra, la qual estigué per pactes sots lo seu domini. Hagué en aquest temps un poch de repós Carles en les guerres de Europa, mas, mentres que axí-s deportava o reposava en pau, de la Àffrica vench lo rey Aigolando en Espanya ab grandíssim exèrcit, la qual cosa sentint Carles anà contra ell y combatent ab ell a la fi lo sobrà y vencé. Y en aquesta guerra narra Sigimberto los duchs de Carles Magno, lo quals del vulgar se nomenaven paladins, e diu ésser ab ell anat primerament Turpino, vescomte de Mense; Orlando, fill de Milione, comte d'Angel; Cenomanense, senyor de Blàvio; Oliver, comte de Benenense, y Stuto, comte Lingonese; Arastano, duch de Bretanya; Engeliari, duch de Equitània; Gayferós, rey burdelialense; Galero Galino, Salamone y Balduvino; Gondebodo, rey de Ffrígia; Naamon, duch de Bavera; Ogier, duch de Dàcia y senyor de Danesmarech; Lamberto, duch de Bitúria; Sanson, duch de Burgunya; Costantino, perfet dels romans; Renaldo de Albanispa; Galter de Termis; Ginel·lino Germo, duch de Lothoríngia; Berardo de Núbilis e Ganel·lone de Magúncia. Scriu encara Sigimberto de Carles, après aquesta victòria haguda de Igolandos, Carles vencé Ffiure, príncep de Navarra, y en Espanya debel·là tres ciutats, çò és Augusta, Pampilione y Lucerna. Vench encara en aquest temps (c. 122v) per la mar Mediterrànea de Turquia un fferocíssim turch en forma de jagant en Espanya a la ciutat de Nàgera, lo nom del qual era Fferoacuto, contra lo qual anant Carles, lo jagant demanà batalla singular, en la qual prengué tots los barons de Carles excepto Orlando, lo qual a la fi combatent ab ell lo matà. Lo qual per les ferides que tenia, cridant

---

⁸⁹³ Ms. *om.* Ve78: «La donde papa Leone gli dé la dignità dello imperio occidentale per merito delle opere sue».

terriblament Fferroacuto, los sarraïns vingueren a soccórer-lo. La qual cosa veent la gent de Carles entraren en batalla ab aquells, en la qual a la ffi fugint lo turchs, y los francesos seguint-los envers la terra, ensemps tots entraren en Nàgera, la qual prengueren y recobraren los presoners. Últimament Carles anà contra lo rey de Sibília y contra Altumajore, rey de Córdoba, los quals breument vencé, y havent ocupada tota la Espanya, dexà Orlando ab poca companyia en govern de la província y procurar que los espanyols prenguessen babtisme, ab lo qual essent restat Ganel-lone, corrupte o corromput per or, ordenà tració en manera que los crestians dels espanyols sarrahins foren morts. Donchs fent conclusió, segons lo procés de Sigimberto «Cenyien⁸⁹⁴ aquests los seus duchs robusts» millor se atribueix al cèsar lothoringo, lo qual fon Carles Magno, que no a Artús, rey de Bretanya, per los seus tants cavallers errants.

Narra après consegüentment lo poeta dient que après los tres dignes cèsars augusts ell véu sols après procehir lo bon duch Goffredo, lo qual féu la santa empresa [i el just anar amb els salutífers passos. I segueix explicant quina fos aquesta empresa],⁸⁹⁵ dient que aquest féu en Jarussalem lo mal guardat per los crestians y ja [neglecte]⁸⁹⁶ (c. 123r) niu del mont de Sion, de la qual cosa ell se'n desdenya y crida. On diu:

Poi venia solo il buon duce Goffrido,

138 Che fe' la impresa sancta et i passi justì.

Questo, di ch'io mi lagno e'n darno grido,

Ffece in Gierusalem con le sue mani

141 El mal guardato et già neglecto nido.

Regnant Urbà Segon en lo papat e Arrigo Quart en lo imperi de Roma en los anys de Jhesucrist mil LXXXVIII, Belcet, rey de Turquia, vench en Grècia, hon féu gran matança de crestians e major part de la província meté a rohina e a foch, per la qual cosa los senyors de Occident, esvetlats y encesos de un Petro hermita, home santísim e amich de Déu, delliberaren fer lo pasatge e anar a la conquesta de la Terra Santa. Concorregué principalment en aquesta santa empresa Boamondo, rey de Pulla, ab los jermans Tancredi y Theolofre, fills que foren de Ruberto Guiscardo;

---

⁸⁹⁴ Ms. *Cingeano*. És tracta del v. 136 d'aquets mateix capítol. La presència de l'it. *cingeano* semblaria indicar que el traductor, almenys inicialment, s'havia adonat d'aquesta presència. Ve78: «Cingeano costui i suoi duci robusti».

⁸⁹⁵ Ms. *om*. Es tracta d'un salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de l'it. *impresa*. Ve78: «...impresa et il giusto andare co' i salutiferi passi. Et soggiunge explicando quale fusse questa impresa...».

⁸⁹⁶ Ms. *en lo lit del*. El cat. *en lo lit* prové evidentment d'una lectura *nel lecto*, “en el llit”, de l'it. *neglecto*, “negligit” (< ll. *neglectus*, -a, -um, íd.). Ve78: «et già neglecto nido».

Gofredo y los seus jermans Eustàchio y Balduvino, duch de Lothoríngia; Anselmo de Ribo di Monte et un altre Balduino, comte de Monter; Ruberto, comte de Fiandra; Steffano, comte Blesente; Ugo, comte de Verivendense, jermà carnal del rey Phelip de Ffrança; Ruberto, duch de Normandia, jermà del rey d'Englaterra, y Ramondo, comte de Sant Egídio, y molts altres senyors.

Congregant-se aquest noble exèrcit, tots concordablement elegiren per capità y duch lo prestantíssim Goffredo, lo qual, pres lo bastó, vench principalment en Grècia, hon corre lo flum nomenat Ffarsar. En lo qual loch, essent correguts los turchs, Goffredo venint ab ells en batalla los debel·là y vench en gran matanca d'aquells (c. 123v). Passant après en Romania, un'altra volta combaté ab los turchs lo primer dia de juliol mil LXXXXVIII, hon axí matex ne matà grandíssima moltitut. E hagudes aquestes dues victòries, sens altre intervall passaren en Síria, hon prengué moltes ciutats entre les quals foren Marra y Barra, y en la obsidió passaren tanta fretura de vitualles que, com escriu Guilermo de Nangis, foren los crestians constrets a menjar los cossos del turchs. Venceren après un castell prop Jerosolima nomenat Arcas, hon feren crudelíssimes batalles, en la qual moriren molts crestians y entre·ls altres Anselmo de Ribo de Monte. La qual victòria haguda, foren [assaltats]⁸⁹⁷ los crestians a gran moltitut de[ls] pàrtichs, mas los crestians a aquells sobraren y venceren y corregeren fins en Ascalone, la qual encara prengueren per força d'armes e fúria de batalla.

Tornant après Godredo ab lo seu victoriós exèrcit, prengué après per força y vencé Jerosolima, hom moriren molts cans sarahins. Havent donchs presa en tal manera la Terra Santa los crestians, consellaren-se entre ells los prínceps que per crestians en aquella terra degué restar un príncep y senyor de tota la terra, e a la fi de comuna concordia elegiren Gofredo en rey y senyor de tota la Terra Santa. E volent posar-li la corona, Goffredo ab bella oració negà als prínceps voler-la portar, dient-los aquestes excel·lents y relligioses paraules: «*Nunquam proffecto ego in ea urbe auream feram in qua Cristus rex mundi atque celorum et ipse spineam portavit corona*». Restat donchs senyor Gofredo en Jerusalem per un any sols que vixqués y regís en (c. 124r) aquells notables e dignes edifficis, entre·ls quals fon lo digne abitacle del mont de Sion, hon és huy en dia lo sepulcre de Jhesucrist, après és d'entendre que continuant-se per los successors de Gofredo la senyoria de Jerusalem e Síria fins als anys de Nostre Déu y Senyor MCLXXXVII, e havent après per los altres succehïts temps los sarrahins fet molt dan y gran guerra als crestians fins a la edat del nostre micer Ffrancesch, ell com a relligiosa persona tostemp exortava y persuadia als crestians que venjassen la offensa rebuda y reconquistassen Jerusalem santa, com manifestament se mostra

---

⁸⁹⁷ Ms. *exits*. La forma *eixir* és un error de traducció, molt recurrent en el text, per l'it. *assalir*, "assaltar". Ve78: «*furono assaliti li christiani*».

per aquella cançó *O aspectata in cielo beata et bella*, y per aquell sonet *Più di me lieta non si vede a terra e Il successore de Carlo che la chioma*. En el[s] qual[s] particularment exorta los italians a seguir Vincislao, fill de Carles XXXI emperador, lo qual veent-se vell havia aquest fill coronat cèsar, y axí mateix a seguir Urbano Quinto, lo qual retornà en Itàlia solament per fer lo sant passatge ab la ajuda y potència dels italians en los anys de Jhesucrist MCCCLXVI. Mas los prínceps italians y encara les repúbliques, fermes y saldes en lo lur obstinat preposít, de[storba]ren⁸⁹⁸ aquella empresa, essent molt de les privades passió sobrats.

Emperò seguex micer Ffrancesch en aquest loch continuant una digna, justa y mèrita reprensió a tots los crestians dient: «O miserables y superbos crestians! Ara nau consumant-vos bé los uns als altres e no us induhexca altra cura, que lo sepulcre de Jhesucrist és ocupat em mans dels cans sarrahins». On diu (c. 124v):

Ite superbi et miseri c[r]estiani,

Consumando l'un l'altro, et non vi caglia

144 Che il sepolchro de Cristo è in man de' cani!

O quant és justa y quant salutíffera la reprensible monisió del poeta a desvetlar los enteniments dels homèns y dels invictíssims prínceps crestians, y recordar-los la lur supèrbia e misèria! Què major supèrbia pot en lo món ésser, que no curar-se de la injúria de tant beniffici del úmil y benigne rey Jhesucrist, lo qual de la immortal, eterna e incompreensible divinitat en forma de servent per tots nosaltres se umilià a la mort? De què pot ésser major misèria que dexar-se a tanta ira, pasions y misèria sobrar, que de pròpris jermans desige escampar la sanch? De quals és més conjuncta fraternitat que aquella dels crestians en la unió de la Església Cathòlica? Hon deu ésser major benivolència que entre aquells que són creats solament en caritat y amor? O cega memòria dels crestians! Si la religió no us mou, si les amonicions de la tua mare Santa Església Romana, semblant a aquell[es] de Jocasta dite[s]⁸⁹⁹ planyent a Polinice y Etheocle en les *Tragèdies*, no-t persuadexen, si la natura e innada compasió no-t conduhex, sforcen-se almenys les tues pasions: avarícia, supèrbia y fferocitat. On millor se porà umplir lo ample sach de la tua copdícia que de l'or,

⁸⁹⁸ Ms. *distribuiren*. Ve78: «disturboron».

⁸⁹⁹ Ms. *de tu*. El traductor llegeix evidentment *de tte*, per l'it. *dette*, “dites” (< ll. *dictus*, -a, -um, p. pf. de *dicere*, íd.). Ve78: «dette».

de les sedes, de les pedres precioses, dels aromàtics de l'Orient? On se pot més amplificar lo domini que en les grans y populoses terres de la Àsia? On se pot més complir la ira que contra los feroços pobles, los quals són sense armes e totalment inexperts de tota militar disciplina? (c. 125r) Sia una la fraterna pietat y les glorioses banderes despleguen-se, les agudes lances, les mortíferes sagetes, les tallants espases y les altres màchines bel·licoses desisten ara de vexar los crestians y contra los orientals virilment exerciten-se, en manera que lo Sacre Sepulcre de Jhesuchrist, axí com és degut, torne al culto dels verdaders cristians.

Narra après micer Ffrancesch dient que après Goffredo, si no s'engana en lo seu jutjar, no véu algú que hixqua en alta fama, y si n'i ha algú, molt són a tart per les arts de la pau o verament per medi de les cruels batalles. Pur norresmenys, segons los hòmens dignes y elets van en lo procehir en lo derrer loch, axí diu ell haver vist envés lo finir d'aquests hòmens famosos hun potent sarrahí, lo qual ja féu als nostres crestians gran vergonya y greu damnatge. On diu:

Raro o nessun chi'n alta fama saglia
Vidi doppio costui se non m'inganno
147 Or per arte di pace, o di bataglia
Pur come uomini electi ultimi vanno
Vidi verso la ffine uno sarracino
150 Qual fece a' nostri assa' vergogna o danno

Essent-se en l'any de Jhesucrist MCC per los crestians totalment perdut lo Imperi oriental, lo cristianíssim rey de Ffrança y la il·lustríssima Senyor[i]a de Venècia delliberaren del tot fer lo passatge y anar ultramar, e axí metent en execució vingueren a Constantinòpol y prengueren-la, e constituïren emperador lo fill del passat emperador. Après mort aquest, los grechs elegiren emperador un francès nomenat Balduvino, e après d'ell regnà Arigo, son jermà, fins l'any (c. 125v) mil CCLXVIII, en lo qual temps Michele Paleòlogo, ab lo adjutori de jenovesos, recobrà lo Imperi d'Orient, de la qual cosa seguí grandíssima favor als crestians que habitaven en les parts orientals. Era en aquest temps en Babilònia un soldà y prestant príncep nomenat Bondogar, lo qual, sentida la pressura de Costantinòpol feta del Paleòlogo, delliberà fer guerra als crestians, e principalment se'n vench en Síria en l'any mil CCLXV e féu grandíssima matança de crestians. Após vench en Armènia y prengué la província no sens moltes sangonoses batalles, mas mentres que era en aquesta expedició los asirians se rebellaren, de què ell, retornant contra ells, prengué la ciutat de Anthiochia y, procehint per la província contra los asirians, a la fi un jorn en una batalla fon ferit y portat en Domàs, e allí morí. Succéhí aquest l'altre soldà nomenat Malethsait, lo qual, continuant la empresa

del seu processor, féu tanta matança de cristians que constrengué los que restaven a fogir de Jerusalem y de Síria y aquelles dexar en la sua potestat, lo qual quasi equal y conforme féu aquest dan y vergonya als crestians.

Seguex après micer Ffrancesch dient que aquell sarrahí molt de longa fama seguia lo Saladino y encara lo duch de Lancastro, lo qual en los pròxims temps era estat aspre vehí al regne de Ffrança. On diu:

Quel di lungi seguiva il saladino

Poi il duca di Lancastro che pur dianci

153 Era al regno di franchi aspro vicino

Lo Saladino, com los altres dos damunt dits, ffon soldà de Babilònia, lo qual en los anys de Crist MCLXXXVII vench en Judea y (c. 126r) posà camp a la ciutat Tiberíades, la qual cosa sentint Guido, rey de Jerusalem, que en aquell temps regnava, congregat tot lo poble y clergues y lechs, anà contra Saladino, per la qual cosa lo Saladino fon constret a dexar lo siti y retraure's en fortalea dins los alleujaments o tendes. Estant en acò, havent venir a batalla, los crestians [s]e dividiren, anant part de aquells sobra certes montanyes, e aquest fon lo compte tripolitano, lo qual hagué infàmia d'aver enganats los crestians, e l'altra part dels crestians anà dretament al estandart hon era lo Saladino, per la qual cosa intervench que'l Saladino la una part y l'altra, debilitada per ésser-se dividits, debellà y vencé. E feta gran matança de crestians, prengué lo rey y mestre del Temple ab los altres dignes hòmens de Jerusalem, los quals tots féu cruelment matar excepto lo rey y lo mestre del Temple, los quals reservà per la glòria del trihunffo. Per la qual cosa la ciutat de Jerusalem, Acone, Thalomàida sens contesa se donaren al Saladino.

Ffon ultra lo exèrcit de les armes lo Saladino home justíssim e liberal, e observant majorment de les sues paraules, lo qual, après que fon entrat en Jerusalem y pres lo domini, dexà anar liberament tots los clergues y tots los pobres que los imposats censos no podien pagar, y encara, essent molts pobres cavallers ferits, lo Saladino féu que'l seu propi físich los curàs, per la qual cosa intervench que ell en totes aquelles parts fon temut y amat.

Segonament és d'entendre, a més expedita notícia dels precedents versos, que aquest vers «*Quel di longe seguiva il Saladino*» pot haver dues diverses intel·ligències (c. 126v): la primera que aquell sarrahí, que féu als nostres gran vergonya, seguex per fama molt largament al Saladino, e l'altra que'l Saladino seguex a ell. En l'una y l'altra intel·ligència se pot comportar, emperò que, si lo Saladino hagué més còpia de virtuts morals, aquell altre hagué més glòria en les victòries, havent per pròpria astúcia d'ell donada vencuts los crestians, e no per lur desordre. Pur lo primer intel·lecte

és més comendat, majorment per l'auctoritat de Dant, lo qual commemora lo Saladino en lo primer cercle de l'*Infern* en lo quart capítol, ab los altres famosos.

Últimament és d'entendre que Lancastro és una província entre Aragó y Ffrança, hon era un duch lo qual a Phelip, rey de Ffrança, y a Johan, fill seu, ab lo adjutori del rey Aduart d'Englaterra, féu molt temps crudelíssima guerra, en tant que en aquella fon pres lo rey de Ffrança y son fill. Lo nom del qual duch no més avant a nosaltres és manifest que sots aquesta generalitat, çò és duch famós de Lancastro.

Conclou últimament micer Ffrancesch la ffi de aquest capítol dient que, après la vista de aquests dos, ell mirava en manera y semblança de qui en alt se alça, on més pogués avançar los altres per veure si més hòmens famosos seguirien en armes y en aquella manera que ell abans en la present vida havia vist. Y en açò diu que véu dos los quals se partiren del pròximo de aquesta terra de la nostra vida, la hu dels quals era lo bon rey de Sicília, lo qual entès en alt y véu de luny tant que verament fon Argo, y de l'altra part era lo seu gran Colunyès, lo qual era magnànim, liberal, constant y segur en quascuna obra sua. On diu (c. 127r):

Miro come huom che volentier s'avanci
S'alcun vi rivedesse qual egli era
156 Altruove a gli ochi mei veduto inanci.
Et vidi duo che se partir hier sera
Di questa nostra età, et del paese.
159 Costor chiudean quel honorata schiera.
Il buon re sicilian che in alto intese
Et vidi a longa, et fu veramente Argo.
162 Da l'altra parte il mio gran colonnese
Magnanimo, gentil, costante et largo.

Volgué micer Ffrancesch, per no desviar del costum dels grats hòmens, introduhir dos singulars benefactors seus ensemps ab los altres en lo *Trihunffo de Ffama*. Çò és lo rey Ruberto, del títol de Sicília *citra farum*, lo qual compresament atribuhex tanta dignitat quanta pot ésser en algun terrenal home, dient ell haver entès en alt on se'n munta la sua excel·lència circa l'especulatiu intel·lecte, y haver vist de lluny [y] ésser estat Argus, hon se comprèn l'acte de la prudència circa l'enteniment pràtic; y verament aquestes excel·lències ésser en ell demostran en la experiència del seu pacífich possehir lo regne y en la inscripció de molts llibres a ell de diversos actors feta. Argo, al qual és comparat lo rey Rubert, fon un pastor que tenia cent ulls, lo qual recita Ovidi en lo primer

del *Methamorphoseos* en la faula de Jovis y de Io, filla de Ínaco flum, dient: «*Centum luminibus cinctum caput Argus habebat. / Inde suis vicibus capiebant bina quietem; / Cetera servabant atque in stacione manebant*», per lo qual a la fi s'entenen los hòmens prudents.

Lo Colunyès de micer Ffrancesch (c. 127v) pot ésser Ostiara Columna, [o Stefano Columna o Joan, cardinal de Columna, o Jacomo, bisbe boribergense, també de la casa Columna]⁹⁰⁰, però que tots en lo seu temps concorrien segons los *Annuals* de Matheu Palmero florentí, home encara vivent y doctíssim. Mas versemblant és que entenga de Steffano Columna, lo qual molt temps vixqué horradament en Roma com diem en lo principi, del qual quanta fon la dignitat y excel·lència molt clarament se pot entendre per les sues virtuts en lahor sua del nostre excel·lent poeta expressades.

Capítulo quarto Trihunffi Ffame

Convenient cosa és als ànimos jentils y pelegrins desigosos de posehir la virtut, los quals veén aquella en alguna part relluhir, no girar la vista de tal obgecte per alguna cosa menys digna, mas fi[xa]r-se⁹⁰¹ solament en aquell espectacle y péxer la memòria de deliciosos fruyts seus suavíssims, emperò quascuna cosa, desegant lo seu ésser perfet, serà tostemp contrària operació quant se mogué de més dignes obgetes a la cura e diligència d'alguna cosa de menys excel·lència. La qual disposició, essent estada en lo nostre poeta, havent contemplat tants prestants y axí excel·lents hòmens, los quals per medi de la gloriosa militar diciplina (c. 128r) eren encesos a diüturna fama,⁹⁰² emperò ab rahó exordex en lo subsegüent capítol si no saber-se de tal vista remoure.⁹⁰³ Pur norresmenys en aquesta elevació e contemplació d'enteniment descorre y conclou ab rahó no ésser alieno en aquest Trihunffo de Ffama reguardar un altra disposició y qualitat migançant la qual se leven los hòmens en fama y honor, la qual és conexença literal y exercici del estudi en lo conquistar la sciència, hon per universal subgecte del present capítol entén micer

---

⁹⁰⁰ Ms. *om.* És tracta d'un salt de línia provocat per la repetició, sobreposada, de l'it. *colonna*. Ve78: «Ostiara Colonna o Stefano columno o Giovanni Cardinale di Columna o Jacomo vescovo boribergense pure di casa colonna».

⁹⁰¹ Ms. *fengir-se*. Aquesta forma és un error per l'it. *figersi*, “fixar-se” (< ll. *figĕre*, íd.). Ve78: «figiersi».

⁹⁰² Lleg. “ascendits a diüturna fama”. El traductor interpreta l'it. *ascesi*, “ascendits” (< ll. *ascendĕre*, íd.), com a l'it. *accesi*, “encesos” (< ll. *accendĕre*, íd.). Ve78: «ascesi».

⁹⁰³ Lleg. “si mateix no saber-se de tal vista remoure”. És probable que el cat. *si* del ms. tingui valor de conj., i que per tant representi un error de traducció pel pron. it. *si*, “si”. Ve78: «exordisce nel subseguente capitolo se non sapersi piu da tal vista remove ».

Ffrancesch tractar de la Fama, quart estat de l'ànima, en més especial consideració, çò és segons que als hòmens se atribuhex migancant les letres y scientífichs estudis. Mas en aquest loch ocorre una necessària e digna dubitació, la qual és per quina rahó micer Ffrancesch atribuehx més glòria y més fama al exercici de les armes que al exercici de les letres, com sia cosa que moltes rahons per què sien en contrari, de les quals nosaltres, mutuant la silogística forma dels dialètichs, ne portarem algunes.

E quant a la primera, qualsevol cosa que·n si té major perfecció en aquella, encara se deu atribuir major lahor: mas les sciències són més perfetes que l'art militar, donchs aquelles meriten major comendació. La primera part de l'assumpt nostre és maniffesta, y la segona clarament se prova: com sia cosa que los bens de l'ànima són entre tots los altres imperfets lo més sobiran bé, donchs atenyent-se aquells per lo exercici de les letres y estudi, par que constrenga atorgar al estudi convenir-se més lahor que a qualsevol altra obra.

La segona rahó és: neguna cosa contenguda en més part sots lo domini y poder de fortuna merita més glòria (c. 128v) que·ls àbits dignes totalment aliens de la fortuna. Mas la milícia en més part consistex en lo ministeri e favor de fortuna, y los àbits scientífichs són de la fortuna segurs, donchs la milícia y les armes en fama no pot excedir la jocunda sciència. E axí matex la primera part del nostre assumpt és notíssima, majorment per la sentència del philòsoff en lo libre *De bona fortuna*, hon diu ésser mínim intel·lecte la hon més domina la fortuna, e l'altra part clarament és escrita de Sciceró in *Oracione Pro Ch. Pompeu*, de Lucà, de Cèsar, de Lúcio Ffloro, de Q. Cúrcio, de Suetoni Tranquil·lo, per la qual rahó no solament se conclou la milícia no excedir les letres, mas par que suadex aquella totalment de tota laor ésser aliena.

La terça rahó és: Neguna cosa, la qual repugna a la natura del home e a la universal inclinació sua, pot ésser més digna que aquella per la qual l'home naturalment se conduhex al fi que és ordenat. Mas l'art militar repugna a la natura del home, y les letres lo conduhexen a la sua última felicitat, la qual és la contemplació de les abstreetes substàncies, donchs la milícia no merita més ffama que les scientífiques letres. E encara la primera part del assumpt nostre és evidentíssima, e la segona se prova essent la milícia disgregativa de la humana companyia e natural y mútua benivolència, a la qual l'ome és naturalment inclinat com s'escriu en lo primer de la *Política* e primer y huyté de la *Ètica*, on los estudis són efficients causes migancant la divina mare admirable philosophia, com demostra Tuli en v de la *Tosculana* (c. 129r). Donchs par que sens algun dubte les letres e[ls]⁹⁰⁴ fets de les armes deguen procehir en ffama.

---

⁹⁰⁴ Ms. y. Ve78: «le lettere i facti».

La quarta e última rahó és: tota qualitat és més digna que dóna més prestant effecte. Mas les sciències donen lo perfectíssim esta, çò és la felicitat, e les armes sols lo domini temporal, donchs les sciències molt més dignes són que l'art militar. La primera part de l'assumpt nostre per si mateix és maniffesta, y la segona declara Aristòtil en lo X de la *Ethica* y Averroïç en lo pròlech de la *Phisica*, e Ciceró⁹⁰⁵ en lo libre *De Amicícia*, hon posa la sapiència procehir a la amicícia, y aquella après totes les altres coses; donchs, concluhint, lo exercici del estudi mostra més digne que lo imperi de les armes. Consent açò Ciceró en lo primer de la *Tosculana*, com diu la philosophia no ésser altra cosa que ver donatiu e una invenció dels Déus. E neguna cosa en aquest món ésser més suau que·l oci literat, e Aristòtil axí mateix en lo primer *De Ànima* y Boeci dien les sciències ésser del nombre dels bens honorables, hon no inmerítament diu Tuli en lo primer dels *Officis*: «*Cedant arma toge, concedant laurea lingue*», per les quals rahons par que no sia poca error del poeta haver preposats los hòmens armats als de sciència. Nosaltres, norresmenys, no partint de la intenció del poeta, confessarem la veritat, com siam molt obligats als filosoffs, dient en la fama les armes a⁹⁰⁶ les letres deure ésser superiors. Per la qual conclusió provar, primerament per una sola rahó mostrarem la sua veritat, après respondrem a les contràries rahons. «*Hec enim duo exigit disputacio*» descriu Averroïç en lo primer, V, de l'*Auditu naturale*. Sia donchs aquesta rahó (c. 129v): qualsevol bé públich e universal és molt més digne de honor y de lahor que·ls béns privats e particulars. [La disciplina i la obra militar són bé públich i universal, i les sciències i els estudis només bé particular,]⁹⁰⁷ donchs la diciplina militar és més digne de lahor que qualsevol altra facultat o privada sciència. La primera part de l'assumpt nostre declara Aristòtil en lo primer de la *Etiqna*, hon comparant lo públich bé al privat diu y afferma aquestes apropiades paraules: «*Amabile quidem et uni soli, pulcrius tamen ac divinius genti, civitatibusque*». Et Ciceró en lo primer *De Officis* diu: «*Sed facilius et tutius et minus aliis gravis aut molesta vita est ociosorum, fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas res gerendas accomodaverunt*». Mas la segona part afferma Tuli en lo mateix libre com diu, demostrant a la fi del bèl·lich exercici: «*Quare suscipienda quidem bella sunt, ut sine iniuria in pace vivatur*». La qual dignitat y excel·lència d'armes demostrà en fets encara la experiència quant, com scriu Lívio en lo VII *Ab urbe condita*, aquella ubertura aparech en lo mig de Roma, la qual per tancar-se demanava la singular cosa que la romana república possehia, la qual cosa interpretant Cúrcio ésser los hòmens y les armes, armat a cavall se lançà dins, la qual prestant se tancà.

⁹⁰⁵ Ms. *Cicerco*. Ve78: «Cicero».

⁹⁰⁶ Ms. *y*. Ve78: «alle lettere».

⁹⁰⁷ Ms. *om*. Salt de línia provocat per la doble presència, sobreposada, de l'it. *disciplina*. Ve78: «La disciplina et la opera militare è per bene publico et universale, et le scientie et gli studii solo bene particolare».

Conferma's encara aquesta rahó, perquè aquella cosa deu procehir en fama que majorment atrau los hòmens per la virtut a més rahunament,⁹⁰⁸ no essent altra cosa la ffama que les lahors atribuhides dels hòmens a les obres procehides, per la qual cosa, no podent-se en lo exercici de les armes fer fora dels ulls y de la comuna notícia, axí com (c. 130r) los estudis, als quals par que tal comunitat més prest sia a gran inpediment, emperò més porten los hòmens a rahunament los fets de les armes que aquells de les letres. E per aquesta rahó no inmerítament Aristòtil en lo segon de la *Política* no connumera los hòmens speculatius entre les parts essencials de la república, hon los cavallers afferma ésser la terça part, e Plató solament la sua república devedex en dues parts, çò és en los jutjes y en los hòmens d'armes, per la qual cosa lo test *De iuris consulti instituta de iusticia et iure diu*, anteposant les armes: «*Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, verum legibus oportet esse armatam ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernare*». Donchs, concluhint ab Aristòtil en lo primer de la *Política*, axí com les armes fan ésser l'ome injust e vituperable,⁹⁰⁹ axí lo virtuós fa digne, gloriós y més que altre excel·lent.

Ara per respondre a les contràries rahons solament és necessari fer un presupòsit, lo qual és que la política felicitat consistexca en l'acte de la prudència, axí com Aristòtil demostra en lo primer de la *Èthica*, com diu la felicitat ésser obra de la singular virtut, la qual és prudència, essent aquella la moderadora de la rahó de totes les coses agibles, y en qui totes les altres virtuts se ajusten. La qual sentència encara declara Egidi en la primera part de *Regimene principum* en lo capítol XII, al qual fonament seguex que la milícia per la qual als hòmens se deu atribuhir ffama és considerada en lo seu ésser perfet, axí com la perfecció de les letres, e aquella ésser conforme a la voluntat recta. Emperò que, com fos la voluntat depra[vada]⁹¹⁰ (c. 130v), ni per medi de les armes ni per medi encara de les letres se deu donar a l'home alguna lahor, axí com al present micer Ffrancesch presupon en aquest gloriós *Trihunfo de Ffama*.

Segons donchs aquest fonament se respon a la primera rahó, que no solament los àbits de sciència se deuen nomenar los bens de l'ànima, mas encara les virtuts morals, com se veu en lo primer de la *Èthica*, dient Aristòtil: «*Cum ergo tripliciter dividantur, alia animi et corporis bona, animi principalissima dicimus ac maxime bona. Actus vero et operationes animales cum esse ponimus*». Entre les quals, essent la prudència la primera, e aquella divisa en prudència singular,

⁹⁰⁸ Lleg. “perquè aquella cosa deu procehir en fama, la qual majorment atrau los hòmens per la virtut a més rahunament”. Ve78: «Confermasi etiamdiò questa ragione, perchè quella cosa debba procedere in fama che maggiormente per la virtù atrahe gli huomini a più ragionamenti».

⁹⁰⁹ Lleg. “fan ésser l'ome injust vituperable”. Ve78: «sì come l'arme fa essere lo homo ingiusto seivissimo et vituperable, così il virtuoso fa degno, glorioso et più che altro eccellente».

⁹¹⁰ Ms. *depra*. Ve78: «depravada».

familiar, política, regitiva e militar, axí com en cinch diverses sues esperiències,⁹¹¹ emperò aquesta militar disciplina se conté entre los bens de l'ànima, axí matex com les sciències. On per aquest respecte és lavòs equal, mas excedes-li après, però que aquelles són a bé particular e la milícia a bé universal, lo qual és pus dinge molt y més stant. Excel·lex encara la milícia extensive⁹¹² en dignitat les speculatives sciències, perquè aquella de necessitat complex los bens dels cors y aquella de la fortuna, e totes les virtuts morals, les quals concorren a dreçar la sua operació, axí com demostra Tuli *in primo Officiorum* quan diu: «*temere autem in acie versari et manu cum hoste conflagere immane quidam et belluarum simile est; sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda*», e ultra a-questes moltes altres observàncies descriu ésser-ne (c. 131r) necessàries al virtuós combatre.

A la segona rahó dich no la prudència militar, mas solament lo èxito de la batalla ésser en potestat de fortuna. Emperò que, essent aquella cosa particular y podent circa ell concórrer mil casos e disposicions singulars no coneguts del tot del enteniment humà, emperò solament aquell èxitu és sotsmès al ministeri de fortuna. Donchs qui dubta que, quant a la militar disciplina, M. Marcel·lo no fon superior a Aníbal, ab tot que après dels assirians fos mort? E semblantment Bruto y Càssio contra Octovià y Anthoni solament per fortuna en lo bellicós èxitu foren inferiors. Cesar a Driàchio⁹¹³ fon sobrat de Pompeu, y en Espanya ja pensà de matar-se y per clemència e binignitat de Pompeu no fon delit⁹¹⁴ en lo conflicte ja dit. Molts serien los exemples que poríem portar al nostre preposít, axí com de Pirro, de Dari y de molts altres, los quals per retenir l'escrivre al present farem fi.

Donchs, per concloure, la prudència militar sobra la fortuna, usant diligència en lo fingir los alleujament en lo ordenar de les esquadres, en lo pugnar los enemichs, per çò que neguna cosa puga intervenir contra la intenció del capità o duch del exèrcit. E a Cisceró se respon que la pròspera fortuna és universal aminículo en les coses particulars, mas segons lo seu ésser no·s mesura la sciència. E si algú digués en aquest matex infortuni alguna volta procrear les sciències, hon Archimèdine, Èschilo, Philemone et Eurípide basten per exemple y prova del enteniment nostre, dels quals quascú a fortuna morí solament per lo exercici fet en los estudis y scientífiques letres.

A la terça rahó se respon la justa guerra no dirimir la humana benivolència, mas ésser (c. 131v) instituhida sols per la pugnació de les injúries y per deffendre dels incorriments estranys allò

---

⁹¹¹ Lleg. "espècies". Ve78: «sí come in cinque diverse sue spetie».

⁹¹² Repeteix l'adv. it. *extensive*, "extensivament", present en el model. Ve78: «extensive».

⁹¹³ Ms. *Adriachio*. Es tracta de la ciutat de *Dyrraxhium*, avui Durrès. Ve78: «a Dirachio».

⁹¹⁴ Lleg. "anihilat", "exterminat". El traductor interpreta l'it. *deleto*, "anihilat" (< ll. *delētum*, p. pf. de *delēre*) com *delitto*, "delit" (< ll. *dēlictum*, -i, íd.) Ve78: «non fu deleto».

que dins se po[sseeix]⁹¹⁵ ab pau. La qual cosa maniffestament és fàcil d'entendre per la denominació dels cavallers feta de Plató, los quals ell nomena «*propugnatores belli*». [És]⁹¹⁶ donchs les armes y l'art militar instituhida per la deffensa sols, la qual és *de iure naturali* segons Tuli *in primo Officiorum et in iuris consulti* en L. *ut vim ff. De iusticia et iure*, la qual deffensa tant se obliga per la pàtria que lícitament romp l'amor filial y benivolència paterna, en tant que la hu l'altre matant solament per lo fi de salvar la república, justament és digne de premi, axí com diu lo test *in L. minime ff. De religiosis sumptibus funerum*. E a Cisceró se respon no menys la prudència militar ésser contenguda sots aquella philosophia de la qual parla que les especulatives sciències. Emperò diu aquella ésser estada inventora de les leys lo vincle de la ciutat, on diu Cisceró *in Oracione pro Aulo Cluentio Abito*, parlant de les leys: «*Hoc non vinculum est huius dignitatis qua fruimur in re publica, hoc fundamentum libertatis, hic fons equitatis corpora nostra sine mente sic cinctas sine lege suis membris et partibus uti non potest*». Y Aristòtil en lo segon de la *Política*: «*Ubi leges non prevalent, nno est res publica*». Emperò quals serien de neguna valor si no fos qui aquelles fes observar, com exprimex lo test en la L. II ff. *De origine Iuris C post originem*, on diu «*Parum est non vis in civitate esse nisi sint qui iura regere possunt*». E Ciceró en la matexa oració al·legada: «*Ministri legum ingratus sunt*». Donchs, mantenint-se aquelles per lo medi de les armes, per çò les armes excedexen (c. 132r) les especulatives sciències, en les quals solament se attén lo bé ésser d'un particular individu.

A la quarta e última rahó se respon com damunt diem en lo presupòsit nostre, que no menys se guanya la felicitat política per l'acte de la prudència que la contemplativa per l'àbit de la sapiència y per la adopció del intel·lecte agent ab l'enteniment possible, segons que scriu Averroïç en lo terç de l'*Ànima*. Ni menys són béns honorables los actes de les virtuts que los àbits de les sciències, com escriu lo philossoff en la fi de la *Èthica*, e la philosophia, la qual és do de Déu, no menys comprèn la moral que la natural, de què Sòcrates detrau aquella del cel y col·loca-la en la ciutat, axí com Tuli axí matex afferma. Y la dolçor de l'oci literat solament se considera per respecte a les altres particulars cures, e no per respecte al públich, la qual cosa demostra Tuli a la fi del primer *De officiis* dient: «*Quis non tam cupidus in prospicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit oblatum periculum discrimenque patrie, cui subvenire opitulartique possit, non illa omnia relinquat atque abiciat, etiam si denumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur?*».

⁹¹⁵ Ms. *pot donar*. La forma del manuscrit depèn de l'error it. *posse de* present en el model, pel correcte *possede*, "posseeix"; el traductor interpreta l'it. *de* com a *dé*, forma ant. del pf. 3 sing. de l'it. *dare*, "donar". Ve78: «quello che di dentro si posse de co' pace».

⁹¹⁶ Ms. *om*. L'error prové del model, on trobem *Eadunque*, pel correcte *È adunque*. Ve78: «Eadunque le armi».

Per la qual cosa molt clar se mostra ésser respost a les confirmacions, les quals portam damunt. Mas allò que·scriu Ciceró, «*Cedant arma toge, concedant laurea lingue*» [et] «*foris parum sunt arma, nisi sint consilium domi*»,⁹¹⁷ e l'altre procés del primer dels *Officis*, quant vol mostrar ésser falsa la opinió de aquells que dien les coses bèl·liques ésser de preferir a les civils, no fa al nostre prepòsit, emperò que nosaltres atorgam [e]ls ju[tges]⁹¹⁸ y prudents tostemp ésser la primera (c. 132v) part més digna de la república, com encara Aristòtil demostra en lo segon de la política, y los militars la terca dignitat o a la quarta. Mas de aquests no·s parla al present, mas solament dels àbits especulatiu de les ciències, de les quals lo judici y domini se reserva a la disciplina civil, com se lig en lo principi y en lo v de la *Èthica*. Donchs, cloent, lo nostre poeta és absolt de quascuna error e, axí com és degut, primer los armats que·ls especulatiu ha descrits famosos. Absolta donchs aquesta dubitació, resta d'ací avant concedre a les particulars exposicions de la letra.

Diu donchs micer Francesch en lo principi del present capítol que ell no sabia levar-se de una tal vista de tants dignes y axí excel·lents hòmens quant, essent ell en aquest pensament, ell sentí dir “O micer Francesch, ara para ments a l'altra part de la humana operació, emperò que veur[às]⁹¹⁹ que bé encara se pot atenyer ffama e honor altra que [per]⁹²⁰ lo medi de les armes”. E seguex que en açò ell se girà a veure y véu Plató que en aquella esquadra dels hòmens especulatiu anà més prop al sentiment⁹²¹ de la humana intel·ligència. Al qual sentiment ajusta allò que li és dat y promès del cel. On diu

Io non sapea da tal vista levarmi
 Quando udi' "Pon mente all'altro lato
 Ché ben s'acquista pregio altro che d'armi"!
 Volsimi da man mancha, et vidi Plato,
 Che in quella schiera andò piú presso al segno
 Al qual aggiunge chi dal ciel gli è dato

⁹¹⁷ En el ms, aquestes dues citacions apareixen juntes, com si es tractés d'una única. Aquesta situació prové del model, on aquestes estan separades només pel símbol 7, que el traductor interpreta com el ll. *et*; en realitat l'incunable l'utilitza tant per la conj. ll. *et* que per la it. *e*.

⁹¹⁸ Ms. *lo judici*. Es tracta d'un error de traducció per l'it. *giudici*, “jutges” (< ll. *iūdex*, *-icis*, íd.), el qual, llegit amb fonètica cat., porta fàcilment el traductor cap al cat. *judici* (< ll. *iūdicium*, *-i*, íd.; it. ant. *giudicio* / *-tio*, avui *giudizio*). Ve78: «noi concediamo i giudici et i prudenti sempre essere la prima parte et più degna della re. p.».

⁹¹⁹ Ms. *veure*. Ve78: «vederai».

⁹²⁰ Ms. *om*. Ve78: «altro che per lo meço delle armi».

⁹²¹ Lleg. “signe”. El cat. *sentiment* tradueix sovint, al llarg de tot el text, l'it. *segno*, “signe”, “senyal” (< ll. *signum*, *-i*, íd.). Ve78: «segno».

Circa la intel·ligència és de saber principalment que per la ja narrada conformitat en l'ànimo nostre y los seus objectes dignes (c. 133r), micer Ffrancesch diu ell no saber levar-se de la digna vista dels hòmens armats, com sia cosa que per lo exercici de les armes més que per un'altra humana obra, lahor, glòria, trihunffo se guanya, hon mèritament deuen los ànimos a·quella tostemps ab grandíssima diligència ésser intents.

Segonament és d'entendre que micer Ffrancesch diu que en aquest pensament e desig de conèxer los hòmens armats hoyí dir que·s giràs y posàs l'enteniment a l'altre costat hon encara veuria que en aquesta vida se ateny fama, e no solament per les armes. Hon no més avant explica de qui a[quest] dit⁹²² fos pronunciat per demostrar una occulta intel·ligència que·n nosaltres resulta migançant una furor e una angèlica comoció, la qual en quina manera intervinga més amplament la expondrem en lo subsegüent tihunffo, axí com en loch més de micer Ffrancesch expressat.

En lo terç loch és de notar que micer Ffrancesch diu Plató ésser anat més prop al sentiment, al qual ajusta que li és a ell dat del cel perquè ell fon de opinió que tota nostra operació fos portada dels cossos celestials, [o] almenys aquells posassen⁹²³ en grandíssima inclinació, com més maniffestament en lo procés de aquest capítol poch bax nos esforçarem a demostrar-ho.

En lo quart loch repetirem que vist lo poeta esforçar-se en allò que més pot seguir la brevitat, per açò, e no[saltres]⁹²⁴ en quant porem, solament la pàtria, los parents, les opinions y les sentències dels subsegüents filosoffs esforçarem aportar, y les altres gestes de la lur vida dexarem recontar a la prestància de Laèrcio Diògenes, per no més avant contèxer la tela que per lo nostre poeta circa lo atènyer la científica fama se mostra ésser ordida.

Últimament (c. 133v) és de considerar que Plató fon de Athenes, fill de un Aristone y de Perictònia o Petona, com escriu Laèrcio, lo qual per materna natura devallà de Solono o de la sua progènia. Emperò Drópide son jermà engendrà un Crítia, e Crítia Calestro, Calestro Glaucone y Glaucone Pericíonia. Plató, donchs, tenia cognom, essent primer nomenat Aristocle del seu avi, del qual cognom fon la causa, segons Alexandre grech, l'ornat àbit del seu cors, y segons Neantes la sua facúndia y maravellosa libertat del parlar. Volent donchs lo pare que Plató se donàs a les letres,

---

⁹²² Ms. *açò dit*. El traductor, procedint paraula per paraula, interpreta l'it. *detto*, "*dit*", com al p. de *dire* (< ll. *dictus*, -a, -um, p. pf. de *dicere*, íd.), acabant així per considerar *questo* com al subj. de la frase pass. *questo detto fosse*, "això dit fos". En realitat els it. *detto*, "*dit*" (< ll. *dictum*. -i, íd.), i *questo*, "aquest", són, respectivament un subs. i un adj., de manera que la traducció correcta hauria de ser "de qui aquest dit fos pronunciat". Ve78: «da cui questo decto fusse pronunciato».

⁹²³ Ms. *posassem*. Ve78: «o almeno quelli porgessino grandissima inclinazione».

⁹²⁴ Ms. *no*. Ve78: «noi».

dispongué de donar-lo a Sòcrates, lo qual tres dies abans que a ell fos portat Plató, havia vist en lo somni que n lo seu gremb⁹²⁵ crexia un signe y prenia les plomes; après, volant en alt, exprimia dolcíssims cants. Scriu encara Valeri Màximo en lo primer libre y en lo quart capítol que, essent Plató en la cul·la o en lo breç chiquet infant, vingueren certes abelles e destil·laren mel sobre la sua boca en senyal y pressagi de la sua eloqüència. E donant obra Plató a les letres, en manera tal vench⁹²⁶ a ésser tal en ciència que obscurava los condexebles auditors sots Sòcrates, ni pre[ter]mete⁹²⁷ algun loch o peragracione hon estimàs qualque doctrina poder aconseguir que ell a aquell no volgués anar. Hon principalment anà a cercar la natura de Nilo, per la qual cosa pervengut en Egipte, arismètica y astrologia imparà.⁹²⁸ Après se'n vench en Itàlia sols per ohir Archito tarentino. Après passà en Sicília per contemplar lo mont de Ethna y lo seu foch. Retornà après en Athenes per millor reposar a les especulacions, com scriu Hierònim *Contra Iovinianum*, elegí l'Achadèmia⁹²⁹ en loch no solament desert (c. 134r) mas encara morbós, per çò que les assídues cures de les egrituts mortificas[sen]⁹³⁰ lo encès foch libidinós, lo qual vench en tanta perfecció que mèritament fon nomenat lo déu de philosophia. Ciceró encara escriu per exaltació sua en lo primer de la *Tosculana*: «*Aristotiles longe omnibus Platonem semper excipio prestans ingenio ac diligencia*», per les quals paraules molt clarament s'entén quanta devia ésser de Plató la intel·ligència. Mas més clarament ho mostra Agostí x *De civitate Dei* e al primer capítol, dient: «*Elegimus non platonicos omnium philosophorum merito nobilissimos*», y en lo VIII diu «*Aristoteles vir excellentis ingenii platonis tamen eloquio impar*». Marco Fàbio Quintiliano, encara en lahor de Plató, axí scriu in x *De institutione oratoria*: «*Quis dubitat Platonem esse precipuum, sive acumine diserendi, sive eloquendi facultate divina quadam et Homericam? Multum enim supra prosam oracione et quam pedestrem Greci vocant surgit, ut michi non hominis ingenio, sed quodam Delphico videatur oraculo instructus*», a la qual sentència és conforme Tuli in *De oratore ad*

⁹²⁵ Lleg. “a la falda”. Es tracta de l'expressió it. *tenere in grembo*, “tenir a la falda” (< ll. *in gremio*, id.; l'it. *grembo* sembla provenir del ll. *gremio*, interpolat amb l'it. *lembo*). El cat. *gremb* sembla ser, doncs, un simple calc de la forma del model. Ve78: «haveva veduto nel sogno che nel grembo suo cresceva uno cigno et pigliava le piume».

⁹²⁶ Ms. *tal que vench*. El traductor, procedint paraula per paraula, considera l'it. *in modo divenne eccellente* com a un error per *in tal modo divenne eccellente che*; la conj. *che*, en realitat, no és absent, sinó que només està desplaçada. Ve78: «in modo divenne eccellente che obscurò i condiscepoli».

⁹²⁷ Ve78: «pretermisse».

⁹²⁸ Lleg. “aprengué”. Aquesta forma és un calc de l'it. *imparò*, “aprengué” (< ll. *in + parāre*, “procurar”, “proporcionar”). Ve78: «imparò».

⁹²⁹ Ms. *la Chadèmia*. Repeteix la forma del model. Ve78: «lachademia».

⁹³⁰ Ms. *mortificàs*. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *mortificasse*, pel correcte it. *mortificassero*. Ve78: «mortificasse».

Brutum di[ent]⁹³¹ «*Longe omnium quicumque scripserunt aut locuti sunt extitit et gravitate princeps Plato*». Últimament Eusebi en lo X libre *De preparacione evangelica*, al capítol segon, diu de Plató «*Plato de inde vir nam prestans et vere divinitus missus nullam partem philosophie imperfectam reliquit*». Donchs per aquestes autoritats se compren mèritament Plató ésser muntat a la sumitat del speculatiu enteniment.

Ara quant a la platònica opinió és de saber que circa Nostre Senyor Deú, com mostra Eusebi en lo XIII *De preparacione evangelica* al capítol VIII, Plató molt diversament (c. 134v) parlà. Hon primerament diu aquell ésser factor y creador de tot lo món únic e perfectíssim e immutable, com se lig VII *De civitate dei*; après caygué en la pestíffera error de idolatria, hon lo dèlphic Apol·lo solia nomenar intèrprete paternal de Grècia, e a Esculapi volia que se sacrificàs lo gall, e moltes altres neffàries supersticions aprovava. Los diables egualment posava ésser eterns, y de la memòria divina e natura ésser dirivats.

E circa l'ànima humana imaginà aquella ésser un nombre, si matex movent etern y de natura subtilíssima, com s'escriu en lo primer de l'*Ànima*. Devedex l'ànima en tres parts, çò és racional, vital e concupiscible, com demostra Tuli en lo primer de la *Tosculana*. Diu principalment aquella ésser un nombre, perquè imaginà lo nombre concórrer com principi⁹³² a la generació de les coses; mas perquè aquella tal ara judicava eterna, emperò no de nombre ésser feta, mas conclohia si mateixa ésser nombre.⁹³³ Diu après aquella moure si mateixa, considerant ella moure lo cors e tota qualitat y perfecció del effecte ésser molt majorment en la sua causa.

Scriu encara Eusebi en lo matex libre, capítol X, que Plató les ànimes, après la llur separació del cors, deya errar fins que·s reunien, y en aquest temps inabitar en diversos cossos de bruts animals, segons que en vida eren estades les obres sues conformes a la natura de aquells. De què si en la vida l'ome se era donat a la voluptat, entrava l'ànima sua en la partida en ase o en porch; si era estat ladre, entrava en àguila o en lop o semblants animals; si era estat prudent entrava en formiga y en abelles, e qualque volta en altres hòmens. Alguna volta diu Plató partint-se les ànimes (c. 135r) dels nostres cossos immediate⁹³⁴ transvolat al cel e altra volta les sotsmetia a la

---

⁹³¹ Ms. *dicendo*. El traductor, confús pels mots ll. *Brutum* i *longe*, conserva l'it. *dicendo*, "dient", creient-lo el ger. ll. *dicendo*. Ve78: «ad Brutum dicendo Longe».

⁹³² Ms. *principia*. Ve78: «come principio alla generazione delle cose».

⁹³³ Lleg. "mas perquè aquella a vegades judicava eterna, emperò no de nombre ésser feta, mas si mateixa ésser nombre conclohia". Ve78: «Disse principiamente quella essere uno numero perchè immaginò il numero concorrere come principio alla generatione delle cose. Ma perchè quella tale hora giudicava eterna, imperò non da numero essere facta, ma se stessa essere numero conchiudeva».

⁹³⁴ Lleg. "immediatament". Calc present en el model (it. *immediate*) per l'adv. ll. *immediate*, íd.

justícia divina, dient que, si havien ben obrat, estaven mil anys en lo cel; après li era lícit elegir qualsevol estat que li plagués o no·l repugnàs, e si havien obrat mal estaven mil anys davall terra a purgar-se, e après purgades retornaven al món. Encara altra volta diu Plató les bones ànimes estades en lo món après la lur separació perpetualment abitar en lo cel, y les catives cruelment cruciar-se en infern, de què és manifest de la nostra ànima Plató haver diversament parlat.

Scriu encara Plató del cel que era convenient adorar-lo y a ell exprimir los vots, com Eusebi mostra en lo matex libre circa lo *Summo bene*; diu aquell ésser una ydea per la qual participació tota altra cosa era bé. E aquest se movia per salvar la unívoca generació dels animals y majorment dels hòmens, y encara per establir l'objecte de les sciències humanes ésser eternal. Últimament, com escriu lo philòsoff en lo segon de la *Política*, y Eusebi ho conferma en lo preal·legat libre a XII capítols, Plató la república sua volia ésser en tanta unitat que les dones y les possessions fossen comunes y que les dones se magistrassen a les coses bel·licoses y que la ciutat se dividís en XII tribs, y tota après la comuna civilitat volia ésser divisa en dues parts, çò és ju[tges]⁹³⁵ e propugnadors de la guerra.

Scriu encara Plató més dignes sentències. On Agostinus VIII *De civitate dei* en lo capítol VII diu axí: «*Platonici lumen omnium esse dixerunt adiscenda omnia eundem ipsum deum a quo facta sunt omnia*». Valeri Màximo, en lo quart libre y al primer capítol (c. 135v), scriu que essent irat Plató contra un servidor seu, dix a Speussipo, nebot seu, que·l batés, dubtant no pode[r]⁹³⁶ diligentment veure la manera de la venjança, essent greument irat adversa lo amat servent⁹³⁷ y extimant ésser-li difforme si cometés, que la castigació de Plató ensemps ab la culpa del servent meritès equal responsió. Y per no més procehir en ésser larch, solament referrem alguns dits. On en lo seu libre *De legibus*, diu «*Dormiens nemo ullius percii est. Veritas auditu suavior omnibus, que dicunt. At est consuetudo non modica*». Són ultra aquests quasi infinits notables de Plató tran[s]ladats per Tuli en molts y deversos libres seus, y de aquells molt diffusament encara escriu Laèrcio, e per çò no més endavant ne refferirem al present.

Morí Plató de edat de LXXXI any, lo XIII any del regne de Phelip macedònich pare de Alexandre, y en los seus libres, segons lo testimoni dels moderns, més e més coses diu ab ficció, restant tostemps en la vera intel·ligència, per la qual cosa concordablement lo primer de tots los altres filosoffs és jutjat.

---

⁹³⁵ Ms. *judici*. Ve78: «in iudici».

⁹³⁶ Ms. *podent*. Ve78: «potere».

⁹³⁷ Lleg. “envers el delit del servent”. Ve78: «adverso el delicto de servo».

Segueix après lo poeta dient que dret a Plató véu venir Aristòtil, ple d'alt, gran e notable ingeni. On diu

Atistotil poi pien d'alto ingegno⁹³⁸

Aristòtil, com scriu Laèrcio, fon de Stagira, vila la qual era molt prop d'Athenes, fill de un Nicòmaco y de Phestiade muller sua. Era aquests Nicòmaco per natura devallat de Nicòmaco, fill de Macaone, fill de Esculàpio, com testiffica Hermipo. De què essent Aristòtil pervengut a la edat de XIII anys, y essent [docte]⁹³⁹ en eloquència, se donà a filosoffia, a la qual tres anys sots Sòcrates estudià e après XX sots Plató. En la qual vench tan perfet (c. 136r) que mèritament de Ciceró, com damunt diem, excepto Plató fon judicat excel·lent sobre los altres grechs. Averoic, norresmenys, cordovés, molt més *de*⁹⁴⁰ Aristòtil presumí que Ciceró; en aquesta forma descriu d'ell en lo pròlech de la *Phisica*: «*Nomen autem auctoris est Aristotiles, Nicomaci*⁹⁴¹ *filius sapientissimus grecorum qui composuit libros multos in hac arte, in logica e[t] in methafísica*⁹⁴² *et ipse invenit et complevit has tres artes, invenit quicquid invenitur scriptum ab antiquis non est dignum ut sit pars artis huius neque principium neque ambiguitas ne dum principia esset. Complicuit autem qui nullus eorum qui secuti sunt eum usque ad hoc tempus invenit in dictis eius errorem alicuius quantitatis et hanc dispositionem reperiri in dividuo uno miraculosum et extraneum existit. Et quia alis reperta fuit in isto homine meretur potius dici divinus quam humanus*». Conferma encara açò matex en lo terç de l'Ànima y primer *De generatione*, hon diu ésser estat Aristòtil la última perfecció de la natura dels hòmens, on mèritament regla y exemple y pare de la filosoffia jutjava lo nomenar-lo. Diògenes Laèrcio, scrivint de Aristòtil, no mediocre laor li atribueix, dient «*Cunctis non in rebus summo studio atque industria fuit invencionisque incredibili copia viguit*». Quintilià encara, X *De institutione oratoria*, commemorant los filosoffs les liçons dels quals crexen la facultat oratòria,

---

⁹³⁸ Aquest vers apareix inserit en el text del comentari, escrit amb tinta negra. (només en un segon moment ha estat subratllat amb tinta vermella). A primera vista, en efecte, el vers sembla absent, com si el traductor no s'hagués adonat que es tractava d'un vers del poema. Si comparem la *mise en page* del model, ens adonarem que la mateixa situació ja apareix en el model (on el vers està englobat en el text del comentari), i que per tant el ms. només n'està reproduint la lliçó (*cf.* pp 136 i següents).

⁹³⁹ Ms. *portat*. El traductor confon l'adj. it. *docto*, "docte" (< ll. *doctus*, -a, -um, íd), amb el p. it. *docto*, "dut", (< ll. *ductus*, -a, -um p. pf. de *ducere*, íd.), probablement per la presència del dígraf ll. -ct-. Ve78: «essendo dotto in eloquenza».

⁹⁴⁰ Ms. *que*. Ve78: «da Aristotele».

⁹⁴¹ Ms. *Hicomaci*. Ve78: «Hicomaci».

⁹⁴² Ms. *en lògica, y en methafísica*. Ve78: «7 in logica 7 in metaphisica».

diu de Aristòtil «*Quid Aristotilem? Quin dubito an sciencies rerum, an scriptorum copia, an eloquendi usum suavitate, an invencionum acumine, an varietate operum clariorem putem*». Circa les opinions de Aristòtil, primerament de Déu ell diu Déu ésser una substància simple, única y sempiterna (c. 136v), com demostra en lo XII de la *Methafísica* dient: «*Quoniam quidem pluralitas mala est unus est ergo princeps*», y aquesta del tot prova ésser immoble en lo VIII de la *Phísica*, y entendre y delitar-se de la sua pròpia intel·ligència en lo XII de la *Methafísica*, hon demostrà singularment haver entesa la trinitat divina, com més les sues sentències conjunyint, fàcil cosa seria de conèxer. Diu encara ésser Déu l'objecte de la felicitat⁹⁴³ en lo X de la *Èthica*, y creador y factor del univers en lo libre *De natura deorum*. Y en lo libre *De mundo ad Alexandrum*, confermant-se aquesta sentència, escriu aquestes paraules: «*Oportet non hoc de deo considerare vi quidem ente fortissimo, specie vero gloriosissimo vita immortalis, virtute autem potentissimo. Qua propter invisibilis omni nature. Visibilis factus est ex operibus suis. Nam passiones omnes que in aere quam que in aqua quam super terram vere dicuntur opera esse dei*». Atribuex encara lo cel a Nostre Senyor Déu per estància sua, com en lo matex libre y en lo primer del *Cel* és manifest.

Quant a l'ànima, com escriu Ciceró en lo primer de la *Tosculana*, y Aristòtil en lo II de l'*Ànima*, diu aquella ésser una primera perfecció del cors natural y orgànich, mas l'ànima humana posa ésser simple e incorruptible ab dues potències, la una activa, la qual depura los fantasmates, y l'altra passiva, en la qual s'abituja la intel·ligència. Mas qui seguís d'ella, çò és de l'ànima, après la mort, no escriu molt clarament, per bé que tàcitament en lo primer de la *Èthica* demostra les ànimes reservar-se en loch de ffelicitat e misèria, quant diffenex en quina manera la fortuna prospera o adversa dels vius als morts comparar se deuen. Après (c. 137r) del cel, com clarament se véu *in primo Celi* y en lo VIII de la *Phísica*, afferma ésser un primer moble y cors simple segregat y divers de la natura elemental, perfet més que les altres coses materials, mas de menys dignitat que les substàncies abstrètes. Los principis de les coses naturals diu ésser un confús subjecte, lo qual nomena matèria, y una perfecció y acte distinctiu, lo qual nomena forma. Mas de les transmudacions, ultra aquestes dues, pot ésser principi encara la privació, e açò per respecte de lur intrínsech ésser y essencial. Mas los per los principis intrínsechs ajusta lo ffi y lo efficient, on resulta lo nombre de les quatre causes damunt expressades en lo principi del libre, lo qual ja narrat procés del tot manifest se veu en lo primer y segon de la *Phísica* sua, segon y quint de la *Methafísica*.

---

⁹⁴³ Ms. *renlicita*. Ve78: «felicità».

Divisà Aristòtil la república sua en sis parts, çò és jutjes, sacerdots, cavallers, rics, artife[x]s y agricultors.⁹⁴⁴ Y en l'altra part, axí matex com en la ydea, contradiu a Plató, com se lig en lo II de la sua *Política*.

Scriu Aristòtil tantes dignes sentències, quantes d'ell se troben preposicions expressades. De què en la vida sua escriu Laèrcio aquests excel·lents notables:⁹⁴⁵ «*Erudicio inter prospera est ornamentum, inter adversa refugium. / Est enim optimum disciplina ad senectutem viaticum. / Hoc enim quispiam ex philosophia lucratur, quod in iussus faciat quod plerique per metum legum operantur. / Vicia enim ad miseriam atque infelicem vitam sufficiunt*». Scriu encara Aristòtil en la *Iconòmica* circa lo ésser del home en la vida activa «*Nihil enim homini potest esse malius quam si vir et uxor pari concordia domum gubernet*», la qual vera y excel·lent sentència (c. 137v) no solament yo en la present per les rahons entench, mas per experiència ho conech y afferme, [mitjançant]⁹⁴⁶ la modèstia ingènita, castíssima benivolència, diligència, alegre, púdica y jocunda conversació de la caríssima y amada consorte Mariana Ilicina.⁹⁴⁷ Escriu encara en lo primer de la *Política* aquestes dignes paraules «*Optimum animalium homo est, sic et separatum a lege et iusticia pesimum omnium. Sevissima autem est iniustitia etenens arma*», y en lo terç de la *Èthica* diu «*Ignorat non omnis flagiciosos que facere a quibus be abstinere oportet*», y en lo quart «*est enim ipsius virtutis officium beneflicia agere, quam non agere turpia*». Últimament en lo sisé escriu «*Impossibile est enim prudentem esse quempiam nisi sit bonus*». Aristòtil, donchs, com scriu Laèrcio, fon de grandíssima reputació après de Phelip Macedònich, on fon preceptor de Alexandre Magno; constituí en Atenes la secta peripatètica, los quals filosoffs de la pràtica de l'anar foren axí nomenats; e a la fi, veent fer morir Sòcrates en Athenes, perquè blasfemava la lur idolatria, se partí e anà en Calchíde, hon morí de edat de LXIII anys, l'ingeny del qual fon tant sublimat que, d'aquell temps fins als nostres dies, per tota edat lo féu pus gloriós.

Seguex après micer Ffrancesch, dient que après d'Aristòtil véu Pictàgoras seguir, lo qual principalment ab umilitat los filosoffs nomenà⁹⁴⁸ per digne nom e convenient. On diu:

---

⁹⁴⁴ Ms. *artificis* y *agricultura*. Al meu entendre, es tracta de dos errors de traducció. El cat. *artificis* prové, sens dubte, d'una lectura incorrecta de l'it. *artefici*, “artífexs” (< ll. *artifex*, -*icis*, íd.), interpretat com a *artifici*, “artíficis” (< ll. *artificium*, -*i*, íd.). Pel que fa al cat. *agricultura*, em sembla raonable suposar que el traductor, davant de la forma ambigua *agriculturi* (it. *agricoltori* o *agricultura*), hagi senzillament triat una de les dues opcions. Ve: «artefici et agruculturi».

⁹⁴⁵ Ve78: «*excellentetti detti*».

⁹⁴⁶ Ms. *axí matex*. Ve78: «*mediante*».

⁹⁴⁷ Es tracta de Marianna d'Aldobrandino Nini, amb la qual es casà a Siena l'any 1464 (tingueren dos fills, Pietro e Aldobrandino, i dues filles, Andromeda i Ortensia).

⁹⁴⁸ Ms. *nomenen*. Ve78: «*chiamò*».

[Pythagora, che prima humilmente

9 Philosophia chiamò per nome degno].⁹⁴⁹

Pictàgoras, com escriu Justino en lo xx *De bellis externis*, ffon de la illa de Samo, fill de un mercader, lo qual se nomenava Demarato. Volent (c. 138r) donchs aquest donar obra a les speculatives sciències, principalment se'n anà en Egipte a imparar les sciències mathemàtiques. Aprés passà en Babilònia, solament per comprendre la notícia astrològica. Vench aprés a estar en Macedònia y en Creta per contemplar les leys de Licurgo, de Minos y de l[es] altre[s] repúblicu[es] gregue[s].⁹⁵⁰ De Grècia aprés Pictàgoras vench en Itàlia en la regiò de[ls] croton[i]ati[s],⁹⁵¹ per la qual cosa, com scriu Agostí en lo VIII *De civitate dei*, capítol II, Pictàgoras fon lo principi de la itàlica filosoffia. E donà's totalment Pictàgoras a la vida contemplativa, on en lo matex libre diu Sant Agostí: «*Itaque cum studium sapiencie in accione et contemplacione uersetur, unde una pars eius actiua, altera contemplatiua dici potest (quarum actiua ad agendam uitam pertinet, contemplatiua ad prespiciendas nature causas et simplicissimam ueritatem). Socrates in actiua excelluisse memoratur. Pythagoras uero magis contemplatiuae, quibus potuit intellegencie uiribus, institisse*». Ciceró encara, in libro *De Senectute*, Pictàgoras nomena príncep de filosoffs, e Boeci, in *De arte musica*, afferma Pictàgoras ésser estat actor d'aquella. Per la qual cosa, axí scriu Ysidorus en lo terç libre de les *Ethimologies*: «*Numeri disciplinam apud grecos primum Pictagoram nuncupant perscripsisse, ac demum a Nicomacho diffusius fuisse dispositam; quam apud latinos primus Apuleius ac deinde Boetius transtulerunt*».

Circa les sues opinions, primer deya Pictàgoras, com s'escriu en lo primer de la *Methaffisica*, los principis dels naturals ésser lo finit e lo infinit nombre, e axí tota cosa natural ésser estada produhida del nombre, axí com de causa material. Mas en açò differia Pictàgoras de Plató (c. 138v), que Plató deya lo nombre ésser principi per participació d'ell feta de les coses naturals, e Pictàgoras per inmutació de aquell en la substància de les coses naturals. Quant que a l'ànima, té lo

---

⁹⁴⁹ Ms. *Pictagoras, que primer umilment / filosoffia nomenà per nom digne*. Aquests dos versos del poema apareixen inserits en el text del comentari, escrits amb tinta negra i traduïts al català; a diferència del cas anterior, en què el vers no es tradueix i fins i tot s'intenta corregir l'error subratllant-lo amb tinta vermella, aquí no sembla que ningú s'hagi adonat de la situació (cfr. pp. 139 i següents). El manuscrit reproduceix fidelment la *mise en page* del model italià, on els mateixos versos apareixen englobats en el comentari.

⁹⁵⁰ Ms. *de l'altra república grega*. Ve78: «et de l'altre re pub. greche».

⁹⁵¹ Ms. *de Crotonati*. Repeteix l'error de composició *-ma-* per *-nia-* del model, pel correcte *chrotoniati*, habitants de la ciutat calabresa de Crotona. Ve78: «regione de Chrotomati».

matex, dient aquella ésser composta de nombre, com scriu Tuli en lo primer de la *Tosculana*. Quant aquella és separada del cors, deya⁹⁵² Pictàgoras ella ésser immortal y transferir-se en diversos cossos, on de si matex, com scriu Ovidi en lo XV del *Metamorfoseos*, aferma Pictàgoras que era estat Euforbi, cavaller troyà, y era estat mort en aquella guerra; après aquell temps, se trobava Pictàgoras aquell ésser un imperador regint tot l'univerç món, al qual no·s volia may repugnar en la república. Solament judicà una cosa necessària, çò és l'amicícia, de què los seus dexebles la hu per l'altre a exposar en la mort la sua doctrina estrenyia. Per la qual cosa Phítyas y Damone, com scriu Valeri en lo quart libre y seté capítol, e Ciceró en lo terç dels *Officis*, servaren lo instituït e precepte de lur mestre Pictàgoras, la hu per l'altre exposant-se a la mort y fent-se fidejussores de la vida davant Dionís Siracusà, lo qual, volent fer morir la hu d'aquells, li demanà de gràcia que·l deixàs tornar a la pàtria y dispondre de la sua heretat, e après tornaria, y de açò li daria fidejussione. Consentí Dionís a la demanda de aquest, de què l'amich seu entrat per ell en presó, e aquell ja partit, lo constituït [dia en què]⁹⁵³ devia morir, lo seu amich retornà a Dionís y demanà la execució de si matex y la absolució del seu amich. La qual cosa veent Dionís, ab gran maravella, perdonà a quascú y demanà'ls que l'acceptassen per tercer en la amiciscia. Après, essent (c. 139r) Pictàgoras un jorn pervengut a Leonte, príncep de Philiasi, com scriu Tuli en lo cinqué de la *Tosculana*, e algunes coses havent disputat molt excel·lentment, Leonte li demanà quin art o proffessió era la sua: respòs Pictàgoras ell no saber algun art, mas ésser philòsoff. Aquest nom dix Pictàgoras per umilitat, y fon verament digne y acomodat nom de philòsoffs. On és d'entendre que primer al temps de Pictàgoras los hòmens studiosos se nomenaven sapients, lo qual nom era molt arrogant, essent la sapiència lo àbit per lo qual se comprèn la causa de totes les coses humanes y divines, axí com és escrit en lo II dels *Officis* y sisé de la *Éthica* y en la *Methaffísica*, lo qua àbit ésser en los hòmens és imposible. Emperò Pictàgoras, semblant-li aquest nom superbo, los nomena philòsoffs, amadors de la sciència o de la sapiència. Ffon aquest nom digne e convenient, com demostra Agostinus VIII *De civitate dei* en lo primer capítol, dient: «*Philosophorum nomen si latine interpetrentur amorem sapiencie significat porro, si sapiencie est deus, per quem facta sunt omnia, sicut divina auctoritas ueritasque demonstrat, uerus philosophus est amator Dei*». Per la qual cosa estenem tostemps en Déu les dues nostres potències universals, çò és voluntat y enteniment, axí com a bé infinit y sobirana veritat, emperò dignament se deuen los hòmens d'aquesta inclinació cognomenar philòsoffs. Scriu Pictàgoras més dignes sentències de les quals escriurem alguna, e primerament:

⁹⁵² Ms. *diu a Pictàgoras*. La forma del ms. depèn de l'it. *dice a*, error present en el model per l'it. *dicea*, "deia". Ve78: «Dice a Pythagora».

⁹⁵³ Ms. *del qual*. La forma del ms. depèn d'una lectura *facilior* de la lliçó del model: l'it. *di* que apareix a l'incunable, en efecte, no és la prep. it. *di*, "de", sinó l'it. ant. *di*, "dia". Ve78: «lo constituito di quale dovea morir».

«*Fuganda sunt omnibus modis et abscondenda langor a corpore, imperia ab animo, luxuria a ventre, a civitate sedicio, a domo discordia, et in comuni a cunctis (c. 139v) rebus intemperancia. // Ffinis ire inicium est penitencie. // Liber non est: quem superbus inflammas animus. // Loqui ignorat qui nescit tacere. // Vir si optimus est, suis se effectibus probat. // Divicie contemnende sunt que liberalitate perperduunt et parcitate putrescunt*». Partí's últimament de Leó Pictàgoras y vench en Methaponto, hon morí, e fon hagut en tanta veneració que fon dels pobles reputat déu, que feren temple de la sua pròpria casa.

Aporta après micer Ffrancesch que après Pictàgoras véu seguir Sòcrates, Xenoffonte y aquell ardit vell de la furor poètica Homero, al qual foren tant amigues les muses e familiars, que Argus, Micena y Troya ne són famoses y vengudes en gran lum. Aquest Homero, seguex lo poeta, fon aquell que cantà les errors y fatigues de Ulixes, fill de Laerte, y de Achil·les, fill de Tetis, y fon lo primer pintor en cartes de les antigues memòries. On diu

Socrate et Xenophonte, et quel ardente
 Vecchio, a cui fur le muse tanto amiche,
 12 Che Argo et Micena et Troia se ne sente.
 Questo cantò gli errori et le fatiche
 Del figliuol di Laerte et della diva,
 15 Primo pictor delle memorie antiche.

Sòcrates, com scriu Laèrcio, fon fill de un Sopronisco lapidari y de Phanarete hostetrice, muller sua, nat en un castell nomenat Al·lopaco, de la juridicció d'Athenes. Sòcrates donchs, axí com Plató, principalment no pretermès anar en algun loch que no sabés primer si s'[h]i mostrava doctrina. Mas perquè les coses amagades del cel véu tostemps ésser en continu (c. 140r) flux, e aquelles que són sobre·l cel ésser al nostre sentiment amagades, ni poder-se per altra cosa que provables opinions compendre, emperò diu neguna ésser ciència natural, de què per çò tot se convertex a la phiosoffia de costumes. Per la qual cosa escriu d'ell Aristòtil en lo primer de la *Methafisica* dient «*Socrate viro circa moralia negociante et de tota natura nihil*». E a·quest prepòsit encara diu Laèrcio de Sòcrates: «*Animadvertens autem naturalis speculationis fructum nullum emaque ad officia vita nihil esse necessariam invexit primo ethicem deque illa et in officinis et in publico quotidie philosoffans ea poscius inquirenda hortabantur que mores instruerent. Et quorum usus nobis domi esset necessarius. Illinc enim homeri testimonio bonum nobis malumque nosci*». Isidorus encara en la *Ethimologia* conferma açò matex dient: «*Ethicam Socrates primus ad corrigendos componendosque mores instituit atque omne studium eius ad bene vivendi*

disputacionem perduxit, dividens eam in quattuor virtutibus scilicet prudentiam, fortitudinem, iusticiam et temperantiam». Últimament Ciceró, confirmant la mateixa sentència, diu en lo v de la *Tosculana*: «*Socrates autem primum philosophiam devocavit e celo et urbibus collocavit et in domus iam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis querere*». E quant a la opinió sua circa Nostre Déu y Senyor, imaginà Sòcrates, com mostra Eusebi en lo XIII *De preparatione evangelica* e al VI capítol, aquell ésser únic, e uniforme y perfectíssim bé e intel·ligència, del qual qualsevol cosa [i] tota mínima preparació [nostra era dependent. L'ànima humana digué ésser immortal, i després de la seva separació]⁹⁵⁴ ésser subjecta a la divina justícia (c. 140v) segons les obres procehides en vida, com damunt diem per testimoni de Tuli en lo primer de la *Tosculana*. Lo món diffenex ésser una pàtria com[ú], e⁹⁵⁵ la república statuí deure ésser com damunt Plató, y ab aquella única. Scrigué Sòcrates moltes dignes sentències ultra aquelles que·scrigué Tuli in *De senectute*, *Tusculane* et *Officii*, y en les altres sues obres. On primerament diu «*Oculos et aures vulgi puta malos testes esse. Solum enim id a diis precandum est quod bona tribuant. Nam plerumque id voti expetimus quod quidem non impetrasse melius foret. Inventus enim virtus eo nihil nintis. //Que concesserit fortuna, temperet iusticia, et quid iusticia invenit, temperet moderancia. // Falli namque semper poteris famam, concieniam numquam. // Geminat peccatum quem delicti non pudet. // Si quid dubitas ne feceris, sed quod animi iudicio negatum fuerit fugito. // Si bene egeris tibi auxilium dabis*». Morí Sòcrates en la presó de Athenes, perquè blasfemava la lur ydolaria, de edat de lxxxviii anys, segons Ciceró in *De Senectute*, mas segons Lèrcio de LXX anys, havent-lo los athenienchs condemnat a morir. De la qual mort tant après se dolgueren, que tots aquells que eren estats causa, los quals condemnaren a exili, e aquells feren cruelment morir, e a Sòcrates per eterna memòria edificaren una estàtua, de què foren manifests tots los seus grans béns.

Xenoffonte, digne y prestant philòsoff, fon fil de hun pare que·s nomenava Grillo, nat en un castell nomenat Archeo, propinch de Athenes y de la sua dicció.⁹⁵⁶ Fon constituït del seu cors bellíssim y de costumes (c. 141r) ingenuós,⁹⁵⁷ y desigós de tots loables estudis. E procehint un jorn Xenoffonte en Athenes, e passant per un loch estret, encontrà's ab Sòcrates; e volent més avant passar, Sòcrates lo prohibí, e demanà-li on era la sua intenció de voler pervenir. Respòs Xenoffonte

⁹⁵⁴ Ms. *om.* El salt prové de la presència, sobreposada, de les paraules it. *preparatione* i *separatione*. Ve78: «dal quale qualunque cosa et ogni minima preparatione nostra era dependente. L'anima humana disse essere immortale, et doppo la sua separatione essere subgetta alla divina giustizia secondo le opere precedute in vita».

⁹⁵⁵ Ms. *com és*. La forma del ms. reproduex l'error del model *come e*, per l'it. *comune e*. Bo75: «una patria commune: e la re pub...»; Ve78: «una patria come e la re pub.».

⁹⁵⁶ Lleg. «jurisdicció». Ve78: «ditione».

⁹⁵⁷ Lleg. «ingenu». Ve78: «di costumi ingenuo».

ell voler anar allà hon fossen los bons y excel·lents hòmens. E respós Sòcrates: «Donchs seguex-me y empara», e Xenoffonte, no convidat, obehí. Ffon Xenofonte no salament clar e insigne philòsoff, mas excel·lent orador y ffacunde, on d'ell en lo x *De Institutione oratoria* diu Quintilià: «*Xenoffon non excidit michi sed inter philosophos reddendus est*». E seguex: «*Quid commemorem Xenoffontis illam iocunditatem in effectatam, sed quam nulla affeccio consequi possit. Ut ipse sermonem gratie finxisse videatur*». Valeri Màximo, en lo v e derrer capítol diu «*Xenophon autem quod ad socraticam disciplinam attinet proximus a Platone felicitis ac beate facundie gradus*». Conformar's a les preinductes sentències Diògenes Laèrcio, dient: «*Appellabatur autem Xenoffon musa attica pro dulcedine eloqui et incredibili facilitate*». Circa les sues oppinions, en neguna discrepa del seu preceptor Sòcrates, però que allò, com esciu Laèrcio: «*ad unguem immitatus est*».⁹⁵⁸ Ffon constantíssim Xenoffonte, magnànim y molt observador de la justícia, on sacrificant ell un jorn en Chorinto, hagué en aquell punt nova que lo seu fill, lo qual del pare se nomenava Gril·lo, era mort en batalla. La qual cosa ell ab grandíssima paciència comportà, e per çò no·s llevà del exercici del sacrificar, mas solament deposà una corona que tenia en lo cap. Mas sentint com lo fill (c. 141v) virilment combatent entre los enemichs era estat mort, tornà a pendre la corona, més realegrant-se de la sua virtut y nom digne y fama guanyada que no dolor de la agra mort sua. Scriu Xenoffonte més dits notables, entre·ls quals fon que essent estat un jorn ab paraules desonestes molt mal tractat, solament respós: «*Tu studium tuum ad male dicendum dedisti, ego vero consciencia teste didici male dicta continere*». Morí Xenoffonte en Corinto l'any XXXVIII de la sua loable edat.

Homero ffon poeta excel·lentíssim entre tots los altres que may fos en Grècia, la dignitat del qual fàcilment pot ésser maniffesta considerant moltes pàtries en Grècia ésser vengudes a les armes solament per Homero affermar ésser estat ciutadí de aquelles, on diu Ciceró *in oracione Pro Achia poeta*: «*Homerum colophonii civem esse dicunt suum, qui suum vindicant. Salaminii repetunt, Smirni vero suum esse confirmant. Itaque eciam delubrum eius in urbe dedicarunt: permulti alii preterea pugnant inter se atque contendunt*»; y seguex en la matex oració M. Tulio lo judici de Alexandre Magno, lo qual Achil·les judicà gloriós solament per haver Homero les sues laors cantades. Quintilià encara a laor de Homero axí descriu in x *De Institutione oratoria*: «*Homerus quemadmodum ex Oceano amnium vim fontiumque cursus inicium capere, omnibus eloquentie partibus exemplum et ortum dedit. Hunc nemo imaginis rebus sublimitate, in parvis proprietate superavit. Idem letus ac pressus, iucundus et gravis, tum copia tum brevitate mirabilis, nec poetica modo sed oratoria virtute eminentissimus. Namque ut de laudibus, exhortationibus, consolationibus taceam* (c. 142r), *nonne vel nonnus liber, quo missa ad Achillem legacio continetur, vel in primo*

⁹⁵⁸ Diògenes Laerci, *De vitis, dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri x*, II, Xenofon, 6.

inter duces illa contencio, vel dicte in secundo sentencie omnes litium ac consiliorum explicant artes?». E poch més bax seguex: «*Verum hic omnes sine dubio et in omni genere eloquencie procul a se reliquit et maxime heroicis*». Ara quant a les sues oppinions, sentí Homero principalment circa Nostre Senyor Déu,⁹⁵⁹ segons la greca consuetut, la pluralitat d'aquells; hon escriu Elimando que, havent Homero aquells entre ells matexos affermat combatre, fon per açò reputat insano, no havent per ventura los vulgars poetes notícia fingir e més prest refferir oppinions dites a altres que afermar de si matexos alguna cosa.⁹⁶⁰ Scriu, donchs, Homero de la guerra de Troya, de les lahors de Achil·les y de les errors de Ulixes, y fon dels primers quasi que donàs natura a la istòria. Morí Homero, com escriu en lo *Pol·licato*,⁹⁶¹ en lo primer, de edat de CVIII anys, anant un jorn a la vora⁹⁶² de la mar e trobant certs pexcadors, los quals li preposaren aquest enigma: «*Quot cepimus non habemus. Quod vero non cepimus habemus*». La qual cosa considerant Homero, no podent ab l'enteniment compender-u, per ira y agonía en aquest pensament vench a menys.

Seguex après lo poeta dient que a propinca de Homero⁹⁶³ seguia lo mantuà Virgili, lo qual en l'estil heròich luità ab ell de egualtat per eloquència, invenció y fantasia poètica. On diu

A mano a man con lui cantando giva
El mantovan che di par seco giostra.

Virgili, com scriu Servi en lo primer de la bucòlica, fon fill de Maró Virgili Fígulo y de Maia, muller sua, ciudadí de Mantua, lo qual (c. 142v), volent donar obra als estudis, principalment a Verona, après a Milà, últimament a Nàpols se exercità. Après, usant la amicísia de Asínio Polione y Mecenate, caríssima a Octavià, intensament fon amat d'aquell. Scriu, donchs, Quintilià de Virgili en lo X *De institucione oratoria* aquestes dignes paraules, havent parlat dels grechs: «*Ita ut apud illos Homerus, sic apud nos Virgilius auspicatissimum dederit exordium, omnium enim eius generis poetarum grecorum nostrorumque aud dubie proximus. Utar non iisdem verbis que ab Afro*

⁹⁵⁹ Ve78: «sentí Homero principalmente circa di Dio seconda la greca consuetudine la pluralità di quegli».

⁹⁶⁰ Lleg. "hon escriu Elimando que, havent Homero aquells (els déus) entre ells matexos affermat combatre, fon per açò reputat insà, no havent potser notícia (Elimando) los vulgars poetes fingir, e més prest refferir oppinions dites d'altres que afermar de si matexos alguna cosa". Ve78: «Onde scrive Helimando che havendo Homero quegli infra loro medesimi affermato combattere, fu per questo reputato insano, non havendo forse noticia i vulgari poeti fingere, et più presto referire opinioni dette d'altri che da se stessi alcuna cosa affermare».

⁹⁶¹ Es tracta, evidentment, del *Polycraticus sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum*, obra del filòsof anglès Joan de Salisbury.

⁹⁶² Ms. *a la hora*. Ve78: «andando un giorno al lito del mare».

⁹⁶³ Ve78 «propinquo a Homero».

Domicio invenis accepi, qui michi interroganti quem Homero crederet maxime accedere. "Secundus" inquit "est Virgilius proprior tamen primo quam tercio". Et hercle ut illi nature eleste atque immortalis cesserimus, ita cure et diligencie vel idel in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum et quanto plus eminentioribus vincimus fortasse equalitate pensamus. Ceteri omnes longe sequentur». Properci encara de Virgili axí escriu la sua grandíssima lahor: «*Cedite romani scriptores, cedite Grai! / Nescio quid maius nascitur Iliade*».

Circa les oppinions sues, qui bé los seus dits considera, tingué Virgili ésser un déu omnipotent, e sol en lo v del *Eneydos*, introduhint Eneas invocar Jovis, pux que les sues naus per obra de Juno foren enceses, diu: «*Tum pius Eneas humeris abscindere uestem / auxilioque uocare deos et tendere palmas: / "Iuppiter omnipotens, si nondum exosus ad unum / Troianos, siquid pietas antiqua labores / respicit humanos, da flammam euadere classi*», y en lo deé, introduhint Venus parlar a Jovis, diu: «*"O pater, o hominum divumque eterna potestas / (namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?)"*». Del univers món y de l'ànima (c. 143r) nostra tenc Virgili aquells ésser eternal, com demostra en lo VI del *Eneydos*, y lo cel diu ésser la estanci⁹⁶⁴ e cadira de Déu, y causa generativa de les coses terrenals, com en lo X del *Eneydos* e primer de la *Georgica* clarament se veu. Escrigué Virgili tans dits notables quants quasi són versos en les sues tres principals obres, p[ret]ermes[os]⁹⁶⁵ d'ell los altres menors poemes. On principalment contra los superbos diu en lo primer del *Eneydos*: «*Si genus humanum et mortalia temnitis arma / at sperate deos memores fandi atque nefandi*», y en lo sisé «*"discite iusticiam moniti et non temnere divos"*». Exortà Virgili los fills a la reverència paterna quant introduhex Eneas parlar amb Anchises en la roïna de Troya, dient: «*"Ergo age, care pater, servici imponere nostre; / ipse subibo humeris neque me labor iste gravabit; / quo res cumque cadent, unum et commune perclum, / una salus ambobus erit. Michi parvus [I]ulus / sit comes, et longe servet vestigia coniunx"*». Demostra encara quina devia ésser la claredat de la pàtria quant diu: «*Arma amens capio; nec sat rationis in armis, / sed glomerare manum bello et concurrere in arcem / cum sociis ardent animi; furor iraque mentem / precipitat, pulcrumque mori succurrit in armis*». Últimament és de concloure ell haver descrit qualsevol gesta y obra de virtut, axí com és manifest en lo procés dels libres. Morí Virgili de edat de LIII anys a Tarento. Aprés ab glòria sua foren los seus ossos portats en Nàpols, hon encara és oppinió que y són.

Aporta consegüentment micer Ffrancesch aprés de Virgili Ciceró, dient que aprés d'ell véu al qual pasar floria en lo camí la herba; e aquest era aquell March Tuli en qui clarament (c. 143v) se

⁹⁶⁴ Ve78: «et il cielo disse essere la sedia de Dio».

⁹⁶⁵ Ms. permès. Ve78: «p.termessi».

mostra quant la facultat de l'eloquència ha florit y donat fruyt, y ell ensemps ab Virgili verament fon los ulls y la llum de la nostra lengua latina. On diu:

- 18 Et uno al cui passar l'herba fioriva:
Questo è quel Marco Tulio in cui si mostra
Chiaro quanti eloquencia ha fructi et fiori;
21 Questi son gli occhi della lingua nostra.

Marco Tulio Ciceró, com scriu Plutarco, fon de Arpino, fill de un Tuli devallat per antiga natura de Tuli, rey dels volchs, y Òlbia, sua dí[lect]a⁹⁶⁶ y castíssima muller. Lo qual, fins del temps de la sua tendra edat, donant-se al exercici del estudi, vench en tal glòria e reputació que mèritament ha aconseguít la palma de la eloquència. On d'ell escriu Plutarco que aquell en Atenes sots més preceptors imparà les letres gregues; après, essent pervengut en Rodo, a persuasió de Apol·loni filosof y orador grech, declamà en lengua grega, per la qual cosa portà tots los auditors a gran admiració e constrengué aquells a sobiranament loar. Apol·loni a la fi, après lonch silenci, digué envers Tuli aquestes paraules: *«Ego te laudo equidem et admiror Cicero. Quod autem te dicente causa eciam p[er]orata diucius tacuerim dolor et commiseració quedam effecit. Repetebam namque ipse mecum superiora tempora et armis et gubernacione rerum publicarum et institutis domesticis grecos preceteris nacionibus floruisse. Quibus in rebus romani nobis palmam iam pridem vera et incredibili virtute superantes confessione omnium abstulerunt. Reliquia una sola superarat doctrine et eloquencie gloria, quam et ipsam per te nobis auferri et ad romanos transferri (c. 144r) video et nihil iam precipue laudis apud nostros relinquatur»*. No menys encara les precípues lahors de Ciceró descriu Quintilià in X *De institucione oratoria*, dient: *«Marcus tullius, cum se totum ad imitationum grecorum contulisset, mihi videtur effinxisse vim Demostenis, copiam Platonis, iocunditatem et Socratis. Nec vero quod in quoque optimum fuit studio consecutus est tantum, sed vel plurimas pocius omnes ex se ipso virtutes extulit immortalis ingenii beatissima ubertas. Non enim pluvias, ut ait Pindarus, aquas colligit, sed vivo gurgite exundat, dono quodam providentiae genitus in quo totas vires suas experiretur eloquencia. Nam quis docere diligentius, movere vehementius potest? Cui tanta unquam iucunditas adfuit ipsa illa que extorquet impetrare eum credas, et cum transversum vi sua iudicem feriat, tamen ille non rapi videatur sed sequi. Iam omnibus que dicit tanta auctoritas inest ut dissentire pudeat, nec advocati studium sed testis aut iudicis afferat fidem, cum inter hec omnia, que vix singula quisquam intentissima cura consequi*

---

⁹⁶⁶ Ms. *deya*. L'error prové de la forma del model, abr. per l'it. *dilecta*. Ve78: «dilc.a».

posset, fluunt illaborata, et illa qua nihil pulcrius auditu est oratio pre se fert tamen felicissimam facilitatem. Quare non inmerito ab omnibus etatis sue regnare in iudiciis dictus est, apud posteros vero idest consecutus ut Cicero iam non hominis nomen sed eloquentiae habeatur. Hunc ergo spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat cui Cicero valde placebit».

Circa les opinions de Tuli de Déu, y del món y de l'ànima, no és necessari més avant refferir-les, emperò que, per lo testimoni del matex Ciceró, ffon acadèmic, del qual la professió és neguna cosa affermar, mas *ad libitum* deffendre (c. 144v) tota part contrària, pur que aquella sia probable. On diu en lo terç dels *Officis*: «*Nobis autem Academia nostra dat magnam licentia, ut, quidcumque maxime probabile occurat, id nostro iure liceat deffendre*». Emperò Sent Agostí IIII *De civitate dei*, al capítol XXX, reservant a Tuli la palma de la eloquència, deminuhex del tot en les altres coses la sua autoritat, dient: «*Cicero augur inridet auguria et reprehendit homines corui et cornicule vocibus vite consilia moderantes. Sed iste Academicus, qui omnia esse contendit incerta, indignus est qui habeat ullam in his rebus auctoritatem*». Mas ab tot que no és acertiva doctrina a nosaltres demostren les obres de Ciceró, quantes són les flors y fruyts de eloquència en aquells clarament se mostra. Al qual preposít diu Quintilià en lo II *De institucione oratoria*: «*Et hercule deus ille princeps, parens rerum fabricatorque mundi, nullo magis hominem separavit a ceteris, quae quidem mortalia essent, animalibus quam dicendi facultate*», la qual en Ciceró essent estada suprema, mèritament per ell és fet manifest lo més elegant y gentil hornament del home.

Scriu Ciceró tantes dignes sentències y morals, quantes quasi són en los seus libres expressades oracions y paraules. On preterme[ses]⁹⁶⁷ aquelles que són insertades en los libres, alguns seus dits en les oracions solament me plau de refferir, e principalment en la oració primera *Contra Cathalina*, on diu «*Ut sepe homines egri morbo gravi cum estu febrigue iactantur, si aquam gelidam biberint, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afflictantur*»; y en la terça: «*Quod si non minus nobis iocundi atque illustres duos dies, quibus conservamur et quod salutis (c. 145r) certa letitia est, nascendi incerta condicio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate servamur*»; y en la quarta diu: «*Nam neque turpis mors forti viro potest accidere neque in matura consulari neque misera sapienti*»; y en la matexa: «*Qui autem ex numero civium demencia aliqua depravati hostes patrie semel esse ceperunt, hos cum a pernace rei publice repuleris, nec vi coercere nec beneficio placare possis*». Ultra aquests, en lo primer de les *Polítiques*⁹⁶⁸ diu: «*Beatus est nemo qui a lege vivit, ut non modo impune, sed eciam cum suma interfactoris gloria interfici*

---

⁹⁶⁷ Ms. *pretermetré*. Ve78: «Onde pretermesse quelle che sono inserte nelli libri alchuni suoi detti nelle oratione solamente ne piace di referire».

⁹⁶⁸ Lleg. "Filípiques". Ve78: «Philippice».

possit»; y en la segona: «*Male parta, male dilabuntur. // Non ne igitur miles perire est melius quam in sua civitate sine armorum presidio non posse vivere? // Pax est tranquilla libertas servitus postremum malorum omnium non modo bello sed morte eciam repellendum*»; y en la setena «*Sed eciam nuper summa laus consularium, vigilare, cogitare, adesse animo, semper aliquid pro re publica aut facere aut dicere*»; y en la XI «*Cuiusvis est hominis errare, nullius nisi incipientis perseverare in errore*»; y en la última «*Ut enim cursu cursus, sic in viris fortibus virtus virtute superatur*». Larga y enujosa cosa seria per totes les oracions de Tuli discórrer, y de aquelles excel·lents sentències referir, emperò que, de les moltes que són, basten les sobre escrites poques. Morí Ciceró sobre la vora de la mar prop de Asture, mort dels cavallers de Marco Antoni conduhit[s] d'un Pompílio, lo qual ja Ciceró havia per la vida en juhí deffensat. Axí, com a la fi de la vida sua demostra Plutarco, ffloria l'herba al passar o procehir de Tuli, en senya y prodígio de la perfecció última de la viriditat de la facultat oratoria.

Narra aprés (c. 145v) lo poeta dient que prop de Ciceró venia Demòstenes, lo qual era del tot fora de la esperança de obtenir lo primer loch entre·ls oradors, y en la vista mostrava no contentarse de la honor feta a ell de meter-lo⁹⁶⁹ segons, [y]⁹⁷⁰ mostrava verament en lo procehir un gran lamp encès tot de fflames de ffoch. On diu

Doppo venia Demosthene, che fuori
È di speranza omai del primo loco,
24 Non ben contento de' secondi honori:
Un gran fulgur pareo tutto di foco;

Demòstenes, com escriu Plutarco, fon fill de Demòstenes atteniench nomenat Maccedòpio, perquè en Athenes lavorava coltell, e de la mare sua, estada filla d'un Gilone y d'una dona bàrbara, axí com exprobava a Demòstenes Èschines. Aquest, de tendra edat, desigant proseguir la doctrina, majorment la facultat oratòria, donà en aquella tota sollicitut e summa diligència, entant que·s féu tenir per tota la grècia per lo més clar e insigne orador, axí com és escrit de Valeri Màximo en lo VIII libre, de Plutarco en la *Vida* sua axí matex y en lo *Policrato*. De qual mèritament escriu Ciceró in *De claribus oratoribus* aquestes paraules: «*Nam plane quidem perfectum et cui nihil admodum desit Demosthenem facilem dixeris. nihil acute inveniri potuit in eis causis quas scripsit, nihil, ut ita*

⁹⁶⁹ Ms. *Ameterlo*. Al meu entendre, la *a-* del cat. *ameter* representa una simple repetició de la lliçó del model it. *amecterlo*, “a metre'l” (descarto una eventual lectura cat. *ameter*, “admetre”). Ve78: «dello honore factoli amecterlo secondo».

⁹⁷⁰ Ms. *om*. Ve78: «et pareo veramente nel procedere uno grande fulgure acceso tutto di fiamma et di foco».

dicam, subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtile dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius; nihil contra gradum, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quicquam esset elatius». Quintilià encara, en lo X *De institutione oratoria*, diu de Demòstenes: «*Sequitur oratorum ingens (c. 146r) manus ut cum decem simil Athenis etas una tulerit. Quorum longe princeps Demostens ac pene lex orandi fuit: tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tamen nihil ociosum, his dicendi modus, ut nequid desit in eo, nec quid redundet invenias*». Èschines encara, com s'escriu en lo compendi *De vita et moribus philosophorum*, solia dir de Demòstenes: «*Qui in ipso considerasset cerimum oculorum vigorem, terribile vultus pontus, acomandatam singulis verbis, sonum vocis, efficacissimos corporis motus, profecto cognosceret quod et si eius operi nihil addi potest, tamen Demostenis magna pars abest cum legitur quam auditur*». No és més avant de refferir de les opinions de Demòstenes, no essent elle estat especulador natural, mas solament orador excel·lent. Scriu norresmenys molts dignes notables,⁹⁷¹ e primerament: «*Amicus non est qui ffortune particeps non esset. // Tum bene dices: si nihil dixeris, nisi quid bene scieris. // Liberi servique personam veritas separat, servi liberique mendacium miscet*». Anant ultimament en exili, girà la vista envers Athenes dient: «*O Pallas urbium custos cur tribus infestissimis bestiis delectaris noctua dracone et populo*». Morí Demòstenes per obra de Anthipatro, lo qual havia la libertat dels ateniens ocupada, en lo temple de Neptuno en Calàbria, ja madur d'any, a XVI dies de juliol, com scriu Plutarco prenent metzines, lo qual prop de si tostemps havia servat en una ploma⁹⁷² en totes les exides que fes fortuna. Y a tal fi se dispongué, volent un Archiatúrio escriptor de tragèdies ell viu per força reportar a Anthipatro (c. 146v).

Segueix après micer Ffrancesch dient que ensemps ab Demòstenes veu venir Èschines, lo qual podia sentir y entendre quant ja per si disminuït se mostra prop de Demòstenes. On diu

Seco era Eschyne che'l pote sentire

27 Quando presso al suo tuon parve già roco

Axí com scriu Diògenes Laèrcio, [vuit]⁹⁷³ foren los hòmens dels quals quascú fon nomenat Èschines, y lo tercer d'ell nomenat és aquell del qual ho entén de present lo nostre micer Ffrancesch. Aquest Èschines fon èmulo de Demòstenes, per si digne y prestant orador y philòsoff,

⁹⁷¹ Ve78: «più degni et notabili detti».

⁹⁷² Ve78: «in uno calamo».

⁹⁷³ Ms. *Otto*. El traductor repeteix la forma del model (probablement el considera un antropònim). Ve78: «Otto».

on d'ell continua Ciceró a les damunt dites lahors de Demòstenes dient: «*Huic proximus Eschines fuit*», e Quintilià axí seguex al pròxim damunt al·legat test: «*Plenior Eschines et magis fusus et grandiori similis quo minus strictus est, carnis tamen plus habet, minus lacertorum*». Èschines, donchs, per la doctrina sua fon fet ciutadà d'Athenes solament per haver composta la tragèdia, on diu d'ell Sent Agostí II *De civitate dei*, al capítol XI: «*Eschines et Aristodomus ob tragedie edicionem atheniensem rem publicam nacti sunt*». Emperò vench moltes voltes en concert⁹⁷⁴ ab Demòstenes, y entre les altres una volta en la causa de Thesiffonte, en la qual Demòstenes fon judicat superior y Èschines molt menys eloqüent, per la qual causa ab gran desdeny se partí de Athenes y anà a Roda, hon, encara essent pregat del poble, recità la sua y la oració de Demòstenes feta en Athenes per la narrada causa. Y essent posat en Rodo en gran admiració e sobiranament loant Demòstenes, dix Èschines (c. 147r), com scriu Plini en lo II libre, en la epístola al nebot: «*Quid si bestiam illam perortantem*», no volent callar quanta fon la dignitat de Demòstenes en lo exprimir les convenients accions. Són les oppinions sues com de Demòstenes, essent elle estat més prest eloqüent que especulatiu. Scriu Èschines molts dits notables, com se lig en la oració de Leonart d'Areço, home eloqüentíssim, traduhida en llatí, la qual descriu contra Thesiphonte, lo qual és car amich de Demòstenes, on primerament diu: «*Qui enim filios obit, et malus est pater, numquam bonus gubernator populi esse potest. Qui privatim est malus, nunquam publice bonus esse potest; qui domi est improbus, nulla in patria aut legatione probus erit, non enim mores sed locum mutavit*». Morí Èschines encara en molt longa y madura vellea.

Seguex après micer Ffrancesch dient que de ara avant ell no pot dir per orde on ell veés açò o allò dels hòmens laureats, o qual d'ells anava davant o seguís detràs, emperò que, mirant tal e tanta turba, pensant era cosa innumerable, y encara los ulls y lo pensament lo desviava del seu orde instituhit.⁹⁷⁵ Y en açò seguex que véu Solone, lo qual feu la utilíssima planta, la qual és huy axí mal conrreada y encara produhex axí mal fruyt y pestífer, y ensemps ab ell eren los altres sis dels quals tota Grècia se'n gloriega. On diu:

Io non posso per ordine redire

Questo o quel dove mi vedesse, o quando

30 Et quale andar inançi, et quale seguire;

Ché, cosa innumerable pensando (c. 147v),

⁹⁷⁴ Lleg. "disputa". És una traducció *facilior* pel cultisme it. *concertatione*, "disputa" (< ll. *concertātio*, -ōnis, íd.). Ve78: «concertatione».

⁹⁷⁵ Ve78: «Imperò che mirando tale et tanta turba et messa pensando era cosa innumerable et etiamdio l'ochio et il pensiero il deviava dallo istituto suo ordine».

Et mirando la turba tale et tanta,
 33 L'ochio il pensier mandavan desviando.
 Vidi Solon, che fe' l'utile pianta,
 Che, si mal culta, et mal fructo produce,
 36 Con gli altri sei di che Grecia si vanta.

Circa la intel·ligència dels precedents (c. 147v) versos, és de saber principalment que ab rahó lo poeta diu ell no saber redir o recitar per orde aquesta multitud: primerament, per lo gran orde dels hòmens literats; segonament, perquè és difícil de conèixer qual devia precehir l'altre en fama. E Solone, lo qual és connumerat entre aquesta esquadra, és primer recontat del nostre micer Ffrancesch. Axí com escriu Laèrcio, ffon fill de Elcestides del regne de Salamina. Aquest, desigant aconseguir la doctrina, no p[ret]ermès anar en alguna regió, sinó hon se exercitàs lo escolàstic exercici.⁹⁷⁶ Lo qual, pervengut a grandíssima perfectió, may resistí a obrar cosa que fos útil a la república. Essent donchs en temps passat estades crudelíssimes guerres entre los athenienchs y magarenchs per la regió salamina, entant que la una y l'altra república havia prohibit a penes de la vida que negú més de aquella pogués parlar, Solone, conexent aquella província ésser sobiranament útil als athenienchs, se fengí molt temps ésser orat. Aprés un jorn ab gests y obres de estultícia començà en lo mercat o plaça [a] parlar al poble de la recuperació de Salamina. E may finà lo seu parlar fins que ls atenienschs, accitats y mogut[s] per ell, prengueren les armes e començaren la empresa, la qual obtenint ab victòria y honor, grandíssima utilitat aconseguí la ateniensa república. Ffon verament aquesta simulada oradura de Solone una sobirana prudència (c. 148r) molt profitosa a tots los atenienschs, mas certament més fructuosa fon la sua digna obra, quant aquells conduhí a viure sots la profitosa planta de les leys, la qual produhí lo digne fruyt de les leys romanes scrites en les XII taules, y de les altres les quals de aquelles hagueren dependència, on és huy constituhit lo sacre y venerable cors de rahó civil, com se lig en la ley II ff. *De origine iuris*, la utilitat de la qual molt pot ésser maniffesta per lo test *De juris consulti* en la ley primera ff. *De legibus*, hon diu: «*Lex est comune preceptum sapientum virorum consultum delictorum que sponte vel ignorancia fuerit coercio comunis rei publice sponsio*», [i] en [la llei]⁹⁷⁷ Nam Demostenes eodem titulo diu lo test: «*Lex est invencio quidem et donum dei dogma autem omnium sapientum correccio autem voluntariorum et non voluntariorum peccatorum civitatis autem compositio communis secundam*

⁹⁷⁶ Ve78: «non pretermisse alcuna regione, là dove sé nello exercicio scolastico potesse exercitare».

⁹⁷⁷ Ms. *et in lege*. El traductor no s'adona de la presència de dues citacions diferents. reproduint-les com a una única, Ve78: «et in lege».

quam omnes decet vivere qui in civitate sunt»; y en lo mateix test, per auctoritat de Cris[i]po⁹⁷⁸ stòico, segueix: «*Lex est omnium rerum et humanarum et divinarum noticia oportet autem eam presentare bonis et malis et principem et ducem esse secundam hoc regula est iustorum et iniustorum et eorum que natura civilia sunt preceptrix quidem faciendorum prohibetrix autem non faciendorum*». Aristòtil encara, en lo v de la *Ethica*, circa la utilitat de les leys y perfecció de aquelles, diu: «*Leges enim provident in omnibus coiectantes autem communem omnium utilitatem*». E Ciceró en les *Phelípiques*, en la oració dècima, scriu aquestes paraules: «*Est enim lex nihil aliud nisi recta et a numine deorum tracta oratio imperans honesta (c. 148v), prohibensque contraria*». De la qual ley los fruyts que naxen molt bé són expressats en lo test de la ley *legis ff. De legibus*, hon diu «*Legis virtus hec est imperare, vetare, permittere et punire*»; y en la ley *iusticia ff. Iusticia et iure* diu lo test: «*Iuris precepta sunt honeste vivere, alterum non ledere, ius suum unicuique tribuere*».

Aquesta donchs utilíssima planta, único vínculo y fonament de tot bé constituita república, era ja en lo temps de micer Ffrancesch, abans del temps matex d'aquest Solone, molt mal cultivada. La qual cosa demostra la sua resposta quant li fon demanat quina cosa era ley, y ell respós «*Lex est aranee tela, quia si in ea incident quid debile retinetur, grave autem ac validum pertransit tela rescissa*». De què, quants mals naxen de la inobservància de les leys, molt maniffestament ho mostra lo philòsoff en lo II de la *Politica*, e Ciceró en lo III dels *Officis*. La qual inobservància é[s]⁹⁷⁹ aquell inich y aquell pervers culto que·s contribuex a les leys, del qual nax après la divisió del honest y del útil com se nota en lo v de la *Ethica*, e Ciceró ho demostra en lo libre dels *Officis* dient: «*Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sice, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, hinc peculatus, expilaciones, direpciones sociorum et civium, hinc opum nimiarum, potencie non ferende, postremo in liberis civitatibus existunt regnandi cupiditates, quibus nihil nec tetrius nec fedius excogitari potest*». Nax encara d'aquesta invaliditat legal sedició, discòrdia, dirubació de menor y últimament la guerra intestina (c. 149r) y la jactura y roïna del imperi, com en una sola paraula mostra Othone dient: «*Pereunte obsequio imperium quoque intercidit*». La qual cosa, quant fos en la república italiana y senyoria, molt és maniffest per los scriptors dels annuals de les coses de Itàlia, majorment per Matheu Palmero florentí, home al nostre temps copiosíssim. De Solone, donchs, scriu Tuli in libro *De senectute* aquestes paraules: «*Et Solonem vidimus gloriantem*

⁹⁷⁸ Ms. *Crispo*. Ve78: «Crisippo».

⁹⁷⁹ Ms. *e aquell*. L'error prové del model, on trobem l'abr. 7, "et", pel correcte è. Ve78: «La quale inobservantia 7 quello iniquo et sí perverso culto che si contribuisce alle legi».

versibus, qui se cotidie denuo aliquid adiscentem dicit senem fieri». Justino encara en lo II *De bellis externis*, y Laèrcio en la sua *Vida*, dien encara de Solone: «*Solicitus ergo Solon, ne autem tacendo parum rei publice consulere autem censendo dementia sibi subitam simulat, cuius venia non dicturus modo prohibita, sed facturus erat deformis habitu more vecordium in publicum evolat factoque concursu hominum, quo magis consilium disimulet, insolitis sibi versibus suadere populo cepit, quod vetabatur, omniumque animos ita cepit, ut extemplo bellum adversus Megarenses descerneretur*». Semblant sentència a-quella de Siceró scriu⁹⁸⁰ axí matex Valeri en lo VIII libre e capítol *De studio*, e ajusta que, essent Solone vehí a la mort, sentí los amichs seus que disputaven, per la qual cosa se dreçà sobre si matex y hoÿa la lur disputa. Demanat de la causa perquè axí s'era ris,⁹⁸¹ ab gran seu disagi,⁹⁸² respós: «*Ut, cum istud, de quo disputatis, perceperis, moriar*»», on se pot entendre clarament ab quant fragrant animo anà Solone a atenyer les sentències.⁹⁸³

Circa les sues opinions, dretament sentint del simple ésser de Déu y de la reverència a ell condigna y deguda, y cregut lo món ésser (c. 149v) perpetu y l'ànima immortal, entre les altres coses diu, com s'escriu en lo primer de la *Ethica* y de Laèrcio en la *Vida* sua, y après Heròdot com damunt diem en lo precedent capítol, que negú en aquest món dir-se podia benaventurat, havent quasi la ffortuna lo domini de nosaltres fins a la mort; emperò, si alguna era de nomenar glòria en aquest món, aquella se volia atribuir o a la sciència, o a la mort, o a la ffama universal. On essent demanat de Cresso, rey de Lídia, qui indicava en aquest món benaventurat, respós Tel·lo atheniench, Cleobis et Vito, e les altres coses les quals són en boca de tots. Scriu Solone moltes dignes sentències, e primerament: «*Si quis parente enutriverit, is ignobilis et obscurus esto. // Qui sectatur ocium omnibus accusare volentibus obnoxius est. // Que non posuit ne tollas. // Princeps si hebrius deprehensus sit morte multandus est. // Sermonem quidem silencio, silentium vero tempora signa. // Virtutem ac probitatem iuramento fideliolem cense. // Mentiri noli amicos cito noli acquirere, quos autem acquiseris reprobare cave. // Tunc rege cum primum didiceris regi. // Consule non que sunt suavissima sed que sunt optima. // Animum ac rationem ducem sequere. // Noli cum malis congregi. // Deum honora, proxime vero parentes revere*». Últimament morí Solone

⁹⁸⁰ Ms. *scriu Ciceró scriu*. Ve78: «Simile sententia a quella di Cicerone scrive medesimamente Valerio...».

⁹⁸¹ Lleg. “perquè així s'era posat dret”. El cat. *ris* (p. de *riure*) sembla ser una innovació introduïda pel traductor i provocada, molt probablement, pel seu desconeixement envers l'it. *riccto*, “dret” (< ll. *rectus*, -a, -um, íd.). Ve78: «dimandato della cagione perchè così s'era riccto con grande suo disagio, rispose...».

⁹⁸² Lleg. “molestia”. El cat. *disagi* és un calc de l'it. *disagio*, “molestia” (< *dis-* + prov. *aize*, “comoditat”). Ve78: «disagio».

⁹⁸³ Ve78: «ad acquistare le scientie».

en Cipre de edat de LXXX anys, e manà als seus que lo seu cors fos cremat y diffusa la cendra per tota la terra de la regi6 salamina.

Segonament 6s d'entendre que dels altres sis dels quals se gloriega Gr6cia, lo primer fon Talete mil6sio (c. 150r), lo segon Chilone lacedem6nio, lo terç Pítaco mitileno, lo quart Biantepriennense, lo quint Cle6bolo l6dio y derrer Periandro de Corinto.

E quant a la not6cia parcial de quascú 6s de entendre primerament que Thalete mil6sio fon fill, segons Her6doto y Dem6crito, com aprova Laercio, de un Exàmio y de Cleobulina, muller sua, mas per antiga natura devallat de Cadmo y Agenor, rey de Ffen6cia. Aquest, per testimoni de Plat6, fon nomenat lo primer savi de Gr6cia, e primerament de philosophia natural disputà e descrigué les astron6miques calculacions, on divisà l'any en CCC LXVI dies e sis ores. Volgué tostemp viure en pobrea y en estudi, la qual, essent-li una volta exprobrata, volgué mostrar ésser fàcil cosa ésser rich lo phil6soff: per la qual cosa, com scriu Hier6nim r6dio, veent Thalete per astrologia l'any següent deure ésser grandíssima anyada d'olives, prengué prestat dels amichs diners y aquelles comprà a la ventura, per la qual cosa l'any següent guanyà Thalete grandíssima quantitat d'or, lo qual, apr6s liberalment havent distribuït, retornà al seu pobre viure. Ffon diligent envés la sua república, y per la sua diligència aquella servà en libertat de Creso. Scriu encara d'ell Laercio que, contemplant una volta les steles, caygué en una fossa que li estava davant, per la qual cosa fon reprès d'una dona vella en aquesta forma: «*Qua racione, o Thales, que in celis sunt te comprensurum arbitraris qui ea que sunt ante oculos videre non vales*». Circa les sues oppinions, principalment diu Thalete, com escriu (c. 150v) Arist6til en lo primer de la *Ph6sica y Methaf6sica*, Augustinus *De civitate dei* VIII y Eusebi XIII *De preparatione evangelica*, l'aygua ésser lo principi de totes les coses generables y corrubtibles, veent totes coses, majorment les vivents, nudrir-se per umiditat. L'ànima nostra diu ésser immortal; lo món, animat y ple de dimonis, fet y creat per Déu, e mper6 bellíssim, com scriu Laercio. Mas segons Eusebi, en lo preal·legat libre, diu Thalete lo món ésser déu per la sua comprensi6 de totes les coses, celestials y terrenals. Scriu més dits notables Thalete, e primerament: «*Non multa verba prudentis animi indicium sunt. // Quecumque stipendia parentibus intuleris eadem ipse a filiis experta fortissimum enim omnium necessitas est superat enim omnia // Sapientissimum omnium deus ingenitus enim est qui corpore sanus fortuna locuplex animoque ignavus aut imperitus est. // Amicorum presencium et absentia memores esse debemus. // Optime ac iustissime vivemus si que in aliis reprehendimus ipsi non faciamus*». Solia encara Thalete de tres coses sobiranament regraciar Déu: la una d'ésser nat home e no bèstia, la segona mascle y no fembra, la terça grech y no bårber. Y en tota cosa deya l'ome deure's esforçar de conèxer si matex, com en lo principi del libre diem. Morí Thalete de edat de LXXVIII anys, segons Appol·lodoro, y

segons Sòcrates de edat de LXXXX, les quals oppinions Laèrcio tollera com a cosa posible y egualment evident (c. 151r) a quascú.

Chilone lacedemoni, com scriu Laèrcio, fon fill de Damageto, y fon lo segon que en Grècia sortís lo cognom de savi. Aquest, com és scrit en lo *Policrato*, anant en Corinto per ambaxador per contrare lega⁹⁸⁴ entre los corintians y lacedemonis, y trobant aquells los quals eren preposats al magistrat jugar a taules, se'n tornà sens expondre l'ambaxada, dient ell no voler la glòria de lacedemoni contaminar ab los jugadors de taules. Ffon aquest Chilone excel·lent philòsoff, norresmenys més exercità la poesia, majorment cantant versos,⁹⁸⁵ per la qual cosa d'ell no·n són més notes oppinions, mas solament en confús se lig ell haver tengut la pàtria de lacedemòni.⁹⁸⁶ Observà encara Chilone la brevitat del parlar, entant que Aristàgora, com testiffica Laèrcio, tot breu parlar nomenava "chilònio", on diu, parlant d'ell: «*Erat in loquendo brevis, atque ob eam rem Aristagoras milesius hunch loquendi morem "Chilonium" appellat*». Essent donchs un jorn [demanat]⁹⁸⁷ a Chilone de Esopo quina cosa feya Jovis, respós «*excelssa umiliat et umilia extollit*», la qual resposta no podia ésser més prudent ni més vera o pus acomodada; e axí matex, éssent-li dit en què eren diferents los doctes dels ignorants, neguna cosa respós que «*bona spe*», on se pot comprendre ell haver tengut l'ànima nostra ésser immortal; encara de nou, essent request de dir qual cosa a nosaltres és més difficil de ffer, respòs: «*Arcana retinere, ocium recte disponere iniuriasque posse tollerare*». Scriu més avant aquest Chilone molts dignes sentències, e primerament: «*Lingua semper quidem sed presertim in convivio contine. // Nemini mine (c. 151v) intendende sum et enim muliebre. // Uxorem umilem aparatu modico duce. // Senectutem honora. // Teque ipsum observa. // Damnum potius quam turpe lucrum elige, nam id quippe semel tantum augere, hoc semper aptum est. // Ffortem mansuetum esse oportet, ut proximi non tam metuant quam revereantur. // Linguam preire animo minimo permittendum est. // Superanda omnibus modis est iracundia. // Sponsioni non deest iactura*». Morí Chilone en Pisa, ciutat de Grècia, abraçant lo fill lo qual era estat coronat vencedor en la palestra olímpica, y per quant se pot conjecturar morí d'alegria, vell molt y dèbil de natura.

Píttaco mitileno scriu Laèrcio ésser estat fill de Hiràdio o Heràdio de Tràcia, lo qual per la sua doctrina fon connumerat encara entre·ls altres set savis de Grècia. Aquest, com fos humà de letres y estudi, norresmenys no fon menys excel·lent en lo fet de les armes, de què, havent lo[s]

---

⁹⁸⁴ Lleg. "per fer lliga". Aquesta forma representa, sens dubte, un calc de la lliçó del model italià. Ve78: «per contrarre lega».

⁹⁸⁵ Ve78: «vensi ellegi».

⁹⁸⁶ Ve78: «lui havere tenuto le patrie leggi di lacedemonia».

⁹⁸⁷ Ms. *om.* Ve78: «essendo adunque uno giorno domandato Chilone da Esopo».

mithilens guerra ab los athenienchs, Pítaco prengué les armes y anà contra los enemichs. E combatent en batalla singular ab Phirione, duch dels athenienchs, lo sobrà y vencé y après obtench complida victòria, per la qual cosa los mitilenis de comuna concòrdia li donaren lo principat e constituhir[en]-lo⁹⁸⁸ senyor. Lo qual Pítaco tant administrà que de leys y externs presidis compongué y muní la república en honest, just e polítich viure, la qual cosa feta deposà la senyoria y lo magistrat, com scriu Laèrcio havent aquell retengut X anys. Ffon Pítaco adorn de tota moral virtut y majorment de clemència y de mansuetut, on scriu Laèrcio que, essent estat e[n] Cume⁹⁸⁹ mort un fill seu, y pres (c. 152r) dels comans⁹⁹⁰ lo homicida y portat a Pítaco, Pítaco li perdonà. E una·ltra volta, pres un altre seu capitalíssim enemich, axí matex encara li perdonà, on diu lo contest: «*A cumenans vero iunctum homicidam ad Pittacum missum atque ab eo pene fuisse absolutum dicente indulgentia esse preferendam. Heraclitus autem Alceum asserit habuisse captivum liberumque dimisisse veniamque supplicio meliorem dixisse*». Volgué Pítaco, après lo deposit principat, viure pobrament, e·mperò renuncià gran quantitat de diners, al qual los creadors de Lídia⁹⁹¹ volgueren donar. Scriu moltes dignes sentències, sentint de l'ànima nostra dretament, com circa Déu posà lo nombre, les altres sues calitats atribuhint-li totes,⁹⁹² on primer: «*Perdifficile est bonum esse. // Principatus virum ostendit. // Optimum enim omnium est bene hagere. // Obscurus est futurorum eventus. // Ffidelis terra, mare vero infidum est. // Prudentis enim viri est providere priusque adversa contingat ne eveniat; fortium vero cum illa contingerint equo animo ferre. // Quid facere intendis noli predicare, nam si facere nequieris irrideberis. Depositum cum haccepereis redde, // Amico noli male dicere ne iniquo quidem pietatem colas ffrugi esto. // Pudiscisciam ama, veritati stude, fidem, periciam, dexteritatem, sodalitatem diligenciaque custodi. // Sumpto arcu et iaculis sagiptis feraque faretra ne quam homo impetendus est. Nam fidum nihil lingua loqui prevalet dum cordi duplex alte insidet sensus*». Morí Pítaco de edat de LXX anys en Lesbo, hon fon sepultat y sobre lo seu sepulcre féu escriure aquesta sola paraula, çò és: «*Tempus nosce*» (c. 152v).

Bias priannense, segons escriu Laèrcio, fon fill d'un home lo qual se nomenava Tetànio, y fon en los estudis tant excel·lent y sobirà que de Sàtir grandíssim scriptor y grech prechí tots los

---

⁹⁸⁸ Ms. *constituhir-lo*. El ms. reproduceix l'it. *constituirlo*, error del model pel correcte *constituironlo*. Ve78: «gli deron il principato et constituirlo signore».

⁹⁸⁹ Ms. *acume*. El ms. repeteix la forma del model. Ve78: «acume».

⁹⁹⁰ Ms. *dels icomans*. Reproduceix la forma del model. Ve78: «icumani».

⁹⁹¹ Lleg. “Creso rei de Lídia”. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *Cre sore*, per *Creso re* (a l'inc. *cre sore* apareix separat a final de ratlla, sense guionet de separació). Ve78: «Cre sore di Lidia».

⁹⁹² Ve78: «sentendo nell'animo nostro drectamente quantunque circa di Dio ponesse numero, l'altre sua qualità attribuendoli tutte».

altres sis savis de Grècia. Aquest, per la natural disposició com encara per lo exercici del estudi, fón prudentíssim home, per la qual cosa, havent un Aliatere assejada Prienne, y essent la ciutat en extrema necessitat de vitualles, Bias féu fer grasses⁹⁹³ dues mules y ordenà que aquelles fossen preses dels enemichs, creent-les pendre a cas. Les qual, après que foren portades en lo camp, feren maravellar a quascú y majorment lo rey, jutjant no ésser vera la ffama que la ciutat fos en tanta estretura, on, per certifficar-se, tramès un explorador en la terra a entendre l'estat e disposició de la terra. Bias, donchs, sabent açò, ffeu en moltes parts de la ciutat posar mont[s] d'arena, e aquells cuberts de gra, e vist açò lo explorador, tornà al rey e dix en la terra ésser grandíssima abundància de gra, per la qual cosa Aliat elevà lo siti e partí-se'n, on per la sua prudència de Bias solament fon salvada la sua pàtria Prienne. Scriu encara d'ell Valeri Màximo en lo VII libre y en lo terç capítol, e Ciceró en les *Paradoches*, on se veu la sua grandíssima lahor: «*Nec non sepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui nominatur inter septem Grecie sapientes; cuius cum patriam Priennem cepisset hostis ceterique ita fugerent, ut multe de suis rebus secum asportarent, cum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret. "Ego vero", inquit, "facio, nam omnia mea mecum porto"*». Ffon ultra açò Bias observantíssim de la amicísia (c. 153r) y dexà escrites moltes dignes sentències, e primerament: «*Infelix namque nimium est qui ferre nequit infelicitatem. // Quodcumque agere instituis cunctabundus ac delliberans arripe. // Indignum hominem diviciarum gracia laudare noli. // Quodcumque bene egeris ad deos refer. // Noli cito loqui est enim insanie indicium. // Viaticum tibi ad adolescencia ad senectutem sapienciam compara, ea quippe sola est veraque possessio*». Últimament, essent demanat a Bias quina cosa era difficultat, respós «*Ferre mutacionem rerum in deterius*». E una altra volta, dient un home audacíssim⁹⁹⁴ e impiadós a Bias quina cosa era pietat, Bias no li respongué, y demanà-li perquè en tal manera allò callava; respós Bias «*Quia de rebus nihil ad te pertinentibus queris*». Encara altra volta navegant Bias, essent-se levada gran fortuna en mar, lo mariners ab altes veus pregaven los déus per la lur salut, als quals dix Bias «*Silete ne vos hic illi navigare senciant*».⁹⁹⁵ Morí Bias molt vell de edat en aquest món, com scriu Laèrcio, que essent estat advocat en una causa, y havent orat,⁹⁹⁶ après posat en grembo⁹⁹⁷ a un

⁹⁹³ Ms. *grassesc*, corregit sobre un previ *grassec*. Ve78: «grasse».

⁹⁹⁴ Ms. *audatíssim*. Ve78: «audacissimo».

⁹⁹⁵ Diògenes Laerci, *Sobre les vides, les opinions i les sentències dels filòsofs il·lustres*, I, 86.

⁹⁹⁶ Lleg. "havent defensat la causa". Es tracta d'un calc del llatínisme it. *orare*, "parlar", "perorar" (< ll. *orāre*, íd.). Ve78: «havendo orato».

⁹⁹⁷ Lleg. "a la falda". El ms. reproduéix l'it. *grembo*, "falda" (*cfr.* n. 925, pàg. 388). Ve78: «da poi posatosi in grembo ad uno suo nipote».

seu nebot, donada que fon per lo seu clièntulo la sentència, fon trobat mort, on après los priennesos constituïren un temple a honor y sempiterna memòria sua.

Cleòbolo digne philòsoff fon de Cària o de Lírido, com aprova Laèrcio, fill d'un Evagora, y per antiga nautra devallat de Hèrcules, lo qual, essent de doctrina, de costums y de bellea de cors perfetament insignit, ffon encara connumerat entre los set savis de Grècia. Aquest, per accesa⁹⁹⁸ valor de cercar la doctrina, cercà lo Egipte y quasi tota la Àsia per trobar algú que li pogués dar (c. 153v) alguna notícia, de què vench a ésser doctíssim e singular philòsoff. Hagué aquest una filla nomenada Cleobolina, la qual encara fon excel·lent, majorment en l'art poètic. Scriu Laèrcio de Cleòbolo ell haver descrit l'any en aquesta manera: «*Unus pater est, isque duodecim filios habet, eorum singulis triginta sunt filie pulcra specie et varia. Alienamque sunt candide, alie nigre, immortales vero sunt et moriuntur omnes*». Scriu encara Cleòbolo moltes sentències dignes morals, com maniffestament mostra en la sua *Vida* Laèrcio, e primo: «*Amici beneficiis favendi sunt ut amiciores sint, inimici autem ut omni fiant. // Audiendi magis quam loquendi studio sum esse oportet. // Linguam habere laudabilem proprium virtutis est. // Uxorem tibi parem eligas, nam si clariorem te dixeris affines dominos habebis // Fortune mutaciones fortiter perferre disce*». Morí Cleòbolo de edat de LXX anys, en lo sepulcre del qual foren descrites en epigrama totes les sues obres.

Periandro de Corinto, lo darrer philòsoff connumerat entre·ls set, com scriu Laèrcio, fon fill de hu lo qual se nomenava Cípselo, y, essent en lo exercici del estudi pervengut fins a la vellea, conexent-se prop de la mort, delliberà que no·s trobàs lo seu sepulcre ni esperar la última resolució natural. Per la qual cosa conduhí dos jovens en una solitària via e dix-los que la nit après que sobrevindria, a la un·ora, ells matassen aquell que trobarien en aquella e après secretament lo sepelliren. Aprés ne conduhí quatre en lo matex loch e dix-los que la segona hora de la nit quasevol que trobassen en aquella via que·l matassen, e axí matex sepelliren ab gran cautela. Aprés ne (154r) conduhí altre major nombre e dix-los que a la terça ora fessen lo matex effecte, on seguí que la següent nit Periandro anant a la un·ora en aquella via fon mort y sepultat dels dos, y los dos dels quatre, y los quatre d'aquell altre nombre, de què·s seguí que hon fon sepultat Periandro restà en aquell temps a tots los homens incerta la sepultura, axí com ell havia desigat. Scriu Periandro moltes sentències notables, et primo: «*Nihil peccuniarum gracia agendum est. // Inter secundas res esto moderatus, inter adversas prudens. // Amicis et felicibus et infelicibus eundem et probe. // Quodcumque pollicitus fueris serva. // Inter loquendum cave ne secreta pronuncies. // Non*

---

⁹⁹⁸ Lleg. "encesa". El cat. *accesa* semblaria ser un calc de la forma it. *accessio*, "encès" (< ll. *accensus*, -a, -um, p. pf. de *accendere*, íd.). Ve78: «*accessio valore*».

peccantes modo verum peccare gestintes puni». Ffon Periandro ultra l'estudi y les letres intent a les ocupacions del domini de Corinto, on d'ell scriu Laèrcio en aquestes paraules: «*Primus hic armatis circumseptus intercessit magistratumque ad tyrannidem transtulit*». Morí Periandro de edat de LXXX anys en la manera damunt dita.

Concloint, donchs, Grècia ab rahó se gloriegava d'aquests set homens, essent estats axí prestants y dignes com ha descrit lo nostre micer Ffrancesch.

Consegüentment après narra lo nostre poeta molts nombres d'hòmens latins excel·lentíssims en doctrina y en letres, no menys que·ls precedents grechs dignes. Ell véu la nostra latina gent haver per duch lo terç gran llum de Roma, lo qual quant més se remira tant més clarament llu y resplandex. On diu:

Qui vidi nostra gente havere per duce
Varrone, il terço gran lume romano,
39 Che quanto il miro più, tanto più luce.

Marco Varró fon prestantíssim (c. 154v) ciutadí de Roma, home eloqüentíssim en istòria, abundantíssim, digne philòsoff y teòlech. Lo qual, segons que testiffica Isidorus en la *Ethimologia*, escrigué grandíssim nombre de libres, los quals encara són en notícia *De la lengua latina*,⁹⁹⁹ *De etatibus urbis*, *De antiquitatibus* et *De selectis diis*, on diu acomodadament d'ell lo poeta ésser un llum, lo qual tant més luia quant més se regardava. Scriu Augustí en lo IIII *De civitate dei*, en lo capítol XXXI, de Varró aquestes convenients paraules: «*acutissimus atque doctissimus Arcu Varro, quod dii soli dicit ii videantur ei animaduertisse quid esset Deus, qui crediderunt eum esse animam motu ac ratione mundum gubernantem*», e seguex «*Idem Varro sanctius ac modestius dicit de eos sine simulacris coli cuius rei testis est iudaicus*¹⁰⁰⁰ *populus*». Ne sols a çò se movia per la consuetut del poble judaich, mas per la raó,¹⁰⁰¹ dient lo matex Govis ésser incomprehensible e mperò no deure haver simulacre, axí com testiffica lo matex Agustí en lo preal·legat libre y al VIII capítol, on clarament se pot compendre ell haver perfetament coneguda la unitat e simplicitat e infinida incomprensibilitat divina.

Cir[c]ja l'ànima nostra diu aquella ésser immortal, y mentre qu'era conjunta ab lo cos l'anomenava "gèl·lio", e diu aquella ésser de natura divina, com mostra Augustí en lo matex libre;

---

⁹⁹⁹ Ve78: «*De origine latine lingue*».

¹⁰⁰⁰ Ms. *iudicatus*. Ve78: «*iudaicus* ».

¹⁰⁰¹ Ms. *regió*. La forma del ms. depèn d'una lectura *regione*, "regió", per l'it. *ragione*, "raó". Ve78: «*ragione*».

lo cel diu ésser domicili y lo món etern. Scriu encara moltes dignes sentències, y en més varis libres y diverços lochs, et primo en lo libre *Ad Atticum auditorem*: «*In multis contra omnes sapere desipere est. // Ffictè refferas gracia[m] invit[e] danti. // Quod vi datum est non putes beneficium sed predam. // Semel dedit, qui rogatus (c. 155r), bis vero, qui non. // Vis experiri amicum? Calamitosus fias. // Nemo suum putet, quod est extra ipsum. // Non enim est miser nisi qui se esse credit. // Nulla gravior iactur scienti est quam temporis. // Adulacionis est specimen cum laus postulacionem precedit*». Per les quals autoritats e sentències facilment se pot compendre convenir a Varró les paraules d'ell scrites de Quintilià en lo X *De institutione oratoria*, lo qual diu «*Varro, vir Romanorum eruditissimus. Plurimos libros et doctissimos composuit, peritissimus lingue latine et omnis antiquitatis et rerum gestarum nostrarum*». Morí Varró de edat molt vell, e mèritament après la sua fi fon dels scriptors celebrat per ffama.

Seguex après dient que ensemps ab Varró véu venir après Crispo Salusti. On diu:

Crispo Salustio, seco...

Crispo Salusti fon prestant y digne ciudadí de Roma, home doctíssim e claríssim historial, la doctrina del qual y elegència y dexteritat del dir molt clarament se pot veure per les obres sues scrites de la conjuració y èxitu de Catilina y de la guerra de Jugurta. On ab rahó d'ell Quintilià scriu aquestes paraules «*At non istoria cesserit grecis. Nec opponere Thicididi Salustium verear*». E ultra açò, per universal conclusió dels antichs y moderns scriptors, és dat a Salusti mèritament lo primer loch de tots aquells que han escrites istories. Scriu Salusti moltes dignes sentències, et primo: «*Mihi rectius esse videtur ingenii quam virum opibus gloriam querere et, quoniam vita ipsa brevis est, qua fruimur. // Diviciarum et forme gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara eternaque habetur. // Prius quam incipias, consulto et, ubi (c. 155v) consulueris, mature facto opus est. // Pulcrum est rei publice bene facere, eciam benedicere haud absurdum est. // Sed profecto fortuna in omni re dominatur; at res cunctas ex lubricine magis quam ex vero celebrat obscuratque. // Dux atque imperator vite mortalium animus est*».

Són norresmenys alguns que aquell vers damunt “*Il terzo gran lume romano*” atribuexen a Salusti per ell haver scrit tota la istòria romana, contant Ciceró lo primer, Varró lo segon, Salusti lo terç; norresmenys, atesa la romana consuetut, la qual fon que Roma fos pàtria de cascú comú, no deu Virgili ésser remogut del nom romà. E axí, segons aquesta imaginació, Virgili fon lo primer, Ciceró lo segon y Varró lo tercer lum de Roma descrits per micer Ffrancesch.

Narra après micer Ffrancesch dient que mà per mà ab Salusti venia hu lo qual ja li havia enveja, y véu-lo tort y no ab dret ànimo, çò és lo gran paduà Tito Lívio. On diu:

...a mano a mano

Un che gli ebbe invidia et videl torto,

42 Cioè il gran Tito Livio padovano.

Quanta fon la dignitat del paduà Tito Lívio no solament se compren per les sues obres, mas per lo cognom que li era donat, essent nomenat àureo pèlago y flum de eloquència. E per açò parlen les paraules de Quintilià scrites en lo X *De institutione oratoria* en aquesta forma: «*Titum Livium, cum in narrando mire iocunditatis clarissimique candoris, tum in concionibus supra quam enarrari potest eloquentem, itaque dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata sunt: affectus quidem, precipue eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo* (c. 156r) *istoricorum comendavit magis. Ideoque illam inmortalem Salustii velocitatem diversis virtutibus consecutus est*». Per les quals paraules molt se pot compendre quant helegantment micer Ffrancesch ha descrit Tito Lívio e Salusti haver portat enveja. Scriu Tito Lívio *De gestis romanorum* CXL libres, distincts en XIII deques, comencant del principi de Roma fins en lo temps de Octovià, on l'última guerra que scriu és aquella de Druso contra los jermànichs. En lo qual contest són quasi infinits los seus dits notables, del quals nosaltres poch nombre havem ací narrat, et primo: «*Maxime cuique fortune minime credendum est. // Raro simul contigit hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari // Melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria. // Ad ultimum desperate rei publice auxilium cum honesta utilibus cedunt. // Hec natura multitudinis est: aut servit umiliter aut superbe dominatur; libertatem, que media est, nec spernere modice nec habere sciunt. // “Multa, que in expedita natura sunt, consilio expediuntur. // Itaque quod metus non teneat benefificio et gratia convincendos esse. // Parvus ignis magnum sepe suscitavit incendium. // Vana sine viribus ira est. // Experimento visum est fortunam iuvasse fortes*». Morí Tito Lívio en Pàdua lo quart any de Tibèrio Cèsar, de edat de prop de LXXX anys, la sepultura del qual y la sua dignitat encara lo dia de huy és maniffesta en Pàdua.

Importa après micer Ffrancesch prop de Tito Lívio Plini veronès, dient que mentres que mirava Tito Lívio, subitament véu discórrer¹⁰⁰² Plini veronès, de la sua pàtria vehí, l'escriure del qual fon molt, mas poch recordat del morir.¹⁰⁰³ On diu (c. 156v):

---

¹⁰⁰² Ve78: «vide e scorse».

¹⁰⁰³ Lleg. “a escriure de la qual (la pàtria) fon molt atent, mas fou poch atent al morir”. L'equivalència entre el cat. *recordar* i l'it. *accorgere* o *accorgersi*, “adonar-se”, és recurrent al llarg de tot el text (cfr. 621, pàg. 288). Ve78: «le quale (le patrie) a scrivere fu molto ma pocho accorto al morire».

Mentr'io mirava, subito hebbi scorto
Quel Plinio veronese suo vicino,
45 A scriver molto, a morir poco accorto

Dos foren los Plinis, dels quals quascú se nomena Plini Segon, çò és oncle y nebot, entre'ls quals fon gran conformitat circa lo molt scriure e gran similitut circa la mort.

On lo Segon Plini nebot, principalment venint en Roma, aconseguí molts graus de dignitat, majorment lo preconolat d'Àffrica y la pretura d'Espanya. Lo qual escrigué a Trayà Augusto,¹⁰⁰⁴ lo qual perseguia a los crestians, en lur favor, dient ell[s] viure sots les leys romanes e solament adorar Jhesucrist crucifficat, per la qual cosa a aquelles no contradeya. Per la qual cosa Trayà,¹⁰⁰⁵ per les letres de Plini, no volgué que més los crestia[n]s se matassen, axí com escriu Eusebi cesariench en la *Istoria ecclesiastica*. Scriu aquest Plini la istòria del principi del món fins al seu temps en LXXVIII libres, hon imita lo seu oncle, axí com ell afferma en lo v libre de les sues epístoles *Ad Capitonem*, en la VIII epístola. Scriu *De viris illustribus* et *De triparticione orbis*, e un volum de digníssimes epístoles. Morí vell en Roma de mort natural, y de aquest no entén parlar el poeta.

L'altre Plini superior fon lo oncle del sobredit Plini y fon veronès, com ell matex demostra en lo exordi de *Natural istòria*, on diu Valeri Catul·lo ésser conterràneu seu. Mas de Svetoni Tranquil·lo, in libro *De viris illustribus* é[s] aquest Plini dit *novocomensis*, perquè en gran part ell habità a Como y encara prop del lach Cumano, hon havia gran còpia de possessions, com demostra lo prenarrat Plini en lo quart libre de les *Epístoles* (c. 157r) sues, en la última epístola *A Licínio*. Ffon aquest Plini home estudiosíssim y gran scriptor y de coses excel·lents, on scriu les *Istòries Romanes* del principi de Roma fins al seu temps, en XXXVIII libres, y *De naturali istoria*, XXXVII libres, hon demostra en lo contest haver tengut opinió l'ànima nostra ab lo cors ésser mortal. Scriu encara quasi infinits dits notables, dels quals solament basten a referir la deploració d'ell feta de la natura humana en lo principi del VI libre de la *Natural Istòria*, hon diu: «*Mundus et in eo terre, gentes, maria, insignes insule. Urbes ad unch modum se habent. Animantium in eodem natura nullius probe partis contemplacione minor est, si quidem cum omnia exequi humanus nequeat animus principium iure tribuetur homini, cuius causa videtur cuncta alia genuisse natura, magna et seva mercede contra tanta sua munera, ut sit satis stimare, parens melior homini an tristior*

---

¹⁰⁰⁴ Ms. Troyà. La forma del ms. prové directament de l'error present en el model per l'it. *Traiano*. Ve78: «Troiano Augusto».

¹⁰⁰⁵ Ms. Troyà. Ve78: «Troiano».

*noverca fuerit. Ante omnia unum animantium cunctorum aliena alienis velat opibus. Ceteris varie tegumenta tribuit, testas, cortices, coria, spinas, villes, setas, pilos, plumam, pennas, squamas, vellera. Truncos eciam arboresque cortice, interdum gemino, a frigoribus et calore tutata est: hominem tantum nudum et in nuda homo natali die abiicit ad vagitus statim et ploratum, nullumque tot animalium aliud ad lacrimas et has protinus vite principio. At Hercle risus illi precox et celerrimus ante XL diem nulli datur. Ab hoc lucis rudimento. Quod ne feras quidem inter nos genitas vincula excipiunt et omnium membrorum nexus atque infeliciter natum iacet manibus pedibusque devinctis, flens animal (c. 147v) ceteris imperaturum et simplicis vitam auspicatur unam tantum ob culpam, quia natum est. Heu demencia ab his iniciis existimantium ad superbiam se genitos. Prima roboris spes primumque temporis munus quadrupedi similem facit. Quando homini incessus!/? Quando vox, quando firmum cibus os!/? Quam diu palpitans vertex!/? Summe inter cuncta animalia inbecillitatis indicium. Iam morbi tot atque medicine tot contra mala excogitate, et he quoque subinde novitatibus victe. Cetera sentire naturam suam, alia pernicitatem usurpare, alia prepetes volatus, alia vires, alia nare. Hominem scire nihil sine doctrina, non fari, non ingredi, non vesci, breviterque non aliud nature sponte quam flere. Itaque multi existere qui non nasci optimum censerent aut quam ocissime aboleri. Uni animantium luctus est datus, uni luxuria et quidem innumerabilibus modis ac per singula membra. Uni ambicio, uni avaricia, uni immensa vivendi cupido, uni supersticio, uni sepulture cura. Atque eciam post se de futuro. Nulli vita fragilior, nulli rerum omnium libido maior, nulli pavor confusior, nulli rabies acrior. Denique cetera animancia in suo genere probe degunt. Congregari videmus in ista re contra dissimilia: leonum feritas inter se non dimicat, serpentium morsus non petit serpentes, ne maris quidem belve ac pisces nisi in diversa genera seviunt. At Hercule homini plura ex homine sunt mala». Morí Plini en aquesta manera com escriu Tranquil·lo e Plini en lo v libre en la epístola *Ad Cornèlio Tàcito*, y essent ell perfet de les fustes a Missena¹⁰⁰⁶ en les calendes de novembre, un núvol de semblança d'un arbre hixqué del mont (c. 148r) Vesevo, lo qual davall Nàpols és nomenat la montanya de So[m]ma.¹⁰⁰⁷ La sua jermana, donchs, denuncià a Plini quina era aquesta elevació en l'estudi del núvol,¹⁰⁰⁸ on, venint a veure, delliberà exir¹⁰⁰⁹ sobre lo mont a contemplar lo loch on aquelles*

¹⁰⁰⁶ Es tracta de l'antic port de Misenum; el traductor, en canvi, sembla confondre'l amb la ciutat siciliana de Messina. Ve78: «Miseno».

¹⁰⁰⁷ Avui conegut com a Monte Somma. Ve78: «quale di sotto a Napoli chiamato la montagna di sōma».

¹⁰⁰⁸ Lleg. "que era a l'estudi, aquesta elevació del núvol". Ve78: «La sua sorella adunque nuntiò a Plinio, quale era in studio, questa elevatione della nuvola».

negres vapors exien. E mentre que era en camí, se levà una fúria de vent y lo mont començà a moure¹⁰¹⁰ enceses flames y aspirar odor de sofre, mol[t] al olrre molesta, per la qual cosa embolicat Plini de la polsosa tempestat, essent en mig de dos servents seus, caygué en terra offegat y mort; segons diu Svetònio, que ell per los prechs de hu de sos servents fon mort. Ffon Plini poc recordant¹⁰¹¹ al morir, emperò que podia partir ab les galeres y tornar segur de la tempestat marítima; y essent aquest effecte exortat del governador de les naus, no volgué consentir, mas respongué com scriu Plini «*Ffortes fortuna iuvat*», on per la sua durea fon portat al seu fi.

Porta consegüentment micer Ffrancesch après de Plini Plotino, dient que après véu Plotino lo gran platònich, lo qual creent-se poder viure en oci salvat, fon norresmenys prevengut del seu fer e immoble fat y destinació, lo qual en la vida era crescut ab ell fins [d]el a[l]vi maternal,¹⁰¹² emperò contra aquell no valgué a ell alguna providència. On diu

Poi vidi il gran platonico Plotino
 Che, credendosi in ocio vivere salvo,
 48 Prevento fu dal suo fiero destino,
 El qual seco venia dal materno alvo,
 Et però providencia lui non valse.

Per més plana intel·ligència dels precedents versos, tres coses són diligentment de considerar (c. 148v): la primera quina cosa és destinació, e come de allò havia parlat diversos escriptors; la segona en quina manera vench Plotino a la sua fera destinació; tercerament y última, en quina manera, presuposant micer Ffrancesch la destinació, salva la lahor de la operació virtuosa.

E quant a la primera, és de saber que, quant als antichs, destinació és fat, e per açò matex principalment és definit de Tuli, in libro *De divinacione*, ésser un orde invariable, dient: «*Ffatum id appello, quod Graeci himarmenen, in ordinem seriemque causarum, cum causa causam ex se*

¹⁰⁰⁹ Lleg. “pujar”. El cat. *eixir* tradueix l’it. *salire*, “pujar”. La confusió entre l’it. *salire* (i els seus compostos, com *assalire*, “assaltar”) i el cat. *eixir*, segurament per influència del cast. *salir*, és recurrent al llarg del text (cfr. n. 212, pàg. 208 i n. 652, pàg. 298). Ve78: «per la qual cosa deliberò salire sopra del monte».

¹⁰¹⁰ Lleg. “y lo mont començà a llançar enceses flames y exhalar olor de sofre”. El cat. *moure* depèn, certament, d’una lectura *movere*, “moure”, pel llatinisme it. *evomere*, “vomitar” (< ll. *euomēre*, íd.). Ve78: «et il monte cominciò a evomere accese fiamme et aspirare odore sulfureo molto allo odorato molesto».

¹⁰¹¹ Lleg. “atent”. Ve78: «Fu adunque Plinio poco accorto al morire».

¹⁰¹² Ms. *al avi maternal*. La traducció cat. procedeix, sens dubte, d’una lectura *dello avo materno*, “del avi matern, per correcte it. *del alvi matern*, “del ventre maternal” (< ll. *aluëus*, -i, “cavitat”, “si” < ll. *aluus*, -i, “ventre”, “si”). Ve78: «el quale nella vita era cresciuto con seco infino dallo alvo materno».

gignat. Ea est ex omni eternitate fluens veritas sempiterna», per la qual difinició se n'atény tota nostra operació ésser necessària de la causa superior. En la qual difinició se conformen Apuleio medauriense y Hermes Trimegisto in libro *De natura deorum*, los quals axí descriuen lo ffat: «*Ffatum est causarum complexio et providencie prime cause dependens*». Sentiren açò matex Ffrenício y Possidònio estròlechs, excepto que la operació dels effectes atribuyen al sol y a la luna y esteles, on diu Ffrenício: «*Ffatum est colligancia causarum ex motibus astrorum vim et efficaciam trahens*». Y Tholomeu a questa difinició ajusta la necessària immutabilitat dient: «*Ffatum est virtus costellationum immobilis*». Sèneca ultra aquesta, in libro *De questionibus naturalibus*, allegant Cetina pontífice, atribuhex aquest orde fatal a la voluntat, consell y premeditació de Déu, on concluhia tot esdevenidor ésser necessari, dient: «*Ffatum est necessitas omnium rerum et accionum quam nulla vis potest irrumpere ex Iovis dispositione difinitoque consilio deorum*». Aquesta matexa necessitat aprovaren quasi tots los gentils (c. 149r) per sentència de Homero y de Apol·lo, on, com escriu Eusebi VI *De preparacione evangelica*, essent Apol·lo demanat quant devia durar lo seu temps, respòs profetizant de la sua rohina ab aquestos versos: «*Tunch quoque terrifico percussum hoc fulmine templum. Ardebit sic stat fatorum immobilis ordo. Fferre autem longe prestat quodcumque severe. Et fixa et stabili statuerunt lege sorores. Esse et enim incertum stabile inviolabile semper. Quicquid nent fuisis parcer ex iussit olimpi*». Y Homero, ab més breus paràules, explica no ésser alguna contingència, mas en totes maneres necessitat, dient: «*Non est qui fixas parcarum avertere leges. Effugere aut possit*». Per les quals auctoritats mogut, Sèneca diu novament en la tragèdia *Edipo* en aquest prepòsit: «*Ffatis agimus: cedit fatis; / Non sollicite possunt cure / Mutare rati stamina fusi. / Quicquid patimur mortale genus, / Quicquid facimus venit ex alto*». Ovidi axí matex en lo *Metamorffòseos*, introduhint Jovis parlar a Venus, diu: «*Tu sola insuperabile fatum / Nati movere putas?*». E Virgili, en lo primer del *Eneydos*, confirmant allò matex, diu en persona de Jovis a Venus aquestos versos: «*Parce mete, Citherea: manent immota tuorum / Ffata tibi; cerneris urbem et promissa Lavini / Menia, sublimemque feres ad sidera celi / Magnanimum Enean; neque me sententia vertit*»; y en lo sisé: «*Desine fata deum flecti sperare precando*». Donchs concluhint molt maniffest se veu quina cosa és fat segons la opinió dels antichs, y com hi ha ésser necessària la humana operació. Mas de aquesta falsa y rígida opinió discorda la veritat de la Sglésia Cathòlica, aprovant (c. 149v) la opinió dels stoichs,¹⁰¹³ los quals deyen algunes causes obrar per necessitat e algunes altres ésser substretes de aquella,¹⁰¹⁴ com escriu Augustinus V *De civitate dei* al VII capítol, entre les quals causes contingents poden ésser la fortuna y la voluntat

¹⁰¹³ Ms. *istoichs*. El ms. repeteix l'error *de lIstoici* present en el model, per l'it. *de li stoici*. Ve78: «de lIstoici».

¹⁰¹⁴ Ms. *aquelles*. Ve78: «quella».

nostra. Mas què fos fortuna, los romans d'Aristòtil molt foren diferents en lo II de la *Física*, emperò estimaren aquella ésser un nùmine, regint y disponent aquestes coses externes, on a provocar la sua favor construhiren un temple migancant Lucul·lo, sots lo nom de felicitat; pur com sia, convenen en açò [no]¹⁰¹⁵ obrar la fortuna per necessitat. Mas ultra los stoichs, se demostra per los teòlechs nostres neguna cosa excepto la intrínseca operació divina, com és engendrar y spirar, ésser necessària, on tota creatura de no-rres és produïda en l'ésser per mera liberalitat de la voluntat divina. E mperò lo mestre de les *Sentències*, en lo primer de la XXXVIII, a la XXXI distinció, diu lo ffat o la destinació o predestinació, segons la fantasia dels antichs, ésser solament la presència de Déu ab lo seu beniplàcit, la qual, connotant la extrínseca creatura axí com obecte, no imposa alguna necessitat, essent aquella variable y seguint a la variació de la cosa sible la¹⁰¹⁶ desició de la sciència de aquella,¹⁰¹⁷ com scriu lo philòsoff a la fi del primer de la *Posteriora*. On doctament Boeci, en lo III libre *De consolació*, diu lo fat no ésser altra cosa que una inherente disposició de les coses mudables per la qual la divina providència connecta¹⁰¹⁸ les coses en lo seu orde, dient «*Fatum est inherens rebus mobilibus dispositio per quam providencia queque suis nectit ordinibus*». Per les quals paraules és manifest (c. 150r) lo fat solament importar orde de les causes als effectes, sens alguna altra necessitat.

Ara, quant al segon, és d'entendre que Plotinus fon digne e insigne ffilòsoff, nat en Alexandria d'Egipte, fill d'un esculpidor d'imatges, chiquet y no molt [formós].¹⁰¹⁹ Aquest principalment fon dexembre de Ammònio Alexandrino, sots lo qual donà obra al estudi XI anys ensemps ab Orígenes e Lisímaco; après anà en Pèrsia y en Índia solament per imapar l'art màgica; après vench en Roma essent de edat de prop de xxxx anys. Ffon home de sobirana constància, sobrietat y justícia, y per castedat may no-s volgué implicar al matrimoni. Ffon Plotino grandíssim

¹⁰¹⁵ Ms. *om.* Ve78: «Pur come si sia, convengano in questo la fortuna non per necessità operare».

¹⁰¹⁶ Ms. *a la.* Ve78: «la desitione».

¹⁰¹⁷ Lleg. “y seguint a la variació de la cosa coneixible el cessament de la sciència de aquella”. Els cat. *sible* i *desició* són calcs, respectivament, de l'it. *scibile*, “allò que es pot conèixer” (< ll. tard. *scibilem*, íd.) i del llatínisme it. *desitione*, “cessament” (calc del ll. *desitio*, -*ōnis*, subs. format a partir del verb *desinēre*); tot i no aparèixer documentats en català, es possible que aleshores fossin cultisme comuns dins del lèxic filosòfic. Ve78: «essendo quella variabile et seguendo alla variatione della cosa scibile la desitione della scientia di quella».

¹⁰¹⁸ Ms. *connectés*. La forma del ms. depèn de la forma del model it. *connecte*, “connecta” (ind. pr. 3 sing., avui it. *connette*); el traductor, potser per la presència del nexa llatí -*ct-*, sembla llegir-hi, en canvi, el subj. it. *connecta*, “connectés”. Ve78: «per la quale la divina providentia connecte le cose nello ordine suo».

¹⁰¹⁹ Ms. *illegible*. Ve78: «figliolo d'uno sculptore, di corpo piccolo et non molto formoso».

septador¹⁰²⁰ de la doctrina platònica, tal que ab rahó lo poeta lo denomena “lo gran platònich Plotino”, on d’ell escriu Hermes: «*Plotinus singularis philosophus quas philosophie non attingit partes, dum eius doctrina vite sequerentur insignia cum id quod docebat non alieno, sed proprio virtutis ostenderet exemplo!*». Macobrius, in *De somno scipionis*: «*Sed Plotinus inter philosophie professores cum Platone princeps Libro de virtutibus gradus earum vera et naturali divisionis ratione conpositos per ordinem digerit. “Quatuor sunt – inquit – quaternarum genera virtutum: ex his prime politice uocantur, secunde purgatorie, tercie animi iam purgati, quarte exemplares*». Circa les sues opinions, principalment diu de Déu ésser ffactor de natura y d’ell provenir tot ésser, vida e intel·ligència, y lo món d’ell affermà ésser fabricat. L’ànima nostra fféu més [noble]¹⁰²¹ que l’àngel, y diu aquella sobre si no haver més natura excel·lent que aquesta de Déu, com damunt diem en lo (c. 150v) *Trihunffo de la Mort* per sentència de Sant Agostí. Scriu Plotinus molts dits notables, e primo «*Est politici prudentia ad rationis normam que cogitat queque agit universa dirigere ac nihil preter rectum vel laudabile facile facere,*¹⁰²² *humanisque actibus tanquam divinis arbitris providere fortitudinis est ...*¹⁰²³ *animum supra periculi metum agere, nihilque nisi turpia timere, tollerare fortiter vel adversa vel prospera. // Temperancie est nihil appetere penitendum, in nullo legem moderacionis excedere, sub iugum rationis cupiditatem domare. Iusticie est servare unicuique quid suum est. De iusticia veniunt innocentia, amicitia, concordia, pietas, religio, affectus, humanitas. His virtutibus vir bonus primum fui atque in de rei p. rector efficit, iuste ac provide gubernans humana non deserens*». Últimament, morint en Roma grandíssima quantitat d’òmens per una pestilència, moriren a Plotino tots los seus amichs y ell s’emmalaltí de grandíssima infermitat, çò és d’espasme,¹⁰²⁴ per la qual cosa, estimant ell deure guarir e viure, se n’anà a estar en un loch apartat, hon se féu portar en una vila en campanya de un seu dexeble, lo qual se nomenava Zeto. E com hi fon pervengut, en pochs dies fon mort. Morint donchs Plotinus, se girà a Eustòchio metge, e dix-li «*Divinum quod in nobis est, o Eustochi, in id quod in universo est divinum iam revertitur*». Morí Plotinus de edat de LXVI anys. Scrigué molts libres en philosophia moral, natural e theologia; són norresmenys algunes altres, e no de poca auctoritat, hòmens que dien que Plotino, veent les coses (c. 151r) del món ésser en més parts sots lo govern y protecció de fortuna, volent

¹⁰²⁰ Lleg. “seguidor”. Sembla tractar-se un calc de l’it. *septatore*, “seguidor d’una secta” (< ll. *sectātor*, -ōris, íd.; avui it. lit. *settatore*). Aquest mot, tant en la forma *sectador* com *septador*, no apareix documentat en català (en cast., en canvi, apareixen tant *septador* com *sectador*). Ve78: «septatore».

¹⁰²¹ Ms. *om.* Ve78: «più nobile che li angeli».

¹⁰²² Ve78: «laudabile facere».

¹⁰²³ Ms. *illegible*. Ve78: «fortitudinis est animum».

¹⁰²⁴ Ve78: «cioè di spasmo, di raucedine et cecità».

evitar los seus colps, anà abitar en vida solitària, creent en tal loch viure ab molta pau. Mas en aquest estament Plotino fon ple tot de lebroisia, per la qual cosa irritat contra de si matex per la fatiga de les malalties, ab grandíssima molèstia morí. On conclohint aquest ésser ja destinat,¹⁰²⁵ lo qual tragué del ventre de la mare, perquè aquesta egritut, com scriu Gullelmo de Palència¹⁰²⁶ en lo terç libre de la sua *Pràtica*, ha de engendrar-se, entre les altres causes, en lo principi de la generació, quant fos mesclat la sement humana ab la mèstrua sanch de la dona en lo coito. Alguns altres refferexen aquesta destinació solament a la mort, la qual deegué ésser privada d'ell de repós y seguretat.

En lo terç y últim loch ocorre una difícil e mèrita dubitació, la qual és en quina manera [són] competible[s]¹⁰²⁷ ab la necessitat de la destinació e prohibició de la humana providència, la qual micer Ffrancesch demostra en aquest loch y en aquell sonet «*Parrà forse ad alcuno che*¹⁰²⁸ *a lohar quella*», mas més clarament en aquells altres «*Rotta è*¹⁰²⁹ *l'alta colonna et il verde lauro*» et «*Il male mi preme, et mi spaventa il peggio*»,¹⁰³⁰ les lahors y comendacions de la operació virtuosa, les quals descriu lo poeta en lo *Trihunffo de la Pudiciscia* y presuposa en aquest *Trihunffo de FFama*, e-n quina forma se leva la contradicció que par en ell en aquesta part y en l'altra. On afferma la libertat del arbitre, axí com en aquella cançó «*Nel dolce tempo della prima etade*», mas més clarament en lo derrer trihunfo y en aquella cançó «*Io*¹⁰³¹ *vo pensando et nel pensier m'asale*». ¹⁰³² A les quals dubitacions complexament responen (c. 151v), dich que per dues maneres se veu maniffestament als hòmens convenir-se lahors de les sues obres, encara essent la predestinació y necessitat de totes les obres nostres. La una és que, quant axí fos, y l'òme fos necessitat a tals obres, aquesta fforça és¹⁰³³ occulta totalment al seu entendre se ella és o no, e on

---

¹⁰²⁵ Ms. *ésser ja ésser destinat*. Ve78: «Onde conchiudendo questo essere stato il suo destino».

¹⁰²⁶ Es tracta del metge italià Guglielmo da Saliceto (1210 – 1277), un dels renovadors de l'art mèdica a l'Edat Mitjana. El traductor confon la ciutat italiana de *Placentia*, (avui *Piacenza*) amb l'espanyola Palència. Ve78: «Guglielmo de Placentia».

¹⁰²⁷ Ms. *és competible*. La forma del ms. *és* depèn de l'error del model it. *sia*, “sigui”, pel correcte *siano*, “siguin” (el subj. de la frase és l'it. *le laude*, “les llaors”). Ve78: Quale e in che modo sia compatibili con la necessità del destino et prohibitione della humana providentia... le laude et comandatione della operatione virtuosa... et in che forma si tolga la contradictione che pare in lui in questa parte et nelle altre».

¹⁰²⁸ Ms. *que*. Ve78: «che».

¹⁰²⁹ Ms. *és*. Ve78: *Rotta è l'alta colonna et il verde lauro*».

¹⁰³⁰ F. Petrarca, *Rerum Vulgarium Fragmenta*, CCXLVII, CCLXIX e CCXLIV.

¹⁰³¹ Ms. *Lo*. El ms. repeteix l'error del model it. *Lo*, “el”, pel correcte *Io*, “jo”. Ve78: «lo vo pensando».

¹⁰³² F. Petrarca, *Rerum Vulgarium Fragmenta*, XXIII i CCLXIV.

¹⁰³³ Ms. *y*. Ve78: «questa força è occulta».

confermant-se¹⁰³⁴ per aquest respecte, ab lo seu beniplàcit, a·quelles obres que són diffinides ésser bé, e axí per quant està en ell, encara esforçant-se aquelles obres deure obrar, convenient cosa és de tal effecte deure's lohar. E açò és allò que s pertany fer a quascú mentre que viu, perquè com diu lo test *De Iuris consultis*, ff. *De regulis iuris*: «*Semper in dubio benigniora sunt preferenda*». La segona via és que, axí com un predestinat o prescit pot ésser no predestinat, fent la preposició en lo sentiment dividit,¹⁰³⁵ axí aquesta necessitat, essent dependent de la cosa futura, no és absoluta, emperò pot ésser no necessitat, per la qual cosa tostemps se deu ab gran rahó obrar bé, y aquella obra mèritament se deu lohar y extolrre. Mas si algú digués la cosa necessària és contingent, podent indifferentment ésser y no ésser, responch açò no seguir de la dita sentència, emperò que aquesta dicció necessita¹⁰³⁶ en la preposició del sentiment divís, hon sia principal aquest verb “pot” significa tota cosa y està per aquella, la qual és necessària, o pot ésser tal, segons les regles de les ampliacions logicals;¹⁰³⁷ y si se al·legàs lo philòsoff en lo terç de la *Ffísica*, lo qual diu que n les coses eternes no és different la potència del ésser, s'[h]i diu aquella auctoritat deure's entendre en lo compost sentiment y no divís,¹⁰³⁸ çò és que, si li és posible a·lguna cosa ésser eterna (c. 152r), aquella és eterna, on que, si altrament s'entengués, inseguirien mil inconvenients.

Pot-se encara ultra les predites vies salvar micer Ffrancesch segons la oppinió de Crispo, la qual davall direm en lo propi loch. Y semblantment se pot dir encara que micer Ffrancesch entenga la providència humana no haver loch o alguna potència a reparar la mort, com entenia fer Plotino, ab la qual impotència nostra stà molt bé la libertat del arbitre. Y aquest intel·lecte par que volien molts sants hòmens, on primerament Job, a XIII capítols, diu: «*Breves dies hominis sunt, et numerus mensium apud te est. Constituhisti terminos vite qui preteriti non possunt*». Semblantment San Jerònim, en la *Epistola ad Eliodorum*, diu: «*Debemus igitur et nos animo premeditari quid aliquando futuri sumus, et quid velimus nolimus abesse longius non potest*». Scriu lo matex Sant

¹⁰³⁴ Lleg. “conformant-se”. Ve78: «conformandosi».

¹⁰³⁵ Es tracta dels concepte filosòfic de *sensu diviso* (oposat al *sensu composito*), propi del sil·logisme i, més en general, de la lògica aristotèlica. Ve78: «facendo la propositione nel senso diviso».

¹⁰³⁶ Ms. *necessitat*. Aquesta forma depèn de la falta d'accents del model, on l'it. *necèssita*, “necessita” (ind. pres. 3 sing. de *necessitare*) i el subs. it. *necessità*, “necessitat” (< ll. *necessitas*, *-ātis*, íd.), resulten del tot homògrafs. Ve78: «necessita».

¹⁰³⁷ Ve78: «Ma se alcuno dicesse adunque la cosa necessaria è contingente, potendo indifferentemente essere et non essere, rispondo questo non seguitare dalla sententia detta. Imperochè questa dictione necessita nella prepositione del senso diviso, dove sia principale questo verbo “può” significa ogni cosa et sta per quella, la quale è necessaria o veramente può essere tale secondo le regole delle ampliationi ogicali».

¹⁰³⁸ Es tracta dels conceptes lògics, respectivament, de *sensu composito* i *sensu diviso*. Ve78: «nel composito senso et non diviso».

Hieronimi en los *Morals* a XII capítols, dient: «*Quamvis omnipotens deus illud tempus unius cuiusque ad mortem precipitat quo eius vita terminatur, statutum quoque est quantum in ipsa vita mortali temperaliter vivat*». Últimament diu lo test XXIII, q[üestió] III, al capítol *Nabuchodonosor*: «*Quamvis certissime sciamus nemine ultra terminum sibi prefixum adeo esse victurum tamen omnibus languetibus non incongrue medemur*». Nosaltres, norresmenys, no diem la vida del home per potència de Déu no poder allargar-se, perquè lo contrari intervi[ngué]¹⁰³⁹ a Ezechias, com damunt diem en lo precedent capítol; no val donchs providència a la mort, la qual immediate ab lo nostre naxement s'acompanya tostemps, e resta molt clarament solta¹⁰⁴⁰ la una y l'altra dubitació moguda dalt en los precedents (c. 152v) versos.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après Plotinus véu seguir Crasso, Anthònio y Hortènsio, Sèrgio, Galba y Calvo Licínio, lo qual ensemps ab Asínio Pol·lione alçà ab supèrbia lo front contra Ciceró, armant les lengües sues contra ell y cercant-li infàmies, les quals foren indignes y totalment falses. On diu

51 Poi Crasso, Anthonio, Hortensio, Galba et Calvo
 Con Pollion, che 'n tal superbia salse
 Che contra quel d'Arp[in]o¹⁰⁴¹ armar le lingue,
 54 In lui cercando infamie indegne et false.

Scriu Corneli Tàcito en lo seu libre *De claris oratoribus*, per intel·ligència dels precedents versos, quascú dels damunt dits e nombrats per micer Ffrancesch ésser stats clars e insignes oradors.

E Ciceró axí matex pur *De claris oratoribus* lo matex conferma, on principalment parlant de Crasso diu «*P. Crassum valde probatum oratore in isdem fere temporibus accepimus qui et ingenio valuit [et studio, et habuit quasdam etiam domesticas disciplinas]*»; i en les *Paradoxes* diu «*Quid*¹⁰⁴² *enim valet illa eloquentissimi viri Crassi copiosa magis quam sapiens oratio? Eripite nos a servitute*», per los quals dits molt clar se entén quant mèritament és estat Crasso en lo

¹⁰³⁹ Ms. *intervé*. La forma del ms. depèn d'una lectura de l'it. *intervenire*, “intervingué” (ind. pass. 3 sing. de *intervenire*) com *interv(i)ene*, “intervé” (ind. pres. 3 sing.). Ve78: «intervenire».

¹⁰⁴⁰ Lleg. “resolta”. El cat. *solta* sembla ser una traducció literal de l'it. ant. *soluta*, “resolta” (ll. *solutus*, -a, -um, p. pf. de *soluère*, “solt”, “deslligar”). Ve78: «resta chiaramente soluta».

¹⁰⁴¹ Ms. *dal primo*. Es tracta, evidentment, d'una *lectio facilior* per l'it. *darmino* present en el model. Ve78: «darmino».

¹⁰⁴² Ms. *om*. El salt de línia és provocat per la confusió entre el ll. *valuit*, col·locat a final de ratlla, i el ll. *valet*, present a principi de ratlla una línia més avall. Ve78: «“...valuit et studio, et habuit quasdam etiam domesticas disciplinas”. Et nelle *Paradose* dice: “Quid .n. valet illa eloquentissimi viri Crassi...”».

Trihunffo de Ffama conumerat de micer Ffrancesch. E de Anthònio scriu Tuli in *De oratore ad Brutum* dient aquest parlar «*Superiores magis et ad omne genus apti. Crassum dico et Anthonium*», et in *De claris oratoribus* diu «*Sic nunc ad Anthonium Crassumque pervenimus. Nam ego sich existimo, hos oratores fuisse maximos in his primum cum grecorum gloria latine dicendi copiam equatam. Omnia veniebant Anthonio in mentem; eaque suo queque loco, ubi plurimum proficere et valere possent, ut ab imperatore equites (c.153r), pedites, levis armatura, sic ab illo in maxime opportunis oracionis patribus collocabantur*». Comemora encara aquest Anthoni Quintilià en la VII *De institucione oratoria* per clar y excel·lent orador, on egualment ensemps ab Crasso lo ha ab rahó descrit famós lo nostre elegant poeta.

Aprés quanta és la excel·lència de Hortènsio molt clarament la demostra Tuli en lo pròlech del libre *De claris oratoribus*, com diu que la doctíssima veu de Hortènsio seria estada digna a tots los grechs y latins hoyidors.

No postposa encara Ciceró en lo matex libre les dignes lahors de Sèrgio Galba, mas d'ell escriu aquestes dignes paraules: «*Sed inter hos etate paulum his antecedens sine controversia Sergius Galba eloquentia prestitit. Et nimirum his princeps ex latinis illa oratorum propria et quasi legitima opera tractavit*», per la qual cosa aquests altres dos són aquí descrits y celebrats ab los altres famosos.

Gran fon la excel·lència del precedents oradors, mas no era menor aquella de Calvo Licínio, quant de la mort no fos estat en la joventut prevengut. La qual cosa molt expedita mostra Ciceró in *De claris oratoribus*, dient: «*Quanquam faciendam mentio est, ut quidem michi videtur, duorum adulescentium, qui si diucius vixissent, magnam essent eloquencie laudem consequuti. C. Curionem te, inquit Brutus, et C. Licinium Calvum arbitror dicere. Recte, inquam, arbitraris; quorum quidem alter (quod verisimile dixisset) ita facile soluteque verbis volebat satis interdum acutas, crebras quidem certe sententias, ut nihil posset ornacius esse, nihil expeditius*». Per la qual cosa ab rahó no és estat Calvo segregat dels altres oradors, los quals (c. 153v) en aquell temps y huy són estats dignes de singlar fama.

Últimament, quanta fon la prestància de Asínio Pol·lione no·s comprèn per la sua gran opinió après de Octovià, mas per les paraules escrites de Quintilià in X *De institucione oratoria*, dient: «*Multa in Asinio Pollione invenio, summa diligentia, adeo ut quibusdam eciam nimia videatur, et consilii et animi satis: a nitore et iucunditate Ciceronis, ita longe abest, ut videri posit secundo prior*». Aquest, donchs, sí per la sua doctrina, sí encara per la potència la qual havia après de Augusto, li semblava molt diminuhir de la sua glòria si aquella de Ciceró no s'abaxava. On,

ensemps ab Calvo, començà a insectar¹⁰⁴³ Ciceró, on li escrigué moltes epístoles imposant-li gran y gravíssima infàmia, com mostra Corneli Tàcito in libro *De claris oratoribus* quant diu, introduhint parlar Messalla Corvino: «A[d]strictior¹⁰⁴⁴ Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cesar, amarior Celius, gravior Brutus, vehemencior et plenior et valencior Cicero. Omnes tamen eandem sanitatem eloquentie ferunt, ut si omnium pariter libros in manum sumpseris sciencia, quamvis in diversis ingeniis esse quandam iudicii ac voluminis similitudinem et cogitacionem. Nam quod invicem se obtrectaverunt et super aliqua epistulis eorum inserta, ex quibus mutua malignitas detigitur, non est oratorum vicium, sed hominum. Nam et Calvum et Asinium et ipsum Ciceronem credo solitos et invidere et livere et ceteris humane infirmitatis viciis affici». Per la qual cosa, conclohint, no sens rahó Asínio Pol·lione és estat ab los altres oradors del nostre poeta, a comendació sua, incertat en los precedents versos.

Seguex après micer Ffrancesch dues notables istòries¹⁰⁴⁵ (c. 154r) de la grega nació, dient que après d'aquests romans oradors ell véu venir Thucýdide, lo qual distingex bé lo temps de les guerres fetes y encara les fortíssimes obres de combatadors, y particularment qual camp se tiny y de quina sang; y ensemps ab ell era encara Heròdoto, pare judicat mèritament de la grega istòria. On diu

Tucydide vidi io,¹⁰⁴⁶ che bene distingue
 E' tempi, et i luoghi,¹⁰⁴⁷ et le opere legiadre,
 57 Et di che sangue quel campo¹⁰⁴⁸ si tingue;
 Herodoto di greche historie padre

Quanta és la dignitat que merita y commendació¹⁰⁴⁹ de Thucídide, molt clarament se pot compendre per allò que d'ell scriu Ciceró, Quintilià y A. Gèlio,¹⁰⁵⁰ on no in mèritament és judicat grandíssim lum de les gestes clares y magnànims fets de la nació grega. On d'ell principalment diu

¹⁰⁴³ Ms. *insectar* o *infectar*, lectura incerta. Opto per *insectar* perquè més proper al cultisme it. *insectare*, “atacar”, “perseguir” (< ll. *insectāri*, íd.) present en el model. Ve78: «insectare».

¹⁰⁴⁴ Ms. *A Strictior*. El ms. reproduceix la forma del model, pel correcte *Adstrictior*. Ve78: «At strictior».

¹⁰⁴⁵ Lleg. “dos notables historiadors”. Ve78: «due notabili Historici».

¹⁰⁴⁶ Ms. *yo*. Ve78: «io».

¹⁰⁴⁷ Ms. *il voghi*. L'error del ms. depèn de la forma aglutinada *iluoghi* del model, pel correcte it. *i luoghi*, “els llocs”; el traductor, en canvi, la desfà en *il vuoghi*. Ve78: «et iluoghi».

¹⁰⁴⁸ Ms. *campe*. Ve78: «qual campo si tingue».

¹⁰⁴⁹ Ve78: «la dignità et merita commendatione».

¹⁰⁵⁰ Ms. *Agelio*. Repeteix la forma del model. Ve78: «Agelio».

Ciceró in *De claris oratoribus*: «*Thucydidem imitare optime si istoriam scribere, non si causa dicere cogitas. Thucydides enim rerum gestarum pronunciator sincerus et grandis fuit*», a les quals paraules ajusta A. Gèlio en lo primer libre *De noctibus acticis* dient: «*Auctor historie grece gravissimus Thucydides*», al qual se conforma Quintilià scrivint: «*Thucydides dulcis et candidus*». E continua après en lahor de Heròdoto seguint¹⁰⁵¹ aquestes paraules: «*et effusus Herodotus: ille concitatis, hic remissis affectibus melior, ille concionibus, hic sermonibus, ille vi, hic voluntate*», hon és molt maniffesta la sua suficiència. Mas molt majorment és manifesta per lo contest de la istòria sua, la qual descriu de les coses gregues, comencant a les coses¹⁰⁵² per les quals entre los fenicis y los assirians y los grechs se accitaren les guerres, axí com a guerra rapina de Auropa, filla de Agenor, feta de Jovis cretense,¹⁰⁵³ après aquella de Medea (c. 154v) y de Helena y axí procehint scriu fins al temps de Xerse, d'on concorregueren d'aquests principis prop de Mil CCCXXXVIII anys, les quals guerres ab tanta elegància descriu que mèritament és nomenat del nostre poeta y dels altres escriptors Herdòdoto pare de la grega història.

Narra après micer Ffrancesch que dretament véu seguir Heròdoto, dient que véu lo noble jeúmetre¹⁰⁵⁴ Euchides ésser pintat tot de triangles, de rondes y de formes quadrangles. On diu:

Vidi, et dipinto il nobil geometra

60 Di triangoli et tondi et forme quadre;

Euchides, com escriu Laèrcio, fon magarench, home doctíssim, y, com en aquesta part descriu lo poeta, noble y singular jaumetra.¹⁰⁵⁵ Aquest, essent-se donat de principi al estudi de

¹⁰⁵¹ Lleg. “fent seguir”. En el model observem un error de composició per l’it. *soggiungendo*, “afegint” (< ll. *subiungēre*, íd.). Ve78: «Su giugnendo».

¹⁰⁵² Lleg. “per les raons”, “per les causes”. Ve78: «a le cagioni».

¹⁰⁵³ El ms. tradueix la lliçó, evidentment incorrecta, del model. Ve78: «sì come guerra rapina di Europa figliole di Agenore facta da Giove cretense».

¹⁰⁵⁴ Ve78: «lo nobile geometra».

¹⁰⁵⁵ Aquesta forma, evidentment pel cat. *geòmetra*, no apareix documentada ni en els diccionaris ni en el repertori informàtic CICA. Esbrinar l’accentuació d’aquest mot resulta complicat, sobretot tenint en compte que apareix un altre cop a la pàg. 437 com a *jaumetre*. La forma *jau-*, en efecte, semblaria indicar la presència del diftong, suggerint una lectura *jaumetra* o *jaumetrà* (podria tractar-se en aquest cas d’una var. ortogràfica de *geometrià*, documenta en DCVB; la presència de la segona forma *jaumetre*, tanmateix, semblaria excloure aquesta segona opció, de manera que les úniques dues possibilitat semblarien ésser *jaumetre* i un hipotètic *jaúmetre*, certament més propera a la accentuació actual però al nostre entendre poc probable. Davant del dubte, doncs, hem optat per respectar la forma *jaumetre* tal i com apareix en el manuscrit. Ve78: «geometra».

philosophia natural, e majorment seguint egualment [Parmènides],¹⁰⁵⁶ judicà ésser chiqueta la conexença que per la honor¹⁰⁵⁷ se podia atenyer en obra a tantes y axí diverses natures de coses, per la qual cosa donà's tot a philosophia moral. Havent donchs per algun temps attès en aquesta moralitat, véu aquella ésser incerta y particular conexença, com sia cosa que les coses morals més prest han lo seu ésser per les leys y per consuetut que per natura. Emperò abandonà lo seguir-les y donà's après a les sciències matemàtiques, les quals, per la pràctica conexent ésser en lo primer grau de la certesa humana, com scriu Averrois en lo II de la *Methafisica*, los seguí fins en lo extrem esperit, majorment la jaumetria. On la pràctica de aquelles reduhint en speculativa doctrina compongú un libre de jaumetria, hon dels assumpts principis mostrà les conclusions circa les figures, angles y línees de les quals [se prolonguen].¹⁰⁵⁸ Per la qual cosa acomodadament (c. 155r) lo pinta lo poeta ple de triangles, los quals són una figura contenguda de tre línees rectes, la qual [t]é tre[s] angle[s],¹⁰⁵⁹ equal[s] a dos angles rectes; mas en si són differents, emperò que alguns de aquells són triangles equilàteris, alguns altres ineguals y alguns de línees diformes¹⁰⁶⁰ que són nomenats escalènonis, com se veu en la designada figura. [*Espai en blanc*].¹⁰⁶¹ Axí matex és pintat Euclides de cercles o de tondos, los quals són una figura plana, del [qual]¹⁰⁶² centre a la sua circumferència totes les línees protractes serien eguals, axí com se manifesta en la scrita figura “O”. Y encara refulgex lo geúmetra de figures quadrates, les quals encara són entre [si]¹⁰⁶³ diferents, emperò que algunes d'aquelles són eguals, on són dits ortògonii, y algunes ineguals, dites no-ortògonis, axí com intervé a la egualtat e inegualtat de triangles, com se veu en lo descrit exemple.

¹⁰⁵⁶ Ms. *om.* Ve78: «maximamente seguintando Parmenide».

¹⁰⁵⁷ Lleg. “per l’home”. Ve78: «la cognitione quale si potea per lo huomo acquistare in operatione a tanta et sì diversa natura di cose».

¹⁰⁵⁸ Ms. *om.* Ve78: «delle quali si protragano».

¹⁰⁵⁹ Ms. *és triangle*. La forma del ms. depèn de l’error del model it. *è trianguli*, pel correcte it. *ha tre angoli*. La summa del tres angles interns d’un triangle equilàter ($3 \times 60^\circ = 180^\circ$), en efecte, és equivalent a la summa de dos angles rectes ($90^\circ + 90^\circ = 180^\circ$). Bo75: «la quale ha tre angoli». Ve78: «i quali sono una figura contenuta da tre linee recte, la quale è treanguli, eguale a due anguli recti».

¹⁰⁶⁰ Ms. *differmis*. El ms. repeteix l’error del model *differmi* pel correcte it. *diformi*, “diferents”. Ve78: «et alcuni di linee differmi, che sono nominati scalenoni».

¹⁰⁶¹ Aquest espai, destinat a contenir la figura geomètrica de què parla Ilicino en el comentari, prové directament del model. Ve78: «come si vede nelle designate figure. [*Spazio in bianco*]. medesimamente è dipinto Euclide...».

¹⁰⁶² Ms. *d’algun*. Ve78: «dal cui».

¹⁰⁶³ Ms. *om.* La forma del ms. és una traducció literal de la lliçó del model it. *infra differenti*, probablement per l’it. *infra se differenti*. Ve78: «infra differenti».

[Espai en blanc].¹⁰⁶⁴ Hagué Euclides aquesta fantasia que solament la argumentació feya per conclusió, emperò deya les premisses proposicions ésser o semblants o dessemblants: si eren dessemblants, no eren pertinents; si eren semblants, havien la matexa dificultat. Morí Euclides nadant en lo fflum Alfeu, hon se ferí ab una canya, la qual per la sua fortuna¹⁰⁶⁵ fon trencada en l'aygua.

Aporta consegüentment lo poeta qui era propinch al ja dit Euclides, dient que après ell véu aquell Porfírio, lo qual envers nosaltres y de la crestiana religió vench a ésser dur en semblança de pedra, y agut de silogismes y subtils argumentacions, noves armes y nous inusitats suffismes. On diu (c. 155v):

Et quel che inver di noi divenne pietra
Porfirio, che di acuti silogismi
63 Empié la dialetica pharetra
Ffacendo contra 'l vero arme et soffismi.

Los Porfíris¹⁰⁶⁶ que dels scriptors se troben celebrats majorment per lo àbit de la dialèctica foren dos: la hu que compongú lo *Sagogicon* a[ls] predicament[s] de Aristòtil, huy nomenat *Libre dels Universals*, y d'aquest no n'entén lo poeta; l'altre fon Porfiri, lo qual en lo temps de Costantí scrigué contra los cristians, com commemora Uberto en lo *Policrates* y Eusebi en lo *X De preparatione evangelica*, hon mostra aquest Porfiri ésser estat inimiquíssim de crestians e juheus. On al prepòsit diu aquestes paraules: «*Utar autem de vetustate inpresenciarum Moysi Porpiri testimonio eius videlicet qui iudeorum et christianorum inimicissimus odii tumulo. Ipsum quoque Moysem atque proffetas improbis petere verbis ausus est*», y en el quart diu «*Ergo eorum quos adversus nos libros evomuit iis verbis utitur*». Scriu donchs Porfiri contra los cristians y majorment contra lo sacrifici, dient a Déu no convenir-se algun sacrifici, ni de animals en lo testament vell ni en lo nou de pa y vi; on deya, com afferma Eusebio en lo III: «*Aliena enim sacrificia ab omni sunt pietate. Nihil enim materiale inveniri potest quod in materiali deo non sit obscenum ic circo neque oracio ei que voce profertur convenit*». Stimava lo matex Porfiri de les figures y estàtues constituïdes en honor de sants y de Déu, y de tot removia de la Santa Creu la pràtica y pietat de l[e]s

---

¹⁰⁶⁴ El ms. reproduex l'espai en blanc present en el model (cfr. n. 1061). Ve78: «come si vede nel descritto exemplo. [Spazio in bianco]. Hebbe Euclide...».

¹⁰⁶⁵ Lleg. "per casualitat". Ve78: «dove si ferí ad una canna, la quale a fortuna fu trunca nella acqua».

¹⁰⁶⁶ Ms. *porfidis*. Ve78: «porphirii».

altres oracio[ns],¹⁰⁶⁷ per la qual cosa acomodadament (c. 156r) les seues rahons són anomenades soffismes, los quals són de aparent conclusió mas de neguna existència, com és manifestament escrit en lo quart de la *Methafísica*.

Segueix après micer Ffrancesch prop del Porfiri Hipòcrates, dient que après Porfiri véu aquell de Coo, lo qual féu molt millor obra si los seus amforismes fossen axí com d'ell entesos dels altres metges. On diu

Et quel di Coo che fe' vie miglior opra

66 Se bene intesi fusser gli amphorismii.

scriu micer Ffrancesch en los precedents versos Hipocras, digne y excel·lentíssim metge, lo qual fon fill de un Asclèpio nat en la illa de Coo. Aquest, essent après la mort de Esculàpio la medecina ja estada sepulta cinch-cents anys, la reduhí en llum ab major dignitat y ab més perfecció, emperò que, hon primer sols era fundada en experiència, Hipocras la descrigué en cànones y regles universals ab rahó. Ffon Hipocras home continentíssim, com scriu A. Gèlio,¹⁰⁶⁸ y de ingeni excel·lent, com testiffica Halí, interprete de Galièn, y Sant Hierònim en les *Qüestions sobre-l Jènesis*, là hon diu que havent una dona parit un infant dessemblant al pare e a la mare, y per çò essent suspecta de la sua castedat, Hipocras diu que guardassen en la cambra si hauria alguna figura que semblàs al infant, que aquella era estada causa de tal efecte, havent la dona molt imaginat sobre aquella en lo temps de la concepció. E mirant lo marit y los parents, trobaren ésser axí com dix Hipocras, hon per aquesta indústria fon aquella dona absoluta de tota sospita. Scriu Hipocras en medecina molts llibres, çò és la *Pronostica de regimine acutorum*, *De epidimia* (c. 156v), *De lege*, *De natura fetus* y més altres, entre·ls quals foren los excel·lents *Amfforismes*, axí denominats per la independència de la una sentència de l'altra. E quant és útil aquesta obra, molt clarament per la sua notícia se entén, on se veu conten[ir]¹⁰⁶⁹ tota part compresa de la diffinició de medecina dada de Avicenna en lo primer del libre y de Ysidorus en lo quart de la *Ethimologia*, on diu al principi «*Medicina est que corporis vel tuetur vel restaurat salutem*». Sentí Hipocras dretament de Déu circa lo seu ésser simple y factor de totes les coses mundanes; lo món féu eternal, mas l'ànima, com

---

¹⁰⁶⁷ Ms. *dels altres la oració*. El cat. *oració* és un error de traducció pel plu. toscà *altre oratione*, “altres oracions” (forma comuna en els mots fem. amb el sing. en -e). Ve78: «et al tutto removeva dalla sancta croce lo uso et pietà dell'altre oratione».

¹⁰⁶⁸ Ms. *Agelio*. Ve78: «Agelio».

¹⁰⁶⁹ Ms. *contendre*. El traductor confon l'it. *contenere*, “contenir” (< ll. *continēre*, íd.), amb l'it. *contendere*, “contendre” (< ll. *contendēre*, íd.). Ve78: «si vede contenersi».

scriu Macobrius in *De somno Cipionis*, diu ésser un sperit subtilíssim diffús per tot lo cos, on tàcitament descriu aquella ésser mortal. Atribuexen-se a Hipocras molts dits notables, e primerament: «*Timore cum diviciis paupertas segura eligibilior est. // Vitabit quippe indigencia qui eo quid modicum est contentus erit. // Qui liber omnino vult esse quid nequit habere non oportet. // Qui itidem quid optat vult possidere cupiat quis facile nancisci potest*». Morí Hipocras de edat de LXXXXV anys.

Porta micer Ffrancesch après de Hipocras Esculàpio y Apol·lo, dient que damunt ell, per longíssim temps, véu Apol·lo y Esculàpio, los quals eren tant closos y compresos de la distància del temps que a penes la vista los podia comprendre, sí eren de la longa edat embolicats y los seus noms obscurats. On diu:

Apollo et Esculapio gli son sopra,
Chiusi che apena il viso gli comprende,
69 Sí par che ' nomi il tempo limi et copra.

Cosa és maniffesta ésser estats dos los Apol·los, hi cascú d'ells haver hagut notícia de medecina. La hu fon (c. 157r) fill de Vulcà, primer fill de Celo, y l'altre fon fill de Jovis y de Latona, del qual fon fill Esculàpio, on diu Isidorus, en lo quart de la *Ethimologia*: «*Medicine autem artis auctor ac repertor apud grecos prohibetur Apollo. Hanc vero filius eius Esculapius opere ampliavit*». Mas quascú de aquests ésser estat en l'art excel·lentíssim molt la antiga opinió ho demostra, y la hu d'ells fon déu i l'altre hagué potestat de renovar Hipòlit encara de l'infern, e norresmenys tanta és la lur antiquitat que més prest fabuloses que veres y lúcides istòries d'ells entre nosaltres són romases. Solament, donchs, en confús podem concloure ells ésser estats hòmens excel·lents y en medicina doctíssims, majorment per testimoni de Eusebi in *De preparatione evangelica*, lo qual axí descriu de Esculàpio: «*Esculapium Apollinis atque Forodonis filium esse aiunt adeoque medicine artibus excelluisse ut ab incurabili morbo multos liberaret*»; la qual cosa, ab tot que no sia expedita, norresmenys és a Esculàpio grandíssima lahor.

Narra consegüentment lo poeta dient que dret a Hipocras seguia hun de Pèrgamo, y en ell penjava l'art la qual és huy guasta entre nosaltres, çò és medicina, la qual en lo seu temp no era útil, y essent equella en lo[s] procehīts scriptors confusa y obscura, ell la extén, la il·lustra y declara. On diu

Un da Pergamo il segue, et in lui pende
L'arte guasta infra noi, allor non vile,

Per intel·ligència dels precedents versos és de saber que aquest, lo qual micer Ffrancesch posa en Àsia, lo qual essent a la fi del seu temps la medicina escrita diminudament, y més prest essent col·locada en experiència que en rahó (c. 157v) y en cànones, Galièn fon aquell que la declarà y estengué en grandíssima quantitat de volums de llibres. Com és maniffest la liçò d'aquell[s] no solament per si compongué Galièn, mas encara fon fel interpetre del prestant Hipocras. Ffon verament en lo temps de Galièn que, imperant a Roma Anthoni Pio, ffon Galièn conduhit en la ciutat de Roma ab grandíssim salari, al qual veure y conèxer tant era en lo concurso del poble que a gran difficultat podia Galièn en algun loch procehir per Roma. Aprés ab rahó deplora lo poeta en lo nostre temps l'art de medicina ésser guasta, com sia cosa que tanta és la cobdícia y avarícia dels metges que girats més al guany que a la sciència dexten los estudis necessaris, *bonarum artium*, sens los quals és totalment medicina imperfeta, axí com mostra lo *Consellador* en lo principi del libre de les sues differències, on són confuses les sectes y en veritat ne imperiti ne methòdici són de nomenar, ne racionals. Y aquesta gran efficàcia és, y causa, de guastar medicina, mas certament molt major és la culpa y més ab efecte conduex a la rohina sua la error dels prínceps y de les altres repúbliques, los quals no fan distinció entre los perites metges e purs més experimentadors, dels quals lo efecte solament governa fortuna. On espesses voltes donen més crèdit y premi a un simple experiment, pervengut per beniffici de natura, reglant lo error de l'impèrit, que a molts, lo quals ab rahó y per cànones són estats obrats de metges, on intervé que la necessària intel·ligència de medicina se dexa y quascú corre a fer nothomia de cossos humans (c. 158r) per aclarir-se de la virtut d'un simple. O, com és perduda la dèbita y loable temor escrita de Ipocras en lo primer an[forisme],¹⁰⁷¹ quant diu «*Experimentum fallax*», y Galièn expon «*Fallax i timorosum propter nobile semen in quid elaborandum est idenim corpus humanum*»! Quant encara és perduda la diligència [descripta]¹⁰⁷² per los versos magistrals, la qual recerca la deguda cura, dient «*Hec sunt pensanda medico curare volenti: / Ars, etas, virtus, regio, complexio, forma, / Mors et sinthoma, replecio, tempus et versus*». Ara no és huy permès, a[ns] lícit, lo menar qualsevol cosa greu a fra[res], [ermitans] y artífici, dones rústiques y a *qui* may hagué alguna notícia de letr[es]?¹⁰⁷³ Ara no són huy blasmats los metges, e públicament e privadament [co]men[d]ats¹⁰⁷⁴ los

¹⁰⁷⁰ Ms. *illegible*. Ve78: «Ma breve et scura la dechiara et extende».

¹⁰⁷¹ Ms. *an*. Ve78: «amphorismo».

¹⁰⁷² Ms. *om*. Ve78: «Quanto etiamdio è neglecta la diligentia descripta per li versi magistrali».

¹⁰⁷³ Ms. *Ara no és huy permès, axí lícit, lo menar qualsevol cosa greu és fracta romiti y artífici, dones rústiques y axí may hagué alguna notícia delectar?* La traducció d'aquest fragment presenta diferents problemes: el cat. *axí*, per l'it.

imperitis? Ara no·s dóna més crèdit a un jove inexpert parabolero que a un vell exercitat y continent metge? O cega ignorància, o insulta credulitat! Verament huy se pot concloure medecina per la major part ésser en mà de públics e privats farmacòpolis. Deu-se, però, en aquesta part al vulgar haver compassió: primer per la sua ignorància, per la qual no conex lo docte de imperit; segonament perquè la pobre gent, atenada¹⁰⁷⁵ de somnis y de faules, porta la pena de la error comesa, restant exhausta de diners o de vida. No dich, emperò, que no·s troben alguns metges excel·lentíssims e dignes, e alguns senyors prudentíssims y grats, y axí matex repúbliques, emperò que les públiques operacions en¹⁰⁷⁶ nodrir y exalçar los estudis fan ver testimoni de la il·lustríssima lur virtut e magnífica, y encara de la dignitat y suficiència dels metges.

Scriu Galièn moltes dignes sentències, e primerament «*Sciencia insensato non potest Neque ei qui eo non utitur prodest sensus. Potens est homo (c. 158v) suos quoscumque actus dirigere cum se ipsum agnoverit. Hoc excellentis est sapientie hominem sui ipsius habere noticiam nec ex dilectione quam habet in se ipso fallatur et bonum se reputet cum non sit. Sicut graviter morbidus donec vivit non desistit medicinis insistere ut ad salutem perveniat, ad quam complete pervenire non potest, sic nos oportet animarum nostrarum saluti aggregare salutem, et bonitatem bonitati [a]diungere, licet nequeamus ingentis et sapientis anime attingere statum*». Morí Galièn de mort natural, molt antich y madur de edat.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après Galièn véu seguir Anaxarcho, y véu quant era viril. On diu:

---

ançi, “ans”, és certament un error de traducció; la forma del ms. *és fracta*, per l’it. *a frati*, “a frares”, depèn, probablement, d’una lectura *qualche caso grave a frati*, on l’it. *frati*, “frares”, és interpretat com a *fracti*, “trencats”; el cat. *romiti* repeteix l’it. ant. *romiti*, “ermitans”; l’error *axí*, per l’it. *a qui*, “a qui”, prové probablement de l’error *achi* present en el model; finalment, el cat. *delectar* és un error de traducció que prové de la forma del model it. *di lectare*, on *lectare* és la forma ant. de l’it. *lettere*, “lletres” (el traductor, en canvi, hi llegeix l’it. *dilectare*, “delectar”, < ll. *dilectare*, íd.). Ve78: «Or non è oggi permesso, ançi licito, il medicare qualunque caso grave a frati, romiti, artefici, donne, rustici et achi mai hebbe alcuna noticia di lectare?».

¹⁰⁷⁴ Ms. *manats*. La forma del ms. *manats* depèn d’una lectura *comandati*, “manats”, de la forma del model it. *comendati*, “comendats”, “lloats” (p. de l’it. *commendare* < ll. *commendāre*, íd.). Ve78: «comendati».

¹⁰⁷⁵ Es tracta del cat. *atenada* o *tenada*, “de color morat”, “fosc” (< cat. ant. *tan* o *ten*, avui *taní*); probablement, doncs, “ofuscada pel somnis y les faules”. Queda dubtosa la gènesi d’aquesta forma des de l’it. *pasciuta*, p. de l’it. *pascere*, “péixer” (< ll. *pascēre*, íd.). Ve78: «secundario perchè la povera gente, pasciuta da sogni et di fabule, porta la pena del conmisso errore, rimanendo exhausta di denari o di vita».

¹⁰⁷⁶ Ms. *ne*. El ms. reproduex l’error del model, probablement per l’it. *nel*. Ve78: «le pubbliche operationi ne nutrire et exaltare gli studii».

Vidi Anaxarcho intrepido et virile

Anaxarcho, com scriu Laèrcio, fon clar y prestant philòsoff, la intrèpida virilitat del qual molt clara demostra¹⁰⁷⁷ Valeri en lo terç libre y en lo terç capítol, axí matex Laèrcio quant descriu la sua digna vida. On principalment essent Anaxarcho a cena ab Alexandre, y essent enemich Nicocreonte, tirà¹⁰⁷⁸ de Cipre, lo qual encara era e ell a la cena, Alexandre demanà Anaxarcho si lo convit era estat perfet en quascuna sua part, al qual respòs, fixament mirant¹⁰⁷⁹ Nicocreon, aquestes paraules: «*Cuncta per magniffice, o rex. Verum oportebat iam capud satrape cuiusdam apponi*». Per les quals paraules Nicocreon se comogué a grandíssima ira e inimicícia contra Anaxarcho, per la qual cosa, après la mort de Alexandre, Nicocreon féu pendre Anaxarcho y meté'l en una pila, y ab malls de ferro lo féu batre. Mas lo intrèpido philòsoff deya contínuament al tirà «*Tunde, tunde, Anaxarchi vasculum* (c. 159r). *Nam Anaxarcum nihil teris*», per la qual cosa, irritant-se Nicocreon, manà que li fos tallada la lengua, lo qual manament sentint Anaxarcho la tallà ab les dents y escupì-la-y en la cara.

Tengué Anaxarcho les opinions de Demòcrit, majorment la infinitat del món. Y après, fent-se Alexandre macedònich adorar per déu, un jorn li hixqué sanch per una ferida; Anaxarcho, veent açò, demostrà aquella sanch dient «*Hic nempe divinus sanguinis non est*», e axí tacitament reprengué la superstició de Alexandre macedoni. Ffon Anaxarcho per la sua libertat e constància del ànimo nomenat gloriòs, ne ultra açò per alguna pena corpòrea fon may sentit que·s lamentàs, on verament és estat del nostre poeta cognomenat viril e intrèpido.

Seguex micer Ffrancesch dient que après Anaxarcho seguia Xenòcrates, lo qual, mantenint-se molt saldo y més continent que una pedra, neguna força fon may que·l pogués girar¹⁰⁸⁰ a algun acto o vil obra. On diu:

Et Xenocrate più saldo che un saxo
Che nulla força il volse ad acto vile

Xenòcrate, com scriu Laèrcio, fon calcedònich, fill de un Agathenor y dexeble de Plató. Lo qual en tanta continència y modèstia y gravitat vivia, que portava a admiració y a enveja lo poble

---

¹⁰⁷⁷ Ms. *se demonstra*. Ve78: «dimostra».

¹⁰⁷⁸ Ms. *Nicocreonte Tiranno*. Repeteix la lliçó del model. Ve78: «Nicocreonte Tyranno».

¹⁰⁷⁹ Ms. *mirant-lo*. El traductor interpreta *Nicocreonte* com a subj. de *riguardando*, mentre en realitat el subj. és *Anaxarcho*. Ve78: «A cui esso rispose fixamente riguardando Nicocreonte».

¹⁰⁸⁰ Ve78: «rivolgere».

atheniench, e quant passava per la carrera, corria la moltitud per impedir-lo en lo seu procehir. Era axí matex en aquell temps en Athenes una dona enamorada nomenada Phrine,¹⁰⁸¹ la qual se oferí poder apartar Xenòcrates de la castedat, per la qual cosa li fon promès grandíssim premi si ella ho feya. Aquesta anà a (c. 159v) Xenòcrate e úmilment lo pregà que la dexàs dormir ab ell una nit, e Xenòcrates atorgà-lo-y. E norresmenys per la presència d'aquesta, per los seu libidinosos accitaments, no·s mogué més Xenòcrates que si fos estat de marbre, de què en la matinada, essent estada interrogada Prine, responia ella no ab home mas ab una estàtua haver dormit en la nit. Un·altra volta, volent los dexebls de Xenòcrates de la sua castedat fer experiment, li posaren en lo lit un·altra dona no menys bella que l'altra damunt dita Prine,¹⁰⁸² la qual se nomenava Laide. Per la qual sentint Xenòcrates algun libidinós accitament, se levà sobre lo lit y ell matex se prohibí de tal luyta,¹⁰⁸³ on verament tal evidència de si matex dada és infal·lible, que ab rahó és escrit neguna força haver ell esforçat a peccar.

Ffon Xenòcrates de tanta veneració ab los athenienchs que solament d'ell creyen lo testimoni sense jurament. La pecúnia no estimà més del que solament havia mester, per la qual cosa, havent-li-u tramesa a donar gran quantitat Alexandre, levant-ne poca quantitat, quanta conexia que·n merexia, e l'altra dexà y la-y tramès.¹⁰⁸⁴ E unaltra volta de Antipatro, no havent Xenòcrates mester-la, la-y trameté tota. Legint encara un jorn Xenòcrates als seus dexebls les consuetes liçons, un jovenet nomenat Polemo, com scriu Valeri, lo qual era de vils y celerats costums, entrà en la escola per escarnir Xenòcrates. De la qual cosa occorrent-se¹⁰⁸⁵ ell, voltà la materia de la qual tractava, e dexant aquella començà a parlar de la moralitat y costums, la qual cosa tan degnament y [amb] tanta efficàcia dix que Palemo remogué natura, e, primer que· partís, tornà lo seu dexeble (c. 160r) més clar e insigne philòsoff.

Scrigué Xenòcrates moltes obres, com testiffica Laèrcio, y l'ànima nostra diu ésser un nombre ell matex movent-se, com mostrava Macòbrius in *De Somno Scipionis* e Ciceró en lo primer de la *Tosculana*.¹⁰⁸⁶ Fón de Xenòcrates aquella àurea sentència «*Me quidem fuisse locutum*

---

¹⁰⁸¹ Ve78: «una meretrice nominata Phryne».

¹⁰⁸² Ve78: «un'altra meretrice non meno lasciva che l'altra predetta Phryne».

¹⁰⁸³ Ve78: «si levò sù del lecto et esso medesimo s'arse ingentali».

¹⁰⁸⁴ Ve78: «La pecunia non più apreçò che solo per li suoi bisogni, donde havendone allui grande quantità mandatone a donare Alexandro, toltone piccola portione, quella che avançò ne rimandò indietro».

¹⁰⁸⁵ Lleg. "adonant-se". Ve78: «accorgendosi».

¹⁰⁸⁶ Ms. *Com mostrava... en lo primer de la Tosculana, fon*. El ms. repeteix l'error de puntuació del model; la presència del punt després de l'it. *movente* (hauria de trobar-se, evidentment, després de *Tusculane*) porta el traductor a pensar que siguin els dos autors llatins a demostrar l'autoria de la sentència, mentre en realitat aquesta no apareix ni en

aliquando penituit, tacuisse vero nunquam». Un'altra volta, essent injuriat de paraules de un Bione en Athenes diu «*Non tibi respondeo equidem, nam neque tragedia comediam cum ab ea lacessit responsione dignatur*». Morí Xenòcrates molt madur de edat ab gran dolor de¹⁰⁸⁷ damno de Calcedònia y athenienchs.

Narra après lo poeta, y seguex après Xenòcrates ell haver vist Archímedes, estant contemplant ab la vista baixa en terra. On diu:

Vidi Archimede star col viso basso.

Archímedes fon siracusà, com mostra Lívio en v libre y en la III Deca, home doctíssim y perfet jaumetre. Lo qual per la sua indústria, havent los romans tenguda molt temps Siracusa asetjada, com en lo matex libre se lig, salvà la ciutat [i] portà la pressura d'aquella contra M. Marcel·lo,¹⁰⁸⁸ emperò un jorn, donant los romans la batalla, prengueren la terra per força y aquella donaren als cavallers en presa. Era en aquell jorn Archímedes en casa y demostrava signant en terra certes conlusions matemàtiques, on intervench que a fortuna un centurió entrà en la casa de Archímedes y, trobant-lo attent a la damunt dita demostració, demanà qui era ell. Archímedes, callant, no respòs neguna cosa, mas solament dix, girant-se a ell, «*Noli obsecro istum disturbare circum*», per les quals paraules, creent lo centurió ésser escarnit, lo matà (c. 160v). De la qual cosa intensament se enugà Marcel·lo, e majorment en no haver manat que no·s fes negun mancament a Archímedes.¹⁰⁸⁹ Scriu Archímedes *De quadratura circ[uli]*,¹⁰⁹⁰ la qual ab tot que·s pot saber, norresmenys encara no és sabuda, com en lo seu temps axí matex ésser intervengut scriu y afferma Aristòtil.

Porta consegüentment lo nostre micer Ffrancesch qui dret a Archímedes seguia, dient que viu après anar pensós Demòcrito, y per lo seu propi voler lançat y privat de or, de llum y de vista. On diu:

Macrobi ni en Ciceró. Ve78: «...movente. Come mostra Macrobio in *De somno Scipionis*, et Cicerone nel primo delle *Tusculane*, fu di Xenocrate quella sententia aurea...».

¹⁰⁸⁷ Ve78: «con grande dolore et damno».

¹⁰⁸⁸ Lleg. “salvà la ciutat i repel·lí la pressura d'aquella contra M. Marcel·lo”. Ve78: «salvò la città et protelò la presula di quella contra M. Marcello».

¹⁰⁸⁹ Ve78: «et maxime havendo in quel dì comandato che ad Archimede non si facesse manchamento alcuno».

¹⁰⁹⁰ Ms. *cercles*. El traductor interpreta el plu. ll. *circuli* per l'homògraf it. *circuli*, “cercles”. Ve78: «De quadratura circuli».

Et Democrito andar tutto pensoso,
Per suo voler di lume et d'oro casso.

Vàries són les opinions de qui fon fill Demòcrito Abderite, emperò alguns dien ell ésser fill de un Hegesistrato, e altre de un Athenonòcrito, e alguns altres de un Damasippo, com en la sua vida demostra Laèrcio Diògenes; norresmenys en açò és conveniència que quascú diu Demòcrit ésser estat digne y prestant philòsoff, home studiosíssim y observant la especulació. Demòcrito, donchs, principalment desigant entendre qualsevol cosa que·s pogués imparar, no dexà de anar en qualsevol pàtria hon fos algú que mostràs doctrina, lo qual per aquest respecte pervench en la Índia sols per la fama de gimnosofistes. Agué Demòcrito, com scriu A. Gelio in *De noctibus acticis* e Valeri Màximo en lo VIII libre, en lo capítol VII, lo pare seu tant abundant en riquesa que solament ell hauria pogut donar les vitualles al exèrcit de Xerxe; norresmenys, per millor reposar en l'estudi, prengué Demòcrito una part de la heretat e donà lo avanç a la sua pàtria, y per elecció vixqué pobrament. Vench Demòcrit al estudi en Athenes, hon may se (c. 161r) dexà conèixer sols per fogir de tota pompa e supèrbia, y en aquell loch, per millor attendre a les especulacions, ell matex se levà los ulls, com diguen alguns altres ell ésser-se abcegat per no veure les prosperitats y catius subsehir,¹⁰⁹¹ e alguns ho affermen perquè deya ell no poder sense concupiscència mirar les dones. Crexqué Demòcrito, com scriu Ysidorus en lo VIII de la *Ethimologia*, l'art màgica, la qual del temps de Zoroastres fins al seu temps era molt disminuïda. Ffon constantíssim a les paraules injurioses, com mostra Seneca en les epístoles sues *ad Lucillum*. Hagué opinió Demòcrito los àthamos ésser principi de quascuna cosa, com se lig en lo libre *De finibus bonorum*, in *De fet*, en la *Tosculana* de Ciceró y en lo principi de la *Methafisica* y *De anima*, *De generacione* de Aristòtil; axí matex en lo XIII *De preparacione evangelica*, hon d'ell axí escriu Eusebi «*Democritus quem epicurus sequitur principium rerum asserit corpuscula quedam minutissima quas athomos appellat ratione cognoscibiles solidas non generabiles nec corruptibiles omni factura superiores que alterari non possunt*». Açò matex conferma Laèrcio, y seguex aquells ésser infinits, als quals par que·s conforma Tuli en lo primer de la *Tosculana* dient «*Democritum enim, magnum illum quidem virum, et levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursum quodam fortuito, obmittamus; nihil enim est apud istos, quod non athomorum turba conficiat*». Circa Déu diu Demòcrito allò ésser l'ànima del món, y haver forma d'una palla de foch.¹⁰⁹² Com testiffica Eusebi en lo matex libre, pot ésser encara lo vàcuu per lo qual se moguessen los àthamos, y per çò diu ésser infinits móns, e

¹⁰⁹¹ Lleg. "les prosperitats succeir als dolents". Ve78: «per non vedere le prosperità a cattivi subcedere».

¹⁰⁹² Lleg. "bola de foc". Ve78: «palla di fuocho».

infinides voltes engendrar-se, com (c. 161v) se lig en lo matex loch, y tal generació fer-se a cas, com s'escriu en lo VIII de la *Ffísica*. Scriu Demòcrito moltes obres digns, en les quals són incerts¹⁰⁹³ molts notables, et primo «*Sermo est opis umbra. // Unus michi pro populo est et populus pro uno. // Vita mollis mare mortuum est. // Indoctus solum silentium ex doctis habet. // Parcitas necessitatis remedium est medicina damnorum*». Morí Demòcrito prop de Hermippo de edat molt vell, y per sa natural consumpció.

Narra après lo poeta dient que après Demòcrito en lo seguir lo trihunffo de FFama véu ell Íppia y lo vechiarell-lo¹⁰⁹⁴ ja atreuit de dir sense saber alguna cosa.¹⁰⁹⁵ On diu:

Vidi Ippia, el vechiarell già oso

Dire “Io so tutto”; ...

Híppia no ha dexada a nosaltres més notícia que essent estat digne y prestant orador nombrat de Tuli in *De claris oratoribus*, on scrivint d'ell diu aquestes paraules «*Sed ut intellectum est quantam vim haberet acurata et facta quodammodo oracio, tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt: tum leontinus Gorgias, Thrasimachus calcedonius, Protagoras Abderites, Prodicuschius, Hippias heleius*». Mas lo “*vechiarello ardito*” fon Gòrgias Leontino, del qual scriu Tuli, in libro *De Senectute*, que vixqué CVII anys, on ab rahó és dit “*vechiarello*”. Scriu Isidorus, Quintilià y Tuli de Gòrgias ell ésser dels primers inventors de la facultat oratòria, y Sant Hierònim *Contra Iovinianum* diu ell haver scrit ab grandíssima moralitat un libre de concòrdia als grechs. Gòrgia, donchs, essent un jorn en lo covent de Athenes de tots los hòmens doctes, dix ell ésser aparellat (c. 162r) en voler respondre a qualsevol matèria que volgués algú disputar. [Havia ja Gòrgias arribat a la última vellesa quan algú li va preguntar un dia per quina raó li plaïa tant ésser viu, on respós aquestes dignes paraules]:¹⁰⁹⁶ «*Quia nihil habeo quo senectutem meam accusem*». É[s] versemblant Gorgias haver scrit molts dits notables, entre ls quals n'és vengut a notícia aquell

---

¹⁰⁹³ Lleg. “inserirts”. La forma del ms. *incerts*, tot i ser plausible des d'un punt de vista fonètic, no sembla ser una var. ort. del cat. *inserts*, “inserirts”, sinó d'un error de traducció provocat per la presència, en el model, de l'it. ant. *inserti*, “inserirts” (< ll. *insertus*, -a, -um, p. pf. de *inserere*, íd.), molt més proper a l'it. *incerti*, “incerts”, que a l'it. mod. *inseriti*. Ve78: «inserti».

¹⁰⁹⁴ Lleg. “vellet”. El ms. repeteix la forma del model, respectant fins i tot la grafia -ch- per la cons. occl. /k/. Ve78: «vecchiarello».

¹⁰⁹⁵ Lleg. “ell saber-ho tot”. Ve78: «sé sapere ogni cosa».

¹⁰⁹⁶ Ms. *om*. Salt de línia provocat per la sobreposició, en el model, de *disputare* i *parole*. Ve78: «Era già Gorgias divenuto in ultima vechieça quando fu uno di dimandato per quale cagione pigliava tanto piacere essere ne la vita, onde rispose queste degne parole: ...».

que dix morint, çò és que·s dolia lavòs abandonar la vida quant ell començava saber. Ffon preceptor de Sòcrates Gòrgias, lo qual fon insigne rector,¹⁰⁹⁷ com demostra Quintilià e Tuli, e morì vell en la edat damunt dita, al qual feren après mort los athenienchs una estàtua daurada a perpétua memòria.

Continua après micer Ffrancesch dient que après Gòrgias véu Archesilau molt dubtós, e incert de quascuna cosa. On diu

... ; e poi di nulla certo

81 Ma d'ogni cosa Archesilao dubioso.

Archesilao, com scriu Laèrcio, fon pitàneu, fill de un Seutho o verament Scitho, lo qual fon auctor de la acadèmica secta, com altres escriptors, majorment Sent Agostí VIII *De civitate Dei*, ho atribuhexcan a Archelao milèsio. Aquest, estimant solament la nostra notícia poder ésser circa les coses probables, tostemps arguhïa en qualsevol matèria *in utranque partem*, reduhint aquesta consuetut a aquella que primerament Plató havia escrita en forma de *Dialogo*.¹⁰⁹⁸ Ffon ultra açò Arcesilao no sols philòsoff mas insigne orador y excel·lent poeta, on may no anava ni s'aturava a dormir en alguna part si primer Homero no havia [l]le[gi]t.¹⁰⁹⁹ E quant disputava Arcesilao majorment en philosophia natural, tostemps en les sues afirmacions deya «*Arbitror equidem*», ni més certa may mostrava tenir. Era (c. 162v) excel·lent en la invenció, e si en les humanes obres a quascun temps òptimament adaptava. Ffon mathemàtich singular, liberalíssim e als amich[s] bonificador, lo qual, volent donar a un amich seu una vegada cert vexells daurats, e aquell no volent, los hi prestà; après, essent constret de la necessitat, no·ls hi podia tornar, per la qual cosa Arcesilao los hi donà gratament tots. Un·altra volta, un altre amich nomenat Thesíbio, essent malalt y envergonyint-se de requerir Arcesilao de algun ajutori, aquell soccorrent-lo,¹¹⁰⁰ amagadament li posà un sach de moneda d'or sots lo capcal, la qual trobada per Thesíbio dix «*Arcesilai hi ludus est*». Scrigué Arcesilao molts dits notables, e primerament «*Improbe et impudice loqui servorum*

---

¹⁰⁹⁷ Llg. “rètor”. Aquesta forma podria representar tant una var. ort. de *rètor*, paral·lela al cat. ant. *rectòrica*, com un error de traducció relacionat amb una lectura de l'it. *rèthore*, “rètor”, com a l'it. *rettore*, “rector”. Ve78: «insigne Rethore».

¹⁰⁹⁸ Lleg. “reduhint a aquesta consuetut aquella que primerament Plató havia escrita en forma de *Dialogo*”. La traducció inverteix el sentit de la frase del model. Ve78: «reducendo a questa consuetudine quello che prima Platone havea scripto in forma di dialogo».

¹⁰⁹⁹ Ms. *lit.* Es tracta d'un error de traducció provocat per la forma del model it. *lecto*, per *letto*, “llegit” (< ll. *lectus*, -a, -um, p. pf. de *legĕre*, íd.); el traductor, en canvi, hi llegeix l'homògraf it. *lecto*, avui *letto*, “llet” (< ll. *lectus*, -i, íd.). Ve78: «non avesse lecto».

¹¹⁰⁰ Lleg. “adonant-se'n”. Ve78: «et esso accorgendosene».

fili consueverunt. // Loquar omni gravi nutrice carvit. // Latent et ventorum transitus amne, nisi cum ad sit fetus». Últimament, essent demanat Arcesilao per quina rahó molts philòsoffs anaven a la [secta]¹¹⁰¹ epicúrea, y negun epicuri se partia d'aquella, respós «*Quia sepe ex viris galli fuint, ex gallis autem viri nunquam*». Ffeu una volta Arcesilao certs versos, los quals sentí dir a un fill¹¹⁰² molt ineptament, per la qual cosa entrà entre los seus vasos y tots aquells rompent deya: «*Tu mea corrumpis, ergo tua dissipabo*». Morí Arcesilao molt vell de edat, e may volgué muller ni engendrar fills, com clarament és en la sua vida, com scriu Laèrcio.

Seguex après micer Ffrancesch dient que véu après Arcesilao Heràclito, en lo seu dir y sentències sues cubert. On diu:

Vidi in suoi detti Heraclito coperto (c. 163r);

Heràclito, per cognom nomenat “*tenebroso*”,¹¹⁰³ ffon de Àsia, digne y excel·lent filosof, lo qual en lo seu modo d'escriure féu tantes dificultats que mèritament se podia dir que's metia en tenebres. Hagué Heràclito opinió que lo foch fos principi de totes les coses mundanes, com descriu Aristòtil en lo primer de la *Phisica, Methafisica y Anima*; e axí matex diu los déus encara ésser tots de foch, per la qual cosa Eusebi en lo XIII *De preparacion evangelica* axí descriu de Heràclito «*Heraclitus vero et Hippasus metapentinus ignem esse principium rerum putaverunt quo extincto cetera gignuntur*», e seguex après «*Principium igitur ignis est quia ex eo sunt omnia et in eum demum resolvuntur*». E quant a Déu diu aquells e lo cel y les steles ésser de foch y ells ésser déus, confirmant-se en açò en la opinió dels stòichs. L'ànima nostra, com scriu Macrobius in *De somno scipionis*, axí diffiní:¹¹⁰⁴ «*Anima est scintilla stellaris essentiae*», quantunque¹¹⁰⁵ Heràclito pòntico aquella diu solament ésser llum. Scriu, entre·ls altres, Heràclito aquests dos notables: «*Unus dies pax omnium est. // In eundem fluvium bis descendimus et non descendimus*». Morí Heràclito molt vell, e après la sua mort se reservà lo cognom de obscur.

---

¹¹⁰¹ Ms. *om.* Ve78: «andavano alla secta epicurea».

¹¹⁰² Lleg. “terrisser”. Es tracta d'una *lectio facilior* pel cultisme it. *figulo*, “terrisser” (< lat. *figūlus*, -i, íd.). Ve78: «sentí dire ad uno figulo».

¹¹⁰³ La forma *tenebroso* del ms. reproduex la lliçó del model italià. Ve78: «Heraclio per cognome detto “tenebroso”».

¹¹⁰⁴ Ms. *diffinint.* Ve78: «diffiní».

¹¹⁰⁵ Lleg. Tot i que. Ms. *quantunque*. El traductor repeteix l'it. *quantunque*, que evidentment considera part de la citació llatina (apareix subratllat amb tinta vermella). Al llarg del text la traducció normal per l'it. *quantunque* és el cat. *com.* Ve78: «quantunque Heraclito pontico...».

Narra après micer Ffrancesch après de Heràclito Diògenes Cýnico, dient que ell véu venir en los dits seus, fets e operacions molt més maniffestament que no volgué la vergonya. On diu:

Et Dyogene cinico, in suoi facti

Assai più che non vuol vergogna aperto.

Diogene cínico, com scriu Diògenes Laèrcio, fon sinopeo, fill de un Icèsio mensàrio, lo qual de principi se donà a falsar la moneda, per la qual cosa fon tramès en exili. E ell, per consell dels (c. 163v) ýdoles, se'n vench en Athenes, hon, vist Antísthene philòsoff, se meté ab ell per dexeble, y ab tot que d'ell fos lançat moltes voltes, a la fi obtinch Diògene per la sua umilitat la sua voluntat, emperò que, prenent un dia Antístenes un bastó, e volent-li donar, Diògenes enclinà lo cap e dix «*Cede non enim ita durum baculum reperies qui me abste quam diu aliquid dixeris arcere possit*». Devengut, donchs, Diògenes de falsador de la natura philòsoff, y de la secta de cýnici, los quals solament la ley de la natura observen, tot·altra a·aquella indicant superflua, per casa sua y domicili habitava en una bóta, la qual tostemps voltava segons [els] ra[igs] [solars],¹¹⁰⁶ y era en opinió que tota riquesa ultra la cotidiana pràtica fos supèrflua, y tota voluptat deya ésser blasmable. On d'ell diu Sènece in VI *De Beneficis*: «*Potencior fuit Diogenes Alexandro omnia possidente plus enim erat quid Diogenes nollet accipere, quam quid ipse posset dare*»; açò matex conferma Tuli en la *Tosculana*, e Valeri Màximo en lo quart libre y en lo terç capítol. Ara de Diògenes y los cínici més que no·s diu vergonya eren acompanyats, y en les sues obres maniffestament se demostra per Sant Agostí en lo XIII *De civitate Dei*, quant parla dels cínicis «*Contra humana[m] ver[ecundiam]*¹¹⁰⁷ *inmundam inprudenterque sententiam profferbant*», e segueix «*Vicit tamen pudor naturalis opinionem uisus erroris*».

Circa les sues oppinions, principalment ymaginà Diògenes lo principi de totes les coses ésser l'ayre, com és descrit del philòsoff en moltes parts, en Sant Agostí VIII *De civitate Dei* y de Eusebi XIII *De preparatione evangelica*, lo qual diu axí de Anaxímenes: «*Anaximenes vero milesies principium rerum aerem opinatus est, ex quo fieri cuncta et in quem resolvi contendit. Animam enim nostram (c. 164r) aerem esse ait hic enim nos continet universum eciam mundum spiritus et aer fovet*». A les quals paraules ajustant Sent Agostí, VIII *De civitate Dei*, se veu clarament qual fon primer la opinió de Diògenes, on diu Agostí «*Diogenes autem Anaximenes auditor ex aere dicit*

¹¹⁰⁶ Ms. *lo iraci*. És probable que el traductor no conegués la forma de l'it. sept. *i raçi*, “els raigs” (it. *i raggi*). Ve78: «iraçi solari».

¹¹⁰⁷ Ms. *vergonya*. El traductor no s'adona que el ll. *contra humanam verecundiam* forma part de la citació. Ve78: «quando dice parlando dei cinici *Contra humanam verecundiam inmundam imprudentemque...*».

constare omnia». No discrepant de la sentència dels seus preceptors, ffon Diogenes encara pacientíssim, de què una volta, essent-li estat per un Lèntulo orinat en los ulls,¹¹⁰⁸ no li dix altre, ni·s mogué, que aquestes paraules: «*Lentule dicam falli eos qui te negant os habere*».

Fféu Diògenes més notables gestes, y escrigué molts dits morals, com se veu en Laèrcio, en tant que spessament deya Alexandre Macedoni que, si ell no fos Alexandre, hauria desigat ésser Diògenes. E primerament: «*Sermonem ad gratiam institutum melleum esse laqueum. // Cupiditatem arcem omnium esse malorum. // Meliorem eciam esse indicat mala lingua quem carpit superat enim consciencia quicquid mali confixerit lingua*». Y en la *Epistola ad Pollixide* diu: «*Qui enim bonus est per se ipsum commendatur*»; en la *Epístola a Argesilao*: «*At unum in nobis dumtaxat certissimum est corruptio post generationem*», y en la mateixa: «*Ne ve supra hominem sapias te admoneo*»; en la *Epistola ad Acratete*: «*Si quidem minime tutum est ut illich moram trahas ubi tui similes non inuenias*»; en la *Epístola a Metrodo*: «*Illi autem qui brevi via ad felicitatem properat mulierum congressus utilis est qui[dem]*¹¹⁰⁹ *dii omnim domini sunt. Omnia deorum sunt. Diis autem amici sapientes sunt. Sunt autem amicorum cuncta comunia omnia igitur sapientum sunt*»; en la *Epistola ad Timocrato*: «*Si quidem paupertas neminem detrimento (c. 164v) est sed malicia*»; en la *Epistola ad Predicta*: «*Minaris autem nimis cantharidis hoc est mortem neque intelligis hoc pacto te mihi potius dissuadere. Est enim qui nostri curam habet. Malorum operum debitum supplicium exigit, et a viventibus quidem simpliciter, a mortuis autem decuplum*»; en la *Epístola a Monimo*: «*Divicias autem iis relinquant qui a recta via aberrat. // Cum igitur mortem nomi meditatur molestior vite finis expectandus est. Verum ubi optimam meditati erimus meditationem et vita suavis est et mors minime molesta ac via per facilis*». Morí Diògenes molt vell de edat, y en la mort del seu cors no volgué ésser sepultat.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après Diògenes véu venir aquell lo qual alegre en l'ànima y sens alguna molèstia véu los seus camps estar sens cultura y desffets, essent ell carregat de les altes gràcies de la digna sciència, per les quals creya los pactes de tal permutació ésser estats en ell envejosos. On diu

Et quel che lieto i suoi campi disfacti
Vide et deserti, d'altre merce carco,
Credendo havere invidiosi pacti

---

¹¹⁰⁸ Ve78: «essendoli stato da uno Lentulo per ludibrio sputato nel viso».

¹¹⁰⁹ Ms. *qui*. Ve78: «q^oniā».

Lo digne y excel·lent philòsoff descrit per lo nostre poeta en los precedents versos ffon Anaxàgoras de Claçòmene, fill de un Hegesíbulo o Éubulo, y dexeble de Anaxímenes, com escriu Laèrcio. Aquest, essent riquíssim, y majorment de possessions, dexà totes coses y donà's el estudi, distribuïnt als amichs grandíssima part del seu patrimoni. E tant se delità en l'estudi Anaxàgoras que a negun·altra cosa més girava lo pensament, per la qual cosa, essent un dia [a]crement¹¹¹⁰ repès de no haver cura o diligència de la pàtria, Anaxàgoras estès lo braç y demostrant lo cel respòs «*Michi vero patria cura et quidem summa est*» Scriu encara Valeri (c. 165r) en lo huytèn libre y en lo capítol setè que, essent tornat Anaxàgoras après molt temps en Claçòmene pàtria sua, li fon exprobat¹¹¹¹ les sues possessions no ésser cultivades, on ell respòs extenent la mà e mostrant-los-ho «*Non ego salvus essem nisi iste perissent*».

Circa les sues oppinions, com s'escriu en lo primer de la *Phisica*, imaginà principalment Anaxàgoras ésser infini[t]s los principis de les coses naturals, e tots effectes ésser confusos en los altres principis y causes axí matex confuses, los quals après en la generació segregaven per obra del enteniment divinal. On Eusebi en lo XIII *De preparatione evangelica* scriu al prepòsit de Anaxàgoras aquestes paraules: «*Primus autem grecorum omnium Anaxagoras fertur intellectum rerum omnium causam asservisse, qui philosophandi amore agros suos dicitur incultos reliquisse. Is primus efficiens causam rationalem arbitratus est. "Confusa enim omnia simul fuerunt –inquit– se intellectus a confusione ordinem ea redigit". Admiracione vero dignum est quid ita dicentem parum defuit quin athenienses lapidibus obruerent. Quia videlicet non solem sed solis creatorem venerabatur*».

Diu anaxàgoras responen a altres més dits notables, on principalment, essent demanat per quina rahó era nat, respòs: «*Inspicienci celi causa et solis et lune*». Un·altra volta, dient ell no curar-se de ésser sepultat en la pàtria, e un amich seu per açò desdenyant-lo, dix Anaxàgoras: «*Bono animo esto idem enim undique in infernum descensus est*». E dient-li un altre com ell era privat de Athenes, respòs: «*Non ego illis, sed ille me*». Últimament, essent-li nunciada la mort d'un seu fill únich, respòs: «*Nil novum aut in expectatum nuncias. Ego enim illum ex me natum sciebam esse mortalem*». Morí (c. 165v) Anaxàgoras de edat de LXXII anys, mas com morís és gran diferència en les opinions, emperò Hermippo diu ell ésser mort en Athenes en presó, perquè deya lo sol, lo qual adoraven los athenesos, ésser una pedra fogegant, e que no era déu; algunes altres dien que de

¹¹¹⁰ Ms. *diacrement*. La forma del ms. depèn de l'error del model it. *uno diacremente*, per *uno di acremente*. Ve78: «*essendo uno diacremente ripreso*».

¹¹¹¹ Lleg. "retret", "criticat". Ve78: «*gli fu exprobrato le sue possessioni essere inculte*».

aquest dir Anaxàgoras fon absolt per obra de Tamístocle, e partí's de Athenes e anà en Lampsaco, hon morí de mort natural y dels lampsaneus fon en aquell loch honrradament sepultat.

Narra après micer Ffrancesch dient que en aquell loch ab los altres famosos véu ésser lo curiós Decearco.¹¹¹² On diu:

Quivi era il curioso Dicearco

Dicearco, o Clitarco, no més a nosaltres se manifesta que solament ésser estat curiós istorial, mas falciós. Del qual scriu Ciceró in *De claris oratoribus* e al nostre prepòsit aquestes paraules: «*Quoniam quidem concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint arduius. Ut enim tu nunc de Coriolano, sic Clitarcus, sic Stratocles de Themistocle finxit*». Et Quintiliano en lo deè *De institutione oratoria* diu: «*Clitarchi probatur ingenium, fides infamatur*». Són norresmenys alguns tests que dien no Clitarco mas Dicearco, del qual diu Tuli en lo primer de la *Tosculana*: «*Dicaearcum vero cum Aristoxeno equal et cum discipulo suo, doctos sane homines, omittamus. Quorum alter ne condoluisset quidem unquam videtur, qui animum se habere non sciat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad hec transferre conetur*». Imaginà Dicearco l'ànima no ésser alguna cosa, la qual opinió, com sia falsa, no és necessari més largament mostrar-la.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après de Dicearco e Clitarco véu venir tres (c. 166r) molt desiguals y differentes en lo seu magisteri, çò és Quintilià, Seneca y lo digne Plutarco. On diu:

Et ne' suo' magisteri assai dispari

90 Quintiliano, Seneca et Plutarco

Quanta fon la excel·lència y dignitat de Sèneca no solament demostren les obres sues, mas Quintiliano maniffestament ho declara, dient ésser estat doctíssim en qualsevol generació de estudi en aquestes paraules: «*Senecam in omni genere eloquencie distuli*»; e ajusta: «*Cuius et multe et magne virtutes fuerunt, ingenium facile et copiosum, plurimum studii et multarum rerum cognicio*»; e seguex: «*tractavit enim omnium fere studiorum materiam. Nam et oraciones eius et poemata et epistole et dialogi feruntur*». Ffon Sèneca de Córdoba, preceptor de Neró y gran amich de Sent Pau, com demostren les sues mútues epístoles, lo qual tants dits morals scriu quant quasi són paraules en

---

¹¹¹² Ms. de Cearco. Ve78: «Dicerarco».

les seues obres, on ab rahó és nomenat Sèneca per Dant Elegieri moral. Dexarem donchs aquells, [n]i¹¹¹³ més avant ne refferirem, [sí] perquè dir-los tots seria impossible, sí encara perquè són maniffests e encara ne havem portats en lo procés del libre.

Plutarco fon chironeu, de Grècia natural, del qual quanta fon la doctrina molt maniffestament se pot compendre qui bé considera¹¹¹⁴ la vida de molts excel·lents romans descrits d'ell, encara d'altres excel·lentíssims grechs. Mas que ultra la notícia de la istòria y eloquència Plutarco fon digne philosoff y theòlech molt clar ho demostra Eusebi en lo procés del libre *De preparatione evangelica*, hon afferma ell haver scrit y dexat notícia de Déu y de filosoffia. Ffon Plutarco preceptor de Trajà, com scriu Albert¹¹¹⁵ en lo *Policrato*, e a ell scriu un libre *De paciencia* (c. 166v) e un altre lo qual intitulà *De institucione Traiani*. Ffon home Plutarco excel·lentíssim, on mèritament deu ab los altres seguir la Fama.

Quintilià fon d'Espanya, lo qual com fos home prestantíssim y digne no altra cosa que les seues obres venen en testimoni, majorment lo libre *De institucione oratoria* y lo libre *De les causes o declamacions*, on sens algun dubte se pot clarament conèxer la doctrina, lo ingeni, la eloquència y sobirana virtut sua. Vench en Roma Quintilià en lo temps de Galba, hon públicament conduhí legí y mostrà eloquència.¹¹¹⁶ Scriu ell encara molt notables dits, com se lig en lo procés dels libres, e primerament: «*Carendum est non solum crimine turpitudinis, verum eciam suspiscione. // Aliena quisque reprehendi mavult quam sua. // Princeps qui vult omnia scire necesse habet multa ignoscere. // Pulcherrimi operis studio vacare mens non nisi omnibus viciis libera potest. // Prodit se quilibet custodita simulacio, nec unquam tanta est loquendi facultas, que non titubet quosciens ab animo verba discenciunt. // Totius hominis libertas est oculos perdidisse. // Oculi sunt per quos paupertates ferre non possumus, oculi tota nostra luxuria sunt*». Morí Quintilià en la primer[a] [vellesa]¹¹¹⁷ de natural mort.

Donchs, concluhint, qui bé considera les obres de[ls] tres damunt dits famosos, veurà clarament lur¹¹¹⁸ ésser diversament estat desigual en los seus magisteris.

---

¹¹¹³ Ms. *e*. Ve78: «né piú oltre ne referiremo».

¹¹¹⁴ Ms. *considerava* o *considerata*. Ve78: «considera».

¹¹¹⁵ Ve78: «Uberto».

¹¹¹⁶ Lleg. “ensenyà”. Ve78: «insegnò eloquentia».

¹¹¹⁷ Ms. *en lo primer sentiment*. La forma del model és l'it. ant. i lit. *senio*, “vellesa” (< ll. *sēñium*, -i, íd.): el traductor, en canvi, hi llegeix l'it. *segno*, “segнал” (potser fins i tot *senno*, “seny”). Ve78: «senio».

¹¹¹⁸ Lleg. “ells”. El traductor sembla confondre el pron. pers. it. *loro*, “ells”, amb el possessiu *loro*, “llur”, “d'ells” (podria dependre d'una lectura *verbum verbi* de la lliçó del model *loro essere*, “llur ésser”). Ve78: «vederà chiaramente loro essere stati assai diversi».

Aporta après micer Ffrancesch compresament tots los dialètichs, dient que après d'aquests precedents tres ell los véu algun tant axí com la mar torbats ab los adversos vents y ab los engenys universals y reposats,¹¹¹⁹ los quals ensemps bramaven com leons; y com drachs y serpents (c. 167r) ells ab les coes compliquen, axí se vinclaven aquesta companyia ensemps ab les paraules.¹¹²⁰ Y seguex exclamant: “Ara quina disposició és aquesta d'aquesta sciència, que no par que negú se contente del seu saber?”. On diu:

Vidivi alquanti c'han turbat' 'i mari
Con venti adversi, con gli ingegni vaghi
93 Non per saper, ma per contender chiari,
Urlar come leoni, et come draghi
Con le code avinchiarsi: or che è questo,
96 Che ogni un del suo saper par che s'appaghi?

Per intel·ligència dels precedents versos és principalment de saber que micer Ffrancesch en aquest loch compresament e ab confusió descriu los dialètichs. On és d'entendre que dialètica no és diffinida de algun ésser sciència, mas solament modo de saber, com scriu Averroïç en lo segon de la *Methafisica*, on diu «*Vanum est simul querere scienciam et modum sciendi*», tractant com dialètica és necessària al attenyer lo proffit de les altres sciències. Al qual prepòsit és conforme Albert Gran en lo primer de l'*Anima*, hon diu dialètica ésser lo instrument de totes les altres sciències, on Alfaràbio,¹¹²¹ diffinint aquella, diu «*Logica est lingue sciencia*», a la qual diffinició concorda e Al Abat¹¹²² quan diu de lògica «*Logica est verborum libra omni utilis arti*». E de aquesta sentència no·s desvia Simplício en los *Predicaments*, on deffinint logica diu «*Logica est pars organicis totius philosophie, deffendens nos a malis impracticis et a falsis inspeculativis*». Per les quals diffinicions tot se mostra maniffestament, e per la notícia de lògica no·s deu clamar un home ésser scientífich. E perquè Averroïç, en lo primer de la *Phisica*, nomena dialètica “art de disputar”, emperò convenientment (c. 167v) micer Ffrancesch diu los lògichs ésser clars no per saber, mas solament

---

¹¹¹⁹ Lleg. “a prop d'aquests precedents tres hi véu alguns axí com la mar torbats ab los adversos vents y ab los engenys universals y mutables”. Ve78: «presso di questi precedenti tre lui vi vide alquanti sì come i mari turbati con gli adversi venti et con gli ingegni universalì et vaghi».

¹¹²⁰ Ve78: «et come draghi et serpenti sè con le code complicano, così s'avinchiavano questa brigata con le parole insieme».

¹¹²¹ Ve78: «al Farabio».

¹¹²² Ve78: «et Hali abate».

per lo contendre e disputar. Mas si algú digués que Aristòtil en lo primer de la *Tòpica* afferma dialètica ésser sciència de les sciències y art de les arts, dich aquell dit ésser més prest expressió de fet que de la pròpria opinió, o verament lo philòsoff entendre en la prehicació causal per la identitat, çò és dialètica ésser via o principi de les sciències y de les arts.

Era donchs aquesta de dialètichs una grandíssima turba, entre·ls quals era lo primer Parmènides, dexeble de Zenophane, actor e inventor d'aquesta digna notícia, lo qual fogint tota companyia humana abità en les ribes del mont Caucas, on se diu que ell trobà la lògica, o verament era lo primer Clitòmaco calcedònich, al qual tal invenció se atribuhex per altres escriptors. Seguien aquest auctor los posteriors dialètichs, çò és Alexino, Alfaràbio, Simplício, Algacele, Porfírio, Ulmentone, Clientone, Hentísbero, Strodo, Heudip e Johan Venator, Albert tudesch, Fferabrich y Sompset, Pere d'Espanya y lo subtil Petrus de Màntua, Ocham, Galter y excel·lents moderns Polo de la Pèrgola y Paulo veneciano.¹¹²³ Mas certament a ningú de aquests inferiors entre ells se pot connumerar lo condexeble [*Espai en blanc*]¹¹²⁴ e lo claríssim preceptor Alexandre senès,¹¹²⁵ del qual quanta sia la subtilitat, lo acúmne de l'ingeni, la dexteritat del parlar, la felicitat de la invenció molt clar se comprèn en lo marvellós y soblimat compendi de la sua exposició sobre les *Conseqüències* del Strodo, per ell a nosaltres per la sua indecible humanitat y benivolència intitulada. Ni certament menor lahor se ateny en la natural doctrina y medecinal, en les quals declarant tot dubte, reffellint tota falsia y demostrant tota veritat (c. 168r) elegantíssimament ha conscrit moltes clares obres, lo vestigi de les quals ha aconseguit lo condexeble [*Espai en blanc*],¹¹²⁶ que disputant, legint o scrivint no aldre del preceptor mostra divers que solament lo cors y la extrinseca effigia.

Narra après micer Francesch dient que après d'aquesta companya¹¹²⁷ véu Carnéades axí elegant y destre en lo seu dir y en l'estudi solícit, que, parlant ell qualsevol cosa, o que fos vera o falsa, ab treball se podia discernir, tant fon prest en lo explicar les paraules. Lo qual vivint lonch

---

¹¹²³ Es tracta dels principals representants de la lògica medieval. Excepte algunes petites variacions, el traductor repeteix els noms tal i com apareixen en el model. Ve78: «Alexino, Alfarabio, Simplicio, Algaçele, Porphirio, Ulmentone, Clientone, Hentisbero, Strodo, Heudip et Giovanni Venatore, Alberto tedesco, Ferabric et Sompset, Pietro di Spagna et il subtile Pietro da Mantua, Ochan, Gualtieri et i moderni eccellenti Polo della Pergola et Paulo veneciano».

¹¹²⁴ El manuscrit reproduceix l'espai en blanc present en el model després de l'it. *condiscipolo* (certament reservat per introdui-hi el nom). Ve78: «lo condiscipolo [...]. Et il clarissimo...».

¹¹²⁵ Es tracta del metge senès Alessandro Sermoneta (1424-87), professor de medecina teòrica i pràctica en diverses universitats italianes, com les de Pisa (1473-79) i Pavia.

¹¹²⁶ El manuscrit reproduceix l'espai en blanc present en el model després de l'it. *Condiscipolo* (certament reservat per introdui-hi el nom). Bo75: «lo condiscipolo, in tal modo que...»; Ve78: «lo condiscipolo [*Spazio in bianco*]».

¹¹²⁷ Lleg. “companyia”. Ve78: «brigada».

temps posà la sua cura, la larga vena del ingeni y la sua diligència en concordar les parts contràries, les quals lo literat furor conduhí a guerra. Norresmenys no u pogué fer, emperò axí com crexen les arts, axí crex la enveja, la qual ensemps ab lo saber scampà lo seu verí al cor ja inflat de la supèrbia.
On diu

Carneade vidi in suoi studii sí desto
Che, dicendo egli, il vero e 'l falso appena
99 Si discernea, sì nel dir fu presto.
La longa vita, et la sua larga vena
D'ingegno pose in accordar le parti
102 Che il furore litteral a guerra mena;
Né il pote far, ché, com creber l'arti,
Crebbe la invidia, et col sapere insieme
105 Ne' cori infiatì soi veneni ha sparti.

Carnèabe, com scriu Laèrcio, fon cireneu, fill de un lo qual se nomenava Philòcomo, la doctrina del qual commemora Tuli en lo quart de la *Tosculana*, quan recita Carnèades haver affermat en lo savi no poder caure alguna dolor. Mas la sua velocitat del entendre y lo seu ingeni acomodadament scriu Eusebi en lo XIII *De preparatione evangelica*, al·legant Numènio en aquestes apropiades paraules (c. 168v): «*Carneades –inquit– morem Archesilai renovavit Archesilai renovavit omnibus contradicens, et huc atque illuch nunch affirmando nunch negando voluntate oracionis omnia distraens cuiuque rem natus graviorem ut maximius atque vehemens omnis fluxo oracionis atque vorticibus contradices obruebat*». E seguex: «*Carneades vero permulcebat et depopulabatur nam furta quidem occulte latrocinia vero aperte irruens faciebat modo dolo, modo vi et preparatos premeditadosque homines confundebat. Ita nullus ei resistere poterat. Sed erant omnes quibus compugnabat multo inferiores*». Ffon, donchs, Carnèades molt diligent lector de libres dels stoichs, e majorment de Crisippo, com scriu Laèrcio; e ab aquest Crisippo disputà moltes voltes, com afferma Valeri en lo VIII libre, on, essent-se en aquell temps moguda la gran controvèrsia contra les filosòphiques sectes, Carnèades se sforçà reduhir aquelles a concòrdia. Mas los successors, après més per salut de la honor del nom que no per deffensa de la veritat, encara s'esterien en aquella discesió,¹¹²⁸ jutgant ésser gran ignorància no deffendre los seus progenitors y voler donar loch a les altres opinions. Tingué Carnèades quasi totes les oppinions dels

---

¹¹²⁸ Lleg. “dissensió”. Ve78: «in quelle dissensionibus».

stoichs, e vixqué CX anys, com scriu Valeri; e un matex dia fon del seu estudi la loable fi [i] de la vida.

Seguex après micer Ffrancesch dient que véu après de Carnèades Epicuro, lo qual se armà contra lo bo e diligent Siro,¹¹²⁹ lo qual alçà la humana speranza posant e affermant l'ànima nostra ésser del tot immortal, volent aquest Epicuro y essent atrexit no ésser axí, mas corruptible y caduca.¹¹³⁰ Per la qual cosa molt desminuí la sua fama, la qual cosa affermar, per contrari, era axí famosa y excel·lent (c. 169r) de la sua llum. On diu

Contra 'l buon Siro,¹¹³¹ che la humana speme
Alçò, ponendo l'anima immortale,
108 S'armò Epicuro, onde sua fama geme,
Ardito a dir che la non fusse tale;
Cosa al suo lume sì famosa.

Axí com scriu Aristòtil en lo primer *De la ànima*, e Ciceró ho conferma, primerament entre tots los philòsoffs qui l'ànima affermàs immortal fon Pherècides de Síria,¹¹³² lo qual fon fill de un nomenat Bado. Ne solament d'aquesta posició, on se leva l'ome en speranza de la vida futura fon actor Pherècide, mas encara fon lo primer que scrigué de la natura y déus, com mostra Laèrcio. E hagué ultra de açò conexença del sdevenidor, que veent en la mar una nau predix súbitament aquella deure perir, e axí fon en effecte. E axí matex, bevent e gustant l'aygua d'una font, predix d'aquí a tres jorns seguir-se gran terratrèmol.

Contra, donchs, aquesta famosa opinió ell se armà en lo temps dels epicuris y combaté moltes voltes,¹¹³³ sforçant-se de provar l'ànima nostra ensemps ab lo cors morir. Ffon Epicuro atheniench, fill de un Niocle y de Cerestrate, muller sua, lo qual, ymaginant l'ànima ésser comixta de foch, ayre y sperit, com scriu Macrobius in *De somno Scipionis*, per aquesta materialitat concluhia aquella ésser mortal y corruptible; y encara perquè tenia oppinió Déu ésser ociós y no curar de les coses mondanes, per çò atribuhia tota efficiència a les speres celestials, y affermava solament coses materials d'aquells poder-se produhir, les quals a la fi necessari era que·s

---

¹¹²⁹ Ferècides de Siros, filòsof grec mestre de Pitàgores. Ve78: «Siro».

¹¹³⁰ Ve78: «Volendo esso Epicuro et essendo ardito dire non essere tale, ma corruptibile et caduca».

¹¹³¹ Ms. *sire*. Ve78: «sire».

¹¹³² Lleg. «Siros». El ms. repeteix l'error del model. Ve78: «Syria».

¹¹³³ El subj. de la frase és Epicur (it. *lui*; cat. *ell*); la construcció de la frase apareix poc clara ja en el model. Ve78: «Contra adunque questa famosa opinione al tempo d'Epicuro lui s'armò et combatté più volte».

corrompessen. A la qual cosa afermar se movia Epicuro ab molt fonament, [el] qual¹¹³⁴ nosaltres en la exposició de les *Paradoxes* de Tuli (c. 169v) altra volta portam.¹¹³⁵ Diu Epicuro lo sobiran bé ésser la voluptat del ànima, segons Lactanci, y del cors segons Aristòtil en la *Ethica* e Ciceró in primo *De ffinitibus* y en les *Paradoches*, e la voluptat in genere per causa del imperi segons Sant Agostí XVIII *De civitate*, lo qual par que sia d'aquella sobre les altres virtuts, manant a cascuna la sua obra per respecte de [si];¹¹³⁶ nosaltres, norresmenys, ni la una ni l'altra creuríem¹¹³⁷ ésser estada oppinió d'Epicuri, mas ell haver hagut més resolt concepte, lo qual altra volta explicam en lo loch al·legat y narrarem, atorgant-ho Déu, en la exposició dels sonets,¹¹³⁸ hon mostrarem Epicuro ésser estat boníssim home e molt continent, com scriu Jerònim in *De viris illustribus*, Galien en lo terç e Ciceró en lo segon de la *Tosculana*, hon diu «*Venit Epicurus, homo minime malus, vel potius vir optimus tantum monet quantum intel·legit*». Açò matex conferma Laèrcio en la *Vida de Epicuri*,¹¹³⁹ responnent a-quells los quals de Epicuri¹¹⁴⁰ desonestament parlaven. E mperò és justa cosa salvar y no blasmar los seus dits, majorment no considerant-los: [los] déus affermà Epicuro, com scriu Eusebi XIII *De preparatione evangelica*, haver forma de hòmens, la qual cosa sols ab rahó és comprensible del enteniment nostre. On diu Eusebi «*Epicurus deos hominum formam habere quamvis non sensu propter tenuitatem nature sed ratione precipiantur*».

Últimament, quant a la diversa intel·ligència, és de notar que aquella oposició¹¹⁴¹ “*cosa a la sua lum axí famosa*” se pot exposar en dos maneres: la hu és que quant ell hagués tengut l'ànima ésser immortal, com Pherècides, era una cosa al seu lum e glòria molt famosa e digna; l'altre és que havent ell descrit corrompre's, y per çò diffinida (c. 170r) la voluptat lo sobiran bé, essent aquesta

¹¹³⁴ Ms. *les quals*. Ve78: «e' quali».

¹¹³⁵ Segon ens indica aquí el mateix Ilicino, també va ser autor d'un desconegut comentari sobre les *Paradoxes* de Ciceró, pel que sembla anterior al comentari als *Triumphis*. Ve78: «e' quali noi, nella expositione delle Paradoxe di Tulio, altra volta adducemo».

¹¹³⁶ Ms. *diu*. Es tracta d'un error de traducció, probablement provocat per la forma it. *dise*, sense espai, del model per l'it. *di sé*, “de si”, que el traductor llegeix com a l'it. sept. *dise*, “diu” (it. *dice*). En el ms., en efecte, podem observar un original *de si*, corregit després en *diu*. Ve78: «dise».

¹¹³⁷ Ve78: «crediamo».

¹¹³⁸ El fet que l'autor tingués la intenció de realitzar també una *expositione de' sonetti*, o sigui un comentari al *Canzoniere*, revela un projecte exegetíc molt més extens del que coneixíem fins ara. El *loch al·legat*, en canvi, és el comentari perdut a les *Paradoxes* de Ciceró al qual feia referència poc abans. Ve78: «quale altre volte explicamo nel luogo allegato et narraremo, concedendolo Dio, nella expositione de' Sonetti».

¹¹³⁹ Ms. *Vida dels Epicuris*. Ve78: «nella vita di Epicuro».

¹¹⁴⁰ Ms. *Epicuris*. Ve78: «Epicuro».

¹¹⁴¹ Lleg. “aposició”. Ve78: «appositione».

opinió estada de cascú reprovada, Epicuro vench a esser-ne famós y notíssim, donchs al present no més avant refferirem de Epicuro, mas servarem a la exposició d'aquell sonet *La gola et il sonno et le ociose piume*, on tot fonament y rahó de Epicuro per la sua salut esforcarem a demostrar.

Aporta consegüentment micer Ffrancesch ensemps més dexebls stats de Epicuro, dient que après d'ell véu Lippo y l'altra companyia [ig]ual¹¹⁴² al mestre Epicuro, çò és Metrodoro e ab ell Aristippo, lo[s] qual[s] en la secta epicúria ab gran rahó foren judicats més excel·lents y famosos. On diu:

[...] Et Lippo,

111 Con la brigata al suo maestro equale:

Di Metrodoro parlo et di Aristippo.

Ippo, o vero Lippo, fon dexeble de Talete milèsio, segons que anoten los exposadors en lo primer de la *Methafísica*, quant diu lo philòsoff ell no deure's connumerar entre los philòsoffs per la inbecil·litat del seu ingeni. Ffon aquest reputat tart d'ingení, perquè seguint les opinions del preceptor Talethe neguna cosa féu a-quell[es] de addició; norresmenys, merexqué aquest en la fama ésser connumerat per la grandíssima diligència y exercici que donà en l'estudi.

Mas Metrodoro fon dexeble de Epicuro, e seguí les sues opinions, on d'ell diu Ciceró en lo segon de la *Toscolana*: «*Metrodorus quidem perfecte eum beatum putat, cuius corpus bene constitutum sit et exploratum ita sempre fore*». Norresmenys, en açò dissentí del mestre, que Epicuro no volia al savi poder intervenir alguna dolor, encara si fos estat en lo tauro de fallaris¹¹⁴³ cruciat o turmentat, la qual cosa no posava (c. 170v) Metrodoro.

Aristippo fon cirenaico, lo qual, axí com entengué la fama de Sòcrates, axí anà a estudiar en Athenes, com mostra Laèrcio; on, essent vengut per l'estudi a gran perfecció, se'n vench en Sicília a Dionís de Çaragoça tirà, après del qual sí bé e ab gestes e al temps se acomodava, que de aquest Dionís reputava grandíssima gràcia.¹¹⁴⁴ Scriu avant d'Aristippo Vetrúvio, in libro *De architectura*, que havent ell navegat y pasat fortuna, y a la fi aplegat a la vora del mar, veent en terra certes figures methamàtiques, començà a cridar [a] la companya «*Bene speremus hominum enim vestigia*

---

¹¹⁴² Ms. *lo qual*. El traductor, evidentment, llegeix la forma del model it. *equale*, "igual", com a *e' quale*, "el qual" (més pròpiament "els quals"). Ve78: «l'altra brigata equale al maestro Epicuro».

¹¹⁴³ Instrument de tortura en forma de brau, fet construir pel tirà sicilià Falaris. Ve78: «etiamdiu se fuisse stato nel tauro di fallari cruciato».

¹¹⁴⁴ Ve78: «apresso del quale si bene et a gesti et al tempo si acomodava, che da esso Dionysio reputava grandissima gratia».

video», y entrat en la terra, e disputat singularment de philosophia, fon grandissimament honrrat ensemps ell ab la sua companyia.

Aristippo, donchs, com mostra Lactanci in libro *De vera et falsa religione* en lo terç, posà la voluptat del cors ésser en sobiran bé, y en açò desvià de Sòcrates, de qui fon dexeble, e de Epicuro, de qui fon sectator. Diu Aristippo moltes notables sentències, on essent-li dit que havia guanyat dels studis fets en filosofia respòs «*Posse omnibus fidenter loqui*». Un'altra volta, essent-li dita injúria, ell se partí y, havent-li demanat de la causa, dix: «*Quoniam tu maledicendi potestatem habes ego vero non audiendi*». Un'altra volta, essent-li dit per quina rahó los philòsoffs tostemp estaven als ulls dels rics, respòs: «*Et medici languencium ianuas frequentant, non tamen ideo quispiam infirmari mallet quam mederi*». Semblantment, havent un jorn navegat Aristippo, y per la tempesta de la mar havent hagut por, fon-li demanat per quina rahó los philòsoffs havien por de la mort y no los (c. 171r) ydiotes; Aristippo respòs: «*Quia non de eadem aut simplici anima utrisque vestrum cura et metus incumbit*». Últimament, essent-li demanat en què differia lo savi del indocte, respòs: «*Mitte ambos nudos ad incognitos et disces*». Morí Aristippo en la illa de Rodi de edat de LXX anys, hon ab gran honor e glòria sua fon sepultat. Pogué norresmenys, per ventura no menys acomodadament, tot *aquell* vers¹¹⁴⁵ damunt partit, çò és “cosa al seu lum axí famosa” y “Lippo”, fer-se apposició, quasi que volia dir micer Ffrancesch que lo posar l'ànima immortal era [a] la llum y [a] la glòria de Epicuro una cosa famosa, mas ell fon “lippo”,¹¹⁴⁶ axí verament cego, e no u véu, on perdé molta fama e reputació.

Seguex après micer Ffrancesch dient que après de Aristippo véu ab un gran súbbio e un fus mirable Crisippo texir una subtilíssima tela. On diu:

Poi con grande subbio, et con mirabil fuso

114 Vidi tela suttil tesser Chrysippo.

Crisippo tartense fon fill de un Apol·lònio y dexeble de Zenone stòico o de Cleante, lo qual, com scriu Laèrcio, fon excel·lentíssim en la facultat oratoria, perfet en philosophia e soblimat en la dialèctica disciplina, en tant que en lo seu temps era comuna veu que si los déus haguessen haguda la lògica en pràtica, no n'hagueren mai exercitada negun'altra que la crisipea. Scriu, donchs,

---

¹¹⁴⁵ Ms. *allò envers*. Es tracta d'un error de traducció: l'autor, procedint *verbum verbi*, llegeix en el model it. *verso di sopra*, confonent el subs. it. *verso*, “vers”, amb l'homònima prep. it. *verso*, “vers”. Ve78: «tutto quello verso di sopra partito».

¹¹⁴⁶ Ms. *Lippo*. El ms. repeteix la forma del model it. *Lippo*, “cec” (pròpiament “amb els ulls entelats”) Ve78: «Lippo, anzi veramente cieco, e non lo vide».

Crisippo gran moltitud de llibres, com mostra Laèrcio, entre·ls quals, essent ja vell de edat de LXXX anys, ne compongué hu al qual entendre és necessari longuíssima vida, com scriu Valeri en lo libre e al capítol VII; aquest fon lo libre *De fet*.¹¹⁴⁷ Volent narrar (c. 171v) la oppinió de Crisippo, diu ésser estada axí expressada d'ell, çò és que sia lo fet e no sia la necessitat del adveniment de les coses futures, volent ésser medi entre dues antigues oppinions, de les quals la una deya no ésser alguna necessitat en l'esdevenidor, e l'altra posava cascuna cosa necessariament venir. Per la qual sua oppinió demostrar feya Crisippo dos fonaments seus: la hu era que tota preposició anunciada és de necessitat vera o falsa; l'altre fonament era que de les coses efficients algunes eren principals e poderoses, e algunes altres solament disponents. On per lo primer fonament conclohia ésser lo fet, perquè dient que demà serà lo sol luent, huy aquesta preposició és de necessitat vera o falsa, perquè és necessari que tal effecte pervinga o no pervinga de causa efficient potent; mas dient demà Cèsar¹¹⁴⁸ anar a la plaça, aquesta preposició és huy vera o falsa, mas contingentment, perquè·n aquest effecte concorren causes effectives no principals mas artant[s],¹¹⁴⁹ o verament lo sol disponent.¹¹⁵⁰ Atribuïa, donchs, Crisippo l'ésser fatal a la anunciació, e a la contingència dava al concors de les coses [disponents. Afegia encara l'exemple del cilindre, el qual des del començament, mogut per la seva raó],¹¹⁵¹ solament hagué lo moviment, mas no la volubilitat, perquè aquella devalla solament de imperfeta causa. Verament és aquesta una tela tant subtil que en ella se entriquen los dialètics en lo segon *Periermènia*s, los naturals en lo segon de la *Phisica*, los morals y jurisconsults, los canonistes, teòlechs y metaphísichs y qualsevol altra secta de purs philòsoffs que consideren de la providència de Déu, en manera que aquest matex Crisippo en tal matèria més que·ls altres se embolicà. On ab rahó diu Tuli en libre *De fet* aquestes apropiades paraules «*At michi quidem videtur, cum due sentencie (c. 172r) fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fatto fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristides fuit, altera eorum, quibus viderentur sine ullo fatto esse mortus animi morum voluntarii, Crisipus tamquam arbiter honoratius medium fertur voluisse, sed applicat se ad hos potius, qui necessitate motos animo liberatos volunt; dum autem verbis*

---

¹¹⁴⁷ Ve78: «*De Fato*».

¹¹⁴⁸ Ms. *cessar de*. Ve78: «cesare».

¹¹⁴⁹ Ms. *artant*. La forma del ms. és un calc de l'it. *artanti*, cultisme provinent del ll. *artatum*, -a, -um, p. pf. del ll. *artāre*, “obligar”. Ve78: «ma artanti overo solo disponenti».

¹¹⁵⁰ Lleg. “o verament només disponents”. Ve78: «overo solo disponenti».

¹¹⁵¹ Ms. *om*. Salt de línia provocat per la doble presència, sobreposada, de l'it. *cagione*. Ve78: «... delle cagioni disponenti. Adduceva ancora lo exemplo del cilindro, el quale, da principio mosso dalla sua cagione, solo hebbe il movimento...».

utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut ffati necessitatem confirmarent invitus». Ffon donchs Crisippo stoich aquell al qual se atribuhexen aquelles dignes sentències, les quals disputa Tuli en les seves *Paradoches*, lo qual morí de edat de LXXXIII anys, de si dexant singular fama e notícia.

Conclou últimament micer Ffrancesch a la fi d'aquest Trihunffo y capítol, dient com en la fi ell véu lo pare dels stoichs alçat damunt ell, çò és Zenone, lo qual per fer clar lo seu dir mostra la uberta palma y lo puny clos, e per fermar la sua oppinió bona, après de açò, volta los seus ulls en altra part més excel·lent y de major utilitat lo entendre-la. On diu:

De li stoici il padre alçato in suso,
Per far chiaro il suo dir, vidi Zenone
117   Mostrar la palma aperta e 'l pugno chiuso;
Et per fermar sua bella intencione,
La sua tela gentile ordì in carte,
120   Che tira al vero la vaga opinione.
Et poi revolsi gli ochi in altre parte.

Zenone [citieu]¹¹⁵² de Cipre ffon fill de un Mnasieo o Demeo, insigne philòsoff y dexeble de Cratete,¹¹⁵³ pare y actor de la secta stòica, com scriu Laèrcio, lo qual fon de tanta veneració après dels athenienchs que'l coronaren de corona d'or. E après d'ell fiaren les claus de la lur ciutat, com testiffica (c. 172v) lo matex Laèrcio.

Zenó, donchs, quant al prepòsit nostre, com recita Ciceró in *De oratore ad Brutum*, volent mostrar la diferència entre dialèctica y retòrica, figuran[t]¹¹⁵⁴ retòrica mostrava la palma de la mà uberte, e ffigurant dialèctica strenyia lo puny, on diu Tuli: «*Zenonanque manu demonstrare solebat quid inter dialecticam et rhetoricam facultatem interesset. Nam cum compressis digitis pugnum faciebar. Eiusmodi dialecticam aiebat. Eum autem illos deduxerat et manum dilataverat, palme illius similem esse eloquentiam dicebat*». Axí matex Zenone fon lo primer dels stoichs lo qual contra l'antiga consuetut dels filosoffs descriu en cartes y reduhex la doctrina, la rahó y fonament de la stoica posició. On la oppinió vagabunda per les moltes e diverses opinions és tirada al ver, çò

---

¹¹⁵² Ms. *àtico*. Zenó era originari de Cítion, a l'illa de Xipre (avui Làrnaka); la forma del ms. depèn certament de la *mise en page* de l'incunable venecià, on, a causa de la utilització dels caràcters gòtics, el dígraf *ci-* es pot fàcilment confondre amb *a-* i el dígraf *-eo* amb *-co* (*ci-tti-eo* > *a-tti-co*). Ve78: «cittieo».

¹¹⁵³ Ms. *Cratere*. El ms. reproduceix l'error del model it. *Cratere* pel correcte *Cratete*, filòsof grec originari de Tebes. Ve78: «Cratere».

¹¹⁵⁴ Ms. *figuranda*. El ms. repeteix la forma femenina del model, error pel masc. *figurando*. Ve78: «figuranda».

és a tostemps obrar ab virtut y rahó per la rigor de la sentència stoica: «*Parva quidem est: ut magna culpa*», de la qual certament neguna sentència al viure bé és més fructuosa, com scriu Tuli en les *Paradoches*.

Scriu Zenone molts dits notables, entre·ls quals foren aquests dos excel·lentíssims, çò és: «*Sepultus sit apud te sermo, quem tu solus audieris. // Malum hominem blande loquentem agnosce tuum laqueum esse*». Últimament, com scriu Sèneca in libro *De tranquillitate animi*, essent dit a Zenone que tota la sua riquesa era tota caygu[d]a¹¹⁵⁵ en la mar, respòs: «*Iubet me fortuna expedicius philosophari*». Morí Zenone de edat de CVII anys, e ab gran glòria sua y honor fon sepultat.

Concloent, donchs, se pot clarament veure quanta és estada la intel·ligència (c. 173r) del nostre poeta en lo haver tants hòmens numerats, y demostrat de cascú d'ells haver hagut plena intel·ligència. Per la qual cosa, mèritament havent tota filosofica secta y cascuna generació d'estudi y tota part de filosofia recontada en recontar aquests dignes y excel·lents hòmens litterats, ja és convenient ora revoltar los ulls en altra part a specular y veure totes les predites disposicions ésser del temps obscurades. On verament se determena que no altra cosa que la fama és verdader objecte de la voluntat nostra.

---

¹¹⁵⁵ Ms. *cayguna*. Ve78: «era submersa in mare».

5. CONCLUSIONS

La traduzione catalana anonima del commento di Bernardo Illicino ai *Triumphs* di Petrarca, realizzata tra il 1478 e il primo decennio del Cinquecento da un autore probabilmente d'area linguistica valenzana, rappresenta -come abbiamo illustrato- una delle prime manifestazioni, se non la prima in assoluto, della diffusione del commento di Illicino in ambito europeo, il quale rappresenta a sua volta uno degli aspetti meno conosciuti, ma non per questo meno importanti, della diffusione europea dei *Triumphs* -e dell'opera petrarchesca in generale- durante l'ultimo quarto del Quattrocento.

Accennavamo nell'introduzione al fatto che lo studio della traduzione catalana assume troppo spesso le caratteristiche di un circolo vizioso: la mancanza di uno studio serio sul testo catalano, infatti, dovuto originalmente ad un pregiudizio infondato sullo scarso interesse di questa traduzione, ha perpetuato l'idea di un testo poco meritevole di attenzione, la quale ha portato molti studiosi ad analizzarlo in modo superficiale o frettoloso, rafforzando in questo modo ancor più l'idea originale di un testo poco interessante. Questo pregiudizio nei confronti della traduzione, lungi dall'essere superato, continua ad avere ancora oggi una certa valenza, tanto da apparire alla base della realizzazione della prima edizione “critica” del testo apparsa nel 2009. Questo pregiudizio nei confronti della traduzione, d'altra parte, è il frutto di un altro pregiudizio, ancor più radicato, nei confronti del commento di Illicino, reo di soffocare, con le sue sovrabbondanti spiegazioni sul contenuto dell'opera, l'eleganza dei versi petrarcheschi. Il commento, in effetti, è stato oggetto da sempre da parte della critica di una disattenzione sistematica e di uno studio sempre subordinato al suo rapporto con il testo del poema: questo ha portato, come abbiamo più volte ricordato nel corso del presente studio, alla mancata comprensione della vera natura del commento (un'opera unica nel quale appaiono fusi

insieme i *Triumphs* e il commento) e soprattutto della sua storia testuale (ancora oggi le edizioni del *Commento* vengono considerate semplicemente edizioni commentate dei *Trionfi*), contribuendo così a rendere ancor più difficile lo studio delle sue traduzioni europee. Uno degli obiettivi del nostro lavoro è stato, proprio per questo motivo, quello di invertire questa tendenza, cercando di mettere in luce le problematiche specifiche relative allo studio del commento e di supplire alla conoscenza approssimativa di molti aspetti del testo -tanto di quello della traduzione catalana come di quello del commento originale- offrendo un'analisi approfondita del modello e della traduzione, sia dal punto di vista filologico che storico-letterario.

Non v'è dubbio che il valore testimoniale della traduzione catalana, soprattutto come esempio della diffusione del commento di Ilicino e degli stessi *Trionfi* fuori dai confini italiani durante il periodo immediatamente precedente all'apparizione del Petrarchismo lirico cinquecentesco, sia uno degli aspetti centrali dello studio del testo, ma questo non può esimere da uno studio attento dell'opera fondato in prima istanza sull'analisi testuale; al contrario, siamo convinti che questo debba rappresentare, proprio per la sua natura propedeutica, il punto di partenza necessario per qualsiasi ulteriore studio del testo. Il primo e più evidente risultato del nostro studio, sulla quale si fondano sia l'analisi storico-letteraria e storico-linguistica che l'edizione del testo, è stata l'identificazione del modello italiano, che abbiamo potuto individuare con certezza, attraverso un esame filologico esaustivo di una parte significativa dell'ampio *corpus* iliciniano, nell'incunabolo pubblicato a Venezia nel 1478. Questo dato, certamente una delle principali novità del lavoro, rappresenta il punto di partenza per tutte le operazioni posteriori: da una parte, infatti, ci ha permesso di stabilire il termine *post quem* per la data di stesura della traduzione e dunque di gettare le basi per

una corretta contestualizzazione storico-letteraria, e dall'altra ci ha consentito di procedere a una corretta valutazione del lavoro del traduttore e di offrire una proposta di edizione del testo basata sulla possibilità di ricostruire con esattezza la genesi di buona parte degli errori presenti nella traduzione. La comparazione del testo catalano con quello del modello ci ha permesso, infatti, di capire meglio la genesi di molti degli errori presenti nella traduzione, i quali, tradizionalmente attribuiti al traduttore, dipendono in realtà molto spesso da forme erronee già presenti nel modello. La prossimità tra i due testi, così come la presenza abbastanza frequente di errori presenti nel modello e ripetuti dal traduttore, ci ha offerto inoltre le garanzie necessarie per ampliare il processo di *emendatio*, cercando di restituire un'edizione critica che, pur non tradendo la storicità del testo, cercasse di proporre una versione leggibile della traduzione (a maggior ragione nel caso di un testo di tale estensione).

Sebbene la scoperta dell'originale italiano non ci abbia offerto elementi decisivi per risalire all'identità dell'anonimo autore della traduzione, lo studio sistematico del testo in tutti i suoi aspetti ci ha permesso, come dicevamo, di apportare molti elementi nuovi a proposito del processo di traduzione: grazie alla disponibilità del modello, infatti, abbiamo potuto ricostruire con accuratezza la tecnica di traduzione, particolarmente per quel che riguarda la prossimità tra la traduzione e il modello e le corrispondenze tra lemmi catalani e italiani stabilite dal traduttore, come per esempio la creazione o la riduzione di strutture sinonimiche, che siamo stati in grado di individuare e segnalare prontamente nell'apparato di note al testo. Questo studio comparato non soltanto ci ha permesso di capire i rapporti tra i due testi, ma ci ha offerto anche tutte le garanzie per una corretta valutazione del testo dal punto di vista linguistico e storico-linguistico, ad esempio nei confronti di quelle forme suscettibili di essere considerate italianismi. Poter studiare il testo di partenza, infatti, ci ha consentito di capire

meglio quali forme dipendano dall'anonimo autore e quali forme provengano invece direttamente dal testo del modello: la lingua della traduzione, infatti, appare calcata su quella del modello italiano, di modo che alcune delle soluzioni adottate dal traduttore, fino ad ora suscettibili di essere considerate innovazioni introdotte dall'autore catalano, possono essere valutate in modo più approfondito.

Per quanto riguarda l'aspetto storico-letterario, lo studio della traduzione catalana del commento, soprattutto potendo contare sulla datazione del modello come termine *post quem*, ci ha consentito di collocare la traduzione all'interno di un ambito culturale e letterario ben concreto, situato tra la fine del XV secolo e l'inizio del XVI: si tratta precisamente del periodo di massima diffusione dei *Triumphs*, durante il quale il poema, anche grazie all'aiuto del commento, che per molti lettori costituiva uno strumento irrinunciabile per comprenderne a fondo il contenuto, rappresentava l'opera petrarchesca per eccellenza e quella che maggiormente circolava in Europa. Si trattava, come abbiamo visto, di un periodo di transizione tra due epoche e tra due modi ben differenti di leggere l'opera petrarchesca, ovvero quello per così dire "medievale", legato all'interpretazione didattica e allegorica del testo, e quello "moderno" legato alla (ri)scoperta della lezione poetica petrarchesca, che come sappiamo portò, attraverso il definitivo affermarsi del *Canzoniere* verso la metà del Cinquecento, al trionfo del Petrarchismo cinquecentesco. Il periodo che ci interessa, e che è rappresentato precisamente per la diffusione dei *Triumphs*, alla quale l'apparizione del commento dette certamente un grande impulso, non tanto per la sua diffusione –abbiamo visto che citazioni o reminiscenze petrarchesche appaiono in ambito catalano e ispanico ben prima dell'apparizione del *Commento* (pensiamo a Santillana o March)–, quanto soprattutto per la lettura che veniva fatta del testo, si colloca a cavallo tra questi due momenti e queste

due diverse interpretazioni del testo, ed è caratterizzato precisamente per la lettura “umanistica” del poema: come dimostra il commento stesso, infatti, la lettura erudita o enciclopedica del testo di Petrarca, che veniva visto in questo momento soprattutto come una sorta di compendio di storia antica, divenne precisamente –in linea con l’approccio promosso da Ilicino, che ne fu nel contempo riflesso e artefice– la lettura caratteristica dei *Trionfi* della seconda metà del Quattrocento. Una lettura che si diffuse prima in Italia, particolarmente in concomitanza con la nuova fase del volgare iniziata negli anni ’60 del secolo –periodo al quale risale appunto la stesura del commento–, ma che molto presto si diffuse anche in ambito europeo, come dimostrano le traduzioni del commento in catalano, francese e spagnolo. Non sorprende, d'altra parte, che proprio l'ambito catalano-aragonese, che con la penisola italiana aveva allora un rapporto certamente privilegiato (basti pensare alla Napoli aragonese e alla corte pontificia di papa Alessandro VI), sia quello dal quale emerse la prima traduzione del commento. L'approccio al testo dei *Triumphs* che a nostro avviso soggiace alla realizzazione della traduzione, infatti, è lo stesso che possiamo documentare, ad esempio, nelle opere dell'autore catalano Francesc Alegre (in entrambi i casi proviene dalla lettura del *Commento* di Ilicino), il quale alterna l’attività di traduttore di testi classici e umanistici – aveva ricevuto una buona formazione umanistica in Italia– con quella di scrittore di prose sentimentali ed allegoriche. La nostra traduzione sembra appartenere, esattamente come le opere di Alegre, a quel momento storico e culturale –l'ultimo quarto del xv secolo– nel quale l’aspetto dei *Trionfi* che interessava maggiormente i suoi lettori, ancor più di quello poetico, era quello contenutistico, ovvero quella stessa componente erudita del testo che Ilicino si era dedicato a mettere in luce e a rendere accessibile a un pubblico sempre più ampio attraverso del commento. Sembrerebbe appartenere a questa stessa fase, nonostante le specificità dell’ambito francese, anche la traduzione francese anonima del commento anteriore a 1503,

che effettivamente presenta diversi aspetti in comune con la catalana, il più evidente dei quali risiede nella decisione di tradurre soltanto il commento, lasciando i versi del poema in italiano. La comparazione tra queste due traduzioni e le traduzioni successive del commento e dei *Triumphs*, come quella realizzata da Obregón (1512) o da Geroge de la Forge (1514), ci ha permesso di evidenziare che le nuove traduzioni, a differenza delle precedenti, appaiono sempre meno interessate al commento e sempre più orientate, invece, verso l'aspetto letterario dell'opera petrarchesca. Questo si evince non soltanto dall'abbandono progressivo del commento di Ilicino, che dalla pubblicazione dell'edizione aldina delle opere di Petrarca (1501) aveva conosciuto un rapido declino, ma anche del fatto che nei rispettivi prologhi i traduttori rivelino un interesse sempre maggiore verso il testo poetico. La catalana e la francese anonima, inoltre, a differenza delle traduzioni successive, non sembrano risentire della pubblicazione dell'edizione aldina, la quale invece incide in modo diretto sulla disposizione testuale che troviamo nelle traduzioni del secondo decennio del Cinquecento, come quella di Obregon (1512) e di George de la Forge (1514). Tutti questi dati, assieme a molti altri che abbiamo prontamente illustrato nello svolgimento della nostra ricerca, sembrano confermare in modo deciso una datazione piuttosto alta per la nostra traduzione, l'impostazione della quale risulta certamente anteriore alle prime traduzioni cinquecentesche dei *Trionfi* e, molto probabilmente, persino anteriore a quella della traduzione francese anonima del commento (1503): l'ipotesi più probabile, a nostro avviso, è che la traduzione catalana risalga all'ultimo quarto -probabilmente agli anni '90- del XV secolo, ovvero al periodo di maggior diffusione e importanza del commento a livello europeo.

Lo studio della traduzione catalana del commento di Ilicino ai *Trionfi*, come abbiamo illustrato sino ad ora, ci ha dato la possibilità non soltanto di datare e studiare, attraverso

l'individuazione del modello italiano, il lavoro del traduttore e gli aspetti linguistici del testo catalano, ma anche di capire meglio quanto sia stato determinante il ruolo svolto dal commento di Ilicino e dai *Trionfi* nella diffusione dell'opera petrarchesca a livello europeo. Nonostante gli studi sul petrarchismo si concentrino, spesso in modo quasi esclusivo, sulla preminenza del *Canzoniere*, l'esistenza della nostra traduzione, così come quella delle altre traduzioni francesi e spagnole del commento rivela che la diffusione dell'opera petrarchesca e l'evoluzione verso il Petrarchismo lirico europeo del XVI secolo non avvenne unicamente attraverso la lettura del *Canzoniere*. Appare chiaro, infatti, che per la generazione di autore attivi durante l'ultimo quarto del XV secolo l'opera petrarchesca più importante, o almeno la più diffusa, non era il *Canzoniere* ma i *Trionfi*. Il poema trionfale, d'altra parte, a causa della densità della materia trattata, obbligava molti lettori -soprattutto quelli meno familiarizzati con l'italiano- a ricorrere all'ausilio di un commento che ne spiegasse il contenuto, il quale diventò per questo molto presto un complemento fondamentale alla lettura del poema. Non dovrà sorprendere, quindi, che ben prima dell'apparizione delle prime traduzioni del *Canzoniere*, e precisamente nell'ambito della Corona catalano-aragonesa, allora una dei territori più strettamente legati alla penisola italiana, l'interesse dei lettori nei confronti del poema petrarchesco portasse alla realizzazione di una delle prime traduzioni, se non la prima, del commento di Bernardo Ilicino ai *Triumphs*.

Bibliografia

Repertoris de Manuscrits:

AVENOZA, G., *Repertori dels manuscrits en llengües romàniques conservats a biblioteques barcelonines*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991, pp. 92-96.

DURAN, E., *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, Barcelona, Institut Joan Lluís Vives, III, 1998, pp. 446-449.

MASSÒ TORRENTS, Jaume, «Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonés», Barcelona, *Revista de Bibliografia Catalana*, 1902, pp. 56-61.

—, *Biblioteca del Ateneu Barcelonés. Catàleg dels manuscrits*, Barcelona, 1902.

PELLEGRIN, E., *Manuscrits de Petrarque dans les bibliothèques de France*, Padova, Antenore, Censimento dei Codici Petrarqueschi 2, 1966.

VILLAR M., *Códices Petrarquescos en España*, Padova, Antenore, Censimento dei Codici Petrarqueschi 11, 1995, pp. 35-38.

Diccionaris:

AMOLL= ALCOVER A. M. - MOLL F. DE B., *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 voll, Palma de Mallorca, 1926-1968.

DBI = *Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia italiana, 1965- . In particolare, per l'Ilicino, la voce *Bernardo da Siena*, IX (1967), pp. 290-291.

DECLC= COROMINES J., *Diccionari Etimològic i Complementari de la llengua catalana*, 10 voll., Barcelona, Curial, 1983.

DECH= COROMINES J., *Diccionario etimológico Castellano e Hispánico*, 6 voll., Madrid, Editorial Gredos, 1980-1986.

DEI = BATTISTI C. – ALESSIO G., *Dizionario Etimologico Italiano*, 5 voll., Firenze, 1950-57.

DELF = BLOCH O., *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, Presses Universitaires de France, 1960.

DGLC= FABRA P., *Diccionari General de la Llengua Catalana*, Barcelona, EDHASA, 1986.

DHAF = LA CURNE DE SAINTE-PALAYE J. B., *Dictionnaire historique de l'ancien langage François ou Glossaire de la langue Française*, Hildesheim-New York, Georg Olms Verlag, 1972, riproduzione dell'edizione Niort-Paris, 1875.

FEW = WARTBURG W. V., *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Fritz Klopp Verlag, 1928.

REW= MEYER-LÜBKE W., *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1972.

Gramàtiques històriques:

BADIA I MARGARIT, A. M., *Gramàtica històrica catalana*, Barcelona, Ed. Noguera, 1951.

BLASCO FERRER, E., *Grammatica Storica del Catalano e dei suoi dialetti, con speciale riguardo all'Algherese*, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1984.

GULSOY, J., *Estudis de Gramàtica històrica*, València-Barcelona, 1993.

MENÉNDEZ PIDAL, R., *Manual de Gramática histórica española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1992.

MOLL, F. DE B., *Gramàtica històrica catalana*, València, PUV, 2006.

PENNY, R., *Gramática histórica del español*, Barcelona, Ariel, 2001.

ROHLFS, G., *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 3 voll., torino 1966-69.

SANCHIS GUARNER, M., *La llengua dels valencians*, València, Garbí, 1967.

—, *Els parlars romànics de València i Mallorca anteriors a la reconquesta*, València, 1961.

Història de la llengua:

LAPESA, R., *Historia de la lengua española*, Madrid, Escelicer, 1968.

MIGLIORINI, B., *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1978⁵.

NADAL, J. M. – PRATS, M., *Història de la llengua catalana, Dels orígens fins al segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1987.

NADAL, J. M. – PRATS, M., *Història de la llengua catalana, El segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1996.

TAVONI, M., *Storia della lingua italiana, Il Quattrocento*, Bologna, Il Mulino, 1992.

TROVATO, P., *Storia della lingua italiana, Il primo Cinquecento*, Bologna, Il Mulino, 1994.

Història de la literatura:

RICO, F., *Historia y critica de la literatura española*, 9 voll., Barcelona, Critica, 1980-1992.

RIQUER, M. DE, *Història de la literatura catalana*, 11 voll., Barcelona, Ed. Ariel, 1985.

RUBIÓ I BALAGUER, J., *Història de la literatura catalana*, 3 voll., Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.

RUIZ I CALONJA, J., *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, Teide, 1954.

VALBUENA, A., *Historia de la literatura española*, Barcelona, 1981.

VARVARO, A.- SAMONÀ, C., *La letteratura spagnola dal Cid ai Re Cattolici*, Firenze, 1972.

Repertoris informàtics:

PROGGETTO BOSCÁN, Repertori *BITELI*, n. 778 i 713 (<http://www.ub.edu/boscan/>).

BITECA, Repertorio informatico, manid 1584 e 1585 (http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html).

RIALC, *Repertorio informatico dell'antica letteratura catalana: La Poesia* (www.rialc.unina.it).

Bibliografia general:

AA.VV., *Convegno internazionale Francesco Petrarca : Roma-Arezzo-Padova-Arqua Petrarca, 24-27 aprile 1974*, Roma : Accademia nazionale dei Lincei, 1976.

AGUILÓ FUSTER, Mariano: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474-1860*, Ed. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid, 1923.

ALCOBERRO, A., *L'Humanisme català en temps dels Reis Catòlics*, dins *Isabel la Católica y su época: Actas del Congreso Internacional, Valladolid-Barcelona-Granada, 15 a 20 de noviembre de 2004*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2007, pp. 757-775

ALESSIO G. C., *The lectura of the Triumphs in the fifteenth century*, dins *Petrarch's Triumphs. Allegory and Spectacle*, a cura di K. Eisenbichler e A. A. Iannucci, Ottawa, Dovehouse Editions, 1990, pp. 269-90.

ALLENSPACH, J., *Commento ai 'Trionfi' di anonimo quattrocentesco. Un primo elenco dei codici*, «SP», n.s., III (1986), pp. 271-278.

ALVAR GÓMEZ DE CIUDAD REAL, *El "Triumpho de Amor" de Petrarca traducido por Alvar Gómez*, edizione, introduzione e note a cura di R. Recio, Barcelona, 1998.

ANTONIO DE OBREGÓN, *Francisco Petrarca, con los seys triunfos del toscano sacados en castellano con el comento que sobrellos se hizo*, a cura de R. Recio, Santa Barbara, eHumanista - Journal of Iberian Studies, 2012 (versió pdf en línea).

APPEL C., *Die Triumphe Francesco Petrarca's*, Halle, Max Niemer, 1901.

ARMANGUÉ J., «"El trionf del temps" de Petrarca, la traducció catalana dels comentaris d'Ilicino (sec. XV)», *Annali della Facoltà di magistero dell'Università di Cagliari*, XIII-1 (1989), p. 125-191.

ASKINS, A., *Muestrario de incunables hispánicos extraviados*, dins *El libro antiguo espanyol. Actas del Primer Coloquio Internacional, Madrid, 18-20 de diciembre de*

1986, Ed. Ediciones de la Universidad de Salamanca & Sociedad Española de Historia del libro, Salamanca, 1988.

AUFERIL, J.: *La Sort d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella*, dins *Studia in honorem prof. M de Riquer*, Ed. Quaderns Crema, Barcelona, 1986.

AURELL, J.: *La mentalitat professional dels mercaders de la Barcelona del segle XV: la funció dels escriptors*, dins *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIV (1996).

AVENOZA, G., *Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim: una primera aproximació*, dins *La cultura catalana tra l'umanesimo e il barocco : atti del V Convegno dell'Associazione italiana di studi catalani: Venezia, 24-27 marzo 1992*, Programa, Pàdua, 1994.

AVENOZA, G., «La traducció de Valerio Máximo del ms. 518 de la Biblioteca de Catalunya», dins *Revista de literatura medieval*, vol. II (1990).

BADIA, L. – VALLVÉ, D., «Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle XV», *El Crotalón. Anuario de Filología Española*, I (1984), pp. 831-840.

BADIA, L. – SOLER, A. (ed.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

BADIA, L. – CABRÉ, M. – MARTÍ, S. (ed.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

BADIA, L., *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, 1988.

—, «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», dins *Estudi General*, 11 (1991), pàg. 31-50.

—, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València/Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

BADIA MARGARIT, A., *Les Regles de esquivar vocables i la «qüestió de la llengua»*, IEC, 1999

BALMAS, E., *Prime traduzioni dal Canzoniere nel Cinquecento Francese*, dins *Atti del Terzo Convegno sui problemi della traduzione letteraria. Traduzione e tradizione europea del Petrarca*, 4 (1975), pp. 37-54.

BATLLORI, M., *Humanismo y Renacimiento*, Ariel, Madrid, 1987.

BAUSI, F., «Politica e cultura nel Commento al "Trionfo della Fama" di Jacopo Bracciolini », *Interpres*, IX, pp. 64-149.

BELLESRIVES, L., *Le Cardinal Georges d'Amboise: ministre de Louis XII*, Barbou Frères, Limoges, 1853.

BELLONI G., *Commenti Petrarqueschi: il commento petrarchesco umanistico-rinascimentale (sino alla metà del '500)*, dins *Dizionario critico della letteratura italiana*, a cura di V. Branca, II, Torino, U.T.E.T., 1989, p. 22-39.

BELLONI, G., *Laura tra Petrarca e Bembo. Studi sul commento umanistico e rinascimentale al "Canzoniere"*, Padova, Antenore, 1992.

BERGER PH., *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, 1987.

BERNARDO, A. S. (ed.), *Francesco Petrarca, citizen of the world : proceeding of the World Petrarch congress : Washington, D. C., april 6-13, 1974*, Padova, Antenore – Albany, State University of New York Press, 1980.

BERRA, C., *I Triumphs di Francesco Petrarca*, a cura di, Bologna, Cisalpino, 1999.

BOTTINEAU-FUCHS, Y., *Georges Ier d'Amboise, 1460-1510 : un prélat normand de la Renaissance*, Rouen, Ed. PTC, 2005.

BUTINYÀ, J., «Sobre la projecció de los Trecentistas italianos en la introducción del Humanismo en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Filología Italiana*, 4 (1997), pp. 265-277.

—, «Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del Humanisme en la Corona de Aragón», *Revista de Filología Románica*, 3 (2002), 81-98.

—, «El Humanismo catalán», *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, 7 (2006), pp. 28-36.

—, «Petrarca en la letras catalanas del siglo XIV», *Revista de poética medieval*, 18 (2007), pp. 87-112.

CABRÉ, Ll. – FERRER, M. (ed.), *Cens de traduccions al català medieval fins a 1550* (13 de Desembre de 2011; <http://translatdb.narpan.net/>).

CABRÉ, Ll., *From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea, and others Ausimarchides*, dins *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honor of Alan Deyermond*, London, Tamesis, 1997, pp. 57-73.

—, *Un lugar de Petrarca, de Ausiàs March (101) a Fernando de Herrera*, dins San José Lera, J. – Javier Burguillo López F. – Mier Pérez L. (coord.), *La fractura historiográfica: las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, Salamanca, SEMYR, 2008, pp. 519-531.

CACHEY, T. J. – BARANSKY, Z. G. (ed.), *Petrarch and Dante. Anti-Dantism, Metphysics, Tradition*, Notre Dame (Indiana, USA), University of Notre Dame Press, 2009.

CAHNER M., *Llengua i Societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans*, dins *Actes del Cinqué col·loqui*

internacional de Llengua i Litratura catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, pp. 183-255.

CARAVAGGI M., *Petrarch in Castile in the Fifteenth Century: The Triumphete de Amor by Marquis of Santillana*, dins *Petrarch's Triumphs. Allegory and Spectacle*, Toronto, Dovehouse Editions Inc, 1990, pp. 291-306.

CARNICELLI D. D., «Bernardo Illicino and the Renaissance commentaries on Petrarch's "Trionfi" », *Romance Philology*, XXIII (1969), pp. 57-64.

CARNICELLI, D. D. (ed.), *Lord Morley's Tryumphes of Fraunces Petrarcke. The first English Translation of the Trionfi*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1971.

CARNICELLI, D. D., «Bernardo Illicino and the Renaissance commentaries on Petrarch's "Trionfi"», *Romance Philology*, XXXIII (1969), pp. 57-64.

CARNICELLI, D. D., *Triumphs of English: Henry Parker, Lord Morley: Translator to the Tudor court / New essay in interpretation edited by Maria Axton and James P. Carley*, London, The British Library, 2000.

CARRAI, S., «La lirica toscana dei centri periferici», en *La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico*, 1996, II, pp. 497-523.

CARRÓS PARDO DE LA CASTA, FRANCESC, *Regoneixença o Moral consideració contra les persuasions, vicis y forces de amor*, dins BOECI, *Llibre de Consolació de Philosophia*, a cura di B. Muntaner e A. Aguiló, Barcelona, 1873-1904, pp. 275-328.

CAVENAGHI CAMPARI P., «Un commento quattrocentesco inedito a i Trionfi di F. Petrarca», *L'Archiginnasio*, XVI, 1921, pp. 148-161.

CIFARELLI, P., *Jean Maynier d'Oppède et Pétrarque*, dins *Les poètes français de la Renaissance et Pétrarque, études réunies par Jean Balsamo*, Genève, Droz, 2004, pp. 85-104.

—, *Jean Maynier traduttore di Petrarca. Aspetti linguistici e stilistici di una traduzione francese cinquecentesca dei "Trionfi"*, dins P. Blanc (ed.), *Dynamique d'une expansion culturelle. Pétrarque en Europe (XIVe-XXe siècle)*, Actes du XXVI congrés International du CEFI, Turin et Chambéry, 11-15 décembre 1995, Paris, Champion, 2001, pp. 363-81.

COLÓN, G. –FERRANDO, A., *Les regles d'esquivar vocables a revisió*, Barcelona-València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Institut interuniversitari de Filologia Valenciana, 2011.

COLON, G.: *Traduir i traducció en català, amb una ullada a les llengües romàniques veïnes*, dins *De Ramon Llull al Diccionari Fabra: acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

CONCHEFF, B. J. (ed.): *Bibliography of old Catalan Texts*, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1985.

COPELAND, Rita: *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

CORSO C., «L'Ilicino (Bernardo Lapini)», *Bullettino senese di storia patria*, s. III, XVI-XVII (1957-58), pp. 3-108.

CRUZ A. J., *The Trionfi in Spain: Petrarchist Poetics, translation theory, and the castilian Vernacular in the Sixteenth Century*, dins *Petrarch's Triumphs. Allegory and Spectacle*, Toronto, Dovehouse Editions Inc, 1990, pp. 307-324.

D'OLWER LL. «Apunts sobre la influència italiana en la prosa catalana (Bernat Metge – Francesc Alegre)» dins *Estudis Universitaris Catalans*, II, Barcelona, 1908.

—, «Manoscritti Catalani dei Trionfi del Petrarca», *Studi Medievali*, n.1 (1928), p. 186-188.

DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, 4 voll., Milano, Hoepli, 1952.

DEL TREPPO, M., «I catalani a Napoli e le loro pratiche con la corte», *separata de Studi di storia meridionale in memoria di Pietro Laveglia*, Salerno, 1994.

DEL TREPPO, M., *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barceona, Curial, 1976.

DIONISOTTI C., «Fortuna del Petrarca nel Quattrocento», in *Italia Medioevale e Umanistica*, XVII (1974), pp. 61-113.

DUBY, G. (dir.): *Els ideals de la Mediterrània: dins la cultura europea*, Ed. Enciclopèdia Catalana, col·lecció: Mare Nostrum, núm. 6, Barcelona, 1995.

DURAN, E. – SOLERVICENS, J., *Renaixement a la carta*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996.

EISENBICHLER, K. – IANNUCCI, A. A. (ed.), *Petrarch's Triumphs. Allegory and Spectacle*, a cura di, Ottawa, Dovehouse Editions, 1990.

ESCARTÍ, V. J., *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March (1539)*, 2 volums, València, Fundación Bancaja, 1997.

FARINELLI A., «Sulla fortuna del Petrarca in Ispagna (nel '400)», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, XLIV (1904), pp. 297-350.

FAULHABER, C. B., *Bibliography of Old Spanish texts*, Ed. Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1984.

—, *Libros y bibliotecas en la España medieval: una bibliografía de fuentes impresas*, London, Grant & Cutler, 1987.

—, *Medieval manuscripts in the Library of the Hispanic Society of America: Religious, legal, scientific, historical, and literary manuscripts*, New York, Hispanic Society of America, 1983.

FERRANDO FRANCÉS A., *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València, Institut Alfons el Magnanim, 1978.

—, *Els Certàmens Poètics Valencians del segle XIV al XIX*, València, Institució Alfons el Magnanim, 1983.

FEO, M., *Petrarca nel tempo: tradizione lettori e immagini delle opere : catalogo della Mostra, Arezzo, Sottochiesa di San Francesco 22 novembre 2003-27 gennaio 2004*, Pontedera, Bandecchi & Vivaldi, 2003.

FOLENA G., *Volgarizzare e tradurre: idea e terminologia della traduzione dal Medioevo all'Umanesimo Europeo*, dins *La traduzione. Saggi e studi*, Trieste, 1973, pp. 59-120.

—, *Volgarizzare e tradurre*, Torino, Einaudi, 1994.

FUSTER J., *Llibres i problemes del Renaixement*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

—, *Un petrarquista imprevisible*, in «Serra d'Or», XXV (1983), p. 416.

GALLEN, E. (ed.): *L'art de traduir. Reflexions sobre la traducció al llarg de la història*, Vic, Ed. Eumo, 2000.

GARIN, E., *La disputa delle arti nel Quattrocento*, Firenze, Vallecchi, 1947.

GAROSI, A., *Siena nella Storia della Medicina (1240-1555)*, Firenze, Olschki, 1958.

GARRIDO I VALLS, J., *Toponímia catalana d'Itàlia: El cas de la "Crònica de Sicília"*, dins *Actes de l'onze Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM, 1998.

GLÉNISSON-DELANÉE, F., *La prosa del senese Barnardo Illicino tra cronaca municipale e invenzione letteraria*, dins *La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico*, 1996, II, pp. 707-704.

GÓMEZ MORENO, A., *Espanya y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Ed. Gredos, Madrid, 1994.

GONZÁLEZ ROLÁN, T., *Humanismo y teoría de la traducción en Espanya e Italia en la primera mitad del siglo XV: edición y estudio de la Controversia Alphonsiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni i P. Candido Decembrio)*, Ed. Clásicas, Madrid, 2000.

GOLENITSCHOFF-KOUTOUZOFF, E., «La première traduction des “Triumphes” de Pétrarque en France», en *Mélanges offerts à Henri Hauvette*, Genève, Slatkinew Reprints, 1972, pp. 107-112.

HAYWOOD E., «“*Inter urinas liber factus est*”. Il commento dell’Illicino ai *Trionfi* del Petrarca», dins *Petrarca e la cultura europea*, Rotondi Secchi Tarugi, L. (ed.), Milano, 1997.

HARVITT, H. J., «Les Triomphes de Pétrarque: traduction en vers français par Simon Bou[r]gouyn, valet de chambre de Louis XII», *Revue de littérature comparée*, II (1922), pp. 85-89.

HERNANDO DELGADO, J., *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, 2 vols., Ed. Fundació Noguera, Barcelona, 1995.

KENNEDY, W. J., *The Site of Petrarquism. Early Modern National Sentiment in Italy, France, and England*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 2003.

LANDINO, C., *Comento sopra la Comedia*, edició de P. Procaccioli, Roma, Salerno Editrice, 4 vol., 2001.

LAPESA R., *La obra literaria del Marqués de Santillana*, Madrid, Insula, 1957

LÓPEZ MÁRQUEZ, A. M., «Historia de las traducciones españolas de los *Triumph* de Petrarca (siglos XIV-XX)», *AdVersus*, VIII (19-20), pp. 93-119.

LLULL R., *Obra Completa*, edició crítica de Jaume Turró, Barcelona, Barcino, 1996.

MANERO SOROLLA, M. P., *Introducción al estudio del Petrarquismo en España*, Barcelona, PPU, 1987.

—, «Triunfo de la muerte de Petrarca, traducido por Juan de Coloma», *Anuario de estudios medievales*, 23 (1993), pp. 563-580.

MANN, N.: «Orígenes del Humanismo», dins [Kraye, J. ed.] *Introducción al humanismo renacentista*, Ed. Cambridge University Press, Madrid, 1998, pàg. 19-39.

MARQUÉS DE SANTILLANA, *Poesías Completas*, edició a cura de M. Durán, Madrid, Castalia, 1975.

MARTÍ GRAJALES F., *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de València hasta el año 1700*, Madrid, 1927.

MARTORELL, J., *Tirant lo Blanch*, edició de HAUF A. i ESCARTÍ V. J., 2 voll., València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la generalitat Valenciana, 1990.

MARTOS J. LL., *Les Proses Mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició Crítica*, Alacant-Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

MAZZANTINI G., *La biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Rocca S. Casciano, 1897.

MERRY V., «Una nota sulla fortuna del commento di Bernardo Illicino ai “Trionfi” petrarcheschi», *Giornale storico della Letteratura Italiana*, CLXIII (1986), pp. 235-46.

MINERVINI V. - INDINI M. L., *Càrcer d'Amor- Carcer d'Amore, Due traduzioni della “novela” di Diego de San Pedro*, Bari, SCHENA Editore, 1985.

MIQUEL I PLANAS M., *Novelari català dels segles XIV a XVIII, publicat en vista dels manuscrits y edicions primitives*, 3 voll., Barcelona, 1909.

ORAZI, V.: *Il "Somni recitant lo procés d'una qüestió enamorada" di Francesc Alegre: cornice onirica per un'allegoria di sapore umanistico nella Barcellona della fine del XV sec.*, dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche*, Atti del XVII Convegno Associazione Ispanisti Italiani (Milano, 24-26 ottobre 1996), vol. I, Roma, 1998, pp. 289-304.

PAGÈS, A., *Auzias March et ses peédécesseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux XIVE et XVe siècles*, Genève, Slatkins Reprints, 1974, reimpressió de l'edició Paris, Honoré Champion, 1912.

PAREDES, J. – MUÑOZ RAYA, E. (ed.): *Traducir la Edad Media: la traducción de la literatura medieval románica*, Granda, Universidad de Granada, 1999.

PAU, JERONI, *Obres*, edició de M. Villalonga, Barcelona, Curial, 1986.

PETRARCA F., *Canzoniere*, edició de M. Santagata, Milano, Mondadori 1996.

—, *Canzoniere. Rerum vulgarium fragmenta*, a cura di R. Bettarini, Torino, Einaudi, 2004.

PETRARCA F., *Die Triumphe Francesco Petrarca in kritischem Texte*, edició de Carl Appel, Halle a. S., M. Niemeyer, 1901.

—, *Triumpho*, a cura di M. Ariani, Milano, 1988.

—, *Trionfi, Rime Estravaganti, Codice degli Abbozzi*, a cura di V. Pacca e L. Paolino, Milano, 1996.

POZONE, A., «Un commentatore quattrocentesco del Petrarca: Bernardo Illicino», *Atti dell'Accademia Pontaniana*, n. s., III 1974, pp. 371-90.

PUJOL, J.: «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns: Revista de traducció* 7 (2002), pp. 9-32.

QUARTA N., *I commentatori Quattrocentisti del Petrarca*, Napoli, Alfonso Tessitore e Figlio, 1904.

—, «I commentatori Quattrocentisti del Petrarca», dins *Atti della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli*, XXIII (1905), pp. 269-324.

RECIO R., «Alguna notas sobre el concepto de triunfo como género: el caso del Triunfo de Amor de Juan del Encina», *Hispanófila*, 109 (1993), 1-10.

—, *Petrarca en la Península Ibérica*, Madrid, Universidad de Alcalá de Henares, 1996.

—, «Proceso y significación de la prosificación de un desfile de personajes: el *Somni* de Francesc Alegre», *Caballeros, monjas y maestros en la edad media*, Ed. Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1996.

—, «El concepto "intérprete tan fiel" de Antonio Obregón», *Bulletin of Hispanic Studies*, vol. 73, nº 3 (1996), pp. 225-239.

—, «Puntualizaciones sobre la traducción catalana del "Triunfo de Amor de Petrarca", según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París», en *Actas del XIII congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Madrid 1998), Madrid, Castalia, 2000, pp. 213-220.

—, «Metodología y enseñanza de la traducción en el siglo XVI: los textos de Castillo y Alvar Gómez», *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, Vol. 9 (2007), pp. 161-174

—, «Imitación, adaptación y asimilación: la transmisión de la poética petrarquista de "I trionfi"», *Revista de poética medieval*, Nº 18, (2007), pp. 197-212.

—, *Los Trionfi de Petrarca comentados en catalán*, Chapel Hill, University of North Carolina, 2009.

RICCI, A., «Canzonieri senesi del Quattrocento», en *Bullettino senese di storia patria*, vol. VI, 3, 1899, pp. 421-465.

RICHARDSON, B., *Stampatori, autori e lettori nell'Italia del Rinascimento*, Milano, Sylvestre Bonnard, 2004.

RICO F., «De Garcilaso y otros petrarquismos», en *Revue de Littérature Comparée*, LII (1978), pp. 325-338.

—, *Petrarca y el "Humanismo catalán"*, dins *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, pp. 257-291,

—, *El sueño del humanismo: de Petrarca a Erasmo*, Madrid, Alianza Editorial, Madrid, 1993.

RIQUER, M. DE, «Francesc Carrós Pardo de la Casta», *Estudis Romanics*, X (1962), pp. 301-305.

ROMANO D., «Acerca del ms. del Ateneo Barcelonés de los "Triomfi" de Petrarca», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona (1987-88), pp. 5-18.

ROTONDI SECCHI TARUGI, L. (ed.), *Petrarca e la cultura europea / a cura di Milano*, Nuovi Orizzonti, 1997.

RUBIÓ I BALAGUER J., *De l'Edat mitjana al Renaixement, Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Teide, 1979.

SANCHIS GUARNER M., *Les trobes el lahors de la Verge Maria*, València, 1974. (Ed. facsímil).

SANTAGATA, M. - CARRAI, S., *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Milano, Franco Angeli, 1993.

SANTAGATA, M., *La lirica Aragonese. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Padova, Antenore, 1979.

—, “Dalla lirica ‘cortese’ alla lirica ‘cortigiana’: appunti per una storia”, dins SANTAGATA, M. - CARRAI, S., *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Milano, Franco Angeli, 1993, pp. 11-30.

SANVISENTI B., *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, 1902, Milano, Hoepli.

SOLERTI, A., *Le vite di Dante, del Petrarca e del Boccaccio scritte fino al secolo decimosettimo / per la prima volta raccolte da Angelo Solerti*, Milano, F. Vallardi, 1904. pp. 339-342.

SOUMELA-HÄRMÄ, E., «Note sulla prima traduzione francese dei “Trionfi” di Petrarca», *Studi Francesi*, 129-III (1999), pp. 545-53.

—, “*Les heures, les ans vollent et passent treslegierement les jours et le moys*”. *Sur les premières traductions françaises des Triomphes de Pétrarque*, dins *Il tempo, i tempi. Omaggio a Lorenzo Renzi*, a cura di R. Brusegan e M. Cortelazzo, Padova, Esedra, 1999, pp. 256-77.

VALLS I SUBIRÀ, O., *El papel y sus filigranas en Catalunya (Paper and watermarks in Catalonia)* 2 voll., Amsterdam, Paper Publications Society, 1970.

VILALLONGA M., *La Literatura llatina a Catalunya al segle XV: repertori bibliogràfic*, Barcelona, 1993.

WILKINS E. T., «A general Survey of Renaissance Petrarchism», *Comparative literature*, II (1950), p. 327-342.

—, *The making of the Canzoniere and other Petrarchan studies*, Roma, 1951.

WITTLIN C., *De la tradició literal a la creació literaria: estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València, Institut interuniversitari de filologia valenciana, 1995.

ZAHO, M. A., *Imago Triumphalis: The Function and Significance of Triumphal Imagery for Italian Renaissance Rulers*, New York, Peter Lang, 2004.

ZDEKAUER, L., *Lo Studio di Siena nel Rinascimento*, Milano, Hoepli, 1894.